110. Решаващата война отъ полковникъ *Себастиянъ Висконти—Праска* . . . . . 30 л.
111. Силата на духа и кризата въ боя отъ подполковникъ *Ст. Таралежковъ* . . . . . 35 л.
112. Страхътъ отъ смъртьта отъ подполковникъ *Г. Геновъ* . 35 л.
113. Оперативни заповѣди и директиви отъ генералъ о. з. *Т. Георгиевъ* . . . . . 30 л.
114. Ротниятъ командиръ въ нашата войска отъ майоръ *Ал. Милчевъ* . . . . . 40 л.

Урежда редакционенъ съветъ
Глаженъ редакторъ капитанъ **Борисъ Венедиковъ**

ЦЕНА 130 ЛЕВА

1942—260

ВОЕННА БИБЛИОТЕКА

К. СОЛАРОВЪ
генералъ отъ запасъ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ОСНОВИ НА ВОЙНАТА

ЧАСТЬ II

1942 ЮНИЙ 115

ВОЕННО-КНИГОИЗДАТЕЛСКИ ФОНДЪ
София, бул. Дондуковъ № 58

ВОЕННА БИБЛИОТЕКА

1. Поуки за артилерията отъ войната 1915—1918 г. отъ *Славчевъ Ст.*, генералъ-майоръ о. з. . . . . 10 лв.
2. 1. Пехотна софийска дивизия на македонския фронтъ презъ втората половина на м. септ. 1918 г. отъ *Хр. Недѣлковъ* . . 10 „
3. Обучение на войника въ щурмовото дѣло отъ *Филиповъ Б.*, поручикъ . . . . . 8 „
6. Полска фортификация отъ *В. Чокойевъ*, капитанъ 30
11. Временна инструкция за тактическата употрѣба на голѣми единици, преводъ отъ френски отъ подполк. *Цв. Поповъ* . . 24 „
13. Организация и водене на нощния бой отъ *Георгиевъ Т.*, полковникъ отъ ген. щабъ . . . . . 18 „
16. Балканската война 1912—13 — Действията на II Армия—обсада и атака на Одринската крепость отъ *Н. Ивановъ*, генералъ о. з. . . . . 51 „
17-а и 17-б. Полска служба, часть I и II (герм. уставъ Führung und Gefecht). Превелъ *Поповъ Цв.*, г-щ. полковникъ . . . . 21 „
17-в. Обяснителната записка на германския правилникъ за полската служба, превелъ *Цв. Поповъ*, полков. отъ г. щ. . 12 „
18-а. Бойна подготовка на пехотата въ упражнения, ч. I, Отдѣлението и взвода отъ подполков. *Щолбергеръ* . . . . . 24 „
18-б. Бойна подготовка на пехотата въ упражнения. ч. II. рота отъ подполк. *Щолбергеръ*, превелъ *Р. Димитровъ*, подполк. 21 „
20. Нападения въ позиционната война. Щурмови команди при позицион. война. Патрулни нападения, извършени отъ 13. пех. Етърски полкъ презъ 1917—1918 год. на южния фронтъ 12 „
22. Артилерийскиятъ огънь отъ *Хр. Луковъ*, подполковникъ 12 „
24. Боевете южно отъ с. Хума отъ *М. Друмевъ*, генералъ о. з. 30 „
25. Пленникътъ въ островъ Корсика отъ *М. Гочевъ—Гжлинъ* 15 лв
26. Войната на България срещу Балканскитѣ държави 1913 г. отъ *А. Христовъ*, полковникъ . . . . . 36 „
30. Балканската война часть II — действията на II Армия срещу съюзницитѣ 1913 г. — отъ *Н. Ивановъ*, генералъ о. з. . . . 60 „
37. Съвременната конница отъ генералъ *Н. Н. Головинъ* . . . 40 „
38. Войната въ Добруджа. Извлѣчения отъ „Историята на войната за обединението на Ромъния 1916—1919. г." отъ *Константинъ Кирицеску* — превелъ отъ ромънски *А. Н.* . . . . 15 „
40. Армейската конница въ маневрената война отъ *Б. Шапочниковъ* — превелъ *М. Златоустовъ* . . . . . 30 „
42. Тактика на въздушния флотъ отъ *Н. Яцукъ* . . . . . 80 „
43. Химическата война отъ *Ю. Т. Пѣевъ*, подполковникъ . . . 40 „
44. Боя при Капорето отъ *Юлиушъ Коволюбски.* . . . . . 20 „
45. Службата на генералния Щабъ, часть I., отъ *Т. Радевъ*, полковникъ отъ г. щ. . . . . 150 „
47. Сражението при р. Пиява, превелъ *Ив. Василевъ—Мисана* 20 „
48. Приближаване на отдѣлната армия къмъ полесражението отъ *М. Йововъ*, полковникъ . . . . . 20 „
49. Тайнитѣ сили отъ *В. Николай*, полковникъ . . . . . 60 „
50. Парисъ или бждещето на войната отъ *Х. К. Ладелъ Хартъ*, превелъ отъ английски полковникъ о. з. *П. Дървинговъ* 35 „
51. Генералъ Колевъ и действията на 1 конна дивизия въ Добруджа презъ 1916 г. отъ *Кисовъ Ал.*, генералъ майоръ 85 „
52. Тактика въ задачи и решения, отъ *Фонъ деръ Лаенъ*, . . 50 „
53. Моторизацията на армията отъ *Хр. Луковъ*, полковникъ. . 50 „
54. Въздушната война отъ *Улиямъ С. Шерманъ* . . . . . 80 „
55. Бронираните бойни срѣдства и борбата съ тѣхъ отъ *К. Пановъ*, полковникъ . . . . . 25 „

Забележка: Неозначенитѣ нумера сж изчерпани. Наличнитѣ се доставятъ отъ администрацията на фонда, бул. Дондуковъ 58.

ВОЕННА БИБЛИОТЕКА

К. СОЛАРОВЪ
генералъ отъ запаса

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ОСНОВИ НА ВОЙНАТА

ЧАСТЬ II

1942 ЮНИЙ 115

ПРЕДГОВОРЪ

Настоящото изложение е продължение на идеята, вложена въ първата часть на сжщото съчинение—„Психологически основи на войната“. Докато въ първата часть се разглеждатъ далечнитѣ предпоставки на войната, главно психологическитѣ особености на отдѣлния човѣкъ и на обществото, и се очертаватъ научно общитѣ условия, които влияятъ прѣко или косвено върху войната и върху преживяванията на боеца, съ казаното въ втората часть се разясняватъ по-основно вече добре познати въ казармата въпроси, като се подкрепятъ съ изследвания и примѣри отъ нашата действителность, отъ нашата история.

Както споменаваме въ предговора на първата часть, съ този си трудъ искаме да насочимъ войсковитѣ кадри, на първо мѣсто г. г. офицеритѣ, да изследватъ въпроситѣ отъ областьта на възпитанието, на подготовката изобщо на подчиненитѣ си, повече научно, да се освободятъ отъ досадната шаблонность на „словесното“, която често пжти омаловажава значението на самата работа, и, като си служатъ по-често съ науката и нашата история, сами да се увѣрятъ, че задачата имъ по моралната подготовка е наистина много сериозна, много необходима и, следователно, заслужава по-голѣмъ интересъ, отколкото обикновено се влага.

Изложенитѣ сведения ще послужатъ на войсковитѣ кадри да освежатъ и да попълнятъ знанията си по разнитѣ възпитателни въпроси, **за да могатъ съ нови и силни аргументи да създадатъ или да засилятъ убеждението и съзнанието на подчиненитѣ си.** А днесъ това условие въ подготовката на младитѣ граждани за война е вече отъ голѣмо значение и необходимость. Отъ значение и необходимость е, защото съвременниятъ човѣкъ не отива на война съ онази вѣра и готовность за борба, каквато обикновено иматъ по-ограниченитѣ и невежи хора. Съвременниятъ човѣкъ, като издигнатъ повече културно, посрѣща всичко съ строга критика, която, оставена безъ нуждното разяснение, по-често разклаща довѣрието му, отколкото да го закрепва. Днешниятъ макаръ и слабо просвѣтенъ човѣкъ иска да бжде убеденъ и това той иска толкова по-настойчиво, колкото повече отъ него се искатъ усилия и рискове.

Затова **съвременният войскови началникъ трѣбва да умѣе да убеждава,** ако иска да насади или да натори въ невидимата область на подчиненитѣ си съзнанието, добрата воля и добросъвѣстността. А, за да умѣе да осѫществи това тъй важно условие въ борбата и за победата, той трѣбва да знае и да е опитенъ.

Съ огледъ на тази основна идея и на желанието да се даде възможность на войсковитѣ кадри да надникнатъ още отъ мирно време въ тайнитѣ на войната и въ особеноститѣ на командуването въ време на война, досега сме разгледали накратко следнитѣ въпроси:

Часть I: 1. Думи къмъ българския офицеръ. 2. Възпитание. 3. Военно обучение. 4. Военно образование. 5. Биология. 6. Психология. 7. Социология. 8. Психотехника. 9. Физиология. 10. Педагогия. 11. Етика. 12. Психо-физическо развитие. 13. Религиозното чувство и войската. 14. Християнскиятъ моралъ и войската. 15. Личната свобода и войската. 16. Колективна психология. 17. Противонародни идеи. 18. Животътъ на войсковия началникъ. 19. Войната и смъртьта и 20. Народътъ като психологична основа на войската, стр. 734.

Часть II: 1) Отечество и обичьта къмъ него. 2) Царь и преданостьта къмъ него. 3) Великото въ българското минало. 4) Вѣковната бойна дань за обединението на народа. 5 и 6) Народна свобода и робство. 7 и 8) Видни български родолюбци преди Освобождението. 9 и 10) Характеръть на българския народъ.

За написването на този трудъ си послужихме съ съчиненията на видни наши и чужди учени, имената на които посочваме въ текста, чиито ценни сведения сме допълнили съ личнитѣ си наблюдения и съ опита си презъ време на дългата ни военна служба и особено презъ преживѣнитѣ четири голѣми войни, които нашиятъ народъ води за обединението си. Историческитѣ сведения, като вече установени отъ науката, сѫ взети тъй, както сѫ споредъ редакционния имъ текстъ и духъ, съ обща уговорка за използувания трудъ. Така сме си послужили съ трудоветѣ на: професоръ В. Златарски — „История на българската държава", на Димитъръ Мишевъ — „България въ миналото", на г. г. Я. Сакѫзовъ, проф. Н. Благоевъ, Симеонъ Радевъ, Захари Стояновъ, Д. Д. Сѫсѫловъ, Хр. Силяновъ и др. За тѣхнитѣ ценни и народополезни издирвания ние имъ изказваме искрената си почить и благодарность.

Авторътъ

ОТЕЧЕСТВО
И
ОБИЧЬТА КЪМЪ НЕГО

СЪДЪРЖАН

Уводъ. — Значение на родолюбието; неговото състояние у насъ.

Сжщина на въпроса. — Сжщина на понятието отечество. Родолюбието е държавна и историческа необходимость. Произходъ и сжщина на родолюбието. Задължението къмъ родината.

Възпитание въ родолюбие. — Инстинктивно и внушено родолюбие. Условия за развитие на родолюбието. Обемъ и сила на това чувство. Нуждата отъ семейна и родова връзка. Дейно родолюбие. Нуждата отъ по-висока култура. Възпитание на децата въ родолюбие. Религията като срѣдство за родолюбиво възпитание. Нѣколко примѣри. Училището като срѣдство за родолюбиво възпитание. Казармата като мѣсто за основно родолюбиво възпитание. Нуждата отъ системна работа. Нѣколко съвети къмъ военния възпитатель. Народностното съзнание като основа на родолюбието. Нашата интелигенция и родолюбието. Заключение.

Съ благоговение приемамъ свещения огънь, запаленъ въ Старопрестолния нашъ Преславъ, и съ благоговение го предавамъ на васъ, млади българи, да го разнесете по всички краища на новоосвободенитѣ български земи. Неговиятъ пламъкъ, свѣтилъ презъ вѣковетѣ въ Преславъ, Търново и въ светата Рилска обитель, нека се отрази съ новъ блѣсъкъ въ водитѣ на Дунава, Вардара и Нишава, на Охридското езеро и на Бѣлото море.

Нека този огънь, символъ на духовното единство на цѣлостния български народъ, да освѣтли душитѣ, да стопли сърдцата и да обедини около Божествения си пламъкъ всички българи въ името на нашитѣ скжпи завети и светии, вѣковни копнежи и съкровени идеали.

Тази божествена искра, която презъ хилядолѣтието на нашата история, всрѣдъ величие и слава, въ борба и покруси, никога не загасна, създаде и кали несломимия български духъ и неговия безспиренъ полетъ къмъ свобода и напредъкъ. — Нека този божественъ огънь отново свѣти и сгрѣе цѣлата наша свободна свещена земя.

Нека възпламени душитѣ и сърдцата, за да изградимъ тая земя благоденствуваща и мощна.

Да живѣе и пребжде свободна и обединена България!

БОРИСЪ III

ОТЕЧЕСТВО

Хубаво си, отечество мое! Нѣма никога да се нагледамъ на твойта хубость, на твойта природа. Само твоятъ образъ, милъ и величественъ, стои неизгладимъ въ душата ми, която те люби, милва и слави. Малко ли пѫти съмъ се катерилъ по твоитѣ гигантски планини и съмъ се чудилъ и дивилъ на твоитѣ гори, поля и райски картини! И колчемъ пакъ ги видя, като че ги виждамъ за прѣвъ пѫть. Азъ имъ се радвамъ и искамъ да пѣя.

Само ти, Отечество, само твоята божествена природа никога не ми омръзва; само ти ме пленявашъ днесъ, днесъ, когато прекарвамъ въ тежки неволи, както си ме ослѣпявало и въ моето детинство, моята младость, когато сърдцето ми ликуваше, когато хвърчехъ съ младежки надежди.

Бѫди благословено, отечество мое! Бѫди честитъ, балкански рай! Бѫди голѣма и славна, о чудна земьо, дето е цъвтѣла люлката ми, дето ще се зеленѣе и гробътъ ми!

Ив. Вазовъ

ОТЕЧЕСТВО
и
ЛЮБОВЬТА КЪМЪ НЕГО

УВОДЪ

Идеята за „отечество“ е ясна за всѣки що годе грамотенъ човѣкъ като географско понятие, обаче тя е твърде смѫтна за мнозина като психологическо съдържание. Има хора, които не схващатъ и не чувствуватъ сѫщината на тази идея, а намиратъ се и други, които съзнателно я отхвърлятъ и я считатъ за овехтѣла и прѣчка на интернационалнитѣ имъ разбирания. Голѣма часть отъ тѣзи хора сѫ заблудени и затова тѣ не сѫ толкова опасни: вредни и несигурни сѫ онѣзи, които, безъ да иматъ нѣкакво оформено мнение, живѣятъ всрѣдъ тежко равнодушие и обикновено се губятъ задъ шумнитѣ патриотични манифестации.

Тѣзи хора сѫ мнозинство у народи, останали назадъ въ духовното си развитие. Израстнали върху неразработена психически почва, съ следи отъ чувствена тѫпота, и обладани отъ силата на навика, такива хора не си даватъ смѣтка за длъжноститѣ, които иматъ, а още по-малко за отговороститѣ си като родни синове на страната; тѣ не виждатъ отгде черпятъ духовна храна, отъ що зависи народностниятъ имъ образъ и свободата, на която се радватъ. У такива хора липсва, разбира се, истинско чувство къмъ отечеството и сѫ лишени отъ стимули къмъ по-високитѣ идеи на народната общность. Тѣ нѣматъ въ достатъчна степень народностно съзнание и затова прекарватъ днитѣ си въ тѣснитѣ рамки на личнитѣ си интереси и разбирания, използуватъ даромъ благата на миналото и сегашното, безъ да пожелаятъ да сторятъ нѣщо добро за бѫдещето. И наистина, такива хора сѫ ненадеждни, дори сѫ вредни съ своя коравъ егоизъмъ и студено невежество.

Ако числото на втората група хора е показалецъ за разпадането на народната общность, числото на първата група

е признакъ за слабия културенъ напредъкъ и за несигурното духовно единство на народа. Народъ, който притежава голѣмъ брой хора, безразлични къмъ отечественитѣ идеи и интереси, е неспособенъ за планомѣрна обща дейность, каквато днесъ е цѣлостниятъ държавенъ животъ и особено съвременната война. По вина на собственото си несъвършенство и лекомислие, такъвъ народъ е обреченъ на застой и дори на унищожение.

Но има и друга група хора, които таятъ въ сърдцето си чисти чувства къмъ отечеството, обаче, подъ влиянието на всѣкидневнитѣ грижи и впечатления, стоятъ като пасивни участници въ народнитѣ скърби и радости, проявявайки родолюбието си само въ върховни моменти. Въпрѣки че социализмътъ е противъ войната, въ навечерието на сегашната война представителитѣ на работническата партия въ Англия заявиха въ парламента, че английскитѣ социалисти сѫ задъ имперското правителство. Социалиститѣ и комуниститѣ въ Франция се надпреварваха въ националистическитѣ си изявления. И нашитѣ представители на марксизма държаха патриотични речи на Народното събрание и говориха за необходимостьта отъ народно единство и за борба срещу малодушието и пораженството. Но интересенъ е случаятъ съ поведението на Сталинъ. Той остана чуждъ на идеитѣ на свѣтовния пролетериятъ и у него заговори гласътъ на отечеството, като остана вождъ само на Русия. Тѣзи случаи показватъ, че идеята за отечеството стои надъ всички други идеи и че родолюбието може да бѫде спещо чувство, което се възбужда подъ влиянието на опасностьта.

И най-после има и другъ видъ хора, които сѫ напълно оформени въ народностното си съзнание, които непрестанно живѣятъ съ народнитѣ идеали и грижи,надарени съ изтънчено национално чувство и честолюбие, горди съ народностния си произходъ и искрено любещи Родината си; хора, които винаги работятъ и мислятъ за общото добро, защото го чувствуватъ като свое и сѫ готови въ всѣко време да жертвуватъ спокойствието, дори и живота си. Такива хора сѫ съзнателни и дейни родолюбци, каквито бѣха всички наши революционери и борци за народното освобождение, и сѫ истинско духовно богатство на народа.

Отъ това следва, че единъ народъ може да има видъ на нѣщо цѣлостно по външнитѣ си белези, като езикъ, писменость, религия, обичаи и пр., и въ нѣкои незначителни случаи да се проявява като такъвъ, но, поради различие въ родолюбивото чувство на гражданитѣ си, вѫтрешно може да бѫде нѣщо разнородно, сглобено, маскирано съ лустрото на народностьта, т. е. да бѫде нѣщо нездраво и нееднакво. Въ моменти на сериозно изпитание такъвъ народъ се разстройва

и лесно се разпада, щомъ отслабне силата на властьта и страхътъ отъ законитѣ. Истина, която се установява при всѣко военно поражение и винаги гдето има опасность за живота. Невъзможностьта да се дойде до общность на идеитѣ и на чувствата прѣчи да се създаде здрава взаимность между хората и, следователно, ги лишава отъ мощьта на мнозинството, която е тъй необходима не само за съвременната война, но изобщо за съвременния държавенъ животъ. Отъ това следва, че **въпросътъ за отечеството и за любовьта къмъ него не е пресилена сантименталность,** не е тъй незначителенъ, както се очертава отъ това, което правимъ по него, **а е голѣма обществена и историческа нужда**, защото допустнатитѣ непълноти могатъ да причинятъ сериозни изненади въ време на война, а въ мирно време да бѫдатъ причина за равнодушие къмъ общитѣ начинания и за сигурно разложение.

Сериозностьта на този въпросъ е схваната у насъ, но, нека кажемъ открито, не се вематъ достатъчно мѣрки за неговото сигурно разрешение. Чувството на взаимность не е достатъчно развито въ народната маса, та по естественъ пѫть да се роди, съ необходимата за времето сила, и чувството къмъ родината. Ние сме много подъ влиянието на славянската си кръвь, което не сме успѣли да ограничимъ съ по-издигнато гражданско съзнание, и затова днесъ още се вижда нѣкакво безразличие всрѣдъ нашето население, макаръ рамкитѣ на българското отечество да сѫ сравнително тѣсни. Нѣкои чужденци дори посочватъ три основни типа у насъ: македонски, южнобългарски и севернобългарски, които се различавали по своитѣ физически и душевни качества. (Д. Шулцъ — Райнише Вестфалише цайтунгъ, 4 мартъ 1941). Освенъ това, има различие въ обѣклото, говора, обичаитѣ и пр., което неволно създава нѣкаква граница и отдалечава по чувство инакъ близкитѣ по мѣстоположение населения.

Вѣковното робство не допринесе нищо за духовното издигане на нашия народъ; напротивъ, изоставенъ насрѣдъ историческия си пѫть, безъ обединяваща идея, той е живѣлъ и се е развивалъ произволно, подъ влиянието на вроденитѣ си наклонности и на мѣстнитѣ условия. Този животъ го обезличилъ, за да стане нужда Отецъ Паисий да го смъмри — че не знае миналото си, а следъ това минава почти цѣлъ вѣкъ, догато се пробуди. Едвамъ когато се разпространила идеята за свобода българскиятъ народъ съзналъ мизерното си положение, добилъ съзнание за себе си, но съзнание, безъ още да е имало силата на чувство за обща борба. Инакъ не може да се обясни, защо борбата за политическа свобода е имала видъ на изолирани слаби бунтове.

Това състояние на народната душа по онова време е напълно обяснимо и оправдано, но, за съжаление, неговитѣ следи

се виждатъ и днесъ, следъ полувѣковенъ свободенъ и устроенъ държавенъ животъ. И днесъ личното е по-мило отъ общото, нивата е по-скжпа отъ държавата и личниятъ животъ е по-ценен отъ свободата и обединението на народа. И днесъ гражданското съзнание се простира само до личнитѣ права и неохотно навлиза въ задълженията къмъ народа и държавата; затова зовътъ за въоржжена борба се счита отъ мнозина за насилие, вмѣсто за гордость и добъръ случай да се изпълни достойно дългътъ къмъ отечеството. И днесъ още, подъ влиянието на единъ краенъ материализъмъ и на желанието за лекъ и безгриженъ животъ страданието на поробенитѣ българи не намираше достатъчно братски отзвукъ, а скръбьта по загубенитѣ отечествени земи затихваше постепенно, както затихва скръбьта по нѣкой близъкъ покойникъ.

Всичко това показва, че **родолюбивото ни чувство понѣкога не е на нуждната висота, а въ известни моменти, то е дори въ упадъкъ.** А че това е истина, достатъчно е да припомнимъ постепенно отслабващата сила на въодушевението, съ което нашиятъ народъ се отзова за борба въ 1885, 1912—13 и 1915—18 г. Това несъвършенство въ личната и въ колективната българска душа става опасенъ психологически неджгъ, който може да ни струва скжпо, ако не се осъзнаемъ и не заработимъ настойчиво за неговото премахване. Ние трѣбва сериозно да потърсимъ пжть къмъ духовното ни единство и да се заемемъ да добиемъ сигурни резултати.

Елементитѣ на това единство сж отъ различно естество— духовно, обществено, стопанско, политическо и пр., обаче, за да бждатъ резултатитѣ сигурни и трайни, тѣзи елементи трѣбва да се нагодятъ къмъ основната цель — народно единство. А това не е мжчно, то е въпросъ на съответно държавно устройство, на системно народно възпитание, на настойчивость и дисциплина. Епохата, въ която живѣемъ, е много динамична; всѣки народъ търси срѣдства, за да надмине съседа си по сила и по качество, да осигури независимостьта и напредъка си, защото е очевидна истина, че безъ тѣзи условия сжществуването и развитието на народитѣ става проблематично.

Сегашната война между Китай и Япония е тъкмо подходящъ примѣръ въ това отношение, защото е борба между два велики народа, но съ различно равнище на държавно устройство и на народно съзнание. А войната въ Европа е другъ примѣръ, отъ който се вижда, че не е достатъчно у гражданитѣ да има народно съзнание и развито родолюбиво чувство, но то трѣбва да бжде още и дейно устроено и ржководено при строга дисциплина. Истина, която се съзнава дори въ една тъй културна и издигната страна като Франция. Следъ поражението на френската войска въ 1940 г. и настаналото изумление отъ свѣткавичния преломъ въ живота на

този гордъ народъ, първата мисъль, която дойде въ главата на маршалъ Петенъ, бѣ именно тази — „трудъ, семейство и отечество"; което показва, че старияТъ и опитенъ маршалъ намира причинитѣ на поражението въ липсата на достатъчна склонность къмъ дейность, на достатъчна обичь къмъ семейството и отечеството всрѣдъ френския народъ и свърза въпроса за последицитѣ у дветѣ воюващи страни — победа и поражение, съ качеството на родолюбието у двата народа.

Ясно е, следователно, че въпросътъ за отечеството и любовьта къмъ него е особено важенъ при днешнитѣ условия на държавния и междудържавния животъ, че той е винаги навременен и никога не овехтява, че той е сжщина на народното единство и сила и че никоя войска не може да бжде упорита въ днешната жестока борба, ако не бжде опрѣна и подхранвана отъ голѣмо народно съзнание и обичь къмъ Родината. Тази именно истина ни кара да спремъ вниманието на войсковитѣ кадри върху този въпросъ, макаръ по него да сж писани ценни статии и съчинения, защото той не бива повече да остава въ сегашното си състояние.

Сжщина на въпроса

Опредѣлението на понятието „отечество" е известно; за него се говори въ училището и казармата. На въпроса — кое е българското отечество — обикновено се отговаря: „Земята, която се населява отъ българи, отъ хора, говорещи български езикъ и имащи българска писменость, вѣра, обичаи, пѣсни и традиции; земята, гдето сме се родили и расли, гдето почиватъ коститѣ на дѣди и прадѣди и гдето отъ вѣкове се е творила българската история; земята, на чиито природни хубости и богатства се наслаждаваме; земята, която ни дава щедро своята гръдь, за да ни нахрани, и която ще даде подслонъ и отхрана на децата ни, и пр." Това опредѣление, колкото да е пълно, прочувствено и приемливо, рисува материаленъ обектъ, който нагледно се очертава чрезъ сжществуващитѣ географски карти, но който става разбираемъ дотолкова, доколкото е широко и бистро въображението на човѣка. То ни посочва една материя, която има своитѣ физически качества, които, безспорно, оставятъ известно впечатление, но която за мнозина е необятна и остава студена, чужда, щомъ човѣкъ не бжде приобщенъ къмъ нея съ връзкитѣ на силни чувства.

Не само земята съставя отечеството, не само единството въ езика, обичаитѣ, управлението и интереситѣ е онова, за което струва човѣкъ да жертвува живота си. Не, това е недостатъчно, защото фактъ е, че много хора не реагиратъ до степень да се жертвуватъ при загубата на едно отъ тѣзи условия; мнозина сж, които напущатъ доброволно родната си

земя, отказватъ се отъ езика си, предпочитатъ личнитѣ си интереси и пр., безъ дори да почувствуватъ нѣкакво угризение. Не, отечеството е и нѣщо друго; то не е само материя, не е нѣщо за размѣна, за приемане и отказване, както вършатъ мнозина международни несретници. Какво е тогава? — Човѣкъ може да се съгласи да убива въ време на война или да бѫде убитъ само срещу нѣщо, което има по-голѣма стойность отъ живота, което е по-силно отъ чувството на самосъхранение. А това нѣщо не може да бѫде само материално; майката не се хвърля срещу опасността, за да спаси детето си, водима отъ нѣщо материално; следователно, трѣбва да приемемъ, че „другото нѣщо“ сѫ нѣкакви силни чувства и неизбѣжни морални задължения. Човѣкъ се жертвува за близкитѣ си, когато ги обича, когато чувствува нѣкакви задължения къмъ тѣхъ; той жертвува живота си, когато туря честьта си по-високо отъ материалното си сѫществуване; той става жертва за нѣкоя идея, когато я счита права и полезна и пр. **Така и войникътъ може съ готовность да предложи живота си въ време на война и никога да не помисля за отстѫпление и бѣгство, само ако е обладанъ отъ силни чувства къмъ отечеството.**

Руският писатель А. Зиковъ дава следнитѣ разяснения на понятието отечество: „Способностьта да се мисли за отвлѣчени понятия е различна. У мнозина тѣзи понятия оставатъ само думи, които, за да станатъ само разбираеми, се турятъ въ по-тѣсни конкретни рамки. Така, напримѣръ, понятието отечество пробужда нѣкога чувствата, но само за ограниченъ районъ мѣстность. Има напълно интелигентни хора, за които отечеството Русия е свързано съ нѣкое село или съ нѣкое историческо събитие и, макаръ да съзнаватъ, че това село не изчерпва понятието отечество, тѣ чувствуватъ и възпроизвеждатъ образа на селото, като всичко останало отъ руската земя имъ е почти чуждо“. Идеята за отечество у Алкивиада се е изразявала въ образа на пиршествата и на народнитѣ сборища въ Атина. При такова понятие за отечество било е много лесно на Алкивиада да измѣни на атинянитѣ и, безъ угризение на съвѣстьта, да премине на страната на тѣхнитѣ врагове — спартанцитѣ. Не така е постѫпилъ неговиятъ учитель Сократъ. У Сократа идеята за отечество е почивала върху широка нравствена основа и затова, когато ученицитѣ му приготвили всичко, за да го улеснятъ да избѣга отъ Атина, той отказалъ и изрекълъ знаменититѣ думи:— „всѣки гражданинъ е длъженъ да се подчинява на отечественитѣ закони“. туряйки по този начинъ отечеството на голѣма нравствена висота и надъ всичко. Античното гражданство е разбирало подъ думата отечество парчето земя, което домашната религия е осветила, земята, гдето почиватъ коститѣ на прадѣдитѣ и гдето владѣятъ тѣхнитѣ души. Вънъ отъ това

парче земя всички религиозни връзки се считали за скѫсани. Затова изгонването отъ отечеството се считало за отлѫчване, за напущане на боговетѣ, поради което децата преставали да принадлежатъ на изгонения, а жена му можела да се омѫжи за другъ. Така, поради преобладаващото влияние на религията, родолюбието е имало чисто религиозенъ характеръ.

Въпросътъ за отечеството не е въ основата си само материаленъ, както по погрѣшка се обяснява отъ нѣкои възпитатели въ казармата, а е и психологически и дори предимно психологически, щомъ се изследва съ огледъ на бойния духъ; защото не може да се говори да отечество и за задълженията къмъ него, ако липсватъ необходимитѣ чувства, които вкупомъ даватъ родолюбието, особено дейното родолюбие. Този въпросъ се материализира, като се свързва съ дадена мѣстность, имаща поставени граници, но всѫщность, защото е психологическо понятие, човѣшката душа му опредѣля както истинскитѣ граници, така и силата на образа му. Мѫчно се привързва човѣкъ къмъ отечеството само по едно сухо опредѣление, ако въ него не се докосне чувствената страна, ако отъ областьта на ума не се слѣзе въ гънкитѣ на сърдцето. Мѫчно се долавятъ границитѣ на отечеството, ако погледътъ не се отдалечи отъ образа на географската карта и не се насочи къмъ дълбинитѣ на съзнанието, на споменитѣ, гдето се заражда националната гордость, тѫгата и обичьта къмъ родния край. Мѫчно се обгръща широтата на отечеството, ако тя сѫществува само съ измѣренията си, а не бѫде отбелязана отъ силата на неволнитѣ трепети на душата. И затова отечеството на истинския родолюбецъ е сѫщевременно и нѣщо отвлѣчено, неземно, невидимо, нѣщо обвито въ чувства, както го възпѣва поетътъ, което е създадено съ силата на личния моралъ и просвѣта и съ участието на силни чувствени влѣчения. А всичко това показва, че срѣдината на понятието отечество е психологична, а неговиятъ просторъ зависи отъ обсега на чувствената сила на всѣки човѣкъ отдѣлно, т. е. отъ обсега на неговото родолюбие.

Липсата на чувства къмъ известенъ обектъ е състояние на равнодушие, което значи, че обектътъ сѫществува, но е чуждъ и несѫществуващъ за душата. Да обичашъ нѣщо, да си гордъ отъ него, значи да ти бѫде присърдце, да се радвашъ, да тѫгувашъ по него, да си свързанъ тѣсно съ него, т. е. да го имашъ. Може ли приятелство, безъ да има приятелско чувство, и обратно — може ли да се изпитва приятелско чувство, безъ човѣкъ да има приятель? Така е и съ отечеството. Когато човѣкъ не изпитва никакво родолюбие, той е безотечественикъ въ психологическия смисълъ на думата и не може да се счита достоенъ синъ на страната, нито сигуренъ членъ на обществото и народа си.

Поставяйки така въпроса, идваме до неговата реална, а не теоретична основа, която именно ще ни посочи пѫтя, за да създадемъ отъ отечеството ценность, и ще ни помогне повече да не се заблуждаваме отъ патриотичнитѣ шумове. Следвайки този пѫть, ще си обяснимъ защо има безотечественици, предатели, защо всрѣдъ мнозинството граждани на едно отечество има сравнително малко хора, готови да работятъ за неговия напредъкъ добросъвѣстно и самоотвержено и защо числото на героитѣ, на онѣзи, които сѫ способни на саможертва въ време на война, на истинскитѣ родолюбци, е тъй ограничено. Тогава ще стане ясно, защо една бедна стрѣха е мила и привлѣкателна за единъ, а за другъ е безразлична, защо голитѣ чукари се гледатъ съ съжаление отъ единъ, а отъ другъ — съ приятность и душевна усмивка. Тогава ще стане ясно, защо сърдцето на единъ трепва предъ вида на онова, което му е най-близко, а е безразлично къмъ държавата и народа, защо би бранилъ съ ярость двора си, а не би се изложилъ на рискъ въ полза на другитѣ и на отечеството. Тогава ще се разбере, че отечеството е нѣщо различно по размѣръ за разнитѣ хора, че **не може да сѫществува въ душата на човѣка отечество безъ да е насадено родолюбие** и че действителната голѣмина на първото зависи отъ обема и силата на второто.

Ако приемемъ казаното за истина, тогава въпросътъ за отечеството се слага на друга плоскость, а именно — щомъ искаме да направимъ отъ отечеството високо нравствена ценность, необходимо е да се насади у всички граждани чувството родолюбие и то въ възможно по-силна степень: щомъ искаме да поставимъ въ основитѣ на войската здрава духовна опора, която да я крепи презъ тежкитѣ минути на борбата, трѣбва на родолюбието да се погледне особено сериозно въ казармата, та отъ него да се изкове здраво оржжие за борба; щомъ искаме бѫдещето на държавата да бѫде осигурено и цвѣтущо, трѣбва младежьта да бѫде пропита отъ чисто и дейно родолюбие. Съ други думи, необходимо е да се заработи въ тази посока отъ всички, които иматъ назначение да възпитаватъ, понеже съвременниятъ международенъ животъ е еднакво мирна и военна борба, която изисква своята добра подготовка.

* * *

Понеже подчертаваме тази страна на въпроса, ще разяснимъ последната си мисъль — защо родолюбието днесъ е държавна необходимость. Преди вѣка на откритията (XV) човѣчеството е следвало бавно естествения си пѫть на развитие; неговиятъ тихъ маршъ къмъ напредъкъ е билъ смущаванъ отреме навреме отъ гения на велики мислители и пълководци и отъ щастливото съвпадение на нѣкои важни обстоятелства. Поради честитѣ и произволни войни за завоевания,

държавата не е имала народностенъ характеръ, а е била винаги смѣсица отъ народи съ различна душа, езикъ и наклонность, които били държани въ покорность изключително съ силата на властьта. Далечна и чужда на народнитѣ маси, държавната власть ги е управлявала съ цель да ги използува за своитѣ нужди и много малко се е грижила за тѣхното благосъстояние. Насилията, неправдитѣ, посегателствата на личната свобода и имота сѫ били най-честото явление, поради което винаги е сѫществувалъ страхъ отъ властьта и омраза къмъ управницитѣ. При тѣзи условия не сѫ могли да се затвърдятъ у народитѣ чувства на трайна взаимность, на искрена преданость и на обичь къмъ властьта; понятието отечество, тъй както го схващаме днесъ, не е могло да бѫде нито нѣщо общо, нито придружено съ нѣкакви чувства. Въ онѣзи времена, както вече казахме, не идеята за отечеството е била преобладаваща, а религията или волята на абсолютния владѣтель.

Когато започнали откритията, зародила се идеята за лични права и свобода и се турило начало на гражданското осъзнаване, което по-късно наложило народното управление. Тогава образътъ на чисто народната държава започналъ все по-ясно да се очертава, а съ това и чувствата къмъ нея, като скѫпа придобивка отъ вѣковни неволи и борби, се появили съ растяща сила и замахъ. Народностна държава, отечество и родолюбие станали нѣщо цѣло — тѣло съ душа, ново условие на сила и държавна сигурность, и се турило начало на борби за народно обединение, народна независимость и за всестраненъ народенъ напредъкъ; борби, подхранвани отъ засилващото се народно съзнание и родолюбие. Последенъ примѣръ въ това отношение е Турция. Изложена на най-произволно разграбване следъ неуспѣшната война въ 1918 г., Турция намѣри опора и спасение въ народната идея. Тя пожертвува вѣковни владения, много свои традиции, но реши да запази националностьта си, да стане чисто турска държава. Въ името на тази идея тя се бори по бойнитѣ полета въ Мала Азия и съ победата при р. Сакария затвърди правото си за свободно сѫществуване и развитие като национална държава.

Днесъ, обаче, когато откритията въ областьта на техниката достигнаха неподозирана висота, когато идеята за народна държава стана повсемѣстно желание и земното кълбо вече цѣло се вълнува отъ едни и сѫщи политически и икономически интереси, животътъ на човѣчеството става постепенно единенъ по мисъльта си и добива, единъ видъ, обща чувственость. Междудържавниятъ животъ е станалъ по-възбуденъ, икономическитѣ, а покрай тѣхъ и политическитѣ интереси сѫ излѣзли отъ границитѣ на народната държава, поради което свѣтътъ е обхванатъ отъ невиждано съревнование. Съревно-

ване, което се разлива мирно гдето има свободни простори, а поражда борби и търкания гдето пространството е тѣсно или заето. Въ разгара на това междудържавно съревнование народната държава е подложена на сериозно изпитание; икономическата и политическата ѝ независимость е станала предметъ на особени грижи, поради което и подготовката ѝ за защита е добила характеръ на жизнена необходимость. **Усилената подготовка на всички държави за война предизвика не само туряне на повече бойци на кракъ и тѣхното модерно въоржжаване, но и усъвършенствуването имъ по качество въ бойното обучение и въ бойния духъ.**

Така, държавитѣ дойдоха до положение да се следятъ и изучаватъ една друга, да бждатъ недовѣрчиви една къмъ друга и да се догонватъ безспирно както въ икономическото си развитие, така и въ бойната си подготовка, дори последната е взела предно мѣсто и е ориентирала цѣлия народенъ животъ къмъ себе си. Опасностьта отъ война е обладала всички и всичко се прави, за да се осигури победата; докато стопанското развитие помага, за да се снабди страната съ достатъчно оржжие, възпитанието на народа се устройва по начинъ да създаде високъ боенъ духъ. И днесъ ние сме свидетели на особено догонване между народитѣ въ всѣко отношение; държавитѣ устройватъ настойчивото възпитание на народа, развиватъ до максимумъ естественитѣ му дарования, съ огледъ да създадатъ отъ него устойчиво цѣло, което да издържи огъня на съвременната бойна пещь. И въ тази си дейность държавата гледа да създаде преди всичко добри и трайни чувства къмъ отечеството, къмъ себе си и къмъ всичко народно.

Всрѣдъ безпримѣрно увлѣчение, по силата на стеклитѣ се обстоятелства, народитѣ сж принудени да подложатъ на сждбоносна преценка вроденитѣ си и придобити духовни качества, за което работятъ надъ себе си съ трескаво усърдие. Въпрѣки миролюбието си, българскиятъ народъ е сжщо изправенъ на това състезателно поле; тукъ ще се видятъ неговитѣ достоинства и основанията му да сжществува въ реда на свободнитѣ народи; за този върховенъ моментъ той трѣбва винаги да бжде готовъ, защото времената сж лукави. Велика длъжность му е да работи усилено върху духовната си мощь и да помисли за сждбата на следващитѣ поколѣния, защото нехайството или наивностьта днесъ биха били непростимъ грѣхъ спрямо тѣхъ.

* * *

Родолюбието е висше морално чувство. Подобно на всички чувства, то има началото си въ подсъзнанието и затова примитивната му форма е инстинктътъ. Заражда се незабелязано и се развива постепенно; участието на съзнанието и на други висши чувства ускорява този процесъ, като подпомага силата и обема му. Тѣзи последнитѣ сж различни у различнитѣ хора, но се измѣнятъ чрезъ просвѣта и възпитание. Това чувство не е достояние само на човѣка; то е присжщо на всѣко животно и тамъ именно се наблюдава въ тѣсенъ обемъ, но съ голѣма сила, съ силата на инстинкта. И наистина, кое животно не е привързано къмъ своя храстъ, гнѣздо или дупка? Кое животно въ днитѣ на детска безпомощность не е привързано къмъ майка си и не търси при нея подслонъ и защита? Кое животно, следъ излета си за ловъ, не се завръща въ леговището си или следъ неуспѣшна борба не отстжпва пакъ къмъ мѣстото, гдето нощува и гдето инстинктътъ му подсказва, че ще намѣри спасение? Всѣко животно е надарено съ това чувство и винаги то е водено несъзнателно отъ нѣкакво родолюбие.

Погледнемъ ли така на човѣка, ще установимъ сжщия инстинктъ и у него. Въ минути на страхъ или стѣснение детето търси винаги скута на майка си; тамъ то намира безопасность и успокоение. По-късно, когато почне да играе по полето, при опасность гледа винаги да избѣга въ бащината си кжща. Махлата следъ време става нѣщо сродно, а другата махла на селото му е чужда и е готово да воюва противъ нея. Скиталецътъ, дори разбойникътъ копнѣе за родното си село и за бащиния си домъ. Всичко това се диктува отъ инстинкта, който има силата да свързва човѣка завинаги съ нѣщо родно, съ нѣщо, което му става скжпо, безъ да знае защо. Това силно влѣчение е именно чувството родолюбие, което по сжщината си е подобно на чувството къмъ родната майка. Доколко това чувство е естествено и силно се вижда отъ факта, че намъ, по-културнитѣ хора, е чудно единъ човѣкъ да може да живѣе отъ вѣкове всрѣдъ леденитѣ полета на Севера и да копнѣе за снѣжната си колиба; другъ човѣкъ да изпитва сжщитѣ чувства къмъ пѣсъцитѣ на пустинята и да тжгува за нейнитѣ нажежени ширини, а трети — да милѣе за схлупената кжщица всрѣдъ богатството на хората и на природата, само защото е бащинъ домъ и нѣкога тамъ е расълъ и игралъ. Чудно е наистина, но е фактъ, който показва, че родолюбието е присжщо на всѣко животно и на всѣки човѣкъ. Неговата сжщина е еднаква, но силата и обемътъ му сж различни — отъ дупката на мушицата до пространството на империята.

Хидингсъ казва: „Зародишитѣ на обществените идеи въ първобитния човѣшки разумъ сж сжществували въ видъ на понятия за обща територия, общъ интересъ и обща защита, общо предводителство и обща култура . . . Въ всички времена човѣшкото общество е било обединявано колкото отъ идеята за територията, толкова и чрезъ идеята за род-

ството. И най-нисшитѣ орди иматъ понятие за грубо ограниченитѣ си „земи“, върху които мислятъ, че могатъ да изявяватъ своитѣ права и които тѣ считатъ за длъжность да защищаватъ съ цената на живота си. И по всѣка вѣроятность началото на тѣзи понятия се корени въ предисторическитѣ времена“.

Родолюбието е чувство на обичь, на уважение, на преданость, въ основата на което стои народностното съзнание къмъ миналото,сегашното и бѫдещето на народа. Неговата сила е последица отъ силата на изброенитѣ чувства, отъ тѣхната искреность и дълбочина. Като чувство, което обединява и сплотява всички граждани, то се вмѣнява въ длъжность на всѣки човѣкъ — да обича и почита родината си и да ѝ служи съ вѣрность и преданость. Днесъ, когато животътъ се е крайно материализиралъ и рационализиралъ, родолюбието трѣбва да се издигне до главна и основна добродетель на личния и обществения животъ, до положение да се счита, че онзи, който не обича искрено отечеството си, е недобросъвѣстенъ гражданинъ и недостоенъ синъ на народа си. Родината стои по-горе отъ всичко. Тя е обичана инстинктивно; тая обичь е, както казахме, вродена, естествена; тя сѫществува въ всѣки човѣкъ въ едно латентно състояние, което, обаче, е недостатъчно за днешното динамично време, когато всичко бърза — бързо се строи, интензивно се живѣе и бързо се руши. Родолюбието сѫщо трѣбва да бѫде дейно. Човѣкъ може да се възхищава отъ хубоститѣ на нѣкоя страна, може да уважава нѣкой народъ заради качествата му, но той обича и трѣбва да обича само своята родина и своя народъ. Французкиятъ писатель Викторъ Хюго написалъ следъ Франко-пруската война много похвали за Германия, за нейната философия, култура и пр., но следъ това се обръща къмъ Франция и ѝ отправя само една дума, едно възклицание: — „О, майко моя“, възклицание, съ което поетътъ иска да каже — въпрѣки грѣшкитѣ и поражението, обичамъ Франция, защото е моята родина.

Родолюбието на съвременния човѣкъ трѣбва непремѣнно да бѫде съзнателно и дейно, но за да бѫде сигурно такова за всѣки гражданинъ, то трѣбва да бѫде задължително, да бѫде дългъ. Явното или потайното стремление на нѣкой да се освободи отъ това задължение е начало и проявление на отрицателното у човѣка, на недобросъвѣстностьта, на противоотечественостьта, което води къмъ разрушение на духовнитѣ народностни връзки между хората, т. е. къмъ духовното разпадане на народа, което е най-опасното положение за една държава. Именно затова нищо не бива да превъзхожда този дългъ и нищо не може да се сравнява съ него по значение и възвишеность; истина, която става веднага ясна, щомъ се отиде по-нататъкъ. Отъ

дълга да обичаме родината произтича задължението да служимъ съ преданость и енергия на интереситѣ ѝ и да я защищаваме отъ всѣкаква опасность съ храбрость до саможертва. Монтескьо казва: „Честолюбието на човѣка се свежда къмъ единственото му желание да служи на родината по-добре отъ другитѣ граждани, защото, като се раждаме, ние поемаме върху себе си огромния дългъ къмъ родината, на която никога не можемъ да се отплатимъ“. Съ това голѣмиятъ мислитель иска да каже, че въ мирно време ние трѣбва да се стремимъ да се отплатимъ на родината си съ всичкото благородство на достойни и съзнателни граждани, а когато часътъ на бойното изпитание удари, да ѝ се отплатимъ, като се сражаваме мѫжествено, като жертвуваме всичко, дори и живота си. Това велико задължение човѣкъ е поелъ още отъ незапомнени времена, което римлянитѣ изразявали съ думитѣ: „Да се умре за родината е приятно и красиво . . . “

Задължението къмъ родината става още по-велико като си представимъ психологическия моментъ, когато човѣкъ решава напълно съзнателно да се пожертвува за победата, за доброто на другитѣ, или когато трѣбва да се откѫсне отъ собственото си дете, за да го изпрати къмъ полето на смъртьта. Не винаги родолюбието може да заглуши у жената чувството на майка и съпруга, но щомъ тя има съзнанието, чѳ жертвитѣ сѫ необходими и неизбѣжни, нейниятъ разумъ и воля може много да ѝ помогне, за да се утеши предъ свѣтлия образъ на родината. Когато една жена може да се радва и да се гордѣе съ подвига и храбростьта на своя близъкъ, това показва, че тя съзнава, какво въ бойния подвигъ има нѣщо благородно, възвишено, необикновено, което произтича отъ величието на дълга къмъ родината и което, следователно, може да е равностойно на сълзитѣ ѝ, за да я утеши.

Отъ любовьта къмъ родината произтича логично и любовьта къмъ всичко, което подпомага нейното процъвтяване и величие, и особено нейното сѫществуване и сигурность. Въ тази логичность се крие неразривната връзка между отечеството, народа и войската; връзка преди всичко морална, която, като жизнената сила на земята, трѣбва да сѫществува въ недрата на народа, а ако е недостатъчна, да се увеличи чрезъ подходящо възпитание тъй, както се засилва хранителностьта на почвата чрезъ наторяване. Съ други думи, **за да бѫде родолюбието на войската на необходимата висота, то трѣбва да се повдигне преди всичко всрѣдъ народа.** По пѫтя на сѫщата логика се идва и до заключението, че въ името на отечеството човѣкъ трѣбва да пожертвува личнитѣ си интереси предъ общественитѣ. И тази жертва е толкова по-сигурна, колкото родолюбието е по-крепко и убеждението въ достоинствата на народа и държавата е по-силно. Тогава инстинктътъ на себесъхранението от-

слабва или се обезврежда предъ инстинкта или съзнанието за колективното запазване. Въ време на война главно участие въ борбата взема народната душа, но тя би била издръжлива и упорита въ борбата само когато е единна, плътна, съ здрави духовни връзки и дейна; само тогава народътъ е способенъ да се бори толкова по-упорито, колкото неговото сѫществуване и неговата честь сѫ по-заплашени. Безъ това условие и тѣзи връзки се случва обратното, т. е. колкото сѫществуването на единъ народъ е по-силно заплашено, толкова неговата съпротивителна сила и издръжливость е по-слаба. Въ такъвъ случай родолюбието не е достатъчно здраво и дейно и въ народната душа се е загнѣздило по-силно малодушието.

Вземайки родолюбието като сѫществена характерность на народната душа, трѣбва да го считаме като добродетель, която се наследява; и като качество отъ рода на мистичнитѣ, което е белегъ на културна издигнатость и благородство. Родолюбието, както и религията, не сѫ производни на разума, а на живота, на чувството; затова, който е родолюбецъ само по разумъ, той е посрѣдственъ въ това отношение и следователно несигуренъ. Французкиятъ виденъ психологъ Шеврионъ пише: „Родолюбието е инстинктъ; то е една отъ тѣзи наследствени системи на илюзии и чувства, които животътъ по еволюционенъ пѫть е изградилъ . . . Функция, заспала въ обикновено време, но, както любовьта, е способна на внезапни и неудържими пробуждания . . . Родолюбието е наследство отъ мъртвитѣ, то съставя една отъ онѣзи висши сили, създадени отъ продължителни наследствени напластявания, които въ известни моменти проявяватъ интензивно сѫществуването си". Затова именно това чувство е способно да нареди хора съ различни убеждения и най-голѣми противници подъ националното знаме. Тази единодушность не би била възможна, ако родолюбието не е подсъзнателна сила, влиянието на която затъмнява всѣкакъвъ видъ разсѫждения. Чудното й действие посочватъ много факти, но Густавъ ле Бонъ описва характеренъ примѣръ. Единъ френски войникъ, следъ като въ 1899 година дезертиралъ отъ войската, се настанилъ въ Германия като земедѣлецъ, гдето се оженилъ за германка иималъ шесть деца. Когато, обаче, избухнала Свѣтовната война, гласътъ на народностьта заговорилъ у него така високо и настойчиво, че той напустналъ семейството си, върналъ се въ Франция, за да се бие за нейната защита.

Отъ казаното може да се заключи, че по сѫщностьта си родолюбието има две значения — като идея и като чувство, и че добродетелята родолюбие се обуславя отъ издигането на идеята въ резума на човѣка и отъ развитието и насаждането на чувството въ сърдцето му. Колкото жизнеността на единъ народъ е по-висока, толкова неговото съзнание е

по-живо и по-дейно, а патриотичната му вѣра по-пламенна; и обратно, родолюбието на единъ народъ служи за мѣрило на неговата жизненость и на културата му. Прудонъ казва: „Когато една справедлива и силна идея обхване единъ народъ, когато тя го накара да заговори, да пожелае единодушно нѣщо, тогава настѫпва въ душата му несравнима свѣтлина, която го просвѣщава и непреодолимо увлича". Това е особено вѣрно за родолюбието, за патриотичнитѣ идеи. Тамъ, гдето тази идея е здрава и всеобща, тя избухва при ударитѣ на опасността, обхваща всички граждани и създава заразата на самоотверженостьта. Затова родолюбивата идея, подкрепена отъ силно родолюбиво чувство, е най добрата мѣрка за духовното могѫщество на единъ народъ. Когато родолюбивата идея загуби значението си за гражданитѣ на държавата и когато чувството угасне въ тѣхнитѣ сърдца, народътъ остава нѣщо нездраво и винаги е предъ прага на гибельта.

Славата и силата на народитѣ се дължи преди всичко на тази добродетель като идея и чувство. Примѣритѣ отъ историята сѫ много. Нѣкои съвременни учения, които отричатъ патриотичната идея и издигатъ вмѣсто нея интернационалната идея, внасятъ смущение въ душата на отдѣлнитѣ хора и народи, защото въ такива хора и народи патриотичната идея не е на необходимата висота и новата идея отслабя още повече съпротивителната имъ сила като народъ и ги тласка по пѫтя на обезличаването. Идеята, която не признава отечеството, не е дала още нищо достойно и възвишено: тя остава само идея, безъ да се изрази въ нѣкакво чувство, което да потиква човѣка и цѣлия народъ къмъ творчество и величави дѣла. Заслугитѣ на родолюбивата идея, напротивъ, сѫ известни както въ миналото, така и сега; нѣма национална гордость, прослава и висока култура безъ участието й. Защото тя събира всички воли въ една колективна воля, отъ всички желания прави единство; тласка хората къмъ самопожертвуване, търпение, героизъмъ и безпредѣлна преданость.

Следъ казанитѣ разяснителни думи относно сѫщината на родолюбието, нека потърсимъ неговитѣ психологически елементи, та съ това да посочимъ пѫтя, по който възпитателтъ може съ сигурность да върви.

Родолюбиво възпитание

Обичьта къмъ отечеството е отъ вида на онѣзи чувства, които сѫ достояние на хора съ по-издигната култура. Нейната стойность е такава, когато става дума за обичь къмъ по-широкъ и по-отдаленъ обектъ, какъвто е цѣлостното народно отечество. Тогава, наистина, е необходима по-издигната душа, каквато мнозина нѣматъ, въпрѣки външната имъ цивилизованость. Но когато е дума за неговитѣ по тѣсни обекти, то е

вече обикновено чувство, което сѫществува въ индивида въ полето на подсъзнанието му и се проявява подъ видъ на душевенъ рефлексъ, отколкото на нѣкакво съзнание. Щомъ е така, явно е, че въ случая имаме два фактора — **вроденость и внушено развитие на родолюбивия инстинктъ**, т. е. осъзнаване.

Върху първия факторъ нѣма какво особено да се каже тъй като той е дѣло само на природата—на климата, на географскитѣ условия, на наследственитѣ напластяваитя, на историческитѣ произволи при които народътъ е живѣлъ презъ далечното си минало. Тамъ човѣшката рѫка е безсилна, защото, поради превратностьта на обстоятелствата, не може да приложи нѣкакъвъ планъ. Теорията за расизма е безспорно научно оправдана, но науката не е дошла още до положение да изследва наследственитѣ душевни особености и да ги комбинира по видъ и качество. А колко необятна е тази материя се вижда отъ следния исторически фактъ. Историята на италианския народъ започва около двадесеть вѣка преди Христа. Споредъ римскитѣ историци населението на полуострова се е оеднаквило езиково къмъ 90 г. пр. Хр., т. е. необходими били почти 20 вѣка. По-късно започнали нашествията на варваритѣ, които причинили падането на Римската империя и раздробението на италианското население. При това положение то запазило общия латински езикъ, но отново настанали нѣкакви различия. Полуостровътъ преживѣлъ въ това състояние други 18 вѣка, докато се обедини отново политически, безъ, обаче, да е напълно обединенъ езиково и кръвно. Така е и съ много други европейски народи. Отъ това се вижда, че езиковото уеднаквяване не става тъй бързо, че езиковото единство не значи душевно единство, защото за последното сѫ необходими не само вѣкове, но и други фактори, между които на първо мѣсто е кръвниятъ стабилитетъ, какъвто има напримѣръ у японския народъ.

Вториятъ факторъ — внушеното развитие на родолюбието, е именно онова, което ни интересува въ случая, което човѣкъ може да предвиди и да устрои чрезъ съответно възпитание. Възпитанието на народнитѣ маси въ родолюбие е сложна и трудна задача. Това, обаче, не значи, че мнозинството отъ народа не може да се възпита въ това чувство. Ние сме свидетѣли на постигнати резултати благодарение на съвмѣстнитѣ усилия на народнитѣ институти: черквата, училището, казармата и обществото. Думитѣ, казани отъ Толстой, че — „любовьта къмъ отечеството е една дебела лъжа", както и пророчеството на Викторъ Хюго, че — „въ двадесетия вѣкъ войната ще умре", сѫ напълно опровергани отъ бойнитѣ подвизи презъ последнитѣ десетилѣтия на отдѣлни личности и на цѣли народи.

Развитието на родолюбивото чувство се състои главно въ: **а) разширяване на обема му по съдържание, б) увеличаване на силата му по качество и трайность и в) превръщането му отъ пасивно чувство въ дейность до степень на самопожертвуване.** Обемътъ на това чувство — отъ инстинктъ до съзнато родолюбие, се разширява постепенно заедно съ общото развитие на организма и чрезъ съответна просвѣта. Когато животното почне самостоятелно да търси прехраната си, то се отдалечава предпазливо, поглеждайки винаги къмъ родната си дупка; по-после то разширява района на лова си, изгубва гнѣздото отъ погледа си, но, ориентирайки се добре, остава винаги свързано съ него, за да може при опасность да се завърне пакъ тамъ. Така жизненото пространство става все по-голѣмо. Животното свиква съ околнитѣ предмети, добре запомня мѣстото, гдето е минало, гдето е намѣрило добъръ ловъ, или мѣстото, гдето е било въ опасность, което съзнателно отбѣгва и пр. Първоначално всичко това се извършва подъ влиянието на глада или на страха, но по-късно, когато заговори половиятъ инстинктъ, животното става по-смѣло и районътъ на неговитѣ снабдителни и любовни обиколки става още по-голѣмъ. Животното се свиква съ околната мѣстность; въ случай на опасность тя му става убѣжище — тамъ се крие, ако е слабо, и тамъ се защищава на животъ и смъртъ, ако бѫде нападнато.

Човѣкътъ тръгва по сѫщия пѫть; но по-късно той се отклонява отъ него, понеже се явяватъ нови стимули, които го каратъ да разшири обема на чувствата си и да излѣзе отъ рамкитѣ на инстинкта. Ако примитивниятъ човѣкъ е ималъ само животински склонности, днешниятъ човѣкъ има другъ душевенъ хоризонтъ, дължимъ на високата му култура. Освенъ нуждата да задоволи стомаха си, да продължи рода си и да запази живота си, съвременниятъ човѣкъ има и други по-възвишени чувства, които сѫщо могатъ да дразнятъ и да развиватъ родолюбието. Обществениятъ животъ е тъй завладѣлъ душевния миръ на човѣка, че колкото да се мисли свободенъ и самостоятеленъ, той все остава зависимъ въ сѫществуването си; неговитѣ дори интимни мисли и чувства изхождатъ или се насочватъ къмъ другитѣ хора, поради което у него се зараждатъ издалече и издълбоко стимули къмъ общуване. Тѣзи стимули могатъ да иматъ началото си пакъ въ нѣкои инстинкти, но винаги тукъ взематъ участие и съзнанието, разсѫдъкътъ, волята и съвѣстьта. Затова именно **развитието на обема на родолюбието у съвременния човѣкъ трѣбва да се търси освенъ въ честото раздразнение на инстинкта, но още и въ издигането на личната просвѣта и култура, отъ които следва по-голѣмо съзнание, по-вѣренъ разсѫдъкъ и по-крепка съвѣсть.**

Затова именно хората, които обичатъ да се задълбочаватъ въ душата, създаватъ степенуване въ чувството родо-

любие. Виждайки, че то има две форми — инстинктивна и съзнателна, два обема — тѣсенъ (гнѣздото, храста, дома) и обширенъ (народното отечество), тѣ му даватъ и две наименования — **родолюбие** и **народолюбие.** Въ случая ние говоримъ за народолюбието, като го изясняваме чрезъ родолюбието, което всѫщность му служи като изходно начало и го допълва. Народолюбието е свързано съ понятието народъ, което доби опредѣлена форма едвамъ презъ XVIII—XIX вѣкъ, макаръ да е сѫществувало по времето на древна Гърция и Римъ. Презъ царуването на Людовикъ XIV Конде е билъ на страната на противницитѣ на Франция; при Людовикъ XVI френскитѣ благородници се сражавали противъ Франция. Германскитѣ държавици воювали дълго време една срещу друга, безъ да ги въодушевява нѣкаква народностна идея и пр.

Личната просвѣта и култура играятъ въ случая много важна роля, тъй като чрезъ нея се разширява умственията погледъ, картината на въображението става по-голѣма и човѣкъ лесно може да свикне съ нейнитѣ размѣри и да се сроди съ особеноститѣ ѝ. Всѣкакъвъ видъ описания, които засѣгатъ бита на народа, хубостьта и богатството на разни мѣстности отъ отечеството, на обичаитѣ и мѣстноститѣ по разнитѣ му краища и пр., допълватъ картината съ подробности и я правятъ по-ясна, по-привлѣкателна и по-близка. Така, младиятъ човѣкъ свиква да разхожда вниманието си по широка площь, взира се въ подробноститѣ, които по-рано не сѫ му били известни, неговиятъ умственъ багажъ натежава съ нови впечатления и той неволно почва да ги чувствува свои, близки до сърдцето си, готовъ да се радва и да тѫгува за тѣхъ. Украсата на всичко народно съ хубавъ поетиченъ езикъ, безъ да се излиза отъ рамкитѣ на вѣроятното, допринася за затвърдяването на тѣзи първи усѣщания, които не сѫ нищо друго освенъ зараждане на обичьта къмъ отечеството.

Просвѣтата, обаче, на личностьта не се постига само чрезъ четене и слушане на научни и други подходящи описания; тя е особено резултатна, ако впечатленията се добиватъ не чрезъ въображението, а направо. Затова кинопредставленията, особено обиколкитѣ изъ страната, за да се видятъ богатствата и хубоститѣ ѝ, и посещаването на историческитѣ мѣста и пр. сѫ отъ голѣма полза. Въ това отношение съвременна Германия дава добъръ примѣръ съ тъй наречената организация „Трудъ и радость“. Тази организация урежда не само полезни въ всѣка посока представления, спортове и др., но устройва пѫтешествия на крайно намалени цени за ученици, работници и др. При необходимитѣ удобства и при приятно настроение германскитѣ младежи и работници виждатъ съ очитѣ си всичко, което е напредъкъ и гордость на народа имъ, красота на страната имъ и, разбира

се, покрай просвѣтата отъ виденото, въ тѣхъ се зараждатъ и дълбоки чувства — на първо мѣсто съзнание за достоинството и величието на народа си, гордость, че принадлежатъ къмъ него и обичь къмъ Германия, къмъ нейното настояще и бѫдеще. Тази германска практика е възприета и въ Италия, гдето младиятъ италианецъ не може да не остане поразенъ отъ миналото величие на народа си и въ него да не се породи народна гордость. Тя се възприема и у насъ. Трѣбва да поздравимъ това добро начало. Обаче, тукъ е мѣстото да отбележимъ, че идеята на тази практика не се провежда винаги по начинъ да се постигне поставената цель. Не винаги излетитѣ се уреждатъ съ удобства и съ необходимата словесна подготовка. Обикновено излетитѣ у насъ сѫ почти неприятно задължение за рѫководителитѣ, защото не намиратъ достатъчно съдействие отъ когото трѣбва; ученицитѣ прекарватъ въ най-мизерни условия на пѫтуване, нощуване и хранене; не винаги рѫководительтъ е подготвенъ и разговорливъ, за да обяснява на възпитаницитѣ си съ знание и възхищение онова, което посещаватъ; поради всичко това още презъ излета всички сѫ изморени, ставатъ нетърпеливи да се завърнатъ дома, а мнозина се заричатъ да не взематъ участие въ други излети. Ясно е, че отъ така провежданитѣ излети ползата е незначителна.

б) Силата на родолюбивото чувство по качество и трайность се увеличава, като се създаде навикъ, добитъ чрезъ чести повторения, т. е. чрезъ многократни раздразнения презъ по-продължително време. Условие, което е постижимо само, когато има стабилизиранъ животъ при все едни и сѫщи мѣстни и идейни условия. Обикновено животнитѣ не смѣнятъ леговището си; тѣ прекарватъ живота си, или по-голѣмата часть отъ него, въ все една и сѫща дупка и тъй се свързватъ съ нея, че не могатъ да мислятъ за по-удобенъ подслонъ. Много отъ птицитѣ сѫ забележителни въ това отношение; напримѣръ, щъркелътъ, гълѫбътъ, ластовицата се връщатъ отъ десетки километри въ сѫщото гнѣздо; достатъчно е кокошката да пренощува нѣколко пѫти въ новъ курникъ, за да се свикне съ него и при опасность да бѣга къмъ него. Сѫщата проява се наблюдава и у млѣкопитаещитѣ; напримѣръ, котката, кучето, коньтъ дори и глупавиятъ волъ се завръщатъ сами въ обора на господаря си. Човѣкътъ не прави изключение отъ това правило, макаръ не въ такава форма, но и той се „сродява“ съ кѫщата си и то тъй силно, че може да обиколи цѣлъ свѣтъ и да види много природни красоти, но у него остава винаги желание да се завърне въ дома си. Старитѣ хора предпочитатъ да умратъ въ полусрутения си домъ, гдето сѫ прекарали младинитѣ и живота си. Този стремежъ къмъ родното мѣсто е гласъ на едно вече силно чувство, добито чрезъ дълъгъ уседналъ животъ

Силата на това чувство става още по-голѣма, когато сѫ напластени множество силни преживявания, особено ако сѫ били разумни и свързани съ приятни последици Това условие, разбира се, е отъ значение само за човѣка, а не и за животнитѣ, понеже неговата душевна структура е съвършена и може, чрезъ паметьта, разсѫдъка, съзнанието и др. да подпомага процеса на развитието до максималнитѣ му възможности. Така, напримѣръ, онзи, който въ бащината си кѫща не е чувалъ друго, освенъ крамоли, грубости, самъ е билъ жестоко и несправедливо наказванъ, безъ да чуе нѣжна дума, такъвъ човѣкъ ще си спомня винаги съ скрѫбь за родния домъ и въ споменитѣ на неговия изминатъ животъ ще личи празднота и тъмна сѣнка. Неговото родолюбиво чувство е осакатено. Такъвъ човѣкъ мѫчно може да се привърже къмъ по-висока обществена идея. Доказателство за това сѫ биографиитѣ на мнозина рецидивисти престѫпници, предатели и изобщо на хора, лишени отъ здрава нравствена основа. Съвсемъ друго е чувството на човѣкъ, който въ родната си кѫща е видѣлъ примѣренъ семеенъ животъ, когато е билъ обграденъ съ нѣжни грижи, когато въ семейството е била почитана религията, народнитѣ обичаи и животътъ се е развивалъ не всрѣдъ охолность и излишества, а при разумна икономия и умѣреность, когато сѫ се редили случки на радость и пр. Душата на такъвъ човѣкъ е здраво свързана съ миналото. Тя е пълна. Споменитѣ спиратъ като лѫчъ о твърдо тѣло и изпъкватъ съ всичката си живость и привлѣкателность. Предъ подобни мислени образи любовьта къмъ миналото е естествена, всичко е мило и признателната въздишка е по-дълбока. Такъвъ човѣкъ силно копнѣе за родната кѫща и това му чувство се запазва свежо до гробъ.

Тъкмо такъвъ случай ни рисува Г. С. Георгиевъ въ споменитѣ си за I-а дивизия. „Нова година ни завари на позиция. Вечерьта срещу нея се прибрахъ въ земянката си и, тъкмо да затворя вратата, чувамъ гласъ на коте. Живо сѫщество! Вдигнахъ го. Нахранихъ го и после легна върху краката ми и замърка. Тръгнахъ да обиколя позицията. Какво да занеса на войницитѣ? Взехъ котето. Войницитѣ го посрещнаха съ такава радость! Я, коте на позицията! Войницитѣ оставяха пушкитѣ, забравяха противника и всѣки вземаше котето, милваше го и тъй нѣжно му говорѣха, като че ли искаха да кажатъ: И азъ имамъ дете. И ние имаме деца... По фронта на цѣлата рота всичко се оживи при вида на това малко коте. Всѣки се почувствува у дома, край своитѣ близки, въ родната кѫща. Това гладно и мършаво животинче създаде на всички тая илюзия. Така посрещнахме новата година“ (Стр. 204).

Ето какви чувства изпиталъ и другъ българинъ, завръщайки се въ Македония, следъ като 38 години билъ прокуденъ отъ чуждата намъ власть: „Който не е изживѣлъ мѫчителната раздѣла отъ родина, отъ бащинъ домъ и близки, и който не е вкусилъ горчивината на изгнанничеството и не познава острата болка на носталгията, той никога не ще разбере що значи завръщане въ роденъ край. А онзи, който е ималъ щастието да бѫде свидетель на покъртителнитѣ сцени при заминаването на илинденци отъ София, тѣхното пѫтуване и посрѣщане въ македонскитѣ градове и села, е почувствувалъ дълбочината и величието на онова свещено чувство, което се казва любовь къмъ родината“.

Въ сѫщия духъ се изказва и А. Цвѣтковъ въ своята съдържателна и правдива статия „Светостьта на бащиния домъ“. Той казва: човѣкътъ е смѣталъ всѣкога дома за свидно мѣсто. Той винаги се е стремѣлъ, независимо отъ условията, при които е живѣлъ, да има свой подслонъ, свой домъ. Отъ далечното предисторическо минало до наши дни нѣкаква първична непреодолима сила му е налагала да се грижи за своя стрѣха. Домътъ е билъ винаги защитенъ заслонъ за човѣка срещу различни опасности. Въ дома човѣкъ се чувствува запазенъ, по-силенъ, дори неприкосновенъ. Но домътъ е основното ядро и на обществения животъ. Подъ семейния заслонъ се създаватъ първитѣ основни човѣшки взаимоотношения, които тепърва се пренасятъ и налагатъ въ обществения животъ. Той е билъ винаги и здрава опора на държавнитѣ организации. Привързаностьта къмъ земята и обичьта къмъ дома сѫ подхранвали всѣкога презъ вѣковетѣ и по-високото съзнание за дългъ къмъ общностьта, къмъ племето, народа и държавата. Могѫществото на различнитѣ народи и държави въ историята се е изграждало винаги върху здравитѣ опори на добрия семеенъ животъ, на честития домъ.

Този естественъ стремежъ къмъ собственъ домъ е особено силенъ у българина. Въ малкитѣ и схлупени родни кѫщи, въ полето или въ балкана се е кърмилъ и запазилъ голѣмиятъ духъ на българина. Домътъ е светилището на нашия вѣченъ народенъ животъ. Кандилото предъ иконата и жаравата въ огнището не сѫ изгасвали презъ най-тежкитѣ злокобни дни на българското минало и ведно съ тѣхъ е горѣлъ вѣчно великиятъ копнежъ за по-добри и по-честити дни. И когато злата орисия е пропѫждала българина далечъ отъ родната страна, той е живѣлъ винаги съ мисъльта и мѫката си за дома. Това е силно отразено и въ нашето народно лирично творчество. Така не единъ хайдутинъ тѫгува да се прибере въ бащиния си домъ, да си купи брези биволи и да изоре черни угари. Тази болка за родния домъ е изразилъ и К. Миладиновъ, който презъ сълзи е писалъ:

„Орелски криля, какъ да си метнехъ
И въ наши страни да си прелетнехъ
На наши мѣста я да си идамъ
Да видамъ Охрида, Струга да видамъ . . .

Тамо зората грейтъ душата . . .
Тамо по сърдце въ кавалъ да свирамъ
Слънце да заидватъ, я да умирамъ".*)

Тази вѣчна стихия въ българския духъ изпрати хайдутитѣ въ планината, заведе мнозина да се скитатъ немили-недраги по чужди земи и после да сложатъ кости въ планински усои или да изгаснатъ въ мрачни зандани. Тази сила застави и вдъхновения нашъ поетъ революционеръ Хр. Ботевъ да напустне бащината си кѫща, защото:

. . . „сърдце, майко, не трае,
да гледа турчинъ, че бѣснѣй
надъ бащино ми огнище:
тамъ, дето азъ съмъ порасналъ
и първо млѣко засукалъ" . . .

Съ не по-малко обичь и мѫка говори за родното мѣсто, за бащинъ домъ голѣмиятъ нашъ поетъ Ив. Вазовъ. Безпредѣлна скрѫбь свива сърдцето му, когато, завърналъ се въ Сопотъ, намира бащиния си домъ въ пепелище. Застаналъ предъ печалнитѣ развалини, той си спомня хубавитѣ детски дни, прекарани тукъ при грижитѣ и любовьта на своитѣ близки, и въ болка проговаря:

Де оня домъ, въ чии прозорци чисти
Засмѣно утромъ слънцето блестѣше
. . . . . .
Не видя нищо! Всуе азъ блуждая
и кѫта, де пръвъ пѫть видѣхъ небето,
уви, едвамъ азъ мога да позная, —
и то — по свиването на сърдцето".

(Сп. „Отецъ Паисий" —кн. 7 — г. 14).

Следъ дълги приключения, обзетъ отъ тѫга по родината си, Раковски тръгналъ за дома си. По този случай той пише: „Като приближихъ до своето си мѣсторождение, колко сладко и неизказано удоволствие, съ никоя друга мирска доброта несравнимо, възприехъ, като видѣхъ отблизу хоризонта, дето бѣхъ за пръвъ пѫть огрѣянъ отъ слънчевата свѣтлина, видѣлъ и вдъхналъ първия жизнедаващъ въздухъ". И въ този душевенъ възторгъ той решилъ: „Додето ми държатъ крака и ржце и додето усѣщамъ и най-малката умна сила въ себе си, не ще престана да работя въ ползу народу си, когото съмъ отъ младости така силно возлюбилъ и отъ кого нѣмамъ друго по-драгоценно и свето нѣщо на свѣтъ".

Силата обаче, на чувството за дома е недостатъчна да обгърне цѣлото отечество, ако се остави въ нейното самородно състояние. Фактически чувството на мнозина е тъкмо такова — обичатъ родната си кѫща, родното си село, но обичьта имъ става все по-слаба, колкото отива по нагоре, докато достигне до народа и държавата. Такива хора дори иматъ народно съзнание, народно чувство, но тѣ сѫ бледи, недостатъчни да предизвикатъ дейность и самопожертвуване; липсва имъ интензивность въ чувството, която да изпълни обема на отечеството. Именно тази интензивность трѣбва да се увеличи. А това се постига по сѫщия начинъ, по който се увеличава силата на всѣко чувство.

*) Правописъ и препинателни знаци запазени.

„Всички неджзи въ устройството на Китай, казва Д. Сѫсѫловъ, се коренятъ въ основното начало както на обществеността, така и на цѣлата китайска духовна култура. Това основно начало е семейството. Именно семейството, а не родътъ. На пръвъ погледъ различието е като че ли нищожно, обаче то е голѣмо. Преди всичко семейството е временно, краткотрайно. Колкото здрава да е връзката въ семейството, тя е все пакъ твърде временна. Тя не може да се развива въ дълбочина, а въ широчина развитието ѝ е твърде ограничено. Семейната връзка е насочена само навѫтре и е затворена въ себе си. Тя не може да прехвърля стенитѣ на тѣсния семеенъ кръкъ, но и по своето сѫщество изключва всѣка връзка навънъ. Съ добиването на деца естественото развитие на семейството е завършено, самото семейство е вече напълно обособено. Обаче и въ този си завършенъ видъ семейството е съвършено нетрайно. Не само естественията край на човѣшкия животъ, но и нуждата отъ образуване на нови семейства рушатъ бързо завършеното семейство. Отдѣлнитѣ семейства, ако и напълно еднообразни, ако и съвсемъ близки помежду си, щомъ сѫ лишени отъ родова връзка, стоятъ едно до друго сѫщо както стоятъ едноровнитѣ зрънца на пѣсъка. Липсата на родова връзка въ Китай е причината, гдето населенията му нито въ миналото, нито сега сѫ обединени въ единъ единенъ народъ. По сѫщата причина у китайцитѣ липсва и истинско понятие за народъ. Върху такава основа е твърде мѫчно да се изгради нѣщо широко и трайно.

Родовата връзка, въ противоположность на семейната, е трайна и почти вѣчна. Тя отива далечъ въ дълбочина и ширина и е неограничена. Въ своето естествено развитие родътъ преминава въ племе, а племето — въ народъ. Народътъ е неговиятъ естественъ завършекъ. Разбира се, това завършено развитие на рода е немислимо безъ закрилата на собствена държава. Тъкмо поради това държавата е логическа последица и необходимость за пълното развитие на рода, докато за семейството тя е тежесть или най-малкото едно необходимо зло. Това именно различие между семейното и родовото начало обуславя и неустановеността, нездравината на китайското устройство, понеже липсва ясно понятие за народъ". *)

*) Д. Д. Сѫсѫловъ — Пѫтя на България—стр. 53.

Въ областьта на чувствата не могатъ да се прилагатъ изкуствени способи, защото винаги тѣ се зараждатъ и развиватъ по естественъ пжть, макаръ да се оформяватъ отъ ограниченията на разума. **Приятелството, съпружеската обичь биватъ силни и трайни само когато има взаимна привързаность, основана върху сходство въ разбиранията, върху взаимна почить, взаимна помощь и взаимна полза. Привързаностьта къмъ отечеството почива на сжщата основа.** Когато гражданинътъ намира, че идеитѣ, които ржководятъ държавата и обществения животъ, се сходдатъ съ неговитѣ разбирания и не се чувствува принуденъ да възприема противни схащания, той се приобщава лесно къмъ обществото и народа и се чувствува нераздѣлна часть отъ тѣхъ. Когато се убеди, че помощьта, която по длъжность дава на държавата, е вложена добре и резултатно и че отъ своя страна държавата му осигурява справедливъ, миренъ и сигуренъ животъ, той не намира основания да се счита онеправданъ, изнуденъ, а напротивъ, чувствува се спокоенъ и благоденствуващъ подъ общата закрила. Когато държавата разбира положението на гражданина, неговитѣ желания за миръ, свобода, честь, почить, благоденствие и пр. и му дава всички улеснения и гаранции чрезъ законитѣ си, тогава отдѣлниятъ човѣкъ намира достатъчно условия, за да преживѣе днитѣ си щастливо, да се радва на всичко, което го заобикаля, и да работи съ искреность за общото преуспѣване. Въ душата на такъвъ човѣкъ не може да има омраза и равнодушие. Той иска да живѣе, защото му е приятно да живѣе, обича живота, обича и държавата, защото го зачита, като му дава права и лична свобода. И наистина, ако човѣкъ си представи обратното на всичко казано, лесно би се убедилъ, че никой гражданинъ не би могълъ да сжществува въ миръ и безопасность, и следователно, отношенията между него и държавата биха били винаги изпълнени съ недовѣрие и насилие. При такива условия не може, разбира се, да се култивира привързаность къмъ народа и обичь къмъ отечеството.

в) Третото условие — **превръщането на родолюбието отъ пасивно чувство въ дейность до степень на самопожертвуване е особено важно, понеже да мечтаешъ безъ да творишъ е равносилно да не правишъ нищо, да си пасивенъ зритель на живота.** Дълбоко грѣшатъ онѣзи, които смѣтатъ, че родолюбието е достатъчно изразено, ако човѣкъ има само съзнание за дългъ и обича народа и отечеството си. Голѣма грѣшка е, казваме, защото човѣкъ може да има най-голѣмо съзнание, но щомъ не му даде реаленъ изразъ чрезъ дѣла, то остава затворено, неизползувано, следователно несжществуващо. Отъ такива сратници войската нѣма нужда; нейната бойна дейность се състои отъ безспирни и безбройни дѣла, които вкупомъ даватъ общото усилие за спечелване на победата. **Активното родолюбие е необходимо не само въ войската, то е важно условие и въ мирно време за напредъка на страната.** Драговолниятъ приносъ съ дѣла за доброто на Родината, драговолното и добросъвѣстно изпълнение на всѣка обществена длъжность е проява на дейно родолюбие. И колко много страната би спечелила въ своя напредъкъ, ако всички нейни синове бѣха обладани отъ такова родолюбие? Използуването на времето за полезна работа подъ натиска на това чувство би дало въ резултатъ въ мирно време общо благоденствие, а въ време на война — производителенъ тилъ, устремъ въ движенията и взаимность въ борбата съ врага.

Следователно родолюбието трѣбва да се издигне до степень на активенъ дългъ за дейность. Всѣко движение има свои подбуди; мъртвата материя се движи отъ силата, животнитѣ — отъ инстинкта, а човѣкътъ — отъ чувствата и съзнателната воля Такива чувства сж обичьта къмъ отечеството, чувството на дългъ, на народна честь и гордость, на страхъ отъ обществено порицание и отъ строгостьта на закона, на навикъ къмъ трудъ и пр. Дейното родолюбие изключва страха като подбуда, защото **онзи, който действува подъ страхъ отъ отговорность, не може да се нарече истински родолюбецъ.** Оставатъ другитѣ чувства, които правятъ родолюбието възвишено чувство, достойно за героитѣ. Тѣхното насаждане въ душата на човѣка е въпросъ на системно възпитание. **Тогава родолюбието става не нѣщо за хвалба и показъ, а душевна ценность, която действува тихо, настойчиво и решително.**

Тъкмо такъвъ е случаятъ съ родолюбието на Василъ Левски. Въ съзнанието на Левски винаги е господствувалъ стремежътъ къмъ свобода и въ дѣлата му винаги се чете безгранична обичь къмъ родината. Любовьта къмъ поробения народъ опредѣли завинаги насокитѣ на живота му, изтръгна го отъ монашеското поприще и го доведе до бесилката. Обичьта къмъ родината не остава у него праздна приказка; тя се въплъти въ дѣло, на което Левски служи съ нечувана преданость. За него не е сжществувалъ личенъ животъ, лични радости, лични удоволствия. Предъ всичко и надъ всичко той поставя „бедното си измжчено отечество“ и вѣрата си въ бждещето на своя народъ И тази му вѣра и обичь достигнали до самопожертвователность. Въ писмата му се четатъ съ внушителна убедителность рѣдки родолюбиви мисли, като: „Кой не знае теглилата на бедното ни отечество . . .?“ „За чистонародния българинъ, който вижда мжкитѣ и неволитѣ на бедния ни народъ, нѣма страхъ, нѣма извинения, а смъртьта му е утеха и душеспасение“. „Азъ съмъ посветилъ себе си на отечеството, да му служа до смърть и да работя по народ-

ната воля". „Азъ съмъ се обещалъ жертва на отечеството си", заявява непристорено Левски, и после изяснява своето отношение къмъ бѫдещата отплата отъ страна на народа. Левски не се бори за почести, за власть и за слава: „Какво искамъ повече, като гледамъ отечеството ми, че е свободно?" . . . „Не да видя себе си на голѣмъ чинъ, а да умра, брате!" Или още по-убедително: „Ние сме жадни да видимъ отечеството си свободно, па ако щатъ ме нареди да паса и паткитѣ!" . . . (Сп. Просвѣта — г. II стр. 937). И наистина, какво сѫ предъ тази велика обичь несгодитѣ на живота? Поставилъ си за задача да осѫществи народния идеалъ—свободата, Левски прояви необикновена дейность и то тихо и безкористно.

* * *

Възпитаването на човѣка въ по-издигнато родолюбие не може да се извърши като съвсемъ самостоятелно дѣло; то е тѣсно свързано съ общото възпитание и съ общото душевно издигане. Не може да се говори за това възпитание безъ да се създаде у човѣка нравствена основа, отъ която да се породи това по-специално възвишено чувство. Неговото развитие по сила и обемъ и затвърдяването му става по познатия пѫть — отъ подсъзнанието къмъ съзнанието. Напримѣръ, човѣкъ се чувствува самонадѣянъ не защото е физически или умствено силенъ, а защото мисли и съзнава, че е силенъ. **Затова възпитанието въ тази посока може да започне отъ много ранна възрасть, когато детето стане способно да възприема външни впечатления и когато неговото слабо въображение може да имъ дава нѣкаква картинность.** Споредъ компетентнитѣ по въпроса този процесъ почвалъ отъ втората или третата година отъ рождението. Така, напримѣръ, както разказитѣ за „Дѣдо Боже" турятъ началото на религиозното възпитание, като даватъ поводъ на детето да насочи въображението си къмъ небесата, къмъ нѣщо отвлѣчено и обширно, както съ подходящи разкази би могло да се предизвика вниманието и въображението къмъ небесата, къмъ нѣщо отвлѣчено и обширно, така съ подходящи разкази би могло да се предизвика вниманието и въображението му къмъ понятието за царь, царство, народъ, отечество и да се тури начало на възпитанието въ родолюбие. Именно затова ще се спремъ за малко върху възпитанието на детето, защото считаме, че **една отъ сѫществените причини за недостатъчно развитото родолюбие се дължи на това, че върху него не се работи въ семейството.** Детето е оставено да се развива въ тази посока съвсемъ произволно. Неговото подсъзнание е лишено отъ дълбоки следи, които после могатъ да бѫдатъ основа и стимули на съвѣстьта и на родолюбиви дѣла.

Ученитѣ сѫ единодушни въ твърдението си, че независимо отъ онова, което децата наследяватъ отъ родителитѣ, тѣ могатъ да се преобразятъ подъ въздействието на срѣдата, понеже лесно възприематъ всичко, което имъ прави впечатление. Около тѣхъ всичко е ново, всичко е чудно, тѣ смѣтатъ много нѣща дори за опасни. Но въ този хаосъ отъ чувства тѣ бързо се ориентиратъ; тѣхнитѣ първи думи и игри сѫ подражание, а после ставатъ съзнателни, обмислени и сложни. Тѣ подражаватъ на лицата, които ги заобикалятъ, и преди всичко на тѣзи, които обичатъ и които имъ правятъ по-силно впечатление. А такив личности на първо време сѫ само родителитѣ, братята и сестритѣ, т. е. семейството. Малебраншъ казва: „но тѣхното подражание не се ограничава въ доброто и лошото, което виждатъ у родителитѣ си, тѣ подражаватъ и на всички лица, за които имъ се говори, на всички герои, за които имъ се разказва". Следователно съ впечатлителностьта си детето става отражение на срѣдата, въ която живѣе, и, както казва Феликсъ Томасъ — „Качествата или грѣшкитѣ, които човѣкъ придобие въ детинство, никога не изчезватъ напълно, а оставятъ незаличима следа". Съ това този голѣмъ педагогъ подчертава, че родителитѣ трѣбва сериозно да се грижатъ, щото моралната атмосфера, въ която децата се развиватъ душевно (семейството), да бѫде сѫщо така чиста и здрава, както се иска за физическата атмосфера да бѫде чиста и здрава; тамъ не бива да се чуватъ думи и не бива да се виждатъ примѣри, които не сѫ полезни за живота. Схващайки лошитѣ последици за децата, Фенелонъ казва: „Удоволствието, което родителитѣ искатъ да иматъ отъ хубави деца, както и тѣхното невнимание къмъ книгитѣ, които четатъ, ги разглезва и разваля". Неблагоразумието родители да се възхищаватъ отъ способноститѣ на децата си, да имъ говорятъ за тѣхния особенъ произходъ, за голѣмото имъ имотно състояние, да имъ внушаватъ, че сѫ талантливи, изобщо да имъ рисуватъ високо бѫдеще, прави отъ децата надменни хора и непоносими за онѣзи, които ги опознаятъ.

Отбелязвайки накратко последицитѣ отъ неправилно подето възпитание въ нѣкое добро семейство, всѣки може да си представи какъвъ би билъ резултатътъ въ семейство, гдето примѣрътъ на родителитѣ е лошъ, гдето детето вижда раздори, пиянство и прояви на падналъ моралъ. Такова дете се просмуква отъ лошата атмосфера и неговата душа не може да бѫде способна на възвишени чувства и дѣла. Отъ това следва, че ако въ семейството се познаватъ похватитѣ на добро детско възпитание и ако родителитѣ си поставятъ за цель да насадятъ въ душата на детето необходимитѣ за времето обществени добродетели, между които на първо мѣсто

родолюбието, могатъ да се очакватъ добри резултати, т. е. да се създадатъ достойни граждани, готови съ дѣла да засвидетелствуватъ родолюбието си. Въпросътъ, следователно, се свежда до предварителна подготовка на родителитѣ да възпитаватъ децата си въ духъ на преданость къмъ отечеството.

Въ повечето семейства у насъ религиозното възпитание се смѣта като неизбѣжно, естествено и необходимо допълнение къмъ общото възпитание, поради което родителитѣ още отъ рано говорятъ на детето и насаждатъ въ подсъзнанието и съзнанието му религиозность. Трѣбва да признаемъ, че следвайки единъ примитивенъ методъ, нашето неуко семейство успѣва да възпитава децата си религиозно. Но какво прави то по отношение на родолюбието? Като оставимъ на страна сравнително малъкъ брой случаи, може да се каже че въ тази посока и днесъ още не се прави нѣщо особено. Ако дори бѣше следвало сжщия примитивенъ методъ, за да насади въ децата си родолюбиво чувство, то семейството би достигнало задоволителни резултати. А това е съвсемъ възможно. Както детето започва да вѣрва въ едно отвлѣчено понятие — Богъ, или си представя картината на рая и ада и успоредно съ това съзнава кое е добро и кое е зло, така то може да повѣрва въ реалното нѣщо — Отечеството, да си представи картината на славата и позора и успоредно съ това да съзнае кое е юначество и кое е малодушие. Така несъзнателно въ него ще се зародятъ дълбоки родолюбиви чувства.

Имайки предвидъ впечатлителностьта на децата, явно е, че ако още отъ ранни години имъ се разказватъ подбрани приказки, свързани съ достоинствата на народа и съ красотата на отечеството, ако още въ люлката детето слуша родолюбиви и юнашки пѣсни вмѣсто пѣсни, пропити съ тжга и печаль; ако още отъ първитѣ стжпки му се заговори за смѣлость и настойчивость, вмѣсто да се заплашва съ таинствени призраци и да се насажда въ него страхъ и склонность къмъ бѣгство; ако още отрано се свикне съ длъжности, съ известна самостоятелность, вмѣсто да му се помага на всѣка крачка и безъ нужда; **ако всичко това би се спазвало отъ всички родители, т. е. ако родолюбието би станало сжщо така естествено, както е религиозностьта, сигурно е, че въ сравнително кратко време ще се създаде добра нравствена основа, за да се изгради по-късно върху нея чрезъ съзнанието по-възвишена форма на родолюбие.** Но, повтаряме, всичко това е възможно, когато родителитѣ иматъ развито народностно съзнание, когато се чувствуватъ отговорни предъ бждещето, подобно на внушената имъ отговорность предъ Бога, да направятъ отъ децата си добри християни. Само тогава може да се постигне общъ подемъ къмъ народностно осъзнаване и общо подобрение въ родолюбивото чувство.

Тукъ е мѣстото да припомнимъ една сжществена поука отъ историята. Въ миналото, когато не се е говорѣло за народъ и народно възпитание, маситѣ сж били обединявани духовно чрезъ религията и внушаваната имъ религиозность. Чрезъ това чувство съвѣстьта на отдѣлния човѣкъ е била приобщавана къмъ божеството, което се явявало като обединяващъ центъръ за всички вѣрващи. Заповѣдитѣ, обещанията и наказанията на това божество сж били тъй силни стимули, че човѣкъ е ставалъ робъ на една необикновена идея и фанатикъ въ мислитѣ и дѣлата си. Това душевно състояние на човѣка било използувано отъ държавата за нейнитѣ мирновременни и военновременни нужди. Голѣмитѣ събития, както и множеството случаи на лични подвизи, сж доказателство, че човѣкъ може да се приобщи къмъ всѣка приемлива идея и да ѝ служи съ фанатизъмъ. Така може да се постжпи и съ родолюбието. Обаче явява се въпросътъ, дали за по-голѣма сигурность, за да се затвърди тази сравнително нова идея, не може да се използува религията, **дали религиозното възпитание не може да подпомогне народностното възпитание?** Отговорътъ е положителенъ. Черквата е била винаги въ услуга на държавата, само че тази възможность не се е схващала и не се е практикувала въ низинитѣ на нашия народъ чрезъ съответно преплитане на едното и другото възпитание въ семейството. А това преплитане е необходимо, защото въ време на война опасноститѣ изправятъ винаги боеца предъ Бога, очаквайки отъ него помощь и спасение; защото опасноститѣ и за отечеството тъй засѣгатъ родолюбивото чувство на боеца, че той пакъ отъ Бога търси закрила за народа и държавата. „Ако днешниятъ свѣтъ е тъй изнѣженъ, казва Макиавели, за това сж виновни онѣзи, които тълкуватъ религията по начинъ удобенъ на леностьта. Ако тѣзи хора разбираха, че тази религия ни позволява да се боримъ за славата и защитата на нашето отечество, тѣ биха видѣли, че тя ни заповѣдва да обичаме това отечество, да го почитаме и да развиваме у насъ всички онѣзи добродетели, които ще могатъ да послужатъ, за да го защищаваме . . . Лошото тълкуване на християнството и последвалото лошо възпитание е причината, загдето тъй малко е развито родолюбивото чувство“.

Примѣри за съвмѣстно действие на дветѣ идеи има много, но по-познати сж следнитѣ: турскитѣ завоевания презъ 14—16 вѣкъ били съвсемъ националистични, но сложени на религиозна основа, поради което турското настжпление се отличавало съ голѣмъ устремъ, стимулирано отъ силенъ фанатизъмъ. Кръстоноснитѣ походи били сжщо отъ политически характеръ, но вдъхновени отъ христовата вѣра. Войската на Кромвела е преследвала чисто политически цели, но сжщо е била пропита отъ религиозенъ фанатизъмъ. Войнитѣ на

Русия срещу турцитѣ за освобождението на балканскитѣ християнски народи били изключително съ политическа цель, но подобно на кръстоноснитѣ походи били пропити съ доста религиозность. Тѣзи нѣколко исторически случая показватъ, че вплитането на дветѣ идеи въ едно възпитание е напълно възможно, че **религиозното възпитание трѣбва да подкрепи народното възпитание, понеже последното има голѣма реална стойность.** Това съчетание е възможно дори и тогава, когато има различие въ религията; напримѣръ, Чипровското въстание се обяви отъ католици въ името на българската националность; индийцитѣ воюватъ въ редоветѣ на английската войска и пр.

Примѣръ за съчетание на дветѣ идеи въ сегашно време ни дава и Япония. Сѫществуването на религиозенъ олтаръ въ всѣки домъ и особената почить, която се отдава на отличилитѣ се въ боеветѣ дѣди и прадѣди, прочитайки при случай бойнитѣ подвизи на семейнитѣ герои, подпомага твърде много да се насади въ душата на подрастващитѣ деца култъ къмъ отечеството, къмъ Микадо и желание за бойни подвизи, за да се запише името имъ въ реда на достойнитѣ и почитанитѣ съ религиозно чувство семейни членове. Подъ въздействието на протестантската черква германското семейство е сѫщо огнище на родолюбие, гдето младиятъ германецъ за първи пѫть изпитва гордостьта, че се е родилъ германецъ и че принадлежи на голѣмъ и достоенъ народъ. Понеже днесъ сме подъ впечатлението на шеметнитѣ германски победи, заслужва да кажемъ нѣколко думи за германското възпитание, за да си обяснимъ на що Германия дължи тѣзи успѣхи.

Германецътъ се привиква още отъ семейството на строгъ моралъ, възпитава се въ родолюбие, на редъ и методичность въ работата и отрано се подлага на военна дресировка. При този режимъ израства единъ преданъ на отечеството човѣкъ, съ силна и търпелива воля, способенъ да преследва поставената цель съ неуморна настойчивость, безъ да се отвлича отъ нѣкакви капризи или страсти и безъ да отслабва предъ нѣкоя трудность и препятствие; воля, насочена къмъ общия успѣхъ, къмъ величието на отечеството и после къмъ личното благо. Германецътъ обича хубавото, но предпочита силното, защото споредъ него силата е истинската мѣрка за стойностьта на единъ човѣкъ или на единъ народъ. Така, предъ видимитѣ успѣхи въ всѣко отношение, у германеца се е развилъ култътъ къмъ силата, като необходимость за живота и напредъка. Личното усилие е твърде голѣмо въ Германия, но то не се изразява въ анархистиченъ индивидуализъмъ; истина, която се обяснява съ една особена германска черта. Германецътъ не си задава за цель да постигне пълното развитие на личностьта си; той се задоволява доброволно да

усвои нѣкоя специалность, на която се отдава напълно, като се стреми тукъ да достигне възможно по-голѣмо съвършенство и се интересува само за онова, което му е необходимо. По тази причина той е принуденъ да се сдружава, да се подчинява, да се чувствува нераздѣлна часть отъ нѣщо цѣло и голѣмо. Съ една дума, той има инстинктъ за дисциплина, знае да се подчинява и да заповѣдва, знае да изпълнява точно даденитѣ му заповѣди и то не само като войникъ, но и като работникъ.

Обаче надъ всичко това стои любовьта къмъ отечеството. За да се развие това чувство въ висока степень, голѣмъ дѣлъ има нѣмскиятъ писатель, философъ и особено училището. Туряйки на предно мѣсто родолюбието, училището е направило много за създаване на истински германски духъ всрѣдъ населението. Напоследъкъ и държавата взема голѣмо участие за засилване на това чувство, като устройва подходящи кинопредставления, разни спортни зрелища, фотографни изложби и удобни пѫтувания изъ цѣлата страна. По този начинъ, чрезъ пълното съдействие на семейството, училището, черквата, казарамата и особено на добритѣ социални условия, германскиятъ народъ доставя великолепенъ човѣшки материалъ за създаване на здрави и многочислени организации, между които на първо мѣсто народната войска. Изобщо всичко, което опитътъ и науката посочватъ да е полезно за народното възпитание, за духовното сплотяване на народа, е сторено въ Германия съ щедрость, **защото се съзнава, че надъ страшното въоръжение стои здравиятъ народенъ духъ, пропитъ отъ силно и широко разбирано родолюбие.**

Когато детето тръгне на училище, въ него започва по-усилено умствено и душевно развитие; то се подлага на строга дисциплина и на въздействието на другаритѣ си, обстоятелства, които турятъ въ действие разсѫдъка и съзнанието му; тогава и родолюбието може да се насажда съзнателно. Но за да се постигне възможния резултатъ и тукъ ще кажемъ, както казахме за родителитѣ, **учительтъ трѣбва да умѣе да възпитава и да иска да възпитава.** Съ силата на авторитета си и на училищната дисциплина той може да работи настойчиво, да намѣри най-подходящъ матодъ за възпитание и да даде образъ на собственото си чувство. Подходящитѣ описания, разкази, декламации, пѣсни, игри, както и вдъхновеното преподаване на нѣкои отъ уроцитѣ и напѫтственитѣ разсѫждения при нѣкои случаи изъ училищния животъ допринасятъ за развиването на въпросното чувство. Обаче всичко това учительтъ мѫчно може да изпълни, щомъ е поставенъ въ строгитѣ рамки на приетата образователна система.

И при другъ случай сме казвали, че нашата образователна система, както и цѣлата училищна програма се нуждаятъ отъ основно преработване, за да се постави душата на децата въ равновесие; трѣбва да се отдаде еднакво значение на духовната и на физическата страна, на умственото, чувственото и волевото развитие. Педагогията, която днесъ е въ сила, е поставила като центъръ на тежестьта за развитието на младежьта знанието, поради което душевниятъ ѝ строй е нѣкакъ измѣстенъ отъ пжтя на реалния животъ, който се нуждае отъ пълна хармония въ душата и отъ дейность. Подъ влиянието на преобладаващитѣ идеи въ обществения животъ въ училището сж възприети нѣкои новости, но тѣ иматъ характеръ на нѣщо временно и случайно, защото сж хрумвания на отдѣлни учители и директори. Не е голѣма беда, ако младежътъ не знае подробноститѣ отъ ботаниката и химията, но голѣма празднота е въ душата му, ако не познава нуждитѣ на страната си. Не би било голѣма загуба, ако ученикътъ не изучава престарѣли езици, но голѣма полза би било, ако изучи добре българския езикъ. Неговата подготовка за живота би била непълна, ако не е проникнатъ отъ чувството на общественость, на дългъ, на лично и народно достоинство, на честь и гордость. Теоретизмътъ, който училищната система насажда, както и приетата етика въ обществото — на празднi фрази и неискреность, сж често пжти душевниятъ багажъ на съвременния младъ човѣкъ, който съвсемъ не подхожда на нуждитѣ на времето.

Вмѣсто голи проповѣди и кухи напжтствия, днесъ сж нуждни дѣла, взаимность, добросъвѣстность, сериозно и дълбоко съзнание, защото само така може да има единство и въодушевена производителность въ държавата. А всичко това училището може и е длъжно да осжществи, за да има право да издава свидетелство „за зрѣлость“. Защото човѣкъ, който не е свързанъ съ народа си духовно и на когото душата не е оформена съ огледъ на живота, не може да се счита готовъ за него, както се иска да се каже съ думата зрѣлъ. Такъвъ човѣкъ не би билъ полезенъ дори на себе си и дълго би се луталъ между знанията си и опита, докато другото училище — животътъ, не му даде нови знания и не заличи много фантазии. Не само това, но когато младиятъ човѣкъ нѣма духовни връзки съ народа си, той нѣма никога да го разбере и да схване върховнитѣ му нужди; винаги ще му бжде чуждъ, колкото инакъ да е просвѣтенъ. Само когато училището възприеме идеята предимно да възпитава и сложи повече дейностьта си на житейска и народностна основа ще създаде отъ ученицитѣ си хора действително годни за живота и национализирани по манталитетъ и дѣла. Съ други думи, **родолюбието трѣбва да бжде важна задача на българското училище**, защото тамъ именно съзнанието

започва да взема все по-голѣмо участие въ душевното развитие на бждещия мжжъ. Въ основата на образователната система трѣбва да се постави цѣлостно народниятъ мирогледъ и народната идеология. „Не трѣбва да забравяме, казва генералъ фонъ Богусловски, че принципитѣ, въплътени въ законодателството, учебното дѣло, духътъ, въ който младежьта се възпитава, влияятъ твърде силно върху дисциплината на войската и че при вжтрешенъ нравственъ упадъкъ или при фалшиво възпитание и образование на младитѣ немислимо е да се опази духътъ на войската за дълго време въ тежки кризи, каквито и усилия да се полагатъ отъ страна на военното началство“. (Г. Л. фонъ Богусловски — Войната, стр. 21).

Следъ училището иде казармата, която съ още по-голѣмъ успѣхъ може да работи върху съзнанието на младежа, понеже той влиза въ редоветѣ на войската съ значително оформена душа и съ достатъчно знания. Разбира се, ако училището е работило системно върху народностното му чувство, задачата на казармата би била много облекчена. Обаче, за съжаление, не може още да се каже, че между училището и казармата у насъ има пълна приемственость въ това отношение. По тази причина народностното възпитание се подема по-сериозно въ казармата, толкова повече, че задачата на войската и условията на военната служба налагатъ и подпомагатъ да се работи въ тази посока съ по-голѣма системность.

Още преди да постжпи въ казармата, младежътъ знае, че му предстои да изпълни военното си задължение, че трѣбва да жертвува време и сили за общото дѣло; той знае, че отива да се подготви за сериозна и опасна дейность — да се бори съ оржжие въ ржка противъ врага, който не е лично неговъ, а е врагъ на народа, на държавата, на отечеството; той влиза, следователно, въ казармата готовъ въ съзнанието си да се отдаде на народополезна работа. Самиятъ този фактъ е вече голѣма стжпка къмъ въпроса за неговото народностно възпитание. По-късно, когато почне да слуша възпитателнитѣ беседи на началницитѣ си, неговото съзнание се туря въ силно действие и той започва да добива вѣрна представа за отечеството, за народа и за длъжноститѣ на всички българи, за нуждата отъ защита и пр. Сложена единъ пжть тази съзнателна основа, отъ нея могатъ да се породятъ едно следъ друго чувства съ народностна украса, между които на първо мѣсто родолюбието.

Подъ въздействието на убедителнитѣ и вдъхновени думи на началника, младиятъ войникъ бива обхванатъ отъ неизпитванъ дотогава мисленъ устремъ на въображението къмъ подвизи и прослава; у него се събужда непознато желание за бойна дейность, желание да бжде полезенъ въ изграждането на победата надъ врага, продиктувано отъ мжжката му

натура и отъ привързаность къмъ онова, за което му се иска да пролѣе кръвьта си. Така неусѣтно той още по-силно съзнава и изпада въ нѣкакво опиянение, което не е нищо друго, освенъ обичъ къмъ отечеството. А този върховенъ моментъ въ душата на младия войникъ всѣки наблюдателенъ възпитатель може да долови по възбуденото лице и прикования му погледъ. Този моментъ може да се създава и трѣбва по-често да се създава, защото е моментъ на тайнство, когато съзнанието се държи на щрекъ и добива все по голѣма родолюбива украса. Тогава се туря първата инжекция въ юношеското сърдце за обща борба съ враговетѣ на отечеството въ името на любовьта къмъ него. Тогава обикновено настава временень захласъ у младитѣ войници, защото биватъ поразени отъ величието на идеята и отъ прочувственитѣ думи на началника. **И затова този свещенъ моментъ на родолюбива проповѣдь не бива да се нарушава въ никой случай нито предварително, нито презъ време на бесѣдата, нито по-после съ мъмрения, викове и други въпроси, които биха смутили тишината, при която се заражда обичьта къмъ народъ и отечество и то при пълно съзнание.** Често повтаряни, тѣзи моменти затвърдяватъ народностното съзнание, пораждатъ народностната гордость и честь и наистина разкриватъ вратитѣ на сърдцето.

За всичко това се изисква подходящъ похватъ въ работата и много търпение; обаче не бива да се мисли, че похватътъ се състои въ патетиченъ говоръ, както обикновено се практикува, или въ случайно казанитѣ речи. Както изобщо въ военната подготовка е необходимо да има система, така и тукъ, дори още повече, е необходимо да се внесе научность въ работата и да не се мисли, че тѣзи въпроси могатъ да се изчерпятъ съ нѣколко вдъхновени слова или съ усвоената съвсемъ опростотворена практика. Тъкмо въ случая се иска голѣмо умение и широки знания отъ възпитателя, защото въпроситѣ сѫ отъ голѣмо значение за духа на войската и за нейното достойно име. Приетата практика — още отъ прага на ротната врата да се говори на младитѣ войници съ екзалтация, е погрѣшна и непедагогична. Съ тѣзи въпроси не бива да се бърза; тѣ трѣбва да се разкриватъ съ последователность, за да бѫде резултатътъ действителенъ и траенъ. По-умно е казарменията дворъ да не ечи презъ първитѣ дни отъ пресилено ура и после да затихне, а първомъ да е тихъ и после да ечи, защото тогава възторгътъ е повече искренъ, съзнателенъ и дълбокъ.

Съзнанието е последица, казахме, отъ разсѫдъкъ и убеждение, а когато се говори екзалтирано, слушательтъ се възбужда като по индукция, слуша, но не разсѫждава; предъ неговия мисленъ и чувственъ екранъ се редятъ бързо красиви картини, които едвамъ долавя поотдѣлно, но обшо го въодушевяватъ. Чрезъ екзалтирания говоръ се вдига изведнажъ завесата на безразличието, бликватъ множество впечатления, народностнитѣ чувства се усѣщатъ силно, но това трае кѫсо време и има ефекта на кратка сърдечна милувка. Прочувственитѣ слова възбуждатъ, възпламеняватъ сърдцата на слушателитѣ—млади войници, но обикновено не оставятъ никаква следа освенъ спомена, че ораторътъ е говорилъ увлѣкателно, безъ да могатъ да кажатъ какво имъ е говорено. А следитѣ на народностното възпитание не бива да бѫдатъ нито временни, нито несигурни; напротивъ, тѣ трѣбва да бѫдатъ постоянни и трайни до гробъ. Съ това искаме да кажемъ, че **при възпитанието въ казармата е необходимо да се предпочита спокойниятъ, топлиятъ и убедителенъ говоръ, защото той поражда народностното съзнание, той закрепява за по-дълго време възприетитѣ впечатления въ умствената и чувствената паметь на слушателя.**

Преподаването на тази материя трѣбва да бѫде придружено съ приемливи и разбираеми разсѫждения, изложени на простъ и ясенъ езикъ. Внушаването на тѣзи добродетели не може да става, когато се говори на високъ и поетиченъ стилъ, както се практикува нѣкога въ казармата. Въ случая е по-добре да се говори съ видима увѣреность, но, повтаряме, непремѣнно убедително, плавно, за да може слушательтъ да следва мисъльта и да долавя съ логиката си онова, което слуша. Прилаганиятъ начинъ на въпроси и отговори, който се препоржчва отъ нѣкои автори, не е винаги подходящъ, защото нарушава лесно връзката на мислитѣ. Трѣбва да се прави разлика въ начина на преподаването, а именно — дали се иска да се затвърдятъ нѣкои знания съ цель да се повторятъ отъ слушателя, или се иска да се изгради известно убеждение въ него, безъ да има нужда да повтаря преподаденото. Когато се преподава отечествена история и география, методътъ на въпроси и отговори може да се прилага, но когато се иска да се затвърди известно убеждение, особено когато въпросътъ е сложенъ, тогава методътъ трѣбва да бѫде другъ — преподавательтъ трѣбва да си служи свободно съ всички срѣдства и начини, за да бѫде убедителенъ.

Неотдавна френскиятъ академикъ Жоржъ Дюмелъ писа въ смисълъ, че сегашната война се отличава отъ последната Свѣтовна война не само по новитѣ и усъвършенствувани оржжия, но и по духовната ѝ подготовка. Най-достовѣрно свидетелство за това сѫ произнесенитѣ речи отъ държавнитѣ глави. Едно характерно обстоятелство въ тѣзи речи е, че съ тѣхъ се въздействува повече на съзнанието, на ума, отколкото на сърдцето, че се иска съ тѣхъ да просвѣтятъ народитѣ, да ги убедятъ, отколкото да ги възпламенятъ. Никой отъ държавнитѣ глави не търси да екзалтира слушателитѣ

си съ патетични слова за величието и славата на миналото; никой не говори за опиянението отъ победата. Хитлеръ, Чембърлейнъ и Даладие подчертаваха предъ народитѣ си, че борбата се отнася до тѣхното сѫществуване, че трѣбва да напрегнатъ последни сили, за да я издържатъ, защото инакъ сѫ обречени на страдания и пр. Не военна екзалтация, не безразсѫдно буйство, а убеждение искаха тѣ да създадатъ у народитѣ си, че войната имъ е наложена за защита на насѫщнитѣ интереси, и апелираха за гражданско съзнание, за твърдость и устойчивость. И Дюмелъ казва: „Френскиятъ народъ прие тази война безъ екзалтация, но съ несломимо съзнание, че трѣбва да я издържи и да победи". За сѫщата твърдость спомена нѣколко пѫти и Даладие. А Хитлеръ предпочете да убеди германския народъ въ необходимостьта да изкара войната до благополученъ край, отколкото да го разпалва съ славата на германското оръжие. Народитѣ помнятъ ужаситѣ на миналата война и не се подаватъ на екзалтации; тѣ знаятъ страхотиитѣ на поражението и съзнаватъ нуждата да понесатъ и да издържатъ борбата. **Студената твърдость на това съзнание, на това убеждение е всѫщность по-ценна отъ пламъка на въодушевението. То е по-трайно, по-издръжливо, по-упорито отъ преходната стихия на екзалтацията.** „Не е страшно за единъ народъ, казва Дюмелъ, ако не се въодушевява предъ изгледитѣ на едно тежко бойно изпитание, стига само да има твърдото убеждение и високото съзнание, че едно заробване на държавата му е по-страшно отъ най-страшното изпитание".

Щомъ този резултатъ се постигне, трѣбва да се счита, че почвата е подготвена, за да се работи вече върху сърдцето на слушателитѣ, да се възбуди народностното имъ чувство. Тогава именно иде редъ на пламеннитѣ речи, за да се подчертае още по-силно обичьта къмъ отечеството; тогава могатъ да се използуватъ поетичнитѣ творения по въпроса — четива, стихове, пѣсни и пр., съ цель да се раздвижи още по-силно дразненото дотогава чувство. Само така обичьта къмъ отечеството ще намѣри единъ видъ сочна почва въ народностното съзнание, ще пустне корени въ него и душевната ценность ще бѫде трайна и положителна, а не топлина отъ горяща слама. **Народностното съзнание е, следователно, най-важното условие въ възпитателната работа на казармата, още повече, че неговото създаване до степень на дългъ е истинска необходимость за военния духъ и дисциплина.** Липсата на съзнание е причината загдето работата по народностното възпитание въ казармата бива често пѫти недовършена. Здравото съзнание има въ основата си силно убеждение по народностнитѣ идеали и интереси, било като последица отъ собствени размишления, или отъ внушени отвънъ знания и обяснения. Но това е само

теоретичната страна на въпроса, или пасивната форма на народностното съзнание, която е безъ особено значение, щомъ не се изрази въ изпълненъ дългъ, т. е. въ нѣкаква народополезна дейность. **А за да стане съзнанието дейно, творческо и полезно, въ човѣка трѣбва да има още и вѫтрешни стимули**, каквито сѫ: нравствената съвѣсть, личната и народностната честь, чувството на другарство и на взаимность, волята, родолюбието и др. Всички тѣзи условия сѫ тѣсно свързани съ дейното съзнание и тѣхното насаждане, заедно съ самото съзнание, прави възпитанието въ казармата да е наистина сложна и трудна проблема. Онова, което най-много интересува самия възпитатель, е — какво трѣбва да направи, за да постигне желания резултатъ? Отговорътъ на този въпросъ намираме отчасти въ думитѣ на японския летецъ капитанъ Циоцо Иванази, който обяснява голѣмия успѣхъ на ескадрилата си презъ последната война съ Китай така: „Ние се борѣхме съ противникъ 10 пѫти по-силенъ отъ насъ и свалихме повече отъ 1200 неприятелски апарата. Когато се размисли човѣкъ върху тѣзи необикновени резултати, не може да не се съгласи, че се дължатъ отчасти на съвършенитѣ ни апарати и на добре обученитѣ ни летци, но главно на духа, който преобладава у насъ. Духътъ е, който ни води и ни тласка къмъ смъртъ или победа. Великолепна е историята на Япония. Начело на нашия народъ стои нашиятъ Императоръ; народътъ му е вѣренъ, обича го и го обожава като Богъ. Затова, когато войникътъ отива на война, не се бои, че ще загуби живота си; сѫществуването си той подарява съ гордость на Императора, защото знае, че неговиятъ животъ е даденъ за една справедлива кауза и за единъ високъ идеалъ.

За насъ чувството на честь, на отговорность и на преданость къмъ Отечеството е много високо; и тѣзи морални условия ни помагатъ да можемъ да устоимъ на всички жертви и лишения, които могатъ да ни се наложатъ. Тѣзи сѫ причинитѣ, които ни каратъ да бѫдемъ смѣли, които ни помагатъ да преодолѣемъ всички препятствия, които ни каратъ да не се боимъ отъ смъртьта, но да я считаме приятелка, и тя не ни причинява страхъ . . . Нашитѣ прадѣди сѫ ни предали такива начала, че ние чувствуваме духа си винаги готовъ за действие и саможертва".

Не по-малко патриотично е държането и на японската жена. Споредъ думитѣ на японката Соити Ногаши числото на доброволкитѣ-санитарки (самарянки) въ време на война било извънредно голѣмо. Тѣ образували почти цѣла армия подъ заповѣдитѣ на Императрицата. А когато японската жена получи известие, че мѫжътъ или синътъ ѝ е убитъ на бойното поле, тя не плаче, а пита съ открито и спокойно лице — дали нейниятъ близъкъ се е борилъ и загиналъ до-

стойно. Когато разбере, че краятъ на нейния близъкъ е славенъ, тя изказвала съ малко думи, но пълни съ гордость, утехата си и, безъ да каже друго, се оттегляла въ стаята си и тамъ, съвсемъ сама, давала свобода на сълзитѣ си.

Освенъ казаното по-горе, ето още нѣколко добри напомняния за военния възпитатель. **Преди всичко и надъ всичко стои подготовката на войсковия началникъ за възпитатель.** Той трѣбва да провѣри теоретическитѣ си познания, метода на работата, способностьта си да говори, умението да завладява мислитѣ и чувствата на слушателитѣ си, да дава примѣръ и пр. и, ако намѣри, че сж недостатъчни, да направи възможното да ги усъвършенствува. Не всѣки войскови началникъ има всички тѣзи качества въ съвършена форма и затова не всѣки може да бжде съвършенъ възпитатель. Но тази празднота се запълва достатъчно отъ служебния авторитетъ на началника, отъ служебната му опитность и примѣра му, отъ дисциплината въ войската и особено отъ голѣмото довѣрие, съ което младежътъ идва въ казармата, стига само да умѣе да ги използува съ тактъ и достоинство.

На военния възпитатель сж необходими разнообразни общи знания; **той трѣбва да е човѣкъ начетенъ, съ по-широка отъ обикновенитѣ хора обща култура,** за да сложи обясненията си еднакво на научна и на практическа основа. Той трѣбва да бжде човѣкъ съ житейска опитность, придобита било лично отъ него, или отъ прочита на подходяща литература. Това условие е особено необходимо днесъ, когато вънъ отъ казармата се ширятъ противни идеи и когато постжпващитѣ въ войската млади или запасни войници идатъ вече съ по-високо умствено равнище. Условията на живота сж се доста промѣнили и затова методътъ на възпитанието въ казармата трѣбва сжщо да се поправи. По-рано офицеръть сѣеше военнитѣ добродетели на неразорана, но добра почва, а днесъ той трѣбва да върши сжщото на почва осѣяна съ корени и камъни. А за тази работа даденитѣ му професионални и други откжслечни общи знания сж недостатъчни. Офицеръть трѣбва да има закржглено и вѣрно понятие по голѣмитѣ идеи на съвременностьта, да познава стопанскитѣ въпроси, народния всестраненъ напредъкъ и пр., защото народнитѣ въпроси не могатъ да се изолиратъ отъ влиянието на външнитѣ условия, на свѣтовнитѣ идеи и отъ вълната на материализма, която залива всичко и туря отпечатъкъ върху душевния миръ на човѣка.

Военниятъ възпитатель работи съ хора, които винаги запазватъ свободата на мисъльта си; и затова той не бива да остава затворенъ въ професията си; да изостава назадъ отъ епохата си, и ако подобно нѣщо е непоносимо за нѣкои консервативни професии, за офицерството то е непозволено, защото съ нищо не може да се оправдае предъ надеждитѣ и

жертвитѣ на народа. Изобщо резултатитѣ на военното възпитание не биха били никога трайни и задоволителни, ако въ казармата се говори само за идеали и идеализъмъ, безъ тѣзи идеали да бждатъ подкрепени съ нуждитѣ на неизбѣжния реализъмъ, отъ които логиката на днешния човѣкъ е неволно пропита.

Работейки върху родолюбието на войницитѣ си, военниятъ възпитатель трѣбва да разясни — каква е народната цель, каква е цельта на народното сжществуване. Тема много сериозна, дълбока и философска, върху която младиятъ войникъ ще чуе за първи пжть да се говори; тема, която ще отвори очитѣ му, за да прозре въ непозната широка область — за бждещето на народа си. Картината на народното бждеще е внушителна; предъ нея младиятъ човѣкъ се изправя като предъ сцена съ просторни и красиви декори, стига възпитательтъ да умѣе така да я представи. Тази картина увлича всѣкиго, а още повече младия човѣкъ и неволно поражда въ него желание за дѣлъ въ общия градежъ и въ общата слава. Само когато младиятъ войникъ схване голѣмата цель, за която е повиканъ да даде времето и усилията си, той ще се почувствува нуженъ деецъ и въ него ще се раздвижи съзнанието, че е необходимъ и полезенъ съ участието си. А това е вече голѣма стжпка къмъ родолюбието.

—Но каква е народната цель?—ще се запита възпитательтъ. Предъ този голѣмъ въпросъ самъ той ще се затрудни да отговори, защото никжде не е написано на скрижали, а самъ не би се решилъ да го формулира. Ще потърси нѣкжде отговора, но, за съжаление, ще намѣри отдѣлни мнения, случайни изявления на нѣкой министъръ, ще прочете речи на отговорни въ държавата лица, но винаги непълни и нагодени споредъ политическия вѣтъръ. Въ тѣзи изявления той ще намѣри все пакъ нѣщо общо и ясно, а то е — „стопански и културенъ напредъкъ на страната“, обаче недостатъчно, за да изрази напълно цельта на народния животъ, на народнитѣ усилия, на народнитѣ жертви. Разбира се, не се пада и на единъ сжщо така случаенъ авторъ да пише народнитѣ скрижали, но като допълнение на познатитѣ изявления ще привлѣчемъ вниманието на читателя и върху други точки на зададения въпросъ.

Най сжществената цель на всѣки народъ и особено на нашия е да осигури сжществуването си всрѣдъ бурята на времената. Съ огледъ на това народътъ трѣбва да бжде обединенъ въ една свободна и независима държава; да живѣе сплотенъ духовно, да се множи възможно повече, да напредва въ културното си и стопанско развитие, да бжде физически здравъ и никога да не забравя, че враговетѣ го дебнатъ. Последната истина налага, щото нашиятъ народъ да бжде винаги готовъ за борба, да се възпитава въ

безстрашие, въ обичь къмъ Отечеството и да притежава въ всѣко време добре обучена и командувана войска. Обяснени както трѣбва, всички тѣзи въпроси ще очертаятъ въ въображението на младия войникъ едно голѣмо цѣло — Отечеството съ народа, което трѣбва да преживѣе вѣковетѣ здраво и невредимо, развивайки се всрѣдъ междудържавното общество съ свобода, сигурность и достоинство. Така предъ младия човѣкъ ще се разкрие една върховна цель, единъ широкъ хоризонтъ, които сѫ истината на живота, и въ него ще заработи народностното съзнание при пълно откровение. Разсѫжденията и заключенията, които възпитателтъ ще направи, закржгляватъ смисъла на това цѣло, а логиката на нѣщата тъй ще порази младия войникъ, че той безъ друго ще остане дълбоко убеденъ въ смисъла на военната служба и ще признае въ себе си, че наистина всѣки българинъ трѣбва да съдействува на общото дѣло, като най-първо обикне отечеството си.

Обясняването на тѣзи голѣми въпроси разкрива вратитѣ къмъ народната общность, къмъ народностното осъзнаване и младиятъ войникъ почва да се вижда нареденъ до хилядитѣ хора като него отъ миналото и сега, да добива представа и вѣра въ народната взаимность и да чувствува, че сърдцето му се разширява, защото вече милѣе не само за родната кѫща и село, но и за общата народна земя и участь. Щомъ войникътъ дойде до това състояние, трѣбва да се смѣта, че съзнанието му се оформява, че народнитѣ въпроси сѫ завладѣли мисъльта му, че въображението му свободно подхранва другъ родъ картини и че сѫществуването му се дразни отъ непознати дотогава чувства.

Следвайки тѣзи по-сѫществени искания, възпитателтъ ще забележи, че следъ 2—3 месеца въ душата на младитѣ му войници е настаналъ преломъ — войницитѣ се чувствуватъ израстнали предъ себе си и впрегнати въ отговорна работа. Тѣхното лице става сериозно, предъ сродници и познати се държатъ съ достоинство на мѫже, защото въ тѣхъ има вече съзнание за необикновенъ дългъ и съзнание, че сѫ скромни, но полезни труженици въ голѣмото народно дѣло. Въ тѣхъ има вече народностно съзнание; обемътъ на родолюбивото имъ чувство е увеличенъ, защото тѣ обгръщатъ лесно съ мисъльта си не само ротата и дружината, но и цѣлата войска, цѣлия народъ и чувствуватъ, че нѣщо ги свързва съ тѣхъ. Духовно възмѫжали, младитѣ войници ставатъ съсрѣдоточени въ себе си и способни да се съсрѣдоточатъ въ цѣлостната народна проблема; у тѣхъ като че ли се установява нѣкакво душевно равнище, което имъ дава възможность да влѣзатъ въ допиръ съ мнозинството отъ народа и да почувствуватъ ползата и приятноститѣ отъ взаимността. Общитѣ идеи и начала обединяватъ хората, поражданъ единство въ разбиранията и тогава става възможно общото действие. А другарството съ стотици и хиляди хора повдига самочувствието и засилва вѣрата въ общия успѣхъ.

Но предъ българския възпитатель се изпрѣчва другъ важенъ въпросъ, на който сѫщо би се затруднилъ да отговори, а именно — кои сѫ границитѣ на българското отечество? Народностното съзнание е не само важна основа, отъ която се поражда любовьта къмъ отечеството, но, то, заедно съ езика и обичаитѣ, е неоспоримъ белегъ за материалнитѣ граници на отечеството. Казваме заедно съ езика и обичаитѣ, защото има случаи, когато хората говорятъ езика на единъ народъ, а нѣматъ сѫщото народностно съзнание, както е случаятъ съ българо-мохамеданитѣ. На така поставенъ въпросъ българскиятъ възпитатель може да отговори: „Границитѣ на нашето отечество сѫ тамъ, догдето се говори български езикъ, догдето се срѣщатъ български обичаи и гдето, следователно, може да се роди българско народностно съзнание, ако въ момента липсва".

Подъ влиянието на политическитѣ събития отъ половинъ вѣкъ насамъ и на усвоената асимилаторска политика отъ нашитѣ съседи границитѣ на българското отечество бѣха замъглени, но не бѣха заличени; тѣ бѣха ясни, макаръ да бѣха систематически стѣснявани. Тѣ бѣха най-справедливо очертани отъ самото население, безъ участието на дипломацията, бѣха запазени въпрѣки дългото двойно робство и се очертаха, когато започна борбата именно за духовна свобода, за черковна независимость и когато нашиятъ народъ прояви по цѣлия ширъ на земята си народностно съзнание. Пробудило се отъ дълбокия сънъ на робството, по-голѣмата часть отъ населението на Полуострова призна върховната черковна власть на българския екзархъ и започна веднага да открива и строи черкви и училища, за да се моли и учи на български езикъ. Нѣма съмнение, че ако неговиятъ народностенъ произходъ бѣше другъ, населението щѣше да го прояви много по-рано, когато Сърбия и Гърция станаха полунезависими държави.

По онова време (м. февруарий 1870 г.), когато подъ властьта на султанитѣ не можеше да става въпросъ за териториални промѣни и границитѣ на подвластнитѣ народи не биваха изкуствено нарушавани, границитѣ, въ които българскиятъ народъ бѣше признато болшинство, съвпадаха въ много голѣмата си часть съ границитѣ на Второто наше царство; фактъ, който показва, че още тогава населението е имало българско народностно съзнание, което, благодарение на езика, на обичаитѣ и пр., е преживѣло вѣковното робство. Сѫщитѣ границитѣ начертала Посланишката конференция въ Цариградъ презъ 1876 г. Когато турскиятъ представитель запиталъ — защо

конференцията дава толкова обширна територия на българитѣ, английскиятъ представитель отговорилъ: „Конференцията проучи въпроситѣ основно и включва въ дветѣ автономни български области само територии, които безспорно сѫ населени въ болшинството си съ българи". Тѣзи именно граници трѣбва да считаме не само за исторически, но и за действителни етнически граници на българския народъ, на българското отечество, независимо отъ измѣненията, които по разни дипломатически съображения сѫ били правени презъ последното полустолѣтие. Населението, което живѣе въ покрайнинитѣ на тѣзи граници, може по силата на обстоятелствата да промѣня поданството си, но неговата кръвь остава неизмѣнно българска и следователно при благоприятенъ случай ще се възвърне къмъ българското си съзнание. Това именно отечество всѣки българинъ трѣбва да мечтае да обедини и да насочва винаги мислитѣ и обичьта си къмъ него.

Считайки това за свещенъ дългъ, никой българинъ не бива да допуща, че може да се примири съ насилствено вземане на часть отъ тѣзи земи отъ други народи. Подобна постѫпка би била признакъ на слабо родолюбиво чувство, би била истинско пренебрегване на толкова вѣковна строителна история, би била тежъкъ грѣхъ къмъ жертвитѣ, дадени въ далечното и близко минало за свобода и обединение, къмъ единъ „свещенъ заветъ, както казва поетътъ, написанъ съ кървавъ мечъ". Никой българинъ, макаръ да чувствува ножа на гърлото си, не бива да извършва това светотатство предъ българската история и предъ собствената си съвѣсть, ако е вѣрващъ родолюбецъ. Това, което е българско, трѣбва да бѫде въ съзнанието ни вѣчно българско, макаръ да е подложено на превратноститѣ на историята, които сѫ били и ще бѫдатъ временни. Ако любовьта къмъ отечеството е вѣчна, то и самото отечество ще бѫде вѣчно.

Последното условие е много важно, защото единъ народъ може да загуби свободата си, но загуби ли народностното си съзнание и обичьта къмъ отечеството, той загубва всичко и се обезличава напълно предъ историята. Ако е лишенъ отъ достатъчно паметь, отъ чувство на самосъхранение, ако не бѫде далновиденъ въ съзнанието си и ако лесно се примирява съ всѣка териториална загуба, такъвъ народъ е лишенъ отъ най-сѫщественото условие, за да се запази презъ буритѣ на бѫдещето. Затова земитѣ и населението, които въ момента не влизатъ въ границитѣ на българското отечество и сѫ етнически и исторически наши, трѣбва да ги покриваме съ родолюбието си и да мислимъ за тѣхното освобождение. Това е наша длъжность, произтичаща еднакво отъ съзнанието и обичьта ни, защото обратното би било не само безволие, но и съ нищо неоправдано безсърдечие къмъ поробенитѣ

братя. Ние не бива да бѫдемъ по-малко упорити и жилави въ това отношение отъ нашитѣ съседи.

Макиавели казва: „Цельта на всѣка политика и моралъ е щастието на отечеството. Любовьта къмъ отечеството трѣбва да бѫде най-високата добродетель у всѣки гражданинъ. И когато се касае за благото на отечеството, човѣкъ не трѣбва да се спира предъ никакви съмнения за справедливость, хуманность, позоръ или слава. Побуждението, което въ такъвъ случай трѣбва да надделѣе надъ всички други съображения, е осигуряване щастието и свободата на родината".

Заключение

Имайки предвидъ казаното, трѣбва съ съжаление да отбележимъ, че у насъ се ширѣше идея, която на обикновенъ езикъ значи — да не искаме всички наши земи. „Имаше време, и то недалеко задъ насъ, казва проф. П. Мутафчиевъ, когато загубената вѣра въ себе си и унинието до такава степень бѣха овладѣли душата ни, че за мнозина нашата роля като народъ изглеждаше вече изиграна. Пораженството шествуваше по земята ни безъ да срѣща прегради и заразяваше все по-широки срѣди. Накрай то се превърна въ идеология — духовна ликвидация съ цѣлото ни историческо минало и съ всичко, заради което народътъ ни бѣ се борилъ и страдалъ. Теоретицитѣ и апостолитѣ на тая идеология, чужди на национални традиции и копнежи, глухи и къмъ воплитѣ на еднокръвни братя, не се задоволяваха да проповѣдватъ пълно примирение съ нещастията ни. Тѣ искаха да ни внушатъ, че до тия нещастия сме стигнали само защото развитието ни е следвало погрѣшни пѫтища, че сме извършили прегрѣшение, загдето сме искали да видимъ обединенъ народа си, и че, за да изкупимъ тази си вина, сме длъжни да молимъ за прошка тъкмо ония, които чрезъ вѣроломство бѣха станали истински виновници за всичкитѣ ни беди . . . Най-голѣмата трагедия на българщината презъ тия години на безпѫтица се състоеше въ това, че безвѣрието и унинието опустошаваха душитѣ само въ свободнитѣ предѣли на общобългарското отечество. Ония отвѫдъ, които страдаха стократно повече отъ насъ, не се подадоха и не измѣниха на гласа на кръвьта. И затова не преставаха да вѣрватъ въ чудото на възкресението и да се надѣватъ"*).

А всичко това, както и много други прояви всрѣдъ народа отъ този родъ показватъ, че родолюбието не е достигнало у насъ завършената си форма такава, каквато днеш-

*) Проф. П. Мутафчиевъ — сп. Просвѣта — „Македония и македонскитѣ българи".

ното време изисква отъ всѣко народностно съжителство и че наистина е необходимо да се обърне върху него сериозно внимание и да се вематъ сигурни мѣрки за неговото широко насаждане. Следитѣ на примитивностьта въ това отношение трѣбва да се измѣнятъ съ системна, целесъобразна и, бихъ казалъ, научна работа, за да се издигне националното чувство на необходимата за времето висота. Безъ това усъвършенствуване на народната душа българскиятъ народъ и въ бждеще ще остане на едно по-низко културно равнище и неготовъ да издържи напора на съвременната динамика. Нашата история е много поучителна въ това отношение; тамъ много добре личи каква е била сждбата на родината ни, когато чувството къмъ нея е отслабвало по една или друга причина, и какво величие е достигала, когато населението е било обладавано отъ гордость и обичь къмъ отечеството. Тѣзи исторически положения и контрасти въ народната сждба сж добре познати, но нека често си ги спомняме, защото тѣ сж най-добриятъ съветъ и най-авторитетното предупреждение къмъ всѣки българинъ. Нека зовътъ на Отецъ Паисий да звучи винаги въ ушитѣ ни и да буди съвѣстьта и дълга ни, защото излиза отъ едно чисто и силно любещо рода си сърдце. Думитѣ: „О неразумний юроде, защо се срамишъ да се наречешъ българинъ, или ти не си ималъ минало славно, царе и патриарси?“ сж думи искрени, изказани съ болка на сърдцето, загдето любовьта къмъ отечеството е замрѣла.

И зовътъ на монаха-родолюбецъ бѣше чутъ. Не следъ дълго време всрѣдъ народа се появиха други сжщо така разпалени и вдъхновени проповѣдници на сжщата идея, числото на които се увеличаваше отъ година на година. Българскиятъ народъ се пробуди, осъзна се и се замисли за духовно и политическо освобождение. Неговата душа тъй се издигна, че той можа да устрои и да извърши две голѣми въстания — Априлското и Илинденското, пролѣ страшно много кръвь, но родолюбивиятъ огънь, който бѣше вече запаленъ въ него, не угасна; напротивъ, разпали се до такава степень, че вчерашниятъ робъ можа да предприеме въ продължение на единъ полувѣкъ петь голѣми народни войни въ името все на сжщата обичь — за свободна и обединена България. Тази обичь ние трѣбва постоянно да подсилваме, за да не остава лична и произволна, а напротивъ, да бжде вече устроена, задълбочена, за да бжде всенародна, трайна и непоколебима въ минути на тежко лично и народно изпитание.

Работата на общественика обикновено се импулсира отъ съзнанието за общественъ дългъ и отъ чувството на обществена правда, но все пакъ и тукъ обичьта къмъ родината може да бжде единъ допълнителенъ потикъ, за да се засилятъ или развиятъ тѣзи обществени качества. Безспорно е, че когато единъ общественикъ е въодушевенъ отъ искрена и дейна обичь къмъ отечеството, тогава и самата му обществена

дейность ще бжде чиста, добросъвѣстна и полезна. Но ако у всѣки общественикъ има известна мѣрка отъ народностно съзнание, не така е въ народнитѣ маси. Хората отъ широкитѣ маси сж предани повече на своитѣ професионални интереси и сж обзети отъ грижи за насжщния поминъкъ; тѣ се интересуватъ малко отъ обществения животъ, а голѣма часть съвсемъ не се интересува, и стоятъ пасивни зрители за общественото и държавно творчество. Обаче тѣзи хора представяватъ добра почва и могатъ да бждатъ привлѣчени къмъ обща работа, ако бждатъ просвѣтени и надъхани съ повече обичь къмъ отечеството.

Такава е била картината на народната душа презъ епохата преди Освобождението. Усилията и борбитѣ презъ тази епоха за свободна българска черква сж въодушевявали първоначално нѣколцина по-интелигентни българи, които, подъ една или друга форма, сж стояли на чело на обществения животъ. Отпочнатата борба намѣрила добра почва всрѣдъ народнитѣ маси и почнала бързо да се разпалва. Идеята за свобода, равенство и самоопредѣление се възприема бързо, народната душа реагирала по разни начини и почвали масовитѣ прояви на недоволство. Народностното съзнание се пробудило и се зародили първитѣ усѣщания на родолюбието. Неочаквано всрѣдъ полуострова се очертали старитѣ граници на българското отечество. Борбитѣ, които пламнали, били борби за духовна свобода на единъ народъ противъ другъ, въ основитѣ на които стояла събудилата се народна гордость и обичь къмъ българското. Епохата на Възраждането е въ сжщность епоха, въ която се пробужда българското родолюбие, въ която изново се роди нашиятъ народъ, като бѣ измъкнатъ отъ едно тъмно безразличие, за да го превърне въ съзнателно и вжтрешно свободно цѣло, въ народъ съ надежди и стремежи.

Но не е нуждно да бждешъ общественикъ, за да можешъ да работишъ за преуспѣването на народъ и държава. Бжде ли човѣкъ повиканъ да изкаже мнението си по управлението на държавата или на общината съ своя избирателенъ гласъ, ако у него има родолюбиво чувство, той ще даде своя гласъ по чиста съвѣсть и ще подкрепи онова разбиране, въ което самъ е убеденъ. Участвува ли като членъ въ нѣкоя организация, щомъ е проникнатъ отъ обичь къмъ родината, той ще бжде деенъ, добросъвѣстенъ и полезенъ, а чрезъ организацията ще бжде полезенъ и на обществото. Но дори когато изпълнява своето обикновено занятие или върши всѣкидневната си работа, добриятъ гражданинъ, билъ той занаятчия, работникъ, търговецъ или чиновникъ, щомъ е проникнатъ отъ добри чувства къмъ обществото и родината, ще изпълнява професията си грижливо и добросъвѣстно, а съ това ще допринесе за спокойствието, напредъка и благоденствието на народа и пр. Така, обичьта къмъ отечеството е

необходима за всѣкого и всѣкжде. Тя може да бжде полезенъ стимулъ за творчество и добри отношения между гражданитѣ на една страна. **Прочее, нека всички българи съзнаемъ, че нашата обща майка — България се нуждае отъ повече обичь, отъ повече дѣла и отъ повече усърдие, за да бжде винаги сигурна въ сжществуването си и спокойна въ напредъка си всрѣдъ стихията на международното съревнование и неискреность.**

Нека се убедимъ, че нѣма друго име, което заслужава да се изговаря съ нѣженъ трепетъ на сърдцето, нѣма друго понятие, което да е получило толкова нѣжни имена и тъй да е възпѣто отъ народа, както е Отечеството. Ние казваме: Отечество, Родина, Татковина, Бащиния все едно и сжщо понятие, което поетитѣ сж възпѣли съ най-звучнитѣ си и прочувствени стихове. Защо е това? Какво вълшебство крие то въ себе си, та трѣбва толкова да милѣемъ за него? — И наистина, какъ да не ни е близко до сърдцето, когато нашето Отечество е мѣстото, гдето сме се родили, гдето сме преживѣли детството си, гдето сме прекарали най-безгрижнитѣ и най-хубавитѣ си години въ игри, смѣхъ и радость съ толкова по-голѣми и по-малки другари. Очарованието отъ онази свежа възрасть съ незабравимитѣ спомени на младостьта изпълва душата ни съ наслада и ние неволно обичаме нѣщо, обичаме родния си край, обичаме частица отъ Отечеството си. Наше отечество сж родителитѣ ни, които сж ни дали животъ и сж ни отгледали, отхранили, възпитали и направили добри хора. Сестритѣ и братята ни, които сж ни помагали, съ които сме играли и които винаги милѣятъ за насъ. Нашитѣ роднини, съседи и съграждани, съ които ни свързватъ толкова спомени. И най-после духоветѣ на всички онѣзи българи, които презъ течение на вѣкове сж пролѣли кръвьта си за свещената свобода на народа ни, които ни свързватъ съ славното минало и ни сочатъ пжтя, по който трѣбва да вървимъ.

Наше Отечество е звучниятъ български езикъ и българската писменость, който езикъ се чува отъ устието на Дунава презъ дебритѣ на Балкана, Родопитѣ и Рила до брѣговетѣ на Бѣло море и Охридъ; до тамъ, догдето нашиятъ езикъ се излива въ радостни и тжжни български пѣсни. Наше Отечество е и светата наша вѣра, която отъ хиляда години не ни е оставила безъ свѣтлина и утешение. Черквитѣ и манастиритѣ, гдето презъ черното робство се запали най-напредъ огньтъ на просвѣтата и свободата. Наше Отечество е и трицвѣтното знаме, което се развѣва въ дни на обща гордость и прослава и напомня изъ далечнитѣ краища на свѣта за България, за нейния трудолюбивъ и храбъръ народъ. Наше отечество сж най-сетне красивитѣ планини и плодорнитѣ поля, гдето българинътъ съ поть на челото изкарва прехраната си и твори общитѣ блага. **Всичко това е българското Отечество, което не може да не обичаме и съ цената на живота си да не го пазимъ отъ чуждо посегателство.**

логична истина важи и за човѣка и играе голѣма роля въ живота му. За да може мнозинството отъ индивиди да действува като нѣщо цѣло, нуждае се отъ вжтрешни връзки и отъ ржководство. Такива връзки има въ всѣко стадо, връзки естествени, дължими на инстинкта, а у хората още и на съзнанието. Има нужда и отъ ржководство, отъ една воля, проявена сжщо така естествено по силата на предпочитането, което неволно се дава на най-издигнатия качествено индивидъ. Така се поражда водачеството и властьта въ стадото на животнитѣ; така се е породила и върховната власть въ обществото на хората.

Властьта, като отношение на единъ индивидъ къмъ другъ, сжществува отъ незапомнени времена и ще сжществува докато свѣтъ свѣтува. Тя е вѣчна, защото произлиза отъ неравенството, което самата природа е създала, и отъ нуждитѣ, които пакъ тя е насадила. Затова властьта е неунищожима и неотрицаема. **Нейното начало се крие дълбоко въ инстинкта на живитѣ сжщества и въ особеноститѣ на човѣшката душа.** Въ основата си тя е единъ видъ право на силния, важно условие въ борбата за сжществуване, каквато всичко живо води подъ една или друга форма. Обаче властьта не може да се счита връстница на едноклетъчния животъ, както нѣкои искатъ да кажатъ, защото понятието власть подразбира сжществуването на покорность, на подчинение, което е възможно само, когато има съзнание за опасность, чувството страхъ и желанието за защита. А тѣзи душевни състояния сж свойствени само на по-издигнатитѣ индивиди. Мжжътъ, като надаренъ отъ природата съ физическа и душевна сила, е предопредѣленъ да властвува въ семейството.

Властьта добива по-опредѣлена форма въ една по-късна епоха, когато душевниятъ животъ отбелязва най-слабото съзнание и предвиждане за опасность. Само тогава може да се появи стремление къмъ общность и отношение на зависимость между два индивида. Взирайки се въ тъмнината на миналото, не е трудно да се види какъ първоначално човѣкътъ скита всрѣдъ природата самотенъ, после придруженъ отъ жена и деца, отъ челядь, и като надаренъ съ по-голѣма сила, да властвува надъ нея по начинъ, както намѣри за добре. Още по-късно, когато се туря началото на груповъ и стаденъ животъ, тази зависимость добива по-сложна форма и положението на властника се очертава и издига още по-силно. Отъ този именно моментъ властниятъ водачъ добива права, които или самъ си извоюва, или му се даватъ отъ общежитието доброволно, като се натоварва съ задължения къмъ последното, които изпълнявалъ споредъ условията. Въ тѣзи по-малки или по-голѣми групи е изникнала нуждата отъ вжтрешенъ редъ, отъ ржководство, отъ справедливость, отъ

власть, която заповѣдва и се налага, която следи за изпълнението на установения редъ и направлява живота на цѣлата общность споредъ разнитѣ неочаквани случаи и обстоятелства.

Тъй поставенъ въпросътъ, трѣбва да приемемъ, че властьта не е свойствена само на човѣка: и наистина, тя се констатирва и у много животински видове. Науката установява това положение. Затова, ако искаме да надникнемъ върху сжщината на властьта, трѣбва да я потърсимъ въ нейната примитивна форма, тъй както се появява и практикува въ царството на животнитѣ. Казахме, че първопричината на властьта е съзнаването на прѣка или предполагаема опасность и последвалото отъ него чувство на страхъ. Това състояние на душата може да бжде предизвикано когато е имало вече борба между два индивида, при която единиятъ е съзналъ слабостьта си и риска за сжществуването си, а другиятъ е съзналъ превъзходството на силата си и изпитва чувство на самоувѣреность. Така се е достигнало до положение, щото известни животни, безъ да влизатъ въ борба съ други животни, да иматъ страхъ отъ тѣхъ било по наследство или по подражание, а други животни да бждатъ самонадѣяни и съ властнически духъ.

Вследствие на страха и на борбата за сжществуване слабитѣ индивиди сж намѣрили по инстинктъ сигурность въ численостьта; и тѣ образуватъ групи, стада, обединени било по родство, по сходство на вида или просто по навикъ да живѣятъ отъ малки въ стадо. Така се е породилъ стадниятъ и общественiятъ животъ, който породилъ нови нужди, нови условия и нови начини за борба. Положение, при което отдѣлното животно само се отказва отъ безбрѣжната свобода, за да стане покорно на волята на друго нему подобно животно, на водача, и отстжпва предъ нуждитѣ на общото. Така отъ съвъкупностьта на разни взаимни инстинктивни влѣчения се е създала стадната сплотеность и дисциплина, стадната психология като условие за колективната сигурность. Мнозина мислятъ, че поради грубитѣ си наклонности животнитѣ не могатъ да се събиратъ наедно и да водятъ колективенъ животъ. Нищо по-невѣрно отъ това, казва естествоизпитателтъ Бремъ. Може би много по-рано отколкото у хората у животнитѣ е сжществувалъ пъленъ общественъ животъ. . . Грамадни стада отъ бизони, елени, птици, насѣкоми и пр. се движатъ изъ горитѣ, пустинитѣ и степитѣ и това тѣ вършатъ не произволно, а по една воля, единъ разумъ, който ги води отъ пасище на пасище, отъ студени къмъ топли страни, отъ убѣжище на убѣжище и пр. и който винаги взема мѣрки за охраната на стадото, а въ случай на опасность го води къмъ борба или къмъ бѣгство. Тази воля принадлежи на едно отъ животнитѣ, което съ дарованията си е спечелило довѣрието, подражанието и подчинението на останалитѣ животни.

Вземайки борбата за сжществуване като първа причина за появата на водачеството и на властьта, въ борбата между колективитетитѣ сж изпъкнали не само физическитѣ и душевнитѣ качества на водача, но и качествата на цѣлата общность. За да се завърши борбата съ победа, отъ водача се изисква физическа сила и похватность, а отъ общността се изисква още и сплотеность. Тѣзи условия се виждатъ напълно приложени въ живота на много животни. Естествоизпитателитѣ установяватъ съ учудване както абсолютната власть на стадния водачъ, така и абсолютния редъ и дисциплина въ самото стадо и то еднакво въ мирно и въ бойно време.

* * *

Въпросътъ за водачеството и за властьта въ човѣшкото общество е следвалъ сжщия пжть на развитие както у животнитѣ, съ тази само разлика, че тукъ се намѣсватъ и други условия, присжщи на по-особената човѣшка психика, които го правятъ по-сложенъ и по-нестабиленъ. Въ примитивнитѣ времена на човѣчеството количеството е имало сжщо така по-голѣмо значение, отколкото качеството, толкова повече, че човѣкъ е дошълъ до това срѣдство не само по силата на инстинкта, но и по силата на разума. По тази причина и въпросътъ за воденето или управлението на мнозинството, особено когато размѣритѣ му сж нарастнали твърде много, е билъ единъ отъ първитѣ въпроси, който трѣбвало да се разреши. Нуждата, а после и опитътъ посочили, че е необходимо да има винаги общо ржководство, което да туря въ съгласие усилията на всички хора, да ги сближава единъ съ другъ, да ги задължава да вършатъ опредѣлена обща работа, да имъ посочва какво могатъ да очакватъ отъ съвмѣстната работа и пр., че е необходимо да има пълно послушание отъ всички на ржководната воля, че е необходимо хората да се търпятъ единъ другъ, да се приспособяватъ единъ къмъ другъ, за да се обезсилва естественото различие между тѣхъ и пр.

Какво е било тогавашното ржководство — не е важно; важното е, че още тогава се е съзнавало, какво **ржководството, макаръ и лошо, е по за предпочитане отъ липсата на ржководство и че е необходимо да има послушание, покорность отъ страна на всички предъ неговата воля.** Въ размишленията си върху живота Макиавели идва до сжщото заключение. „Когато хората били малко по брой, казва той, тѣ сж живѣели разпръснато и то тъй, че по начина на живота си малко сж се отличавали отъ животнитѣ. Но когато човѣшкиятъ родъ се размножилъ, хората сами почувствували нуждата да се съединятъ, за да могатъ по-лесно да се защищаватъ. Така се турило началото на обществото, на войската и на държавата". Споредъ него държавата е нѣщо механично, създадено да задоволява известни

нужди на личността, на първо мѣсто неговата охрана, и че създаването на първичната държава се дължело не на нѣкоя силна личность, а на мнозинството слаби личности, които, за да могатъ да бждатъ сигурни въ живота си, сж се приютили при най-силния, най-мжжествения и най-умния отъ тѣхъ; мнозинството го е поставило начело и само̀ приело да му се подчинява. Така се турило началото на едноличната власть, на отношенията между нея и останалитѣ хора, отношения първоначално на взаимна зависимость, а после на абсолютна власть и абсолютна покорность.

Безспорно, този въпросъ е взелъ по-ясна форма, когато примитивниятъ човѣкъ е напустналъ животинското ниво и тръгналъ по пжтя на културното си издигане. Съ своето многостранно влияние обществото е допринесло твърде много за развитието на първобитнитѣ хора, особено на тѣхния разумъ. „Животинскиятъ разумъ се превърналъ, казва Хедингсъ, въ човѣшки, а подъ неговото ржководство и животинското тѣло станало човѣшко. Последното обстоятелство дало на човѣка възможность да се издигне и да покори другитѣ животни. Следъ това центърът на неговото преобразуване станалъ постепенно умътъ и нравственията животъ, които сжщо така били използувани като срѣдство за надмощие".

И наистина, въ основата на човѣшкия напредъкъ стои развитието на сжществуващитѣ естествени заложби, което развитие би могло лесно да достигне крайнитѣ си възможности, ако нѣмаше външни фактори, които постоянно да му въздействуватъ. Ако не сжществуваше влиянието на макаръ най-незначителното общество, на най-низкостоещата културно група, изолираният човѣкъ би останалъ на съвсемъ примитивно равнище. **Това показва, че човѣкъ не би прогресиралъ, ако не съставя часть отъ нѣкое общество и ако въ това общество липсватъ взаимни духовни връзки.** А последното е възможно само, когато между членовете му има достатъчно духовно сходство, понеже безъ него тѣ не биха се привличали и поставяли въ съгласие за обща работа, и когато има реално единство, т. е. единство, чувствувано еднакво отъ всички членове. Споредъ мнението на В. Бажо̀ „това сходство и единство сж постигнати благодарение на натиска, на въздействието на единъ ужасенъ тиранинъ, за който човѣкъ никога не си дава смѣтка, а именно — властьта на обществото и на обичаитѣ".

Така постепенно въ съзнанието на човѣка сж се появили идеи, неизвестни на животнитѣ, които ослóжнявали последователно живота, а съ това и отношенията между хората, формата на борбата и управлението. Тогава водачеството и властьта били сложени не само върху нуждата отъ победа въ борбата, но и върху съзнанието да се задоволятъ и други зараждащи се нужди на обществото, докато последното почнало да участвува въ управлението съ своята воля и сила и да гледа на личната власть като на нѣщо промѣнчиво и временно. Тогава и формата на страха се усложнила, понеже почналъ да действува не само чрезъ непосрѣдствената, но и чрезъ предполагаемата опасность, не само по отношение на храната и живота, а още и въ свръзка съ запазването на придобити лични блага. Изобщо страхътъ станалъ нѣкакъвъ невидимъ призракъ, който, поради развиващото се съзнание за лична свобода и права, действува върху отдѣлния човѣкъ и го прави да бжде предпазливъ, покоренъ и почтителенъ къмъ властьта и обществото. Неговото влияние станало тъй важно, че когато по една или друга причина този видъ страхъ отслабвалъ, властьта изгубвала отъ силата и стойностьта си, а обществото преминавало отъ сплотеность къмъ анархия. Великиятъ поетъ Лукреций казва: „Призракътъ на страха е породилъ боговетѣ и сигурно е, че ако неговото влияние не бѣше господствувало надъ народитѣ и тѣхнитѣ владѣтели, пжтьтъ на историята би билъ съвсемъ другъ". А ле Бонъ допълва тази мисъль, като казва: „Ако този ужасенъ деспотъ и неговитѣ многобройни синове биха действували надъ френския парламентъ, анархията, въ която сме потънали, би сторила мѣсто на реда и дисциплината, безъ които никое общество не би могло да сжществува".

Следвайки дългия еволюционенъ пжть, формитѣ на властьта и функциитѣ на властника сж се отдалечавали все повече отъ примитивното си състояние, докато достигнатъ до съвременнитѣ форми. Нека проследимъ все тъй въ общи линии този развой.

Казахме, че първобитниятъ човѣкъ се е задоволявалъ съ обществото на семейството; неговитѣ душевни особености сж му опредѣляли повече индивидуаленъ животъ въ кржга на домочадието съ склонность къмъ пълна свобода. Тогава се е породило у него и стремлението къмъ имотность, както и чувството на собственость и на нѣкакво право върху нея, поради което билъ готовъ да я защищава съ възможноститѣ си за борба. И само̀ когато опасността била по-голѣма отъ срѣдствата му да се защищава, той прибѣгналъ до съдействието на най-близкия си съседъ. Нѣкои учени твърдятъ, че примитивното човѣшко общество било основано върху връзкитѣ на родството, а не върху идеята на собствена територия. Мжчно е да се каже кое е вѣрното, но най-вѣроятното е, че и дветѣ начала сж били въ сила. Образуваното така общество е имало своя естественъ господарь въ лицето на родоначалника, на най-стария мжжъ, който, като най-силенъ физически и най-уменъ, е ималъ правото на единственъ заповѣдникъ. Имайки правото да разпорежда по свое лично разбиране върху онова, което трѣбва да се върши отъ останалитѣ членове на рода, дори да разполага съ живота имъ,

той упражнявалъ абсолютна власть, т. е. действувалъ тъй, както намѣри за добре. По този начинъ въ тѣсния кржгъ на родовото общежитие сж се зародили отношения на родствена взаимность, която е естествена, и на родово управление съ абсолютна власть на най-стария мжжъ, на който останалитѣ членове отъ рода дължели абсолютно подчинение.

Въ границитѣ на родовата общность и родовата територия се е създала съ течение на времето родовата индивидуалность, която, като нѣщо вече закржглено и единно, е имала свои разбирания и интереси, които служели за основа при отношенията съ съседнитѣ родове. Поради растещитѣ нужди на рода, поради размножаването и развиващия се остъръ егоизъмъ, отношенията между родоветѣ не сж били мирни. Бушувала е повсемѣстна борба, борба немилостива, при която победениятъ е бивалъ винаги жестоко ограбванъ и наказванъ. Това положение засилило нуждата отъ достоенъ водачъ въ рода, отъ водачъ съ пълна власть и способенъ да победи; била почувствувана нуждата отъ сплотеность, отъ подчиненость и отъ дисциплина всрѣдъ останалитѣ членове, а сжщо така била почувствувана нуждата и отъ постоянна готовность за борба, тъй като борбата се е почвала винаги съ изненада.

Но поради ужаситѣ и лошитѣ последици отъ тази борба за едната и другата страна въ отношенията на родоветѣ настанало вразумяване, известно омекотяване, като била възприета практиката на мирно споразумение, на съглашения, на толериране, която именно спомогнала за постепенното разширяване на обществата, на тѣхнитѣ интереси. Зародили се племената и племенниятъ животъ съ всичкитѣ нужди за сжществуване като цѣло, т. е. съ управление, власть, властникъ, съ племенна дисциплина и готовность за обща борба. Тукъ, обаче, поради разширяването на обществото и изчезването на родствената зависимость, настава сжществена промѣна въ института на властьта. Правото на власть не можело вече да принадлежи на старейшина, понеже такива старейшини имало вече нѣколко и не всѣки е можелъ да управява новото общество, нуждитѣ на което били по-голѣми и по-сложни. Именно затова управлението и водачеството на племето се е давало не по право, а по изборъ. Първоначално водачътъ билъ избиранъ само за нѣкой отдѣленъ случай, затова властвуването му било временно; но по-късно, когато и мирниятъ животъималъ вече свои нужди, изборътъ ставалъ за продължително време.

По-късно, когато хората се издигнали духовно и започнали да се отнасятъ критически къмъ себе си и къмъ околната срѣда, когато добили по-правилна преценка за нѣщата, тѣ почнали да се отнасятъ по-критически къмъ властьта и къмъ личностьта на властника. Силата, храбростьта, умътъ,

ловкостьта и пр. като качества, които сж имали голѣмо приложение и значение въ борбата, сж предизвикали възхищение и надежди всрѣдъ общежитието, а на онѣзи, които сж ги притежавали, доставяли слава, престижъ, похвали, събуждайки въ тѣхъ чувството на радость, амбиция и желание да заповѣдватъ, да властвуватъ. Обаче съ разрастването на общежитията по размѣръ и култура тѣзи качества станали недостатъчни, тъй като мирниятъ напредъкъ на хората вече изисквалъ и други достоинства. Оттогава се почувствувало онова, което по-късно казва Ксенофонъ — че отъ всички животни човѣкъ най-мжчно се управлява.

Споредъ мнението на ученитѣ епохата на племенния животъ била една отъ най-продължителнитѣ въ историята на човѣчеството. Управлението на племето въ мирно и военно време било въ ржцетѣ на съветъ отъ старшини, единъ отъ които, по изборъ, възглавявалъ съвета. Презъ тази епоха на оседналость и на духовно оеднаквяване важно мѣсто сж имали общитѣ племенни фактори, като езикътъ, религията съ всичкитѣ ѝ обредности и суевѣрия, обичаитѣ и особено общото управление съ неговата власть да заповѣдва и да наказва всички, които се отклоняватъ отъ общия редъ и отъ обичаитѣ. Поради междуплеменнитѣ борби нуждата отъ достоенъ водачъ и отъ дисциплина всрѣдъ увеличенитѣ по брой бойци станала още по-чувствителна. За по-голѣма сигурность водачътъ въ бойно време билъ избранъ между най-умнитѣ и най-смѣлитѣ мжже; на него съветътъ давалъ голѣми права, но го е обличалъ и въ голѣми задължения. Ако борбата свърши неуспѣшно, той изпитвалъ народното негодуване; но ако се върне победитель, бивалъ считанъ за племененъ герой и билъ окржжаванъ съ почести и слава, които се простирали и върху рода му. Много естествено е въ такъвъ човѣкъ да се породи желанието да поеме властьта, за да управлява и въ мирно време. Така се идва до една друга форма на управление — съветъ отъ старшини, възглавяванъ отъ бойния водачъ на племето. Последниятъ запазвалъ за дълго време властьта, било като се е налагалъ въ избора съ авторитета си, или като се е опиралъ на силата на бойнитѣ си съратници, които сжщо търсѣли нѣкакви облаги отъ управлението. По този начинъ се турило начало както на племеннитѣ държавици, така и на общественото неравенство, на привилегировани личности, които по-късно се оформили въ съсловие и се създали военната и административна йерархии. Турило се начало на привилегировани семейства, на аристокрация и бждещи племенни князе, ханове и боляри.

Една отъ първитѣ грижи на племето била да си създадатъ условия за добра защита, защото междуплеменниятъ жи-

вотъ не билъ сигуренъ, а всѣко едно отъ тѣхъ, като имало своя територия, имало е и известно благосъстояние. Дългиятъ вече опитъ показвалъ, че тази сигурность може да се постигне само ако още отъ мирно време се вематъ мѣрки, за да се устрои въоржжената сила, да се опредѣлятъ командуващитѣ лица и да се извършатъ нѣкои укрепителни работи. Но когато и тѣзи срѣдства се оказали недостатъчни, тогава слабитѣ племена дошли до идеята да се обединяватъ. Така подъ знака на общото движение къмъ напредъкъ, отъ което следватъ и борбитѣ, човѣчеството преминало постепенно къмъ друга политическа епоха, когато, за по-голѣма сигурность въ сжществуването си, племената се обединявали доброволно или насилствено, за да образуватъ още по-голѣми етнически единици — народитѣ, съ съответното управление, територия и власть.

Народната държава се е явила като сдружение на племенни общежития, които, подъ общото въздействие на властьта и на други общи условия, изгубвали незабелязано индивидуалностьта си и се оформявали въ друго политическо цѣло. Но и тукъ човѣшкиятъ духъ не спрѣлъ. Вѣчниятъ законъ на борбата и тукъ не му далъ покой. Като че ли свѣтътъ е тѣсенъ за неговитѣ мечти и, неспокоенъ, тъй броди по всички посоки и иска да насити себе си, безъ да подозира, че никога нѣма да постигне това. Предъ народната държава се изпрѣчило пакъ старото искане на живота — да осигури свободата, спокойствието и благополучието на гражданитѣ си, като ги запази отъ вжтрешни и външни насилия. А като нѣщо ново било добавено — да се грижи за културния и стопански напредъкъ на народа. Така задачата на властьта ставала все по-сложна и по-сложна, поради което отъ държавния водачъ се изисквали все по-голѣми и по-различни дарования.

Сложностьта на обществения животъ и неговитѣ неспирни безпокойства породили нуждата отъ стабилность въ управлението. Това условие било удовлетворявано по различни начини и съ различни срѣдства, въ зависимость отъ обстоятелствата и времената. На първо мѣсто то е било постигнато чрезъ стабилность въ системата на управлението, а после и чрезъ стабилность на управляващитѣ личности, докато се достигне до наследственость въ властьта, до управляващи семейства — династиитѣ. Фактори, които подпомагали стабилностьта на върховната власть, били: личниятъ престижъ, аристокрацията, войската и черквата, особено последнитѣ два, които сж играли голѣма роля въ това отношение и сж имали сждбоносно значение за историята на народа. Тѣхното влияние било отъ голѣма полза, когато общежитията нарастнали до такива размѣри, че държавниятъ глава не е ималъ възможность да установи личенъ допиръ съ подвластнитѣ си.

Стабилностьта въ управлението е логична последица отъ нарастването на държавитѣ, отъ увеличената сложность на управлението и отъ стремлението на властника да запази властьта за по-дълго време въ ржцетѣ си, било за себе си или за семейството си. „Най-старитѣ сведения, които ни дава историята на арийската раса, казва Бажо, ни посочватъ, че навсѣкжде е имало единъ краль, единъ държавенъ съветъ; и понеже нуждитѣ на древнитѣ борби сж налагали това положение, кральтъ е ималъ много привилегии и голѣма власть. Но въпрѣки това той не е можалъ да има власть подобна на ориенталскитѣ владѣтели, защото войската, която е поддържала тѣхния деспотизъмъ, като държана вънъ отъ политическия животъ, не е сжществувала у арийцитѣ, понеже цѣлото племе било войска и всички мжже били бойци . . . Затова пъкъ съветътъ упражнявалъ пълна власть върху тѣзи антични общества“. По какъвъ начинъ монархията е взела връхъ надъ съвета (олигархията). Ученитѣ обясняватъ това съ нуждитѣ на вжтрешния политически животъ, на първо мѣсто — да се избѣгне вжтрешното раздробение, вжтрешнитѣ борби, да се осигури единството и спокойствието на населението, а главно отъ нуждитѣ за бойна готовность, за войната, за която е необходима пълна сплотеность, добита чрезъ единна воля и строга дисциплина.

„Пжтешественици сж установили, казва Бажо, че между дивитѣ племена е успѣвало въ борбитѣ си и въ общия напредъкъ онова отъ тѣхъ, у което едноличната власть е въ сила. А онѣзи племена, у които властьта е въ ржцетѣ на нѣколко души, сж обикновено слаби въ всѣко отношение“. На сжщото мнение е и Маколай, който отбелязва: „Често пжти войска, водена отъ неспособенъ началникъ, е по-щастлива въ войната отъ войска, командувана отъ много глави“. Тази особеность била изпитана и въ мирно време, когато животътъ билъ неспокоенъ, и Маколай добавя, че деспотизмътъ (монархическата власть) се е издигала презъ първитѣ вѣкове на човѣшкото общество по сжщитѣ причини, по които по-късно се издигнало демократичното управление. А една отъ тѣзи причини е, че управлението трѣбва да отговаря на най-належещитѣ нужди споредъ духа на епохата. Деспотизмътъ, тъй както го рисува цѣлата история, е билъ факторъ на стабилность, което е отъ голѣмо значение за оформяването на наредбитѣ и за насаждането на трайни закони и традиции, но сжщевременно е билъ причина и на застой въ развитието на народа, като е забавялъ преминаването отъ единъ моментъ въ другъ на напредъка. Деспотитѣ, казва Маколай, не обичатъ разискванията и критиката на онова, което сж установили или което считатъ за правилно. Обаче опитътъ показва, че само когато има разискване може да се размѣсти тежката покривка на навицитѣ и обичаитѣ, да се потърси и да се намѣри новъ

пѫть за напредъкъ. Тази истина е една отъ главнитѣ причини за различието въ напредъка на стария Изтокъ, съ вѣковни династии и закоравѣли обичаи, и на младия Западъ, съ периодическитѣ си измѣнения въ формитѣ на управлението и съ промѣнчивата си цивилизация.

Подъ напора на зараждащитѣ се идеи въ недрата на народа властьта може или да ги предвижда и канализира, или да бездействува, за което ще бѫде подканена отдолу, или да ги потиска, което води къмъ борба и междуособици. Това зависи отъ политическия усѣтъ на властьта и споредъ това тя би била прогресивна, консервативна или тиранична. Историята посочва множество случаи отъ всѣкакъвъ видъ и тамъ на дѣло се вижда, че всѣки видъ управление има своитѣ добри и лоши страни и че важно условие въ прилагането му е епохата, съ своитѣ преобладаващи вѣения, както и народътъ съ своя характеръ и главенъ поминъкъ. Изникналитѣ борби между властьта и народа, каквито има въ историята на всѣки народъ, сѫ дали поводъ да се потърси по-еластична форма на управление, която да се нагажда по-лесно къмъ новоститѣ на времето и къмъ общото движение за напредъкъ. И тази форма е тъй наречената ограничена отъ народната воля монархия.

Отъ казаното се вижда, че властьта е принадлежела или на единъ само човѣкъ, или на нѣколко души заедно, или на цѣлия народъ. Споредъ това и управлението се нарича монархично, аристократично и демократично. Това дѣление на управленията е много старо; то било известно още на Херодота и било класифицирано научно отъ Аристотеля. Старитѣ държави не сѫ имали само една отъ тѣзи форми. Въ много случаи тѣ сѫ били смѣсени — монархия съ аристокрация и демокрация. Самъ Аристотелъ предпочиталъ смѣсенитѣ форми, защото разнитѣ елементи взаимно се ограничавали и уравновесявали. Той считалъ, че въ проститѣ форми на управление често ставали злоупотрѣби съ върховната власть, понеже лесно било да взематъ преднина личнитѣ интереси, вмѣсто интереситѣ на народа.

Монархичната власть е сѫществувала въ древността подъ две форми — деспотия и теокрация. Но въ основата и на двѣтѣ форми се криело едновластието, съ тази разлика, че при деспотията цѣлата власть била съсрѣдоточена въ ржцетѣ на монарха, а при теократията властьта била ограничена отъ известни норми, които налагали на монарха нѣкои задължения къмъ божеството и религиознитѣ институти. При двѣтѣ форми на управлението стои на чело едно лице — монархътъ, който получавалъ властьта по наследство и управлявалъ до края на живота си.

Аристократичното управление се упражнявало отъ многобройна каста на благородници, свещенослужители, богати или на часть отъ тѣхъ подъ видъ на съветъ. Аристокрацията тъй използувала благата на властьта, че Гизо казва: „аристократичниятъ сенатъ е най-упоритиятъ и невъзможенъ господарь“. Историята дава множество видове такива управления, но по-типични сѫ тѣзи на Спарта, Римъ и Венеция. Въ Спарта управлението било въ ржцетѣ на една класа, съставена отъ около десеть фамилии. Въ Римъ сенатътъ сподѣлялъ външно властьта съ народа, а всѫщность самъ билъ истинскиятъ владѣтель; а въ Венеция управлението се упражнявало отъ съвета на 10-тѣ и дожа, които винаги били въ борба съ благородницитѣ и помежду си.

Демократичното управление се е прилагало по два начина: или всички членове на общежитието сѫ упражнявали правото си въ общото събрание, или членоветѣ сѫ избирали изъ срѣдата си нѣколко души да управляватъ, като мнозинството имъ делегирало властьта си. Първиятъ начинъ билъ възможенъ само при малобройнитѣ общежития. Но щомъ последнитѣ станали многобройни, дейностьта на народнитѣ събрания станала много бурна и неуспѣшна. Тогава се явила идеята за представителство, но сѫщевременно се появила и партийностьта и спекулирането съ гласа на населението, отъ което последвали вѫтрешни борби, а често пѫти и формално разцепление всѣдъ населението. „Въ Флоренция, казва Макиавели, партийниятъ духъ раздѣли най-напредъ благородницитѣ, после благородницитѣ и народа, а следъ това и самиятъ народъ се раздѣли на разни слоеве. Често пѫти, следъ като една партия победѣше, се раздѣляше на две други“.

Тогава се появила и демагогията, за която по-късно Викторъ Хюго казва: „Демагогията е слѣпа сила, могѫща да руши, а безсилна да създаде траенъ обществен редъ. . . Демагогията, както и деспотизмътъ, ненавижда естественитѣ и обществените превъзходства“.

Втората форма на демократическото управление се прилага и днесъ, макаръ да има нѣкои варианти, защото е основана върху едно много правилно начало — равенство въ правата на гражданитѣ, равенство, което не изхожда отъ личния интересъ, а отъ желанието да се действува справедливо, еднакво за всички; начало, което не може, обаче, да се приложи, щомъ нѣма гражданско съзнание и достатъчно издигната култура. Затова именно въ древността не е имало истинско демократично управление, колкото да се говори за старитѣ гръцки демокрации, защото е нѣмало необходимитѣ условия, за да се приложи напълно. Днесъ това управление се провежда чрезъ общото избирателно право и учредяването на парламента, обаче все още носи своитѣ дефекти, дължими именно на недостатъчно гражданско съзнание.

Демократичното управление доби пълното си опредѣление презъ 18—19 вѣкъ, когато било прогласено и приложено

началото на „народния суверенитетъ“. Суверенитетътъ на единъ народъ, обяснява Ж. Ж. Русо, сѫществува въ самия народъ и никѫде на друго мѣсто. За образуването на обществото трѣбва да се предположи, че има едно единодушно прието съглашение, споредъ което всички хора турятъ доброволно край на естественото си свободно право и формиратъ една власть, която е по-висша отъ личнитѣ желания и воли. Привърженицитѣ на крайната свобода казватъ, че тамъ, гдето има власть, има и принуждение и, следователно, отричатъ по начало всѣка власть. Това е истина, но всѫщность има принуждение само тогава, когато нѣма съзнателно повиновение. Но нима може да има редъ всрѣдъ множество отъ хора съ различни наклонности, безъ да има принуждение? Разбира се — не може. И затова дветѣ условия — общъ редъ и принуждение сѫ необходими спѫтници на обществения животъ. Блюнчли казва: „Човѣкъ, който на се съгласява да се подчинява, не би могълъ никога да запази свободата си“. Така че, колкото човѣкъ да е склоненъ къмъ свобода и мѫчно да понася всѣко външно ограничение, трѣбва да съзнае, че благата, които получава отъ съвмѣстния животъ съ другитѣ хора при сѫществуващитѣ ограничения, сѫ много по-голѣми отъ благата, които личната свобода му дава. Щомъ съзнае това, тогава трѣбва да се счита договорно свързанъ съ другитѣ хора, както обяснява Русо, защото само тогава човѣкъ може да се счита, че е часть отъ народната воля и отъ публичната власть.

Последицитѣ отъ прилагането на това начало били: че управлението отрекло деспотизма. Всѣки гражданинъ добилъ право да бѫде политически избиратель, а народътъ поелъ управлението на страната по непосрѣдственъ или представителенъ начинъ. Непосрѣдственията начинъ се оказалъ неудобенъ, понеже се изразилъ въ тирания на тълпитѣ. Съ този начинъ на управлението се създала анархия, отъ която страдало не само общото благо, но и благото на отдѣлната личность. При това положение гражданитѣ се видѣли принудени да признаятъ неспособностьта си сами да се управляватъ и се съгласили да предложатъ властьта на единъ човѣкъ, който да тури редъ и спокойствие въ държавата. „По такъвъ начинъ развалата на демокрацията, казва Макиавели, води къмъ въдворяване на монархията, съ което властьта се връща пакъ къмъ първоначалната си форма“. Тѣзи именно отрицателни условия, както и други причини отъ стопанско естество, сѫ накарали нѣкои народи да направятъ нови поправки въ управлението си, като сѫ усвоили тъй нареченото авторитарно начало, което всѫщность е нѣщо срѣдно между демократизма и монархизма.

Тѣзи сѫ главнитѣ форми на върховната власть, презъ които сѫ преминали почти всички днешни държавно-политически образувания. Посрѣдъ тѣзи форми има, обаче, и други варианти и дори политически куриози. Напримѣръ, папата, духовенъ глава и пазитель на христовото учение за любовь между хората, е ималъ голѣма политическа власть и е управлявалъ деспотически. Англия, която се счита за представителка на демокрацията, има всѫщность аристократично управление. Съединенитѣ американски щати, които сѫ известни сѫщо като страна на демокрацията, всѫщность сѫ страна по-скоро на нѣкакъвъ империализъмъ, гдето липсва обичайната корона на монарха.

*

Следъ този кратъкъ погледъ върху управляващия институтъ на малкитѣ и голѣмитѣ човѣшки общества можемъ да заключимъ, че властьта е нѣщо, което произхожда отъ душевнитѣ особености на човѣка и на човѣшкитѣ общества, отъ тѣхнитѣ житейски нужди, отъ случайноститѣ и неизвестноститѣ въ живота имъ, отъ неизбѣжната борба за сѫществуване и благоденствие, отъ колебанията и промѣнчивостьта на ржководнитѣ идеи и пр. **Затова властьта е нѣщо съвсемъ естествено, неизбѣжно и необходимо.** Властьта не е творение на властницитѣ; тя се е породила несъзнателно подобно на всѣка естествена нужда, и сѫществува откакъ сѫществува човѣшкиятъ родъ, защото е полезна за спокойствието и напредъка на човѣка. Народитѣ сѫ признавали и признаватъ, че благата, които властьта създава за хората, сѫ, по-голѣми отъ пакоститѣ, които понѣкога причинява, и че всрѣдъ неизвестноститѣ на живота човѣкъ търси по инстинктъ и съзнание закрилата на нѣщо по-силно, по-висше, на което е готовъ доброволно да се покорява. Именно поради тази особеность на властьта грѣшатъ онѣзи, които я отричатъ по начало, които сѫ привърженици на безбрѣжната свобода и проповѣдватъ безвластие и анархия. Грѣшатъ, защото човѣкъ не може никога да се освободи отъ едно нѣщо, което е естествено и което е въ самия него.

Властьта е въздействие на признато превъзходство, което може да изхожда отъ физическа или душевна сила. Предъ знаещия и мѫдрия човѣкъ се чувствува властвуванъ и неволно е покоренъ и послушенъ. Авторитетътъ е духовно превъзходство, предъ което човѣкъ стои съ смирение и почитъ. Следователно както подчинението, така и властьта сѫ въ природата на човѣка; той се подчинява тамъ, гдето съзнава, че е по-и низкостоещъ, а властвува тамъ, гдето съзнава, че е по-силенъ и по-знаещъ. А всичко това показва, че властьта е неизбѣжна, че тя е сѫществувала и ще сѫществува, че властьта и подчинението сѫ нераздѣлни психически положения и че едното безъ другото е фактически невъзможно.

Не е случаятъ да изследваме елементитѣ на тѣзи две душевни състояния, но ще отбележимъ, че силата на властьта е въ нейната авторитетность, а силата на подчинението е въ неговата съзнателна искреность, наречена преданость. А това значи, че **силата на взаимностьта между властьта и подчиненитѣ се крие въ силата на авторитетностьта и на преданостьта**, че едното и другото условие сѫ първитѣ искания, за да има съгласие и хармония въ отношенията между водача и обществото, между държавния глава и народа. Това искане не е било необходимо въ примитивнитѣ времена, когато е действувало стадното чувство, когато властьта е била неограничена, произволна, а подвластнитѣ сѫ се подчинявали отъ страхъ, по навикъ, по подражание или, както се казва, „слѣпо“ и безъ разсѫждение. Днесъ такова подчинение е невъзможно или би било трудно, защото умственото равнище и гражданското съзнание сѫ много издигнати и критиката е винаги задъ зѫбитѣ на подчиненитѣ. Авторитетностьта е едно отъ условията, за да се избѣгне критиката, но преданостьта е още по-действително срѣдство, за да не се засегне искрената взаимность. Затова всѣкѫде, гдето се иска съгласие, се препоръчва да има преданость. Това задължение е особено силно подчертано спрямо началника въ войската и спрямо държавния глава, защото тукъ преданостьта е сѫдбоносна необходимость, произтичаща отъ особеното положение на държавния глава въ живота на народа и на началника въ военно време.

Именно затова авторитетътъ на държавния глава е билъ винаги затвърдяванъ чрезъ създаване около личностьта му нѣкаква мистика, за да се въздействува възможно по-силно върху съвѣстьта и съзнанието на подвластнитѣ. Изразътъ „по волята божия“, както и обединяването на свѣтската и духовната власть въ лицето на държавния глава сѫ срѣдства, които служатъ само на тази цель. Китайскитѣ монарси не сѫ имали качеството нито на върховни пълководци, нито на върховни сѫдии, нито на законодатели. Тѣхнитѣ неоспорими качества сѫ били само качествата на първосвещеникъ и баща. Съ своя животъ тѣ сѫ били длъжни да даватъ примѣръ на благонравие и мѫдрость. И днесъ още японскиятъ императоръ се счита за синъ на слънцето, а доскоро и турскиятъ султанъ се считаше за наследникъ на Мохамеда. Тази нужда въ миналото е била тъй голѣма, че поради липсата на народностно съзнание и на гражданско задължение единствено срѣдство е била вѣрата, религията, неяснотата на мистиката, която е можела да създаде почитъ къмъ държавния глава, обаяние отъ неговата личность и единство срѣдъ населението. Много сѫ случаитѣ, когато религията е вземала първенствуващо мѣсто, и държавната власть е трѣбвало да върши всичко съ огледъ на черквата и боговетѣ. Въ

време на папството държавата дори слѣпо се е подчинявала на черквата и кралетѣ сѫ били послушни на суровитѣ предписания на духовнитѣ власти.

Обаче господството на религията върху държавната власть не е могло да продължава вѣчно. Събудилата се личность почнала да разчита на себе си, да се бори за права, да иска да наложи собственитѣ си разбирания и да провали старитѣ ограничения. При това ново положение авторитетътъ на властьта и на държавния глава вече почналъ да се крепи само върху гражданското съзнание на подвластнитѣ и върху личнитѣ достоинства на властника. Всичко, което носи следи на духовна мощь, се уважава. Най-убеденъ и вѣренъ изразитель на това ново течение е Ж. Ж. Русо, който въ бележитото си съчинение „Общественъ договоръ“ разяснява обширно тази идея. Тамъ той се изказва въ смисълъ, че преданостьта на гражданитѣ къмъ държавния глава се изразява съ доброволното и „свещено“ отстѫпване на сувереното имъ право на държавния глава, като го обличатъ съзнателно съ правото да заповѣдва и да иска, щото заповѣдитѣ му да бѫдатъ изпълнявани. Схващане, което, макаръ да изглежда теоретично, но е напълно логично и подходящо за културното равнище на съвременното държавно общежитие.

Така мълчаливо сключениятъ договоръ между дъжавния глава и народа задължава еднакво едната и другата страна да си помагатъ взаимно въ името на общото добро. Но ако въ тази взаимопомощь е по-сигурно, че държавниятъ глава ще се грижи за доброто на народа, понеже е самъ и съзнава, че благоденствието на народа е негова гордость и слава, не винаги може да се каже сѫщото за поданицитѣ по отношение на държавния глава. Въпрѣки общия интересъ, тѣ обикновено мѫчно съзнаватъ и изпълняватъ поетото задължение и взаимоотношенията между двата фактора биха били безъ връзка, ако не сѫществуваха срѣдства, съ които да се осигури преданостьта на гражданитѣ. Едно отъ тѣзи срѣдства сѫ гражданскитѣ задължения, които единствено даватъ право и сила на властьта да принуждава всѣкиго къмъ покорность, щомъ отказва да се подчини на общата воля. Тази обща воля се изразява чрезъ законитѣ, които, взети общо, искатъ отъ всѣки гражданинъ да бѫде изпълнителенъ, т. е. предаденъ на държавата и на държавния глава; задължение, което има особено голѣмо значение въ време на война, когато държавата преживява тежка криза, а държавниятъ глава, като Върховенъ Вождъ на войската, е изправенъ предъ сериозни грижи и отговорности, понеже, поради напрегнатото душевно състояние на народа, бацилътъ на непослушанието може лесно да вирѣе и силно да заразява.

Особеноститѣ на монархическата власть

Отъ казаното дотукъ се вижда, че монархическата власть е най-старата форма на управление, която е преживѣла историята на човѣчеството отъ неговото примитивно начало до днесъ. Това си достоинство тя дължи на факта, че е най-естествена, че поради простотата си най-отговаря на човѣшката психика и че въ тежки минути за народа тя единствена има полезно приложение. Управление отъ единъ човѣкъ се е практикувало не само въ древността, но и много по-късно когато животътъ на човѣчеството е добилъ всичкитѣ особености на висока цивилизованость. И ако първоначално това управление е почивало изключително върху страха отъ властника, по-късно то е било търсено и предпочитано отъ самитѣ подвластни, когато сж преживявали времена на вжтрешна анархия или на външни нападения и разорения. Тогава самитѣ тѣ сж почувствували нуждата отъ желѣзна ржка, на която сж давали абсолютна власть, а тѣ сж се подчинявали съ вѣрата и съзнанието, че така ще бжде по-добре за тѣхъ и за страната имъ. Такъвъ е случаятъ съ Наполеонъ. А подобни случаи има много въ историята. Има дори и такива, когато единъ народъ се отказва отъ сжществуващата у него власть и самъ се е предлагалъ на чуждъ владѣтель, признатъ за по-способенъ и по-силенъ. Империята на Александъръ Велики се е образувала главно по този начинъ.

Тази форма на управление, известна подъ името деспотизъмъ, абсолютизъмъ, цезаризъмъ има тази особеность, че волята на владѣтеля се счита за законъ и то абсолютенъ, който не търпи никаква критика и неодобрение, и че владѣтелитѣ сж имали най-често безгранична и наследствена власть. Поради тѣзи си особености монархическата власть има добри и лоши страни, тѣсно свързани съ качествата на самия владѣтель. Обаче, въпрѣки дефектитѣ сн, тя още сжществува, което е най-доброто доказателство, че предимствата ѝ надвишаватъ. **Извънреднитѣ условия изискватъ силни срѣдства; едно отъ тѣхъ е било и ще бжде единството срѣдъ народа, постигнато чрезъ пълно довѣрие къмъ една личность.** Но абсолютната монархия е опасна и лоша институция, казва Макиавели, защото, ако двама добри монарси, като Филипъ и Александъръ Македонски, сж достойни, за да покорятъ цѣлъ свѣтъ, двама неспособни монарси съ още по-голѣма сигурность могатъ да унищожатъ една добре уредена държава. Макиавели е правъ, но той не е познавалъ конституционната монархия, която вече е значително поправена форма на монархията. Но въ своитѣ „Размишления“ и той идва до мисъльта за раздѣляне на властитѣ, за контролиране на управлението, която идея се оформява едвамъ отъ английскитѣ и френскитѣ писатели презъ 17—18 вѣкъ.

Споредъ Макиавели има само два вида управления — републиканско и монархическо. Макаръ че той е републиканецъ, обаче за това управление се изказва въ смисълъ — че нѣмало нищо по-мжчно и съ по-съмнителенъ успѣхъ отъ това да се опиташъ да станешъ глава на република; защото всички, на които властьта ти ще повреди, ще ти бждатъ врагове, а всички, които ще намѣрятъ управлението ти добро, ще ти завиждатъ и защитата имъ ще бжде слаба. Мжчнотиитѣ ставатъ още по-голѣми, щомъ републиканскиятъ глава поеме властьта, защото почва да зависи отъ волята на хората, които сж го избрали, а тя е най-промѣнчива. Хората, които сж достигнали до властьта и които довчера сж живѣли като частни граждани, не могатъ да пустнатъ веднага дълбоки корени всрѣдъ народа, нито пъкъ умѣятъ добре да заповѣдватъ и да управляватъ. Въ много случаи тѣ заематъ властьта формално, безъ да иматъ необходимата за поста си тежесть. На тѣхъ липсва дори здрава опора въ управлението — войската, за щото, като не сж я създали и като временни въ управлението, тя не може да имъ бжде напълно предана.

При такива условия въ управлението не може да има необходимата стабилность и сериозна подготовка за защита на страната. Тълпитѣ лесно могатъ да влияятъ на живота ѝ подъ една или друга форма, особено въ ненормални времена. По тази причина Макиавели не е привърженикъ на едно пълно народно самоуправление, каквото е виждалъ въ Флоренция, и затова въ размишленията си той не изключва сжществуването на монархическата власть като контролъ, за да запази демокрацията отъ изграждане, и подчертава, че съ това народътъ би се избавилъ отъ постоянни политически промѣни и кризи, които разяждатъ държавния организъмъ. Съ тѣзи сж ои заключения Макиавели, безъ да се изказва открито, идва до съвременната форма на управление — управлението на взаимно ограничаващи се воли (на народа и на държавния глава) съ раздѣляне на властьта за по-добъръ контролъ въ управлението и става предвестникъ на конституционната монархия, която, както казахме, той не е още познавалъ. Следователно идеалътъ на Макиавели не е била Атина, а Римъ, защото тамъ виждалъ едно ново управление, изразявано чрезъ народното събрание, контролирно отъ аристокрацията (сената) и монархическата власть — консулитѣ.

Жанъ Боденъ сжщо така твърди, че монархичното управление е най-доброто (д-ръ Л. Владикинъ — изъ записките му по Държавно право). Споредъ него суверената власть е дадена отъ Бога и затова е постоянна и абсолютна. Власть, дадена при известни условия и ограничения, не може да бжде суверена, защото суверенъ е онзи, комуто върховната власть принадлежи постоянно. „Отъ това следва, казва Боденъ, че въ монархиитѣ властьта трѣбва да се предава по наследство“.

Но докато поддържа теорията за абсолютния суверенитетъ на монарха, Боденъ далечъ не е билъ привърженикъ на неограничена и своеволна власть. Споредъ него монархътъ е длъженъ да пази гражданскитѣ свободи на поданицитѣ си, да се вслушва въ желанията на народа, да премахва насилията, злоупотрѣбитѣ и кражбитѣ отъ страна на чиновницитѣ си и да се грижи за благосъстоянието на беднитѣ класи. Правдиви мисли, които сж още по-ценни поради това, че сж изказани още презъ 16-я вѣкъ.

Въ сжщия духъ се изказва и другъ виденъ ученъ — Ж. Ж. Тонисенъ. „Представителнитѣ учреждения, казва Тонисенъ, съдържатъ зародиша на разпри и борби, които биха станали опасни, ако учредителитѣ не биха поставили на върха на конституционната сграда една институция строго опредѣлена, неизмѣнна и примирителна, която да стои далечъ отъ партиитѣ и частнитѣ амбиции. Тази институция е конституционната монархия". Споредъ сжщия ученъ конституционниятъ монархъ служи още за свръзка, за двигатель и за спирачка на всички колела въ държавната машина и е живиятъ символъ на народното единство.

Отъ казаното следва, че началата, върху които монархическата власть е поставена, сж единната воля, едноначалието, а нейната сжщина се състои въ това, че тя трѣбва да почива на здрава нравствена и просвѣтна основа. У християнскитѣ народи монархическата власть представя висша сила, въ която сж въплътени народнитѣ идеали, и подчинението къмъ монарха не е толкова подчинение предъ силата или гения му, колкото предъ това, че е предполагаемъ носитель на нравствено съвършенство и на всички добродетели. Споредъ християнството монаршата власть е мисия, дадена на единъ човѣкъ отъ провидението, която монархътъ трѣбва да изпълни макаръ съ мжка и трудности. Една отъ задачитѣ на тази власть е унищожението на многовластието и своеволията. За тази цель тя може да употрѣби насилие, но това насилие е пропито отъ етиченъ елементъ, защото унищожава друго насилие и осигурява за всички свобода, нѣщо, което е право и справедливо. Властьта на монарха има свои граници, опредѣлени отъ закона, за да може да го измѣня въ интереса на общото добро и общия напредъкъ.

Съ огледъ на особеноститѣ на монаршеската власть има три вида монархии:

а) **Абсолютна монархия** — при която монархътъ е неограниченъ, съ наследствени права. Той съсрѣдоточава въ себе си всички власти — законодателна, изпълнителна и сждебна, като ги изпълнява или лично, или ги делегира другиму. Подобна власть е сжществувала въ древнитѣ източни държави, но се срѣща и въ по-ново време, презъ 17—18 вѣкъ въ Европа. За абсолютната монархия Тюрго казва: „Увѣковѣчава невежеството и невежеството увѣковѣчава нея", т. е., че това управление е допустимо само у народи, които сж изостанали въ развитието си. Въ това твърдение има нѣщо вѣрно, но то не е абсолютно, защото има много случаи въ историята, гдето монарситѣ не само не сж рушили, а силно сж подпомагали народния напредъкъ. Историята съ право счита монархическата власть като единъ отъ най-важнитѣ фактори на общия напредъкъ.

б) **Ограничена монархия,** която има два вида — съсловно-ограничена и конституционна. При първата монархия властьта на монарха е ограничена отъ правата на нѣкои привилегировани класи. При втората — монархията е подпомогната въ управлението отъ народно представителство, като по този начинъ е постигнатъ сполучливъ компромисъ между двете основни форми — абсолютната монархия и пълната демокрация. Съ право може да се счита, че тази монархия има добритѣ страни на едната и другата форма на управление. Такава е монархията у насъ.

в) **Парламентарна монархия** е друга форма на управление, при която центрътъ на тежестьта е въ парламента. Тя цели да не допуща личния режимъ на монарха. Такава е монархията въ Англия.

Монархията бива наследствена и изборна. Тя е наследствена, когато владѣтелската власть принадлежи на едно само семейство (династия) и по установенъ редъ преминава отъ единъ-неговъ членъ на другъ, независимо отъ волята на царствуващия владѣтель. Правото на наследяване бива индивидуално и колективно, т. е. отъ едно лице или отъ всички прями наследници, а индивидуалното бива още или отъ най-стария членъ въ династията, или отъ най-стария синъ на владѣтеля. Изборна е монархията, когато владѣтелитѣ се избиратъ отъ подвластнитѣ и тѣхното положение зависи отъ волята на избирателитѣ. Макиавели предпочита наследствената монархия и казва за нея доста добри думи. Той счита, че тя най-добре осигурява реда и спокойствието въ страната, избѣгва се кризата при смѣната на държавния глава и въ живота на народа се създава по-голѣма стабилность и постепенность въ развитието му.

Истина е, че най-главниятъ факторъ въ една държава е народътъ, но за да се запази управлението отъ израждане се дължи най-много на монарха, който между другото осигурява трайностьта и точното изпълнение на законитѣ. Най-голѣмото предимство на конституционната монархия е, че осигурява свободното сжществуване на хората, събужда у тѣхъ желание да работятъ за държавата и да се възпитаватъ въ обществените добродетели. Само при строго уреждане на

отношенията между гражданитѣ и държавнитѣ органи могатъ да се създадатъ постоянни и добри чувства къмъ държавата, защото тамъ, гдето има произволи, нѣма довѣрие. „Въ една развалена държава, казва Макиавели, единственото срѣдство, което може да се препоржча, е издигането на единъ монархъ, който да бжде достатъчно мжжественъ и уменъ, за да постави юзда на разнитѣ честолюбци. Кралетѣ сж необходими да създадатъ добъръ редъ тамъ, гдето го нѣма". Така дори републиканецътъ Макиавели, следъ като е видѣлъ пакоститѣ и неуредицитѣ на републиката, се явява защитникъ на монархията, особено на кралската власть, добита по благоволението на народа. Защото я намира необходима въ дни на народни размирици и опасности. „За да изпълни мисията си, казва Макиавели, кралътъ трѣбва да бжде издигнатъ надъ държавата и надъ всички нейни създания, да бжде върховниятъ законъ въ страната". Съ огледъ на това действията на монарха не бива да подлежатъ на никакъвъ сждъ, а трѣбва да се ценятъ по крайнитѣ имъ резултати.

Едно потвърждение на тази тъй правдива и ценна мисъль ни дава английскиятъ журналистъ Уортъ Прайсъ, когато описва режима на днешна Германия и Италия. Още на първата страница на интересното си изложение „Познавамъ тѣзи диктатори" той пише: „Свѣтътъ е изправенъ предъ една нова техника на управление. Предъ нашитѣ очи се осжществява единъ голѣмъ завой въ политическата история. Ние трѣбва да разгледаме този завой безъ предубеждения. Фашистката и националъ-социалистическа революции сж отъ такова крупно значение, щото не могатъ да бждатъ преценени възъ основа на лични предрасждъци. Извънъ предѣлитѣ на своитѣ страни мжжетѣ, застанали начело на тия режими, сж назовани съ името „диктатори". Това наименование е вѣрно въ смисълъ, че тѣхната власть е върховна и непрекословна, обаче то не означава, че Хитлеръ и Мусолини сж подчинили своитѣ народи подъ своята воля принудително или пъкъ въ разрѣзъ съ народнитѣ чувства. Хитлеръ и Мусолини сж водачи, издигнали се до върховната власть, защото олицетворяватъ всенародното желание въ своето отечество за намиране спасение отъ дотогавашното унизително положение. Тѣхнитѣ права и обязаности сж опредѣлени отъ тѣхнитѣ титли — „Фюреръ и Дуче". И двамата иматъ поддръжката и одобрението на по-голѣмата часть отъ своитѣ сънародници, отколкото мнозинствата, гласували, когато и да било, за правителствата въ демократическитѣ страни.

И двамата дойдоха на власть по конституционенъ пжть. Мусолини бѣше натоваренъ отъ италианския краль да състави кабинета, а Хитлеръ бѣше провъзгласенъ за канцлеръ отъ председателя на германската република. И единиятъ и другиятъ започнаха своята кариера на управници като шефове

на коалиционни правителства. И въ двѣтѣ страни външната форма на конституцията биде спазена. Въ Берлинъ все още има единъ Райхстагъ, а въ Римъ — Камара на народнитѣ представители. И въ двѣтѣ страни парламентътъ предаде на диктатора своята контролна власть. Тая промѣна въ начина на управление доведе до ускоряване на държавническата дейность и до богати резултати. Би било не само несправедливо, но и глупаво да се пренебрегватъ тия сжществени резултати и да се осжждатъ, безъ по-нататъшно разучване, едни управления, донесли толкова голѣми облаги на своитѣ народи. Авторитарнитѣ режими въ Германия и Италия, отъ една страна, ограничиха свободата на мисъль и действие, обаче отъ друга страна донесоха на своитѣ народи голѣмо благосъстояние . . . "

*

Относно особеноститѣ и произхода на монаршеската власть сжществуватъ нѣколко теории. Ние ще се спремъ върху нѣкои отъ тѣхъ и то не толкова да търсимъ коя е най-приемливата, колкото чрезъ разясненията върху тѣхъ да посочимъ каква цена е давана на монархическата власть и колко тя е внедрена въ традициитѣ и схващанията на народнитѣ маси. Тѣзи теории сж: а) **Теократичната**, която приписва на тази власть божественъ произходъ, поради което тя е безгрѣшна, неотговорна и всѣко посегателство срещу нея е въстание срещу небесната воля. Нѣкои народи сж считали монарситѣ си за свръхчовѣци или полубогове. Този култъ къмъ върховната власть не е билъ чуждъ и на българитѣ. Въ Мадарския надписъ се казва за хана, че билъ „отъ Бога поставенъ". Въ миналото монархътъ обикновено е съчетавалъ въ себе си свѣтската и духовната власть и е билъ едновременно владѣтель и пръвъ жрецъ. Такава практика сж имали не само езическитѣ народи, но и християнскитѣ. Такава е била властьта на папата. Апостолъ Павелъ е казалъ: „Нѣма власть, която да не е отъ Бога". Самитѣ християнски монарси считали, че иматъ властьта „по милость божия". Дори въ съвременнитѣ конституционни монархии се намиратъ остатъци отъ теократичното начало, каквито сж коронация съ миропомазване и приетата конституционна норма, която обявява личностьта на монарха за „свещена".

б) **Теорията на силата**, която се основава върху естествения законъ за властвуването на по-силния надъ по-слабия. Тази теория е обоснована върху факта, че природата е създала хората неравни и, следователно, слабиятъ трѣбва да се подчинява на силния, който трѣбва да властвува надъ слабия. Хобсъ мисли, че властьта на първобитния човѣкъ се е простирала до тамъ, догдето е стигала личната му сила. Следователно първата стжпка къмъ учредяването на монаршеската власть принадлежи на онзи мжжъ, който е можалъ да под-

чини волитѣ на другитѣ хора, Тази теория е, разбира се, несъстоятелна днесъ, защото не всѣкога насилието е срѣдство, за да се създаде една власть, и защото взаимоотношенията днесъ се развиватъ само подъ знака на духовното превъзходство.

в) **Патриархалната теория** има за основа семейството. Английскиятъ публицистъ Робертъ Филмеръ пише, че кралтъ упражнява бащинска власть върху поданицитѣ си. Адамъ билъ първиятъ монархъ. Древнитѣ гърци и римляни сж мислили, че държавата и монаршеската власть сж произлѣзли отъ семейството чрѣзъ естественото му разрастване. Тази теория е вѣрна само що се отнася до властьта въ семейството, но по отношение на държавата тя е само предположение.

г) **Патримониалната теория**, споредъ която кралтъ се счита за собственикъ на територията и на народа, т. е. той е господарьтъ, който владѣе държавата съ територията и населението като собствени и има, следователно, правото да ги подарява, да ги продава или да ги подѣля между синоветѣ си.

д) **Договорната теория** поддържа, че държавата и кралската власть сж произлѣзли отъ единъ двустраненъ договоръ, сключенъ можду свободни хора, отъ които еднитѣ сж управляващи, другитѣ управляеми. Съ тази теория Хобсъ оправдава абсолютната монархия, Русо — демократичната репубика, а Локъ — срѣдното положение — конституционната монархия. Хобсъ казва, че носительтъ на върховната власть не е страна въ договора, защото стои надъ него, следователно стои надъ законитѣ. Ж. Ж. Русо намира, че тази заповѣдна воля е общата воля на народа, който чрезъ законитѣ, които сж негово дѣло, се подчинява самъ на себе си. Това е идеята за народовластието, която вълнува постоянно свѣта и която обикновено довежда до по-голѣма тирания, защото, щомъ човѣкъ е напълно свободенъ, кое друго може да го принуди да запази докрай този договоръ? И Русо самъ идва до заключение, че е необходимо тази крайна свобода да бѫде ограничена, т. е. нуждно е да се прилага известна принуда.

Отъ тѣзи и други още теории се вижда голѣмото различие въ тълкуването и оправдаването на монархичната власть, които не измѣнятъ сѫщината на въпроса за предимствата ѝ предъ другитѣ форми на управление; напротивъ, идатъ да я засилятъ, защото народнитѣ маси и ученитѣ еднакво сж се стремили да я оправдаятъ, да я издигнатъ предъ собственитѣ си очи, за да ѝ се подчиняватъ съ по-голѣма искреность и преданость; инакъ тази власть не би засегнала никога мистиката на маситѣ, нито би била издигната до висотата на божественъ произходъ.

Въ Египетъ фараонътъ се считалъ дори за божество — синъ на слънцето. Народътъ се кланялъ предъ него като на

богъ и хранѣлъ искрени чувства на обичь и страхопочитание. А войницитѣ посрѣщали смъртьта за него съ радость. Вавилонскитѣ и асирийскитѣ владѣтели се считали, че управляватъ народа по заповѣдь на боговетѣ Бѣла и Мандуха и били върховни жреци, ходатаи за народа предъ боговетѣ. Народътъ е лѣгалъ по земята и съ религиозна почить е посрѣщалъ тѣхното приближаване. Въ древна Елада владѣтелитѣ сж били пожизнени, народътъ се прекланялъ предъ тѣхъ и въ време на война сж били водачи на войската, като сж давали примѣръ съ храбростьта си. Александъръ Македонски създалъ, обаче, такава власть за себе си, каквато не сѫществувала дотогава. Въ центра на тази власть се намиралъ той като носитель на държавния суверенитетъ, но който точно спазвалъ написанитѣ заедно съ народа закони. При такава власть и главно при начина, по който била прилагана, любовьта на народа била обща та дори чужди народи се прекланяли предъ Александра, защото знаели, че той дава на покоренитѣ свобода и че не покорява, а освобождава. Затова вратитѣ на всички крепости бивали доброволно отваряни. Въ Византия властьта е била неограничена, но патриархътъ е билъ винаги въ подкрепа на императора. Въ държавата на Карла Велики върховната власть била монархическа, но съ известни ограничения отъ Папата, който го коронясвалъ и благославялъ. Отлѫчаването на Хенрихъ IV отъ черквата и появилитѣ се следъ това народни смущения сж принудили краля да иска прошка отъ Папата и пр.

Поради мощната подкрепа на религията всички държави сж били управлявани до 16-я вѣкъ отъ самовласни монарси; и затова когато започнало реформационното движение (16-я вѣкъ), съ разклащането на черковнитѣ устрои билъ разклатенъ и авторитетътъ на монархическата власть. И, както е известно, много монарси схванали това движение като противно и на монархическата власть. Следъ 30-годишната война въ цѣла Европа настаналъ периодъ на пълна монархическа власть, известенъ подъ името „вѣкъ на абсолютизма". Като представитель на тази власть билъ френскиятъ краль Людовикъ XIV, който обичалъ да казва „държавата — това съмъ азъ". Къмъ това време се издига Прусия съ своя именитъ краль Фридрихъ II Велики (1740—86). За него нѣмскиятъ историкъ Оскаръ Егеръ пише: „Фридрихъ II съсрѣдоточилъ въ себе си всички жизнени нишки на държавата си. Непоржцетѣ си всички жизнени нишки на държавата си. Непобедимъ и талантливъ пълководецъ, отличенъ администраторъ, той покровителствувалъ развитието на науката и изкуствата, както градското и селското стопанство". Неговиятъ лозунгъ билъ: „Всичко за народа, но нищо чрезъ народа". И затова той се явява като представитель на така наречения „просвѣтенъ абсолютизъмъ". Споредъ Фридрихъ II кралтъ има

не само права, но и задължения, той трѣбва да изпълнява задълженията си най-добросъвѣстно. Народитѣ сѫ създали кралската власть за свое добро и затова кралътъ трѣбва да бѫде първиятъ народенъ служитель. Съ такива разбирания властвувалъ този абсолютенъ монархъ, който, следъ като го направиха „великъ", останаха да бѫдатъ ценни за всѣка върховна власть.

Не тъй, обаче, било гледано на монархията въ Франция. Епохата на Людовицитѣ (XIV, XV и XVI) е епоха на упадъкъ за тази власть. Произволитѣ, разсипничеството, високитѣ данъци и народната мизерия я разклатили отъ основи, вследствие на което избухнала Великата френска революция, когато монархията изгубила съвсемъ довѣрието на народа и достигнала до тамъ, че кралътъ да бѫде гилотиниранъ отъ поданицитѣ си (Людовикъ XVI). Но това не помогнало на Франция. Външнитѣ опасности и вѫтрешниятъ хаосъ ставали все по-голѣми и по-застрашителни. Тогава на сцената се явилъ младиятъ и енергиченъ генералъ Бонапартъ, който успѣлъ да задоволи исканията на французитѣ чрезъ външни победи и добри вѫтрешни закони. Вследствие на това той станалъ необходимъ за спокойствието на народа и признатъ отъ всички за господарь на страната. Така въ 1804 г. Бонапартъ билъ провъзгласенъ за императоръ на Франция.

Този случай е много поучителенъ. Дивиятъ водовъртежъ на страститѣ презъ време на междуцарствието, на революцията, погълналъ всѣко ограничение, всѣка власть и законъ, вследствие на което настанали бедствия, безработица, гладъ, грабежи и безразборни убийства. Франция, подобно на Римъ и Византия, била паднала въ пропастьта. Въ такова именно време се явилъ Наполеонъ, който, богатъ съ сила и достоинства, успѣлъ да въдвори редъ и законность всрѣдъ народа и да му възвърне свободата. Ценейки заслугитѣ му, народътъ го наградилъ съ довѣрието си, съ покорностьта си, далъ му цѣлата власть, признавайки го за единственъ властникъ — монархъ. Станалото въ Прусия по времето ня Фридрихъ Велики и въ Франция презъ времето на Людовицитѣ и Наполеона подчертава, че едни отъ важнитѣ начала на монархическата власть, необходими да оправдае голѣмата си задача, сѫ високитѣ нравствени и умствени качества на монарха.

Но въпрѣки успѣхитѣ на Наполеона монархическата власть въ Европа продължавала да изживява сериозни смущения. Подъ влиянието на лозунгитѣ на френската революция и на съчиненията на бележити писатели (Монтескьо, Волтеръ и Русо), народитѣ отъ другитѣ страни не били спокойни и сѫщо искали правата си. Настанала епоха на революциитѣ (първата половина на 19-я вѣкъ), когато народитѣ вече не одобрявали абсолютизма на монарситѣ, вследствие на което самитѣ монарси се принудили да направятъ сериозни отстѫпки и да

дадатъ по-голѣми политически права на поданицитѣ си. Така, чрезъ борби между абсолютизма и народа, се турило началото на казаната вече конституционна монархия. Презъ всички времена е сѫществувалъ споръ между властьта и народа; винаги е търсенъ по-добъръ начинъ за управление; недоволствата и неудобствата никога не сѫ изчезвали. **Не веднажъ народитѣ сѫ доказвали, че имъ липсва воля и умение да се управляватъ сами**. Често пѫти, следъ като сѫ сваляли сѫществуващата власть и сѫ установявали нова, пакъ сѫ оставали недоволни и наново сѫ се връщали къмъ сваленатa по-рано власть. Цѣлата епоха отъ 17-я вѣкъ до днесъ е пълна съ такива колебания.

Много мислители, като Декартъ, Ж. Ж. Русо, Джонъ Локъ, Спенсеръ и др., сѫ предлагали най-разнообразни форми за държавно управление, като сѫ отхвърляли монархичното управление. Въпрѣки това то още сѫществува, защото при всѣки опитъ за промѣна въ управлението сѫ изпъквали много други неудобства. Въ този вѣковенъ споръ монархията е още въ сила, но претърпѣ нѣкои корекции, за да се задоволятъ исканията на народа. Това срѣдно положение е конституционната монархия, при което сѫ съединени въ едно цѣло дветѣ споречи начала—абсолютизмътъ и демократизмътъ. Ето какво пише рускиятъ ученъ. Б. Чичеринъ за това управление: „Конституционната монархия представява отъ себе си идеално съчетание на монархичното и демократичното начало. Въ тази политическа форма се проявява пълното развитие на всички държавни елементи при най хармонично тѣхно съчетание, понеже монархътъ представява властьта, а народътъ — свободата. Държавната идея тукъ достига до най-висшето си развитие". Мнението на Чичеринъ е основателно, понеже чрезъ това управление се достига до положение, щото въ съвременната държава да бѫдатъ застѫпени съ еднаква стойность дветѣ начала — свещеното право на народа и историческото божествено право на монарха.

Обаче опитътъ въ всички държави показва, че парламентарната машина не работи тъй, както теорията я замисля, защото човѣкъ навсѣкѫде носи и проявява слабоститѣ си. Хората, които сѫ въ парламента, не винаги и не всички действуватъ по чиста съвѣсть и съ свой разумъ; и затова не винаги сѫ истински представители на народа, щомъ действуватъ съ огледъ на свои или партийни интереси. Затова парламентаризмътъ и партийностьта сами почнаха да чувствуватъ сериозни противоречия и да изживяватъ потайна криза предъ бързо издигащото се народно и гражданско съзнание на народа. И както френската революция нанесе тежъкъ ударъ на абсолютизма и последваха нѣкои поправки въ властьта, така и Свѣтовната война (1914—1918) и последвалитѣ тежки договори за миръ нанесоха сериозенъ ударъ на парламентаризма

и последваха сѫщо нѣкои промѣни. Престолитѣ на монарситѣ въ Германия, Австрия, Русия и Турция бѣха освободени и начело на управлението застанаха непознати дотогава личности, но богати съ дарования и съ политически усѣтъ за нуждитѣ на народитѣ си. Управлението въ тѣзи страни е по име републиканско, но въ сѫщность то е монархическо съ тази разлика, че монархията нѣма обикновения си блѣсъкъ, не е наследствена и правата на парламента сѫ различно ограничени до степень нѣкѫде да бѫде само съвещателенъ институтъ.

Така, подъ въздействието на общитѣ политически условия, последвалата духовна и стопанска криза следъ Свѣтовната война и скритото желание на народитѣ да се освободятъ отъ тежкитѣ условия на мирнитѣ договори, сами тѣ прибѣгнаха къмъ старото и изпитано срѣдство, като дадоха пълното си довѣрие на една личность, на която повѣриха цѣлата власть, т. е. постѫпиха така, както постѫпи френскиятъ народъ презъ време на революцията, като повѣри властьта въ рѫцетѣ на Наполеона. Следъ Свѣтовната война Италия не бѣше задоволена отъ съюзницитѣ си, въпрѣки даденитѣ й обещания. Разочарованието бѣше тъй голѣмо, че народътъ бѣше наклоненъ къмъ бунтъ и анархия. Въ това състояние на духоветѣ изъ срѣдата на народа се яви силната личность на Мусолини, който поведе борба съ размирнитѣ елементи, вдъхна вѣра въ народа и съ единъ щастливъ ударъ взе властьта въ рѫцетѣ си. Схващайки добре положението, той не посегна на монархията, напротивъ — издигна я, защото вижда въ нея залога на народното единство и живия символъ на италианското величие. Въ сѫщото положение бѣше и Турция. И тамъ се яви Мустафа Кемалъ, който успѣ въ кратко време да изгради отъ развалинитѣ на султанска Турция една псевдорепублика, която управяваше като всѣки монархъ. Най-тежко, обаче, бѣше положението на Германия. Версайлскиятъ договоръ я бѣше сковалъ и унищожилъ; монархическиятъ институтъ бѣше премахнатъ съ желанието да се създадатъ условия за разложение и разединение на германския народъ. Но както въ Италия, така и тукъ се яви силната личность, която поведе германския народъ смѣло и мѫдро къмъ бѫдещето. Всрѣдъ страшния кошмаръ на гражданската война и инфлация, влошенъ отъ всеобщия гладъ, повсемѣстни стачки, безработица и чужда окупация, настѫпилъ единъ моментъ, когато и най-фантастичното нѣщо можело да бѫде повѣрвано. Хитлеръ проявилъ тогава именно своята голѣма политическа предвидливость, като се въздържалъ отъ всѣкакъвъ опитъ да лѣкува злото или да поправя положението. „Вмѣсто това той се заловилъ, казва англичанинътъ Уордъ Прайсъ, да чертае една блѣскава картина на една идеална Германия. Той започналъ да проповѣдва едно ново небе и нова земя, и то съ една тъй увлѣкателна разпаленость, че започналъ да превръща съмненията на сънародниците си въ жарка вѣра и да печели на своя страна дори и своитѣ политически противници". Адолфъ Хитлеръ спечели довѣрието на народа, взе властьта въ рѫцетѣ си и поведе германцитѣ по пѫтя на честьта и на освобождението отъ версайлскитѣ унизителни ограничения. Подъ негова власть Германия стана въ скоро време страшна за вчерашнитѣ победители и съ своята сплотеность и невиждано въоръжение днесъ смѣло си пробива пѫть въ свѣтовния животъ.

Подобно състояние на политическа и стопанска криза преживѣ и нашиятъ народъ следъ сѫщата война. Дори у насъ положението бѣше още по-лошо, защото ни бѣха отнети плодородни земи и бѣхме оставени беззащитни всрѣдъ озлобени и алчни съседи. Но въпрѣки това у народа не изчезна вѣрата и желанието да излѣзе отъ това несигурно положение. Съ огледъ на това той си наложи търпение и духовно се сплоти около Царя, на когото даде всецѣло довѣрието си и свободата да води, да действува както намѣри за добре. По тази причина у насъ стана мълчалива промѣна въ управлението въ смисълъ, че властьта на Царя бѣше още по-силно подчертана. Правъ е Лероа Болиьо като казва: „Единъ народъ, който напуща водачитѣ си въ време на общо нещастие, се лишава самъ отъ възможностьта да поправи грѣшкитѣ си"

Тази мисъль на видния френски професоръ-икономистъ и случаитѣ, които посочихме, подсказватъ, че **монархията е наистина историческа необходимость за народитѣ**, понеже въ междудържавния животъ е имало винаги неспокойни и бурни дни, които наставатъ често пѫти съвсемъ неочаквано. Днесъ тѣзи бурни дни станаха нѣщо нормално, защото човѣчеството се тресе отъ нови идеи, отъ страхотни войни и е на превала отъ една историческа епоха въ друга. При това положение безспорно е, че една държава, която е сложила формата на управлението си върху системата на политическитѣ избори, ще срещне голѣми затруднения въ такова време да избѣгне хаоса, въ който лесно може да изпадне. Прилагането на тази система въ ненормални времена води къмъ безредици, отъ които нѣкога последватъ непоправими катастрофи. Защитата на страната става проблематична, защото изчезва единството, изпарява се въодушевението, вѣрата, дисциплината и наставатъ бъркотии, които предъ лицето на противника водятъ винаги къмъ гибель за народа. Въ такова време най-често заговаря разумътъ, инстинктътъ и всрѣдъ настаналото беззаконие народътъ самъ отхвърля всѣкаква прѣчка, всѣкакви непрактични системи и потърсва спасение въ силния на момента човѣкъ, който, независимо отъ името, което му се дава, почва да управява монархически. „Мнозинствата никога не могатъ да замѣстятъ великитѣ хора", казва Хитлеръ. „Както сто глупави глави не

сѫ кадърни за каквато и да е мѫдрость, така сѫщо и сто страхливци не могатъ да вематъ едно героично решение".

Освенъ тази обществена и историческа необходимость, голѣмъ крепитель на монархическата власть, както вече споменахме, е била религията. Християнството се е породило и крепило въ страна, гдето е била въ сила монархическата власть (Иудея и Римъ). Подъ такова влияние то е проповѣдвало и проповѣдва теорията за божествения произходъ на държавата и на държавната власть. Споредъ него владѣтелитѣ сѫ божи замѣстници на земята, поставени отъ Бога за доброто на хората. Исусъ Христосъ проповѣдвалъ, че земнитѣ владѣтели получаватъ властьта отъ Бога. Когато Пилатъ му посочилъ властьта си, той отговорилъ: „Ти не би ималъ никаква власть надъ мене, ако не бѣ ти дадена отъ горе". Апостолъ Павелъ пише въ посланието си къмъ римлянитѣ: „Всѣка душа нека се покорява на властитѣ, които владѣятъ, защото нѣма власть, която да не е отъ Бога. Затова, който се противи на властьта, противи се на божията наредба. Искашъ ли да не се боишъ отъ властьта, прави добро и ще имашъ похвала отъ нея, защото е слуга божия на тебе за добро. Ако ли правишъ зло, бой се, защото тя не носи напраздно мечъ . . ." Въ сѫщия духъ пише и апостолъ Петъръ: „Бѫдете покорни на всѣка човѣшка власть Господа ради — на царя като на господаря, а пъкъ на князетѣ като на негови пратеници за отмъщение на злотворницитѣ и за похвала на добротворницитѣ, защото такава е волята божия". (Н. П. Благоевъ — История на старото българско държавно право).

Това разбиране за властьта било отъ особена полза, за да закрепне върховната власть и въ срѣдновѣковна България, понеже всрѣдъ сѫществуващия упадъкъ християнското учение затвърдило положението на българскитѣ владѣтели, които чрезъ миропомазване и коронясване сами придобивали известно религиозно значение. Ученията за единъ всемогѫщъ, свещенъ и самовластенъ Богъ внушавало на народа идеята за единъ всемогѫщъ владѣтель, господарь на всички, отъ което произлѣзло заключението, че Богъ владѣе на небето, а царьтъ — на земята.

Върховната власть на българската държава

Споредъ византийския лѣтописецъ Прокопий старата славянска задруга била основата на племенното и държавното устройство. Той казва, че славянитѣ не сѣ управявали отъ монархъ, а отъ дълго време живѣли патриархално и демократично, като въ общи събрания разисквали и решавали всички въпроси. Други лѣтописци, като Теофанъ, Маврикий и пр. твърдятъ, че южнитѣ славяни имали владѣтели както порано, когато обитавали Дакия, така и по после, когато заели

Мизия, Тракия, Македония и пр. Съпоставени тѣзи сведения, трѣбва да заключимъ, че управлението на славянскитѣ племена, които по-късно сѫ влѣзли въ състава на българската държава, е било дамократическо, при което владѣтельтъ е билъ ограниченъ отъ волята на народа и отъ народнитѣ обичаи, които имали силата на законъ. Владѣтелитѣ били военачалници и сѫдии. Редътъ за приемането на владѣтелската власть билъ установенъ отъ народнитѣ обичаи. Споредъ обичаитѣ властьта принадлежела на всѣки отъ мѫжкитѣ членове на владѣещата династия, но често се упражнявала и отъ най-стария членъ. Това обстоятелство било причината загдето славянскитѣ области били раздѣляни на малки части, ставали все по-безсилни, безъ да бѫдатъ въ състояние нито да образуватъ по-голѣма държава, нито да окажатъ сериозна съпротива при външно нападение. Сѫщото обстоятелство облекчило задачата на прабългаритѣ да покорятъ въ едно сравнително кѫсо време балканскитѣ славяни и да ги обединятъ въ една обща българска държава. Но пакъ сѫщото обстоятелство е било причина за чести вѫтрешни недоразумения и на борби въ новата държава, понеже славянитѣ били още дълго време склонни къмъ децентрализация въ управлението, когато прабългаритѣ и тѣхната власть сѫ били крайно централистични.

Отъ историческитѣ сведения за прабългаритѣ се знае, че въ старото си отечество тѣ сѫ били организирани въ държава съ пълно държавно устройство, т. е. имали сѫ широка и стройна организация. Имали сѫ установена династия, каквато е тази на Дуло, която е управявала старата приазовска България около петь вѣка. Владѣтелитѣ на прабългаритѣ, подобно на другитѣ азиатски народи, били абсолютни монарси и пълни господари на подчинения имъ народъ. Последното се установява отъ факта, че синоветѣ на Кубратъ раздѣлили оставената имъ въ наследство държава и народъ и всѣки взелъ припадащата му се часть.

Формата на срѣдновѣковното българско държавно управление е съчетание отъ тѣзи две тъй сѫществено различни форми, поради което е мѫчно да се конкретизира. Но отъ съвкупностьта на достигналитѣ до насъ сведения може да се заключи, че формата на старото наше управление е била близу до абсолютна монархия*). Българскиятъ народъ и аристокрацията не вземали участие въ върховната власть, макаръ да се споменава за нѣкакви народни събрания. Тѣзи събрания не сѫ се занимавали съ устройството на държавата. Обяснението на този фактъ е много лесно, като се знае, че прабългаритѣ сѫ имали предно мѣсто въ уредбата на но-

*) Споредъ Н. П. Благоевъ — История на старобългарското държавно право.

сѫ кадърни за каквато и да е мѫдрость, така сѫщо и сто страхливци не могатъ да вематъ едно геройчно решение".

Освенъ тази обществена и историческа необходимость, голѣмъ крепитель на монархическата власть, както вече споменахме, е била религията. Християнството се е породило и крепило въ страна, гдето е била въ сила монархическата власть (Иудея и Римъ). Подъ такова влияние то е проповѣдвало и проповѣдва теорията за божествения произходъ на държавата и на държавната власть. Споредъ него владѣтелитѣ сѫ божи замѣстници на земята, поставени отъ Бога за доброто на хората. Исусъ Христосъ проповѣдвалъ, че земнитѣ владѣтели получаватъ властьта отъ Бога. Когато Пилатъ му посочилъ властьта си, той отговорилъ: „Ти не би ималъ никаква власть надъ мене, ако не бѣ ти дадена отъ горе". Апостолъ Павелъ пише въ посланието си къмъ римлянитѣ: „Всѣка душа нека се покорява на властитѣ, които владѣятъ, защото нѣма власть, която да не е отъ Бога. Затова, който се противи на властьта, противи се на божията наредба. Искашъ ли да не се боишъ отъ властьта, прави добро и ще имашъ похвала отъ нея, защото е слуга божия на тебе за добро. Ако ли правишъ зло, бой се, защото тя не носи напразно мечъ . . ." Въ сѫщия духъ пише и апостолъ Петъръ: „Бѫдете покорни на всѣка човѣшка власть Господа ради — на царя като на господаря, а пъкъ на князетѣ като на негови пратеници за отмъщение на злотворницитѣ и за похвала на добротворницитѣ, защото такава е волята божия". (Н. П. Благоевъ — История на старото българско държавно право).

Това разбиране за властьта било отъ особена полза, за да закрепне върховната власть и въ срѣдновѣковна България, понеже всрѣдъ сѫществуващия упадъкъ християнското учение затвърдило положението на българскитѣ владѣтели, които чрезъ миропомазване и коронясване сами придобивали известно религиозно значение. Учението за единъ всемогѫщъ, свещенъ и самовластенъ Богъ внушавало на народа идеята за единъ всемогѫщъ владѣтель, господарь на всички, отъ което произлѣзло заключението, че Богъ владѣе на небето, а царьтъ — на земята.

Върховната власть на българската държава

Споредъ византийския лѣтописецъ Прокопий старата славянска задруга била основата на племенното и държавното устройство. Той казва, че славянитѣ не се управявали отъ монархъ, а отъ дълго време живѣли патриархално и демократично, като въ общи събрания разисквали и решавали всички въпроси. Други лѣтописци, като Теофанъ, Маврикий и пр. твърдятъ, че южнитѣ славяни имали владѣтели както порано, когато обитавали Дакия, така и по после, когато заели

Мизия, Тракия, Македония и пр. Съпоставени тѣзи сведения, трѣбва да заключимъ, че управлението на славянскитѣ племена, които по-късно сѫ влѣзли въ състава на българската държава, е било демократическо, при което владѣтельтъ е билъ ограниченъ отъ волята на народа и отъ народнитѣ обичаи, които имали силата на законъ. Владѣтелитѣ били военачалници и сѫдии. Редътъ за приемането на владѣтелската власть билъ установенъ отъ народнитѣ обичаи. Споредъ обичаитѣ властьта принадлежела на всѣки отъ мѫжкитѣ членове на владѣещата династия, но често се упражнявала и отъ най-стария членъ. Това обстоятелство било причината загдето славянскитѣ области били раздѣляни на малки части, ставали все по-безсилни, безъ да бѫдатъ въ състояние нито да образуватъ по-голѣма държава, нито да окажатъ сериозна съпротива при външно нападение. Сѫщото обстоятелство облекчило задачата на прабългаритѣ да покорятъ въ едно сравнително кѫсо време балканскитѣ славяни и да ги обединятъ въ една обща българска държава. Но пакъ сѫщото обстоятелство е било причина за чести вѫтрешни недоразумения и на борби въ новата държава, понеже славянитѣ били още дълго време склонни къмъ децентрализация въ управлението, когато прабългаритѣ и тѣхната власть сѫ били крайно централистични.

Отъ историческитѣ сведения за прабългаритѣ се знае, че въ старото си отечество тѣ сѫ били организирани въ държава съ пълно държавно устройство, т. е. имали сѫ широка и стройна организация. Имали сѫ установена династия, каквато е тази на Дуло, която е управявала старата приазовска България около петь вѣка. Владѣтелитѣ на прабългаритѣ, подобно на другитѣ азиатски народи, били абсолютни монарси и пълни господари на подчинения имъ народъ. Последното се установява отъ факта, че синоветѣ на Кубратъ раздѣлили оставената имъ въ наследство държава и народъ и всѣки взелъ припадащата му се часть.

Формата на срѣдновѣковното българско държавно управление е съчетание отъ тѣзи две тъй сѫществено различни форми, поради което е мѫчно да се конкретизира. Но отъ съвъкупностьта на достигналитѣ до насъ сведения може да се заключи, че формата на старото наше управление е била близу до абсолютна монархия*). Българскиятъ народъ и аристокрацията не вземали участие въ върховната власть, макаръ да се споменава за нѣкакви народни събрания. Тѣзи събрания не сѫ се занимавали съ устройството на държавата. Обяснението на този фактъ е много лесно, като се знае, че прабългаритѣ сѫ имали предно мѣсто въ уредбата на но-

*) Споредъ Н. П. Благоевъ — История на старобългарското държавно право.

вата държава, а тѣ сѫ привърженици на абсолютната власть на монарха, че Византия, която е имала монархическо управление, е служила за примѣръ на българскитѣ владѣтели и че честитѣ вѫтрешни борби, постояннитѣ войни съ външни нападатели и силнитѣ влияния отъ изтокъ и западъ сѫ държали народа и държавата въ едно постоянно напрегнато положение, винаги предъ призрака на нѣкакви опасности, вследствие на което непрестанно е имало благоприятни условия и нужда отъ единна власть и силни владѣтели. Но най-силна опора на монархичното управление станало, както вече казахме, християнството, което съ своята строга черковна организация и дисциплина е давало примѣръ за единна власть и въ сѫщия духъ поучавало народа.

Приемственостьта въ владѣтелската власть, казахме, е била по наследство, обаче, докато въ прабългарската държава наследяването било смѣсено, т. е. държавата била наследявана или отъ най-стария членъ отъ династията, или отъ всички членове прями наследници, въ славянобългарската държава властьта била наследявана само отъ единъ членъ и то най-стария синъ, а не най-стария членъ на династията. Тѣзи начала не сѫ били установени съ законъ, затова пъкъ били осветени отъ държавнитѣ обичаи и строго спазвани. Но въпрѣки това волята на владѣтеля имала винаги голѣмо значение както въ управлението на държавата, така и въ наследяването на властьта. Той можелъ да завещае престола на когото иска отъ синоветѣ си. „Така че, пише г. Благоевъ, „владѣтелската власть въ старата българска държава се предавала по наследство, по завещание и по изборъ“. Спазвайки тѣзи условия, наследникътъ трѣбвало да отговаря на следнитѣ искания: да бѫде законороденъ, пълнолѣтенъ, тѣлесно и душевно здравъ и да изповѣдва установената въ страната религия. Монаршеското достоинство се подчертавало съ отличителни знаци, като царска корона, багреница, скиптъръ, поясъ, червени обуща и скѫпоценен престолъ. Така, придържайки се въ тѣзи строги обичайни искания и подъ влиянието на други случайни обстоятелства, на българския царски престолъ сѫ се изредили нѣколко династии и множество царе.

Ханъ Исперихъ е основатель на славянобългарската държава, но той не е родоначалникъ на нова династия. Самъ произхожда отъ стария родъ Дуло, отъ който родъ сѫ и тримата му наследници: Тервелъ, единъ неизвестенъ и Севаръ. Следъ това дохожда династията Вокилъ, родоначалникъ на която е ханъ Кормисошъ; после идватъ династиитѣ на Крумовци, македонскитѣ Шишмановци, Асеновци, Тертеровци и видинскитѣ Шишмановци.

Правата и властьта на българскитѣ владѣтели сѫщо не били опредѣлени съ нѣкакви закони, но били установени отъ традициитѣ. Тѣхнитѣ права били неограничени. Тѣ се считали

за собственици на държавната територия и разполагали съ нея както намирали за добре. Държавата се считала за тѣхно богатство и, следователно, колкото била по-пространна, толкова и тѣхното богатство, сила и мощь били по-голѣми. При това положение българскиятъ владѣтель е можелъ да подарява и да отстѫпва държавна територия. Той се е считалъ сѫщо така за господарь на населението въ държавата. Самоволно е налагалъ данъци, законодателствувалъ и раздавалъ правосѫдие. Сключвалъ съ чуждитѣ владѣтели съюзи и договори, съ които се задължавалъ лично, и пр. Обаче една отъ най-важнитѣ му длъжности била защитата на държавата; тукъ всѣки владѣтель винага е проявявалъ всичкото си умение и грижи. „Военното дѣло, казва г. Благоевъ, е било главното призвание на владѣтеля и затова още отъ ранна възрасть се възпитавалъ въ военното изкуство и вземалъ участие въ военнитѣ походи. Най-популярни ставали онѣзи владѣтели, които били воинствени, добри пълководци и се връщали съ голѣми военни успѣхи. Всички наши владѣтели отъ Исперихъ до Иванъ Шишмана сѫ стояли на чело на войскитѣ си и сраженията обикновено ставали подъ тѣхно лично ржководство. Българската история споменува нѣколко владѣтели, които съ необикновена храбрость сѫ се сражавали редомъ съ войницитѣ си, за да запазятъ независимостьта на държавата, защото тѣхниятъ владѣтелски авторитетъ е почивалъ въ онѣзи времена главно върху бойната слава“.

Видно мѣсто въ държавата сѫ заемали боляритѣ. „Тѣ били най-силната подкрепа на монархическото управление, казва г. Благоевъ, и отъ тѣхъ се избирали черковни, военни и административни управители. Въ нормални времена и когато на престола стоели силни владѣтели, боляритѣ били най-важнитѣ органи, чрезъ които тѣ управлявали държавата си. Въ ненормални времена и особено когато владѣтельтъ билъ слабъ, боляритѣ се стремѣли да вематъ по-голѣмо участие въ държавното управление и обикновено сѫ се поставяли начело на превратитѣ, убивали и детронирали владѣтелитѣ и вземали властьта въ ржцетѣ си“. Но предъ последвалитѣ винаги размирици пакъ тѣ, съ участието на висшето духовенство, избирали новъ владѣтель на когото се подчинявали безпрекословено Има случаи, когато владѣтелитѣ се съветвали съ близкитѣ си боляри и висши свещеници, но съветитѣ имъ не били задължителни за тѣхъ, толкова властьта имъ е била неограничена. Така е било и по отношение на народа. Последниятъ билъ тъй свикналъ съ абсолютното монархическо управление, че никога не е повдигалъ въпросъ за права и свободи. Народътъ считалъ този редъ на управление съвсемъ нормаленъ и необходимъ и винаги гледалъ съ възхищение блѣсъка на владѣтелитѣ си, а тѣхнитѣ стремежи за владичество надъ Балканитѣ и за величие считалъ за своя гордость и винаги воювалъ съ увлѣчение.

Исперихъ запазилъ неограничената власть и правата, които неговитѣ предшественици въ преазовска България имали. Но когато българскитѣ владѣтели встжпили въ прѣки сношения съ Византия и се запознали съ устройството ѝ, това положение вече не ги задоволявало. Тѣ започнали да се стремятъ къмъ едно по-високо положение — да станатъ равни по власть и достоинство съ византийскитѣ императори. Още наследникътъ на Исперихъ, Тервелъ, пожелалъ това изравняване. И както се знае, той отчасти успѣлъ. Използувайки трудното положение на императора Юстинияна II, получилъ отъ самия него и при нуждната тържественость въ цариградския дворецъ царска хламида и съ това билъ провъзгласенъ за „кесарь". Но и съ това желанията на българскитѣ владѣтели не спрѣли. „Когато изчезнала религиозната разлика между българи и византийци, казва г. Благоевъ, и встжпили въ още по-близки сношения, българскитѣ владѣтели, горди съ държавната си и военна сила, мислили вече какъ да покорятъ византийската държава, да я присъединятъ къмъ своята и да заематъ престола на източния императоръ съ всичката му абсолютна власть и права, които му били дадени отъ Бога". Пръвъ изразилъ това желание царь Симеонъ, който за неговото осжществяване употрѣбилъ всички мирни, дипломатически и военни срѣдства, обаче неуспѣлъ Въ това си намѣрение той билъ толкова увѣренъ, че открито заявявалъ на византийцитѣ, че се стреми да седне на императорски престолъ.

Вѣковното византийско и после турско робство не промѣни схващанията и чувствата на българския народъ къмъ монархическото управление и монархическия институтъ; напротивъ, презъ византийското владичество българскиятъ народъ продължавалъ да се възпитава и дисциплинира подъ въздействието на строгия византийски монархизъмъ, а презъ дългото прекарване въ покорность подъ абсолютната власть на султанитѣ и на тѣхнитѣ сурови управници монархията заседнала въ душата му така, че я считалъ за единствена и най-нормална форма на управление. По-късно, когато започнало народното пробуждане, освенъ цариградския султанъ, въ неговата представа на върховна власть се появилъ и рускиятъ императоръ, който така силно въздействувалъ на българския народъ съ своето величие, самодържавие, християнство и славянство, че привличалъ при известно обаяние най-искренитѣ му опования. Рускиятъ императоръ станалъ единственъ баща — покровитель и затова представата за него била винаги подобна на човѣкъ, който стои най-близу до Бога. По този начинъ въ народната психика се закрепилъ образътъ на всевластенъ държавенъ владѣтель и затова, когато по-късно мисъльта му вече се смущавала отъ слуховетѣ за скоропша политическа свобода и независима държава, той помечталъ да има на чело на новата си държава само монархъ. Така и стана.

Споредъ конституцията на третото българско царство върховната власть е наследствена конституционна монархия съ народно представителство. Царьтъ е върховенъ представитель и глава на държавата. Личността на царя е свещена и неприкосновена. Законодателната власть принадлежи на царя и на народното представителство, като царьтъ утвърждава приетитѣ отъ народното събрание закони. Освенъ това царьтъ е върховенъ началникъ на всички военни сили на царството както въ мирно, така и въ военно време. Който постжпва на военна служба, дава клетва, че ще е вѣренъ на царя. Изпълнителната власть принадлежи на царя и всички органи на тази власть действуватъ отъ негово име и подъ неговия върховенъ надзоръ. Царьтъ е представитель на държавата въ всичкитѣ ѝ сношения съ другитѣ държави, обаче договоритѣ за миръ и всички други споразумения ставатъ окончателни само следъ приемането имъ отъ Народното събрание. Наредбитѣ, които излизатъ отъ царя, иматъ сила само когато сж подписани отъ надлежнитѣ министри, които поематъ всичката отговорность. Измѣнения на държавната територия не могатъ да ставатъ безъ съгласието на Великото народно събрание.

Отъ тѣзи постановления на нашата Конституция се вижда, че изпълнителната власть принадлежи на царя, но неговата власть не е абсолютна, защото държавата се управлява отъ закони, които се създаватъ отъ независимото народно събрание. На царя е сжщо отнето правото да заповѣдва самъ и направо на административнитѣ органи, понеже отговорността за всичко носятъ министритѣ. Това начало — неотговорността на монарха и отговорността на министритѣ, е най-характерното на конституционната монархия. (Д-ръ Л. Владикинъ — Записки по държавно право).

Това е положението на монархията у насъ споредъ Конституцията, но фактически то не е съвсемъ сжщото, тъй като условията на живота налагатъ онова, което би трѣбвало да бжде. Поради особеноститѣ въ характера на нашия народъ, неговата култура и наследенъ манталитетъ, особено подъ влиянието на неспокойното външно положение, властьта на Царя е по-силно очертана отъ практиката, толкова повече, че самата Конституция му дава правото „да назначава и уволнява министритѣ", а сжщо и „да разпуща Народното събрание и да назначава нови избори за народни представители". По тѣзи именно причини, въ действителность, върховната воля принадлежи на Царя и, споредъ признанията на самитѣ министри, той е ржководитель въ управлението на страната и въ междудържавнитѣ ѝ отношения. Оставяйки подробноститѣ по изпълнението на министритѣ и давайки по-реаленъ изразъ на довѣрието си къмъ министритѣ, нѣкои конституционни искания се спазватъ само формално, безъ да се измѣня сжщината на работата — ползата и доброто на народа и нуждата отъ

еднолична воля. По този начинъ върховната воля е по-свободна, по-лесно се нагажда къмъ протичащитѣ бързо политически моменти и управлението на страната въ неговата цѣлость е по-еластично и навременно. Въ този духъ работи и Народното събрание, което проявява сѫщото довѣрие къмъ министерския съветъ, като си е запазило правото въ повечето случаи да съветва и да санкционира взетитѣ вече отъ съвета на министритѣ решения.

Царскиятъ институтъ у насъ и неговитѣ исторически заслуги

Историята на българската държава е тъй преплетена съ царския институтъ, че смѣло може да се каже, че българската история е повече история на българския царски институтъ.

Българската държава и българскиятъ царь сѫ два спѫтника, които нераздѣлно сѫ минали дългия пѫть на вѣковетѣ, взаимно сѫ сподѣляли волята на сѫдбата и съвмѣстно сѫ понасяли превратноститѣ ѝ. Тѣхната близость е тъй голѣма, че когато се говори за едното се разбира и другото, че когато въ спомена си чувствуваме славата на царя, виждаме и величието на държавата. А народътъ съ всичкитѣ си достоинства и преживявания като че ли стои на по-задно мѣсто въ погледа на историка, защото царьтъ и държавата, особено царьтъ, сѫ представени като най-дейни творци на българското политическо минало. И трѣбва да признаемъ, че това е самата истина, защото въ онази далечна епоха народътъ е билъ срѣдство за постигане на царскитѣ желания. На сѫщото мнение трѣбва да е билъ и нашиятъ виденъ историкъ проф. В. Златарски, понеже е озаглавилъ своитѣ обемисти три тома съ „История на българската държава". За да преценимъ какви сѫ заслугитѣ на царския институтъ предъ историята на българския народъ, нека съ нѣколко само думи охарактеризираме дѣлата на по-виднитѣ наши царе.

Ханъ Исперихъ (670—701) — основалъ българската държава на Балканския полуостровъ и турилъ началото на териториалното ѝ разширение чрезъ последователно обединение на славянскитѣ племена. Поради организаторскитѣ си и военни качества турилъ здрави основи и редъ въ младата държава, осигурилъ ѝ сравнително добри стратегически граници срещу Византия и аваритѣ, като съ обноскитѣ си къмъ завладѣнитѣ славяни спечелилъ довѣрието и на съседнитѣ славянски племена въ Мизия и Дакия. Съ победитѣ си създалъ добро име на малката си държава, привлѣкълъ вниманието на мощната Византия, станалъ сериозна нейна опасность и я принудилъ да му плаща годишенъ данъкъ. Следъ смъртьта си оставилъ българската държава въ границитѣ: на изтокъ — устието на р. Днестъръ (а може би и на р. Днепъръ) до устието на р. Камчия, на югъ — по билото на Стара-планина до р. Искъръ, на западъ — р. Искъръ, Огоста до р. Дунавъ западно отъ с. Козлуджа и на северъ — отъ Турно Северинъ презъ цѣло Влашко, Браила, Бесарабия до р. Днестъръ или до р. Днепъръ.

Ханъ Тервелъ (701—718) — продължилъ обединителното дѣло на Исперихъ и вѫтрешното заздравяване на държавата. Намѣсвайки се въ споровете за византийския престолъ, далъ съдействието си на императора Юстиниянъ II и по този случай за първи пѫть славянобългарската войска достигнала до стенитѣ на Цариградъ. Тукъ, въ императорския дворецъ, при много почести Тервелъ билъ признатъ за „кесарь", т. е. за втори човѣкъ по рангъ следъ императора. Освенъ това къмъ територията на българската държава била придадена областьта „Загорие", съ което границата за пръвъ пѫть се премѣстила въ Тракия. Дадената титла на Тервела имала за момента голѣмо значение, защото българскиятъ владѣтель и държава били открито признати за законни и независими, съ което дветѣ държави се поставяли на равни начала предъ околнитѣ народи и предъ славянитѣ. Искайки да му се признае царско достоинство, Тервелъ е ималъ предвидъ главно политиката спрямо славянитѣ, защото така е ставалъ равностоенъ кандидатъ за тѣхното владение, толкова повече, че славянитѣ го предпочитали поради доброто му държане къмъ тѣхъ. „По този начинъ, казва г. Златарски, Тервелъ се явява създатель на онази идея, която се формулира отъ Крума, прокара отъ Бориса и осѫществи отъ Симеона — да се обединятъ балканскитѣ славяни подъ хегемонията на българския господарь". Благодарение на политиката и на победитѣ си Тервелъ разширилъ границитѣ на държавата, като заелъ на югъ Загорие, на западъ включилъ долината на р. Тимокъ, а на северъ достигналъ до границитѣ на аваритѣ, т. е. близу до Карпатитѣ.

Възходътъ на българската държава продължилъ и при наследницитѣ на Тервела. Презъ царуването на династията Дуло започналъ политическиятъ разцвѣтъ на държавата. Обаче по неизвестни причини, навѣрно по липса на наследници, тази династия се прекратила и дошла династията Вокилъ, въ лицето на ханъ Кормисошъ (735—752). Презъ царуването на тази династия българската държава изпитала за пръвъ пѫть горчивината на военни неуспѣхи срещу Византия и на вѫтрешни борби, когато цѣлата династия била унищожена. Настанало едно несигурно положение, върховната власть минавала отъ ржце на ржце въ продължение почти на половинъ вѣкъ, войнитѣ съ Византия и бунтоветѣ не спирали, докато най-после на престола се качилъ силенъ човѣкъ, какъвто е билъ ханъ Телериг и после ханъ Крумъ.

Ханъ Телеригъ (768—777). — Благодарение на умната си политика Телериг ъ можалъ да ограничи размирицитѣ въ страната докато траели войнитѣ съ Византия; но щомъ миръ тъ билъ сключенъ, размирицитѣ почнали отново, но вече на друга почва. До качването на Телерига на престола борбитѣ се водѣли на чисто династическа почва. Следъ сключването на мира тѣ били вече борби за влияние между двата етнически елемента — българи и славяни. Телериг ъ схваналъ това и намѣрилъ, че причината на тѣзи борби се крие въ политическата разединеность и обществената неравноправность на двата елемента, което е последица пакъ отъ своеволието на българитѣ боили и отъ упадъка на ханската власть. За Телерига станало ясно, че за да тури редъ и миръ въ страната трѣбва да освободи себе си отъ настойничеството на боилитѣ и да издигне авторитета и значението на ханската власть. Опититѣ му не успѣли, защото борбата съ боилитѣ не била лесна. Но между това направилъ опитъ за разширение на границитѣ къмъ Македония. Влѣзълъ въ преговори съ тамошнитѣ славяни, които посрещнали идеята за обединение благосклонно. Тази нова политика — къмъ Македония, засилвала влиянието на славянския елементъ въ държавата, но често предизвиквала и нападения отъ Византия въ Мизия, за да се отвлѣкатъ българскитѣ войски отъ Македония.

Ханъ Крумъ (803—814). — Една отъ първитѣ заслуги на този известенъ владѣтель била, че закрепилъ отново държавата, като усмирилъ боилитѣ и турилъ строгъ редъ и дисциплина въ управлението. При него започва съперничеството съ Византия за надмощие и бързото политическо издигане и териториално разширение на българската държава.

По това време България имала двама опасни съседа — аваритѣ и византийцитѣ, които поотдѣлно не скривали желанието си да я унищожатъ. Съ успѣшенъ походъ срещу аваритѣ Крумъ ги разбилъ и завладѣлъ часть отъ земята имъ — заедно съ крепостьта Бѣлградъ, а самитѣ авари прогонилъ на северъ, като завладѣлъ Трансилвания и влѣзълъ въ допиръ съ държавата на Карла Велики.

Две години по-късно Крумъ разбилъ и византийцитѣ, като заелъ Сердика (София). Съ тази победа Крумъ открилъ пѫтя къмъ Македония и пристѫпилъ къмъ обединението на тамошнитѣ славяни. Всичко това силно смутило византийския императоръ Никифоръ и той решилъ да накаже Крума, като унищожи България. Срещата на дветѣ войски станала въ клисуритѣ на Източния Балканъ, при която византийцитѣ били разбити и самиятъ императоръ плененъ. Тази победа затвърдила престижа на Крума и на българската власть всрѣдъ подвластнитѣ славяни и му дала възможность да разшири държавата и въ Тракия, като били завзети Бургасъ и Месемврия.

Но колкото Крумъ билъ страшенъ въ войната, толкова билъ мѫдръ въ устройството на държавата си. Той чувствувалъ, че страната му се нуждае отъ спокойствие и предложилъ на Византия продължителенъ миръ. Новиятъ императоръ Михаилъ отхвърлилъ това предложение и войната отново започнала. Разгнѣвенъ, Крумъ замислилъ този пѫть да унищожи византийското владичество на Полуострова. Въ разгара на едно упорито и колебливо сражение при Одринъ византийцитѣ били разбити и преследвани до стенитѣ на Цариградъ. Виждайки войскитѣ си недостатъчни, за да обсади града, Крумъ, вѣренъ на заканата си, отложилъ настѫплението за по-късно, но въ разгара на необикновенитѣ си приготовления починалъ внезапно.

Имайки винаги предвидъ не само разширението на държавата и нейната външна сигурность, но и вѫтрешното ѝ заздравяване, ханъ Крумъ е проявявалъ интересъ къмъ живота на народа и споредъ това е законодателствувалъ. Характерно за него е желанието му да узнае причинитѣ за разорението на аварската държава. Единъ отъ аваритѣ му казалъ: „Причинитѣ на нашитѣ нещастия сѫ тѣзи, които ще събарятъ всѣкога и най-цвѣтущитѣ държави. Ето ги: хора влиятелни и силни съ клевети и интриги отстраниха отъ управлението най-мѫдритѣ и най-способнитѣ хора. Неправдата и подкупътъ сѫ проникнали въ сѫдилищата. Виното и чревоугодието натегнаха тѣлата и ускотиха духа. Правосѫдието, службитѣ, достоинствата, благоволението, всичко стана продажно. Ние сами станахме стока за търгуване на низка цена. Ние се бѣхме вече разпаднали преди още да ни съборятъ нашитѣ неприятели. (Лебо — Старата българска история, стр. 50). Слушайки тѣзи мѫдри думи, Крумъ изпадналъ въ сериозни размишления и решилъ да вземе решителни законодателни мѣрки. Той издалъ строги закони, споредъ които клеветата се наказва съ смърть, кражбата съ счупване на краката. За да премахне пиянството, разпоредилъ лозята да се изкоренятъ и пр. Закони строги, жестоки, но види се били сѫ съобразни съ размѣра на злото.

Това дѣло на Крума, както и общото държавно строителство, било продължено отъ сина му Омортагъ, който сѫщо билъ ханъ съ здрава рѫка и мѫдро управлявалъ голѣмото наследство отъ баща си. Крумъ разширилъ държавата на западъ и на северъ до областитѣ между р. Тиса и Прутъ, а на ю.-западъ проникналъ въ Македония.

Ханъ Борисъ I (852—889)*) — Благодарение на настойчивата политика на българскитѣ владѣтели до възцаряването на Борисъ I, българската държава е имала граници отъ Карпатитѣ до Сакаръ планина и отъ Черно море до Албания. Въ нейния съставъ влизали повечето отъ славянскитѣ пле-

*) Проф. В. Златарски — История на българската държава.

мена. Обаче само политическото обединение на българитѣ и славянитѣ не е било достатъчно, за да се осигури мощьта и трайностьта на държавата. България имала вече достатъчно територии, но ѝ липсвало вжтрешно единство, липсвала ѝ своя култура, която да свърже всички етнически и племенни разграничения. „Смѣло може да се каже, пише г. Златарски, че презъ периода на първото царство имало българска държава, но е нѣмало още български народъ съ строги битови особености, които да го отличаватъ като едно цѣло". Изработването на тази култура почна отъ срѣдата на 9-я вѣкъ презъ царуването именно на Бориса I. Успоредно съ това изпъкнала нуждата отъ още по-голѣмо засилване на централната власть, съ цель да се споятъ по-тѣсно разчлененитѣ географски части и да се намали значението на прабългарскитѣ боляри.

Една отъ първитѣ мѣрки, която трѣбвало да премахне духовния дуализъмъ въ държавата, била приемането на християнството. Това не станало, разбира се, безъ вжтрешни сътресения, но съ здравата си ржка Борисъ потушилъ въ скоро време бунтоветѣ. Като добъръ политикъ, Борисъ използувалъ въпроса за покръстването и за нѣкои политически придобивки. Така, напримѣръ, окупиранитѣ дотогава области били признати отъ Византия за български владения и съ това южната граница била премѣстена по билото на централнитѣ Родопи, по Алибутушъ, Бѣласица, Кожухъ, южно отъ Костуръ до Адриатика. Този фактъ показва, че приемането на християнството не е било за Бориса нѣкаква мисионерска подбуда, а обмисленъ планъ съ огледъ на една реална политика. Борисъ схваналъ, че за да запази името си на пазитель и обединитель на балканскитѣ славяни трѣбва да приеме християнството, та съ това да може да вземе подъ своя власть и останалитѣ славянски племена на Македония и Албания, които били вече християни.

Сжществено условие за пълното сглобяване на многобройнитѣ вече населения въ едно цѣло било и засилването на централната власть чрезъ поставянето на боляритѣ въ положение на абсолютна покорность къмъ хана и на пълно равенство между българи и славяни. Идея, която бѣ сложена отъ Телерига, но която той не можа да приложи. Въ тази насока сж работили почти всички ханове, но този въпросъ все оставалъ боленъ и неразрешенъ. Християнството и тукъ помогнало на Бориса. Проповѣдваното равенство предъ черквата, а съ това и къмъ държавата, укротявало варварскитѣ нрави и помогнало за общото подчинение на върховната власть. „По този начинъ, казва г. Златарски, билъ нанесенъ силенъ мораленъ ударъ на етническия дуализъмъ въ полза на славянския елементъ", съ което българското боилство губѣло значението си.

Това, обаче, не бѣ достатъчно. Величието и абсолютизмътъ на византийскитѣ императори сж действували силно върху въображението на маситѣ и сж държали въ респектъ първенцитѣ. Борисъ чувствувалъ, че това условие му липсва и се заелъ да го постигне. Той си представялъ християнството въ чисто византийска форма, споредъ която държавниятъ глава, като божи помазаникъ, се явявалъ представитель на земята на властьта, която иде отъ Бога. Въ християнството той намиралъ най-доброто срѣдство и за своитѣ лични политически цели, защото съ покръстването ставалъ, вмѣсто хуно-български ханъ, славяно-български великъ князъ.

Преследвайки все сжщата цель — да обедини духовно и културно народа си, той виждалъ прѣчка за това не само въ религиозното различие, но и въ различието на езика; за това не се поколебалъ да обяви за официаленъ езикъ въ държавата си славянския, въвелъ славянско богуслужение, турилъ начало на славянската писменость, на славянска книжнина и пр. Воденъ отъ тѣзи идеи, при покръстването на народа Борисъ не подчинилъ държавата си духовно нито на Цариградъ, нито на Римъ, но се стремѣлъ да основе самостоятелна черква, нѣщо което не сторили при покръстването на народа си нито сръбскитѣ, нито рускитѣ, нито унгарскитѣ владѣтели. „Борисъ почналъ покръстването съ идеята за независима народна черква, каквато подобава на независима държава. И единъ отъ въпроситѣ, които задава на папа Николай и който говори за дълбокъ и прозорливъ държавникъ, билъ: може ли България да има свой патриархъ?" Съ всички тѣзи мѣрки Борисъ успѣлъ да успокои страната си и да ѝ даде една посока за по-сетнешното си развитие. Това дѣло е едно отъ най-важнитѣ и съ сждбоносно значение за историята на нашия народъ, което прави личностьта на този български владѣтель и монархъ да блести за вѣчни времена.

Князъ Владимиръ. — Подъ влиянието на християнското си чувство и на обаянието, което имаме къмъ князъ Борисъ, следъ печалната случка между бащата и сина, князъ Владимиръ е дебело засѣнченъ въ историята ни и минава дори като родоотстжпникъ. Този фактъ не е разясненъ, за да се оправдае извършената надъ Владимира жестокость, прекалеността на която се обяснява само съ нѣкакво силно външно влияние. Той е билъ най-възрастниятъ синъ на Борисъ. Управявалъ е страната четири години. Познавалъ е, следователно, голѣмитѣ идеи на баща си, билъ е въ състояние да прецени неговата политика, последицитѣ отъ нея, както и общото политическо положение на страната. За да се обяви противъ бащината си воля, безъ друго е ималъ нѣкакви висши съображения, а не е била просто ненавистьта

му къмъ християнството. Д. Сѫсѫловъ ни посочва нѣкои отъ тѣзи съображения. Ще изложимъ повечето отъ тѣхъ не толкова отъ желание да възстановяваме името на князъ Владиміръ (това е работа на историческата наука), колкото заради изказанитѣ мисли, които сѫ поучителни и интересни*).

„Още като наследникъ, казва г. Сѫсѫловъ, Владиміръ е виждалъ последицитѣ за България отъ подкопаването на старото ѝ държавно устройство и отъ поемането на новия пѫть. България се намирала предъ прага на пропастьта (б. р. истина, която е накарала Борисъ да предпочете пѫтя къмъ покръстването на цѣлия български народъ). Вѫтрешното разложение се допълвало и отъ разложението на нейната военна мощь. И ако страшната опасность още не се появявала, това се дължи само на спазването на дългосрочнитѣ договори за миръ съ Византия и съ франкската държава. Тази военна немощь проличала още по времето на Борисъ, когато маджаритѣ се заселили безпрепятствено въ часть отъ българскитѣ земи на северъ и истокъ отъ устието на Дунава, безъ да влѣзатъ въ подчинение на българската държава. Но най-голѣмата опасность не била още настѫпила; тя била предстоеща, защото 30-годишниятъ миръ съ Византия скоро свършвалъ".

Поставенъ въ такова положение, Владиміръ се заелъ преди всичко да стегне войската. А това не било лесна задача, тъй като българската войска почти не сѫществувала въ стария си видъ. Гордитѣ и смѣли допреди нѣколко само десетилѣтия българи, които надъ всичко друго почитали храбростьта и доблестьта, отъ известно време били принудени да захвърлятъ меча, да изоставятъ конетѣ си и да се заловятъ за „миренъ трудъ", за да издържатъ скѫпото черковно устройство. Тѣ били принудени да замѣнятъ своята непреклонна бойна гордость съ християнско смирение. Вмѣсто въ ловъ и военни упражнения, трѣбвало да употрѣбятъ свободното си време въ молитви за спасение на душата си. Черквата нѣмала нужда отъ свободния и воинствения господарски народъ, а отъ смирени и покорни ней граждани. Разбира се, българскиятъ народъ не се отказалъ така лесно отъ своя нравъ и отъ обичаитѣ си. Той не забравилъ заветитѣ на прадѣдитѣ си, но все пакъ билъ поставенъ въ положение да изостави орѫжието си да ръждяса. Билъ отклоненъ да отглежда многобройни коне и отъ военнитѣ си упражнения. Така Владиміръ трѣбвало да започне почти отначало да създава българска войска. Той въвелъ наново военнитѣ упражнения, а заедно съ това и нѣкои стари обичаи, които били свързани съ военната подготовка.

Тази дейность на Владиміръ не била гледана съ добро око отъ черквата, която все още се намирала подъ силното

*) Д. Сѫсѫловъ — Пѫтьтъ на българитѣ.

влияние на Византия. По внушение отъ Цариградъ черквата започнала да създава всевъзможни прѣчки на тази неприятна за Византия политика. Напримѣръ, проповѣдвала да не се поставя „владѣтелската работа" по-горе отъ служенето на Бога. Поданицитѣ да не се страхуватъ отъ царя си и пр. Подобно нѣщо никой владѣтель не би търпѣлъ и навѣрно Владиміръ е взелъ нѣкои мѣрки противъ всѣки, който съ проповѣди и дѣла руши държавата. Така се започнала борбата между Владимира и черквата, въ която борба не е чудно Владиміръ да се е обърналъ къмъ старата вѣра, толкова повече, че новата не била още напълно възприета и закрепнала. Навѣрно въ тази борба се е разкрила още по-ясно зависимостьта на българската черква отъ Византия, която внушила на благовѣрния Борисъ да се опълчи решително противъ сина си.

Тъй поставенъ въпросътъ, въ постѫпката на князъ Владимира има нѣщо достойно и похвално, защото предпочелъ сигурностьта на държавата си предъ авторитета на черквата, мислилъ е повече за България, а не за благата на задгробието, и станалъ жертва на своя патриотизъмъ, на своя здравъ държавновоененъ разумъ. Замѣстникътъ му царь Симеонъ усвоилъ сѫщата воинствена политика противъ Византия.

Царь Симеонъ Велики (890—927). — „Съ Симеона се почва новъ периодъ въ българската история", пише г. Златарски. Това е епохата на най-голѣмо териториално разширение, на политическо засилване и на високо културно-просвѣтно развитие на българския народъ. Наредъ съ това въ непосрѣдствена връзка е и многогодишната борба съ Византия за политическо надмощие. Първото дѣло на Симеона било национализирането на българската черква и държава. Съ замѣнянето на гръцката черковна йерархия въ България съ народна, Симеонъ турилъ край на културното и политическото влияние на Византия върху вѫтрешнитѣ работи на България, а самъ той се освобождавалъ отъ недостолепното настойничество на ромейския императоръ и на цариградския патриархъ. Той продължилъ политиката за обединяване на балканскитѣ славяни и значително разширилъ държавата по посока къмъ югъ и западъ. Самъ силно властолюбивъ, въ сгоденъ политически моментъ се обявилъ за „царь и самодържецъ на всички българи", т. е. присвоилъ си правото на равенъ на византийския императоръ. А по-късно, следъ победата при р. Ахилое, открито изявилъ претенциитѣ си за императорския престолъ и искалъ отъ византийскитѣ власти и отъ народа да го признаятъ за свой императоръ. Въ това си желание той не успѣлъ поради несъгласието на цариградския патриархъ. Тогава у него се родила идеята да прогласи пълната независимость на българската черква, да постави на чело български патриархъ, който именно да го короняса за

„царь и самодържецъ на всички българи“ и да завоюва Цариградъ съ сила. Но и сега смъртьта на Симеона, както смъртьта на Крума, осуети решителния ударъ върху тази мечтана столица. Симеонъ водилъ войни съ маджаритѣ, сърбитѣ и хърватитѣ, при които разширилъ границитѣ на държавата на югъ до Елада, на западъ до Адриатическо море и наложилъ на Византия да му плаща данъкъ. Той е ходилъ четири пѫти подъ стенитѣ на Цариградъ. „Въ лицето на Симеона, Византия виждала славянитѣ не вече само съ оржжие, казва г. Мишевъ, а и съ книга и съ култура да дирятъ на полуострова просторъ за своята снага, енергия и творчески духъ. Тя вижда и друго, което я поразява: редомъ съ гръцката и латинската книжнина се явява и славянската, каквато до 9-я вѣкъ не сѫществувала. И отъ Симеона до 14-я вѣкъ България става огнище на общославянска просвѣта и култура. Затова епохата на Симеона е наречена въ историята „Златенъ вѣкъ на България“.

Царь Петъръ (927—969). — По характеръ и темпераметъ Петъръ не приличалъ на баща си. Той не обичалъ кръвопролитията и мразѣлъ войнитѣ. Къмъ мекото сърдце, кротость и невоинственость на този царь трѣбва да се прибави и неговата голѣма набожность. По тѣзи именно причини той не билъ въ състояние да поддържа решителна външна политика и строга монархичность въ вѫтрешната политика. Обстоятелства, които допринесли много за подновяване на бунтоветѣ и на външнитѣ нападения, отъ което последвало общъ упадъкъ на царството. При това положение болярството отново вдигнало глава, а царската власть и черквата се принудили да признаятъ отново моралната си зависимость отъ Цариградъ. Това дало поводъ за появата и бързото разпространение на богомилството.

Такъвъ билъ и наследникътъ му Борисъ II, който билъ неспособенъ да поведе самостойна и енергична политика и да запази цѣлостьта на държавата. Обстоятелство, което засѣгнало твърде много народната гордость и дало поводъ за недоволства. При такова тежко вѫтрешно положение започнали нападенията на руситѣ, съ гибелни последици за българската държава, понеже въ резултатъ пакъ византийцитѣ се възползували, като завладѣли източната половина на българската държава.

Царь Самуилъ (— 1014). — Виждайки печалното положение на българското царство и известенъ за намѣренията на Византия — да завладѣе и западната му половина, Самуилъ, следъ като преодолѣлъ вѫтрешнитѣ размирици,се заелъ да възстанови царството въ старитѣ му предѣли. За тази цель той водилъ продължителни и упорити войни съ византийския императоръ Василий II. Въ тѣзи войни Самуилъ проявилъ голѣми военни дарования, по поводъ на които френскиятъ византологъ Шлюмберже го признава за „най-бележития пълководецъ на епохата си“. Той нанесълъ тежки поражения на византийцитѣ и успѣлъ да разшири държавата къмъ Тесалия и на северъ край Адриатика, като се провъзгласилъ за царь на българитѣ (996). Последниятъ актъ раздразнилъ силно Василия, който започналъ отново война, но този пѫть съ грамадна сила. Войната била дълга и тежка и свършила неуспѣшно поради внезапната смъртъ на Самуила.

Представата за този великъ български царь — войникъ не би била пълна, ако не цитираме думитѣ и на г. Д. Мишевъ: „Самуилъ всичко схваналъ, организиралъ и предвидѣлъ съ гения си. Той лети съ войскитѣ си по Полуострова — отъ Видинъ до Атика и отъ Дунава до Адриатическо море. Никога Балканскиятъ полуостровъ отъ днитѣ на Александъръ Велики не е виждалъ по-дълбокъ и по-енергиченъ мѫжъ. Съ ума си и съ армията си той разклатилъ империята, далъ на България граници, които имала при Симеона, дори и по-голѣми. Той е изворъ на дѣла и подвизи, олицетворитель на славянския гений и енергия въ 10-я вѣкъ“. И Шлюмберже съ право казва: „Самуилъ, великиятъ Самуилъ е единъ отъ най-великитѣ владѣтели на България и едно отъ най-бележититѣ и малко познати лица на 10-я вѣкъ . . . Той е народенъ герой . . . На чело на народа той воюва тъй геройчно презъ толкова години срещу императора Василий и срещу всички сили на обширната Византийска империя . . . Самуилъ е човѣкъ отъ първа величина. Отъ своитѣ недисциплинирани селяни и планинци създалъ войска, която воюва съ успѣхъ срещу първитѣ войски на свѣта и побеждава . . . Мѫжъ воененъ, характеръ желѣзенъ, съвършенъ въ доблесть, неуморимъ, незнаещъ страхъ нито умора или отчаяние. Самуилъ билъ съвършенъ тактикъ, равенъ на най-отличнитѣ военачалници . . . Самуилъ се борилъ за обединението и независимостьта на славянитѣ отъ Полуострова. Всички боляри се отказали отъ амбициитѣ си и правата си, подчинили се на Самуила и заедно съ него се борили противъ страшния врагъ за политическата независимость на балканскитѣ славяни. Самиулъ подчинилъ и сръбскитѣ жупани и ги направилъ ратници на идеята си. Борбата била дълга, кървава, ужасна. Не веднажъ империята била разклатена и опустошена. При Траяновитѣ врата Василий билъ разбитъ и едва се спасилъ отъ пленъ (986), армията му била унищожена и само часть се спасили съ бѣгство“. . . .

Колко трудна трѣбва да е била борбата съ Самуила се вижда отъ завещанието на Василия, написано на плоча въ единъ манастиръ край Босфора: „Ако нѣкога българитѣ възстанатъ, казва Василий, би трѣбвало по моя примѣръ да се прегази цѣла България и да не се остави нито една крепость безъ гарнизонъ. Това е едничкото срѣдство да се обуздае този немиренъ и непокорливъ народъ“.

„царь и самодържецъ на всички българи“ и да завоюва Цариградъ съ сила. Но и сега смъртьта на Симеона, както смъртьта на Крума, осуети решителния ударъ върху тази мечтана столица. Симеонъ водилъ войни съ маджаритѣ, сърбитѣ и хърватитѣ, при които разширилъ границитѣ на държавата на югъ до Елада, на западъ до Адриатическо море и наложилъ на Византия да му плаща данъкъ. Той е ходилъ четири пѫти подъ стенитѣ на Цариградъ. „Въ лицето на Симеона, Византия виждала славянитѣ не вече само съ орѫжие, казва г. Мишевъ, а и съ книга и съ култура да дирятъ на полуострова просторъ за своята снага, енергия и творчески духъ. Тя вижда и друго, което я поразява: редомъ съ гръцката и латинската книжнина се явява и славянската, каквато до 9-я вѣкъ не сѫществувала. И отъ Симеона до 14-я вѣкъ България става огнище на общославянска просвѣта и култура. Затова епохата на Симеона е наречена въ историята „Златенъ вѣкъ на България“.

Царь Петъръ (927—969). — По характеръ и темпераметъ Петъръ не приличалъ на баща си. Той не обичалъ кръвопролитията и мразѣлъ войнитѣ. Къмъ мекото сърдце, кротость и невоинственость на този царь трѣбва да се прибави и неговата голѣма набожность. По тѣзи именно причини той не билъ въ състояние да поддържа решителна външна политика и строга монархичность въ вѫтрешната политика. Обстоятелства, които допринесли много за подновяване на бунтоветѣ и на външнитѣ нападения, отъ което последвало общъ упадъкъ на царството. При това положение болярството отново вдигнало глава, а царската власть и черквата се принудили да признаятъ отново моралната си зависимость отъ Цариградъ. Това дало поводъ за появата и бързото разпространение на богомилството.

Такъвъ билъ и наследникътъ му Борисъ II, който билъ неспособенъ да поведе самостойна и енергична политика и да запази цѣлостьта на държавата. Обстоятелство, което засѣгнало твърде много народната гордость и дало поводъ за недоволства. При такова тежко вѫтрешно положение започнали нападенията на руситѣ, съ гибелни последици за българската държава, понеже въ резултатъ пакъ византийцитѣ се възползували, като завладѣли източната половина на българската държава.

Царь Самуилъ (— 1014). — Виждайки печалното положение на българското царство и известенъ за намѣренията на Византия — да завладѣе и западната му половина, Самуилъ, следъ като преодолѣлъ вѫтрешнитѣ размирици,се заелъ да възстанови царството въ старитѣ му предѣли. За тази цель той водилъ продължителни и упорити войни съ византийския императоръ Василий II. Въ тѣзи войни Самуилъ проявилъ голѣми военни дарования, по поводъ на които френ-

скиятъ византологъ Шлюмберже го признава за „най-бележития пълководецъ на епохата си“. Той нанесълъ тежки поражения на византийцитѣ и успѣлъ да разшири държавата къмъ Тесалия и на северъ край Адриатика, като се провъзгласилъ за царь на българитѣ (996). Последниятъ актъ раздразнилъ силно Василия, който започналъ отново война, но този пѫть съ грамадна сила. Войната била дълга и тежка и свършила неуспѣшно поради внезапната смъртъ на Самуила.

Представата за този великъ български царь — войникъ не би била пълна, ако не цитираме думитѣ и на г. Д. Мишевъ: „Самуилъ всичко схваналъ, организиралъ и предвидѣлъ съ гения си. Той лети съ войскитѣ си по Полуострова — отъ Видинъ до Атика и отъ Дунава до Адриатическо море. Никога Балканскиятъ полуостровъ отъ днитѣ на Александъръ Велики не е виждалъ по-дълбокъ и по-енергиченъ мѫжъ. Съ ума си и съ армията си той разклатилъ империята, далъ на България граници, които имала при Симеона, дори и по-голѣми. Той е изворъ на дѣла и подвизи, олицетворитель на славянския гений и енергия въ 10-я вѣкъ“. И Шлюмберже съ право казва: „Самуилъ, великиятъ Самуилъ е единъ отъ най-великитѣ владѣтели на България и едно отъ най-бележититѣ и малко познати лица на 10-я вѣкъ . . . Той е народенъ герой . . . На чело на народа той воюва тъй геройчно презъ толкова години срещу императора Василий и срещу всички сили на обширната Византийска империя . . . Самуилъ е човѣкъ отъ първа величина. Отъ своитѣ недисциплинирани селяни и планинци създалъ войска, която воюва съ успѣхъ срещу първитѣ войски на свѣта и побеждава . . . Мѫжъ воененъ, характеръ желѣзенъ, съвършенъ въ доблесть, неуморимъ, незнаещъ страхъ нито умора или отчаяние. Самуилъ билъ съвършенъ тактикъ, равенъ на най-отличнитѣ военачалници . . . Самуилъ се борилъ за обединението и независимостьта на славянитѣ отъ Полуострова. Всички боляри се отказали отъ амбициитѣ си и правата си, подчинили се на Самуила и заедно съ него се борили противъ страшния врагъ за политическата независимость на балканскитѣ славяни. Самиулъ подчинилъ и сръбскитѣ жупани и ги направилъ ратници на идеята си. Борбата била дълга, кървава, ужасна. Не веднажъ империята била разклатена и опустошена. При Траяновитѣ врата Василий билъ разбитъ и едва се спасилъ отъ пленъ (986), армията му била унищожена и само часть се спасили съ бѣгство“. . . .

Колко трудна трѣбва да е била борбата съ Самуила се вижда отъ завещанието на Василия, написано на плоча въ единъ манастиръ край Босфора: „Ако нѣкога българитѣ възстанатъ, казва Василий, би трѣбвало по моя примѣръ да се прегази цѣла България и да не се остави нито една крепость безъ гарнизонъ. Това е едничкото срѣдство да се обуздае този немиренъ и непокорливъ народъ“.

„Главната заслуга на царь Самуила, заключава г. Златарски, се състои не само въ това, че той отстоявалъ независимостьта на българската държава и продължилъ съществуването ѝ съ половинъ вѣкъ, но още и въ това, че сполучилъ чрезъ упоритата си борба въ продължение на 45 години да възпита и развие народа си въ духа на свободата и да вдъхне въ него силна омраза къмъ Византия и къмъ всичко византийско. Заслуга, на която не малко се дължи запазването народностьта на българския народъ презъ време на тежкото византийско робство".

Царь Асенъ и Петъръ (1186—1196). — Положението на българския народъ подъ византийско робство било много тежко. Отъ една страна, отъ Цариградъ били правени усилия за ромеазиране на населението, а атъ друга — вършело се всичко, за да се изземватъ срѣдствата за живѣене на народа. Особено тежки били данъцитѣ, събирани за поддържане на постояннитѣ войни. Положението било такова, че въ края на 12-я вѣкъ византийското правителство считало България за почти изчезнала, а българския народъ — за изгубилъ всѣка способность за самостоенъ животъ. Това твърди и рускиятъ ученъ Успенски. Обаче истината била съвсемъ друга. Омразата къмъ византийското духовенство и администрация поддържала у българитѣ съзнанието за народностния имъ произходъ и надеждата за свобода; чувства, които се проявили още при първото по-сериозно въстание.

Такова именно въстание обявили братята Асенъ и Петъръ въ 1186 г. въ Търново. Въстанието успѣло и завършило съ освобождаването на часть отъ старата държава — между Стара-планина и р. Дунавъ, заедно съ Загорие, съ прогласяване на Асена за царь и съ учредяване на българска архиепископия въ Търново. Съ това се турило начало на Второто българско царство, което при достойнитѣ приемници на Асена достигнало до старитѣ си граници. Заслугата за това се пада на двамата братя, които повели народа въ единъ благоприятенъ политически моментъ и следъ упорита борба възобновили българската държава, като освежили народностното съзнание на народа.

Царь Калоянъ (1196—1207) — билъ способенъ пълководецъ и държавенъ мжжъ. Той продължилъ дѣлото на брата си Асена, за да освободи и обедини останалата часть отъ старото българско царство. Още щомъ взелъ властьта, започналъ война съ византийцитѣ, настжпвайки въ Тракия и Македония. Тѣзи войни продължили 16 години и въ резултатъ границитѣ на държавата били разширени отъ Бѣлградъ до устието на Марица и отъ устието на Дунава до Струма, Вардаръ, включвайки още Призренъ до Бѣлградъ. Виждайки нова опасность откъмъ маджаритѣ, той сключилъ миръ съ Византия и настжпилъ съ войскитѣ си на западъ въ Сърбия.

Новата война свършила сжщо така успѣшно и Браничевската область била освободена. Освенъ тѣзи придобивки Калоянъ успѣлъ да добие отъ папата признанието на царската си титла и самостоятелностьта на българския патриархатъ.

Съ тѣзи политически и черковни успѣхи Калоянъ издигналъ на голѣма висота държавата и себе си и турилъ здрави основи за по-нататъшното развитие на страната. Обаче въ негово време станала важна промѣна въ положението на Византия, при което Калоянъ е трѣбвало да вземе своето решение. Неочаквано Цариградъ билъ завладѣнъ отъ кръстоносцитѣ, отъ което последвало разпадането на империята на самостоятелни области. Византия повикала на помощь Калояна, като му обещала императорската корона. Калоянъ се отзовалъ на поканата и войната съ латинянитѣ почнала. Въ сражението при Одринъ (1205) латинянитѣ били разбити и императорътъ Балдуинъ плененъ. Той не успѣлъ да вземе Цариградъ и византийската корона, но съ похода си къмъ Солунъ заелъ почти цѣла Тракия и Македония. Могжществото на българския царь тъй порастнало, че византийцитѣ почнали да се страхуватъ за свободата и народностьта си, понеже между другото Калоянъ се считалъ призванъ да отмъсти за злодействата на императора Василий II.

Царь Иванъ Асенъ (1218—1241) — е най-знаменитиятъ отъ династията на Асеновци. Безъ да воюва винаги, той разширилъ България до граници, каквито никога по-късно не е имала. За разлика отъ предшественицитѣ си, той обърналъ особено внимание на вжтрешното благосъстояние на държавата си. По характеръ билъ уменъ и главно човѣколюбивъ. Византиецътъ Акрополитъ казва за него, че всички съвременници го считали за забележителенъ и щастливъ човѣкъ, защото никога не опетнилъ меча си съ кръвьта на поданицитѣ си и на гърцитѣ. И затова билъ обичанъ не само отъ българитѣ, но и отъ гърцитѣ и другитѣ народи.

Следъ разбиването на епирския царь Тодоръ при Клокотница Асенъ II успѣлъ да завоюва всичкитѣ му земи и почти безъ бой присъединилъ къмъ държавата си Албания до Драчъ. По този начинъ всички югозападни славяни били отново подъ скиптра на българския царь. По поводъ на тѣзи победи Асенъ построилъ храма „Св. четиридесеть мжченици" въ Търново, гдето поставилъ надписъ: „Въ 1230 г. Азъ Иванъ Асенъ, въ името на Бога Христосъ благовѣренъ царь и самодържецъ на българитѣ, синъ на стария Асенъ, създадохъ отъ основи този святи храмъ и напълно го украсихъ съ живописъ въ честь на св. 40-мжченици, съ помощьта на които азъ, на 12-та година отъ царуването си, отидохъ на война съ ромеитѣ, разбихъ гръцкитѣ войски и взехъ въ пленъ самия царь Киръ Тодора Комнена съ всичкитѣ му боляри. Завоювахъ всички земи отъ Одринъ до Драчъ гръцки

следъ това албански и сръбски страни. Франкитѣ удържаха само градоветѣ около Цариградъ, но и франкитѣ се покоряватъ на дѣсницата на моето царство, тъй като тѣ нѣматъ освенъ мене нито единъ царь и живѣятъ подъ моя власть по волята Божия. Тъй като безъ него нищо не се прави и никакво слово не се говори. Славата му въ вѣки да бѫде".

При Иванъ Асена II могѫществото на българската държава достигнало своя връхъ. „Но съ смъртьта на великия царь се видѣло, казва Иречекъ, че цѣлото това могѫщество и величие било свързано съ живота на единъ човѣкъ, съ чиято смърть се прекратило. Мечтата на Асена, както личи отъ титлата му „царь на българитѣ и гърцитѣ", била — славянска държава съ столица Цариградъ. И наистина, идеята за политическото и културното обединение на балканскитѣ славяни е имала въ лицето на този великъ български царь своя най-ревностенъ дееецъ и въплътитель, безъ, обаче, да увѣнчае успѣха си съ короната и престола на императоритѣ въ Цариградъ.

Следъ смъртьта на Иванъ Асена II за България настанали тежки дни. Тогава започнали нападенията на татаритѣ, на сърби, маджари и др. и властьта е трѣбвало да положи необикновени усилия, за да запази сѫществуването на България. И презъ тѣзи тежки години починътъ и факелътъ на българската независимость билъ носенъ пакъ отъ царския институтъ, отъ редицата способни и неспособни, щастливи и нещастни владѣтели, които виждали въ царската си корона независимостьта и обединението на българскитѣ земи. Безъ участието на царския институтъ България, обградена винаги съ опасни врагове, би била отдавна заличена като самостоятелна държава. Нашитѣ владѣтели презъ тази епоха общо иматъ тази голѣма заслуга, че сѫ създали българската държава въ едни разширени граници, че сѫ създали българския народъ отъ множеството разединени племена, че сѫ насадили въ него народностно съзнание и гордость, че сѫ се борили всѣки споредъ възможноститѣ си за независимостьта и за величието на България. Но когато възможноститѣ имъ били недостатъчни, както е случаятъ срещу нашествията на татаритѣ и турцитѣ, тѣ сѫ се борили до последни сили и, може да се каже, съ честь сѫ напущали престола си. Такава е била участьта на последнитѣ две династии — Тертеровци и Шишмановци. **При тази историческа истина трѣбва наистина да се признае, че дѣлото на българската монархия е необикновено и велико и че, ако днесъ има на земята български народъ, това се дължи само на българскитѣ царе.**

Следъ почти петвѣковно робуване подъ турцитѣ, когато българскиятъ народъ сѫществувалъ само по единството на езика и мъждеещото народно съзнание, пакъ волята на единъ

родството и грижата за слабитѣ членове на семейството. Тукъ именно мѫжътъ изпъква съ природнитѣ си качества като посиленъ физически и душевно и заема мѣстото на разпоредитель въ кръга на семейството, на владѣтель, на монархъ. Това естествено положение продължило и по-нататъкъ, дори нуждата отъ общъ водачъ ставала все по-голѣма съ увеличаването на броя на членоветѣ въ общежитието и на общитѣ нужди. Монархическиятъ институтъ въ основата си е, следователно, съвсемъ естествено творение на човѣшкото общество, защото има началото си въ човѣшката психика и е проява на нуждата у по-слабитѣ отъ ржководство, отъ сигурно водачество предвидъ на вѣчно сѫществуващитѣ опасности въ една или друга форма.

Съ огледъ на тази биологична и историческа истина животътъ е наложилъ множество условия на едната и другата страна — на обществото и на властьта, като отъ първата иска покорность, послушание и вѫтрешно сцепление, съ цель да има винаги въ страната редъ,дисциплина и максимална способность за защита, а отъ властьта, отъ монарха иска поголѣми дарования, за да осигури на подчиненитѣ спокойствие, напредъкъ и безопасно сѫществуване. И понеже въпросътъ за безопасното сѫществуване и за напредъка на единъ народъ е въпросъ вѣченъ, то и нуждата отъ авторитетенъ народенъ водачъ е вѣчна. Независимо отъ формитѣ му, едноначалието и едноволието въ управлението на мнозинство отъ хора е постоянна нужда, която е била и ще бѫде сѫщината на всѣко добро управление.

Дали това право принадлежи на коронованъ монархъ или на нѣкой силенъ министъръ, не измѣня сѫщината въ нейната психологична и приложна страна. Обаче опитътъ на народитѣ е здраво установилъ, че винаги е по-добре ако това право се практикува фактически отъ монарха, защото такъвъ е смисълътъ на неговия естественъ произходъ и защото само тогава въ страната има траенъ редъ и дисциплина. Противното положение трѣбва следователно да се счита за отклонение отъ общото правило по причини временни, причини отъ личенъ и политически характеръ. Отъ това следва, че абсолютната монархия е най-добрата, най-естествената форма за управление на едно мнозинство отъ хора, ако монархътъ има способноститѣ и възможноститѣ да обгърне цѣлия животъ на мнозинството и да го ржководи съ вещина по всички посоки на неговото развитие. Но тъкмо това опитътъ е показалъ, че е невъзможно, не е по силитѣ на единъ човѣкъ и затова дейностьта на монарситѣ се е развивала въ една или нѣколко само посоки, считани въ момента за най-необходими. Не само това, но предвидъ на човѣшкитѣ слабости на монарха, на неговитѣ неволни грѣшки, които обикновено сѫ съ тежки последици за народа, налагало се е да се потърси из

ходъ отъ затрудненото положение и най-често това е ставало на смѣтка на самия владѣтель. Ето защо опитътъ е създалъ друга форма на управление — ограничена манархия, форма еластична, която, въ зависимость отъ общитѣ условия и личнитѣ качества на монарха, се прилага фактически различно, като въ нѣкои случаи се приближава къмъ абсолютната власть на монарха, а при други случаи — къмъ властьта на народа, контролирана отъ монарха.

Тъкмо такава еластичность има въ върховното управление на нашата страна, полза отъ която има само народътъ, понеже, независимо отъ това кой фактически управлява, всѣки органъ на върховното управление работи най-усърдно само за народното добро. На тази именно еластичность се дължи спокойствието въ страната ни и сравнително бързиятъ културенъ и стопански напредъкъ. **Обаче справедливостьта налага да отбележимъ, че постигнатитѣ резултати не се дължатъ само на системата, но и на факта, че властвуващиятъ държавенъ глава — Царь Борисъ III е успѣлъ поради личнитѣ си качества да наведе везнитѣ на управлението на своя страна и по единъ безболезненъ начинъ да стане безспоренъ, авторитетенъ и главенъ факторъ въ ржководството на страната и съ това да има голѣмъ дѣлъ въ заслугитѣ за нейния всестраненъ напредъкъ.**

И затова всѣки истински родолюбецъ и особено всѣки военослужащъ, като има предвидъ голѣмитѣ заслуги на монархическата власть у насъ предъ историята на българския народъ и нейната ненамаляваща необходимость поради вѣчно сжществуващата опасность за мира и независимостьта на страната ни, трѣбва да бжде съзнателенъ и дълбоко убеденъ привърженикъ на царския институтъ, да му бжде искрено преданъ, Монархията ни е завещана отъ далечното славно минало и ни свързва съ него, защото главно на царския институтъ българскиятъ народъ дължи етническото си оформяване, а българската държава—своето сжществуване и незаличимо минало величие, и защото винаги Царьтъ е билъ олицетворение на народното единство, на народнатасв обода и независимость.Той е най-авторитетния и върховенъ обектъ за духовното обединение на народа, сигуренъ залогъ за бждещия напредъкъ на държавата ни и за единодушната и просвѣтена защита на българското отечество отъ всѣка външна и вжтрешна опасность.

ВЕЛИКОТО

ВЪ

БЪЛГАРСКОТО МИНАЛО

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводъ. — Що е минало на единъ народъ. Значението на националната гордость. — Цельта на изложението.

Образуването на българската държава и нейното политическо развитие. — Образуването на българската държава се дължи на българскитѣ ханове и на въоржената имъ сила.

а) Вжтрешното закрепване на страната.

б) Обединението на славянитѣ. — Появата на тази идея и нейното осжществяване. — Създаването на българския народъ. — Срѣдства за осжществяването на тази идея: — войнитѣ, приемането на общъ езикъ и писменость, покръстването, създаването на независима черква, създаването на българска култура. — Политическитѣ последици отъ всичко това.

в) Разширяване на държавнитѣ граници. — Успѣхитѣ въ това отношение на: Исперихъ, Тервелъ, Крума, Омортага, Пресияна, Бориса, Симеона, Асена и Петра, Калояна, Иванъ Асена II и пр.

Културенъ напредъкъ. — Първитѣ прояви на културенъ подемъ. — Богомилството и неговото значение. — Културното значение на българската писменость и книжнина. — Видни български книжовници въ Преславъ и Охридъ. — Св. Кирилъ и Методий, св. Климентъ, Гораздъ, Наумъ, царь Симеонъ, Йоанъ Екзархъ, Черноризецъ Храбъръ, Презвитеръ Козма. — Златниятъ вѣкъ на Симеона и културното повдигане на народа. — Културното развитие презъ Второто царство. — Теодосий Търновски, Патриархъ Евтимий и др.

Заключение.

ВЕЛИКОТО ВЪ БЪЛГАРСКОТО МИНАЛО

УВОДЪ

Подъ думата „минало“ обикновено се разбира необятенъ брой вѣкове, които всѣко сжществуване е оставило задъ себе си по пжтя на развитието си. Миналото на човѣчеството е времето отъ неговото биологично зачатие до предпоследната днешна минута. А миналото на единъ народъ е времето отъ формирането на народа въ съзнанието на хората като нѣщо отдѣлно до деня на сжществуването му въ съзнанието на потомството. Миналото е, следователно, безвъзвратно изтекло време, което е отнесло съ себе си безброй преживявания, за да ги хвърли въ бездната на вѣчната забрава.

Но по отношение на хората тази дума се употрѣбява и въ другъ смисълъ — като нанизъ на тѣхнитѣ преживявания. Всѣко сжщество има своето близко и далечно минало, своя верига отъ приятни и неприятни, отъ полезни и вредни случки и събития, презъ които е преминало, за да достигне до настоящата си форма и съдържание. Съ други думи, миналото е дългиятъ пжть на всѣко развитие, което се извършва било по силата на естественитѣ закони, т. е. несъзнателно, или се движи по силата на известна целесъобразность, т. е. съзнателно. Именно затова въ миналото на всѣки народъ има главно две епохи — едната на несъзнателно народно сжществуване, когато хората отъ единъ родъ сжществуватъ, но безъ идея за своята цѣлостность, безъ нѣкакви опредѣлени задачи, и втората — на съзнателенъ народностенъ животъ, когато народътъ има пълно разбиране за сжществуването си и преследва общонародни цели. Въ рамкитѣ на последната епоха е тъй нареченият исторически животъ на народа.

Всѣки съвременен народъ има свое историческо минало, свой исторически животъ, своя история. Въ нея сж записани дѣлата и преживяванията му като нѣщо цѣло, дава се общо картината на неговия животъ съ единствена цель да се предоставятъ на иднитѣ поколѣния необходими материали за тѣхна поука и знания. Но миналитѣ преживявания на единъ народъ сж завещани на поколѣнията и по другъ начинъ — по пжтя на подсъзнанието, на наследственостьта,

поради което следитѣ имъ сѫ винаги дълбоки и трайни. Традициитѣ, обичаитѣ, навицитѣ, били тѣ физически или душевни, се тъй насаждатъ въ душата на народа, че промѣнятъ дори характера му. Затова този богатъ материалъ, доставенъ отъ вѣковното минало, не бива да остане неизползуванъ. Единъ народъ, който иска съ всичкото си съзнание и воля да се издига културно, да се усъвършенствува, би направилъ голѣма грѣшка, дори би извършилъ престѫпление, ако не си послужи съ опита на дѣдитѣ си.

Ние се интересуваме отъ духовнитѣ способности на нашия народъ, отъ разнообразнитѣ имъ елементи, защото тѣ сѫ, които подпомагатъ победата и осигуряватъ сѫществуването и независимостьта на народа. Тѣзи елементи сѫ нѣколко, но единъ отъ тѣхъ е народната гордость, която най-добре заздравява народностното чувство и служи за основа на народната честь. Това тъй необходимо чувство се насажда въ народната душа сѫщо така по пѫтя на наследственостьта и по пѫтя на съзнанието, на убеждението. Първиятъ начинъ почти не сѫществува у насъ, защото единъ народъ, който е изживѣлъ петвѣковно робство, когато подъ такъвъ режимъ сѫ се изредили почти 20 поколѣния и то при тъмно невежество и голѣма сиромашия, не е чудно ако следитѣ отъ национална гордость сѫ „изчезнали", както казва проф. Успенски, още повече, че въ паметьта на народнитѣ маси е билъ изчезналъ дори споменътъ отъ нѣкогашната българска държава.

Смисълътъ на повика на Отца Паисия къмъ българския народъ въ втората половина на 18-я вѣкъ е тъкмо този. Той потвърждава слабото народностно съзнание и липсата на народна гордость. Неговото питане къмъ българския народъ — „защо се срамишъ да се наричашъ българинъ", е знаменателно, защото е точно указание за слабитѣ народностни чувства всрѣдъ всички българи, независимо отъ тѣхната интелигентность. При тази историческа констатация ясно е, че следъ дългото робство е предстояло да се събудятъ и развиятъ най-първо народностнитѣ чувства за да се тури началото на здрава национална култура. Работа сериозна, работа на усиленъ духовенъ градежъ, която е сѫщината на нашето възраждане. Съ огледъ на това е билъ усвоенъ вториятъ начинъ за издигането на народната гордость — чрезъ просвѣта и убеждение, при който голѣмъ дѣлъ се пада на българското училище, а следъ Освобождението още и на мощното съдействие на българската казарма.

Обаче нѣколко случаи презъ войнитѣ и презъ мирния общественъ животъ показватъ, че въ тази посока трѣбва още много да се работи, защото въ народното възпитание има нѣщо недовършено, че сѫ необходими нови и добре организирани усилия, толкова повече, че днесъ, когато границитѣ на българската държава обгърнаха новоосвободенитѣ

земи, дойде наше население, което е било съзнателно заблуждавано и сѫ му били внушени противни на българщината чувства. Днесъ повече отъ всѣки другъ пѫть е необходимо да се повиши народната гордость и то не само защото е полезно за народното единство, а и защото е заслужена; необходимо е да се премахне единъ особенъ родъ скептицизъмъ къмъ всѣко народно дѣло и начинание, който понижава самоувѣреностьта, тъй необходима при всѣко творчество, и възспира самочувствието на достоинство и на равенство спрямо другитѣ народи. Чувството на инфериорность по отношение на чужденцитѣ, което българинътъ има по внушение презъ време на двойното робство, се дължи именно на недостатъчно развитото още чувство на национална гордость. А това чувство може да се зароди у човѣка и у народа само когато се убеди въ миналитѣ достоинства и достоинствени дѣла на народа си.

Тази психологическа истина и нужда ни подсказа да изложимъ накратко великото въ миналото на нашия народъ съ огледъ на националното възпитание, толкова повече, че въ военната литература липсва историческо изложение съ такава конкретизирана цель. Поради проявената назаднича вость въ това отношение мислимъ, че тѣзи нѣколко страници ще бѫдатъ полезни за всѣки българинъ, който иска да израстне национално предъ себе си. А що се отнася до военнитѣ кадри, тѣ имъ сѫ необходими, за да могатъ всички въ казармата да работятъ съ още по-голѣмо въодушевение и да възпитаватъ национално подчиненитѣ си, чрезъ тѣхъ и българския народъ, като ги убедятъ въ безспорнитѣ народни достоинства.

Образуването на българската държава и нейното политическо развитие*)

Следъ победата при устието на р. Дунавъ ханъ Исперихъ сключилъ договоръ съ византийския императоръ Константинъ Погонатъ въ 679 г., споредъ който Византия се отказвала отъ заетитѣ отъ българитѣ земи въ Мизия, признавала независимостьта и самостоятелностьта на новата държава и се задължавала да плаща годишенъ данъкъ. Съ това билъ поставенъ основниятъ камъкъ на новата българска държава на Балканитѣ, бѫдещето на която никой не е можалъ да предвиди, дѣло не на дипломацията или на случайностьта, а само на меча. Разполагайки съ добре организирани сили, и то съ повишенъ воинственъ духъ следъ спечелената победа, новооснованата държава образувала здрава ядка всрѣдъ не-

*) Споредъ проф. В. Златарски — История на Бълг. държава.

сговорната славянска маса, около която отдѣлнитѣ славянски области могли да се присъединятъ, толкова повече, че българитѣ имали по широки разбирания и по-голѣмъ замахъ въ устройството и управлението на по голѣма държава. **При вроденитѣ наклонности на славянитѣ къмъ разединение войската е била единственото сигурно срѣдство, за да бѫдатъ сведени и задържани подъ знамето на една обща държава.** Истина, която се потвърждава отъ размиритѣ, които често сѫ изхождали отъ славянскитѣ боляри и които сѫ били потушавани само отъ здравата ржка на владѣтеля. Не само това, но положението на новата държава въ срѣдината на Полуострова, както и непрестаннитѣ ѝ спорове съ силната Византия сѫ друга причина за военния характеръ на българската държава и на нуждата да бѫде силна.

Нуждата да бѫде държавата военно силна е подсказвала на владѣтелитѣ ѝ да я увеличаватъ по население, а това значи да разширяватъ границитѣ ѝ, като обединятъ или завладѣятъ съседнитѣ славянски племена. Проф. Благоевъ забелязва много право, че докато е трѣбвало българската държава съ едната ржка да обединява славянитѣ, съ другата ржка е трѣбвало да обуздава Византия. Защото тя винаги е била ревнива къмъ разширението на българската държава; трѣбвало е да спира нахлуванията на други народи, нападащи съ ярость отъ северъ, а по-късно и да отблъсва нападенията на сърбитѣ, които, потиквани винаги отъ Византия, се стремѣли да разширятъ държавата си за смѣтка на славянитѣ подъ българска власть. И наистина, благодарение само на здравата военна организация, младата българска държава е могла да се закрепи на това опасно мѣсто по времето на ханъ Исперихъ въ едни доста широки граници — отъ долното течение на р. Днестъръ до р. Искъръ и отъ веригата на Стара-планина до подножието на Карпатитѣ. И обратно, винаги следъ военни неуспѣхи въ страната сѫ избухвали раздори, династически борби и държавата е преживявала тежки минути за сѫществуването си. **Още отъ първитѣ дни на държавата войската е била най-сигурното срѣдство въ ржката на владѣтеля, за да я заздрави вѫтрешно, да я запази външно и да я разшири до далечни предѣли.**

Историята на България е изпълнена съ множество войни и борби. Почти всѣки владѣтель е водилъ по една или нѣколко войни, поради което нашиятъ народъ не е ималъ въ миналото си никога необходимото спокойствие, за да се отдаде на по-издигната творческа дейность. Всичко, което е създадено, е резултатъ на творческия даръ на народа, който е хабилъ енергията си въ войни, за да запази сѫществуването си, въ неспиренъ градежъ, за да поправи опустошенията и разрушенията отъ войнитѣ и въ едно неспокойно напрежение предъ постоянната опасность отъ Византия и другитѣ съседни

държави. Това положение е характерно за живота на българския народъ, то е истински исторически подвигъ и трѣбва да се има предвидъ, когато се търси достойното въ неговото минало. Тъкмо затова достойното въ живота на нашия народъ трѣбва да се цени дважъ повече, защото е извършено и създадено посрѣдъ множество неспокойства и тежки странични грижи. Основаването на българската държава е само по себе си едно знаменателно дѣло съ грамадно историческо значение. Но нейното закрепване въ естественитѣ предѣли на велика Византия и тъй близу до столицата ѝ, както и за силването на България до степень да стане опасенъ съседъ на Византия и съперникъ на величието ѝ е наистина, необикновено историческо дѣло, каквито малко има равни на себе си. Величието на тази историческа победа става още по-голѣмо като се вземе предвидъ, че българската държава е станала въ сравнително кратко време твърдѣ жизненъ центъръ, че е можала съ сила да отблъсва натиска на опасни съседи, каквито, освенъ Византия, сѫ били аваритѣ, франкитѣ, маджаритѣ, печенезитѣ и пр.

Носейки съ себе си навика къмъ строга обществена и военна дисциплина и на абсолютна покорность къмъ държавния глава, прабългаритѣ сѫ пренесли на Полуострова не само здравата си туранска кръвь, но и ценнитѣ си обществени качества, необходими да се тури началото на държава съ силна административна и военна организация и съ сигурни връзки между власть и народъ.

Тази духовна подкваса е била особено необходима за едно население като славянското, което, както вече казахме, е имало тъкмо обратнитѣ обществени наклонности. Този исторически фактъ е много поучителенъ за днешно време, понеже, като живѣемъ всрѣдъ благата на свободата, често пѫти забравяме на какво се дължи външната сигурность и вѫтрешното спокойствие на страната. Моментътъ, когато дветѣ раси, дветѣ култури и различнитѣ имъ вѣковни традиции се прибощили, е отъ голѣмо историческо значение, защото отъ него е зависѣло — да бѫде ли България или да не бѫде. Той е особенъ психологически моментъ, понеже главно мѣсто въ него заема твърдата воля на държавния глава (Исперихъ), неговото решение да тури край на скитничеството и, въпрѣки опасноститѣ, да основе своя държава въ границитѣ на Византия.

Така започналъ бурниятъ политически животъ на българската държава и на народа ѝ, който въ продължение почти на 13 вѣка е преминалъ пѫть усѣянъ само съ препятствия, като е оставилъ задъ себе си много жертви, много неволи, но и много слава. Неволитѣ — това сѫ упоритѣ му борби съ съседитѣ, особено съ Византия и съ варваритѣ, които охотно нахлували въ Балканитѣ, това сѫ дългитѣ ѝ

тежки робства, които сѫ спирали развоя на страната. А славата — това сѫ безбройнитѣ военни победи и особено държавниятъ и културниятъ напредъкъ. Въпрѣки превратноститѣ на сѫдбата, българскиятъ народъ издържа необикновения гнетъ на робството, остана твърдъ на народностното си съзнание и въ вѣрата си за по-добри дни, та и днесъ сѫществува все тъй жизненъ, както преди 13 вѣка, но вече гордъ съ миналото си и още по-силно обнадежденъ въ напредъка си.

Общо казано, въ политическия животъ на нашия народъ сѫ сѫществували главно следнитѣ проблеми: а) вѫтрешното закрепване на страната; б) обединението на балканскитѣ славяни; в) разширението на държавнитѣ граници и г) културниятъ и стопански напредъкъ на народа.

а) Вѫтрешното закрепване на страната

Тази задача е била първата, която още ханъ Исперихъ си поставилъ да разреши. Лесно може да си представи човѣкъ какво е представяла вѫтрешно българската държава презъ първитѣ дни и години отъ създаването ѝ. Представяла е смѣсица отъ два различни по манталитетъ народа, съ различни расови наклонности, съ различни традиции и обичаи, съ различни разбирания върху обществения животъ, съ различни отношения къмъ върховната власть и пр., вследствие на което тѣ се търпѣли и държали по разумъ, но въ чувствата си били сѫщо различни. Еднитѣ искатъ да бѫдатъ победители и да се ползуватъ съ правата на победители, а другитѣ не желаели да бѫдатъ считани като победени, съзнавайки численото си превъзходство и главно разчитайки мълчаливо на силното византийско влияние. Тѣзи обстоятелства сѫ очертавали вѫтрешната слабость на държавата. Не само това, но като се вземе предвидъ, че българската държава е била едвамъ зацепена на Полуострова благодарение на една военна победа надъ многократно по-силна и по-богата съседка, която всѣки моментъ е можела да оспори съ сила правото ѝ на сѫществуване въ нейнитѣ естествени граници, става ясно, че положението на младата държава е било външно несигурно, обстоятелство, което не може да не е смущавало еднакво управницитѣ и населението.

Разбира се, това положение не е могло да бѫде поправено изведнажъ, поради което се е налагало да има една хармонирана вѫтрешна и външна политика, политика на голѣма тактичность отъ една страна, и на строги мѣрки — отъ друга. И трѣбва да се признае, че постигнатитѣ резултати отъ Исперихъ по отношение на вѫтрешното спокойствие и на външната сигурность, чрезъ достигането на удобни стратегически граници, сѫ наистина удивителни, особено като се знае, че въпрѣки сключения съ Византия договоръ, тя не е

преставала да интригува всрѣдъ славянското население. Стореното презъ първитѣ години отъ раждането на българската държава е безспорно актъ на голѣма държавническа мѫдрость и неоценима заслуга на ханъ Исперихъ.

Обаче вѫтрешното положение се промѣняло често, било поради активната намѣса на Византия, която продължавала да счита българскитѣ земи за свои, или поради обстоятелството, че съ присъединяването на нови славянски племена етническото равновесие се измѣнило още повече въ полза на славянитѣ, които открито почнали да искатъ права и да се мѣсятъ въ управлението. Тогава именно започнала истинската вѫтрешна криза, винаги подклаждана и използувана отъ Византия. Тогава проблемата за вѫтрешното заздравяване на страната ставала все по-жизнена, по-наложителна и предметъ на особени грижи за почти всички наши владѣтели. Какво е било положението тогава, можемъ да си го представимъ, като спремъ вниманието си върху това, което виждаме днесъ у насъ. И днесъ нашиятъ вѫтрешенъ животъ е смущаванъ отъ чужди влияния на идеологична и политическа основа, и днесъ властьта е съблазънь за мнозина и ясно е, ако властьта не би взела сериозни мѣрки за да ограничи тѣзи резединителни влияния, сигурно въ страната ни би имало постоянни раздори съ кой знае какви последици. Така е било въ старата наша държава.

На първо време мѣркитѣ, които били употрѣбявани отъ властьта, били изключително отъ характеръ да държатъ населението въ страхъ отъ властьта. Но затова, когато властьта е била слаба или се е намирала въ затруднение, недоволнитѣ сѫ вдигали винаги глава и сѫ причинявали голѣми пакости на страната. Тази именно особеность е станала причина да се потърсятъ други, по-сигурни срѣдства и, както вече споменахме, тѣ били намѣрени въ идеята за духовното оеднаквяване на населението, за да последва и духовното имъ обединение. Тази мѫдра идея принадлежи на князъ Бориса I, за осѫществяването на която той тури началото съ своитѣ смѣли и сѫдбоносни нововъведения.

б) Обединението на славянитѣ

Обединението на балканскитѣ славяни е идея отъ първостепенно държавно-политическо значение. Тя е била продиктувана не само отъ владѣтелската амбиция на нашитѣ ханове, но и отъ чисто военно-политически съображения, които се налагали въ момента и които и днесъ дори се чувствуватъ. По тѣзи причини прилагането на тази идея било държавна необходимость. Особеното политическо и географско положение на българската държава общо и частно по отношение на силната Византия и на идващитѣ отъ северъ народи е

налагало да се вематъ сериозни мѣрки, за да се запази сѫществуването на младата държава и да се осигури спокойствието на населението, главно на славянитѣ, които сѫ търсили въ българската власть именно сигурность и спокойствие. Това спокойствие българскитѣ владѣтели сѫ били единъ видъ задължени да го създадатъ, толкова повече, че то било свързано съ авторитета на властьта, отъ който доста зависѣлъ цѣлиятъ обединителенъ планъ. А тази външна сигурность българскитѣ владѣтели биха могли да осѫществятъ само ако държавата бѫде силна—силна по население, силна военно, за което трѣбва да бѫде силна икономически и териториално.

Осѫществяването на тази идея било улеснено отъ три обстоятелства: първо — сравнително доброто разположение на славянитѣ къмъ българитѣ, обяснимо съ омразата къмъ Византия, съ голѣмата тактичность на българскитѣ владѣтели и съ доброто мнение, което славянитѣ имали за българитѣ, считайки ги за храбри бойци и за „непобедими“. Второто—че съ присъединяването на балканскитѣ славяни къмъ България се отслабвали бойнитѣ възможности на Византия и трето — че тъкмо по това време на източнитѣ граници въ М. Азия на обширната византийска империя се появили опасни нападатели, които отвличали вниманието на империята въ онази посока. Осѫществяването на тази идея е свързано съ много войни, съ много териториални колебания, но е било преследвано съ забележителна настойчивость презъ цѣлото сѫществувано на нашата държава дори и днесъ. Презъ царуването на Симеонъ Велики и на царь Иванъ Асена II българската държава достигнала своя връхъ на величие, като обединила всички славяни отъ Карпатитѣ до Бѣло море и отъ Адриатика до Черно море.

Обединението на балканскитѣ славяни е наистина голѣма държавническа идея на нашитѣ далновидни и воинствени първи ханове. Идея отговаряща на една историческа необходимость, която и днесъ има своята стойность, а именно — да се засили България възможно повече, за да може съ по голѣма сигурность да устои на многостранния и опасенъ натискъ отвънъ. Идея по видъ проста, но велика по своята политическа сѫщина и по своитѣ исторически последици; идея, безъ която българската държава не би преживѣла страшнитѣ изпитания презъ годинитѣ на срѣдновѣковието, нито нашиятъ народъ би сѫществувалъ днесъ съ тринадесетвѣковенъ съзнателенъ народностенъ живстъ. А колко трудно е било сѫществуването ѝ, можемъ да сѫдимъ по това, което изживѣ Третото ни царство, докато постигне обединението на цѣлокупния народъ и то при положение, че този пѫть откѫснатитѣ части сами желаеха това обединение. Тогава положението е било съвсемъ друго—не винаги славянскитѣ племена сѫ се подчинявали доброволно, не винаги

сѫ били вѣрни на българската власть, особено когато сѫ се намирали въ опасность, и затова наистина е трѣбвало много тактъ, много умение и здрава ржка отстрана на владѣтелитѣ ни, за да приобщятъ славянитѣ къмъ българската държава. Това обединение е струвало много войни, много кръвь, много неволи и рискове, докато стане дѣло, и затова престѫпление предъ историята би било, ако оставимъ парче земя въ чужди ржце. И всичко това, повтаряме, се дължи на високия държавнически усѣтъ на нашитѣ велики и воинствени царе и на тѣхната необикновена настойчивость въ продължение на вѣкове.

Друго велико дѣло въ нашата история е не само създаването на обширна държава, но и **създаването отъ разнороднитѣ по духъ и по произходъ населения на тази държава едно етническо цѣло, единъ народъ, надъханъ съ българско народностно съзнание и гордость и преданъ на българската държава и нейния държавенъ глава.** Това дѣло трѣбва още повече да се цени поради обстоятелствата, при които се е осѫществило. Съседството съ великата по силата, блѣсъка и влиянието си Византия е било винаги причина да се раздвоява желанието и държането на славянитѣ по този въпросъ. Великолепието на Цариградъ и на византийскитѣ императори, както и високата византийска култура съ идеитѣ и тържественостьта на християнската черква сѫ били силни притегателни стимули за славянитѣ, които изпъквали още по-силно при бедната външность на българската държава и власть. Силното влияние на цариградската патриаршия чрезъ християнството и гръцкото духовенство, както и усвоената гръцка национализаторска политика, която е давала добри резултати, сѫ били сериозно неблагоприятно условие за приобщаването на славянитѣ къмъ българската църква. **Сѫщата пръчка сѫ оказвали и сърбитѣ, които, служейки си чрезъ завоевания, винаги сѫ използували благоприятнитѣ моменти, за да се увеличатъ за смѣтка на славянитѣ отъ клона анти, които отдавна приспадали къмъ славянобългарската държава.** При такива тежки условия и при едно видимо съревнование въ сила и въ престижъ между Византия и България нашитѣ стари владѣтели се нагърбили съ едно сѫдбоносно дѣло и успѣли.

Причината на този голѣмъ политически успѣхъ, и то при изброенитѣ неблагоприятни условия, се крие не само въ бойната жизненость на прабългаритѣ, не само въ растещия престижъ на българскитѣ владѣтели, но още и въ сѫществуващото родство и езиково сходство между славянската група, наречена „анти“, която първа се е спуснала отъ Дакия презъ Дунава и се е поселила на Балканитѣ, като заела по-голѣмата имъ часть. Населявайки най-плодороднитѣ области на Полуострова и въ по-тѣсенъ допиръ съ византийската култура,

славянитѣ скоро усвоили идеята за по-издигнатъ политически животъ, за независимость отъ византийското влияние, поради което сравнително лесно възприели идеята да образуватъ отдѣлна своя държава подъ охраната и ржководството на българитѣ. Тъкмо обратно е било положението на другата славянска група, наречена „сърбо-хърватска“. Заемайки западната часть на Полуострова съ нейнитѣ многобройни планински гребени и бърда, тя останала дълго време подъ влиянието на славянската си слабость — да живѣятъ разединено и въ взаимни борби, поради което много късно се заражда у нея желанието за обща държава. Когато България, въ рамкитѣ на цѣлата група анти, е имала тривѣковенъ буренъ държавенъ животъ, на северозападнитѣ ѝ граници се явяватъ първитѣ заченки на нова славянска държава — Сърбия.

Нашиятъ виденъ ученъ славяноведъ проф. Л. Милетичъ доказва по единъ безспоренъ начинъ езиковото различие между казанитѣ две южнославянски групи и опредѣля тѣхната етническа граница. Той намира голѣмо езиково сходство между Мизия, Тракия, Македония и Моравско, които области сѫ били именно населявани отъ групата анти, наречена покъсно „славянобългарска“. „Това именно родство на македонскитѣ българи съ тѣзи отъ Стария Балканъ и отвѫдъ Родопитѣ, казва проф. Мутафчиевъ, обяснява тѣхната обща историческа сѫдба и обединението имъ въ единъ народъ“.

Величието на първото българско царство е изразено, освенъ въ идеята за обединение на славянскитѣ племена, още и въ подбора на срѣдствата за неговото осѫществяване, понеже не е било тъй лесно да се премахнатъ различията и враждебнитѣ настроения между племената, както и наследената склонность къмъ разединение и непокорство. Като се има това предвидъ, трѣбва наистина да се признае, че постигнатото обединение е необикновено дѣло. Ако учредяването на държавната власть съ своето административно и военно устройство е било едно отъ срѣдствата, за да се създаде една механическа общность отъ хора, то, обаче, не е било достатъчно, за да се създаде новъ народъ съ вѫтрешни духовни връзки, та да образува здраво и трайно етническо цѣло. За последното сѫ били необходими и други срѣдства, срѣдства духовни, каквито нашитѣ мѫдри ханове — Тервелъ, Крумъ, особено царетѣ — Борисъ и Симеонъ, сѫ ги схванали и приложили съ казания вече резултатъ.

Честитѣ голѣми войни по всички посоки на Полуострова сѫ сѫщо спомагали за смѣсването и опознаването на населенията въ обширнитѣ за тогава държавни граници. Различията и разграниченията между отдѣлнитѣ племенни владения били постепенно заличвани и пространството между държавнитѣ граници ставало незабелязано нѣщо цѣло, общо, нѣщо познато и сродно на всички, ставало държавна и народна територия. А поставенитѣ общи цели на войната — било за увеличаване на общитѣ блага или за обща защита противъ нѣкои опасни противници, както и общото ржководство на войната отъ българския владѣтель, общата победа или неуспѣхъ, сѫ били важни деятели за сближаването на хората и на населенията отъ разнитѣ области и сѫ ги поставяли въ положение да изпитватъ съвмѣстно чувствата на радость, на гордость, на слава, на страдания и желание за нова борба и победа, да иматъ общъ духовенъ животъ. Тѣзи чувства сѫ се зараждали неволно и по съвсемъ естественъ пѫть, вследствие на което духовното общуване и духовното преливане, като най-силно когато е на бойна основа, се е извършвало доста често и се е заздравявало поради нестихващитѣ опасности.

Приемането за официаленъ езикъ на славянския и общо единството въ говора за цѣлата страна, дѣло на царь Бориса I, е друго важно срѣдство, което е спомогнало за оформяването на българския народъ. Като идея, това срѣдство е много ясно, но като приложение — не е било тъй лесно приемливо, особено за прабългаритѣ, които сѫ държали здраво на традициитѣ и на положението си въ страната.

Вѫтрешнитѣ условия, при които държавата сѫществувала, били такива, че единството въ езика и писменостьта се считали за политическа необходимость. Славянскиятъ елементъ, вече достатъчно обединенъ, представялъ голѣмо болшинство и сила чрезъ влиянието си върху държавния животъ. Отъ друга страна, прабългаритѣ, като управяващъ и властвуващъ елементъ въ страната, настоявали да запазятъ първенствуващото си мѣсто. Недоволствата и дори открититѣ борби между двата етнически елемента създавали крайно натегната политическа атмосфера, която трѣбвало да намѣри своя гръмоотводъ. И такъвъ станалъ самиятъ царь Борисъ, който взелъ смѣлото решение да предпочете славянския езикъ предъ прабългарския. Решение равностойно на исторически подвигъ, понеже, съ рискъ да разтърси отъ основи държавната сграда, турилъ здраво начало на едно дълго народно бѫдеще и канализиралъ общия културенъ напредъкъ.

Но общиятъ езикъ и писменость имали и голѣмо външно политическо значение — чрезъ тѣхъ българската държава и новосъздаденията български народъ се освобождавали отъ византийското влияние, което се провеждало главно чрезъ езика и писменостьта на гърцитѣ. По този начинъ държавата и народътъ се национализирали, поставили духовна граница между България и Византия, вследствие на която още по-добре била подчертана българската териториална собственость. Тази последица била отъ голѣмо значение въ момента, защото Византия е считала винаги земитѣ на Полуострова за нейно владение, а заетитѣ отъ България области

за временно отчуждени, поради което никога не изпущала да се интересува и мѣси въ вѫтрешния имъ животъ и дори да изявява своитѣ стари права. По този начинъ билъ туренъ край и на политиката за погърчване на славянитѣ, която винаги е била главна задача на гръцката черква.

Приемането на християнството е другъ великъ актъ на Първото българско царство и може би едно отъ най-действителнитѣ срѣдства за обособяването на българския народъ като едно цѣло, особено следъ като е била създадена и самостоятелна народна черква. До покръстването на народа християнството било елементъ на разединение, понеже, като неофициална религия, се разпространявало безъ съгласието на властьта и внасяло колебание и раздвоение въ духовния животъ на славянитѣ. Не само това, но въ рѫцетѣ на гръцкитѣ проповѣдници то било и срѣдство за политически агитации противъ българската държава, особено по отношение на политиката ѝ спрямо Византия.

Следъ покръстването вѫтрешното положение било значително избистрено. Общността на религиознитѣ вѣрвания, подобно на общитѣ идеи, докосвала по-дълбоко душевния животъ на хората, възбуждала и уеднаквявала тѣхната мистика и затова действувала сигурно, за да се създаде духовно единство, отъ каквото всѣки народъ се нуждае. Но и съ своята религиозна доктрина християнството допринесло твърде много за омекотяването на нравитѣ, за създаването на здрава основа на другъ по-висшъ моралъ, който сѫщо е спомогналъ за изглаждането на старитѣ различия между двата етнически елемента.

Обаче приемането на християнството за официална религия въ страната накарало византийското правителство и цариградския патриархъ да мислятъ, че съ този актъ тѣхното влияние въ България ще се засили и тѣ наистина почнали да се мѣсятъ въ държавния животъ на България, нѣщо, което никога не би било търпѣно отъ българскитѣ владѣтели. Именно затова въ главата на царь Борисъ се явила друга голѣма идея — **да отдѣли българската черква отъ византийската, като създаде независима народна черква, съ българска духовна йерархия и съ равноправенъ на цариградския патриархъ черковенъ глава, сѫщо българинъ.** Идея високо патриотична, но чудновата за времето си, понеже православната черква била свикнала съ едни традиции, съ установени патриаршески тронове и не било тъй лесно да се създаватъ нови. Тази именно закоравѣла традиция нашитѣ царе разбили, за да турятъ начело на българската черква български патриархъ и по този начинъ сѫ прекѫснали всѣко византийско влияние. Този актъ е отъ голѣмо политическо значение и е изразъ на съзнато вече национално достоинство, на национална гордость.

Но тъкмо този новъ успѣхъ на българската власть далъ новъ поводъ за жестоки борби между Византия и България, защото първата не искала да се помири съ загубата на влиянието си, понеже то имало и свои политически последици. Съ прогонването на гърцкото духовенство отъ България и изхвърлянето на гръцкитѣ черковни книги, на гръцкия езикъ и писменость границитѣ между двѣтѣ държави добивали строго очертание, между двата народа се поставяло ясно етническо разграничение, което по-рано се губѣло подъ влиянието на гръцкото православие. Поставенъ въ такива вече граници, българскиятъ народъ се оформилъ етнически и добилъ свободата да има своя култура и свой духовенъ животъ. Обстоятелство, което трѣбва да се прецени, за да се види колко то е велико. Ще се спремъ върху този исторически фактъ, защото той има значение и днесъ, понеже не сме напълно запазени отъ външни влияния, които могатъ да бѫдатъ пакостни за духовното ни единство.

Съ основаването на българската държава границитѣ на Византия били все повече и повече стѣснявани, но тя оставала непокѫтната въ едно отношение — границитѣ на нейното културно влияние оставали незасегнати. Византийската култура била по-силна отъ българското оръжие и главно тя прѣчела за по раншното духовно обиденение на славянитѣ. Военния гений на ханъ Крумъ билъ недостатеченъ, за да се отмѣстятъ тѣзи византийски граници. България била преблизу до Византия и връзкитѣ на славянитѣ съ нея били силни. Необходими били съответни противомѣрки — на византийска култура трѣбвало да се противопостави българска култура, да се неутрализира едностранното влияние на християнството, като се възприеме такова и отъ България, да се отстрани вмѣшателството на гръцка черква, като се учреди българска черква, да се премахне гръцката писменость и книжнина, като се създаде българска писменость, и пр. Само тогава България е можала да стане пълна господарка у себе си и да бѫде формално и духовно независима. И всичко това е било постигнато чрезъ националазирането на черквата и на книжнината, защото **националната култура е били и ще бѫде най-сигурната историческа охрана на народитѣ.** Византийцитѣ сѫ знаели тази практическа истина и сѫ я прилагали съ успѣхъ, дато съ културата си сѫ обезвредявали и претопявали чуждитѣ елементи, на първо мѣсто славянитѣ.

Но сѫщата истина сѫ схващали и прозорливитѣ умове на Крума, Бориса и Симеона, които сѫ искали: първиятъ — да противостави само силата на оръжието, вториятъ — силата на културата, а третиятъ — едната и другата сила. „Речьта на императора Романа къмъ Симеона, казва Рамбо, е позивъ на култура къмъ култура, на слабъ къмъ силенъ, на Византия къмъ България. Въ лицето на императора Симеонъ

презрѣлъ Византия, императоръ, патриархъ, сенатъ, мощи на светии — всичко се унизило предъ него". Българската черква се задържала и при Самуила, който, следъ падането на източната часть на държавата подъ Византия, пренесълъ седалището на черковния глава въ Охридъ.

Приемането на християнството имало и по-далечни благоприятни политически отражения. Българскитѣ владѣтели и българскиятъ народъ не били вече считани отъ християнска Европа като варвари, поради което взаимнитѣ имъ отношения били значително улеснени. Така, напр., папитѣ почнали да се интересуватъ отъ България и да влизатъ въ преговори съ нея. Българскиятъ владѣтель можелъ да праща посолства и да преговаря съ западнитѣ християнски крале. Престижътъ на българския царь билъ значително издигнатъ, поради което славянитѣ не считали за унижение да му се подчиняватъ и пр. За българскитѣ царе нѣмало друга прѣчка и тѣ можели вече да мечтаятъ за византийския императорски тронъ. А чрезъ славянския си характеръ и приетата славянска писменость България станала посрѣдникъ за разпространяване на християнството между другитѣ славяни и първиченъ изворъ за общославянска просвѣта. А това не е малко.

Покръстването оказало голѣмо влияние и въ друго отношение върху вжтрешния животъ на страната. Настанало успокоение. Борбитѣ между боляритѣ българи и славяни затихнали. Въ името на християнството, което препоржчва миръ и любовь между хората и покорность къмъ властьта, тѣзи два вида боляри влѣзли въ допиръ и последвало постепенно примирение. А що се отнася до народа, съ приемането на християнството се премахвало ограничението за тѣхното кръвно смѣшение. Общиятъ покривъ на черквата сближилъ българи и славяни и улеснилъ взаимнитѣ женитби и родства, поради което българскиятъ елементъ почналъ да изчезва, докато съвсемъ се претопилъ въ славянската маса и изчезналъ като расово съзнание и расова кръвь. Това обстоятелство е най-важното условие и най-значителенъ фактъ за оформяването на балканскитѣ населения въ българския народъ.

Отъ историята на Балканитѣ се вижда, че Византийската империя е дала животъ на нѣколко самостоятелни държави, първа отъ които е била България, много по-късно Сърбия, Хърватско, а въ 13-я вѣкъ и Ромъния. Въ началото си тази империя била и останала сборище отъ народи безъ национална окраса и сжществувала въ името на римското минало и амбицията на властвуващитѣ императори. По-късно гърцитѣ заели ржководно мѣсто, но, чувствувайки се недостатъчно силни и умни да управляватъ такава голѣма империя съ успѣхъ, потърсили опора у други народи, като се стремѣли да ги приобщатъ къмъ себе си чрезъ черквата, подкупи, култура и женитби. На тази гръцко-византийска уловка единствено българитѣ не се хванали, въпрѣки голѣмитѣ усилия за това на цариградското правителство и на патриаршията. Поради тогавашнитѣ международни отношения границитѣ се промѣняли твърде често, обаче етническитѣ граници оставали почти неизмѣнни. „Когато турцитѣ завладѣли Полуострова, заваренитѣ държави не били въ етническитѣ си граници, казва видниятъ историкъ Рамбо. Турцитѣ унищожили една по една тѣзи държави, но турското оржжие и турската култура били безсилни предъ етническитѣ граници на българи, сърби, ромъни и албанци. Тѣзи етнически граници останали сжщитѣ, каквито сж били въ 10-я вѣкъ и каквито сж и днесъ още". (Рамбо — Предисловие — стр. 14). Тази констатация на авторитетния историкъ е най-компетентното доказателство, **че обединителното дѣло на великитѣ ни ханове и царе е здраво и съ историческа стойность и заслужава да бжде общонародна гордость, защото е постигнато при крайно трудни условия и съ цената на неизброими жертви. И ако днесъ се радваме, че България отново зае голѣма часть отъ етническитѣ си граници, трѣбва винаги съ признателность да си спомняме за всички знайни и незнайни ратници презъ изтеклитѣ 13 вѣка за това велико и сждбоносно дѣло.**

в) Разширяването на държавнитѣ граници

Разширяването на българската държавна територия е ставало винаги съ огледъ на идеята за обединяване на славянитѣ, което въ основата си целѣло да осигури сжществуването и независимостьта на държавата. А по-късно, когато сигурностьта на държавата била постигната, разширението на границитѣ се вършело и съ огледъ да се постигне по-голѣмо държавно могжщество, къмъ каквото се стремѣли и други владѣтели въ Европа въ онази епоха. Примѣрътъ на старата римска империя дразнѣлъ въображението на западнитѣ европейски владѣтели, а примѣрътъ на обширната и високо културната Византия дразнѣлъ мечтанията на източнитѣ владѣтели. Величието на Византия било пожелавано не само отъ гърцитѣ, но и отъ българитѣ, латинянитѣ, руситѣ, арабитѣ и турцитѣ. Византия въздействувала най-силно върху най-близкитѣ ѝ съседи — българитѣ, които първоначално гледали на нея съ обаяние, а по-после и съ желание да ѝ бждатъ равни.

Разширението на границитѣ е ставало споредъ политическитѣ условия и възможности, а така сжщо и съ огледъ на военно-стратегическитѣ съображения. Напримѣръ, Исперихъ разширилъ границитѣ най-първо до балканския гребенъ, за да има добра отбранителна линия, а после настжпилъ къмъ западъ до течението на р. Искъръ, като съ това искалъ

да осигури фланга си отъ западнитѣ крайдунавски византийски крепости, които винаги биха го безпокоили въ случай на борба въ южна посока. Освенъ това така по-лесно би разпространилъ владението си по лѣвия брѣгъ на Дунава. Покъсно, когато ханъ Крумъ достигналъ и заелъ Бѣлградъ, почувствувалъ, че положението откъмъ югъ не е сигурно стратегически и затова, преди да разшири държавата си още на западъ, счелъ за необходимо да тури ржка на София и софийската котловина, отгдето се доминиратъ главнитѣ направления отъ Тракия и Македония къмъ северъ. Съ огледъ пакъ на чисто военни съображения ханъ Тервелъ намѣрилъ за нуждно да премѣсти границата южно отъ Източния Балканъ, защото стоенето на византийцитѣ до самитѣ балкански проходи било крайно неудобно за сигурностьта на столицата Плиска, а сжщо и за цѣлата държава. Затова той използувалъ първия благоприятенъ случай, който му се представилъ, да заема областьта „Загорие". Че тази териториална придобивка била особено важна отъ военно гледище се вижда отъ факта, че още при първото спрѣчкване между България и Византия последната направила опитъ да я възвърне, но не успѣла. Не само това, но както се вижда отъ военната история на двѣтѣ страни, тъкмо тази область заедно съ Тракия била театъръ на безброй бойни действия, като намираща се по най-кжсото операционно направление между двѣтѣ столици и като база за нападения презъ Одринъ за Цариградъ.

Политическото и териториално издигане на нашата държава започнало по-усилено въ началото на 9-я вѣкъ, когато вжтрешнитѣ борби затихнали и когато на българския престолъ се качилъ воинственията ханъ Крумъ Къмъ това време положението на северозападъ се промѣнило. Аваритѣ, които били най-опаснитѣ съседи, били сразени отъ франкитѣ (Карлъ Велики) и отблъснати източно отъ р. Тиса. Крумъ се възползувалъ отъ това събитие, нападналъ сжщо така аваритѣ и турилъ край на нѣкогашното силно аварско царство, като присъединилъ земята му къмъ българската държава. Така Трансилвания влѣзла въ границата на България и намиращитѣ се тамъ славяни отъ клона анти били освободени и признали върховната власть на българския ханъ. По този начинъ българската държава станала съседка на франкската, съ граници, както пише проф. В. Златарски: отъ устието на р. Сава нагоре по течението на Дунава до устието на Тиса, после нагоре по течението на тази рѣка къмъ горното течение на р. Прутъ и по нея до началото на северно-бесарабския окопъ при Леово, по този окопъ до р. Днестъръ и по тази рѣка до водитѣ на Черно море. Разбира се, при тѣзи граници на с.—западъ не може да не се допустне, че въ началото на 9-я вѣкъ българитѣ сж били вече присъединили къмъ държавата си земитѣ по р. р. Млава и Морава до границата на сръбскитѣ племена". (В. Златарски — История на българската държава — стр. 248).

Но събитията въ с.—западна посока не отвлѣкли съвсемъ вниманието на Крума отъ това, което ставало на другитѣ граници, особено къмъ Византия. Възползувани отъ трудното положение на империята, славянитѣ въстанали съ цель да се отцепятъ отъ Византия и потърсили помощьта на българитѣ, които били вече доста силни и имали довѣрието на славянитѣ. Българската войска навлѣзла въ областьта на р. Струма и разбила византийцитѣ. Този походъ на Крума, както и по-раншнитѣ му бойни опити въ тази посока, показва, че той е искалъ да дойде въ тѣсенъ допиръ съ македонскитѣ славяни, като предварително достигне Егейско море и скжса връзката между македонскитѣ области и Цариградъ. Тази политика на Крума дразнѣла силно императора Никифора, който, за да отвлѣче вниманието на българитѣ отъ западнитѣ имперски области, настжпилъ съ войскитѣ си срещу центра на България съ обща посока къмъ Плиска. Следъ колеблива и тежка борба Крумъ победилъ и взелъ въ пленъ самия императоръ (811).

По поводъ на тази победа г. Златарски пише: „Катастрофата въ Върбишкия проходъ е имала огромно значение за България. Тя не само избавила българитѣ отъ страшната опасность, но закрепила още всичкитѣ имъ завоевания на западъ заедно съ Сердика и ги осигурила отъ бждещи нападения . . . Освенъ това тя издигнала българския ханъ предъ очитѣ на македонскитѣ славяни . . . и чрезъ това отворила пжть за разширението на държавата по посока къмъ ю.—западъ . . . Най-сетне, тази славна победа окуражила Крума, който почналъ да се приготовлява за други походи".

Победата въ Върбишкия проходъ нанесла силенъ военененъ и мораленъ ударъ върху Византия. Впечатлението отъ нея било тъй голѣмо, че следъ това византийскитѣ войски тръгвали неохотно срещу българитѣ и почти винаги се бунтували. Това положение дало възможность на Крума да продължи нападенията си въ Тракия и Македония. Въ 813 г. Крумъ достигналъ до стенитѣ на Цариградъ, гдето предложилъ тежки условия за миръ на императора. Последниятъ се съгласилъ, но замислилъ да свърши съ самия Крумъ, като го убие при уговорената среща на двамата владѣтели. По чудо Крумъ се спасилъ отъ явна смърть, но люто се заканилъ да отмъсти за това византийско вѣроломство. У него се зародила идеята да завладѣе Цариградъ и да съкруши мощьта на Източната империя. Идея смѣла, дължима на голѣма самоувѣреность и съзнание за сила и достоинство, обаче останала неосжществена поради неочакваната смърть на Крума. „Съ смъртьта на Крума, казва г. Златарски, Византия се освободила отъ страшната опасность, която висѣла надъ

нея, отдъхнала отъ онова напрегнато състояние, въ което се намирала презъ последнитѣ четири години отъ царуването на страшния Крумъ".

Наследникътъ на Крума, Омортагъ, е трѣбвало да води войни съ франкитѣ, за да запази западнитѣ граници на България. Последвалиятъ миренъ договоръ турилъ край на франкскитѣ завоевания къмъ Балканитѣ и областьта Срѣмъ (между р. Дунавъ и долното течение на р. Сава) била окончателно отстжпена на българитѣ, съ което владѣенето на крепостьта Бѣлградъ, наречена тогава съ това българско име, се осигурявало. Така с-западната българска граница минавала отъ устието на р. Тиса, обхващала областьта Срѣмъ, отивала по срѣдното течение на р. Сама до устието на р. Колубара, вземала ю-източна посока къмъ срѣдното течение на р. Морава по Суха планина, къмъ Перникъ, Самоковъ до Родопитѣ. Сравнявайки политическата дейность на Крума и на Омортага, г. Златарски намира, че има сжществена разлика: — докато Крумъ насочвалъ вниманието си къмъ югъ и ю-западъ, съ цель да разшири границитѣ на държавата си за смѣтка на Византия, като освободи и обедини всички балкански славяни и по този начинъ да създаде отъ България държава способна да се противопостави на Византия и да отстоява политическата си независимость, Омортагъ, напротивъ, сключилъ съ Византия 30-годишенъ миръ, а обърналъ погледа си въ противоположна посока, защото за него сж имали по-голѣмо значение и важность севернитѣ заддунавски земи, чрезъ които не по-малко засилвалъ мощьта на държавата. Омортагъ искалъ откъмъ с-истокъ да отстрани опасностьта отъ маджаритѣ, а откъмъ с-западъ да спре завоеванията на франкитѣ, които заплашвали непосрѣдствено самата България. Тѣзи две задачи Омортагъ осжществилъ съ пъленъ успѣхъ.

Презъ царуването на Пресияна вниманието на българската управа било отново насочено къмъ ю-западъ. Възползувайки се отъ трудното положение на Византия, българскитѣ войски навлѣзли въ Македония и я присъединили къмъ българската държава. „Къмъ това време се отнася, казва г. Златарски, присъединяването на днешна централна и западна Македония — областьта между горни и срѣдни Вардаръ, заедно съ Косово поле, а сжщо и часть отъ областьта по срѣдното течение на р. Струма". Бързото и мирно разширение на България въ ю-запападна посока, което ставало и съ съгласието на мѣстното население, не е могло да не внуши страхъ както на цариградското правителство, тъй и на другитѣ съседи. Непосрѣдствена последица отъ създаденото положение се явило сближението между византийци и сърби и войнитѣ, които последвали между българи и сърби.

Съ доброволното присъединяване на западна Македония къмъ едноплеменнитѣ ѝ български славяни положението на сърбитѣ се измѣнило. Тѣ се почувствували откжснати отъ покровителката си Византия и застрашени отъ страна на българитѣ. Именно поради опасностьта да не бждатъ завладѣни отъ българитѣ сръбскитѣ племена почнали да се обединяватъ подъ една власть и винаги да съгласуватъ политиката си съ Византия срещу България. Сжщото вършела и Византия, като се е държала винаги благосклонно къмъ Сърбия. Този фактъ билъ, разбира се, много неприятенъ за българската държава, поради което ханъ Пресиянъ счелъ за държавна необходимость да парализира византийското влияние въ Сърбия, като покори сърбитѣ. Войната между българи и сърби траяла три години, но безъ резултатъ за едната и другата страна, понеже вниманието на Пресияна се насочило въ друга посока. Настаналата промѣна въ Цариградъ съ смъртьта на императора Теофила дала възможность на българския ханъ да продължи обединителното дѣло въ ю.-западна посока. Българската държава се разширила съ македонскитѣ области — Битолско и Охридско съ гр. Деволъ (842 — 3 г.).

Вследствие на този успѣхъ скоро последвало въстанието и отцепването на пелопонескитѣ славяни, което събитие съвсемъ промѣнило положението на Византия въ полуострова. Войната между Византия и България била неизбѣжна. Византия искала да възстанови старото положение, а България искала, напротивъ, да заздрави създаденото положение, осжществено по желание на самитѣ славяни. Въ 847 г. ханъ Пресиянъ предприлъ нѣколко последователни нахлувания въ владенията на империята съ цель, казва г. Златарски, да присъедини и останалата часть отъ Тракомакедонската область, населена сжщо съ славяни, а именно — днешна ю.-източна Македония и западнитѣ Родопи. Планътъ на Пресияна билъ да достигне Егейско море и, като се закрепи на морския брѣгъ, да откжсне съвсемъ отъ империята окупиранитѣ вече западни области и така да принуди цариградското правителство да признае разширението на българската държава въ ю.-западна посока. И наистина, предприетиятъ походъ по срѣдното течение на р. Места и на истокъ отъ нея до горното течение на р. Арда билъ напълно сполучливъ. Българитѣ проникнали на югъ до Орфанския заливъ, безъ, обаче, да могатъ да задържатъ земитѣ между долнитѣ течения на Струма и Места, понеже византийцитѣ скоро схванали опасностьта и нахлули съ силна войска въ България, като пренесли войната въ Тракия. Стратегия, каквато цариградското правителство практикувало винаги, когато искало да въздействува върху настжплението на българитѣ срещу западнитѣ и ю.-западнитѣ му владения на полуострова.

Следвайки единъ държавенъ планъ, българската власть осжществила къмъ срѣдата на 9-я вѣкъ своето политическо

закрепване, безъ да бѫде лишена отъ необходимата военна мощь и престижъ, като обединила почти всички дакийски, поморавски, мизийски, тракийски и по-голѣмата часть отъ македонскитѣ славянски племена, съставящи славяно-антската група. Въпрѣки честитѣ колебания на границитѣ ѝ, къмъ това време тѣ обгръщали територията между Карпатитѣ и Сакаръ пл. и отъ Черно море до Албания, която българската държава чувствувала като своя, защото всрѣдъ населението на тази обширна область вече сѫществувало съзнание за принадлежность къмъ българската държава, за взаимность и общность, което съзнание предстоело да се засили чрезъ потѣсенъ духовенъ животъ. Нѣщо, което по-късно предприема князъ Борисъ.

Наследникътъ на ханъ Пресияна, синъ му Борисъ, продължилъ дѣлото на предшественицитѣ си — да разширява границитѣ на държавата въ с.-западна посока. Обаче той не можалъ да направи много въ това отношение, защото положението въ западна посока се било значително промѣнило съ политическото пробуждане на сърбо-хърватскитѣ славяни и съ агресивната политика на франкската държава къмъ истокъ. Опитътъ на Бориса да завладѣе сърбитѣ билъ незадоволителенъ, но резултатътъ отъ войната билъ, че сръбскиятъ князъ се отказалъ отъ съюза си съ Византия, а сключилъ такъвъ съ България, съ което Борисъ си осигурявалъ външно спокойствие, за да се отдаде на вѫтрешнитѣ реформи. Отношенията между България и Византия били пропити отъ недовѣрие, но все пакъ въпросътъ съ покръстването на българския народъ внасялъ известно омекотяване, поради което били засегнати и териториални искания. Така, напримѣръ, Борисъ искалъ отъ византийското правителство да признае официално за български всички области, които били присъединени отъ Пресияна. Види се, презъ тѣзи преговори Борисъ отстѫпилъ земитѣ по долното течение на Места и Струма, за да иматъ византийцитѣ достѫпъ до Солунъ, а вмѣсто това на българската държава били отстѫпени земи въ Албания, съ което българскитѣ граници достигнали до Адриатика.

Колкото неприятно да е било за Византия горното искане на Бориса, то било прието отъ византийското правителство, което, съ приемането на християнството отъ българитѣ, разчитало на други по-голѣми области, като смѣтало да ги направи повече зависими и подвластни на волята на императора. Но Борисъ съвсемъ не гледалъ така на покръстването, „Следвайки държавната политика на предшественицитѣ си. като обединитель на балканскитѣ славяни, казва г. Златарски, и чувствувайки се, ако не по-силенъ, то поне равенъ на византийския императоръ териториално и политически следъ разширяването на държавата си далечъ на ю.-западъ, Борисъ не е можалъ да се задоволи отъ предишното положение на

българския господарь. За да запази цѣлостьта на обширната си държава, както и за да може да продължи обединителната си политика спрямо славянитѣ, които се намирали вънъ отъ България, за него се явявало като наложителна необходимость да се противопостави на византийския императоръ предъ славянитѣ на полуострова въ всичкитѣ му права и прерогативи и дори на външния му блѣсъкъ и богатство“ (стр. 32). Съ огледъ именно на това Борисъ приелъ християнството, понеже добре разбиралъ какво голѣмо значение би имало за борбата му съ Византия и за запазването на независимостьта на България. Не по-малко той разбиралъ и назначението на българския владѣтель като пазитель на славянството отъ византийската асимилация и като обединитель на балканскитѣ славяни. Въ това време, когато цѣла днешна Македония и южна Албания признавали неговата власть, главната грижа на Бориса била да отцепи окончателно отъ империята славянитѣ, които още се намирали подъ нейна власть. „И тъй, много правдиво заключава г. Златарски, християнството било едничкото срѣдство за Бориса, за да осѫществи държавната политика на своитѣ предшественици — политическото и културно обединение на балканскитѣ славяни подъ скиптра на българския господарь“.

Тази голѣма и мѫдра политическа идея Борисъ завещалъ на сина си Симеона, който се показалъ достоенъ за нейния ръстъ по духъ и замахъ. „Съ покачването на князъ Симеона на престола се почва новъ периодъ въ българската история, казва г. Златарски. Това било епоха на най-голѣмо териториално разширение и политическо засилване. . .“ Вследствие на войнитѣ и воденитѣ мирни преговори съ Византия положението къмъ ю.-западъ се доста измѣнило. Въ началото на 10-я вѣкъ пространството между долното течение на рѣкитѣ Места и Вардаръ, заселено сѫщо така съ славяни, не било още включено въ предѣлитѣ на българската държава. Симеонъ решилъ да стори тъкмо това — да закрѫгли държавата си отъ югъ и да унищожи западнитѣ владения на империята. Съ договоръ между него и Византия той заелъ на западъ Драчката область съ самия гр. Драчъ и разширилъ владението си по брѣга на Адриатика. Съ договоръ отъ 904 г., отказвайки се отъ Солунъ, Симеонъ тъй стѣснилъ областьта му, че фактически градътъ билъ изолиранъ отъ центра на империята. Освенъ това, той заелъ южнитѣ области на Македония и Албания, които дотогава били подъ властьта на императора. Съ тѣзи териториални придобивки Симеонъ завършилъ обединението на повечето славянски племена на полуострова, на които постепенно била дадена етническа физиономия съ българско народностно съзнание.

По-късно голѣмата победа на Симеона надъ Византия при р. Ахилое тъй издигнала престижа му, че той разпространилъ

влиянието си надъ Сърбия и сериозно замислилъ за завладяването на Цариградъ съ намѣрение да седне на византийския престолъ. Виждайки критическото положение на империята и съзнавайки, че за отблъсването на страшния неприятель е нуждна и външна помощь, византийското правителство обърнало отново погледитѣ си къмъ Сърбия, понеже тя била единствената въ онова време, която можела да отвлѣче вниманието на Симеона и да попрѣчи на похода му къмъ Цариградъ. И наистина, когато Симеонъ вече стоялъ съ войскитѣ си подъ Одринъ и го обсаждалъ, сръбскиятъ князъ Павелъ внезапно измѣнилъ приятелскитѣ си отношения къмъ българския царь и враждебни. Щомъ Симеонъ узналъ за тази измѣна, изпратилъ войски въ Сърбия, които свалили Павла отъ престола и поставили князъ Захария, привърженикъ на Симеона. Но при сгоденъ моментъ и Захари измѣнилъ на Симеона, като повдигналъ голѣмо въстание. Възмутенъ отъ поведението на сърбитѣ, Симеонъ билъ принуденъ да се оттегли отъ Тракия и да побърза да потуши въстанието, което взело все по-широки размѣри (стр. 426). Сърбия била покорена и присъединена къмъ българската държава. Други български войски се спуснали на югъ, заели Тесалия и достигнали до Пелопонесъ, а пространството източно отъ р. Места до Дарданелитѣ и Мраморно море било сѫщо окупирано.

„Турилъ вече ржка почти на цѣлия Балкански полуостровъ Симеонъ се върналъ на идеята си да завладѣе Цариградъ. Обаче сближението този пѫть на Византия съ Хърватско му задавало известни опасения, понеже повече отъ сигурно било, че сърби и хървати ще използуватъ случая да въстанатъ. Ето защо Симеонъ решилъ по-рано да се разправи съ Хърватско, т. е. да осигури тила при ново настѫпление къмъ Цариградъ. Презъ време на приготовленията си за новия походъ къмъ Цариградъ царь Симеонъ се помина налъ неочаквано, като оставилъ на наследника си обширно царство, но съ висещи териториални въпроси въ Тракия и Сърбия.

Следъ смъртьта на Симеона на престола се качилъ синътъ му царь Петъръ. Той нѣмалъ качествата на баща си, ако не да продължи неговата политика, то поне да запази завещаната му държава въ сѫщитѣ граници. Презъ неговото царуване започнало разпадането на държавата, раздѣлянето ѝ на две половини и по-сетне завладяването ѝ отъ Византия, въпрѣки голѣмитѣ усилия за възстановяването ѝ отъ другъ великъ царь и пълководецъ — Самуилъ.

Въ 1018 година България била цѣла покорена отъ вѣковния си врагъ и останала подъ тежко робство въ продължение на повече отъ вѣкъ и половина. Изпадналъ за първи пѫть въ робство, гордиятъ и трудолюбивъ народъ трѣбвало да преклони глава предъ сѫдбата и да понася търпеливо

всички своеволия на чуждата власть. Презъ това време, обаче, той не загубилъ съзнанието си и при първия удобенъ случай въстаналъ, за да се освободи и да се възроди въ не помалко обширни граници отъ Симеоновитѣ. Чрезъ въстанието на двамата братя Асенъ и Петъръ въ Търново се турило началото на Второто българско царство, презъ което българскитѣ владѣтели подели сѫщата идея — да освободятъ и обединятъ земитѣ на първото царство, да разширятъ държавнитѣ граници, използувайки всѣки благоприятенъ моментъ. Този пѫть териториалното разширение се развивало по-бързо, тъй като населението, вече обединено въ народностното си съзнание, само подпомагало почина на българскитѣ владѣтели. Развитието на това ново разширение, колкото да е, като изложение, повторение на казаното по-горе, всѫщность е пакъ интересно, защото очертава главнитѣ и естественитѣ посоки, по които България расте териториално.

Отъ Търново въстанието се разпространило бързо и по другитѣ по-отдалечени градове и села, намиращи се между Дунава и Стара-планина. По-сетне Асенъ и Петъръ се спуснали южно отъ Балкана и организирали въстанието въ областьта Загорие, гдето българското население се присъединило веднага къмъ освободителното движение. Византия взела мѣрки противъ въстаналитѣ. Борбата се развивала съ промѣнчивъ успѣхъ, но въ резултатъ Асенъ и Петъръ успѣли съ спечелената надъ византийцитѣ победа. Споредъ сключения миренъ договоръ (1187) византийското правителство признало Асена и Петра за владѣтели заедно съ всичкитѣ имъ права и привилегии надъ онѣзи български области, върху които въстанието се било разпространило, т. е. севернитѣ области отъ западна Стара планина, Видинско до Черно море заедно съ Добруджа и областьта Загорие въ северна Тракия, територия, каквато заели Исперихъ и Тервелъ. Срещу тѣзи отстѫпки Асенъ и Петъръ се задължили да спратъ военнитѣ действия и разпространяването на въстанието въ западнитѣ и ю.-западнитѣ области. Настаналитѣ мирни отношения дали възможность на страната да се устрои за новъ самостоятеленъ животъ и за ново разширение.

Обаче това положение не продължило дълго време. Щомъ Калоянъ се качилъ на престола, поделъ освободителното дѣло, като използувалъ всѣки моментъ на слабость въ Цариградъ. При царь Калояна българската държава разширила границитѣ си и пакъ заела първо мѣсто въ полуострова. Тя станала отново първостепенна държава, каквато е била по времето на царь Симеона. Наедно съ това Калоянъ възприелъ идеята на Крума и Симеона, че, за да настане миръ въ България и въ полуострова, трѣбва да се превземе Цариградъ, да се унищожи византийското влияние и византийскитѣ интриги; само тогава ще могатъ всички славяни да се обеди-

нятъ въ една държава. Тази идея го накарала да се сблъска съ латинянитѣ, още повече, че билъ предизвиканъ отъ тѣхъ. Въ 1205 г. той ги сразилъ и взелъ въ пленъ императора имъ Балдуинъ. Въ размѣненитѣ по този случай писма между Калояна и папа Инокенти III първиятъ пише: „Когато научихъ за падането на Цариградъ, азъ пратихъ писмо и пратеници на латинянитѣ да сключимъ договоръ. Тѣ ми отговориха високомѣрно, че нѣма да сключатъ миръ съ мене, догдето не отстжпя частьта отъ гръцката империя, която несправедливо съмъ задържалъ. Ето какъвъ бѣ моятъ отговоръ: „Азъ имамъ много по-голѣми права върху тѣзи земи, отколкото вие върху Цариградъ; азъ просто си присъединихъ това, което моитѣ прадѣди нѣкога сж владѣли. Вие сте нахлули въ града и империята, която по никакъвъ начинъ не ви принадлежи. Освенъ това азъ имамъ короната си отъ ржката на римския владѣтель, когато онзи, който се титулува „Василевсъ“ въ Цариградъ, е просто похитилъ своята. Ето защо империята се пада по скоро менъ, отколкото нему . . . “

Надаренъ съ волята и решителностьта на Крума, царь Калоянъ прекаралъ царуването си въ войни. Неговата войска се явявала при Солунъ, Пловдивъ, Сѣресъ, Цариградъ и навсѣкжде е побеждавала. Така той успѣлъ да разшири държавата си, безъ, обаче, да успѣе да тури напълно опредѣлени граници, понеже се поминалъ неочаквано срѣдъ борбитѣ съ гърци и латиняни. Победитѣ и бойнитѣ подвизи на българитѣ увеличили вѣрата имъ въ бждещето, което обстоятелство помогнало твърде много на наследницитѣ на Калояна да продължатъ съ настойчивость освободителното и обединителното дѣло.

Въ тази посока особено силно се проявилъ царь Иванъ Асенъ II. Повече съ дипломацията и добрината си, отколкото съ войни и унищожения, Иванъ Асенъ успѣлъ да разшири границитѣ на българската държава до размѣри, каквито никога по-късно не могла да достигне. Той станалъ господарь на Одринъ, Димотика, Сѣресъ, Прилепъ, Битоля и още понаюгъ Епиръ и Тесалия.

Отъ надписа, който Иванъ Асенъ поставилъ въ черквата „Св. 40 мжченици“ въ Търново следъ голѣмата си победа при Клокотница (1230), се вижда, че той успѣлъ да обедини отнсво всички балкански славяни. „Азъ завоювахъ всички земи отъ Одринъ до Драчъ, гръцки, албански и сръбски страни, франкитѣ задържаха само градоветѣ около Цариградъ, но и франкитѣ се покориха на моята царска дѣсница, тъй като тѣ нѣматъ, освенъ мене, нито единъ другъ царь и живѣятъ подъ моята власть по волята Божия . . .“ Неговото царство се простирало до три морета — Черно, Бѣло и Адриатическо; освенъ Дунавска България, то обгръщало още и Браничево, Бѣлградъ, Нишъ, Тракия съ Одринъ и Димотика, Македония

съ Сѣрско, Скопско, Битолско, Прилепско, Деволско, Охридско и цѣла Албания до Драчъ. Солунъ заедно съ часть отъ Епиръ, както и Сърбия били подъ силното влияние на българитѣ, понеже мѣстнитѣ владѣтели на тѣзи области били въ договорни и роднински връзки съ българския царь.

„Въ юний 1241 г. умрѣлъ най-великиятъ царь отъ Асеновци и наредъ съ Симеона най-видниятъ отъ всичко български царе . . . Следъ смъртьта си той оставилъ царство, което допирало до три морета и положението на което между християнскитѣ държави било закрепено благодарение на добритѣ отношения къмъ съседнитѣ държави — на гърцитѣ, сърбитѣ, унгарцитѣ и нѣмцитѣ. Българската черква била призната отъ цариградското правителство. Усиленитѣ търговски сношения, великолепнитѣ постройки и рѣдката религиозна свобода показватъ висотата на вжтрешния държавенъ животъ. При храбри и опитни наследници на престола на това царство то би се развило и достигнало до още по-голѣмо могжщество; но сждено било да бжде иначе“. (К. Иречекъ — История на българитѣ — стр. 349).

И действително, следъ Иванъ Асена започна пакъ постепенното отпадане на България. Външнитѣ политически обстоятелства—чужди нахлувания и войни,както и вжтрешното послабление, създали ново мжчително положение, което не могло да се поправи отъ не особено силнитѣ ни владѣтели, макаръ да сж се борили самоотвержено. Причини за този новъ обратъ въ развитието на страната имало нѣколко, но най-пакостни били домашнитѣ, вжтрешнитѣ причини. Страната почнала да слабѣе вжтрешно, а външно границитѣ ѝ постепенно се стѣснявали по липса на достатъчно самотвержени защитници. Вжтрешнитѣ борби и преврати, които имали характеръ на дълга гражданска война, тъй изморили и отегчили народа, че не било много мжчно да се тури край на свободата му.Нахлуването на турцитѣ било последниятъ ударъ върху Второто българско царство, което все пакъ, въпрѣки вжтрешното си отслабване, водило упорити борби въ продължение на нѣколко години, за да запази независимостьта си. Но, както казва Иречекъ, „сждено било да бжде иначе“.

Съ падането на Търновското и Видинското царства цѣла България попаднала подъ турско владичество и посрѣдъ тежкитѣ неволи на робството въ продължение на 5 вѣка населението ѝ загубило всичко, загубило дори далечния споменъ за своето велико минало, но запазило съзнанието, че е българско и че съставя единъ общъ народъ — българския. Това именно съзнание било единствената звезда презъ продължителното тъмно робство, която му стана пжтеводна къмъ края на 18-я вѣкъ и която го изведе на спасителния брѣгъ.

По стечение на много обстоятелства, къмъ началото на 19-ия вѣкъ българскиятъ народъ започналъ да се пробужда отъ

дълбокия сънъ на безвѣрието и съ силата на оржжието, чрезъ въстания, потърсилъ отново свободата и независимостьта си. Пакъ жертви, пакъ потоци отъ кърви, пакъ пожари и опустошения, но съ цената на всичко това народътъ се стресналъ, вдигналъ глава, готовъ за борба и разплата съ чуждата власть. Следъ като сградата на турската държава била раздрусана отъ вихъра на въстанията и отъ спотайваната омраза на народа къмъ нея, Русия й нанесе унищожителния ударъ, вследствие на който България видѣ отново политическата си свобода.

Интересно е, че по отношение на териториалното възстановяване Третото ни царство то тръгна пакъ по сжщия пжть, по който сж минали първото и второто царства. А именно: най-първо е била освободена Северна България отъ Видинско до Черно море (безъ Северна Добруджа) и отъ Дунава до Стара планина съ Софийско; после била присъединена Южна България (наричана въ миналото Тракия) между Стара планина и Родопитѣ и най-сетне съ цената на войни съ Турция (вмѣсто съ Византия), съ гърци и сърби, както е било и въ миналото, България се помжчи да освободи и обедини цѣла Тракия и Македония. Сжщата политика отъ страна на българската държава, сжщото противодействие и сжщата нелоялность отъ страна на западнитѣ й съседи—сърбитѣ.

Благодарение на гласа на еднаквата кръвь, на съзнанието на населението въ поменатитѣ области за българския му произходъ, на волята и силното му желание да заживѣе общъ свободенъ животъ и, най-после, благодарение на българското правителство, че, въпрѣки неясноститѣ и рисковетѣ въ международнитѣ отношения, не напустна свещената политика на българската държава отъ далечното минало, днесъ трета България се е разширила териториално и пакъ я виждаме въ нейнитѣ класически граници — между Черно море и Албания и отъ Дунава до Бѣло море, т. е. виждаме я отново велика и обединена по земя и население. Обаче нека веднага да кажемъ—дано този пжть да бжде по-щастлива презъ бждещето си развитие.

*

Като говоримъ за миналото на българския народъ, за неговия държавенъ животъ и териториалното разширение на държавата му, интересно би било да кажемъ нѣколко поне думи върху **развитието на сръбската държава,** понеже въ миналото и особено презъ последния вѣкъ у сръбската управа се е зародила амбицията да размѣни ролята на балкански обединитель за себе си и да направи отъ сръбската държава онова, което не е била, оправдавайки политиката си срещу България съ исторически факти и права! Тѣзи нѣколко думи за сръбското минало не биха били нуждни за изложението

ни, ако сръбската амбиция не бѣше тъй дръзка, ако не бѣше причинила нови три братоубийствени войни, ако не бѣше излѣзла отъ рамкитѣ на лоялнитѣ съседски отношения и ако не бѣше турила началото на нови вражди, съ което се създадоха сжщитѣ неспокойни дни, каквито изпълваха живота презъ срѣдновѣковието. Ето каква е историческата истина.

Докато българитѣ още въ 7-я вѣкъ образували и устройвали своя отдѣлна и цѣлостна независима държава, която постепенно присъединявала славянитѣ отъ клона анти, докато владѣтелитѣ й сж имали по-късно за цель да обединятъ всички славяни на полуострова въ една обща държава съ столица Цариградъ, сърбитѣ презъ това време живѣели раздробени на отдѣлни жупанства, враждуващи помежду си, и били подвластни ту на Византия, ту на България. Тѣхнитѣ жупани плащали данъкъ и били качвани и сваляни отъ византийци и българи. Въ 1018 година Сърбия била подвластна на България и заедно съ нея попаднала подъ византийска власть. Подобно на българитѣ, сърбитѣ правили опити да се освободятъ отъ гръцкото иго и въ 1038 успѣли. Отъ този моментъ, когато България била здраво натисната отъ Византия, сърбитѣ почнали да се пробуждатъ и единъ тѣхенъ жупанъ — Бославъ—почналъ да разширява границитѣ на жупанството си. Въ 1159 г. на сръбския престолъ се качилъ Примислъ, който водилъ война съ византийцитѣ, но билъ разбитъ и Сърбия била отново васална и плащала данъкъ на Византия. Едвамъ къмъ края на властвуването на Стефанъ Неманъ (1195) Сърбия станала независима държава и разширила границитѣ си съ български земи за смѣтка на Византия. Този исторически фактъ показва, че Сърбия е започнала своя независимъ държавенъ животъ едвамъ къмъ края на 12-я вѣкъ, до което време българската държава е имала свой петвѣковенъ животъ, изпълненъ съ толкова борби и съ толкова слава, а българскиятъ народъ вече ималъ пълно съзнание за своята цѣлость и националность.

Въ 1200 г. св. Сава коронясалъ Стефана съ кралски вѣнецъ, донесенъ отъ Римъ, като приелъ титлата „Първовѣнчани“, която е сжщо едно указание за началото на сръбския независимъ държавенъ животъ. Но политическото положение на младата сръбска държава не вървѣло гладко. Въ 1272 г. тя станала отново васална на маджарския краль. При Стефанъ Милутина васалството било премахнато и Сърбия се издигнала политически. Границитѣ й били разширени за смѣтка пакъ на български земи. За първи пжть тя достигнала и заела Скопие, Овче поле, Кичево, Дебъръ. А Стефанъ Урошъ продължилъ завоеванието поради настаналата слабость на българската държава и завоювалъ Кюстендилъ, Дупница, Самоковъ и земитѣ с.-източно отъ Нишъ; земи, които отъ 5—6 вѣка били български. Най-голѣма мощь Сърбия достигнала при властвуването на Стефанъ Душанъ.

Възползуванъ отъ слабостьта на Византия и на България, Стефанъ Душанъ заелъ обширни земи, които почти никой не бранилъ, и разширилъ сръбската държава до Бѣло и Адриатическо море; завоювалъ Срѣмъ, Босна, създалъ сръбска патриаршия въ Ипекъ и се коронясалъ въ Скопие, като се нарекълъ „императоръ на гърци, сърби, българи и албанци". Титла, която издава мегаломанията на сръбския владѣтель, липсата на идея за обединяване на славянитѣ, защото тѣ били вече обединени въ съзнанието си, че сж българи, а, напротивъ, отличава идеята за величие, за завоевание, прилагането на която идея, при тогавашнитѣ условия, не е могло да бжде трайно. И действително, едвамъ следъ 50-годишенъ мжчителенъ животъ „империята" на Душана започнала да се руши. Върху този именно краткотраенъ исторически епизодъ днешнитѣ сърби изграждатъ претенциитѣ си върху нѣкои български земи и си самовнушаватъ нѣкакво минало величие, като, разбира се, не забравятъ да изнасилватъ истината.

Следъ Душана сръбската държава се прибрала въ пораншнитѣ си граници и, разяждана вжтрешно отъ съперничеството на седемтѣ отдѣлни деспоти, отслабнала и станала такава, каквито сж били по това време Византия и България (14-я вѣкъ) вследствие на засиленото нахлуване на турцитѣ въ полуострова (Д. Мишевъ — изъ България въ миналото). Какво е представялъ сръбскиятъ народъ къмъ това време като духовно цѣло се вижда отъ думитѣ на сръбския историкъ Станоевичъ: „Държавата вземала отъ селянитѣ всичко, но не можела да имъ даде нито лична, нито имотна сигурность. При това положение не е чудно, че въ нѣкои крайнини (б. р. сигурно онѣзи, които не сж били сръбски) селянитѣ предпочитали турската власть, увѣрени, че тя може да имъ даде нѣщо, каквото сръбската не могла, и че турското завоевание било просто промѣна на господарь, който може да имъ донесе по-добъръ животъ. Тѣ мислили, че нѣма защо да се борятъ за своитѣ господари, които ги изцеждали немилостиво и не могли да ги защитятъ отъ неприятелскитѣ нападения".

Отъ тѣзи думи на сръбския историкъ ясно проличава, какво е било сръбското владичество, доколко то е било освободително и доколко народътъ отъ завоюванитѣ земи — българитѣ—е билъ преданъ на натрапенитѣ си сръбски господари. И по нататъкъ г. Станоевичъ добавя: „Презъ цѣлото нашествие на турцитѣ сърбитѣ не се съединили въ обща борба срещу тѣхъ; тѣ постоянно воювали помежду си — Рашка срещу Босна, Босна срещу Хумъ, Хумъ срещу Зета..." (Станоевичъ — История на сръбския народъ — стр. 195). Ето какъ е живѣлъ, какъ се е развивалъ и какъ е завършилъ срѣдновѣковието си сръбскиятъ народъ въ продължение само на два вѣка отъ създаването на своя самостоятелна държава.

Явно е, следователно, че за исторически права отъ сръбска страна не може да се говори и че пò е вѣрно, какво новата сръбска държава иска да се възползува отъ трудното положение на българския народъ преди и следъ освобождението му, за да се разшири, да увеличи числено малобройното си население, следвайки въ това отношение примѣра на гърцитѣ, които отъ вѣкове фабрикуватъ свои сънародници отъ българитѣ на полуострова. Но тази игра съ чувствата и съзнанието на хората днесъ е много трудна и опасна.

Културенъ напредъкъ

Българската държава се е развивала при крайно неблагоприятни условия, поради което не е могла да достигне много голѣма културна висота, нито да създаде паметници на издигната материална култура. Многобройнитѣ войни, които държавата е водила за обединението на славянитѣ и за независимостьта си, безспирнитѣ нахлувания и опустошения въ страната отъ варварскитѣ народи и приетата тогава практика при всѣки случай на война да се разоряватъ и опожаряватъ селищата, сж главната причина, загдето днесъ нашиятъ народъ нѣма монументални сгради, каквито има въ Римъ, въ Атина и въ западна Европа, нѣма стари библиотеки, каквито на времето е притежавалъ и следитѣ отъ които се намиратъ тукъ-таме въ чужбина. Но, въпрѣки всичко това, размѣрътъ на което човѣкъ мжчно може да си представи, нашиятъ народъ има написанъ въ историята си „златенъ вѣкъ", което именно свидетелствува, че въ миналото си ние не сме били диви и невежествени, както искатъ да ни представятъ въ омразата си гръцкитѣ хронисти. Фактътъ, че гърцитѣ сж преследвали нашата книжнина и безпощадно сж я унищожавали, показва, че тѣ сж виждали въ лицето на българитѣ опасни съперници и на културното поле.

Създаването на българската държава подъ охраната на воинствения духъ и военната организация на прабългаритѣ е първото условие, за да се ограничатъ вжтрешнитѣ борби и да се тури началото на уседналъ животъ, при който единствено е възможно да се създаде благосъстояние и по-издигнатъ материаленъ и духовенъ животъ. Приемането на християнството, както и учредяването на обща славянска писменость сж първия по-силенъ изразъ на назрѣла културна нужда. Съ своитѣ религиозно-морални догми християнството е замъглявало постепенно старитѣ езически вѣрвания и обичаи и, като омекотило нравитѣ, спомогнало за духовното усъвършенствуване на народната маса. Тази именно стжпка къмъ пò-съвършенъ духовенъ животъ е стжпка къмъ културенъ подемъ на цѣлия народъ. Споровете, които се зародили по-късно около догмитѣ на новата религия и уредбата на черк-

вата, сѫ друго доказателство за издигнато духовно съдържание всрѣдъ народа и желание, усѣтъ къмъ нѣщо по-високо и по-близко до нѣкакъвъ идеалъ. Когато се изследватъ идеитѣ на богомилството отъ социално и религиозно гледище, човѣкъ не може да не се съгласи, че въ основата си то е искало и е постигнало да внесе известенъ корективъ въ живота на тогавашнитѣ българи. Борбитѣ около богомилското движение съ конвулсии въ душата на тогавашното общество показватъ, че то не е пасивно и безразлично, а бодро. жизнено, търсещо пѫтя къмъ истината, къмъ съвършенство, че е душа, която носи въ себе нагона къмъ културенъ напредъкъ.

Духовниятъ животъ на българския народъ презъ срѣднитѣ вѣкове не може да се обрисува въ голѣми подробности, понеже липсватъ достатъчно документи, обаче могатъ да се трасиратъ поне главнитѣ линии на тогавашното духовно състояние. Знае се, че въ жилитѣ на българския народъ тече смѣсена славянска и туранска кръвь; това е достатъчно да посочимъ по-главнитѣ особености и по-важнитѣ исторически проява на тъй смѣсенитѣ раси. Споредъ начина, по който българскиятъ народъ се е образувалъ, не може, разбира се, да се иска отъ него духовно единство. Различията въ характера и въ традициитѣ на двѣтѣ раси сѫ сѫществували дълги години. Положението е било дори по-особено, понеже мѣстото на подвластенъ е заемало мнозинството отъ населението, което било славянско и което въ повечето случаи е предпочитало българската власть отъ омраза къмъ Византия. Обаче времето и обстоятелствата презъ течение на вѣковетѣ вършили своето. Подъ натиска на държавната власть, която винаги се е въодушевявала отъ идеята за силна и независима държава, населението се споявало все повече и повече, зародили се общи интереси, общи чувства, съ други думи—общъ духовенъ животъ, който сложилъ началото на едно ново формироване, на единъ народъ съ своя вече етническа индивидуалность. Кога настава този моментъ, не може, разбира се, да се определи, но дотогава държавната власть е била крепителка на положението и е създавала исканото единство въ действията на цѣлия народъ. Всички мѣроприятия на държавата народътъ посрѣщалъ съ довѣрие и търпеливо, безъ самъ да забележи промѣната, която ставала въ неговия манталитетъ и изобщо въ цѣлия му животъ.

Висшиятъ идеенъ животъ е занимавалъ по-издигнатитѣ обществени и управляващи кръгове, обаче както на западъ, така и у насъ душевниятъ и просвѣтниятъ животъ на масата презъ срѣдновѣковието билъ подъ знака на религията. Черквата, чрезъ идеитѣ и вѣрванията си, е била единствена, която е занимавала по-сериозно мисьлта на хората и, като широко

разпространена по села и градове, е насаждала не само моралность всрѣдъ народа, но е въздействувала силно върху духовния му животъ, като го обединявала въ името на едно божествено начало за миренъ земенъ животъ и възвишена душевна чистота. Въ това отношение, както вече казахме, християнството допринесло твърде много, защото, като божествено и морално учение то раздвижвало силно чувствата, мисъльта и съвѣстьта на вѣрващитѣ къмъ възходъ и начертавало пѫтя на духовния имъ напредъкъ. Именно затова то обладало тъй силно нашия народъ, че цѣлиятъ му животъ следъ покръстването се развивалъ само подъ неговия знакъ. Едно отъ доказателствата за това е голѣмото обществено-религиозно движение у насъ — богомилството, за което споменахме.

Богомилството наистина смутило обществения и държавния животъ въ едни много критически моменти и му причинило голѣми пакости, но, отъ друга страна, като се вземе предвидъ, че то е било последица отъ едно още по-непоносимо положение, имало тази заслуга, че внесло въ разбиранията на хората повече чистота, повече ведрина. Не току тъй това учение излѣзло по-късно отъ рамкитѣ на строго националното, за да стане общоевропейско и дори общочовѣшко, идейно движение. Безспорно, картината на духовния животъ на българския народъ предъ и следъ покръстването не е била еднообразна и спокойна. Християнството се е сблъскало съ езическитѣ вѣрвания, съ традициитѣ и суевѣрията, съ критиката на новопокръстенитѣ мислещи хора, вследствие на което се появили идейни различия и борби, понеже всѣка секта е търсила последователи между народната маса. Настанало време, когато се сблъскали езичеството на славянитѣ и прабългаритѣ съ догмитѣ и обредитѣ на християнството, традиционнитѣ обществени форми съ държавнитѣ и черковни форми на Византия, догмитѣ на християнството съ догмитѣ на сектантитѣ, властолюбивитѣ съперничества между Римъ и Цариградъ съ намѣрение да подчинятъ българитѣ духовно и пр. Независимо отъ това, народътъ не е можалъ тъй лесно да примири своето християнско миролюбие, демократизъмъ и склонность къмъ равенство и свобода съ властолюбието на висшата класа и съ воинственостьта на владѣтелитѣ и пр. Посрѣдъ именно такъвъ духовенъ хаосъ народната душа лесно станала почва на различни идейни течения, които искали да я използуватъ. Така станало съ богомилството.

Това учение схожда съ иранското дуалистично учение за доброто и злото (Д. Мишевъ — България въ миналото). То било въ основата си протестъ главно срещу влиянието на византийската държава и цариградската черква, обаче видоизмѣнено и догматизирано отъ славянската душа. Нарича се

така по името на своя апостолъ попъ Богомилъ, който има тази голѣма заслуга, че най-рано вдигналъ гласъ за реформи въ черквата и държавата и въ това отношение предшествувалъ всички реформатори въ Европа — Цвингли, Лутеръ и Калвинъ. Още въ 10-я вѣкъ той проповѣдвалъ всрѣдъ християнитѣ да се освободятъ отъ разбиранията на Римъ и Цариградъ и да търсятъ спасение само въ евангелскитѣ истини. Понеже това учение засѣгало едновременно строя на държавата и на черквата, неговиятъ протестъ ималъ две страни—политико-социална и религиозна. Не е случаятъ да се излага подробно въ какво се състои това учение, но заслужава да се отбележи, че много отъ неговитѣ догми сж били резултатъ на една крайна преценка, въ много случаи правдива, която го издигала предъ очитѣ на идеализиращия човѣкъ. Обаче предъ очитѣ на реалистичния, на практичния човѣкъ то се представяло като утопия, демагогия, която прѣчела за изграждането на щастливъ земенъ животъ споредъ земнитѣ му нужди. Защото да бждешъ противъ едни вече устансвени вѣрвания и традиции, които никому не прѣчатъ, значи да рушишъ духовното единство между хората. Да бждешъ противъ убийството, дори при самозащита и въ време на война, значи да станешъ безобидна животинка и да не разбирашъ волята на действителността. Да не почиташъ никаква духовна и гражданска власть значи да насаждашъ анархия, безначалие и да искашъ да разтуряшъ нѣщо, което вѣковетѣ сж създали и което е плодъ на самия животъ.

Влиянието на богомилството се разпространявало бързо всрѣдъ славянството, защото допадало на душата имъ. Като разглежда учението на единъ отъ апостолитѣ на хуситството отъ 15-я вѣкъ, проф. Зигелъ намира, че принципиално то схожда съ учението на попъ Богомила. Той твърди, че тъй наречената анархична литература е сходна съ богомилската книжнина отъ 10-я вѣкъ, която особено се размножила въ България и че богомилството е предтеча на Реформацията въ Европа и на голѣмата френска революция, което проличава като се изследватъ принципитѣ на едното и другото идейно течение. Лозунгитѣ за свобода, равенство и демократизъмъ сж начала, проповѣдвани преди 5—7 вѣка въ България отъ българина попъ Богомилъ. Рачки цени високо ролята на богомилството и чрезъ него ролята на България. Той счита тази роля зи извънредно важна за умственото движение на Европа. А рускиятъ ученъ А. Веселовски пише: „Славянскитѣ народи внасятъ чрезъ богомилството за първи пѫть до появата на Хуса своя интелектуаленъ даръ въ общоевропейската култура, който оставя трайни следи върху цѣлия развой на срѣдновѣковната литература“.

Богомилството е допринесло наистина много за общоевропейската култура, но то причинило голѣми пакости на

България, защото се появило въ единъ неудобенъ политически моментъ, въ моментъ, когато българскиятъ народъ не билъ още закрепналъ духовно и когато е билъ подложенъ на тежки изпитания вследствие на войнитѣ съ Византия, Сърбия и други външни нахлувания. Нашиятъ голѣмъ ученъ М. Дриновъ казва: „Въ дейностьта на богомилството личи повече алтруизъмъ, отколкото егоизъмъ. То мислило и работило за човѣцитѣ, отколкото за гражданитѣ на земята, въ която изникнало. Апостолитѣ му мислили, че въ общото добро на човѣчеството и българскиятъ народъ ще намѣри своето. Но съ това то отслабило връзкитѣ, които индивидуализирали народа и го свързвали тѣсно съ държавата. Като било противъ черквата, то отслабило и тъй слабата вѣра у народа къмъ нея и държавата, която била нераздѣлна отъ нея. Това е отрицателната страна на богомилството, за която всѣкога е било укорявано и осжждано. Съ нея то отслабило народа, раздѣлило го идейно, религиозно и политически, направило го равнодушенъ къмъ държавата и неспособенъ да се бори срещу нейнитѣ врагове“.

Всичко това, велико и скрѣбно, е доказателство за голѣмата усѣтчивость на българославянската душа, която нѣколко вѣка по-рано схванала кжде е правиятъ пѫть на човѣшкия духовенъ и социаленъ напредъкъ. Това явление не е случайно; то има свои причини, които не могатъ да бждатъ никжде на друго мѣсто, освенъ въ особеноститѣ на славянобългарската душа, въ нейната правдивость, прогресивность и склонность къмъ свобода, за да живѣе безъ странични ограничения, но въ рамкитѣ на логичното и на истината. Тѣзи особености се чувствуватъ и днесъ още, като че ли текатъ по жилитѣ ни и въздействуватъ на мислитѣ и желанията ни. И днесъ ние копнѣемъ за правда, за свобода, за равенство и достоинства, защото обратното потиска човѣшката ни гордость и ни кара лесно да не одобряваме начинанията на другитѣ, особено на властьта. Нашето трудолюбие не е само нагонъ отъ излишна енергия, а нужда за творчество, която търси пролука, за да се развие свободно въ дѣла и идеи. Богомилството се родило, защото народниятъ духъ е билъ потисканъ отъ византийскитѣ форми, отъ неволитѣ на войнитѣ и опустошенията, на които той искалъ да види края, за да заживѣе свободно и за да задоволи силата, която го тласка въ друга посока, къмъ други резултати, които надхвърлятъ ежедневното. Тази сила е именно потикътъ къмъ нѣщо ново, необикновено, къмъ напредъкъ и културно издигане.

Въпросътъ за славянобългарската писменость и книжнина, като сжщо тъй голѣмъ по значението си и за културата на българския народъ, за културата на цѣлото славянство, заслужава да бжде подчертанъ, като се спремъ малко по-подробно върху него. Въ своето духовно развитие българскиятъ народъ достигна сравнително бързо до съзнанието,

че му е необходима народна писменость и книжнина. Това се дължи преди всичко на съседството му съ Византия, отъ която е добилъ непосрѣдствени впечатления за сѫществуването на книжнина и на наука, и на желанието му да се запази независимъ отъ византийското влияние, виждайки въ него опасность за националния си животъ, толкова повече, че както гръцкиятъ езикъ, така и латинскиятъ сѫ му били чужди и неразбираеми. Освенъ това идеята за своя писменость и книжнина намирала оправдание и въ политиката на българската държава, понеже балканскитѣ славяни, като единъ неопредѣленъ достатъчно националенъ елементъ, били колебливи и при случай лесно преминавали отъ едни политически граници въ други. Обстоятелство, което безпокоело българската власть и създавало въ тежки минути известна несигурность.

Идеята за национална писменость, както вече казахме, принадлежи на царь Борисъ I, идея съвсемъ оригинална, защото не е дошла въ ума нито на сръбскитѣ жупани, нито на рускитѣ велики князе. Борисъ схваналъ, че, поради силното влияние на религията и на черквата, мѫчно би могълъ да запази държавата и народа си отъ външно влияние, ако нѣма своя книжнина и не създаде национална култура. Въ негова помощь се явили ученицитѣ на св. Кирилъ и Методий—Климентъ, Наумъ, Гораздъ, Ангелари, Сава и др., които почнали съ превода най-първо на черковнитѣ книги, защото въ момента тѣ били най-необходими. Този фактъ, както и богослужението на славянски езикъ въ черквитѣ, билъ самъ по себе си нѣщо ново и нередно споредъ тогавашнитѣ схващания — че на Бога можело да се говори само на гръцки, латински и еврейски езикъ. Но, въпрѣки това, въ името на национализаторската си политика, Борисъ се заелъ усърдно да създаде черковна и свѣтска българска книжнина и да я вложи въ живота на страната си. Неговото дѣло било подето съ още по-голѣма ревность и настойчивость отъ сина му царь Симеонъ.

Следъ дълги скитания и тежки гонения ученицитѣ на св. Кирила и Методия стигнали въ Бѣлградъ,тогава български градъ, и били изпратени съ почести въ Преславъ, столицата на българската държава. Царь Борисъ ги приелъ съ радость и имъ отворилъ двореца си. Съ тѣзи прокудени славянски апостоли той почналъ да урежда българската черква, да въздига храмове и манастири, да открива училища и да подготвя учители проповѣдници. Раздѣлилъ държавата на три архиепископии— Преславска, Моравска и Охридска, гдѣто открилъ висши школи. Ползата отъ тази мѣрка се проявила веднага. Българската книжнина достигнала въ кратко време голѣмъ разцвѣтъ; и то тъй голѣмъ, че станала източникъ на нова, славянска култура, каквато дотогава никѫде не е сѫществувала, която не следъ много време почнала да излиза и вънъ отъ границитѣ на българската държава. Така българската книжнина проникнала въ обширното руско царство, тамъ, гдето други славяни и други прабългари изграждали своето народно единство. Проникнала въ страната на сърбитѣ и ги е запазила отъ латинизиране; преминала отвѫдъ Дунава всрѣдъ власитѣ, за да имъ даде достѫпъ къмъ по-издигнатъ духовенъ животъ. Навредъ въ държавата закипѣла вѣрска и просвѣтна дейность, казва Д. Мишевъ. Славянската книжнина бързо се множила. Но безъ голѣмата закрила на българския дворъ тя би западнала, както изчезнала въ Моравското кралство. Безъ царь Бориса ю.-източното славянство би закъснѣло твърде много въ културното си издигане и затова той стои високо съ идеитѣ си надъ тогавашната славянска съвременность.

При неговия наследникъ дейностьта въ полето на просвѣтата и на книжнината достигнала своя връхъ. Царь Симеонъ, нареченъ „велики“, е такъвъ не толкова заради военнитѣ си успѣхи, колкото заради културнитѣ си дѣла, и тъкмо затова неговото време е наречено отъ ученитѣ хора „златенъ вѣкъ на България“. Той билъ най-просвѣтениятъ българинъ въ 9-я вѣкъ, насърдчавалъ писателитѣ и самъ писалъ. Дворецътъ му билъ първата българска академия, гдето писателитѣ се събирали постоянно и се съвещавали съ царя, подъ чието рѫководство превеждали и творили. Ето какъ чужденцитѣ оценяватъ Симеоновата просвѣтна дейность: „Съ една дума, Симеонъ билъ Карлъ Велики на България, но много по-образованъ отъ него и много по-честитъ, защото създалъ народна книжнина; прилежна пчела, която събирала сокъ отъ всички цвѣтя, за да ги присѫди на народа си . . .“ Освенъ казанитѣ седемь ученика на св. Кирила и Методия, по-видни писатели по времето на Симеона били: Презвитеръ Григорий, Епископъ Константинъ, Иоанъ Екзархъ, Черноризецъ Храбъръ, които заедно съ Симеона сѫ превели отъ гръцки и написали на славянски множество съчинения.

Не по-малко блѣскава просвѣтна и книжовна дейность била развита въ Охридъ подъ непосрѣдственото рѫководство на Климента. Въ това отношение Охридъ съперничилъ на Преславъ. Тукъ сѫ били Наумъ и Гораздъ, които развивали усилена просвѣтна дейность въ близкитѣ на Охридъ области и общо достигнали да иматъ около 3500 ученици. Заради неговата проповѣднически дейность може смѣло да се каже, че Климентъ е билъ първиятъ славянски педагогъ и рѣдъкъ ученъ. Заради неговитѣ голѣми просвѣтни достоинства и заслуги той е провъзгласенъ за патронъ на първия български университетъ въ София. Изобщо, **царь Симеонъ и Климентъ сѫ признати за два гения на 9-я вѣкъ, които сѫ**

направили твърде много за славянската цивилизация, като първи сж сложили творческата искра, за да се разпали славянската култура. Чрезъ славянския си характеръ и приетата славянска писменость България станала посрѣдникъ за разпространяване на християнството между другитѣ славяни и първиченъ изворъ за общославянска просвѣта. Когато човѣкъ си представи до какви грамадни размѣри се е разрасло това начало днесъ, ще се съгласи, че заслугитѣ на България предъ историята на славянството и предъ общочовѣшката култура сж необикновено голѣми и заслужава да бѫде тачена отъ славянскитѣ народи тъй, както е тачена Гърция за нейната древна култура. Думитѣ на отца Паисия — „. . . и ние сме дали на вси славяни книги да четатъ", сж думи и мисъль, свѣтещи най-ярко всрѣдъ мъглявостьта на знанията, които е ималъ за българската история, сж думи, лъхащи изъ скромната му килия наболѣлото чувство на унизена душа, която се е почувствувала въ момента на това откритие горда съ миналото на рода си. Думи паметни, защото изразяватъ една забравена историческа истина, чувство свято по чистотата си, което е достойно да заживѣе въ всѣко българско сърдце.

Едновременно съ духовното развитие на народната маса надъ нея е вървѣло съ по-ускорена стѫпка духовното развитие на по-висшата класа хора, които съставяли народния елитъ. Докато писменостьта и книжнината били гръцки, броятъ на този елитъ билъ много ограниченъ и просвѣтата не е надминавала обикновено елементарното четиво, като напримѣръ нѣкои свещени книги и жития. Умственията уровенъ билъ изобщо низъкъ, нѣщо обяснимо съ разбиранията на епохата, съ голѣмото различие между славянския и гръцкия езикъ и съ малкото число на частни училища. Положението се много промѣнило, когато била приета славянската писменость и се появила славянската книжнина. Когато се появили мѣстни писатели, учени, славянска наука, която въ сравнително скоро време достигнала голѣмъ разцвѣтъ. Числото на срѣдновѣковнитѣ ни просвѣтители е било голѣмо, но, поради нѣколкократното опожаряване отъ гърцитѣ на българскитѣ библиотеки, имената и трудоветѣ на тѣзи писатели сж неизвестни. Затова ние нѣмаме класици и класически съчинения, както иматъ гърцитѣ и римлянитѣ, но и твърде малкото, което се е запазило отъ завистьта на гърцитѣ, е достатъчно да ни убеди, че и ние сме дали своя приносъ за общославянската наука. Съ този приносъ трѣбва да бѫдемъ горди и да вѣрваме въ научнитѣ дарования на нашия народъ, толкова повече, че никой другъ славянски народъ нѣма тази заслуга и такова просвѣтно минало. Ето имената на нѣкои наши стари писатели:

Св. св. Кирилъ и Методий сж добре познати на всѣки българинъ, та нѣма нужда да се излага житието имъ въ подробности. Тѣ сж възпѣти отъ всички славяни като първоучители и просвѣтители на славянството. По произходъ тѣ сж славянобългари родомъ отъ Солунъ. Споредъ нашия виденъ славистъ проф. Милетичъ, езикътъ на двамата братя билъ съвсемъ сходенъ по тънкоститѣ си съ езика на славянитѣ отъ Солунско, което не би било възможно за едни гърци тъй добре да го усвоятъ и тъй точно да го предадатъ писмено, особено като се знае, че славянскиятъ езикъ не билъ официаленъ, не билъ езикъ на тогавашната наука, дори билъ считанъ отъ гърцитѣ за езикъ на варвари. Тѣхнитѣ звукови изрази чрезъ отдѣлни букви били тъй точни, че това можалъ да стори само човѣкъ, на когото славянскиятъ говоръ е вроденъ. Твърдението на г. Милетичъ се подкрепя и отъ политическата страна на въпроса. Въ онази епоха на възбудено политическо съревнование между България и Византия мжчно може да се допустне, че чистокръвни гърци, и то съ високо обществено положение, ще се заематъ съ такава опасна работа. Ако по политически съображения, съ огледъ на отношенията съ папата, Византия е искала да разпространи православието въ Моравското кралство, като се е съгласила да се преведатъ свещенитѣ книги на славянски, тази отстжпка не би била възможна и за България, къмъ която тя е водила съвсемъ друга политика на погърчване. Ние мислимъ, че, ако преводътъ на черковнитѣ книги на славянски езикъ е идея и политика на византийското правителство, съставянето на славянска азбука е идея на двамата славянски братя. И че въпрѣки волята на Византия, по идея на царь Бориса, България се възползувала отъ едното и другото.

Схващайки така дѣлото на Кирила и Методия по съставянето на славянската азбука — не като изпълнители на чужда идея, а като творци на тази идея, **тѣ сж достойни за голѣмата почить на милионнитѣ си еднородци, защото дѣлото имъ е неизмѣримо по значението си за славянството.** Колко голѣма е тѣхната заслуга се вижда отъ това, че до момента, когато тѣ създали славянската азбука, на свѣта не е имало нито една дума написана съ славянски букви, макаръ славянството да е било тъй многобройно и да е вземало вече участие въ културния и политическия животъ на Европа. Нѣмало е славянска книжнина и славянската мисъль или се е записвала съ гръцки и латински букви, или се предавала устно, тъй както е ставало въ примитивнитѣ времена. Молитвитѣ къмъ Бога били изказани на гръцки или латински езикъ, но никога на славянски. Десетки милиона хора сж тънѣли въ невежество, защото сж нѣмали книга не разбираемъ езикъ, поради което бавно, много бавно крачели въ културното си развитие. Но положението се промѣнило коренно и то въ сравнително кратко време следъ стореното отъ Кирила и Методия. Славянската просвѣта блеснала съ всичката си естествена сила, а славянската душа се раз-

крила съ дълбочината, красотата и искреността си. Започнало едно неспирно и засилващо се творчество, което въ скоро време изравнило славянството по култура съ цивилизованитѣ европейски народи и дори оставило на по-задно мѣсто гръцката книжнина. Френскиятъ виденъ историкъ Льобо казва: „Въ Моравия Кирилъ престоя съ брата си Методия четири и половина години. Тѣзи двама евангелски първенци установиха християнското учение въ тази страна (861). Тогава Кирилъ изнамѣри славянската азбука, тъй като славянскитѣ народи до това време не сж имали свое писмо, и преведе Евангелието, както и онѣзи части отъ свещеното писание, които намѣри най полезни за тѣхното обучение“ (Льобо — Нови издирвания по старата българска история — стр. 72).

Двамата солунски братя сж достойни да бждатъ въ реда на славянскитѣ светци и да бждатъ гордость на цѣлото славянство. Но тѣ сж още по-голѣма гордость за насъ българитѣ, защото недрата на славянобългаритѣ родиха тѣхния гений, оттамъ изгрѣ тѣхната вѣчно свѣтеща звезда, която свидетелствува за достоинствата, за скрититѣ дарования на нашия родъ и за заслугитѣ му предъ общочовѣшката култура.

Следъ тѣхната смъртъ дѣлото имъ се разрастнало найвече въ България благодарение на ревностнитѣ имъ ученици и на голѣмото му политическо значение въ момента за България. Следъ съвещанията въ Преславъ били учредени три висши школи въ страната (885), които били посвѣрени: Преславската — на Наума, Охридската — на Климента и Моравската (при устието на р. Морава) предполага се — на Агатона. Върховния контролъ и ржководство приелъ царьтъ.

Свети Климентъ Охридски е билъ най-видниятъ и най-просвѣтениятъ отъ ученицитѣ на Методия, славянинъ, роденъ въ Охридско. „Държавата е била раздѣлена на три архиепископства, казва М. Дриновъ: Преславско, Моравско и Охридско. Първото обемало източна България; второто — приблизително басейна на р. Българска и Сръбска Морава, съ седалище гр. Морава при устието на р. Морава и третото — цѣла Македония съ седалище въ гр. Охридъ“. Последната черковна область се възглавявала отъ Епископъ Климента, гдето работилъ презъ цѣлия си животъ като учитель, пасторъ и писатель и тукъ умрѣлъ. Той билъ най-дейния и най-плодовитъ писатель въ времето на царь Симеона и затова заема първо мѣсто по заслуги следъ св. Кирила и Методия. Единъ неговъ ученикъ пише: „Св. Климентъ пжтуваше постоянно по тази страна да проповѣдва на народа словото Божие. Въ всѣка область имаше избрани ученици, които бѣха на брой 3500. Повечето си време прекарваше съ тѣхъ и ние, които всѣкога се намирахме съ него, гледахме и слушахме всичко, що той правѣше и говорѣше. Ние никога го не видѣхме да стои безъ работа. Той обучаваше децата — на едни показваше какъ се пишатъ буквитѣ, на други обясняваше смисъла на писаното, на трети оправяше ржцетѣ да пишатъ. Дори и нощемъ той се трудѣше въ молитва, четене и писане...“ (Д. Мишевъ — България въ миналото, стр. 41). Именно поради тази му дейность Климентъ се счита за първия славянски педагогъ.

Но св. Климентъ билъ още художникъ и ораторъ. Неговиятъ ученикъ го нарича „най красноречивъ мжжъ, за всички праздници той съчини вразумителни слова ..“ А руският Епископъ Антоний казва: „Проповѣдническото черковно дѣло въ млада България било още въ самото начало правилно поставено отъ Климента. То било така широко и целесъобразно поставено, че по-хубаво не може да се иска и желае... Въ това отношение България била по честита отъ Русия...“

Като сътрудници на Климента били **Гораздъ** и по-после **Наумъ**. Гораздъ училъ и проповѣдвалъ въ Девольъ (Албания). Наумъ билъ ученолюбивъ човѣкъ, еднакво работливъ, както другаря си Климента. Той работилъ съ особено усърдие за просвѣтата на славянитѣ, които по това време населявали южна Албания. Въ негова паметь е издигнатъ голѣмъ манастиръ на брѣга на Охридското езеро, който свидетелствува за народната признателность къмъ неговата полезна и благочестива дейность. Гораздъ е билъ сжщо голѣмъ народенъ просвѣтитель. За него се знае, че е билъ човѣкъ съ твърда воля и знаещъ до съвършенство латински и гръцки езикъ и че заради голѣмитѣ му дарования Методий посочилъ него за свой замѣстникъ като архиепископъ въ Моравското кралство. Той училъ и проповѣдвалъ сжщо въ Албания, което се вижда отъ това, че мощитѣ му били съхранявани въ катедралата на албанския градъ Бератъ.

Така, благодарение на усърдната и безкористна дейность на тѣзи трима и на други още просвѣтители и проповѣдници, различна отъ алчната за пари и разкошъ дейность на гръцкитѣ духовни лица, и благодарение на голѣмата подкрепа, която сж давали българскитѣ владѣтели на това дѣло, ю.-западна България (Македония, Албания и Епиръ) се издигнала въ скоро време въ религиозно и просвѣтно отношение и станала здрава крепость на българщината. На това главно се дължи проявената упоритость отъ населението на този край презъ време на тежкитѣ Самуилови борби и на още по-тежкото духовно робство за народна независимость. На това сжщо се дължи, гдето следъ петвѣковно робство подъ турска власть пакъ тамъ се надигна гласъ за борба съ гърцизма и се тури началото на духовното ни възраждане.

Не по-малко дейна е била и Преславската школа, която е била ржководена по-късно отъ **царь Симеона** съ сътрудничеството на нѣколко видни писатели българи. Следъ завръщането си отъ Цариградъ Симеонъ се наложилъ въ скоро време съ изобилнитѣ си знания и съ необикновеното си

трудолюбие. Той станалъ душата, а после и покровитель на първитѣ български писатели и учени. Дворецътъ му станалъ срѣдище на ученитѣ. Тукъ билъ Презвитеръ Григорій, Епископъ Константинъ, Иоанъ Екзархъ, Черноризецъ Храбъръ, по-после и Презвитеръ Козма и др.—все избрани и високо интелигентни хора, самостойни творци, които въ кратко време наводнили страната съ черковни книги, преведени и писани на славянобългарски езикъ, а сѫщо и съ свои оригинални съчинения. Самъ Симеонъ написалъ съ собствената си рѫка „Златоструй", сбирка отъ мисли изъ съчиненията на Иоанъ Златоуста, който билъ неговъ любимъ авторъ. Нека кажемъ нѣколко думи за нѣкои отъ тогавашнитѣ писатели, тъй както г. Д. Мишевъ, като добъръ познавачъ на старата наша книжнина, ги преценява.

Иоанъ Екзархъ билъ плодовитъ писатель, оригиналенъ въ сѫжденията и схващанията си. Той билъ енциклопедистъ по знанията си. Вмѣсто схоластика, у него отличавали философски, дълбоки и здрави мисли. Неговата оригиналность въ трудоветѣ била още по-очебиеща тамъ, гдето описвалъ и разказвалъ Неговото описание на Симеоновия дворецъ било образецъ не само за негово време, но дори и за днесъ. Личало, че перото се държало отъ художникъ, който си служи не съ епитети и краски, но съ чувство и действия. И описанието му било тъй пълно съ чувство и животъ, че раздвижвало душата. У него имало стилъ, вкусъ и полетъ. Написалъ билъ „Шестодневъ", „Небеса" и много други трудове.

Черноризецъ Храбъръ написалъ монографично изложение, въ което вещо съединявалъ историята съ полемиката, апологията съ критиката. Той излагалъ какъ била изобретена славянската азбука и какво е нейното предимство по творчество и светость предъ гръцката. Отъ неговото изложение личели голѣмитѣ му познания. Храбъръ си служилъ съ силна логика, сгрѣта съ вѣра и закована съ факти. Той защищавалъ правото на славянитѣ да иматъ своя азбука и своя книжнина; разбилъ легендата за „триезичество". Изобщо, Храбъръ поразявалъ четеца съ това, че още въ 10-я вѣкъ неговото перо прескачало съ идеитѣ и сѫжденията си нѣколко вѣка и повдигало въпроса за свободата и за правата на племената да се самоопредѣлятъ и индивидуализиратъ културно. А това е въпросъ за националноститѣ, който и днесъ занимава умоветѣ на писатели и политици. Интересното е, че още въ 10-я вѣкъ този идеологъ на славянството защищавалъ въ лицето на българитѣ правото на славянството да има своя книжнина, култура и мирогледъ.

Презвитеръ Козма се приближавалъ по оригиналность и самостойность къмъ И. Екзархъ. Той далъ най-хубавата характеристика на религиозното, нравственото и общественото положение на българитѣ презъ 10-я вѣкъ. Козма не вървѣлъ въ изложението си по византийски образци. Неговото слово по форма, съдържание и мисли излизало отъ рамкитѣ на гръцкитѣ преводи. У него нѣмало нѣщо отвлѣчено или схоластично. За него отъ значение била действителностьта на живота, злото и пагубното въ него. Този малъкъ Златоустъ порицавалъ еднакво злото у богомилитѣ и у православнитѣ, у духовни и миряни. За него всички били еднакво опасни: първитѣ — съ своята заблуда и разрушителното си учение, а вторитѣ — съ своята вкамененость, лицемѣрие и формализъмъ; първитѣ — защото били противъ ученията на черквата, а вторитѣ — защото ограничавали вѣрата си въ външностьта, въ черното облѣкло и обредитѣ. Той порицавалъ и мирянитѣ, че повече посещаватъ игритѣ и веселбитѣ, отколкото черквата. Порицавалъ и боляритѣ, че лицемѣрствуватъ подобно на богомилитѣ, че подобно на последнитѣ се показвали външно съ бледи лица и въздържани, а насаме се предавали на невъздържане, че купуватъ само за очи благочестиви книги, но не ги четатъ.

Тѣзи нѣколко думи върху книжовната дейность презъ втората половина на 9-я вѣкъ даватъ достатъчно пълна идея за трескавата религиозно-просвѣтна работа по това време и за устрема въ славянизирането на цѣлия народъ. Личи пробудата въ върха на държавата и съзнанието да се обособи национално, като има своя книжнина, писменость и култура, свои учители, черква и свещеници; прояви на добре осъзната народностна самостойность и годность за по-издигнатъ културенъ животъ. Отъ тѣзи нѣколко думи, мислимъ, се долавя съ каква буйность нашиятъ народъ тогава, както и днесъ се е отдалъ на просвѣта, и, ако сѫдбата не му бѣше отредила дълги тежки робства, сигурно е, че днесъ щѣше да бѫде, ако не начело, поне наравно съ най-културнитѣ народи. Съ право се казва, че: „Климентъ и Симеонъ сѫ два славянски гения въ 9-я вѣкъ; че тѣ сѫ направили най-много за славянската цивилизация, творческата сила на която сѫ дали св. св. Кирилъ и Методий". А Шафарикъ пише: „Симеонъ е нареченъ „великъ", защото си е свилъ неуведанеми вѣнци не само на бойното поле противъ враговетѣ на неговия народъ и на властьта му, но така сѫщо и на тихото мирно поле на науката, гдето се е старалъ за просвѣщението на духа и за образованието на сърдцето и мисълта". Отъ своя страна Иречекъ, който добре познава старата българска история, казва: „Времето на Симеона е златната епоха на българската литература". Сѫщата почти мисъль изказва и сърбинътъ Д-ръ Петрановичъ: „А при наследника на Бориса—Симеонъ, народната просвѣта се слѫвила съ своя златенъ вѣкъ" (М. Дриновъ — т, II — стр. 44).

Желанието за културенъ напредъкъ и просвѣта не замрѣло презъ време на византийското робство; то се крепило въ манастиритѣ, отгдето се разпространявало тихо всрѣдъ народа. Славянската писменость изиграла голѣма роля за поддържане на спомена отъ миналото, като проводникъ на вѣра въ бѫдещето. Но това желание се възродило въ предишната си сила, когато България се освободила и започналъ животътъ на второто ѝ царство. И тогава просвѣтното дѣло било подъ попечителството на владѣтелитѣ, които по примѣра на Симеона обичали да се ограждатъ съ учени и писатели и които подкрепвали и насърдчавали. Въ това отношение се отличавали особено Иванъ Асенъ II и Иванъ Александъръ II. Първиятъ откривалъ училища, строилъ манастири и черкви, а вториятъ — настоявалъ предимно за повдигане на просвѣтата на народа и на книжнината. Презъ време на Търновското царство били писани повече лѣтописи, исторически трудове и др. Тогава е имало голѣма библиотека въ Търново, въ която били още съхранени книги отъ първото царство. Това се вижда отъ едно писмо до папата отъ Калояна, въ което се казва: „. . . азъ изпитахъ (провѣрихъ) нашитѣ стари списания и книги, сѫщо и законитѣ на блаженопочиналитѣ императори, наши предшественици . . . “ (М. Дриновъ—т. II стр. 97).

Ако българската книжнина е имала свой разцвѣтъ презъ първото царство по време на царь Симеона, тя е имала сѫщо свой разцвѣтъ и презъ второто царство по времето на Иванъ Александра. Благодарение на неговия просвѣтенъ умъ и ученолюбие столицата Търново достигнала до положение да стане голѣмъ културенъ и просвѣтенъ центъръ, втори следъ Цариградъ на полуострова. Въ Търново намѣрили достойно поприще много писатели и учени българи и чужденци. Тукъ били открити две школи, които скоро станали прочути и посрѣдъ другитѣ славянски народи. Първата школа била открита отъ св. **Теодосий Търновски**, а втората — отъ неговия бележитъ ученикъ Евтимий, който по-сетне станалъ Търновски патриархъ. Ромънскиятъ историкъ Иорга нарича училището на Евтимия „прочуто училище“. Въ него намирали просвѣта хора не само отъ България, но и отъ Сърбия, Ромъния и Русия. Въ това училище, пише Д. Мишевъ, сѫ добили образованието си Бдинскиятъ митрополитъ Иосифъ, Киевскиятъ митрополитъ Киприянъ, Константинъ Костенечки философъ, Григорий Цамблакъ и др. именити писатели. Ала надъ всички стоялъ учительтъ имъ Евтимий и то не само по наука, но и по плодовитость на трудове.

„**Патриархъ Евтимий** билъ най-учениятъ българинъ въ 14-я вѣкъ, пише Д. Мишевъ. Той съперничи по писателска плодовитость, красноречие и стилъ на св. Климента. Въ словото си за Евтимия, Цамблакъ нарича книжовнитѣ дѣла на учителя си по-сладки „отъ медъ“. Между другото, Евтимий

превеждалъ и свещени книги отъ гръцки на български и поправилъ старитѣ и изопачени преводи. Съставилъ сѫщо правила за правописъ. Това дѣло е епохално въ черковно-славянската книжнина. Той оставилъ образци на похвални слова и жития и пр. Съ своята учителска и писателска дейность Евтимий свързалъ името си, както и това на българската книжнина и на България, съ Русия, Сърбия, Ромъния и Атонъ. Неговото име е изразъ на цѣла епоха въ славянската черковна книжнина. Лѫчитѣ на неговата книжовна дейность продължавали да сияятъ цѣли два вѣка подиръ неговата мѫченическа кончина. Тѣзи лѫчи били неговитѣ ученици въ Сърбия, Русия и Ромъния. „Подиръ падането на Търново, казва професоръ Иорга, много епископи, книжовници и боляри, преследвани отъ турцитѣ, избѣгали у насъ (Ромъния) съ иерархическитѣ си степени, съ културата и талантитѣ си“.

Отъ изложеното се вижда, че поради политическото и културното надмощие на България презъ 9-я вѣкъ всички славяни отъ полуострова били подъ нейното духовно влияние, поради което славянобългарската писменость и книжнина бързо се разпространявали. Както презъ първото, така и презъ второто наше царство всички славяни на полуострова сѫ служили въ черквитѣ и училищата си и сѫ писали на единъ общъ езикъ — славянобългарски. Така българската книжнина станала общославянска, което траяло до покоряването на България отъ турцитѣ и дори още два вѣка следъ това. Руският великъ князъ св. Владимиръ е искалъ отъ царь Самуила „учени иереи и книги“, каквито и получилъ. Всеруският митрополитъ Кирилъ (13-я вѣкъ) искалъ отъ Търново да му изпратятъ проповѣдникъ на славянски. Киевският митрополитъ Киприянъ и Цамблакъ били българи, ученици на патриархъ Евтимия. Руският проф. Ламански пише: „Презъ всичко това време (до 15-я вѣкъ) Русия получава изъ България не само ржкописи, но дори и духовни отци, писатели, художници, защото България до самото си падане подъ турцитѣ стояла по отношение на духовна просвѣта и на духовно развитие несравнено по-високо отъ тогавашна Русия“.

Още по-тѣсни били връзкитѣ между българи и сърби. Ако Сърбия и Босна се спасили отъ латинизиране, това се дължи, както признава сръбскиятъ писатель Петрановичъ, изключително на България и нейната славянска книжнина. Сръбската книжнина започнала своитѣ първи стѫпки напълно подъ влиянието на българската литература. Сѫщото било въ Ромъния и въ Албания. Въ Ромъния българскиятъ езикъ билъ приетъ не само като черковенъ, но и като писмено официаленъ. Въ историята на ромънския народъ отъ проф. Ксенопулъ се казва: „Дако-ромънитѣ приели християнството отъ българитѣ като политически подвластни тѣмъ. . . Българитѣ били по-културни отъ ромънитѣ. Висшитѣ форми на ромънскитѣ мисли имали за органъ славянския езикъ. Този езикъ

задушилъ съвършено презъ повече отъ осемь вѣка интелектуалното съкровище на ромънския народъ. . . Първитѣ ромънски хроники сѫ писани на славянски.Изобщо славянскиятъ езикъ билъ за ромънитѣ свещенъ като латинскиятъ за нѣмцитѣ и французитѣ и както елинскиятъ за гърцитѣ... Подиръ падането на България подъ турцитѣ славянобългарскиятъ езикъ е цъвтѣлъ въ Ромъния" (Д. Мишевъ — България въ миналото).

Съ изложеното върху културния напредъкъ на България въ миналото искахме да дадемъ само общи сведения за културното и просвѣтното дѣло презъ Първото и Второто българско царство. По липса на документи това дѣло е достигнало до наши дни въ крайно непълненъ видъ, защото онова, което се знае, е случайна отломка отъ грамадното книжовно творчество презъ течение на 4—5 вѣка. Много писатели сѫ непознати, много трудове сѫ пропаднали, а за Моравската школа съвсемъ липсватъ сведения. Но за нашата скромна задача и изложенитѣ кратки сведения сѫ достатъчни, защото отъ тѣхъ се вижда ясно какво е далъ българскиятъ народъ въ областьта на висшата култура, на каква висота е стоялъ, колко ценни и дълбоки сѫ неговитѣ умствени и нравствени заложби. Вижда се, че, ако българското политическо влияние се е колебаело подъ натиска на различни обстоятелства, влиянието на българската култура е расло все повече и достигнало далечъ въ странитѣ отвѫдъ полуострова. **Всичко това не може да не събуди вѣрата на всѣки българинъ въ себе си, въ миналото и въ бѫдещето на народа; не може да не раздразни гордостьта ни, че принадлежимъ на единъ достоенъ народъ съ толкова дарования, че сме родени българи, и не може да не раздвижи чувството ни на дългъ, за да подпомогнемъ държавата и народа си да осѫществятъ тъй силно желаното отъ нашитѣ стари царе държавно и духовно първенство на България.**

Заключение

Ето съвсемъ въ общи линии „великото въ българското минало". По-подробно то е изложено въ обемистия трудъ на проф. В. Златарски—„История на българската държава" и въ съчинението на Д. Мишевъ — „България въ миналото", съ които трудове си послужихме. Историята на нашия народъ е много поучителна; тя заслужава да бѫде често препрочитана и коментирана, защото разкрива положения и обстоятелства, които се повтарятъ съ забележителна еднаквость, и отбелязва причини и последици, които винаги сѫ поучителни, защото сѫ свързани съ неизмѣнна логичность. Тази именно правомѣрность е вече едно указание, че историята на нашия народъ не бива да остава затисната въ архивитѣ и библиотекитѣ, а трѣбва да бѫде прелиствана по-често, да се

размишлява по-дълбоко върху фактитѣ, за да не повтаряме грѣшкитѣ отъ миналото.

Нашето минало е изобщо много бурно. Въ него има моменти на политически слабости и на обществени падения. Въ историята сѫ отбелязани безброй войни, опустошения, разорения на градове и села, много неволи и страдания, които сѫ свеждали народа до положение на физическа и духовна немощь. Сѫщевременно нашата история е записала и велики дни на слава, на бойни победи, на политически и духовенъ разцвѣтъ, презъ които българскиятъ народъ се е чувствувалъ гордъ, самоувѣренъ, страшенъ за враговетѣ си и достоенъ за поголѣмо величие. Това е българскиятъ духъ, който невидимо движи народната маса презъ вѣковетѣ и благодарение на който българскиятъ народъ е живъ, бодъръ и върви съ слѣпа вѣра къмъ бѫдещето. Съ такава вѣра той е преживѣлъ 13 вѣка, но, тъкмо защото е билъ воденъ отъ слѣпа вѣра, нѣкога е пропадналъ въ пропаститѣ, които животътъ препрѣчва по пѫтя на хората и народитѣ. Тази вѣра, която е ценен даръ отъ природата, съвременниятъ човѣкъ и съвременната държава трѣбва да осъзнаятъ, да ѝ поставятъ далекогледни очи, за да бѫде подпомогната и отъ предвидливостьта, та заедно да заобикалятъ пропаститѣ. Днесъ това е повече отъ необходимо и голѣма наивность и назадничавость би било, ако отдѣлниятъ човѣкъ, а още повече държавата не бѫдатъ прозорливи, предвидливи и съобразителни. Тѣзи качества сѫ били най-достойното въ дейностьта на българската управа въ миналото, но сѫщото не може да се каже за българския народъ. Невежествените вѣрвания и фатализмътъ причинявали едно общо заслѣпение всрѣдъ народнитѣ маси, които, вѣрвайки въ нѣкакво добро, сѫ се успокоявали и сѫ крачили слѣпешкомъ споредъ повелята на сѫдбата. Това различие между властьта и народа, между отговорностьта и безгрижието е причина на много случаи за несигурностьта въ движенията на държавния корабъ. Но въ неговата постройка е имало нѣщо много здраво, за да може и днесъ да плува и да пори вълнитѣ на живота.

Идеята да се осигури независимостьта на държавата, да се стабилизира като сѫществуване, като се изостави номадскиятъ животъ, както и идеята да се направи държавата възможно по-силна числено, сѫ идеи сами по себе си прости за нашитѣ разбирания, но за онѣзи времена на неуседналъ политически животъ тѣ сѫ особени по замисъла си и велики въ приложението си. Тѣзи идеи, на които ханъ Исперихъ е родоначалникъ, сѫ свещени поради неизброимитѣ жертви, които сѫ погълнали, а за насъ, българитѣ, сѫ исторически законъ и заветъ, защото сѫ истини, минали презъ пещьта на вѣковната балканска действителность.

Разрешението на тази проблема чрезъ разширение на границитѣ и чрезъ обединяване на славянитѣ, а не чрезъ безогледно завоевание, е друга политическа идея съ голѣма историческа стойность. Въ нея се прозира мждростьта на старитѣ приазовски ханове, защото наследницитѣ имъ въ придунавска България сж разбирали на каква основа трѣбва да сложатъ бждещата държавна постройка. По примѣра на хунобългарска „Велика България", тѣ сж виждали въ рамкитѣ на държавата само едноплеменно население, съставено отъ родове, следователно опредѣлено строго етнически, съ вжтрешно единство, което единствено може да й даде вжтрешно спокойствие и външна сигурность. Затова въ новото си отечество нашитѣ ханове сж потърсили пакъ сжщата опора, пакъ сжщото етническо единство и сж го намѣрили въ родството на едноплеменнитѣ славяни, съставящи групата анти. Отъ нея тѣ замислили да създадатъ народъ, който да даде силата на държавата, за да се борятъ съ явилитѣ се външни опасности, на първо мѣсто съ силната и винаги перфидна Византия. Народъ съ вжтрешни връзки, за да бжде наистина здравъ и несломимъ отъ всѣкакъвъ натискъ. Идея, ще повторимъ, мждра и велика, защото е такава по замисълъ и по резултати.

Тази придунавска българска държава е била първата народностна държава въ Европа. Нейниятъ народъ не е билъ случайна сбирщина, каквито сж били населенията на всички тогавашни европейски държави, а единенъ народъ, заченатъ, роденъ и отгледанъ отъ самата държава, съ еднаква кръвь въ жилитѣ си и съ свой ясно установенъ особенъ господарски нравъ. Този народъ не е билъ безгласенъ робъ въ държавата си, каквито били всички населения по онова време на другитѣ европейски държави, а чрезъ първенцитѣ на своитѣ родове вземалъ непосрѣдствено участие въ живота на държавата, която била здраво свързана съ него. Първата придунавска българска държава имала едно особено просто и здраво държавно устройство, изпитано съ столѣтия, но непознато дотогава въ Европа. Това устройство, което основателитѣ на държавата донесли като най-ценно свое наследство, е останало недостигнато по своята здравина и целесъобразность. То позволявало на държавата да следва свой собственъ стръменъ и опасенъ пжть и да преодолява всички препятствия по него, когато останалитѣ европейски държави блуждаели въ една безпжтица, безъ каквато и да било цель и посока. Въ основата на това устройство билъ родътъ. Всички почти родове били войнишки и цѣлото мжжко население се намирало въ войската, която, единна, била подчинена само на хана. Предѣлитѣ на тази държава, за първи пжть въ Европа, били строго пазени и укрепявани, а въ земята й

владѣелъ редъ, непознатъ дотогава въ никоя отъ европейскитѣ държави. (Д. Сжсжловъ— Пжтя на България, стр. 433).

Казанитѣ основни и велики идеи сж живѣли въ сърцето и ума на всички наши владѣтели. Въ тѣхно име тѣ и народътъ сж се борили толкова пжти и толкова дълго време. Обединението на славянитѣ, тѣхното освобождение и приобшаване къмъ българската държава е било винаги първата мисъль на всѣки нововъздигнатъ царь. Съ нея тѣ сж живѣли, съ нея сж умирали, за да стане тринадесетвѣковенъ заветъ на българската държавна власть. И трѣбва да признаемъ, че тази настойчивость въ държавната политика е сжщо нѣщо велико въ нашето минало; отъ нея явно личи, че е историческа необходимость и благодарение само на нея българската звезда още свѣти, макаръ и не съ всичкия си блѣсъкъ.

Безъ да сподѣляме понятието „жизненo пространство", понеже е нѣщо неопредѣлено, неограничено териториално, въ което влизатъ икономическитѣ и стратегическитѣ съображения и, следователно, разкрива необятно поле за международни борби, намираме, че **законнитѣ права на единъ народъ сж исторически оправдани не отъ неговитѣ минали завоевания, а единствено отъ неговитѣ кръвни, етнически граници, които сж стабилни, действителни и вѣчни.**

Тѣзи рамки трѣбва да бждатъ цель на държавната политика и всрѣдъ тѣхъ трѣбва да се развива правителствената настойчивость. Дотамъ трѣбва да се простиратъ народнитѣ минимални искания, защото дотамъ сж неговитѣ права, потвърдени съ нѣколковѣковенъ съвмѣстенъ животъ. Затова съзнателното отричане отъ кръвно скрепени населения и отъ тѣхнитѣ земи би било историческа грѣшка.

Като се има предвидъ изложеното по-горе, вижда се, че нашата държава не е достигнала още етническитѣ граници на българския народъ. Езикътъ на едно население, както и народностното му съзнание сж действително едни отъ белезитѣ за народностното му опредѣление, но, като промѣнчиви, тѣ не сж най-сжществените. Онова, което сигурно опредѣля единъ народъ, е неговиятъ характеръ, неговитѣ физически и душевни особености, неговото кръвно единство, т. е. природата му, която е създадена чрезъ вѣковенъ съвмѣстенъ животъ, затова е трайна и неизличима, щомъ нѣма кръвосмѣшение. Населението на голѣма часть отъ западнитѣ и южнитѣ области не само по видъ е българско и нѣма нищо общо съ сръбския и гръцкия типъ отъ вжтрешностьта на Сърбия и Гърлия, но още днесъ то е наричано отъ чиститѣ сърби „бугараши", и днесъ още има българи, които се наричатъ „сърбомани", „гръкомани", „българогласни" и много

други, които сѫ погърчени отъ гръцката организирана асимилация.

Въ жилитѣ на тѣзи населения тече българска кръвь и тѣ, както сѫ отнети, така по сѫщия начинъ трѣбва да се върнатъ при истинската си майка, защото тѣхното заблуждение или извършеното върху тѣхъ насилие не бива да спира политическото развитие на нашия народъ. Задъ себе си имаме дълга история и безброй жертви, които ни налагатъ да сторимъ това. **Това население е българско, земитѣ му сѫ български и затова трѣбва да влѣзатъ въ границитѣ на българската етническа държава.** Това е съветътъ на нашата история, на логиката на живота и, следователно, нашето право върху тѣхъ е напълно законно. Заграбеното трѣбва да се върне. Това е желанието на мѫдритѣ ни и славни ханове и царе.

Но, освенъ горното условие, за да се осигури сѫществуването и независимостьта на държавата ни, необходимо е да се насади духовно единство всрѣдъ народа. Друга велика истина, която е била съзната още отъ ханъ Тервеля и подета съ решителни реформи отъ св. царь Бориса. Колкото духовното единство на единъ народъ е необходимо за спокойствието и сигурностьта му, за неговата издръжливость презъ вѣковетѣ, толкова е трудно създаването му. Ако разширението на границитѣ е въпросъ на въорѫжената сила и се осѫществява въ сравнително кратко време, задържането на разширенитѣ граници чрезъ създаването на здрава вѫтрешна опора, чрезъ духовно сцепление на народната маса, е въпросъ труденъ, сложенъ и осѫществимъ съ твърде продължителна работа.

Неговото култивиране е изложено на силното влияние на обстоятелствата, на разбиранията на управницитѣ въ разнитѣ времена, поради което е винаги колебливо, нестабилно и несъвършено. Това се вижда и отъ нашата история, макаръ че у насъ е било направено доста, за да му се даде едно правилно и сигурно начало.

Причини за непълното осѫществяване на народното единство има, разбира се, много, но най-сѫществената е, че тукъ не е имало нито система, нито настойчивость отъ страна на държавата, както системно ще действувала по отношение на външната политика. На духовното единство се е гледало като на нѣщо, което ще дойде отъ само себе си, щомъ езикътъ, писменостьта и религията се уеднаквятъ, щомъ страната е административно добре организирана и щомъ византийското влияние бѫде отстранено. Въ основата си нашитѣ минали управници сѫ били прави. Взетитѣ мѣрки сѫ дали известни резултати, но тѣ не сѫ държали смѣтка за времетраенето на

този душевенъ процесъ и за неизбѣжнитѣ прѣчки, които ще срещне, за да бѫдатъ сигурни, че замисленото ще бѫде постигнато напълно. Липсата на съобщения и на тѣсно общуване между отдалеченитѣ области, особено невежеството и неграмотностьта, сѫ били сериозни прѣчки въ процеса на духовното единство и сплотяване на българския народъ. Тѣ сѫ друга главна причина и за тъй бавното му осѫществяване.

Днесъ тѣзи прѣчки сѫ премахнати. Дори налице сѫ особено благоприятни условия за неговото бързо и, следователно, по-сигурно постигане. Удобната пѫтна мрежа, свѣткавичното разпространяване на мисъльта, широко разпространената просвѣта, обилната книжнина и преса, повдигнатото културно равнище на народнитѣ маси, държавниятъ строй, казармата и пр. сѫ условия отъ първостепенно значение и мощни срѣдства за култивиране на духовното единство всрѣдъ народа.

Но всички тия условия не биха дали желания резултатъ, ако не сѫ обединени идейно и ако не се създаде целесъобразна система, която да се прилага съ настойчивость. А духовното единство, духовната сплотеность е още по-необходима днесъ, отколкото всѣки другъ пѫть. Тя е необходима, за да се създаде още по-здрава морална опора на новитѣ ни граници, да се оформимъ народностно въ здраво цѣло, а сѫщо да се противопоставимъ съ успѣхъ на засиленитѣ по разни пѫтища външни духовни влияния.

Безъ тази духовна издръжливость и съпротивителна сила не само войската ни не ще достигне необходимата за епохата морална висота, но и страната ни ще бѫде изложена на друга опасность — да бѫде превзета отвѫтре, тъй както на времето е действувала хитрата Византия. На тѣзи влияния, допускани отъ суета и несъзнателно подражание, трѣбва да се противопостави силното национализиране на народа, като се създаде народностна култура, която да служи като здрава предохранителна обвивка. Ако днесъ е станало мода, щото разнитѣ организации и професии въ държавата да търсятъ срѣдства, за да се очертаятъ по духъ и организационно, колко по-важно и по-необходимо е това за единъ малъкъ народъ като нашия, намиращъ се въ водитѣ на мощни течения, които незабелязано го заливатъ, отвличатъ нестабилизиранитѣ му народни отличия и го обезличаватъ национално. Нашата история е богата съ поуки тъкмо по този въпросъ.

Ето великото въ нашето минало и какви мѫдри поуки ни е завещало. Остава на насъ, хората на съвременна и просвѣтена България, да ги разберемъ, да ги оценимъ, да не ги отминаваме като старо четиво, като нѣщо прашно и вехто, да спремъ мисъльта си върху тѣхъ, да прозремъ въ дълбочинитѣ на истори-

ческата истина, защото тя е наша, тя е мждростьта на нашия животъ и отъ нея ще узнаемъ специалнитѣ условия, при които нашиятъ народъ е обреченъ да се развива. И като се вдъхновимъ отъ тринадесетовѣковното си бурно сжществуване като държава и като народъ, да станемъ горди въ себе си и още по-умни въ дѣлата си.

ВѢКОВНАТА БОЙНА ДАНЬ

ЗА

ОБЕДИНЕНИЕТО НА НАШИЯ НАРОДЪ

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводъ. — Цельта на изложението. Нѣкои мнения относно политиката на страната.

Нѣколко думи за старата ни войска. — Комплектуване на старата ни войска. Организация, командуване, въоржжение, стъкмяване, обучение, тактика и укрепяване.

Войни презъ първото царство.

Въстания и чужди нахлувания.

Войни презъ второто царство.

Въстания и войни съ Турция.

Войни презъ третото царство.

Заключение.

Вѣковната бойна дань за обединението на нашия народъ

Уводъ

Това изложение нѣма за цель да резюмира военната история на българския народъ, нито да описва нѣкои отдѣлни войни и сражения отъ срѣдновѣковието му. То има за цель да даде въ общи линии бойната страна на нашето далечно минало, за да се види по нея общиятъ характеръ на българското сжществуване на полуострова, бурнитѣ преживявания на държавата ни, свързани съ много неизвестности и трудности, съ много усилия, страдания и военни неуспѣхи, но и съ моменти на блѣскави победи, на слава и величие. То има за цель да посочи трънливия пжть, по който нашата държава е вървѣла отъ основаването ѝ до днесъ, и неизбѣжнитѣ жертви, които народътъ е далъ за осжществяването на една велика идея, въ името на която днесъ сжществуваме като народъ и държава — идеята за затвърдяването на българската държава на Балканския полуостровъ, за нейното териториално разширение въ владенията на Византия, за обединението на сроднитѣ славянски племена и образуването отъ тѣхъ и прабългаритѣ единъ мощенъ народъ, за културното издигане на този народъ, за неговата защита, освобождение и държавна сигурность и най-сетне за величието на България и нейнитѣ царе всрѣдъ тогавашния известенъ свѣтъ.

Отъ това изложение искаме да се види, че всичко, което имаме днесъ, като: народъ и държава, националенъ духъ и просвѣта, вѣра въ себе си и надежди за по-добро бждеще, народно достоинство и честь, законна опора за политическитѣ ни искания и права и пр., се дължи на мждростьта на нашитѣ ханове и царе и на една безспирна жестока борба, въ която българскиятъ народъ ту е падалъ, ту се е изправялъ на краката си; борба, наложена му отъ целитѣ, които самъ си е поставилъ, но главно отъ географското положение на земята, която си е избралъ и съ която се е свързалъ завинаги. **Това географско положение сжществува и днесъ, но съ още по-засилени особености; то ще сжществува и въ бждеще и, следователно, логично е да се заключи, че борбитѣ нѣма да изчезнатъ, че българскиятъ народъ е**

обреченъ да живѣе всрѣдъ постоянно политическо напрежение, всрѣдъ опасности и изненади, т. е. да бѫде винаги нащрекъ.

Това състояние, колкото да е неприятно и да прѣчи на всестранното развитие на народа, е отъ друга страна полезно, защото държи народнитѣ сили бодри, спомага да се насади по-дълбоко всрѣдъ народнитѣ маси чувството на общественъ дългъ, който ги обединява и засилва взаимностьта имъ. Стига само тази опасность да се чувствува винаги отъ правителството и отъ народа и никога да не се преспиватъ съ миролюбиви лозунги. За насъ, българитѣ, като настанили се на едно голѣмо кръстопѫтище, изненадитѣ сѫ били и сѫ винаги възможни. **Нашата външна политика може да бѫде миролюбива, можемъ да слушаме съ задоволство увѣренията, които ни се отправятъ за приятелство, за добро съседство, за мирно и културно сближение и други официални формули, но ние никога не бива да забравяме, че договоритѣ и увѣренията сѫ били винаги временни и че надъ тѣхъ има една сурова действителность, която никога не е дала и нѣма да даде вѣченъ миръ на народитѣ.**

Тъкмо това най-добре проличава въ нашата история; тъкмо тя ни посочва, че тукъ, на Балканитѣ, има нѣщо особено, различно отъ онова, което е, напримѣръ, въ Скандинавския полуостровъ и въ странитѣ край Ледовития океанъ; че въ живота на нашия полуостровъ има нѣщо специфично, нѣкакъвъ водовъртежъ на стихии и, следователно, необходими сѫ сигурни мѣрки, на първо мѣсто — бдителность, прозорливость и скептичность къмъ чуждитѣ похвали и увѣрения. Нашата история ни поучава — **за да бѫде българскиятъ народъ сигуренъ за сѫществуването и независимостьта си, трѣбва да бѫде до крайнитѣ си възможности силенъ по територия и население, силенъ по духъ и духовно сцепление, силенъ икономически, силенъ културно, за да бѫде силенъ военно.**

Нѣколко думи за старата ни войска

Военната сила на срѣдновѣковна България е била главното срѣдство, съ което сѫ били изградени всички политически планове на българскитѣ ханове и царе. Ако историкътъ днесъ може да говори за българска империя съ обширни граници, за българска самостоятелна черква съ свой патриархъ, за българска национална култура съ самостойна книжнина, изобщо ако иска да обясни причинитѣ на държавното ни величие и падение, трѣбва да спре вниманието си върху гаранциитѣ, които войската е давала за прилагането на всѣко държавно начинание и която е правила дѣсницата на владѣтеля

смѣла и силна. И затова би билъ сѫщественъ пропускъ, когато търсимъ великото въ нашето минало, да не дадемъ макаръ кратки сведения за дейностьта на старата ни войска.

По начало българската държава не е имала въ мирно време постоянни въоржжени сили, освенъ малкия брой въоржжени хора, които сѫ служили за охрана на дворцитѣ или на нѣкои важни отдалечени крепости. Обаче за въ случай на война страната е имала широко мобилизационенъ планъ, споредъ който всички способни да носятъ оржжие били на разположение на владѣтеля. Последниятъ опредѣлялъ размѣра на мобилизацията за всѣка область и за всѣки случай споредъ нуждата. При това начало ясно е, че по естеството си българската войска е била съвсемъ народна и можела да достигне лесно максималнитѣ си размѣри. Но освенъ това нѣкои владѣтели сѫ засилвали войската си и съ наемници чужденци, на които плащали съ часть отъ взетата плячка. Обаче положението е било друго въ началото, при образуването на българската държава. На първо време българската държава била само военна. Като воинственъ народъ, хунобългаритѣ сѫ имали добре организирана войска, която поддържали съ много строга дисциплина. Тогава войската е била всичко въ държавата и на нея главно се дължали всички държавни придобивки. Когато войската била силна и имала успѣхи по бойното поле, тогава и държавата била силна и голѣма, и обратно. Значението на войската било известно на старитѣ българи и винаги тѣ сѫ обръщали особено внимание на нея и на организацията ѝ.

Презъ време на първото българско царство, подъ влиянието на хунобългарскитѣ традиции, войската била добре организирана, добре обучавана, добре командувана отъ изпитани началници и главно имала високъ воинственъ духъ, съ здрава дисциплина и напълно предана на хана. Тогава именно тя е дала голѣми и сѫдбоносни сражения, благодарение на които били турени здравитѣ основи на бѫдещата държава. Презъ второто царство, когато традициитѣ на хунобългаритѣ били изгубили предишното си значение и войската попаднала всецѣло по влиянието на славянитѣ, качеството на войската било значително намалено, вече не се виждатъ голѣми сражения и войната добила характеръ на неочаквани нахлувания съ малки отреди.

По причина на характера на старитѣ междудържавни отношения, който може общо да се изрази съ външна несигурность, съ неочаквани войни и нахлувания, отъ голѣмо значение била постояннata бойна готовность на мобилизуемитѣ мѫже, тѣхната бойна подготовка и бързината на съсрѣдоточението имъ. Именно затова всички организационни мѣроприятия на властьта, както и тайната за създаването на здрава по духъ и боеспособна по обучение войска, се криели въ разре-

шаването на тѣзи главни въпроси по начинъ чисто практически. Съ огледъ на това всичко било добре предвидено, своевременно установено, оставало само да се разнесе мобилизационната заповѣдь на хана. Главното командуване на войската принадлежало на държавния глава, който обикновено лично ржководѣлъ войната и сраженията, а непосрѣдствено командувалъ главното ядро на сражаващитѣ се войски. Страната била раздѣлена на нѣколко военно-административни области, управлявани отъ ханскі представитель, нареченъ „тарханъ", който билъ водачъ на войскитѣ отъ областьта си и отговарялъ както за бойната имъ подготовка, така и за бързината на съсрѣдоточаването имъ въ уречения пунктъ. Тази отговорность се е разпредѣляла и по-надолу до старшинитѣ на населенитѣ мѣста, която изобщо била много голѣма и сторенитѣ нарушения се наказвали много често съ смъртъ.

Каква е била организацията на българската войска въ нейнитѣ подѣления не е известно, но отъ начина, по който мобилизацията била извършвана, може да се допустне, че е била териториална, т. е. всѣко селище е давало една или нѣколко дружини, въоржжени добре и екипирани напълно за походъ. Тѣзи дружини сж били пеши или конни, споредъ възможноститѣ на селището и споредъ установения планъ. Дружинитѣ сж влизали въ бойния редъ на войската, навѣрно групирани въ по-голѣми единици и разполагани за бой споредъ идеитѣ на командуването за всѣки случай отдѣлно. Подъ влиянието на прабългарската традиция и съ огледъ на исканата бързина въ съсрѣдоточаването, войската е брояла повече конни дружини, но обучени да действуватъ пешъ и въ планинска мѣстность.

По отношение на въоржжението и стъкмяването за походъ били правени често прегледи и тежко било наказанието за онзи, който ималъ ръждиво оржжие или употрѣбявалъ бойния си конь за странични работи. Бойната подготовка на отдѣлнитѣ бойци и на отдѣлнитѣ дружини се поддържала съ редовни упражнения, отъ които никой не е могълъ да отсжтствува. Лжкътъ, копието и щитътъ били основното оржжие, а бойнитѣ упражнения се състояли главно въ майсторското имъ използуване. Споредъ признанията на чужденцитѣ, българитѣ били много опитни въ хвърлянето на стрели и копия, дори конницата си служела съ едното и другото оржжие, като е носѣла още и мечъ. Относно облѣклото мжчно може да се допустне да е било еднообразно въ време на война, освенъ постояннитѣ части, които сж имали своя униформа. Дружинитѣ сж се явявали съ своитѣ мѣстни носии.

Тактиката на българската войска е трудно да се регламентира, защото зависѣла отъ мѣстнитѣ условия, отъ численостьта на войската, а главно отъ творчеството и находчивостьта на командуващия. Византийскиятъ императоръ Маврикий

излага въ своята „тактика и стратегия" начина, по който българитѣ воювали. Той казва, че бойниятъ редъ на българитѣ се състоялъ отъ една линия, раздѣлена на три части, отъ които дветѣ странични части имали за назначение да обхващатъ фланговетѣ на противника, а срѣдната часть водила фронталния бой, като се стремѣла или да спре настжплението на противника и да го разстрои съ бой, или да го увлѣче съ преднамѣрено оттегляне въ избрана посока. Допустимо е да е имало такива случаи, но и отъ тѣхъ не може да се вади общо правило за тактиката на българитѣ и да се шаблонизира. Ние мислимъ, че народната ни тактика може по-скоро да се характеризира съ тактика на изненади, на засади, на обходи, на набѣзи и отбрана споредъ мѣстностьта, на действия въ планина и въ планински тѣснини, гдето не може да има такова шаблонно развръщане. Види се, Маврикий говори за тактиката на българитѣ въ нѣкое сражение.

Въпрѣки тази широка организация и предвидения мобилизационенъ планъ, българската войска не е достигала максималнитѣ си размѣри въ войнитѣ, които е водила. Това се обяснява съ обширностьта на територията и съ бързината, съ която сж се извършвали чуждитѣ нахлувания. Споредъ сжществуващитѣ данни, българската войска въ никой случай не е достигала числото 100,000 души; обикновено е брояла между 30—50 хиляди бойци, а въ много случаи и подъ тази цифра. По липса на добри съобщения и на достатъчни хранителни запаси въ селищата, войскитѣ отъ тази епоха сж били изобщо малобройни. Такава е била войската и на Византия. Съставътъ на войската билъ главно отъ конница и пехота, а въ нѣкои случаи е имала въ състава си и стенобойни машини. Презъ първото царство конницата е била давана отъ българитѣ, а пехотата отъ славянитѣ. Презъ второто царство — пехотата била давана отъ славянобългаритѣ, а конницата е била често наемна — отъ татари или кумани. За да се запазятъ отъ нейнитѣ неприятни нападения, българитѣ строели военни лагери, погранични окопи и крепости. Такива лагери сж Бесарабскиятъ, въ Добруджа, въ западна Мизия, въ Влахия, по Стара пл., въ Тракия (Еркесията) и др. Съ настаняването си по полуострова българитѣ и славянитѣ заварили много римски и византийски крепости; но тѣ основали нови градове и сжщо ги укрепили. Значението на крепоститѣ въ онази епоха е било много голѣмо, защото укрепенитѣ градове не сж били само административни центрове, а и важни стратегически пунктове. Една область само тогава се е считала завладѣна, когато сж били превзети крепоститѣ ѝ. Затова именно, въпрѣки нахлуването на войскитѣ презъ свободната територия, страната не е била покорявана, щомъ крепоститѣ ѝ се съпротивявали.

Като награда за бойнитѣ си действия мобилизиранитѣ войници получавали часть отъ взетата плячка и други нѣкои данъчни облекчения. Войницитѣ, които били на постоянна военна служба, „се ползували отъ известни недвижими имоти и сж били освободени отъ всички други данъци и повинности, съ които били обложени другитѣ граждани. Така тѣ били освободени да строятъ пжтища, мостове, да обработватъ имотитѣ на владѣтеля, отъ всѣкакви ангарии, отъ зидане на крепости и пр. Последнитѣ били строени отъ населението на града и на околностьта, защото крепоститѣ служели за убѣжище и на околното население“.*)

Давайки въ много общи линии вида на българската войска отъ миналото, нека посочимъ и бойнитѣ ѝ подвизи, за да се видятъ грамаднитѣ усилия и жертви, както и заслугитѣ ѝ предъ народа и държавата.

Войни презъ първото царство

Благодарение на решителната политика на ханъ Исперихa, подкрепена съ престижа на прабългарската войска, позната на полуострова като „непобедима“, Исперихъ преминалъ Дунава при устието му, разширилъ владението си къмъ Стара планина и на западъ, спечелилъ съ победата си надъ Византия довѣрието на славянскитѣ племена и образувалъ нова държава—България, която закрепилъ и узаконилъ съ сключения договоръ между него и Византия въ 679 год. Отъ тази дата започва бурниятъ животъ на нашата страна, напжтствуванъ отъ една невѣрна и несигурна сждба.

1. Въ 679 год. или малко преди това ханъ Исперихъ, като преминалъ р. Дунавъ съ войската си, разбилъ войскитѣ на византийския императоръ Константинъ IV Погонатъ въ Добруджа, настжпилъ следъ това къмъ Варна и Стара планина, гдето съ нови бойни схватки отблъсналъ византийскитѣ войски и станалъ господарь на положението въ почти цѣла тогавашна Мизия. Византийскиятъ императоръ билъ принуденъ да иска миръ, който билъ сключенъ на горната дата. Съ този миръ Византия признавала официално образуването на новата държава и се задължавала да плаща всѣка година данъкъ на българския ханъ.

2. Но въ 687 г. византийскиятъ императоръ Юстиниянъ II нарушилъ установения миръ между двѣтѣ държави съ намѣрение да унищожи българската държава, като плени войскитѣ на българитѣ и славянитѣ. Първоначално императорътъ успѣлъ да отблъсне малкитѣ войскови части и настжпилъ къмъ Солунъ. Но на връщане, причаканъ отъ българитѣ въ нѣкоя планинска тѣснина, билъ страшно разбитъ и на цената на голѣми загуби императорътъ едвамъ се спасилъ отъ пленъ.

3. Воденъ отъ реална политика и опрѣнъ на войската си, ханъ Тервелъ далъ съдействие на сваления отъ престола византийски императоръ Юстиниянъ II. Тервелъ пристигналъ съ войскитѣ си подъ стенитѣ на Цариградъ и само съ заплаха ѝ наложилъ промѣната на византийския престолъ. За стореното добро войската му получила много дарове, а той добилъ царско достоинство (706).

*) Проф. Н. Благоевъ — История на българското право — 156.

4. Обаче, две години по-късно (708), неблагодарниятъ императоръ нарушилъ мира и настжпилъ съ войскитѣ и флота си къмъ Анхиало. Предъ многобройната византийска войска Тервелъ предпочелъ да не влиза въ открита бора и причакалъ противника си въ планината. Тукъ той далъ сражение, при което страшно разбилъ византийцитѣ и взелъ много пленници. Юстиниянъ едвамъ се спасилъ отъ пленъ, като побързалъ да се затвори въ близката крепость и следъ това се завърналъ нощемъ въ Цариградъ.

5. Въ 712 г. Византия отказала да поднови мира съ Тервела, поради което отношенията между двѣтѣ страни станали отново враждебни. Българитѣ нахлули неочаквано въ Тракия и достигнали до Босфора. Следъ като взели много пленници и голѣма плячка, тѣ се завърнали обратно. Тѣзи нахлувания продължили нѣколко години, безъ Византия да може да се противопостави на българския напоръ, поради което била принудена да сключи отново миренъ договоръ, съ който се запазвали главно интереситѣ на България (716).

6. Въ 717 г. арабитѣ обсадили Цариградъ, предвиждайки опасность и за България, ако арабитѣ се настанятъ въ византийската столица, Тервелъ, вѣренъ на договора съ Византия, се притекълъ веднага на помощь. Въ сражение близу до Цариградъ той разбилъ арабитѣ, като пленилъ и унищожилъ до 22 хиляди души.

7. Бързото разширение на българската държава чрезъ присъединяване на византийски области, населени съ славяни, обърнало сериозно внимание на императора Лъвъ III. Той пожелалъ да тури край на това, но намиралъ, че въ момента е невъзможно да се противопостави съ оржжие. Българската войска била опасна; и затова потърсилъ друго срѣдство, друга политика, а именно да подмамва славянитѣ, като имъ обещавалъ голѣмо обществени и икономически блага. Резултатътъ отъ тази политика не билъ, обаче, задоволителенъ. Това обстоятелство накарало императора Константинъ V да се освободи отъ мирния договоръ и да възобнови враждебнитѣ действия съ България.

8. Въ 775 г., безъ да държатъ смѣтка за станалитѣ промѣни въ византийската войска, българитѣ нахлули самонадѣйно въ Тракия и достигали до предградието на Цариградъ. Но тукъ били посрещнати отъ византийцитѣ и отблъснати. Тази победа дала смѣлость на императора Константина V и той вече замислилъ да се освободи отъ всѣкакви задължения

къмъ българския ханъ и да накара българитѣ да спратъ нахлуванията си въ империята.

9. За тази цель, въ 856 г., той предприелъ голѣмъ походъ противъ България. Императорътъ намислилъ да нападне българитѣ отъ фронта и тила, за което самъ настѫпилъ съ войскитѣ си презъ Тракия, а друга часть пратилъ къмъ устието на Дунава съ флота си съ цель да демонстрира. Действията въ Добруджа били неуспѣшни за византийскитѣ войски, но тѣзи на югъ — били неуспѣшни за българитѣ. Предъ численото превъзходство на византийцитѣ българитѣ били принудени да отстѫпятъ още при пограничното сражение. За да предотврати опустошението на страната, българскиятъ ханъ предложилъ миръ, който билъ веднага приетъ отъ императора, понеже узналъ за поражението на своитѣ въ Добруджа.

10. Последицата отъ тази победа била, че императорътъ нападналъ македонскитѣ славяни, отъ които часть присъединилъ обратно къмъ империята, а друга часть пленилъ. Поради направенитѣ протести отъ българския ханъ Константинъ V отново нахлулъ неочаквано въ българска земя (759). Но този пѫть билъ причаканъ отъ българитѣ при клисурата Верегава (Ришкиятъ проходъ), които го нападнали и разбили войската му.

11. Колкото да е било голѣмо поражението на византийцитѣ, императорътъ не се е отказалъ отъ мисъльта да покори България, та по този начинъ да разреши и въпроса съ балканскитѣ славяни. И наистина,презъ 763 г., когато въ България имало държавенъ превратъ и за ханъ билъ избранъ Телецъ, императоръ Константинъ настѫпилъ по суша и море срещу България, като повторилъ плана си отъ 756 г. Щомъ този голѣмъ походъ станалъ известенъ, Телецъ настѫпилъ веднага въ сѫщата посока и се укрепилъ въ планината северно отъ Анхиало. Срещата, обаче, станала на анхиалското поле. Сражението било много упорито, при което българитѣ били принудени да отстѫпятъ съ голѣми загуби. Но и загубитѣ на византийцитѣ не били види се малко, защото не се решили да продължатъ настѫплението си презъ планината.

12. Настаналитѣ вследствие на бойния неуспѣхъ безредици въ България привлѣкли отново вниманието на Константина V. Още на следната година (765 г.) той настѫпилъ срещу България, прилагайки сѫщия оперативенъ планъ, т. е. да нападне едновременно отъ югъ и северъ. Съ многобройна отбрана войска императорътъ настѫпилъ отъ югъ и достигналъ Ришкия проходъ (старото му име Верегавски). Предъ численото превъзходство на византийцитѣ и желанието имъ да нападнатъ отъ две посоки и, отъ друга страна поради вѫтрешнитѣ смутове, войската не била готова за голѣма война; българскиятъ ханъ Сабинъ предложилъ своевременно миръ. Императорътъ отказалъ. Вѣрвайки въ успѣха си, той искалъ да

свърши единъ пѫть завинаги съ България. Но останалъ излъганъ. Този пѫть сѫдбата помогнала на България. Византийскиятъ флотъ, натоваренъ съ половината отъ войскитѣ, претърпѣлъ корабокрушение. Предъ това нещастие императорътъ нѣмалъ смѣлостьта да премѣри силитѣ си съ българитѣ и, безъ да даде сражение, благоразумно се върналъ въ столицата си.

13. Междуособицитѣ въ България и борбитѣ около престола дали поводъ на императора да предприеме новъ походъ срещу българитѣ (767). Понеже и този пѫть българитѣ не били готови за война, тѣ заели балканскитѣ проходи и предложили миръ съ цель да спечелятъ време, докато се организиратъ добре. Миръть билъ сключенъ, защото и самъ императорътъ ималъ скрити планове.

14. На следната година (768), въпрѣки сключения миръ, Константинъ V настѫпилъ внезапно срещу българитѣ и, като намѣрилъ проходитѣ безъ прикритие, навлѣзълъ лесно въ с.-източна България. Но, въпрѣки този голѣмъ успѣхъ, Константинъ не се решилъ да продължи настѫплението, понеже се е боялъ да не попадне въ капанъ, да не би българитѣ да му отрѣжатъ пѫтя на отстѫплението презъ проходитѣ, още повече, че дотогавашниятъ му успѣхъ се дължалъ на явна измама, а българската войска не била още разбита. Чувствувайки този страхъ отъ българитѣ, които смѣталъ за опасенъ противникъ, императорътъ счелъ за благоразумно да не рискува, да не се ангажира въ бой и решилъ да се завърне въ страната си.

15. Решилъ да унищожи България, Константинъ V предприелъ въ 773 г. новъ грандиозенъ походъ, прилагайки все сѫщия оперативенъ планъ—демонстративни действия въ придунавскитѣ области и ударъ съ главнитѣ сили отъ югъ по сухо. Този пѫть Константинъ решилъ да придружи лично флота си. Българитѣ приложили сѫщата тактика предъ грамаднитѣ сили на противника. Когато византийскиятъ флотъ билъ предъ Варна, българскиятъ ханъ Телериг предложилъ своевременно траенъ миръ. Неизвестно защо, императорътъ се съгласилъ веднага. Обаче, Телериг не вѣрвалъ много на този миръ, особено като ималъ предвидъ вѣроломния характеръ на императора. Телериг виждалъ добре намѣренията на Византия, но виждалъ, че и срѣдствата му за борба сѫ недостатъчни. Това положение го навело на мисъльта да предложи съюзъ на всички славянски племена. Но тъкмо тази политика не се харесвала на императора Константина и той решилъ да нападне още единъ пѫть България.

16. Още сѫщата година (773) 80-хилядната византийска войска нахлула все тъй неочаквано въ България. Българитѣ били отблъснати, безъ да бѫдатъ сразени. Константинъ се задоволилъ съ тази слаба победа и се завърналъ съ триумфъ

въ Цариградъ. Но страхътъ отъ България не му давалъ спокойствие и Константинъ не спиралъ да мисли за окончателното й покоряване.

17. На следната година (774) Константинъ предприелъ новъ походъ противъ българитѣ и то пакъ по сѫщия планъ. Обаче и този походъ не му далъ очаквания резултатъ. Флотътъ претърпѣлъ ново крушение и Константинъ се принудилъ да се върне съ сухоземнитѣ си войски, безъ дори да влѣзе въ сражение. Както винаги, той се боялъ отъ българската войска, билъ много предпазливъ и не искалъ да рискува. Тази нова несполука ободрила Телерига и той решилъ преди всичко да се освободи отъ византийскитѣ агенти, които смущавали мира въ страната му и подготвяли покоряването й отъ Византия. Съ хитрость той ги изловилъ и избилъ. Това, обаче силно разсърдило Константина, който решилъ да нападне отново България.

18. Още на следната година (775) императорътъ настѫпилъ, но и този походъ останалъ недовършенъ поради внезапната смъртъ на Константина. Така най-сетне България се спасила отъ единъ заклетъ неинъ врагъ, който презъ цѣлия си животъ е мислилъ какъ да я унищожи. Действувайки винаги съ изненада или съ грамадни сили, той ималъ винаги предвидъ, че българитѣ сѫ опасни съседи съ храбростьта си, и затова винаги е билъ предпазливъ и нерешителенъ въ бойнитѣ си действия. Истина е, че въ нѣкои случаи сѫдбата е помагала на България, но вѣрно е и това, че страхътъ отъ българскитѣ въоръжени сили е каралъ императора да се колебае и да се връща отъ срѣдата на походитѣ си.

19. Византийското правителство схващало намѣренията на българскитѣ владѣтели; то виждало добре, че тѣ искатъ да засилятъ държавата си чрезъ присъединяването на славянскитѣ племена, главно на тѣзи къмъ ю.-западъ и западъ, и затова следѣло съ голѣмъ интересъ онова, което се вършело въ България и всрѣдъ славянитѣ на империята. Тази българска политика дала поводъ и на младия императоръ Константинъ VI да предприеме походъ срещу българитѣ (791). Известенъ навреме, българскиятъ ханъ Кардамъ настѫпилъ сѫщо и навлѣзълъ въ византийска територия. Срещата станала с.-източно отъ Одринъ. Византийцитѣ били отблъснати съ тежки загуби. Неприготвенъ за решителни действия, Кардамъ сѫщо се върналъ, но взелъ веднага мѣрки да се подготви по-добре, смѣтайки войната за незавършена.

20. И наистина, следната година (792) Константинъ VI възобновилъ войната. Ханъ Кардамъ го пресрещналъ съ всичкитѣ си войски при пограничната крепость Маркели. Вѣрвайки въ победата си, Константинъ VI далъ решително сражение, обаче то свършило неуспѣшно за него и войскитѣ му били съвършено разбити. Българитѣ взели обозитѣ, съкровището, конетѣ и палатката на императора. На Византия билъ наложенъ данъкъ.

21. Въ 796 г. Кардамъ пратилъ да си иска данъка и заплашвалъ империята, че въ противенъ случай ще дойде до Златнитѣ врата и ще опустоши Тракия. Въ отговоръ на тази закана, Константинъ VI настѫпилъ веднага съ войскитѣ си срещу България. Ханъ Кардамъ сторилъ сѫщото. Двете войски се срещнали къмъ Сакаръ планина, но, безъ да влѣзатъ въ бой, двамата противници се оттеглили. Възможно е това необикновено бойно явление да е станало вследствие на нѣкакви преговори за миръ. Това неясно положение, обаче, не е траело много години, понеже скоро на българския престолъ се качилъ ханъ Крумъ (802).

22. Щомъ ханъ Крумъ поелъ властьта, насочилъ вниманието си къмъ с.-западнитѣ граници на държавата, гдето се чувствувало известно безпокойство поради бързото разширение на франкската държава за смѣтка на аваритѣ. Въ 805 г. Крумъ нападналъ аваритѣ и ги разбилъ; взелъ много пленници и присъединилъ земята имъ къмъ българскитѣ владения. По този начинъ българската държава се тъй разширила, че вече граничела съ франкскитѣ владения.

23. Ханъ Крумъ следѣлъ, обаче, и онова, което става въ полуострова, главно съ славянитѣ. Въ края на 808 г. българскитѣ войски нахлули въ областьта на р. Струма и разбили намиращитѣ се тамъ византийски войски. Този набѣгъ въ казаната посока ималъ за цель, споредъ г. Златарски, „да се пробие пѫть къмъ Егейско море и да се откѫснатъ западнитѣ области отъ Византия“.

24. Все съ сѫщата цель Крумъ предприелъ другъ по-сериозенъ походъ следната година (809) срещу Сердика и я завладѣлъ. Съ това Крумъ спечелилъ важно стратегическо положение, което му позволило да напада по посока на Тракия, Егея и Македония. Но този Крумовъ успѣхъ силно възбудилъ императора Никифоръ I и той решилъ да накаже Крума. Обаче не посмѣлъ да се срещне въ бой съ него, считайки, че не е достатъчно силенъ.

25. Въ 811 г. Никифоръ събралъ голѣма войска и тръгналъ въ походъ срещу България. Когато Крумъ се научилъ за силитѣ на византийцитѣ, виждайки, че не е достатъчно готовъ да даде решително сражение, предложилъ миръ, за да спечели време. Но Никифоръ отхвърлилъ предложението за миръ и, безъ да срещне съпротива, навлѣзълъ въ българска земя, като достигналъ до столицата Плиска, която ограбилъ и опожарилъ. Страшно разяренъ, Крумъ се люто заканилъ да отмъсти. При едно сражение въ планинскитѣ проходи, вѣроятно въ Върбишкия проходъ, византийцитѣ били страшно разбити и самъ императорътъ и много велможи и военачалници били пленени и избити. Синътъ на императора, раненъ, едвамъ

се спасилъ отъ пленъ. Тази победа имала огромно значение за България. „Тя не само избавила българитѣ отъ страшна опасность, казва г. Златарски, и имъ повърнала всичко отнето, но още закрепила всичкитѣ имъ завоевания на западъ заедно съ Сердика и ги осигурила отъ бѫдещи нападения на византийскитѣ императори, за които България станала отново страшилище и дълго време не се решавали да минатъ Стара планина съ завоевателна цель. Освенъ това, тя издигнала българския ханъ предъ очитѣ на македонскитѣ славяни ... и чрезъ това отворила пѫть за разширението на държавата по посока на ю.-западъ ..."(стр. 259).

26. За да използува ефекта отъ тази победа, още на следната година (812) Крумъ навлѣзълъ въ източна Тракия. Новиятъ императоръ Михаилъ I настѫпилъ сѫщо срещу българитѣ, но, като чулъ за новитѣ успѣхи на Крума, побързалъ да се върне въ Цариградъ, понеже войскитѣ му се страхували отъ българитѣ и се разбунтували. Това дало поводъ на българитѣ да настѫпятъ още по-смѣло въ Тракия и Македония. Превземайки крепость по крепость, Крумъ разширилъ държавата си, но все считалъ, че нѣма достатъчно сили, за да нападне сърдцето на Византия, и затова на нѣколко пѫти предлагалъ миръ. Императорътъ винаги отблъсвалъ направенитѣ му предложения, съ което показвалъ, че има намѣрение да воюва.

27. Презъ пролѣтьта на 813 г. императорътъ наистина настѫпилъ съ голѣма армия срещу България, като се разположилъ северно отъ Одринъ. Крумъ сѫщо настѫпилъ, но този пѫть съ огромна войска. При Версиникия дветѣ войски се срещнали и се разиграло голѣмо и упорито сражение. Византийцитѣ били отново разбити. Преследвайки неприятеля, Крумъ го доунищожилъ. Много пленници, оржжия и други материали били заловени. Императорътъ едвамъ се спасилъ съ бѣгство, но билъ сваленъ отъ престола. Крумъ оставилъ брата си да обсажда Одринъ, а съ останалата часть отъ войската си достигналъ стенитѣ на Цариградъ. Следъ като извършилъ обичайния религиозенъ обредъ, Крумъ се заелъ съ обсаждането на Цариградъ. Но скоро се убедилъ, че столицата не може да се превземе съ действия само по суша, и самъ предложилъ на новия императоръ Лъвъ V миръ. Лъвъ приелъ това предложение, но съ една коварна мисъль — презъ време на преговоритѣ наредилъ да убиятъ Крума. Крумъ се спасилъ по чудо, но това раздразнило още посилно неговата мъсть. Той напустналъ околноститѣ на Цариградъ, страшно опустошилъ и разорилъ селищата по пѫтя на връщането си. Превзелъ Одринъ, откаралъ жителитѣ му въ робство и почналъ да се готви за новъ походъ.

28. За да не даде на византийцитѣ възможность да се приготвятъ за отпоръ, още въ края на годината изпратилъ

единъ 30-хилядень отредъ, „цѣлъ въ желѣзо", къмъ югъ въ византийска земя. Този отрядъ достигналъ до Люле-Бургасъ, взелъ до 50,000 пленници и много скѫпа плячка, голѣми стада добитъкъ, безъ да срещне нѣкакво противодействие. Толкова Византия била сразена. Назначението на този отредъ било да заеме по-главнитѣ крепости по пѫтя къмъ Цариградъ, за да не бѫдатъ използувани отъ императора.

29. Следъ като събралъ голѣма войска и приготвилъ необходимитѣ орждия и машини за обсада, Крумъ билъ вече готовъ да настѫпи срещу Византия и да атакува столицата ѝ. Узнавайки това, императорътъ разпоредилъ да се построи втора стена за отбраната на Цариградъ и потърсилъ помощь отъ западния императоръ Людвикъ Благочестиви. Но сѫдбата този пѫть помогнала на Византия. Всички приготовления останали напраздно, за съжаление, първиятъ българинъ, който можалъ да превземе столицата — Крумъ, се поминалъ скоропостижно (13 априлъ 814 г.). Това обстоятелство станало причина императорътъ да промѣни политиката си спрямо българитѣ.

30. Съ цель да заглади лошото впечатление отъ страхливото си държание предъ Крума, Лъвъ V настѫпилъ срещу българитѣ. Срещата станала близу до БабаЕски. Завързалъ се упоритъ бой, въ който византийцитѣ по заповѣдь на императора почнали да бѣгатъ. Непрѣдпазливи и неподозирайки тази военна хитрость, българитѣ се впустнали да преследватъ, но въ момента, когато се разрѣдили много, византийцитѣ се върнали назадъ и се нахвърлили върху българитѣ. Изненадата отъ тази хитрость била голѣма, поради което българитѣ отстѫпили съ голѣми загуби. Това злополучно сражение съ часть отъ българскитѣ войски дало поводъ на новия ханъ Омортагъ да сключи миръ съ Византия за 30 години. Този миръ билъ голѣма нужда еднакво за България и за Византия, защото вѫтрешното положение на дветѣ страни не било задоволително.

31. Въ 823 г. положението на Византия било много разклатено. Цариградъ билъ обсаденъ отъ бунтовници. Императорътъ Михаилъ II не можалъ да стори нищо противъ нападателитѣ и поискалъ помощь отъ българитѣ. Ханъ Омортагъ навлѣзълъ съ войската си въ византийска територия и скоро стигналъ до Мраморно море. Бунтовницитѣ снели обсадата на Цариградъ и се насочили срещу българитѣ. Въ станалото сражение бунтовницитѣ въ съюзъ съ арабитѣ и други източни народи били съвсемъ разбити. Дадената помощь на императора, като нѣщо необикновено, се обяснява съ това, че Омортагъ е искалъ чрезъ задържането на Михаила на престола да осигури по-продължителенъ миръ за страната си. Закрепвайки така отношенията си съ Византия, Омортагъ насочилъ вниманието си къмъ с.-западъ, гдето събитията искали бърза намѣса, понеже нѣкои отъ с.-западнитѣ

славянски племена се отцепили самоволно и се присъединили къмъ франкската държава.

32. Въ 827 г. Омортагъ пратилъ по Дунава и по Драва войски, за да възстановятъ старото положение. Българитѣ навлѣзли въ горна Панония (сегашно Хърватско), завладѣли тамошнитѣ славяни и изгонили франкскитѣ гарнизони и князе. Така се почнали враждебни отношения съ франкската държава, които въ 829 г. се повторили. Обаче това положение не било за дълго време, понеже билъ сключенъ миръ и България запазила старитѣ си области.

Разширяването на българската държава къмъ ю.-западъ смущавало не само Византия, но и другитѣ български съседи, на първо мѣсто сърбитѣ. Следъ като на българския престолъ се качилъ ханъ Пресиянъ (836 г.), започнали първитѣ сблъсквания между българи и сърби, които се дължали въ голѣма степень на сръбскитѣ опасения или амбиции, на византийскитѣ интриги и на желанието на българитѣ да покорятъ сърбитѣ.

33. Въ 839 г. започнала войната между българи и сърби, която траяла три години и свършила безрезултатно за двѣтѣ страни. Въ тази борба отличали добре интригитѣ на Византия, която чрезъ тази война искала да отвлѣче вниманието на българския ханъ въ друга посока, а тя да тури отново ржка на македонскитѣ славяни. Тази именно византийска политика охладила отношенията между Пресияна и новия императоръ Михаилъ III и накарала Пресияна да прекрати борбата съ сърбитѣ, за да засили обединителното дѣло въ ю.-западна посока.

34. Бързитѣ мирни успѣхи на българитѣ въ Македония смущавали твърде много Византия, защото заплашвали да раздвоятъ владенията ѝ на полуострова. Като не можело да спре мирното присъединяване на македонскитѣ славяни къмъ българската държава, цариградското правителство решило да нападне ненадѣйно България на тракийската граница. Този планъ билъ често практикуванъ отъ Византия. Започнали нѣколко последователни нахлувания отъ граничнитѣ гарнизони, презъ които близкото българско население било избивано, пленявано, а граничната область опустошавана. Това враждебно държание на Византия накарало Пресияна да напустне Македония и да пренесе войната въ Тракия. Какъвъ е билъ резултатътъ отъ срещата на двѣтѣ войски (850), историята не отбелязва: знае се само, че следъ това сж настанали мирни отношения.

35. Съ възкачването на ханъ Бориса на престола настаналъ периодъ на миръ между България и Византия. Това положение позволило на Бориса да насочи вниманието си къмъ далечнитѣ с.-западни граници на държавата, гдето моравскиятъ князъ Ростиславъ искалъ да създаде отъ славянитѣ

самостоятелна славянска държава. Нѣщо, което било противъ интереситѣ на франкската държава, а сжщо и на българската. Въ свръзка съ това намѣрение на Ростислава се развили преговори, създали се политически съюзи и последвали борби, въ които българитѣ взели участие. Тогава за втори пжть българитѣ се сблъскали съ нѣмцитѣ, безъ да иматъ нѣкакъвъ успѣхъ. Въ сжщото време и отношенията съ сърби и хървати станали враждебни: изобщо историята отбелязва едно по-голѣмо раздвижване въ онази посока, при което България се намѣсила въ събитията на срѣдна Европа.

36. Въ 853 г. Борисъ воювалъ съ хърватитѣ, но нѣмалъ успѣхъ въ войната поради невъзможностьта му да съсрѣдоточи достатъчно войски.

37. Следъ тоя неуспѣхъ Борисъ искалъ да засили влиянието си въ Сърбия, още повече, че въ това време Сърбия преживявала вжтрешна криза. Обаче и това предприятие се свършило неуспѣшно за Бориса, поради което се принудилъ да сключи миръ. Но отъ тази борба били постигнати важни политически резултати за българитѣ — сръбскиятъ князъ се отказалъ отъ съюза си съ Византия и византийското влияние било отстранено отъ Сърбия. Този резултатъ е билъ важенъ, защото винаги сръбско-българскитѣ отношения сж били зависими отъ отношенията между България и Византия; винаги последната е използувала сърбитѣ за противодействие срещу българитѣ, когато се е намирала въ затруднение.

38. Съревнованието между източната и западната черква карало първата да бжде много чувствителна къмъ съюзническитѣ отношения на българския владѣтель съ франкския. Постжпкитѣ на последния, Людовикъ Нѣмски, да покръсти Бориса, като го подслони подъ католическата черква, накарали византийския императоръ Михаилъ III да вземе решителни мѣрки противъ България, за да предотврати онова, което се подготвяло отъ римската черква. Такива мѣрки били само война и то неочаквана.

И наистина, Михаилъ III организиралъ „грандиозенъ походъ по суша и море“, и то тъкмо когато въ България имало гладъ. Щомъ научилъ за похода, Борисъ побързалъ да предложи миръ. Михаилъ това и чакалъ. Не дошло до кръвопролитие, но Борисъ билъ поставенъ въ положение да приеме покръстването на народа му да стане отъ цариградската черква и да се откаже отъ съюза си съ Людовикъ Нѣмски. Но и Борисъ ималъ свои предложения — той добилъ признаване отъ страна на Византия на окупиранитѣ отъ българитѣ земи при Пресияна, а сжщо добилъ излазъ на Адриатическото море презъ Албания. Колкото тѣзи предложения да били неприятни на византийското правителство, то ги приело, като се надѣвало, че съ покръстването ще има подъ своя зависимость

цѣла България. Но смѣткитѣ му излѣзли криви, защото изобщо Борисъ се стремѣлъ къмъ пълна независимость, за което искалъ да се освободи отъ всѣко византийско влияние, искалъ черковна независимость, за да не бѫде подъ никое политическо опекунство. Дори Борисъ искалъ да ограничи византийското влияние въ Сърбия и надъ необединенитѣ още въ ю.-западна посока славяни. По тази причина, въпрѣки покръстването на българитѣ, търканията между България и Византия не престанали.

39. Национализирането на българската черква и държава не било приятно на Цариградъ. Изхвърлянето на гръцкия езикъ и замѣната на гръцката черковна йерархия съ българска е засѣгало престижа на Византия и туряло край на вмѣшателството ѝ въ вѫтрешнитѣ работи на българската черква и българската държава. Византийското правителство било особено силно засегнато отъ смѣлитѣ реформи на царь Симеона. Последвалото лошо третиране на българскитѣ търговци дало поводъ за враждебни действия.

Въ 894 г. царь Симеонъ навлѣзълъ неочаквано съ войската си въ владенията на империята. Императорътъ Лъвъ VI побързалъ да изпрати сѫщо войскитѣ си, за да спре напредването на българитѣ. Въ станалото нѣкѫде около Одринъ сражение византийцитѣ били съвсемъ разбити. Следъ тази блѣскава победа Симеонъ не продължилъ настѫплението си къмъ Цариградъ, а се завърналъ въ страната си, защото въ това време започнали нахлуванията на маджаритѣ отъ северъ.

40. Императорътъ Лъвъ VI не можалъ да се примири съ удара на българитѣ, които били смѣтани за безопасни следъ покръстването, и решилъ да си отмъсти. За цельта влѣзълъ въ съюзъ съ маджаритѣ, а сѫщо привлѣкълъ на своя страна и нѣмския императоръ. Оперативниятъ планъ билъ — нѣмцитѣ да останатъ неутрални, т. е. да не нападатъ маджаритѣ, а последнитѣ да нахлуятъ отъ северъ, за което трѣбвало да бѫдатъ пренесени презъ Дунава отъ византийския флотъ, а византийцитѣ трѣбвало да нападнатъ съ главнитѣ си сили отъ югъ.

Изпълнението на този планъ почнало въ 895 год. Византийцитѣ достигнали до границата безъ да влѣзатъ въ българска територия, очаквайки, може би, настѫплението на маджаритѣ. Щомъ Симеонъ узналъ за това движение на византийцитѣ, безъ да подозира опасността отъ северъ, настѫпилъ съ войската си на югъ. Но тукъ не дошло до сблъскване, защото отъ името на императора билъ предложенъ на Симеона миръ. Този обратъ се обяснява съ желанието на византийцитѣ да прикриятъ движението на флота и чрезъ преговоритѣ да задържатъ Симеона на южната граница. Щомъ Симеонъ се научилъ за нахлуването на маджаритѣ, побързалъ да настѫпи срещу тѣхъ съ часть отъ силитѣ си. Срещата

станала въ Северна Добруджа, но била неуспѣшна за Симеона и той билъ принуденъ да се оттегли въ крепостьта Силистра. На югъ положението останало непромѣнено. При това трудно стратегическо положение, очаквайки всѣки моментъ настѫплението и на византийцитѣ, Симеонъ предложилъ миръ, който билъ сключенъ. Но Симеонъ не билъ човѣкъ, който можалъ да понесе такъвъ ударъ. Той решилъ да отмъсти най-първо на маджаритѣ.

41. Въ 896 год. царь Симеонъ въ съюзъ съ печенезитѣ нападналъ маджаритѣ. Въ нѣколко сражения тѣ били тъй силно сразени, че счели за добре да се изселятъ отъ Бесарабия и да се настанятъ въ областьта по горното течение на р. Тиса. Тази победа позволила на Симеона да бѫде по-смѣлъ въ отношенията си съ Византия. Подъ заплаха, че ще я нападне, той наложилъ да му се върнатъ всички пленници, взети презъ последната война; всѫщность той търсилъ причина да наруши мирния договоръ, за да отмъсти и на Византия.

42. Подъ предлогъ, че не били върнати всички пленници българи, въ 896 г. Симеонъ навлѣзълъ въ византийска територия и се насочилъ съ войскитѣ си право къмъ Цариградъ. Императорътъ Лъвъ VI изпратилъ веднага войски насреща. Сражението се разиграло въ околноститѣ на БабаЕски (Българофигонъ), при което ромеитѣ били разбити и повечето отъ тѣхъ били избити и пленени. Симеонъ продължилъ настѫплението и достигналъ Цариградъ, гдето билъ сключенъ миренъ договоръ по предложение на императора. При този случай българската държава получавала ново разширение. Този миръ траялъ 17 години, но презъ това време Симеонъ винаги използувалъ труднитѣ моменти, въ които изпадала Византия, за да разшири още повече държавата си за нейна смѣтка.

43. Въ 912 год. предложилъ на новия императоръ Константинъ VII да продължатъ мирния договоръ. Но регентътъ на младия императоръ, Александъръ, отказалъ грубо и съ закана. Симеонъ решилъ да отговори на нанесената обида. Използувайки размиритѣ въ Цариградъ, Симеонъ съсрѣдоточилъ войскитѣ си за походъ. Въ Цариградъ настанало още по-голѣмо смущение, щомъ населението узнало за приготовленията на българитѣ. Патриархътъ молилъ нѣколко пѫти съ пространни писма Симеона да се откаже отъ намѣрението си, но той останалъ непреклоненъ.

Въ 913 г. Симеонъ настѫпилъ съ войскитѣ си по посока на Цариградъ. Обсадилъ столицата, но скоро се убедилъ, че превземането ѝ само отъ суша е невъзможно, че е необходимо градътъ да се блокира и откъмъ морето, което било невъзможно, понеже българитѣ нѣмали флотъ. Това е било известно на Симеона още отъ по-рано, но види се, че той е разчиталъ на размиритѣ въ града, за да влѣзе без-

препятствено въ него. Надеждитѣ на Симеона не се оправдали и той се принудилъ да снеме обсадата и да влѣзе въ преговори за миръ. Предложението било прието. Условията на мира били изгодни за България.

44. Чувствувайки държавата си могѫща, войската си силна, а себе си достоенъ, царь Симеонъ желаелъ да седне на цариградския императорски престолъ, за което направилъ първата стѫпка, като предложилъ дъщеря си за жена на младия императоръ. Византийското правителство отхвърлило това предложение, съ което оскърбило Симеона. Това дало поводъ на Симеона да реши да постигне цельта си чрезъ война.

Въ 914 г. българскитѣ войски навлѣзли въ Тракия и обсадили Одринъ. Презъ м. септемврѝий Одринъ падналъ, но неизвестно по какви причини Симеонъ не продължилъ настѫплението къмъ Цариградъ. Следъ като получилъ скѫпи дарове отъ императрицата-майка, той се върналъ въ България. Това прекратяване на войната се обяснява отъ г. Златарски съ слуховетѣ, че Византия решила да се отбранява упорито, за което сключила съюзъ съ африканския халифъ, а силитѣ на Симеона не били достатъчни за голѣма война, може би, на два фронта — въ Тракия и Македония.

45. Приготовленията на византийцитѣ за война накарали и Симеона да вземе сериозни мѣрки. За да се предпази отъ всѣко нападение, което африканскитѣ араби биха могли да предприематъ като съюзници на Византия, Симеонъ изпратилъ отдѣлни части къмъ Солунъ и Драчъ. Отъ своя страна, Византия прибѣгнала къмъ традиционната си тактика — да отвлича вниманието на българитѣ въ друга посока, като повдига противъ тѣхъ и околнитѣ имъ народи. Така Византия спечелила съюза на печенезитѣ, сърбитѣ и маджаритѣ и устроила голѣма коалиция противъ България.

Въ 917 г. военнитѣ действия започнали. Византийскитѣ войски се насочили по най-източния пѫть къмъ северъ. Въ сѫщото време и флотътъ излѣзълъ въ Черно море, за да пренесе печенезитѣ презъ Дунава. При този голѣмъ нападателенъ планъ Симеонъ събралъ войскитѣ си и се насочилъ срещу главнитѣ сили на византийцитѣ, които били вече минали българската граница. Срещата на двете войски станала при р. Ахелое (западно отъ Месемврия), гдето византийцитѣ претърпѣли пълно поражение. Византийскиятъ историкъ отъ края на 10-я вѣкъ Лъвъ Дяконъ, който посетилъ мѣстото на сражението, пише: „И днесъ още могатъ да се видятъ около Анхиало купища отъ кости на позорно изкланата тогава бѣгаща ромейска войска“.

При тѣзи известия печенезитѣ отказали да навлѣзатъ въ България и цѣлиятъ планъ на византийското правителство пропадналъ. Симеонъ продължилъ преследването съ часть отъ войскитѣ си, а самъ се върналъ въ Преславъ, за да наблюдава по-нататъшното развитие на събитията по другитѣ граници, главно на сръбския фронтъ. Преследващитѣ части достигнали Цариградъ. Тука станало ново сражение нощемъ, при което византийцитѣ били окончателно разбити.

46. Сръбскиятъ князъ Петъръ, отрупанъ съ подаръци и обещания отъ Византия, измѣнилъ на родствените и приятелскитѣ си връзки съ Симеона и намислилъ въ съюзъ съ маджаритѣ да нападне ненадѣйно България. Разсърденъ отъ постѫпката на Петра, Симеонъ изпратилъ войски срещу Сърбия. Сърбитѣ били разбити и князътъ имъ Петъръ билъ взетъ въ пленъ. Петъръ билъ затворенъ въ тъмница, а на негово мѣсто на престола билъ каченъ князъ Павелъ, който билъ преданъ на българския царь. Така византийското влияние въ Сърбия било отново премахнато.

„По своитѣ резултати Ахелойската победа имала твърде голѣмо значение въ историята на първото българско царство, казва г. проф. Златарски. Тя закрепила за България онова високо политическо положение въ ю.-източна Европа, до което тя бѣше достигнала въ началото на 10-я вѣкъ. Тя разгърна всичката физическа и морална мощь на българския народъ предъ силната империя и показала жизненитѣ сили на България, които тя бѣ набрала презъ много години за съперничество съ Византия“ (стр. 396). При това положение Симеонъ пожелалъ да осѫществи интимната си мисъль — да бѫде признатъ за византийски императоръ.

На направенитѣ за това постѫпки Симеонъ получилъ отказъ. Тогава оставало последното срѣдство — да завоюва съ сила Цариградъ. Но въ това време управлението на Византия минало въ рѫцетѣ на Романа Лакапина, човѣкъ уменъ и деятеленъ, който сѫщо се стремѣлъ да заеме императорския престолъ. Следователно, войната между Симеона и Романа била неизбѣжна. Въ предвижданията си Симеонъ решилъ този пѫть „да изолира по-рано Цариградъ отъ другитѣ области на империята, като завладѣе всички византийски владения на полуострова и следъ това съ помощьта на нѣкой морски съюзникъ да нападне Цариградъ отъ всички страни“.

47. Въ 920 г. Симеонъ тръгналъ въ новъ походъ, насочвайки часть отъ силитѣ си къмъ Тракия, а другата часть — къмъ Тесалия. Последнитѣ войски бързо напреднали къмъ югъ и достигнали почти до Коринтъ и турили рѫка на всички византийски земи. Съ това Симеонъ искалъ да предизвика Романа на открита борба въ Тракия и, като му нанесе нѣколко удара, да наложи исканията си при преговоритѣ за миръ. Но въ Цариградъ схванали плана на Симеона; виждали, че една открита борба съ българитѣ ще бѫде гибелна за империята, и затова решили да предотвратятъ войната по миренъ начинъ.

Обаче, изпратенитѣ въ Тракия български войски настѫпили къмъ югъ и достигнали Дарданелитѣ. Съ тази операция

Цариградъ оставалъ съвсемъ отрѣзанъ отъ другитѣ европейски владения на империята, а освенъ това и флотътъ на бждещия морски съюзникъ на Симеона би могълъ лесно да проникне въ Мраморно море. Симеонъ направилъ дори опитъ да премине на азиатския брѣгъ, за да може по-после да обсади столицата и отъ южна страна. Успѣнски обяснява желанието на Симеона да мине на отсрещния брѣгъ съ идеята, че искалъ да повдигне противъ Византия и славянскитѣ племена, намиращи се въ М. Азия.

Мирнитѣ преговори не дали очакванитѣ за Византия резултати. Въ 921 г. българскитѣ войски настжпили къмъ Цариградъ. Въ столицата настанало необикновено смущение. Патриархътъ многократно молилъ Симеона да изостави войната. Но и това не помогнало. Изпратената срещу българитѣ войска била обърната въ бѣгство и унищожена. Часть отъ българската войска достигнала скоро подъ стенитѣ на Цариградъ. На направенитѣ нови предложения за миръ Симеонъ отговорилъ, че приема, но при условие — Романъ да напустне императорския престолъ и византийскиятъ народъ да признае Симеона за свой императоръ и господарь.

Симеонъ не дочакалъ отговора, защото знаелъ, че ще бжде отрицателенъ, и съ главнитѣ си сили настжпилъ къмъ Одринъ и го обсадилъ.

48. Обаче въ това време на политико-стратегическата сцена се явило ново обстоятелство, именно, както било уговорено съ византийския императоръ, сръбскиятъ князъ Павелъ сжщо измѣнилъ на Симеона и нападналъ българскитѣ граници. Щомъ узналъ за тази сръбска подлость, Симеонъ изпратилъ часть отъ войскитѣ си, вмѣсто цѣлата, както предполагали въ Цариградъ, които въ скоро време разбили сърбитѣ и свалили Павла отъ престола.

Знаейки, че въстанието въ Сърбия е дѣло на византийски подстрекателства, и възмутенъ отъ двуличната политика на императора и на патриарха, Симеонъ решилъ да тури край на византийскитѣ хитрини и да завоюва Цариградъ. Но все още имало известни прѣчки; той знаелъ, че не е напълно готовъ за такава акция, докато не пристигне флотътъ на съюзника му африканския халифъ. Обаче последниятъ билъ спеченъ съ много злато и подаръци отъ самата Византия, вследствие на което Симеонъ оставалъ безъ морска подкрепа. При това положение Симеонъ се опиталъ още единъ пжть да предизвика Византия на открита война, но не успѣлъ.

49. Намирайки се въ положение на колебание по отношение на Византия, сърбитѣ отново измѣнили на българския царь и въстанали. Въстанието се разширило до такава степень, че станало нужда Симеонъ да изпрати доста сили и дори да се завърне въ столицата си. Съ Византия той сключилъ примирие, безъ въ душата си да се отказалъ отъ нейната столица.

Въ 924 г. Симеонъ изпратилъ войски срещу Сърбия, противъ измѣнника князъ Захари. Щомъ узналъ за приближаването на българскитѣ войски, Захари избѣгалъ въ Хърватско. Но това не спасило Сърбия, понеже въстанието било общо, народно, българскитѣ войски навлѣзли въ Сърбия, всички въстанали жупани били изловени и пленени, а Сърбия била покорена и присъединена къмъ българското царство.

50. Този успѣхъ не далъ очакваното отъ Симеона спокойствие на с.-западната му граница, за да обърне свободно погледа си пакъ къмъ Византия. Завладяването на Сърбия му създало новъ противникъ — Хърватско, която държава се стремѣла да разшири границитѣ си въ югоизточна посока. „Не по-малко опасно за Симеона се явявало и сближението на Византия съ Хърватско". Заобиколенъ отъ врагове, а още повече, че и въ страната не било съвсемъ спокойно поради умората отъ войнитѣ, Симеонъ билъ принуденъ да отложи войната съ Византия и да се погрижи да разстрои опасния за него съюзъ.

Въ 926 г. Симеонъ почналъ война съ хърватитѣ. Тази война не донесла очакванитѣ резултати. Войната не била успѣшна за него. Положението, въ което Симеонъ се намѣрилъ, останало още по-неопредѣлено. Опасността не само не била отстранена, но заплашвала съ по-голѣми усложнения, защото не било изключено вече Византия да вземе почина въ борбата. Обаче, съ неочакваното посрѣдничество на папата, между България и Хърватско билъ сключенъ миръ, който възвърналъ надеждитѣ на Симеона относно Цариградъ.

51. Въ 926 г. Симеонъ почналъ да се подготовлява за нова война съ Византия. Византийското правителство отново се разтревожило, още повече, че Симеонъ започналъ преговори съ папата, което можело да причини отцепването на българската черква отъ цариградската. Симеонъ виждалъ, че, за да се успокои България вжтрешно и външно, трѣбва да тури край на византийскитѣ интриги и подлости, да се смаже главата на змията. Всички византийски гарнизони, които по-рано били окупирани отъ българскитѣ войски, били отново заети. Приготовленията за последното и решително нападение вървѣли успѣшно. Византийцитѣ следѣли всичко съ интересъ и трепетъ. Опититѣ имъ за мирни преговори оставали безъ отговоръ. Но не било писано на Симеона да седне на византийския престолъ, да тури императорски вѣнецъ на главата си и да издигне България на още по-голѣма висота. Когато всичко било готово за походъ, въ навечерието дори на военнитѣ действия, царь Симеонъ Велики се поминалъ скоропостижно (27 май 927 г.). Така билъ туренъ край на 14-годишнитѣ войни на царь Симеона, когато българската държава достигнала до обширни предѣли, а българскиятъ царь до всепризнато величие.

Изброенитѣ дотукъ войни охарактеризиратъ неспокойнитѣ времена, които нашата държава е преживѣла, при които се е развивала до началото на 10-я вѣкъ, т. е. въ продължение на почти три вѣка. Вижда се при какви рискове, усилия и опасности се е турило началото на държавата и съ колко трудъ е билъ даденъ на славянскитѣ племена видъ на народъ съ обща власть, съ обща територия, съ общъ езикъ, съ обща религия и общи народни цели. Благодарение на тѣзи борби на въоржженитѣ сили на народа, България била призната за независима страна въ реда на европейскитѣ християнски държави и то съ свой признатъ мораленъ и боенъ престижъ. Тя вече била голѣмъ, дори първенствуващъ факторъ на Балканитѣ, съперникъ на горда Византия, защото вече имала военнаслава простирала се отъ Карпатитѣ до Сакаръ пл. и Бѣло море и отъ Черно море до Адриатическо и Босна и защото е имала многобройна войска съ име на храбра и страшна въ боя.

Следъ царь Симеона на престола се качилъ синъ му Петъръ, който нѣмалъ качествата на баща си, не билъ воинственъ и затова въ негово време войската западнала, а съ нея и държавата имала черни дни.

52. Въ 931 год. сърбитѣ се отцепили отъ българската държава.

53. Въ 934 год. маджаритѣ преминали презъ България, нападайки Византия, безъ отъ българска страна нѣкой да имъ се противопостави, макаръ че страната била грабена и самото преминаване да е ставало безъ съгласието на българското правителство.

54. Въ 943 г. маджаритѣ сѫщо нахлули презъ България и ограбили Тракия.

55. Въ 944 г. българската земя била нападната отъ печенезитѣ и ограбена, безъ да срещнатъ съпротивение отъ българското правителство.

56. Въ 958 г. маджаритѣ предприели отново голѣмъ походъ противъ Византия и достигнали до Цариградъ, разбира се, като прегазили българската земя.

57. Въ 962 г. маджаритѣ сѫщо навлѣзли въ Тракия и я опустошили.

Тѣзи факти, колкото да сѫ изненадващи и да каратъ всѣкого да се пита — какво е станало съ страшната войска на Симеона, показватъ, че царь Петъръ е билъ добъръ християнинъ, но слабъ и бездаренъ държавенъ водачъ, който давалъ по-голѣма стойность на молитвитѣ си, отколкото на войската си. Улисанъ съ вѫтрешнитѣ неуредици, особено съ богомилството, царь Петъръ, не можейки да окаже сериозенъ отпоръ на маджаритѣ, предпочиталъ да ги пропуща презъ държавата си, за да не ги дразни, отъ което въ Цариградъ сигурно не сѫ били доволни, толкова повече, че Петъръ билъ

принуденъ да сключи съюзъ съ маджаритѣ. Причината за тази унизителна слабость били още и религиозно-обществените движения, които изпълвали царуването на Петра. Фактъ, **който показва колко тѣсна е връзката между особеноститѣ на обществения животъ и защитата на държавата, т. е. между духовната здравина на народнитѣ маси и войската.**

За всичко това съседитѣ на България си държали добра бележка и извадили вѣрното заключение,—че тя не е вече тъй опасна, че е напротивъ, слаба, дори безвредна, и, следователно, могатъ да постѫпватъ съ нея тъй,както имъ е угодно. Ето това е положението на държава безъ здрава войска.

58. Разчитайки на съюза си съ маджаритѣ, царь Петъръ решилъ да се освободи отъ унизителното положение, въ което се намиралъ по отношение на Византия отъ 963 г., когато Петъръ трѣбвало да изпрати като заложници за подновения миренъ договоръ двамата си сина Борисъ и Романъ, и да се задължи, че нѣма да пропуща презъ царството си маджаритѣ. Презъ пролѣтьта на 966 г. Петъръ изпратилъ въ Цариградъ пратеници да събератъ плащания отъ 927 г. ежегоденъ данъкъ. Новиятъ императоръ Никифоръ II Фока отказалъ да плати данъка и то съ много надменни и заканителни думи. Войната била неизбѣжна.

Въ 966 г. византийцитѣ настѫпили първи. Но когато достигналъ до българската граница и получилъ отъ царь Петра задоволителенъ отговоръ по въпроса за пропускането на маджаритѣ, Никифоръ II решилъ да се върне въ Цариградъ. Лъвъ Дяконъ обяснява това доброволно отегляне така:.. „като огледалъ страната и като видѣлъ нейнитѣ гористи планини, Никифоръ не счелъ за благоразумно да предаде войската си на българитѣ да я изколятъ като добитъкъ..." Но Никифоръ не напустналъ идеята си да направи България съвсемъ безопасна за империята. За цельта се обърналъ къмъ киевския князъ Светославъ съ предложение да нападнатъ съвмѣстно българитѣ. Това предложение се харесало на Светослава, още повече, че богатствата и положението на България го привличали.

59. Въ 968 г. Светославъ нахлулъ неочаквано съ 60-хилядна войска въ България. Когато Петъръ се научилъ за навлизането на руситѣ въ устието на Дунава, изпратилъ набързо единъ 30-хиляденъ отредъ,за да спре напредването имъ на югъ. Но този отредъ билъ разбитъ и принуденъ да се затвори въ Силистра. По-нататъкъ руситѣ не срещнали никакво съпротивение и превзели единъ по единъ градоветѣ, като ги ограбвали. „Въ този критически моментъ останало на Петра едно отъ дветѣ срѣдства: или да се обърне къмъ народа и неговитѣ воеводи, за да търси сила и подкрепа за отпоръ, или да се прибѣгне пакъ къмъ отстѫпчивата външна политика.

Да се възползува отъ първото срѣдство царь Петъръ не можалъ (б. р. защото вмѣсто въ държавата да има дисциплинирана и здрава военна организация, властьта насаждала идеята за благочестие, а народътъ поглъщалъ жадно проповѣдитѣ на богомилитѣ за миръ и противъ войната). Оставало второто срѣдство ..."

Царь Петъръ се обърналъ отново къмъ Цариградъ, толкова повече, че се знаело какво руското нападение се дължи на византийско подстрекателство. Едновременно съ това били направени предложения на печенезитѣ да нападнатъ руската земя. Виждайки завоевателнитѣ стремежи на руситѣ, византийскиятъ императоръ се съгласилъ съ предложението на българитѣ за споразумение. Никифоръ промѣнилъ веднага политиката си къмъ българитѣ и предишниятъ миренъ договоръ билъ възобновенъ. Въ това време печенезитѣ нападнали руската земя и Светославъ се принудилъ да отиде въ Киевъ безъ да освободи с.-източна България отъ войскитѣ си. Положението на България вжтре и вънъ било много лошо: то се влошило още повече следъ смъртьта на царь Петра. Настжпило междуцарствие, общо недоволство, вследствие на което избухнало голѣмо въстание въ западната часть на държавата. Всичко това било известно на императора Никифора, който, обаче, ималъ съображения да запази старото положение.

60. Следъ като прогонилъ печенезитѣ, Светославъ обърналъ отново погледа си къмъ България, която тъй много му се харесвала, че искалъ отъ Малкия Преславъ (на р. Дунавъ) да направи своя резиденция.

Въ 969 г. Светославъ тръгналъ съ нови войски за своя любимъ Преславецъ. Появата на руситѣ на устието на Дунава смутило новия български царь Борисъ II, който потърсилъ помощь отъ Цариградъ. Византийскиятъ императоръ се съгласилъ да изпрати исканата помощь, но предложилъ условия, съ които подготвялъ да тури ржка на българската държава. Не подозирайки това, Борисъ II приелъ съ радость предложенитѣ условия. Докато пристигне помощьта, Светославъ се заелъ съ окончателното покоряване на България. Българската войска, зле организирана и водена, била разбита и самъ Борисъ билъ плененъ отъ руситѣ и затворенъ въ Преславъ. Така цѣла с.-източна България паднала въ ржцетѣ на руситѣ.

61. Въ 970 г. Светославъ продължилъ завоеванията си южно отъ Балкана, достигналъ до Пловдивъ и го превзелъ следъ упорита съпротива. По този поводъ Лъвъ Дяконъ пише: „Заради съпротивението на града Светославъ заповѣдалъ жестоко и безчовѣчно да набиятъ на колове 20 хиляди души отъ заловенитѣ въ града" . . .

Появата на руситѣ въ Тракия разтревожила силно цариградското правителство. Новиятъ императоръ Иванъ Цимисхи предложилъ на Светослава да напустне България, понеже тя

принадлежи на византийцитѣ. Светославъ отказалъ, дори заплашилъ, че ще настжпи къмъ Цариградъ.

62. Въ 972 г. Иванъ Цимисхи настжпилъ съ войскитѣ си съ обща посока къмъ българската столица Преславъ. Срещата съ часть отъ войскитѣ на Светослава станала при този градъ. Руситѣ били разбити и въ крепостьта билъ намѣренъ българскиятъ царь Борисъ II. Второ и решително сражение между руси и византийци (последнитѣ били подпомагани и отъ българи) станало при Силистра. Тукъ, следъ упорита обсада, руситѣ се принудили да искатъ миръ. Миръть билъ приетъ при условие, че Светославъ ще напустне България съ всичкитѣ си войски.

Следъ заминаването на руситѣ Иванъ Цимисхи останалъ пъленъ господарь на положението. Докато воювалъ съ руситѣ, той увѣрявалъ българитѣ и тѣхния царь, че е дошълъ да ги освободи отъ руското иго и да отмъсти вмѣсто българитѣ. Но следъ прогонването на руситѣ той измѣнилъ на думата си. Обявилъ окупиранитѣ отъ него български земи за византийски владения и пленилъ царь Бориса. Страшна измѣна, но високо поучителенъ примѣръ.

Такива сж последицитѣ, когато една държава нѣма своя и здрава войска, за да я защищава сама отъ превратноститѣ на сждбата. Велика България на великия царь Симеонъ рухнала благодарение на една криворазбрана вжтрешна политика, на безразличието на народа и на една наивна и малодушна външна политика. Тя била доведена до жалко и унизително положение — да бжде нѣколко пжти театъръ на бойни действия на чужди народи и сама да бжде безпомощна зрителка на страшни опустошения и жестокости къмъ населението ѝ. Така става съ всѣки народъ и съ всѣка държава, които пренебрегватъ собствената си защита и забравятъ, че свободата и благоденствието имъ е въ ржцетѣ само на здравата и добре въоржжената имъ войска. Така става, когато на войската се гледа като излишенъ луксъ, а на войната се гледа като на велико зло, както сж проповѣдвали по онова време богомилитѣ.

Следъ покоряването на източната половина отъ българското царство, западната му половина (западно отъ р. Искъръ и Ихтиманската пл.) продължавала да сжществува още половинъ вѣкъ и то благодарение на воинствения си владѣтель царь Самуилъ. Докато руси и византийци опустошавали източна България, западната часть се стреснала и, благодарение на своитѣ смѣли и патриотични воеводи, се организирала за отбрана, дори почнала да напада Византия.

63. Въ 976 г. Самуилъ нахлулъ въ Тесалия и въ продължение на три години обсаждалъ Лариса. Поради ограниченитѣ си въоржжени сили той не успѣлъ да превземе тази

голѣма крепость, но съ действията си успѣлъ да запази южнитѣ граници на царството.

64. Въ 980 г. Самуилъ настѫпилъ отново въ Тесалия и пакъ обсадилъ Лариса. Този пѫть той успѣлъ да заеме крепостьта, съ което цѣла Тесалия била присъединена къмъ владенията на Самуила.

Тѣзи Самуилови нападения дразнѣли цариградското правителство, което решило да нападне и да покори западнитѣ българи.

65. Въ 986 г. императорътъ Василий II настѫпилъ съ войскитѣ си презъ Одринъ, Пловдивъ за София, като въ Пловдивъ оставилъ часть отъ войската си, за да охранява тила му, откъмъ Стара планина, а съ другата часть самъ настѫпилъ по долината на Марица за София. Обсадилъ София, но обсадата продължила три месеца и свършила безъ резултатъ. Василий снелъ обсадата и тръгналъ обратно за Пловдивъ. Въ това време Самуилъ пристигналъ съ войскитѣ си и въ едно сгодно мѣсто въ планината нападналъ византийцитѣ и ги разбилъ. Поражението било тъй голѣмо, че византийцитѣ загубили цѣлата си материална часть, а императорътъ едвамъ се спасилъ отъ пленъ. Като последица отъ това поражение въ Цариградъ започнали обикновенитѣ при такива случаи размирици.

66. Самуилъ използувалъ това положение и нападналъ крайморската область къмъ Солунъ и Драчъ. Съ бързи нахлувания ту тукъ, ту тамъ въ продължение на две години той успѣлъ да присъедини къмъ българската държава и Епирската область. Къмъ 989 год. Самуилъ станалъ вече доста силенъ и следователно опасенъ съседъ за Византия. Това именно положение накарало императора Василий да вземе сериозни предпазни мѣрки.

67. Въ 991 г. Василий II настѫпилъ срещу българитѣ. Въ коя посока точно е настѫпилъ не се знае. Знае се, че тази война е траяла четири години и че българитѣ били отблъснати, безъ да се дойде до нѣкакво окончателно решение, понеже Василий трѣбвало да замине срещу арабитѣ.

68. Въ 995 г., възползуванъ отъ оттеглянето на императора, Самуилъ настѫпилъ срещу Византия и съ успѣшни удари възвърналъ загубенитѣ преди това земи, следъ което навлѣзълъ въ византийска територия съ обектъ Солунъ. Византийскитѣ войски били разбити и стратегътъ имъ билъ плененъ.

69. Още сѫщата година Самуилъ настѫпилъ къмъ Тесалия и презъ Термопилитѣ и Коринтския провлакъ навлѣзълъ въ Пелопонесъ. Но въ това време, когато научилъ за случилото се при Солунъ, Василий изпратилъ отбрани войски по следитѣ на Самуила — презъ Солунъ за Фарсала. Щомъ научилъ за това движение въ тила си, Самуилъ тръгналъ обратно и при р. Сперхей двете войски се срещнали. Изненаданъ при едно нощно нападение, Самуилъ билъ разбитъ. За да предпази владенията си отъ опустошение и за да спечели време да устрои войската си, Самуилъ предложилъ миръ.

Съ прогласяването на Самуила за царь на българитѣ се почнала нова фаза въ дългогодишната борба на българитѣ, за да запазятъ независимостьта си и да постигнатъ обединението си. При това положение Василий си задалъ за цель да унищожи Самуила, като го предизвика на открита война преди да се е устроилъ.

70. Въ 997 г. византийскитѣ войски навлѣзли въ българска територия. Но Самуилъ схваналъ желанието на противника си и предпазливо избѣгвалъ сражението. Самуилъ разбиралъ, че трѣбва да бѫде силенъ за предстоещата борба съ Византия, и затова обърналъ вниманието си къмъ с.-западъ, къмъ сръбскитѣ и хърватскитѣ земи, гдето византийското влияние било силно и, следователно, опасно за България.

71. Въ 998 г. Самуилъ навлѣзълъ въ сръбскитѣ области и успѣлъ да ги завладѣе. Следъ това се насочилъ къмъ Котаръ, Дубровникъ и ги превзелъ, а после турилъ ржка и на Босна.

72. Въ 999 г. Самуилъ се срещналъ и съ маджаритѣ, които отблъснали, заелъ българската область Срѣмъ (между р. р. Сава, Драва и Дунава) и сключилъ миренъ договоръ съ тѣхъ.

Всички тѣзи походи и успѣхи на Самуила безпокояли византийското правителство и Василий II си поставилъ за цель да покори България, за да се успокои единъ пѫть завинаги империята му отъ размирнитѣ и опасни българи.

73. Въ 1001 г. Василий настѫпилъ съ главнитѣ си сили отвѫдъ Стара планина въ Северна България, а съ часть отъ силитѣ си демонстриралъ къмъ София. Походътъ въ северна България билъ сполучливъ и съ това Василий осигурявалъ тила си.

74. Въ 1002 г., като продължение на поставената си отъ предната година задача, Василий настѫпилъ въ ю.-западна посока, за да завладѣе тамошнитѣ български крепости. Следъ това настѫпилъ въ Тесалия, като предварително заелъ Воденъ.

Но Самуилъ още не се явявалъ съ войскитѣ си.

75. Въ 1003 г. Василий обсадилъ Видинъ, която обсада продължила 8 месеца. Въ това време, когато стъкмилъ добре войската си, Самуилъ навлѣзълъ въ византийска територия и скоро достигналъ Одринъ и го завладѣлъ. Съ това бързо нападение, навѣрно, Самуилъ е искалъ да отвлѣче вниманието на Василия отъ Видинъ и отъ с.-западнитѣ български области. Следъ Одринъ Самуилъ тръгналъ съ намѣрение да пресрещне Василия, който въ това време настѫпвалъ по долината на р. Морава, презъ Нишъ за Скопие. При последния градъ дветѣ

войски се срещнали. Следъ упоритъ бой Самуилъ билъ отблъснатъ.

Следъ този успѣхъ Василий не искалъ да остави Самуила и българитѣ да се устройватъ и затова събралъ отново силитѣ на империята и настѫпилъ срещу българитѣ. Войната продължила, обаче, нѣколко години.

75. Почти всѣка година Василий навлизалъ въ България, водейки една истински изтощителна война. Неговитѣ нахлувания имали за цель да опустошаватъ полетата, да опожаряватъ реколтата, да рушатъ крепоститѣ и да прѣчатъ на възстановяването имъ. Изтощавайки по този начинъ народа, последниятъ наистина почналъ да се чувствува уморенъ отъ военното положение. Въ 1005 година българитѣ загубили Драчъ.

76. Въ 1009 г. станала нова среща между войскитѣ на Василия и Самуила нѣкѫде източно отъ Солунъ. При тази среща българитѣ били отново отблъснати. По този случай въ житието на св. Никола се дава следната преценка за Самуила: „Владѣтельтъ на българския народъ, известниятъ непобедимъ по сила и твърдость Самуилъ, билъ разбитъ съ многобройно множество българи отъ Василий II при Крета въ 1009 г.“.

77. Следъ като приключилъ войнитѣ въ Италия, Василий отново насочилъ вниманието си срещу България, за да свърши съ нея, защото не му давала покой. Самуилъ предвиждалъ това и сѫщо почналъ да се готви за война, защото предчувствувалъ, че този пѫть борбата ще бѫде на животъ или смъртъ. Но следъ намаляването на царството му военнитѣ му възможности били доста ограничени. По този поводъ хронистътъ Скилица пише: „Самуилъ, като не билъ въ състояние да се противопостави на императора въ открытъ бой, а отвсѣкѫде разбиванъ и лишаванъ отъ силата си, решилъ съ окопи и прегради да му препрѣчи входа въ България“. Самуилъ наистина се приготвялъ за отбранителна война и укрепилъ тѣснинитѣ отъ дветѣ страни на Бѣласица съ фронтъ къмъ истокъ. Направлението по р. Струма било считано за по-важно и затова Самуилъ избралъ своето мѣсто въ крепостьта Струмица.

Въ 1014 г. Василий настѫпилъ край морето и презъ Демиръ Хисаръ и Рупелския проходъ навлѣзълъ въ долината на р. Струмица. Първата среща станала при клисурата въ съседство на с. Ключъ. Византийцитѣ били отблъснати.

Въ това време Самуилъ билъ изпратилъ единъ отредъ по посока на Солунъ, за да демонстрира и да отвлѣче вниманието на императора отъ долината на р. Струмица. Но този отредъ билъ разбитъ, като оставилъ много пленени. Отбраната на позицията при с. Ключъ се развивала успѣшно, обстоятелство, което накарало Василия да изпрати часть отъ войскитѣ си да обходятъ крепостьта отъ югъ. Този маньоврътъ

билъ резултатенъ — българитѣ напустнали позицията си. При с. Макриево станало ново сражение, въ което взелъ участие и царь Самуилъ, обаче войскитѣ му били отново отблъснати. Василий продължилъ преследването, но се натъкналъ на крепостьта Струмица, която не можалъ да превземе. Направениятъ опитъ да бѫде взета съ обходъ отъ югъ билъ сѫщо неуспѣшенъ и изпратенитѣ части унищожени. Известенъ за това поражение, Василий тъй се разгнѣвилъ, че заповѣдалъ да ослѣпятъ заловенитѣ по-рано 15 хиляди пленници. При вида на окаяннитѣ слѣпци Самуилъ получилъ сърдеченъ ударъ и умрѣлъ.

„Въ течение на 45 години Самуилъ стоялъ начело на българската държава: 28 години като рѫководитель и 17 години като царь, и водилъ непрекѫсната и тежка борба съ византийския императоръ, за да запази независимостьта на своя народъ, съ такава енергия, че дори враговетѣ му го характеризирали като човѣкъ воинственъ, който не знае никога почивка. Той служилъ съ безаветна обичь и неотмѣнна преданость на отечество и народъ и високо ценилъ най-висшето благо за всѣки народъ — политическата свобода“, казва проф. Златарски. А видниятъ френски византологъ Шлюмберже, който е изучавалъ бурната епоха на 10 я вѣкъ съ всичкитѣ ѝ подробности, за царь Самуила се изказва съ думитѣ „той е билъ най-знаменитиятъ пълководецъ на епохата си“.

78. На българския престолъ се качилъ синътъ на Самуила — Гавраилъ Радомиръ. Вѣстьта за тази промѣна накарала византийския императоръ да навлѣзе веднага съ войскитѣ си въ България, за да я унищожи, като изненада новия царь.

Въ 1014 г. императорътъ навлѣзълъ въ Битолското поле, безъ, обаче, да може да превземе града Битоля, но затова взелъ околнитѣ крепости. За да спечели време, новиятъ царь предложилъ миръ, но Василий не само не приелъ предложението, но превзелъ Мъгленската область. Въ това време царь Гавраилъ билъ убитъ и на престола се качилъ Иванъ Владиславъ. Той сѫщо направилъ предложение за миръ, но, вмѣсто това, Василий подкупилъ хора да убиятъ и Владислава. Щомъ последниятъ узналъ това, решилъ съ подкрепата на болярите да продължи борбата.

79. Въ 1015 г. Василий II навлѣзълъ отново въ България презъ Воденъ за Острово съ цель да превземе столицата на българския царь — Охридъ. Градътъ билъ завладѣнъ лесно, защото не билъ отбраняванъ. Ив. Владиславъ билъ съ войскитѣ си въ Прилепъ. Преди да настѫпи къмъ Прилепъ, Василий изпратилъ силенъ отредъ да заеме Битоля. Но този отредъ билъ цѣлъ заловенъ и избитъ отъ воеводата Ивацъ. Това обстоятелство накарало Василия да се върне въ Солунъ.

80. Презъ сѫщата година Василий изпратилъ силни отреди да заематъ крепоститѣ Струмица и после София. Но и

тѣзи му опити останалии безрезултатни, поради което, изморенъ отъ напрегнатия боенъ животъ презъ цѣлата година, Василий се завърналъ въ Цариградъ.

„Тази едногодишна отбранителна война имала голѣмо значение за сѫдбата на българската държава, казва г. Златарски. Тя подготвила нейното падане, защото цѣли области били опустошени и разорени, много крепости разрушени, та дори и българската столица видѣла предъ себе си неприятеля, а плененитѣ българи били ослѣпявани. Но злото не се ограничавало само въ това. Още по-гибелно било вѫтрешното политическо разцепление и морално разтлѣние, които Василий II сполучилъ да насади чрезъ своитѣ интриги и подкупи главно всрѣдъ българското болярство... Съ тѣзи безпощадни действия Василий II искалъ очевидно да намали опорната и отбранителната сила на българитѣ и чрезъ това да подготви унищожаването на българската държава и покоряването на българския народъ“.

Въпрѣки опустошенията и разрушенията, Ив. Владиславъ почналъ да се готви за решителна борба, която би могла да успѣе само, ако българската войска бѫде осигурена откъмъ тила. Затова Владиславъ искалъ да унищожи най-първо византийската власть въ Драчъ и областьта на Адриатика. Василий билъ предупрежденъ навреме отъ агентитѣ си и не закъснѣлъ да настѫпи отново срещу българитѣ.

81. Въ 1016 г. Василий II настѫпилъ съ войскитѣ си съ обектъ София, отгдето, като превземе крепостьта Перникъ, мислѣлъ да се спусне въ Македония. За втори пѫть той достигналъ до Перникъ и обсадилъ крепостьта. Обаче, въпрѣки тримесечната обсада, Перникъ не се предалъ. Като не искалъ да остави въ тила си такава силна крепость, Василий снелъ обсадата и се оттеглилъ въ Мосинополъ.

82. Въ 1017 г. Василий II, усиленъ този пѫть съ наемни руски дружини, навлѣзълъ въ българска земя по южнитѣ покрайнини на България, които били по-слабо защитени, настѫпвайки съ обща посока къмъ Костуръ. Това византийско настѫпление било характерно, казва историкътъ, съ страшнитѣ си опустошения и жестокости. Обаче Костуръ устоялъ на обсадата. Василий видѣлъ неговата непревзимаемость и се върналъ назадъ, защото получилъ известие за възможно решително нападение на българитѣ въ съюзъ съ печенезитѣ въ северна България.

83. Следъ като не успѣлъ съюзътъ съ печенезитѣ, Ив. Владиславъ засилилъ войскитѣ на воеводата Кракра Пернишки, нападналъ неочаквано единъ византийски отредъ, който обсаждалъ крепостьта Сетина (източно отъ Леринъ) и я окрѫжилъ. Василий се притекълъ на помощь и отблъсналъ българитѣ. Но и този пѫть Василий не довършилъ борбата и се завърналъ въ Цариградъ. Отъ неговата глава

не излизала, обаче, мисъльта да унищожи България. Сѫщо и Ив. Владиславъ настоявалъ на плана си — да освободи тила си отъ неприятелскитѣ войски въ Драчъ, та да може да действува по-свободно къмъ изтокъ.

84. Въ 1018 г. Ив. Владиславъ нападналъ Драчъ, но презъ време на борбата падналъ убитъ.

Настанало междуцарствие. Византийската партия въ България се проявила съ сила: „За зла честь, въ числото на тази партия влизали и доста боляри, на които омръзнали продължителнитѣ войни и които подъ влиянието и силата на византийското злато и обещания на императора се намирали още отъ по-рано въ връзки и споразумения съ Василия II. При новото положение тѣ решили да купятъ мира съ Византия, като пожертвуватъ независимостьта на отечеството си“, казва г. Златарски. Понеже тази партия взела връхъ въ страната, за Василия не било вече трудно да осѫществи желанието си — да покори България.

85. Още сѫщата година Василий II настѫпилъ съ войскитѣ си презъ Сѣресъ за Струмица и тукъ при Струмица станало формалното предаване на България въ рѫцетѣ на българомразеца и българоубиеца Василий.

По този поводъ византийскиятъ историкъ Атталиатъ пише: „Императорътъ влѣзе въ Цариградъ като победитель на онази България, която се считала за непристѫпна, обширна и непревзимаема; България, която на никого отъ ромейскитѣ императори не бѣше подчинена за дълго време и поради това не даваше на Византия почивка“ (стр. 760).

Въстания и чужди нахлувания

Следъ смъртьта на Василия II (1025) за византийската империя настанали тежки времена, защото неговитѣ неспособни приемници разрушавали систематически всичко, което той билъ създалъ съ своя твърдъ характеръ, военененъ гений и административни способности. **Презъ това време българскиятъ народъ, лишенъ отъ водачитѣ си и отъ здрава защита — отъ войската си, изпадналъ въ безпомощно положение да не може да се справи съ новитѣ беди.**

86. Въ 1026 г. печенезитѣ нахлули въ северна България и я ограбили, като взели съ себе си много пленници. Въ нѣколко сражения византийцитѣ ги прогонили, но тѣ вършели това съ не особена готовность.

87. Въ 1032 г. печенезитѣ отново преминали Дунава и причинили много злини на северна България.

88. Въ 1034 г. печенезитѣ сѫщо нападнали северна България, опустошили я, достигнали до Солунъ и ограбили дори

островитѣ, безъ да има нѣкой да имъ се противопостави сериозно.

89. Въ 1036 г. печенезитѣ направили нови три нахлувания и, гдето минавали, ограбвали и пленявали населението. Презъ тѣзи нахлувания българитѣ страдали твърде много и отъ власитѣ, които, виждайки страната ни беззащитна, навлизали презъ Дунава и грабѣли всичко, което намѣрятъ полезно и ценно. Тѣзи нахлувания, както и настаналиятъ гладъ въ страната, съсипали населението, което почнало вече да негодува. Въ това време се явилъ авторитетенъ водачъ въ лицето на Петъръ Дѣлянъ, внукъ на царь Самуила. Следъ като обиколилъ България, Дѣлянъ отишълъ въ Бѣлградъ, гдето билъ провъзгласенъ за български царь и обявилъ независимостьта на България.

90. Въ 1040 г. Дѣлянъ тръгналъ презъ Нишъ за Скопие. Населението го посрѣщало като освободитель, въставало и избивало всичко византийско. Въстанието се разпространило въ цѣла Македония и дори до Драчъ. Дѣлянъ изпратилъ часть отъ войскитѣ си къмъ Охридъ, а съ другата часть отишълъ къмъ Солунъ. Навсѣкѫде населението го посрѣщало радушно, а византийцитѣ се разбѣгвали предъ българскитѣ войскови отреди. Така Дѣлянъ турилъ ржка на Тесалия, проникналъ до Елада и при града Тива ималъ по-сериозно сражение, въ което византийскитѣ части били разбити. Обаче успѣхитѣ на Дѣляна и раздвижването на българитѣ смутили цариградското правителство и то почнало да се готви за противодействие. Съперничеството за властьта станало причина Дѣлянъ да бѫде ослѣпенъ и на негово мѣсто дошълъ Алусианъ, синъ на Иванъ Владиславъ.

91. Въ 1041 г. Алусианъ предприелъ походъ срещу византийцитѣ, но билъ отблъснатъ. Виждайки, че не може да се бори съ редовната войска на Византия, предложилъ на императора Михаилъ IV миръ. Последниятъ, въ походъ вече къмъ Македония, приелъ предложението за миръ на Алусиана, който, следъ като ослѣпилъ Дѣляна, извършилъ ново гнѫсно престѫпление съ дезертирането си отъ войската въ стана на императора.

Но българската войска останала на мѣстото си и поставила начело слѣпия Петъръ Дѣлянъ. Императорътъ продължилъ похода си къмъ морето; следъ като си възвърналъ Тесалия, настѫпилъ къмъ Острово, гдето българитѣ се били съсрѣдоточили. Тукъ станало решително сражение, при което българитѣ били разбити, а самъ Дѣлянъ попадналъ въ пленъ.

Други български отреди защищавали Прилепъ и крепостьта Бояна при София. Следъ продължителна съпротива войводитѣ Иваць и Батко били разбити. „Това била последната съпротива, която българитѣ оказали при новото покоряване на отечествто имъ. Българскиятъ народъ, останалъ

безъ Върховенъ глава, билъ принуденъ да се подчини на византийския императоръ".

Освенъ тѣзи опити за освобождение отъ византийското робство, имало и други по-малки, които останали безуспѣшни, защото между българитѣ нѣмало вече авторитетна личность, която да ги обедини и поведе къмъ сериозна борба.

92. Въ 1048 г. печенезитѣ започнали отново да нападатъ българската земя. Около 80,000 души се впустнали да опустошаватъ крайдунавската область. Византийцитѣ разбили печенезитѣ и ги принудили да се върнатъ. Взетитѣ въ пленъ печенези били поселени въ областьта около София, Нишъ и Овче поле. Съ това поселение въ срѣдата на българския народъ се настанявало население, което, като чуждъ етнически елементъ, за известно време нарушавало народното единство.

93. Нападенията на печенезитѣ не спирали. Въ продължение на петь години тѣ навлизали въ българска земя, безъ византийскитѣ гарнизони да могатъ да ги отблъснатъ. И всички тѣзи бойни действия, придружени съ обичайнитѣ опустошения и жестокости, ставали за смѣтка на българското население, безъ последното да може да се защити. Нѣщо по лошо, то попаднало подъ двойно робство — на византийцитѣ и на печенезитѣ, понеже последнитѣ сключили миръ съ първитѣ за 30 години и добили право да се разположатъ между Дунава и Стара пл., та областьта била предоставена на тѣхно разположение.

94. Въ 1059 г. българскиятъ народъ билъ сполетенъ отъ нова беда — нахлуването на маджаритѣ, което засегнало с.-западната часть на нашата земя. Византийцитѣ настѫпили срещу тѣхъ, но, преди още да се срещнатъ дветѣ войски, правителствата сключили миръ.

95. Въ 1064 г. българската земя била нападната отъ други грабители — узитѣ. Този новъ варварски народъ въ съставъ около 600,000 (?) души преминалъ Дунава, разбилъ византийцитѣ и мѣстнитѣ българи, миналъ презъ цѣла с. България, презъ Македония и достигналъ до Елада. Византийцитѣ се бояли да се противопоставятъ на узитѣ и ги оставили спокойно да минатъ презъ българска земя, отъ която вземали всичко, което имъ било необходимо, за да живѣятъ. По-късно узитѣ сами напустнали Балканския полуостровъ, следъ като го ограбили.

96. Въ 1068 г. маджаритѣ отново навлѣзли въ българска земя и заели Срѣмъ.

97. Въ 1071 г. тѣ повторили нападенията си, но този пѫть били отблъснати отъ византийцитѣ, подпомогнати отъ мѣстнитѣ българи.

98. Въ 1072 г. българскиятъ народъ вече не можалъ да понася извършванитѣ върху него насилия отъ страна на нахлуващитѣ варвари или отъ страна на византийскитѣ войски.

Той протестиралъ, но нѣмало кой да го чуе. При това положение народътъ решилъ самъ да си помогне, като въстане.

Въстанието избухнало въ Скопие. Понеже нѣмало лице отъ български царски родъ, въстаницитѣ предложили водачеството на зетския князъ Константинъ Бодинъ. Последниятъ приелъ предложението и въ Призренъ билъ провъзгласенъ за български царь. Щомъ се научили за станалото, византийцитѣ пратили войска. Въ станалата среща византийцитѣ били разбити. Следъ това въстаницитѣ продължили освобождението на другитѣ български области и градове. Така една колона превзела Охридъ, Деволъ, но при Костуръ била разбита. Друга колона, водена отъ царь Бодинъ, завладѣла Нишъ. Но въ това време византийцитѣ взели Скопие, поради което Бодинъ билъ принуденъ да се върне. При станалото сражение Бодинъ билъ разбитъ и плененъ. Съ тѣзи две поражения билъ нанесенъ решителенъ ударъ и на това българско въстание за освобождение. Причината на тази военна несполука е само раздвояването на слабитѣ военни сили.

99. Сѫщата година българската земя била отново нападната отъ маджаритѣ, които превзели Бѣлградъ, достигнали Нишъ, взели добра плячка и, като се завърнали необезпокоявани отъ никого, задържали българската область Срѣмъ (между Сава и Дунавъ).

100. Следъ неуспѣшното въстание въ западна и ю.-западна България избухнало ново въстание въ северна България начело съ българина Несторъ. Въстаницитѣ навлѣзли въ южна България и скоро достигнали Одринъ и Цариградъ, като обсадили последния. Съвсемъ неочаквано положението на столицата станало сериозно. Но интригитѣ на Византия и този пѫть помогнали. Печенезитѣ се отказали отъ съглашението си съ Нестора и започнали сами да грабятъ завладѣната область. Несторъ се принудилъ да снеме обсадата и да се върне въ северна България, гдето печенезитѣ станали господари на положението.

101. Въ 1083 г. българската земя, следъ като била опустошавана отъ печенези и кумани, преживѣла ново и още по-опасно нападение на норманитѣ, които нахлули откъмъ Адриатическо море. Въ борбата между нормани и византийци, която траяла четири години, пострадала много западната половина на българската земя—Македония. Пострадало и българското население, което било грабено и насилнически използувано отъ едната и другата страна. Следъ свършването на войната останали само разорения и небивала съсипия на народа. Всичко това подготвило духоветѣ за ново въстание.

102. Въ 1084 г. избухнало въстание въ Пловдивско, начело съ нѣкой си Травълъ и съ центъръ крепостьта Бѣлятово. За цельта Травълъ сключилъ съюзъ съ печенезитѣ отъ северна България. При станалата среща между въстаницитѣ и

византийската войска последната била разбита. Императорътъ пратилъ нови войски съ поржчение непремѣнно да потушатъ въстанието. Срещата съ тази войска станало северно отъ Пловдивъ, но свършила безъ решителни резултати, понеже въстаницитѣ се оттеглили незабелязано въ планината. Страхувайки се да се ангажиратъ въ планински бой, византийцитѣ се отеглили къмъ Одринъ.

Но бедитѣ надъ българитѣ не свършвали.

103. Въ 1087 г. маджаритѣ въ съюзъ съ печенезитѣ и куманитѣ навлѣзли въ България и, като преминали Стара-планина, се насочили къмъ Цариградъ. Срещата съ византийцитѣ станала при Айроболъ, при която маджаритѣ били разбити. Разпръснатитѣ войски извършили голѣми насилия надъ населението, дори се съсрѣдоточили въ с. България и се разположили като въ своя страна.

104. Въ 1088 г. императорътъ Алекси Комнинъ решилъ да прогони печенезитѣ отъ с. България и съ голѣма войска настжпилъ презъ България за Силистра. Решителното сражение станало при този градъ, въ което византийцитѣ били разбити. Разбира се, печенезитѣ продължили следъ това нахлуванията си и въ продължение на нѣколко години немилостиво грабѣли българскитѣ селища.

105. Въ 1091 г. куманитѣ предприели новъ походъ презъ с.-източна България, преминали Стара планина и, като не можали да превзематъ крепостьта Анхиало, гдето се намиралъ императорътъ съ войскитѣ си, настжпили къмъ Одринъ. Тукъ, обаче, тѣ били разбити, преследвани, а презъ планината били съвсемъ разпръснати. Тъй разнебитени, тѣ причинили голѣми пакости на българското население.

106. Въ 1094 г. сръбскиятъ князъ Вълканъ настжпилъ съ войскитѣ си къмъ истокъ, сжщо ограбилъ и изгорилъ много български селища въ околностьта на Скопие и Враня, отдето се върналъ съ огромна плячка.

107. Въ 1096 г. при „българския градъ Бѣлградъ", както казватъ западнитѣ хронисти, минала огромна тълпа отъ поклонници за Йерусалимъ. Българското население на този градъ, като видѣло, че тѣ сж ненадеждни хора, ги посрещнало враждебно, защото и тѣ почнали да грабятъ. Поклонницитѣ минали презъ Нишъ, София, Пловдивъ къмъ Цариградъ все тъй враждебни и грабливи и оставили следа на опустошение.

108. Въ 1098 г. презъ България минали кръстоносцитѣ на Петъръ Амиенски. Това движение сжщо било придружено отъ грабежи и пожари.

109. Въ 1122 г. печенезитѣ отново нахлули въ България и, безъ нѣкой да имъ окаже противодействие, тѣ ограбили с. България, навлѣзли въ Тракия и следъ това се върнали пакъ въ с. България, гдето се установили. Императоръ Иванъ Комнинъ събралъ войскитѣ си около Стара Загора, но не

смѣелъ да ги нападне — обстоятелство, което показва, че печенезитѣ не сж били малко и слаби. Следната година печенезитѣ пакъ нахлули южно отъ Балкана, но, срещнати отъ византийскитѣ войски, били съвършено разбити.

110. Въ 1128 г. маджарскиятъ краль Стефанъ II започналъ война съ Византия. Преминалъ наочаквано Дунава, завладѣлъ Бѣлградъ, като разрушилъ крепостьта. Следъ това навлѣзълъ въ българска земя и достигналъ до Пловдивъ. При срещата съ византийскитѣ войски маджаритѣ били разбити.

111. Следъ 1147 г. България била прегазена отъ нови кръстоносци; но едвамъ била очистена отъ многобройнитѣ имъ гладни тълпи, тя преживѣла нови беди, нови опустошения отъ страна на куманитѣ.

112. Въ 1148 г. куманитѣ преминали Дунава и по старъ навикъ почнали да грабятъ всичко, което имъ харесало. Византийцитѣ настжпили срещу тѣхъ, но куманитѣ отстжпили своевременно и преминали Дунава съ всичката си плячка и съ напълно запазени сили.

113. Въ 1149 г. въ западнитѣ покрайнини на българската земя се развили нови бойни действия вследствие на нападенията на нормани, сърби и маждари, които оставяли следъ себе си само разрушения и насилия надъ беззащитното българско население. Тѣзи действия се развивали презъ течение на нѣколко години. Цельта на тази многогодишна борба била за политическо надмощие на Балканския полуостровъ, въ която българскиятъ народъ оставалъ безгласенъ зритель, като че ли никога това надмощие не е било въ неговитѣ ржце.

114. Въ 1154 г. куманитѣ преминали наново Дунава и пакъ се нахвърлятъ върху придунавска България. Изпратенитѣ срещу тѣхъ византийски войски били разбити, поради което куманитѣ извършвали съвсемъ свободно грабежитѣ си и съ богата плячка се върнали обратно задъ Дунава. Това нападение на кумани и печенези показва, че византийцитѣ охранявали много слабо севернитѣ си граници и че извършванитѣ опустошения не сж ги засѣгали много.

115. Въ 1160 г. куманитѣ пакъ нахлули презъ Дунава и достигнали Тракия, извършвайки обичайнитѣ си грабежи за смѣтка на нашия народъ.

116. Следъ това до 1185 г. последвали нови войни между Византия и Маджарско, при които българската земя била база за византийцитѣ и театъръ на бойнитѣ действия. България била отново разорена. Населението нѣмало покой и било съсипано икономически съ неспирни ангарии, реквизиции или, по-добре казано, грабежи и опустошения. Особено много била пострадала северна България, която била почти ежегодно спохождана отъ грабители и разорявана. Народътъ билъ вече изморенъ и чакалъ нѣкакво спасение. Често пжти

помагали на маджаритѣ, като ги смѣтали за освободители, но тѣхнитѣ военни неуспѣхи имъ докарвали още по-голѣми беди. Положението тъй се измѣнило, че българскиятъ народъ билъ обърнатъ и третиранъ като истински робъ. „Краятъ на XII вѣкъ билъ най-тежката епоха за българитѣ презъ византийското робство. Самото византийско правителство считало България почти за несжществуваща, а на българския народъ гледало като на неспособенъ за самостоятеленъ животъ“, пише г. Златарски.

Отъ изложеното дотукъ следъ падането подъ византийско робство се виждатъ не само робскитѣ неволи на народа ни, неговото материално и духовно разорение, неговото обезличаване като народъ и подценяването му като културно, икономическо и социално общежитие, но става очевидно отъ какво грамадно значение за благоденствието на единъ народъ е да бжде винаги единенъ, твърдъ, съ здраво народностно съзнание, да има родолюбиви първенци и особено да има здрава и боеспособна войска. Безспорно е, че много отъ чуждитѣ нахлувания не биха били предприети, ако задъ Дунава имаше добре организирана и добре командувана войска. Много отъ опустошенията не биха станали, ако границитѣ бѣха защищавани отъ надеждна войска. Културата на народа ни би била съвсемъ друга, ако управлението на страната и на черквата бѣше въ български ржце и ако защитата на цѣлокупното българско отечество не бѣше оставена на мащехскитѣ грижи на цариградскитѣ императори. Липсата на всичко това докарала толкова народни страдания, че, вмѣсто българската власть да е градила прогресивно бждещото добро на народа, трѣбвало е по-късно да почне да зида отъ основи неговото състояние.

Войнитѣ презъ второто царство

Но колкото българскиятъ народъ да е билъ угнетенъ отъ страшнитѣ преживявания, не останалъ безразличенъ къмъ настаналитѣ въ положението му тежки промѣни. Той не билъ още загубилъ спомена за своята национална индивидуалность въ свръзка съ миналото си. Въ него още живѣлъ стремежътъ къмъ самостоенъ политически животъ, който, обаче, очаквалъ сгоденъ моментъ, за да се прояви. И наистина, когато на византийския престолъ се качилъ Исакъ II Ангелъ, въ северна България избухнало ново въстание.

117. Въ 1185 г., когато византийцитѣ били заети съ отблъсването на норманитѣ, избухнало въстание въ Търново начело съ братята Асенъ и Петъръ. Въстанието се разширило скоро и водителитѣ му прогласили отцепването на северна България отъ империята. Императорътъ пратилъ веднага

войски, но действията имъ били неуспѣшни, понеже въстаналитѣ се отбранявали въ планината. При едно нощно нападение византийцитѣ били разбити.

118. Въ 1186 г. императорътъ изпратилъ други войски срещу въстаналитѣ, но и тѣхниятъ походъ свършилъ безуспѣшно. Това дало възможность на Асена и Петра да организиратъ въстанието и въ северна Тракия (Загорие), чието население, като българско, се присъединило къмъ въстаналитѣ. Цариградското правителство не могло да гледа спокойно на българското движение и императорътъ настжпилъ веднага съ войскитѣ си. Въстаналитѣ се оттеглили въ балканскитѣ тѣснини, гдето се укрепили. Обаче византийцитѣ ги обходили и ги заставили да отстжпятъ. Неуспѣхътъ билъ тъй голѣмъ, че самитѣ Асенъ и Петъръ преминали Дунава съ куманскитѣ си съюзници.

119. Въ сжщата година, подкрепени отъ силни кумански части, Асенъ и Петъръ преминали отново Дунава и обявили освобождението на България и на цѣлокупния български народъ. Тѣ преминали Стара планина и прогонили византийскитѣ гарнизони. Императорътъ, който дотогава не гледалъ сериозно на българското движение, следъ направения апелъ отъ двамата братя видѣлъ въ тѣхно лице сериозна опасность, за което настжпилъ веднага съ войскитѣ си срещу тѣхъ. Срещата станала при Лардеа (източно отъ Ст. Загора), гдето споредъ Успѣнски византийцитѣ били отблъснати.

120. Въ 1187 г. войната била възобновена, но този пжть императорътъ искалъ да настжпи въ северна България откъмъ София, понеже искалъ да предварди да не би въстанието да се разпростре и въ Македония. Преминалъ Балкана при Етрополе, достигналъ до крепостьта Ловечъ, но последната му попрѣчила да настжпи по-нататъкъ. Императоръ Исакъ снелъ обсадата и, безъ да довърши похода си, се завърналъ въ Цариградъ, понеже получилъ тревожни известия за М. Азия и за Сърбия. Това обстоятелство помогнало да се сключи миренъ договоръ между българи и византийци.

Споредъ този договоръ византийското правителство признавало независимостьта на въстаналитѣ български области.

121. Въ 1189 г. българската земя, по протежение на посоката Бѣлградъ, Нишъ, София, Пловдивъ къмъ Одринъ, била театъръ на военни схватки между византийцитѣ и кръстоносцитѣ на Фридриха I. Цѣлото това пространство било преобърнато, както казва г. Иречекъ, на пустиня. Но въ тази борба на кръстоносцитѣ срещу Византия, главно въ обсадата на Цариградъ, взели участие около 40,000 българи, което обстоятелство влошило отношенията между България и Византия.

122. Въ 1190 г. византийски войски навлѣзли въ българска територия. Граничнитѣ части отстжпили къмъ планината и чрезъ засади и отбрана на височитѣ задържали напредването на византийцитѣ. Срещата между главнитѣ сили станала въ тѣснината северно отъ Стара-Загора, гдето византийцитѣ били разбити и унищожени, а императорътъ се спасилъ съ бѣгство.

123. Още сжщата година императорътъ настжпилъ за пети пжть срещу България. При Пловдивъ отблъсналъ българския отредъ и продължилъ къмъ западъ. Въ сжщото време сърбитѣ настжпили къмъ изтокъ, поради което императорътъ решилъ да се разправи първомъ съ тѣхъ, като оставилъ положението съ българитѣ неразрешено. Сърбитѣ били разбити

124. Въ 1194 г. българитѣ отново нападнали Византия. превзели Одринъ, Пловдивъ и София, безъ византийскитѣ, войски да окажатъ сериозно съпротивение. Това дало поводъ на царь Асена да продължи настжплението къмъ ю.-истокъ. Срещата на дветѣ войски станала при Люле-Бургасъ, гдето византийцитѣ били страшно разбити. Новиятъ императоръ Алекси III предложилъ миръ, но царь Асенъ поставилъ неприемливи условия, защото искалъ да продължи войната и да освободи останалитѣ български области. И наистина, той навлѣзълъ въ крайморска Тракия, заелъ голѣма честь отъ нея съ града Сѣресъ.

Следъ деветгодишното победоносно царуване на Асена, на престола се качилъ царь Калоянъ. непримиримъ врагъ на византийцитѣ, опитенъ пълководецъ и държавенъ глава.

125. Въ 1196 год. Калоянъ настжпилъ съ войскитѣ си въ Македония съ цель да довърши освобождението и на тѣзи български земи. Още съ първия си походъ той превзелъ крепоститѣ по долината на р. Струма,заелъ крепостьта Струмица и околнитѣ земи.

126. Въ 1199, използувайки неспокойното положение и вжтрешнитѣ борби въ Византия, Калоянъ заелъ Родопската область, следъ като отблъсналъ намиращитѣ се тамъ византийски войски.

127. Въ 1201 г. Калоянъ заелъ гр. Варна следъ много упорита борба съ гарнизона на крепостьта. Византийцитѣ били принудени да сключатъ миръ и съ това се турилъ край на 16-годишнитѣ войни за освобождението на голѣма часть отъ българскитѣ земи, а именно: отъ Бѣлградъ до долна Марица и отъ устието на Дунава до Струмица и горни Вардаръ.

128. Въ 1203 г. Калоянъ влѣзълъ въ война съ маджаритѣ, последнитѣ искали да присвоятъ Браничевската область, която отъ вѣкове била българска. Срещата на дветѣ войски

била успѣшна за българитѣ и Калоянъ можалъ въ 1204 г. да присъедини къмъ държавата си и областитѣ на Нишъ и Браничевско.

Въ това време положението на ю. изтокъ се промѣнило и се рисували голѣми опасности за българската държава. Латинянитѣ заели Цариградъ и настанили свой императоръ.

129. Въ 1205 г., когато латинянитѣ били заети въ М. Азия, часть отъ българскитѣ войски преминали границата, навлѣзли въ Тракия и обсадили Одринъ и го заели. Латинскиятъ императоръ Балдуинъ настѫпилъ съ войскитѣ си и обсадилъ Одринъ. Калоянъ се притекълъ на помощь и срещата между главнитѣ сили станала нѣкѫде около Одринъ. Борбата била упорита отъ едната и другата страна, но въ резултатъ латинянитѣ били разбити, преследвани до самитѣ врати на Цариградъ, презъ което време императорътъ билъ плененъ.

130. Още сѫщата година Калоянъ настѫпилъ съ часть отъ войскитѣ къмъ Македония. По пѫтя заелъ нѣколко крепости, но при Солунъ срещналъ силно съпротивение. Считайки, че не е моментъ да губи време съ обсадата на Солунъ, Калоянъ настѫпилъ къмъ вѫтрешностьта на Македония, освободилъ по-голѣмата ѝ часть и се завърналъ въ столицата си, като по пѫтя завладѣлъ Пловдивъ и Станимака.

131. Въ 1206 г. войната съ латинянитѣ била възобновена. Замѣстникътъ на императора настѫпилъ съ подбрана войска, за да възстанови латинската власть надъ земитѣ, които Калоянъ напустналъ. Латинянитѣ обсадили Одринъ. Но Калоянъ побързалъ да се приближи съ часть отъ войскитѣ си, безпокоялъ обсадата, нападалъ подкрепленията и унищожавалъ хранитѣ, които пристигали отъ Цариградъ. При това несигурно положение латинянитѣ снели обсадата и се отеглили безъ да дадатъ решително сражение.

132. Въ сѫщата година латинянитѣ предприели новъ походъ. Безъ да срещнатъ особено съпротивение, тѣ заели областьта южно отъ Балкана. Обаче въ това време Калоянъ групиралъ многобройна войска и се нахвърлилъ върху латинянитѣ. Настѫплението на българитѣ било тъй стремително, че внесло голѣмъ смутъ въ цѣлата область. Всички взети отъ латинянитѣ крепости падали една следъ друга. Латинската войска била прогонена и, извършвайки страшни разрушения, достигналъ въ сравнително кратко време до вратитѣ на Цариградъ. Безъ да обсажда града, Калоянъ се върналъ да заеме Одринъ и Димотика. Въ това време латинянитѣ настѫпили отново къмъ Одринъ, но по неизвестни причини Калоянъ снелъ обсадата на Одринъ и се оттеглилъ къмъ северъ.

133. Въ 1207 г. Калоянъ навлиза отново въ Тракия и обсажда Одринъ. Но поради неочакваното оттегляне на съюзницитѣ му — кумани, той се принудилъ да снеме обсадата, толкова повече, че новиятъ императоръ Хенрихъ настѫпвалъ съ голѣма войска отъ Цариградъ. Безъ да срещне сериозна съпротива, Хенрихъ достигналъ до подножието на Балкана, като опустошилъ цѣлата область. Опититѣ му да премине планината били неуспѣшни,поради което, не желаейки да рискува, се оттеглилъ къмъ Цариградъ.

134. Искайки да използува смутоветѣ вследствие убиването на солунския владѣтель, Калоянъ решилъ още сѫщата година да нанесе чувствителенъ ударъ на латинската империя, като завладѣе Солунъ. Настѫпилъ, обсадилъ града, но презъ време на обсадата билъ измѣнически убитъ (окт. 1207 г.). Следъ тази случка обсадата била снета и войскитѣ се оттеглили.

135. Въ 1208 г. наследникътъ на Калояна, Борилъ, навлѣзълъ сѫщо въ земитѣ на империята съ желание да закрепи спечеленото отъ предшественика му, но билъ отблъснатъ. Обаче при Стара Загора станала нова среща между войскитѣ, въ която Хенрихъ билъ отблъснатъ. При ново сблъскване нѣкѫде около Пловдивъ българитѣ били разбити и отхвърлени въ планината. Следъ този неуспѣхъ Борилъ побързалъ да предложи миръ, понеже въ това време се отцепили отъ царството Родопската и Македонската области.

136. Въ 1211 г. Борилъ искалъ да поправи лошото впечатление въ страната отъ последнитѣ неуспѣхи и настѫпилъ отново съ войскитѣ си срещу латинянитѣ. Срещата станала при Кешанъ, но и тукъ Борилъ билъ принуденъ да се оттегли, безъ да дойде до нѣкое окончателно решение, понеже въ това време получилъ известие за въстание въ Видинско.

137. Въ 1212 г., следъ усмиряването на въстанието въ Видинъ, Борилъ продължилъ войната съ латинянитѣ, като този пѫть нападналъ западнитѣ области главно къмъ Солунъ. Но и този му походъ завършилъ неуспѣшно. Този новъ неуспѣхъ го направилъ непопуляренъ, което силно го безпокояло.

138. Въ 1214 г., за да възстанови авторитета си, Борилъ предприелъ война противъ сърбитѣ, които, възползувайки се отъ войнитѣ на българитѣ съ латинянитѣ и отъ вѫтрешнитѣ размирици, били заграбили часть отъ западнитѣ български земи. Но и този походъ билъ несполучливъ.

Тѣзи военни неуспѣхи, като и размирицитѣ въ страната, издавали слабостьта на българската държава въ момента. Именно затова маджари и сърби намѣрили за удобно да използуватъ това ненормално положение и да заематъ нѣкои български области. Така, маджаритѣ заели Браничевската и

Бѣлградската области, а сърбитѣ си присвоили Нишката область и на северъ Поморавието.

Но въ това време положението въ България се чувствително подобрило, когато на българския престолъ се качилъ царь Иванъ Асенъ II.

139. Въ 1230 г., поради нарушаването на мирния договоръ и заграбването на български земи отъ епирския владѣтель Тодоръ, Иванъ Асенъ съсрѣдоточилъ войскитѣ си при Марица и нападналъ войскитѣ на Тодора. Сражението станало при Клокотница, въ което гърцитѣ били съвършено разбити, а Тодоръ заедно съ всичкитѣ му военачалници билъ плененъ. Съ тази победа Иванъ Асенъ възвърналъ на държавата си приморска Тракия, Тесалия, Епиръ и Македония.

140. Въ 1235 г. отношенията между Иванъ Асена и латинянитѣ станали враждебни вследствие на коварната политика на последнитѣ. Въ съюзъ съ никейскитѣ гърци, Иванъ Асенъ искалъ да завоюва Цариградъ. Съюзнитѣ войски достигнали до стенитѣ на столицата, но били принудени да се оттеглятъ поради успѣхитѣ на венецианския флотъ по море, а главно поради започналата зима и очертаването на нова голѣма опасность отъ с.-западъ и с.-изтокъ — нашествието на монголитѣ.

141. Въ 1237 г. Иванъ Асенъ въ съюзъ съ латинцитѣ нападналъ никейскитѣ гърци при Чорлу. Крепостьта била обсадена и въпрѣки силата ѝ тя би паднала сигурно, ако въ това време българскиятъ царь не билъ принуденъ да се върне въ столицата си, понеже жена му и дъщеря му умрѣли отъ нѣкаква епидимична болесть.

142. Въ 1242 г. започнало нахлуването на татаритѣ. На българския престолъ вече билъ малкиятъ синъ на Иванъ Асена, Коломанъ Асенъ, подпомогнатъ отъ регентство. Последното нѣмало възможность да се бори съ страшната орда и се задължило да плаща данъкъ. Но, освенъ тази беда, поради изчезването на здравата ржка на Иванъ Асена, болярството вдигнало глава и започнали вжтрешни размирици. Коломанъ скоро умрѣлъ и на престола се качилъ Михаилъ II Асенъ (1246 — 56), сжщо дете. Тази вжтрешна слабость помогнала на нѣкои боляри и градове отъ ю.-западна България да се отцепятъ отъ българската държава.

143. Въ 1247 г. едновременно съ заграбването на ю.-западнитѣ български земи отъ епирскитѣ гърци вървѣло и заграбването на с.-западнитѣ земи отъ маджаритѣ. Ползувайки се отъ критическото положение на България, маджаритѣ предприели нови нападения, за да турятъ ржка на спорнитѣ между двете държави земи — Бѣлградско и Браничевско. Въ този грабежъ взели участие и сърбитѣ. „Така, въ течение на 4—5 месеца, обширната държава на Иванъ Асена, презъ петата година отъ смъртьта му, загубила голѣма часть отъ територията си и българското царство се лишило отъ онова високо политическо положение, въ което го билъ оставилъ този знаменитъ български царь“ (Златарски, стр. 437).

144. Въ 1253 г. българитѣ въ съюзъ съ Дубровникъ нападнали сърбитѣ съ цель да ги изтласкатъ отъ земитѣ, които своеволно заграбили, но какъвъ е билъ резултатътъ не е известно.

145. Въ сжщото време южнитѣ български земи станали театъръ на опустошителни военни действия между епирския владѣтель и никейскитѣ гърци, при които градоветѣ минавали ту на една, ту на друга страна и винаги ограбвани и разрушавани съ еднаква отмъстителность.

146. Въ 1254 г. българскиятъ царь Михаилъ II решилъ да си възвърне земитѣ въ Тракия и Македония, взети отъ никейския императоръ, и настжпилъ въ Родопската область. Походътъ билъ успѣшенъ — цѣла приморска Тракия и Македония се присъединявали последователно почти безъ бой. При това известие никейскиятъ императоръ Тодоръ II Ласкарисъ преминалъ съ войскитѣ си Дарданелитѣ и нѣкжде около Одринъ нападналъ българитѣ. Последнитѣ, обхванати отъ паника, се оттеглили къмъ северъ. Следъ това Ласкарисъ настжпилъ, заелъ Стара Загора, Родопската область и по-голѣмата часть отъ Македония.

147. Въ 1255 г. царь Михаилъ II нападналъ отново владенията на Ласкариса по посока на Одринъ и Димотика. Това дало поводъ на последния сжщо да настжпи съ многобройна войска. Съмнявайки се въ успѣха си, Михаилъ предложилъ миръ. Съ този миръ Ласкарисъ придобивалъ отново границитѣ си до Албания безъ Пловдивско, Софийско и Кюстендилско.

148. Въ 1257 г. маджарскиятъ краль Ростиславъ нападналъ България и достигналъ до Търново. Предъ невъзможностьта да превземе крепостьта той се завърналъ, като турилъ ржка на нѣкои български земи.

Въ това време въ страната имало остра династическа борба и междуособици. България преживявала тежко вжтрешно положение. А въ западната часть на българската земя се разпалила остра борба между епирския владѣтель и сърбитѣ и между първия и никейския императоръ. Театъръ на тѣзи действия била Македония.

149. Въ 1259 г. маджаритѣ настжпили повторно отвждъ Дунава, навлѣзли въ България, но били отблъснати.

150. Въ 1260 г. българскиятъ царь Константинъ Асенъ искалъ да се възползува отъ този маджарски неуспѣхъ и нападналъ съ войскитѣ си северенъ Банатъ. Първоначално българитѣ напредвали, но по-късно били отблъснати.

Въ 1261 г. била възстановена византийската империя чрезъ изгонването на латинянитѣ. Това събитие имало осо-

бено значение за България, понеже на историческата сцена се явявалъ вѣковниятъ български врагъ.

151. Въ 1261 г. маджаритѣ изпратили войскитѣ си срещу България съ желание да разширятъ границитѣ си къмъ Балканския полуостровъ. Безъ да срещнатъ особено съпротивение, тѣ завзели Видинъ и пакъ достигнали до стенитѣ на Търново. Обаче, заплашени въ тила отъ единъ български деспотъ, тѣ се оттеглили и походътъ имъ свършилъ безъ да има нѣкакъвъ резултатъ.

152. Въ 1262 г., освободенъ отъ маджарската опасность, българскиятъ царь Константинъ Асенъ предприелъ война срещу Византия съ цель да освободи югозападнитѣ български земи въ Македония. Действията се развивали успѣшно за българитѣ и особено бързо въ Македония.

153. Въ 1263 г., за да отвлѣкатъ вниманието на българитѣ отъ Македония,византийцитѣ нападнали българската граница въ Тракия. Българската войска настжпила веднага и срещата станала при гр. Виза. Първоначално българитѣ имали успѣхъ, но по-после били отблъснати, безъ да могатъ да запазятъ спечеленитѣ презъ миналата година отвоювани области.

154. Сжщата година маджаритѣ искали да се възползуватъ отъ трудното положение на българския царь и нападнали Македония и тукъ разбили византийцитѣ. Съ това тѣ спечелили подъ свое влияние цѣлата Видинска область.

Положението на царь Константина било много лошо. Държавата му била силно притисната отъ югъ и западъ, отъ ромеитѣ и маджаритѣ, и народътъ подложенъ на нови опустошения и страдания.

155. Въ 1265 г. въ Маджарско избухнали вжтрешни борби. Това дало възможность на царь Константина да обърне вниманието си къмъ Византия. Въ съюзъ съ татаритѣ Константинъ навлѣзълъ въ Тракия. Войскитѣ на императора Михаилъ Палеологъ били разбити и самъ той едвамъ се спасилъ отъ пленъ.

156. Сжщата година били предприети действия и срещу маджаритѣ, които се развили успѣшно. Тѣзи войни свършили безъ нѣкакъвъ реаленъ резултатъ, понеже нито съ ромеитѣ, нито съ маджаритѣ билъ сключенъ миренъ договоръ. Резултатътъ билъ този, че и двамата противници, които винаги дебнѣли България, били раздразнени.

157. Въ 1266 г. маджарскиятъ краль Стефанъ се явилъ предъ Видинската крепость съ многобройна войска и я превзелъ.Следъ това маджаритѣ нахлули дълбоко въ вжтрешността на България, презъ което време българскитѣ войски били винаги отблъсвани. Въ резултатъ маджаритѣ направили отъ западната часть на България свое васално владение.

158. Презъ това време страната ни била нападната и опустошавана отъ татаритѣ. Положението на България било

тъй лошо и авторитетътъ на царя тъй пониженъ, че изъ срѣдата на народа се издигналъ другъ водачъ — Ивайло, който, следъ нанесенитѣ поражения надъ татаритѣ, билъ провъзгласенъ за царь.

159. Въ 1278 г. византийцитѣ направили десантъ въ Варна. При с. Гьозикенъ станало кръвопролитно сражение, следъ което византийцитѣ напреднали къмъ вжтрешността на страната до Котленския проходъ. Въ това време други византийски войски напредвали отъ югъ къмъ Трѣвненския проходъ, за да превзематъ Търново. Тази война свършила безуспѣшно за Ивайло и на българския престолъ билъ поставенъ отъ Византия Иванъ Асенъ III.

160. Въ 1280 г. Ивайло се явилъ отново съ голѣма войска подъ стенитѣ на Търново и разпръсналъ намиращитѣ се въ България византийски окупационни войски. Императорътъ веднага пратилъ войски въ помощь на зетя си Иванъ Асенъ. Ивайло снелъ веднага обсадата на Търново и настжпилъ срещу византийцитѣ. Срещата на дветѣ войски станала въ Котленския проходъ, гдето византийцитѣ били разбити. Изпратенитѣ други войски отъ императора били сжщо разбити.

Въ 1281 г. сърбитѣ нахлули въ Македония и заели северната ѝ часть — Пологъ, Скопие, Овче поле и Злетово. При сжществуващитѣ междуособици въ страната българскиятъ царь не билъ въ състояние да се противопостави.

Въ 1285 г. татаритѣ нападнали България, преминали Балкана и опустошили Тракия и Македония. Българскиятъ царь Тертеръ I сжщо не билъ въ състояние да се противопостави на тази варварска орда, която опустошавала всичко по пжтя си. За да задържи престола си, Тертеръ билъ принуденъ да даде дъщеря си за жена на Чоки, синъ на татарския ханъ Ногай.

Къмъ 1290 г. видинскиятъ князъ Шишманъ нападналъ сърбитѣ, за да освободи взетитѣ по-рано български земи, и успѣшно достигналъ до Ипекъ. Тукъ, обаче, билъ отблъснатъ отъ сърбитѣ и преследванъ до Видинъ, който градъ билъ принуденъ да отстжпи на сърбитѣ.

161. Къмъ 1301 г. българскиятъ царь Светославъ успѣлъ да възвърне къмъ държавата си нѣкои земи край Черно море. Императорътъ изпратилъ войски срещу България. Светославъ сжщо настжпилъ презъ Балкана и срещата на двамата противника станала пакъ на класическото бойно поле — край Одринъ, при която византийцитѣ били разбити. Но, винаги упорити въ политиката си, византийцитѣ отново нападнали.

162. Въ 1303 г. византийскитѣ войски, този пжть помногобройни, навлѣзли въ България. Срещата съ българскитѣ войски станала въ северна Тракия, при която византийцитѣ имали успѣхъ, но безъ нѣкои осжществени резултати.

163. Въ 1308 г. царь Светославъ използувалъ затрудненото положение на Византия и навлѣзълъ съ войскитѣ си въ територията ѝ. Действията се развили успѣшно, неприятелскитѣ войски били навсѣкѫде отблъснати и въ резултатъ нѣкои отъ българскитѣ земи били възвърнати.

164. Въ 1322 г. българскиятъ царь Георги Тертеръ настѫпилъ съ войскитѣ си въ Тракия и превзелъ Пловдивъ, а после достигналъ Одринъ. Изпратенитѣ насреща му византийски войски го отблъснали, но императорътъ се заканилъ съ другъ походъ да накаже по-строго България. И наистина, това се осѫществило.

165. Въ 1323 г. византийцитѣ настѫпили съ многобройна войска, предъ която българитѣ не могли да устоятъ и областьта южно отъ Балкана била опустошена.

166. Къмъ 1324 г., възползувани отъ вѫтрешнитѣ размирици и разцепления въ България, византийцитѣ навлѣзли въ България южно отъ Балкана. Императорътъ Андроникъ завладѣлъ скоро цѣлата область отъ морето до р. Гьопса, но при Пловдивъ срещналъ сериозна съпротива. Въпрѣки дългата борба, Андроникъ се принудилъ да снеме обсадата, но по-късно превзелъ града съ хитрость.

167. Въ сѫщото време българскиятъ царь Михаилъ нападналъ съ войскитѣ си византийската територия и я опустошилъ.

168. Въ 1325 г. царь Михаилъ повторилъ нападението си. Андроникъ побързалъ да излѣзе насреща му, но, като видѣлъ, че войскитѣ му сѫ недостатъчни, счелъ за благоразумно да избѣгне борбата и се оттеглилъ къмъ Цариградъ. Така царь Михаилъ заелъ и освободилъ цѣла южна България.

169. Въ 1317 г. българскитѣ южни и западни области, като останали въ рѫцетѣ на византийци и гърци, били театъръ на опустошителни борби между войскитѣ имъ.

170. Въ 1328 г. българскиятъ царь Михаилъ, подпомогнатъ отъ отредъ татари, настѫпилъ въ Тракия. Андроникъ сѫщо настѫпилъ съ многобройна войска. Когато Михаилъ узналъ за силата на византийцитѣ, счелъ за добре да избѣгне сражението и предложилъ миръ.

171. Въ 1331 г. сръбскиятъ краль Стефанъ навлѣзълъ съ войскитѣ си въ Скопската область и застрашавалъ да настѫпи къмъ София. Българскиятъ царь Михаилъ настѫпилъ срещу сърбитѣ. Срещата станала при Кюстендилъ. Служейки си съ вѣроломство, сърбитѣ нападнали неочаквано българитѣ и ги разбили. Сражавайки се храбро, Михаилъ падналъ раненъ и скоро починалъ въ пленъ.

172. Въ 1332 г. новиятъ български царь Александъръ настѫпилъ съ войскитѣ си срещу Византия и въ скоро време можалъ да възвърне всички крепости, които византийцитѣ били заграбили. Обаче императорътъ Андроникъ не останалъ спокоенъ. И той навлѣзълъ въ България, опустошилъ мѣстата,

гдето миналъ и заелъ крайморскитѣ крепости. Срещата между дветѣ войски станала при Айтосъ, въ която византийцитѣ били отблъснати съ голѣми загуби.

173. Въ 1341 г. царь Александъръ се възползувалъ отъ смущенията въ Цариградъ, станали следъ смъртьта на Андроника, и заелъ още нѣколко града, които били останали въ гръцки рѫце.

174. Въ сѫщата година сърбитѣ навлѣзли въ Македония и я опустошили.

175. Въ 1341 г. царь Александъръ навлѣзълъ отново въ Тракия, но тукъ се срещналъ съ турцитѣ и на друго мѣсто съ гърцитѣ. При дветѣ срещи българитѣ били отблъснати и Александъръ се принудилъ да сключи миръ.

176. Въ 1344 г. царь Александъръ навлѣзълъ съ войскитѣ си въ областьта на Сливенъ, Ямболъ съ намѣрение, като унищожи византийскитѣ гарнизони, да настѫпи на югъ. Срещу него настѫпилъ владѣтельтъ на Димотика Кантакузинъ, подпомогнатъ отъ нѣколко хиляди турци. Слухътъ за разбиването на сърбитѣ отъ сѫщитѣ тѣзи войски накаралъ Александъръ да предложи своевременно миръ.

177. Въ 1346 г. турцитѣ, като съюзници на Кантакузина, нападнали съвсемъ неочаквано България, ограбили много градове, отвлѣкли голѣмъ брой роби и следъ това, необезпокоявани отъ никого, се отеглили.

178. Въ 1347 г. сърбитѣ навлѣзли отново въ Македония и турили рѫка на Солунъ, като извършили голѣми насилия надъ населението.

179. Въ 1350 г. Кантакузинъ въ съюзъ съ турцитѣ настѫпилъ срещу сърбитѣ, заелъ Македония и достигналъ до Скопие. Сърбитѣ били принудени да сключатъ миръ. Но веднага следъ като гръцкитѣ войски на Кантакузина се оттеглили, сърбитѣ пакъ започнали да нахлуватъ и да опустошаватъ македонскитѣ селища. Така, воювайки гърци и сърби на българска земя, и дветѣ страни еднакво насилвали българското население и използували срѣдствата му до крайность за нуждитѣ си.

180. Въ 1352 г. българи и сърби настѫпили заедно срещу цариградското правителство. Последното въ съюзъ съ турцитѣ изпратило сѫщо войски срещу тѣхъ. Срещата станала при Димотика, при която сърби и българи били разбити отъ турцитѣ. Следъ тази победа турцитѣ навлѣзли въ България и, следъ като я ограбили добре, се върнали въ М. Азия.

Вследствие на голѣмия политически хаосъ по това време въ полуострова и особено въ Византия, турцитѣ почнали вече сами да навлизатъ въ Тракия и безнаказано да вършатъ периодически опустошения на областитѣ ѝ. Но по-сериозно нападение съ намѣрение да завоюватъ взетитѣ земи тѣ на-

правили въ 1358 год. подъ водителството на Сюлейманъ, когато превзели Одринъ.

181. Въ 1362 г. турцитѣ навлѣзли отново въ България, заели Стара Загора и после Пловдивъ. Оттукъ тѣ разширили завоеванията си, като заемали една по една крепоститѣ въ Родопитѣ и Срѣдна гора. Срещу буйното нападение на турцитѣ българскитѣ малки гарнизони по крепоститѣ не могли дълго време да се съпротивяватъ.

182. Въ 1363 г. българи и сърби, подпомогнати този пѫть и отъ унгарци, настѫпили срещу турцитѣ съ обща посока къмъ Одринъ. Срещата съ турцитѣ станала близу до този градъ. Следъ упорита борба съюзницитѣ били отблъснати и разбити.

183. Въ 1364 г. новиятъ гръцки императоръ Иванъ Палеологъ нападналъ България и заелъ черноморскитѣ крепости. Царь Александъръ се притекълъ съ войскитѣ си на помощь, но билъ отблъснатъ. Безсиленъ да води продължителна борба, той поискалъ миръ.

184. Въ 1365 г. маджаритѣ се възползували отъ крайно разнебитеното вѫтрешно положение на България и я нападнали. Безъ особени усилия зеели крепостьта Видинъ и тамъ взели въ пленъ царь Страцимира.

185. Въ 1365 г. търновскиятъ царь Иванъ Шишманъ решилъ да освободи Видинската область отъ маджаритѣ, затова въ съюзъ съ турцитѣ настѫпилъ срещу Видинъ. Но маджаритѣ, въ съюзъ съ нѣкои влашки воеводи, отблъснали българитѣ и турцитѣ.

186. Въ 1366 г. царь Шишманъ, въ съюзъ съ влашкия воевода Владиславъ, нападналъ маджаритѣ въ Видинско и ги прогонилъ, като си възвърналъ града и крепостьта.

187. Въ 1370 г. турцитѣ настѫпили къмъ Черно море и превзели черноморскитѣ крепости заедно съ Айтосъ, Карнобатъ и Созополъ. Други тѣхни войски завладѣли въ сѫщата година Самоковъ и Ихтиманъ.

188. Въ 1371 г. турцитѣ проникнали въ Македония и извършили голѣми опустошения.

189. Въ 1382 г., въ разгара на междуособицитѣ въ България — на разпритѣ между Видинското и Търновското царство, турцитѣ настѫпили въ Софийската область, съ хитрость заели града и покорили цѣлия край.

190. Въ 1386 г. били водени преговори между сърби, бошняци и българи за съвмѣстно действие противъ турцитѣ. Научавайки това, султанъ Мурадъ навлѣзълъ въ България, ограбилъ страната и завладѣлъ Нишъ.

Следъ победата на сърби и бошняци надъ турцитѣ, при Плочникъ (1387) била образувана отново коалиция отъ сърби, бошняци и българи за борба противъ турцитѣ.

191. Въ 1388 г. предприели новъ походъ съ намѣрение да разстроятъ образуваната срещу тѣхъ коалиция. За да осигурятъ съобщенията си при настѫпление къмъ западъ, тѣ решили най-първо да се разправятъ съ България. Съ многобройна войска тѣ преминали въ северна България и при Никополъ разбили войскитѣ на царь Иванъ Шишмана. Съ тази победа цѣла с.-източна България паднала въ турски ржце. Шишманъ се принудилъ да иска миръ.

Когато турската войска преминала южно отъ Балкана, Шишманъ възобновилъ военнитѣ действия. Но турцитѣ го обсадили отново въ Никополъ и следъ продължителна обсада взели крепостьта, както и самия царь съ семейството му и го отвели въ пленъ.

Сѫщата година паднало и Видинското царство, обаче все още имало надежда да се поправи положението — въ царството останали незасегнати нѣкои крепости, между които столицата Търново, после Свищовъ, а цѣла Добруджа била още свободна.

192. Въ 1393 г. турцитѣ настѫпили отново северно отъ Балкана съ твърдото решение да свършатъ съ покоряването на България. Неочаквано тѣ обсадили Търново и следъ продължителна упорита отбрана го превзели, като подложили населението на страшна сѣчь и голѣма часть отъ града опожарили.

193. Въ 1396 г. маджарскиятъ краль Сигизмундъ настѫпилъ срещу турцитѣ, заелъ нѣкои отъ крайдунавскитѣ крепости (Видинъ, Орѣхово), като повдигналъ и надеждитѣ на българското население. При Никополъ станало решителното сражение, при което маджаритѣ били страшно разбити.

Съ падането на Търново и Видинъ България била вече напълно покорена отъ турцитѣ. За нея започнали дни, години и вѣкове на робство и на безброй страдания. И всичко това се дължи на взаимната омраза и завистъ на балканскитѣ народи, вследствие на която на Балканитѣ нѣмало достатъчно боеспособна сила, която да се противопостави на опасния противникъ. Липсвало преобладаваща воля, която да обедини и да ржководи сѫдбинитѣ на полуострова. Не сѫществувала мощната българска държава, която да обуздава завистьта и амбициитѣ на съседнитѣ народи, за да брани полуострова. Но, освенъ на тѣзи външни причини, **нещастната участь на цѣлокупния български народъ се дължи и на вѫтрешнитѣ раздори и несъгласия, на слабата върховна власть и на общото разорение отъ толкова войни и чужди нахлувания! Народътъ е билъ физически и духовно изморенъ отъ безспирнитѣ усилия и жертви, които властьта е искала отъ него, безъ да може да го организира и използува резултатно.** Така става, когато се забравятъ

уроцитѣ на миналото и когато народътъ е безмълвенъ зритель на държавния животъ, както е било въ онѣзи времена.

Въстания и войни съ Турция

Съ завладяването на България отъ турцитѣ тя станала база на тѣхнитѣ следващи завоевания далечъ къмъ северъ и с. западъ, поради което изпитвала най-вече отъ всички други балкански страни насилията на турската власть и грабежитѣ на турскитѣ войски. Водейки унищожителни борби съ чуждитѣ държави и съ собственитѣ си непокорни паши, турскитѣ войски сѫ минавали безброй пѫти презъ българска земя и сѫ живѣли съ всичкитѣ си нужди и своеволия на нейна смѣтка. Въ продължение на петь вѣка трудътъ на българския народъ билъ немилостиво използуванъ за сѫществуването на турската империя и на нейнитѣ редовни и нередовни войски. Стадата, хранитѣ и всичко ценно е отивало за поддържането на поробителитѣ, а той, народътъ, тънѣлъ въ мизерия и всѣкаква немощь.

194. Къмъ 1405 г. българитѣ отъ долинитѣ на р. р. Тимокъ, Нишава и Морава въстанали противъ турската власть, имайки начело князъ Константинъ, синъ на Страцимира Видински. Турското правителство изпратило голѣмо количество войски, които потушили въстанието, като опожарили 33 селища.

195. Въ 1409 г. забѣгналитѣ отвѫдъ Дунава български боляри и свободнитѣ още български градове въ Добруджа се възползували отъ династическитѣ раздори въ Турция и съ съдействието на влашкия князъ Мирчо и на сръбския князъ се присъединили къмъ въстаналитѣ крайдунавски градове и заедно съ хората на единъ отъ кандидатитѣ за турския престолъ Муса настѫпили къмъ Цариградъ. Срещата съ войскитѣ на султанъ Сюлейманъ станала близу до този градъ. Тукъ, поради измѣната на сръбския князъ презъ време на сражението, съюзницитѣ били разбити и опитътъ на българитѣ да дадатъ животъ на българската държава пропадналъ.

196. Въ 1413 г. българитѣ отъ долината на Тимокъ и отъ околноститѣ на Пиротъ въстанали отново противъ насилията на турцитѣ. Изпратенитѣ срещу въстаналитѣ войски завладѣли „българскитѣ крепости“ Свърличъ и Соколецъ, както казва Иречекъ, и потушили въстанието.

197. Въ 1443 г. полскиятъ краль Владиславъ се покачилъ и на унгарския престолъ. Подканянъ отъ власитѣ, сърбитѣ и отъ християнитѣ на западъ, предприелъ голѣмъ походъ срещу турцитѣ съ намѣрение да ги прогони въ М. Азия. Той настѫпилъ по посока отъ Буда презъ Нишъ, София за Цариградъ. Българитѣ посрещнали тази християнска войска съ възторгъ, очаквайки освобождението си. Къмъ тѣзи войски се присъединили и много българи. Срещата съ турската войска станала

при София, при която последната била разбита. Когато съюзнитѣ войски се приближили къмъ ихтиманскитѣ тѣснини, намѣрили ги заети отъ турцитѣ. Владиславъ не искалъ да рискува и, задоволявайки се отъ първата победа, решилъ да се върне обратно въ Буда, толкова повече, че му липсвали достатъчно храни. Отъ това решение, разбира се, българитѣ не били доволни, още повече, че били оставени на произвола на турскитѣ войски. Тогава именно населението въ Софийско било подложено на преследване и грабежъ.

198. Въ 1444 г. Владиславъ настѫпилъ отново срещу турцитѣ съ намѣрение при успѣхъ — да присъедини България къмъ унгарската корона. Този пѫть настѫплението се извършило край Дунава. Видинъ билъ превзетъ и опожаренъ. Никополъ, Шуменъ и Варна сѫщо били превзети безъ особено усилие. Турскитѣ войски отстѫпвали навсѣкѫде. „Войскитѣ на Владислава грабѣли беззащитнитѣ български села, казва Иречекъ, което силно дразнѣло населението. Срещата между главнитѣ сили на дветѣ страни станала при Варна, въ която Владиславъ билъ разбитъ, а самъ падналъ убитъ въ боя“.

Този бой билъ последниятъ сериозенъ опитъ за освобождение на България отъ турска власть. Следъ това настанала тъмна епоха на робство и безвѣрие, презъ която българскиятъ народъ губѣлъ желанието за въоръжена борба. Станалъ невежествена маса, безъ народностенъ елитъ и смѣли водачи, като понасялъ тежкото робство съ нечовѣшко търпение. Едвамъ къмъ края на 16-я вѣкъ, когато еничеритѣ почнали да вилнѣятъ и народътъ билъ отрупванъ съ данъци и постоянни ангарии, той почналъ да негодува и да мечтае хубоститѣ на свободата.

199. Въ 1462 г. влашкиятъ князъ Владъ V преминалъ Дунава съ намѣрение да разшири владенията си по дѣсния брѣгъ на Дунава. Следъ като извършилъ страшни опустошения и нечувани жестокости, подъ заплахата на турскитѣ войски отстѫпилъ въ Влашко, като отвлѣкълъ съ себе си до 25,000 българи. Неизвестно по какви причини, цѣлото това население било избито — жестокость, която възмутила дори турския султанъ. „Той взелъ 25 хиляди роби българи и турци, прекаралъ отвѫдъ Дунава и набилъ на колове“, пише Д. Мишевъ (стр. 266).

200. Въ 1594 г. трансилванскиятъ князъ Батори застаналъ начело на една коалиция отъ ромъни, унгарци, сърби и българи за борба съ турцитѣ. Християнската войска преминала по замръзналия Дунавъ и превзела почти всички крайдунавски градове. Но, безъ да се срещнатъ съ главнитѣ турски сили, съюзницитѣ счели за благоразумно да се върнатъ обратно, като отнесли съ себе си богата плячка. Българското население, което посрещнало тоя починъ съ радость и го подпомогнало съ каквото можало, останало излъгано и изложено на турското отмъщение.

201. Въ 1595 г. въ Търново избухнало голѣмо въстание. Едновременно се надигнало и населението въ Софийско, гдето около 2000 българи, подпомогнати и отъ единъ отредъ сърби, нападнали и превзели София. Въ Албания и Македония сѫщо имало брожение. Това широко движение възбудило и ожесточило турцитѣ, които били вече свикнали да виждатъ у подвластнитѣ си само покорна рая. Тѣхниятъ най-силенъ ударъ билъ стоваренъ върху Търново. Въстанията били потушени навсѣкѫде съ огънь и мечъ, поради което много отъ въстаналитѣ и отъ населението (около 60,000 д.) се спасили съ бѣгство отвѫдъ Дунава.

202. Въ 1596 г. влашкиятъ войвода князъ Михаилъ Витязулъ миналъ отново Дунава и достигналъ до Плѣвенъ. Но нѣмайки сили и възможность да продължи борбата съ главнитѣ турски сили, върналъ се благополучно въ Влахия, като съ себе си взелъ до 16,000 българи бѣжанци.

Положението на българитѣ се влошавало отъ година на година. Тѣ били непрекѫснато ограбвани отъ спахиитѣ, които имъ вземали всичко, каквото произвеждали — храни, добитъкъ и др. Това ги карало да бѣгатъ отъ главнитѣ пѫтища и да се криятъ изъ горитѣ. И това се дължало въ голѣма степень на войнитѣ, които западнитѣ народи предприемали въ 16-я вѣкъ, за да прогонятъ турцитѣ отъ Европа. При всѣка война българската земя била опустошавана еднакво отъ турски и християнски войски. Освенъ това, мамено отъ надеждитѣ за свобода при всѣка една такава война, българското население понасяло отмъщението на турскитѣ редовни и нередовни войски съ всичкия му произволъ.

203. Въ 1612 г. билъ направенъ втори опитъ за въстание съ участието на всички балкански християнски народи, но и то не успѣло, понеже било разкрито своевременно отъ турцитѣ и потушено въ самото му начало.

204. Къмъ 1630 г. избухнало въстание въ Чипровци. Тамошнитѣ българи католици поискали помощь отъ полския краль, но не получили съдействие, макаръ че кралътъ погледналъ благосклонно на предложението. Изоставено само на себе си, въстанието било скоро потушено.

205. Следъ войната между турцитѣ и венецианцитѣ въ 1669 год. въ Чипровци избухнало ново възстание съ желание за освобождение отъ турското иго. Организаторъ на това чисто българско движение билъ Петъръ Парчевичъ, който потърсилъ и съдействието на европейскитѣ дворове. Навсѣкѫде идеята за борба съ турцитѣ била посрѣщана благосклонно. Въстанието било готово, добре организирано и въоржжено, но този пѫть чакало сгоденъ политически моментъ, за да се прояви.

206. Въ 1688 г. руският царь предприелъ походъ противъ турцитѣ съ цель да разшири руското царство къмъ

Балканитѣ. Този походъ не билъ доведенъ до край, тъй като рускитѣ войски трѣбвало, поради нѣкои вѫтрешни съображения, да се върнатъ обратно. Обаче, макаръ и недовършенъ, резултатътъ отъ него не билъ малъкъ — балканскитѣ народи вече обърнали погледитѣ си къмъ Русия и почнали съ голѣма вѣра да очакватъ свободата си отъ тази страна. Раздвижването на духоветѣ всрѣдъ българското население било забелязано отъ турската власть, която почнала да гледа на него съ недовѣрие и да действува безъ снизхождение.

207. Въ сѫщата година австрийцитѣ превзели Бѣлградъ, Нишъ и Скопие. Това настѫпление дало поводъ на чипровчани да въстанатъ подъ водачеството на Георги Пеячевичъ. Но австрийцитѣ не продължили настѫплението си и турцитѣ имали всичката свобода, за да потушатъ въстанието съ най-голѣма жестокость.

208. Въ 1689 г. Людовикъ Баденски превзелъ Видинъ. Останалитѣ живи въстаници отъ Чипровци се присъединили къмъ Людовика. Съ приближаването тъй близу на християнски войски надеждитѣ на околнитѣ български населения се събудили още по-силно, но . . . и този пѫть били напраздно, понеже Людовикъ напустналъ страната поради успѣхитѣ на турцитѣ, които още следната година заели отново Нишъ и Видинъ.

209. Въ 1737 г. австрийцитѣ предприели новъ походъ срещу турцитѣ. Тѣ заели Нишъ и се опитали да заематъ и Видинъ. Но тукъ били отблъснати и турцитѣ станали отново господари на западнитѣ български земи.

Тѣзи нѣколко опита за освобождение на балканскитѣ християни станали причина, щото турцитѣ да бѫдатъ винаги подозрителни и да засилятъ строгостьта на мѣркитѣ си къмъ християнитѣ. Така се създали отношения на враждебность между мюсюлмани и християни, поради което горитѣ почнали да се кръстосватъ съ въоржжени хора — „хайдути“, които отмъщавали на потисницитѣ, крепѣли вѣрата на народната маса къмъ по-добри дни и смекчавали въ нея чувството на безпомощность.

210. Въ 1774 г., когато рускитѣ войски се приближили къмъ България, много отъ тѣзи хайдути и стотици други доброволци българи се присъединили къмъ рускитѣ войски и съвмѣстно съ тѣхъ воювали срещу турцитѣ. Появата на рускитѣ войски създала родолюбива треска всрѣдъ населението, което, въпрѣки уплахата си отъ турскитѣ звѣрства, винаги е надигало глава, очаквайки свободата си. Жертвитѣ, насилията, грабежитѣ станали за него нѣщо обикновено и, понеже около себе си нѣмало нищо друго освенъ сиромашия, то лесно и леко решавало да бѣга въ чужбина, за да спаси поне живота си. И въ тази война много българи забѣгнали въ Влашко,

очаквайки благословения день на свободата, за да се завърнатъ въ бащинитѣ си огнища.

211. Въ 1790 г. Русия заедно съ Австрия обявила война на Турция съ намѣрение последната да бѫде прогонена отъ Европа и дори да се възстанови старата византийска империя съ руски великъ князъ начело. Войскитѣ на Австрия били отблъснати, но рускитѣ войски разбили турцитѣ въ Влахия. Билъ сключенъ миръ. Споредъ този миръ Влахия и Молдавия добивали нѣкакви правдини и Турция се прибрала въ границитѣ до р. Дунавъ. Отново българитѣ останали излъгани въ надеждитѣ си. „Страданията на българитѣ презъ тази война, казва Иречекъ, били ужасни: споредъ съобщенията на чуждестранни пѫтешественици, турскитѣ войски въ Софийско разпръснали населението по всички страни; навсѣкѫде били вършени грабежи и насилствени реквизиции".

212. Следъ тази война вѫтрешното положение на Турция се влошило. Нѣкои области се отцепили и образували самостоятелни владения. Такъвъ е случаятъ въ Видинско, гдето се провъзгласилъ за независимъ Пазвантоглу, който успѣлъ по-късно да разшири владението си до Варна, София и Бѣлградъ. При това положение България, Тракия и Македония били наводнени отъ демобилизирани и деморализирани войници, нареченн „кърджалии", които се отдали на грабежъ. Това положение траяло 12 години, безъ нѣкой да може да помогне на нещастното население. Много села и градове били изгорени. Нѣкѫде населението само организирало защитата си, но съ това си подготвяло още по-лоша сѫдба, тъй като напоследъкъ кърджалиитѣ почнали да действуватъ организирано и въ голѣми групи.

213. Въ 1798 г. турското правителство изпратило голѣма войска срещу Пазвантоглу. Последниятъ се затворилъ въ крепостьта на Видинъ, готовъ да се съпротивява докрай. Настаналото озлобение между дветѣ страни се изсипвало върху главата на околното българско население. Обсадата на Видинъ продължила шесть месеца, презъ което време околнитѣ земи били страшно ограбени. Населението избѣгало часть въ Влашко и часть по горитѣ. Настанало гладъ и се породила чума. Правителственитѣ войски се принудили да снематъ обсадата и да се оттеглятъ. Пазавантоглу преминалъ въ настѫпление, когато именно опустошението се разнесло и по-далечъ по страната. Отстѫплението на турскитѣ войски, разказва Софроний Врачански, било нова беда за българското население, толкова повече, че тази година имало въ страната гладъ и холера. Българскитѣ градове били отново взети отъ шайкитѣ на Пазвантоглу и ограбени.

Тази вѫтрешна война продължи нѣколко години и обхванала цѣлия полуостровъ, но особено била жестока въ България и въ дветѣ ѝ области Тракия и Македония.

215. Въ 1804 г. сърбитѣ въстанали срещу турската власть, обаче въ тѣхна помощь се притекли хиляди българи начело съ Хайдутъ Велко отъ Зайчарско и сливненеца Кондьо. Срещата съ турската войска станала при Нишъ, гдето сърби и българи били разбити, като дали много жертви. Въ тази съвмѣстна дейность се вижда братската взаимность за борба съ общия подтисникъ, при която помощьта на българитѣ е била винаги искрена и съ огледъ на общата полза. По-късно, обаче, когато сърбитѣ добили известни правдини, тази взаимность изгубила много отъ чистотата си, понеже сърбитѣ искали да използуватъ българитѣ, за да извоюватъ повече блага за себе си и дори да заграбятъ български земи.

216. Въ това време, когато Турция изживявала тежко вѫтрешно положение, Франция и Русия се споразумѣли въ Тилзитъ да си подѣлятъ Европейска Турция. Русия искала да запази за себе си всички северни владения на Турция съ България до Проливитѣ. Въ 1809 г. руситѣ настѫпили въ Добруджа, а сърбитѣ въстанали отново. Рускитѣ войски, съ съдействието на множество доброволци българи, заели с.-източна България. И този пѫть надеждитѣ на българитѣ били много голѣми. Но презъ зимата рускитѣ войски се оттеглили до Дунава, а следъ това и въ Русия, като пакъ останали много градове и села да бѫдатъ жертва на турскитѣ произволи. При това положение, нови голѣми групи българи се изселили въ Бесарабия, бѣгайки отъ турското отмъщение.

217. Въ 1821 г. гърцитѣ сѫщо започнали да се подготвятъ да добиятъ свободата си чрезъ орѫжие. Използувайки духовенството си, тѣ искали да повдигнатъ въ своя помощь всички християни на полуострова и затова нарекли движението си „завѣра". Винаги готови да се борятъ тамъ, кѫдето става дума за политическа свобода, за да добиятъ нѣщо и за себе си, българитѣ се притекли на помощь, като дали голѣмъ брой доброволци. Така, въ редоветѣ на гръцкитѣ въстаници били Хаджи Христо отъ Стара-Загора, началникъ на българската конница, и Хаджи Стефанъ отъ Охридъ, началникъ на българската пехота. Тѣзи българи заедно съ гърцитѣ се сражавали срещу турцитѣ въ 1827 год., когато следъ упорита съпротива въстанието било потушено. По това време и въ България се подготвяало нѣкакво движение, но загаснало поради неуспѣха на гърцитѣ.

Това въстание възбудило силно турцитѣ противъ християнитѣ, тъй като то било въ връзка и съ външни подстрекателства, които вече смущавали турското правителство. Турцитѣ се нахвърлили върху въстанали и невъстанали селища съ ожесточенъ фанатизъмъ и извършили голѣми насилия и пожари. Множество българи, особено въ Македония, били избити или отведени въ заточение.

218. Гръцкото революционно движение и извършенитѣ жестокости дали поводъ за нова война между Русия и Турция (1828). Рускитѣ войски настжпили — една часть заела Добруджа и достигнала до Одринъ, а друга часть се насочила презъ Орѣхово за София. Жадни за свобода, и този пжть българитѣ оказали широко гостоприемство и съдействие на рускитѣ войски. Българскитѣ доброволци били подъ началството на капитанъ Георги Мамарчевъ отъ Котелъ. Мамарчевъ толкова силно вѣрвалъ, че часътъ на освобождението е дошълъ, че искалъ да отиде въ Търново и тамъ да издигне знамето на свободата. Поради неуспѣхитѣ си турцитѣ били принудени да сключатъ миръ. Споредъ този миръ българитѣ пакъ не получавали никакво облекчение въ сжществуването си. Руската войска се оттеглила въ Русия, като оставила отново българското население на благоволението на турцитѣ. При това положение последвало ново масово изселване на българи въ Влахия, Бесарабия и дори въ Русия. Едновременно съ това горитѣ отново се изпълнили съ хайдути, за да бранятъ себе си и близкитѣ си отъ золумитѣ на турската власть и особено отъ турското население. Считайки българитѣ за невѣрни и безправни, последното добило смѣлость да граби и убива, безъ да се счита отговорно предъ нѣкого.

Къмъ срѣдата на 19-я вѣкъ отношенията между турци и българи ставали по-лоши. Чувствувайки положението си въ България и на полуострова доста несигурно, турцитѣ станали особено подозрителни и недовѣрчиви, още повече, че българитѣ на нѣколко пжти проявили желанието си да се освободятъ, служейки си съ оржжие. Тѣхнитѣ отношения се тъй изострили, че най-малкиятъ поводъ билъ достатъченъ за турцитѣ да се нахвърлятъ върху българското население съ жестокости. По тази причина и поради натегнатитѣ отношения съ Русия и Сърбия турското правителство разположило много войски въ България, особено въ крайдунавската ѝ часть, които сжщо допринасяли, за да се утежни положението на българското население.

Но и въ разбиранията на българитѣ настанала голѣма промѣна. Поради отгласитѣ на революциитѣ въ Европа и освобождението на ромъни, сърби и гърци, както и поради войнитѣ на Русия срещу Турция въ името на християнството и свободата, въ душата на изстрадалото население се засилило желанието за свобода и независимъ спокоенъ животъ. Това желание ставало все по-силно, колкото безправието и насилията ставали по-непоносими. Разнасяната по таенъ начинъ родолюбива литература съ позивъ за бунтъ, както и зачестилитѣ схватки съ малки и голѣми хайдушки чети и особено образуването по-късно на революционенъ комитетъ и избухването на черковната борба, събудили българското национално съзнание въ народната маса, а у мнозина разпалили и жаждата за въоржжена борба противъ турцитѣ. Така, освенъ мѣстнитѣ чети, почнали да навлизатъ презъ Дунава и по-голѣми въстанически чети, а по-късно да се подготви и повдигне общо въстание въ страната.

219. Въ 1833 г. сърбитѣ навлѣзли въ Тимошката область, за да я заематъ, понеже имъ била отстжпена отъ турцитѣ споредъ Одринския миръ. Това обстоятелство направило тегостно впечатление на тогавашнитѣ български патриоти, понеже Сърбия вече посѣгала открито на земи, които отъ вѣкове се знаятъ, че сж български и населени съ българи. Тази сръбска постжпка хвърли семето на недовѣрие между двата народа и съмнение върху освободителното движение на сърбитѣ.

220. Въ 1835 г. въ околноститѣ на Берковица и Пиротъ избухнали въстания, но били скоро потушени. Въ сжщата година се подготвяло въстание и въ Търното отъ капитанъ Мамарчевъ, но било своевременно открито и потушено.

221. Въ 1841 г. населението около Нишъ, Пиротъ и Лѣсковецъ взело оржжие да се освободи отъ турскитѣ чиновници и турската власть, понеже бирницитѣ го ограбвали и насилвали. Но турската войска заедно съ башибозуци се нахвърлила върху въстаналитѣ и на цената на страшни грабежи, пожари и избивания потушила въстанието. Проявената свирепость била тъй голѣма, че за нея се разчуло и въ западна Европа. Говорейки за ужасната пирамида, издигната въ Нишъ отъ черепитѣ на жертвитѣ при потушаването на бунта, френскиятъ пжтешественикъ Бланки пише: „Азъ се поклонихъ съ почить на останкитѣ на християнитѣ, умрѣли за защита на отечеството и религията си; ще дойде день, когато на това мѣсто, което сега съхранява осквернените останки, свободна България ще издигне храмъ въ тѣхна почить“ (А. Бланки — Пжтуване въ България презъ 1841 год.).

222. Въ 1851 г. избухнало въстание въ Видинско, което се разпространило въ Бѣлоградчишко, Берковско и Ломско. Безъ да иматъ достатъчно оржжие, понеже Сърбия не имъ давала да си купуватъ, само съ тояги и ножове, въстаницитѣ нападнали турския гарнизонъ въ Бѣлоградчикъ, но били отблъснати, като дали доста жертви.

223. Въ 1853 г. избухнала нова война между Русия и Турция. До това време идеята за освобождение отъ турското робство била вече проникнала дълбоко всрѣдъ българската народна маса. Обявената война запалила още по-силно надеждитѣ на всички, толкова повече, че открито се говорило за освобождението на България. Обявяването на войната въздействувало особено силно върху емигрантитѣ българи въ Влашко и Русия. Тукъ билъ образуванъ доброволчески отредъ отъ около 4000 д., готови съ оржжие да съдействуватъ на рускитѣ войски. Въ 1854 г. последнитѣ, заедно съ българ-

ския отредъ, навлѣзли въ с.-източна България. Появяването на рускитѣ войски раздвижило духоветѣ въ страната и всички били готови да помогнатъ съ каквото могатъ. Обаче неочакваното оттегляне на рускитѣ войски задъ Дунава хвърлило българитѣ отново въ съмнение и отчаяние. Последвали нови изселвания въ Влашко и нови преследвания въ страната.

Неуспѣшното привършване на Кримската война значително отслабило надеждитѣ на българитѣ. Тѣ схващали, че тѣхното освобождение се отлага за дълго време и, следователно, трѣбва или да се въоржжатъ съ търпение, или да предприематъ сами нѣщо, да се приготвятъ за борба съ турцитѣ. Тѣ предпочели второто. Българскитѣ патриоти се заловили да подготвятъ народа духовно, да го организиратъ за обща борба, за което подели съ по-голѣма настойчивость както борбата за национална черква, така и революционната дейность за политическа свобода.

224. Въ 1857 г. избухнало въстание въ околноститѣ на Габрово начело съ Дѣдо Никола. Това движение имало за цель да се протестира, загдето турското правителство не прилага обещанитѣ въ Парижкия договоръ реформи. Въстанието било потушено.

225. Сжщата година избухнало въстание въ Бѣлоградчишко начело съ търговеца Димитраки, което сжщо било потушено.

226. Въ 1861 г. българското население проявило открито недоволство поради колонизирането на около 12,000 татари отъ Кримъ. Голѣмиятъ български родолюбецъ Сава Раковски използувалъ това състояние на духоветѣ, за да вземе въ ржката си и да организира революционната дейность на отдѣлнитѣ хайдути. Самъ организиралъ въ Бѣлградъ български легионъ, който билъ добре обученъ и въоржженъ. Въ това време Сърбия се подготвяла за война съ Турция, надеждитѣ били насочени къмъ Сърбия и много български хайдути отишли на помощь. Това настроение у българитѣ не останало незабелязано отъ турцитѣ, поради което много учители и свещеници била изпратени на заточение.

227. Въ 1864 г. руситѣ заели Кавказъ. Много черкези отъ тази область били преселени отъ турцитѣ въ България и разположени въ крайдунавската и край сръбската граница. Черкезитѣ, както и татаритѣ, искали да живѣятъ на гърба на българското население и затова не само грабѣли хранитѣ и добитъка на българитѣ, но ги карали и да имъ строятъ кжщи. Страданията и насилията надъ българитѣ минали всѣка граница. Положението станало нетърпимо. Всичко това подпомагало революционизирането на населението и раздвижването на въоржжени чети по планинитѣ.

228. Въ 1867 г. четата на Панайотъ Хитовъ преминала Дунава при Тутраканъ и съ бой достигнала Балкана, а четата

на Филипъ Тотю преминала Дунава при Свищовъ и сжщо се насочила къмъ Балкана. Тѣзи чети водили на нѣколко мѣста бой съ турски войски и башибозукъ при пълното съчувствие на населението. Преследвани отъ по-силенъ противникъ, тѣ преминали въ Сърбия. Населението, което дало подслонъ на четитѣ, било строго наказано, а по-интелигентнитѣ били изпратени на заточение.

229. Въ 1868 г. четата на Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджа преминала Дунава при Свищовъ и сжщо съ бой достигнала до Балкана. Тукъ тя водила отново упоритъ бой съ турцитѣ и то съ такова геройство, че учудило самитѣ турци. Четата била унищожена безъ да даде пленници.

230. Въ 1876 г. избухнало голѣмото общонародно въстание, което било подготвяно отъ ревностни и самоотвержени апостоли — родолюбци. Такъвъ най-деенъ апостолъ билъ Василъ Левски, а следъ него Христо Ботйовъ. Последниятъ преминалъ Дунава съ голѣма чета, която съ бой достигнала до Врачанския Балканъ, гдето при неравенъ бой съ турска войска била разбита. Въстанието избухнало въ северна и южна България. Движението въ Горна Орѣховица пропаднало, понеже съзаклетницитѣ били изненадани и заловени. Въстанието въ с. Бѣла Черква начело съ попъ Харитона образувало голѣма чета, която водила упоритъ бой въ Дрѣновския манастиръ съ редовна турска войска, гдето била разбита. Въ сжщото време въстанали и габровци начело съ Цанко Дюстабановъ, които се съединили съ сливенци и водили бой по Балкана. Въ южна България въстанието било по-широко и свършило съ пълното разорение на много хубави български селища при страшни кланета и пожари.

Турцитѣ подозирали отдавна това движение и, щомъ се проявявало нѣкжде, нахвърляли се върху въстаналитѣ и съ огънь и мечъ потушавали въстанието. Били дадени неизброими жертви и много разорения, но на тѣхна цена народътъ вдигналъ вече гласъ за свобода, който билъ чутъ и привлѣкълъ вниманието на европейскитѣ държави къмъ нещастната му сждба. Това въстание, макаръ облѣно въ кърви, било вече силенъ изразъ за назрѣлото национално съзнание у българитѣ и на молбата имъ къмъ силнитѣ въ Европа държави да го избавятъ отъ непоносимото робство.

231. Въ 1877 г. Русия наистина обявила отново война на Турция. Тази война вече имала прѣка цель освобождението на България. Следъ погромитѣ презъ време на Априлското въстание тази война била посрещната отъ цѣлия български народъ съ благодарность и неизказана признателность, за което взелъ живо участие въ нея, като далъ нѣколко въоржжени дружини, които съ храбростьта и упоритостьта си въ боевете показали на близки и далечни народи, че българскиятъ народъ е достоенъ да има своя независима държава. Въ тази

война турската войска била разбита и турското правителство било принудено да иска миръ. Миръть билъ сключенъ въ близкото до Цариградъ село Санъ-Стефано, споредъ който България била призната за свободно княжество въ по-голѣмата часть на нейнитѣ исторически граници.

Резултатитѣ отъ изброенитѣ до тукъ въстания и войни сж били най-злочести за българския народъ. Турското робство е било не само най-дълго, но и най-тежко поради жестокостьта и невежеството на турцитѣ и тѣхния религиозенъ фанатизъмъ. Оцѣлѣлитѣ отъ турския ножъ българи се спасявали отъ гибель само чрезъ бѣгство изъ планинитѣ или чрезъ изселване въ Влашко и Русия. Цѣли български покрайнини били опустошени. Много хора били избивани или потурчвани и отличани въ робство. Множество селища били опожарени или ограбвани. Така цѣли области въ Ромъния били заселвани съ българи, които и днесъ сж нейни граждани. Всички български крайнини били подложени на насилнически режимъ, но най-много страдала и най-често била упостошавана придунавска България, която била и театъръ на войни между Турция и други държави. По тази причина навсѣкжде личала страшна беднотия и запечатана на лицето уплаха. Грижата на всѣки и на всички била една — да запазятъ живота си. Всичко друго било нѣщо второстепенно. Най-тежъкъ билъ „кръвниятъ данъкъ“, т. е. даването на здравитѣ момчета, за да бждатъ потурчени и зачислени въ корпуса на еничеритѣ. Особено разорителни били вжтрешнитѣ борби между непокорнитѣ паши и султана. Но, въпрѣки тѣзи неизказани неволи, българскиятъ народъ дочакалъ свѣтлитѣ дни на свободата, дочакалъ да види пакъ своя държава, съ свой царь и войска.

Войни презъ третото царство

Радостьта на българския народъ отъ добитата политическа свобода и отъ учредяването на независима негова държава бѣше много голѣма. Но, за съжаление, волята на сждбата била друга. На конгреса въ Берлинъ България бѣше разпокжсана на три части, като само областьта северно отъ Балкана съ Софийско бѣше призната за независимо княжество, южна България бѣше призната за автономна область подъ сюзеренството на султана, а Тракия и Македония бѣха оставени подъ турска власть. Освенъ това, северна Добруджа бѣше отстжпена на Ромъния, а цѣло Поморавско оставаше на Сърбия. Страшна изненада! Българскиятъ народъ бѣше обхванатъ отъ голѣмо разочарование предъ сторената нова неправда. Предъ мисъльта за новия държавенъ животъ той се примири временно съ създаденото положение, но запази въ душата си пожеланието да работи за пълното си обединение. Това справедливо негово желание отъ една страна

и завистьта на съседитѣ народи отъ друга, стана причина за нови недоразумения на полуострова и на нови войни. Всички българи отъ свободна България и отъ поробенитѣ области замечтаха и заработиха за една идея, идея свещена, защото е вѣковна — освобождението и обединението на цѣлокупния български народъ.

Тази идея бѣше особено силна въ Македония, гдето скоро следъ освобождението се зароди обширна революционна организация, която отъ година на година засилваше бунтовническия духъ на поробенитѣ българи и ги готвѣше за борба съ турцитѣ. Така започна четничеството и въстанията въ Македония, които сториха нови жертви и разорения на народа. **Но тази идея стана заветъ на българитѣ отъ свободната часть на България и идеалъ на младата българска войска, поради което поглъщаше всецѣло вниманието на българското правителство и даваше духовни криле на войската въ нейната бойна подготовка.**

232. Въ 1879 г. се прояви негодуването на народа противъ решенията въ Берлинъ. Въ Разлога се появиха малки чети, които, изразявайки протеста си чрезъ оржжието, искаха да привлѣкатъ вниманието на заинтересованитѣ велики сили, а сжщо и да подчертаятъ враждебностьта си къмъ Турция. Това малко революционно движение бѣше скоро потушено, а вънъ не направи особено впечатление. То, обаче, имаше значение за самото население, защото му посочи пжтя на новата борба за свободата.

233. Въ 1885 г. северна и южна България се съединиха, въпрѣки волята на европейскитѣ сили и на Турция. Мобилизираха войскитѣ си за борба съ Турция въ случай, че тя не признае свършения фактъ. Но вмѣсто Турция да се застжпи за правата си като сюзеренъ на южна България, на сцената се появи Сърбия, която, обзета отъ стара завист, нахлу неочаквано съ войскитѣ си въ българска земя съ цель да наложи спазването на Берлинския договоръ. Срещата на дветѣ войски стана при с. Сливница (Софийско), при която сърбитѣ бѣха разбити и принудени да искатъ миръ.

Резултатътъ отъ тази първа война и победа на българитѣ бѣше, че съ нея се затвърди обединението на дветѣ половини отъ българската земя, Турция призна свършения фактъ, Сърбия почувствува отново силата на българитѣ и вече бѣше обзета отъ политическо смущение, българскитѣ ржководители се убедиха, че постановленията на Берлинския договоръ могатъ да се измѣнятъ, щомъ народътъ бжде единодушенъ, смѣлъ и щомъ управницитѣ му бждатъ умни и решителни. **Отъ тази война стана ясно, че Сърбия е била неискрена въ помощитѣ си презъ борбитѣ за освобождение, че тя е била и ще бжде врагъ на новата българска държава.** Следъ тази победа българскиятъ народъ

израстна предъ себе си, засили вѣрата си въ бѫдещето, спомни си за старитѣ славни победи и съ още по-голѣмо усърдие почна да се готви за деня, когато съ силата на оржжието ще осѫществи цѣлостното народно освобождение и обединение.

234. Въ 1897 г. избухна въстание въ околноститѣ на Щипъ, което, подъ предлогъ, че се иска прилагането на обещанитѣ отъ турското правителство реформи, целѣше да привлѣче вниманието на великитѣ сили върху сѫдбата на Македония, а сѫщо и да насади всрѣдъ населението идеята за освобождение чрезъ въоржжена борба. Макаръ че въстанието бѣше потушено, то постигна поставената си цель, защото отъ този моментъ между силитѣ се заговори по-настойчиво за нуждата отъ реформи въ Европейска Турция.

235. Къмъ 1902 г. положението въ Македония бѣше тъй натегнато, че страната изживяваше явно революционно настроение. Множество чети, формирани часть въ вѫтрешностьта и часть преминали презъ границата отъ България, бѣха силно възбудили населението и предсказваха остра въоржжена борба между турцитѣ и поробеното население. И наистина, още сѫщата година избухна въстание по долината на Струма съ центъръ с. Кресна, подготвено съ чети, организирани въ България. Начело на въстанието бѣше българскиятъ генералъ Цончевъ. Съ голѣмо усилие въстанието бѣше потушено отъ турското правителство, пакъ бѣха дадени жертви, пакъ имаше пожари и разорения, но имаше една полза, че на европейската дипломатическа маса бѣше поставенъ единъ въпросъ, който очакваше бързо разрешение — това бѣше „македонскиятъ въпросъ", тѣсно свързанъ съ въпроса за пълното освобождение на българскитѣ земи отъ турцитѣ.

Извършенитѣ насилия и струпването на много турски войски въ Македония, понеже не бѣше изключено да избухне война между Турция и България, влошиха още повече положението въ страната. Повдигнатиятъ още по-настойчиво въпросъ за реформи силно дразнѣше турското честолюбие и произволитѣ съ властьта станаха нѣщо нормално за турцитѣ. Въ Македония владѣеше пъленъ хаосъ, отъ който можеше да се излѣзе само съ общо въстание, толкова повече, че вѫтрешната революционна организация бѣше вече успѣла да подготви населението за въоржжена борба.

236. Въ 1903 г. положението стана неудържимо и избухна тъй нареченото „Илинденско въстание", начело съ голѣмия родолюбецъ Даме Груевъ. Въ въстанието взеха участие до 20—30 хиляди души. Следъ упорита борба и много жертви въстанието бѣше потушено. Положението на населението бѣше печално, но и политическото положение на Турция бѣше силно разклатено, понеже общественото мнение въ Европа

се убеди, че Турция е некадърна да тури редъ въ държавата си, че е необходимо сериозно вмѣшателство отвънъ, че сѫ необходими реформи и главно контролъ за тѣхното прилагане.

Това въстание възбуди особено силно общественото мнение въ България, гдето народъ и правителство се убедиха, че сѫдбата на „братята роби" може да се подобри не съ реформи, защото нѣма кой да ги приложи, а чрезъ тѣхното пълно политическо освобождение, което може да се постигне само чрезъ война между България и Турция.

237. Въ 1912 г. България, въ съюзъ съ Сърбия, Черна гора и Гърция, обяви война на Турция съ цель да бѫдатъ освободени отъ турска власть всички земи и населения отъ Европейска Турция, а по-конкретно за България — да бѫдатъ освободени Тракия и Македония и присъединени къмъ нея. Главнитѣ бойни действия се развиха въ Тракия между българската и турската войска, а второстепеннитѣ действия бѣха въ Македония между турцитѣ отъ една страна, а отъ друга войскитѣ на Сърбия, Черна гора и Гърция. Навсѣкѫде турцитѣ бѣха разбити и принудени да искатъ миръ.

Споредъ сключения въ Лондонъ миръ Турция отстѫпваше на съюзницитѣ всичкитѣ си владения въ Европа, освенъ една малка територия около Цариградъ. Оставаше, следователно, съюзницитѣ да заематъ земитѣ, които предварително си бѣха подѣлили съ договоръ. По този договоръ България вземаше по-голѣмата часть отъ Македония и цѣла Тракия, като другата часть отъ Македония трѣбваше да се подѣли между сърби и българи чрезъ външенъ арбитражъ. Но за сърбитѣ бѣше настаналъ единъ сѫдбоносенъ моментъ — да позволятъ ли България да стане тъй мощна или да приложатъ старата си политика, като я ограбятъ, служейки си въ случая съ подлость и насилие. Тѣ предпочетоха второто, за което измѣниха на договора съ България и се съюзиха съ останалитѣ балкански държави противъ България. Още докато българската войска бѣше силно ангажирана въ тежки сражения противъ Турция, сърбитѣ заеха по-голѣмата часть отъ Македония, а гърцитѣ заеха значителна часть отъ Тракия.

Опититѣ за споразумение и настояванията на българското правителство предъ сръбското — да изпълни постановленията на договора, останаха напраздни. Предъ тази явна измама и упоритость на сърбитѣ единственятъ начинъ за разрешение на спора оставаше войната. България не можеше да жертвува и да търгува съ Македония, защото е свещена българска земя отъ вѣкове, защото за нея България се хвърли въ неравна борба съ Турция и защото, като понесе най-голѣмата тежесть на войната, нанесе решителния ударъ; **България не можеше да се примири съ ново сръбско посегателство надъ**

български земи, защото да ги пази отъ врагове бѣше неинъ дългъ и нейна честь.

238. Въ 1913 г. българската войска навлѣзе въ Македония, окупирана вече отъ сръбскитѣ и гръцкитѣ войски, за да заеме принадлежещата ѝ часть споредъ постановленията на съюзния договоръ. Сръбскитѣ части оказаха съпротива и започна нежелана междусъюзническа война. Въ борбата се намѣсиха още Черна гора, Ромъния и Турция. Гръцката войска сѫщо не напустна земитѣ, които бѣше заела. Предъ този общъ натискъ българската войска бѣше принудена да отстѫпи, а българското правителство — да сключи миръ. Споредъ Букурещкия миръ България запазваше само малка часть отъ Македония и Тракия, но запази и тежкия споменъ отъ съюзническата измама, както и заканата да чака сгодния моментъ, за да освободи попадналитѣ подъ ново робство български земи.

239. Въ 1915 г. въ съюзъ съ Германия, Австрия и Турция България има възможность да нападне Сърбия. Сръбската войска бѣше разбита и принудена да се приюти на о. Корфу. Съ редъ победоносни действия българската войска достигна близу до южнитѣ граници на Македония и зае почти цѣла Тракия. Тукъ, обаче, българскитѣ войски бѣха срещнати отъ съюзницитѣ на сърбитѣ — французи, англичани, италианци, гърци и руси и бѣха спрѣни. Следъ тригодишна упорита и изтощителна позиционна борба българитѣ бѣха отблъснати, България бѣше принудена да сключи тежъкъ миръ, при който загубваше отново земитѣ, които бѣше освободила и обединила.

240. Презъ сѫщото време, въ 1916 г., България съвмѣстно съ съюзницитѣ си настѫпи и срещу Ромъния въ Добруджа. Ромънитѣ бѣха разбити. Съ нѣколко победоносни сражения българската войска достигна устието на р. Дунавъ, после заедно съ съюзницитѣ си превзе Букурещъ и достигна до р. Серетъ. Ромънитѣ бѣха принудени да сключатъ миръ, споредъ който на България се връщаше по-голѣмата часть отъ Добруджа. Обаче, поради нещастното свършване на войната за съюзницитѣ, България и тукъ загуби онова, което бѣше спечелила само съ победи.

Така, пакъ нещастно, българскиятъ народъ приключи една продължителна и тежка война, съ новъ политически и военненъ неуспѣхъ, макаръ че цѣлиятъ му боенъ походъ, освенъ последното сражение въ Македония, бѣше само победенъ. Изморенъ, изтощенъ отъ продължителната война, съ сѫщи жертви отъ стотици хиляди убити и ранени и съ разбита вѣра въ правдата, той се прибра пакъ въ по-раншнитѣ си граници. Сключениятъ миренъ договоръ въ Ньойи му наложи тежки морални и материални условия, които го изравняваха до положението на васалъ на волята на победителитѣ

Но въпрѣки това времето смекчи болкитѣ и ранитѣ му, у него пакъ възкръснаха надеждитѣ за по-добри дни, а заедно съ тѣхъ и вѣковната идея — за свободата и обединението на цѣлокупния български народъ.

241. Въ 1941 г., благодарение на щастливо водената външна и вѫтрешна политика на държавата, Провидението дари на българския народъ толкова мечтаното освобождение и обединение. Сърбия и Гърция бѣха разгромени отъ великитѣ съюзници на България — Германия и Италия, които великодушно ѝ отстѫпиха земитѣ и населението, които исторически ѝ принадлежеха. И днесъ България е отново обединена въ по-голѣмата часть на етническитѣ си граници, окрилена отъ мисъльта за бързъ материаленъ и духовенъ напредъкъ до висота, каквато подобава на дарованията на народа ѝ.

Заключение

Отъ изложеното се вижда историческиятъ филмъ на българския народъ — борби и борби, изпъстрени съ нападения и отбрана, съ редовни войни и варварски нахлувания, съ широки завоевания и четническа защита, съ походи къмъ Цариградъ и ограбване на българската столица, съ обширни владения и робства, съ златенъ вѣкъ и тъмно робско невежество, съ толкова славни победи и страшни поражения и пр. По такъвъ пѫть сѫ минали малко народи, рѣдко има страни, които да иматъ следъ себе си толкова неволи но и толкова поуки. Българската звезда е често залѣзвала и изгрѣвала.

Съ присъединяването на Тракия и Македония българскиятъ народъ преживява особенъ политически моментъ въ историята си, защото прави голѣма стѫпка напредъ къмъ цѣлостното си обединение. Малко сѫ случаитѣ отъ историята му, когато е можалъ да се види цѣлъ въ държавнитѣ си граници, а обикновено, ако владѣе една область, друга е извънъ предѣлитѣ му. Затова държавната му политика се е ржководила винаги отъ една основна идея — освобождение и обединение на цѣлокупния народъ. Българскиятъ народъ е водилъ множество борби, въ които ту е падалъ, ту е ставалъ, ту е нападалъ, ту се е бранилъ, но винаги се е борилъ за сѫществуването си. Предъ него често се е слагалъ въпросътъ да бѫде ли или да не бѫде, често се е борилъ на животъ или смъртъ и винаги е вършилъ това въ името на едно върховно желание — да сѫществува въ миръ и свобода.

Подложенъ на тежко изпитание въ своя житейски пѫть, българскиятъ народъ е дошълъ до историческата поука и заключение, че **за да сѫществува на кръстопѫтя, който е заелъ, трѣбва да бѫде способенъ да се противопоставя на всѣко външно влияние, безразлично дали е близко или далечно, трѣбва да бѫде силенъ.** А за това

е необходимо да бѫде силенъ по население и територия, да бѫде вѫтрешно единенъ и здраво организиранъ, за да бѫде силенъ въ борбата, силенъ военно. Това заключение, почерпено най-първо отъ горчивия урокъ на известния братски дѣлежъ и примѣра на приазовска България, е породило у ханъ Исперихъ щастливата идея да направи младата си придунавска държава силна по територия, като я опре на здрави стратегически граници, и силна по духъ, като я сложи на еднородна етническа основа, каквато сѫ представяли славянскитѣ племена отъ клона анти. Съ тази здрава държавническа идея той турилъ началото на обединението на славянитѣ.

Смѣла по своя замисълъ, но логична споредъ конкретнитѣ условия на Полуострова тогава и завинаги, идеята на ханъ Исперихъ станала основна държавна идея за всички негови приемници въ продължение на нѣколко вѣка и особено презъ времето на Първото българско царство. Така постепенно се оформилъ и българскиятъ народъ, който въ развитието си се стремилъ да обгърне етническитѣ рамки на антитѣ, които по онова време сѫ заемали почти тритѣ четвърти на Полуострова.

Тази обединителна идея е изпълвала цѣлия срѣдновѣковенъ животъ на българската държава въ нейно име тя е предприемала множество бойни действия, които даватъ видъ на нейното минало не на едно мирно и прогресивно развитие, а на трайно военно положение, прошарено съ победи и величие, но и съ тежки поражения и вѣковни робства. Но докато първоначално обединителната идея била бойно срѣдство и държавна необходимость, по-късно, когато населението добило етническата опредѣленость на едно цѣло и се индивидуализирало като народъ, обединението станало вече морално задължение и право. Така се явява идеята за освобождение на поробнитѣ братя, идея, която особено силно е въодушевявала цѣрь Самуила и всички царе отъ Второто българско царство. Спенсеръ твърди, че „военната власть играе най-първата и могѫща роля при процеса на образуването не нацията и въ изграждането отъ нея политическо цѣло.

Така постепенно българскиятъ народъ поставилъ и затвърдилъ историческитѣ си граници, които останаха отъ вѣкове неизмѣнни, защото сѫ очертани съ кръвно сходство и народностно съзнание; граници, които дори петвѣковното турско робство не наруши, които самото население посочи отново чрезъ безшумния референдумъ за черковна принадлежность, а цариградската посланическа конференция отбеляза добросъвѣстно въ навечерието на Освобождението, като не взе подъ внимание земитѣ, които при други условия бѣха дадени на сърбитѣ.

Днесъ истинскитѣ гаранции на българското отечество не сѫ достигнати, цѣли области оставатъ още неосвободени. Отъ това следва, че и обединителната идея не е изчерпана. Много се лъжатъ онѣзи, които мислятъ, че съ последната териториална промѣна на Полуострова сме осѫществили народностния идеалъ и че оттукъ нататъкъ ще трѣбва да се грижимъ само за стопанското си и културно развитие. Особено сѫ наивни онѣзи, които въ желанието си да видятъ само красивото въ бѫдещето отиватъ тъй далече, че вече смѣтатъ войската въ държавата ни излишна. Има и такива хора, които съ опростената си логика считатъ, че политическиятъ животъ на една държава е нѣщо сходно съ живота на обикновенитѣ хора забравяйки че народътъ и държавата сѫ вѣчни.

Земитѣ и населенията, които се включватъ въ етническитѣ граници на българския народъ, не могатъ да се отстѫпватъ отъ никого, защото сѫ жизнена действителность. Всѣко отказване отъ тѣхъ е престѫпление предъ историята на народа и светотатство срещу една свещена и спасителна идея. Когато човѣкъ проследи войнитѣ, които българската държава е водила, и множеството чужди нахлувания, които е изживѣла, вижда, че за цѣлостното обединение на народа сѫ се борили всички наши ханове и царе, че за него сѫ дадени неизброими жертви и сѫ понесени страшни опустошения и разорения и че то е единственъ вѣковенъ заветъ въ държавната ни политика и велика мѫдрость, която е стимулирала инстинкта на народа и е вдъхновявала разума на управницитѣ ни въ продължение на толкова столѣтия. Историческитѣ граници на народа никой не може да наруши, дори това не може да стори и нѣкое поколѣние, по простата причина, по която една майка никога не може да откаже, че собственото ѝ дете е плодъ на нейната плъть. И най-после, следъ като тъй ясно се очерта сръбската завоевателна политика, водена, трѣбва да признаемъ, съ забележителна настойчивость, крайно неполитично и лекомислено би било отъ българска страна да се откажемъ отъ онова, което морално и законно ни принадлежи и да отстѫпимъ малодушно въ борбата, която ни се предложи за политическо надмощие.

Тѣзи граници сѫ незаличими отъ завоеванията, защото следитѣ имъ сѫ дълбоко въ кръвьта на народа. Затова завоеванието не създава исторически права. Тѣзи граници не се очертаватъ само отъ народностното съзнание и езика, защото тѣзи важни условия сѫ промѣнчиви подъ натиска на всѣко чуждо организирано въздействие; истина, която найдобре се вижда отъ случая съ нашия народъ. Фактъ е, че на Балканитѣ има десетки и стотици хиляди погърчени, посърбени, потурчени и поромънчени българи, безъ да сѫ по кръвь гърци, сърби и пр. Използувайки моментитѣ на наша политическа и военна слабость, съседитѣ сѫ ни лишавали отъ

кръвни братя, което не е нищо друго, освенъ дързъкъ етнически грабежъ. Тази денационализаторска тактика е прилагана съ успѣхъ въ старо време отъ гърцитѣ, по сѫщия пѫть тѣ тръгнаха и въ по-ново време, а по тѣхенъ примѣръ се опитаха напоследъкъ и ромънитѣ, особено сърбитѣ. Българската народна маса бѣше заприличала на тѣсто, отъ което всѣки посѣгаше да вземе, за да си направи погача по свой вкусъ. Дори работата бѣше дошла до тамъ, че цѣлото тѣсто можеше да загуби първия си видъ, ако отъ Атонъ не се бѣше провикналъ съ своя колкото тревоженъ, толкова и строгъ гласъ човѣкътъ съ великото българско сърдце — Отецъ Паисий.

Ако това бѣше станало, вѣрно е, че нѣмаше да има население съ българско народностно съзнание, но щѣше ли да изчезне тъй лесно българската кръвь и българскиятъ битъ? Не, разбира се. Кой може да каже, че помацитѣ не сѫ българи, макаръ да нѣматъ съзнанието, че сѫ такива? Кой може да каже, че гъркоманитѣ и сърбоманитѣ не сѫ българи, макаръ да не съзнаватъ, че сѫ такива? А числото на последнитѣ не е малко и при това тѣ сѫ вънъ отъ сегашнитѣ граници на българската държава. Цѣли села и градове, цѣли области сѫ населени съ сърбомани, наричани отъ сърбитѣ „бугараши“. Докато родопскитѣ помаци сѫ българи, заблудени религиозно, сърбоманитѣ и гъркоманитѣ сѫ чисти българи, заблудени национално. Затова повикътъ на Отца Паисия и днесъ още не е загубилъ смисълътъ си, и днесъ има българи, на които още по-силно трѣбва да се извика „О, неразумне и юроде! поради что се срамувашъ да се наречешъ болгаринъ?“ . . .

Ако следъ вѣкъ и половина византийско робство българскиятъ народъ вдигна глава въ името на българщината и се освободи; ако следъ петвѣковно турско робство той стори сѫщото, още по-оправдано би било да помисли за поробенитѣ отъ единъ вѣкъ отъ сърбитѣ български населения, взети въ моментъ, когато нѣмаше българска държава, а българскиятъ народъ бѣше безсиленъ да се противопостави. Така е било при всѣко заграбвана на български земи и затова политиката за освобождение на поробенитѣ братя и тѣхното обединение има още своето оправдание. Това е и повикътъ на великитѣ ни ханове, които, съ погледъ впитъ къмъ с.-западъ и ю.-западъ, гледатъ съ жаль далечнитѣ си гранични крепости.

НАРОДНА
СВОБОДА И РОБСТВО

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводъ. — Цельта на изложението. Нуждата да се познаватъ особеноститѣ на свободата и робството.

Народна свобода. — Абсолютна свобода. Относителность въ понятието свобода. Ограниченията сѫ нормаленъ факторъ въ живота на човѣка. Обществото като важенъ ограничитель на личната свобода. Свободата на човѣка спрямо себе си. Свободата на народа. Разяснение на понятието народъ. Самоограничението на народа и нуждата отъ него. Характеръ̀тъ на военното задължение. Народната свобода и външнитѣ влияния; състоянието на държавния суверенитетъ. Народната свобода и външния животъ. Властьта като необходимъ ограничитель на свободата. Условията на добре разбраната свобода.

Последицитѣ отъ свободата. — Положителни и отрицателни последици. Ограничаването на свободата като факторъ на напредъка. Последицитѣ отъ личната свобода за самия човѣкъ. Последицитѣ отъ народната свобода. Мнението на Густавъ ле Бонъ. Отрицателни последици. Положителни последици. Примѣри отъ нашата история.

Робство. — Разяснение на понятието робство. Политическо робство. Примѣри отъ българската история. Положението презъ последнитѣ два вѣка. Духовното робство — неговитѣ прояви и последици.

Заключение.

НАРОДНА СВОБОДА И РОБСТВО

УВОДЪ

Една отъ най-сѫщественитѣ задачи на войската въ държавата, както е известно, е — да пази нейната свобода и независимость отъ посегателството на външни и вѫтрешни врагове. Задача естествена, защото е свързана съ самосъхранението и защитата на народа. Задача, която е имала винаги първенствуващо значение презъ вѣковетѣ, и която ще пребѫде, докато сѫществуватъ опасности, вѫтрешни и външни недоразумения, постоянни или случайни врагове и докато сѫществува съревнованието, завистьта, неправдата и правото на силния. Задача, следователно, историческа, добила стойность на неизбѣжность, свързана съ неизброими усилия и жертви, наложена отъ нуждата и оправдана отъ историческия опитъ. Тази нужда, обаче, ако е ясна за отговорния държавникъ и за имащия исторически знания човѣкъ, ако сѫществуването на войската за тѣхъ е оправдано, тя е значително замъглена, дори не сѫществува за хората отъ масата и за увлѣченитѣ въ ежедневнитѣ си грижи презъ годинитѣ на миръ, спокойствие и благоденствие.

При такива условия неусѣтно почва да се гледа на войската като на нѣщо излишно, като на луксъ, разходитѣ по нея се считатъ за държавно разсипничество, поражда се желание да се правятъ икономии, явяватъ се антимилитаристични идеи и пр. А когато войната потропа на вратата, тогава „партийнитѣ знамена се свиватъ“, всички се надпреварватъ да манифестиратъ единодушието и патриотизма си, разтварятъ се държавнитѣ каси и се харчи нашироко. Въ случай на неуспѣхъ или на нѣкои липси въ облѣклото и въоръжението, всѣки бърза да свали отговорността отъ себе си, да я хвърли на другиго, който обикновено не е единственятъ, нито е най-виновниятъ, и се забравя, че причината за неуспѣха или на липситѣ е преди всичко въ проявеното презъ „доброто мирно време“ лекомислие по отношение на бойната готовность на войската и на народа. А лекомислието въ случая е последица изключително на това, че сѫ забравени или не се познаватъ

лошитѣ страни на робството и че изобщо не се знае истинската стойность на свободата.

Отъ това лековѣрие не остава незасегната и войската съ нейнитѣ кадри. Последнитѣ свикватъ постепенно съ блага на свободата, у тѣхъ незабелязано намалява потикътъ на родолюбието и въ душата имъ се настанява бюрократизмътъ. Изпадатъ въ положение подобно на човѣкъ, който знае, че около него има заразна болесть, но не вѣрва, че ще се зарази. Свободата и спокойната служба ставатъ нормално положение, при което кадритѣ почватъ да служатъ безъ идеалистично вдъхновение, успокоявайки се съ другитѣ гаранции на държавната сигурность. Съ други думи, тѣ загубватъ или не разпалватъ докрай свещения огънь въ себе си и често пѫти не изпитватъ въодушевението на самоотвержения родолюбецъ, забравяйки, че войната и саможертвата за народна свобода сѫ тѣхното единствено призвание. А това състояние на кадритѣ не може да нѣма лоши последици върху духовната подготовка на войската и върху бойната готовность на народа.

Именно затова е необходимо да се изложатъ особеноститѣ на свободата и на робството, за да се знаятъ отъ тѣзи, които сѫ израстнали и сѫ се развивали посрѣдъ пълна политическа свобода и да се припомни на онѣзи, които, увлѣчени отъ свободния животъ, сѫ заличили отъ паметьта си неволитѣ на робството. Тогава искаме да вѣрваме, че поне добросъвѣстнитѣ и съзнателни войскови началници, както и истинскитѣ граждани — войници, ще видятъ ясно заблуждението си, ще добавятъ повече жаръ въ дейностьта си, ще бѫдатъ повече нащрекъ и сигурно ще работятъ повече въ духа на категоричнитѣ искания на народната защита. Безъ тѣзи познания и безъ да сѫ известни лошитѣ последици отъ поражението войната би била въ представата на хората събитие безъ особени последици, подобно на обикновенъ двубой за накърнена честь или за ощетено право. Събитие, което се ликвидирва съ единъ винаги оправданъ или непризнаванъ военненъ неуспѣхъ, заглажданъ съ пресилени хвалебствия, съ нѣща, които лесно се забравятъ отъ останалитѣ незасегнати, а още по-лесно се приематъ отъ следващитѣ поколѣния. И всичко това става, защото раслитѣ на свобода не разбиратъ неволитѣ на роба, не мислятъ, че може да ги сполети сѫщото, защото „ситиятъ не вѣрва на гладния“ и защото хората обикновено не сѫ толкова чувствителни къмъ страданията на другитѣ.

А тѣзи познания сѫ тъй необходими за насъ българитѣ, особено като се има предвидъ колко бурна е била нашата история, колко робски столѣтия сме преживѣли и какво несигурно бѫдеще би ни очаквало, ако бѫдемъ нехайни и неготови да се защищаваме съ срѣдствата на максималнитѣ си народни и лични възможности. Ние не бива да забравяме робството, защото то ни дебне. Нашето географско положение и богатството на земята ни сѫ били винаги поводъ на враговетѣ да ни нападатъ и да понесемъ до днесъ безчетъ борби, следвани отъ страшни опустошения. А тѣзи условия сѫ непромѣними, дори тѣ сѫ станали по-съблазнителни поради интензивностьта на международния животъ около насъ и стопанския разцвѣтъ на страната ни. Ние трѣбва често да спомняме робскитѣ години и никога да не забравяме, че свободата ни може да бѫде сложена на изпитание, че трѣбва да я пазимъ съ всички сили и че, колкото сме по-безгрижни къмъ нея и по-неподготвени да я бранимъ, толкова полесно може нова беда да дойде до главата ни.

Картината на политическо робство трѣбва да бѫде винаги предъ очитѣ ни, за да ценимъ свободата, тъй както черквата е изобретила картината на страшния сѫдъ божи, за да запази морала между хората. Предъ очитѣ ни трѣбва да стои и картината на свободата съ волноститѣ на охолния и недисциплиниранъ животъ, който руши обществената солидарность и подяжда духовнитѣ сили на народа Тъй както хигиениститѣ сѫ създали картини, отъ които се виждатъ последицитѣ за живота и за здравето отъ опиянението съ алкохолъ и престѫпна любовь, тъй възпитательтъ на народа трѣбва да създаде картини, отъ които да се виждатъ последицитѣ отъ опиянението отъ слава, богатство, власть и криворазбирана свобода. Тогава, искаме да вѣрваме, че общественията животъ ще бѫде по-дисциплиниранъ, по-мораленъ, по-сплотенъ, а личният животъ ще бѫде по-съсрѣдоточенъ, принципаленъ и целесъобразенъ. Тогава войската ще бѫде пропита отъ още повече съзнание за нуждата отъ подготовка на нейния духъ за борба, а войсковитѣ кадри ще бѫдатъ още по-въодушевени, по-бастойчиви презъ мирновременната си дейность и по-самоотвержени, по-упорити въ време на война.

Народна свобода

Що е свобода? — Свободата е онова състояние на всѣко живо сѫществуване, при което не изпитва никакво временно или постоянно ограничение върху развитието, нуждитѣ и желанията си. То е състояние, при което всѣко животно и растение следва безпрепятствено пѫтя посоченъ отъ природата, слушайки ежеминутно гласа ѝ и действувайки строго по нейно указание. Свобода е, когато растението се добира безпрепятствено до просторитѣ на атмосферата, за да се нахрани съ нейнитѣ елементи и лѫчи. Свобода е, когато животното може да задоволи нуждитѣ си, безъ да срещне прѣчка отъ нѣщо по-силно отъ него, безъ истинкътъ му да бѫде смущаванъ отъ нѣкоя опасность. Свобода е, когато човѣкъ може да удовлетвори исканията на сложния си организъмъ — на тѣлото и душата, безъ да бѫде смущавано чувството и съвѣстьта му, действувайки своеволно споредъ указанията на

разума си. Свобода е, когато единъ народъ би живѣлъ безъ ограниченията на властьта, безъ заплахата на вѫтрешни и външни опасности, и би се развивалъ самобитно подъ влиянието на обстоятелства, къмъ които има доброволни отношения.

Това опредѣление на понятието свобода е неговата абсолютна форма, която, поради наличието на други противодействуващи обстоятелства, които сѫ сѫщо естествени, добива съвсемъ друго практическо очертание. Тѣ извършватъ непрестанно своето властно въздействие, вследствие на което **абсолютната свобода не сѫществува и индивидътъ е принуденъ да се нагажда къмъ противодействията.** По този начинъ той е усвоилъ друга форма на сѫществуване — несъзнателно робство, което фактически е нормалното състояние на живота му. Така свободата е станала не нѣщо абсолютно, а състояние напълно относително.

Тѣзи противодействуващи причини и обстоятелства сѫ най разнообразни. За да се развива едно растение споредъ жизнената енергия на семето си необходима му е почва, съдържаща химически елементи, необходимъ му е просторъ, за да приема отъ атмосферата лѫчи и други хранителни елементи при съответна топлина и влага. Но това растение не намира винаги тѣзи идеални условия, за да се развива при пълна свобода. Ако има едни условия, липсватъ му други или ги нѣма въ достатъчно количество. Промѣнитѣ въ почвената влага и съставъ, измѣненията на атмосферната температура споредъ годишнитѣ времена, тѣсното съседство или надмощие на други по-жизнени растения и пр. сѫ обстоятелства, които ограничаватъ свободата на развитие на това растение, вследствие на което то е принудено да се откаже отъ нея, като нѣщо непосилно, приема положението на зависимость, нагажда се неусѣтно къмъ него и сѫществуващитѣ условия на живота му ставатъ нормални.

Сѫщото става и съ животнитѣ. Всѣко животно има свои жизнени нужди, благодарение на които то може да сѫществува и да се развива. Задоволяването на тѣзи нужди е първостепена проблема, която то трѣбва да разреши. Още щомъ се роди, неговото спокойствие и пълно безгрижие е смутено. То чувствува промѣна въ температурата и за първи пѫть усѣща гладъ и страдания. А да страдашъ и да дѣйствувашъ подъ натиска на страданието е моментъ вече на нарушена свобода. Още съ рождението животното напуща състоянието на абсолютна свобода и преминава къмъ друго положение — да робува на гласа на естественитѣ нужди, не инстинкта, които не ъоже да задоволи. Тогава то потърсва подслонъ, за да се запази отъ низката температура, и го намира въ скута на майката или въ нѣкоя дупка или използува тѣлесната топлина на друго животно. Тогава то потърсва и храна, която само трѣбва да намѣри. Когато престанатъ майчинитѣ услуги, за него наставатъ тежки дни, дни на сериозна грижа — да намѣри подходяща по видъ и количество храна. Ако тази храна е растителна — въпросътъ е лесенъ, защото такава храна се намира навсѣкѫде и се добива безпрепятствено. Но ако храната трѣбва да бѫде животинска, тогава положението става по-сложно. Животното трѣбва да отиде на ловъ, да нападне жертвата си, презъ което време може само да бѫде нападнато. Животното предприема нѣщо като боенъ походъ, презъ който може да се развие борба на животъ и смъртъ, която не само ограничава свободата му, но я и сериозно застрашава.

Ограниченията на свободата и грижитѣ у животното ставатъ още по-настойчиви, когато то трѣбва да изпълни родителскитѣ си задължения, диктувани нѣкѫде само отъ инстинкта, а нѣкѫде и отъ съзнание. Съ тѣзи безспорни въздействия, отъ които животното не може никога да се освободи, се създава навичность, втора природа, която става съвсемъ нормално положение за него, но която изцѣло носи следитѣ на едно прието принуждение, съ което животното се примирява. Неговитѣ основни наклонности — да лежи и да живѣе при пълно спокойствие и безгрижие, се замѣнятъ съ дейность, при която то става предприемчиво, съобразително, хитро, за да може при малки усилия да добие онова, което му е необходимо за живота, и за различие отъ тревопасното животно става смѣлъ борецъ, хищникъ и пр. Развиватъ се, следователно, други душевни качества, които правятъ усилието за грабежъ и за борба естествено, най-обикновено, но което въ основата си е едно принуждение, съ което животното напълно свиква.

Съвсемъ идентично се е развивалъ и човѣкътъ, докато достигне до положение на най-примитивна култура, когато е почналъ да живѣе подъ въздействието не само на инстинкта, но и на разума, на волята, на съзнанието и съвѣстьта. Свикналъ вече да робува на животинската си природа, неговото свободолюбие е влѣзло въ другъ стадий, въ друго по-високо психологическо пространство, гдето се откриватъ нови нужди, нови желания, свойствени на по-издигнатъ материаленъ и духовенъ животъ. Подъ въздействието на волята умътъ на човѣка е почналъ да се развива по-бързо и неговитѣ усилия презъ живота вмѣсто да бѫдатъ само мускулни, както е у животнитѣ, сѫ станали и умствени, душевни. Тогава именно у човѣка е настанало просвѣтление, което му разкрива другъ животъ — душевния, съ неговитѣ нарастващи нужди, съ зараждащитѣ се постепенно желания и стремежъ да ги осѫществи при възможно по-голѣма свобода.

Преминаването отъ пасивность къмъ дейность е най-важниятъ моментъ за душевното развитие на човѣка и за раз-

криването на неговия сегашенъ хоризонтъ. Когато човѣкътъ започналъ да желае това или онова, въ него вече е имало новъ гласъ, който го подканялъ да действува, за да добие онова, което при по-раншното му състояние не му е било нуждно. А той може да го добие само когато никой не му пръчи, т. е. когато действува при пълна свобода. Тогава и чувственията животъ се издигналъ надъ инстинкта и се появили нови стимули, които сжщо нарушавали животинската пасивность на човѣка. Тогава се зародило стремлението да се създаватъ, напримѣръ, разни удоволствия или да се избѣгватъ възможнитѣ страдания. Тогава чувственията животъ придобилъ характеръ и на преобладаващо желание къмъ съзнателна свобода, за да се задоволятъ исканията на личностьта.

Вънъ отъ грубитѣ ограничения на природата, постепенно сж се породили нови ограничения поради появата на единъ сжщо така властенъ и неизбѣженъ факторъ — обществото. Ограниченията на обществото сж най-разнообразни, обаче тѣхното въздействие има само единъ обектъ — душата на човѣка, тамъ, гдето се помѣщава и чувството, желанието, наклонностьта къмъ пълна свобода. Тукъ въ душата на човѣка се срѣщатъ всички желания и противоречия; тукъ се развихрятъ най-голѣмитѣ и най-тънкитѣ чувствени усѣщания; тукъ е пролѣтьта на свободата, на илюзиитѣ и мечтанията, а до тѣхъ сж мжченията и разнитѣ видове ограничения отъ съвѣстьта и разума до страха отъ законитѣ и смъртьта; тукъ е тайното мѣсто, гдето често става двубой между чувствата и разума, при които волята налага своето окончателно вето. И всичко това става, защото споредъ гласа на природата си човѣкъ иска да задоволи нуждитѣ си, да премахне грижитѣ си, да избѣгне усилията, рисковетѣ и опасноститѣ, да отхвърли задълженията и пр., за да добие нѣкакви материални или морални облаги, да задоволи честолюбието си и пр.

Съ други думи, откакъ човѣкъ е почналъ да се радва на нѣкаква култура, той е загубилъ първоначалната си широка свобода и самъ се е съгласилъ да понася известно ограничение, единъ видъ робство, което произлиза най-първо отъ самия него, спрямо собствената му личность, и после отъ другитѣ хора, които му налагатъ исканията си чрезъ обществения моралъ, общественото мнение и държавнитѣ закони. Поставенъ въ изпълнената повече съ грижи, нужди и страдания утроба на живота, отколкото съ радости и спокойствие, човѣкъ е постоянно въ борба съ себе си и съ другитѣ, иска да се освободи отъ веригитѣ на задълженията, макаръ като разсжждава да оправдава сжществуването имъ, поради което става упоритъ, недобросъвѣстенъ, мрази или отбѣгва общественитѣ задължения, душата му се анархизира, революционизира и пр. Въ това състояние той намѣри най-сетне едно компромисно решение въ формулата — „свобода, равенство и братство“,

която внесе само единъ корективъ въ обществения животъ, безъ, обаче, да може да се приложи напълно.

Поставена на многовѣковно изпитание, душата на човѣка е преминала постепенно въ другъ стадий, като се е свикнала въ голѣма степень къмъ ограниченията на обществото, нѣкои отъ които сж й станали нормални и не дразнятъ болезнено свободолюбивото й чувство. Но нѣкои ограничения сж й все още чужди, поради което отдѣлниятъ човѣкъ е все още нѣщо независимо, нѣщо отдѣлно за себе си, което се приобщава къмъ другитѣ само по силата на задължението и принуждението. Ако това робуване на обществото би се понасяло отъ човѣка навично, т. е. безболезнено, безъ най-потайно възражение, то е, следователно, нормализирано. За такъвъ човѣкъ може да се каже, че е достигналъ още по-високо културно ниво, защото гласътъ на егоистичното е значително притжпенъ, ако не може съвсемъ да се задуши. Такъвъ трѣбва да бжде човѣкътъ на най-новото време, на съвременната обществена и народна култура.

Но ако отношенията на обществото оставятъ следи на насилие въ човѣшката душа, тогава робството къмъ него е въ истинската си форма и такъвъ човѣкъ бива несигуренъ членъ на обществото, който, робувайки преди всичко на себе си, на инстинкта си, на чувствата си, може при опасность да измѣни и на общественитѣ си задължения. Имайки това предвидъ, държавнитѣ закони сж особено строги въ военно време. Съветска Русия е отишла още по-далечъ, като е създала за военно време института на въоржженитѣ комисари, натоварени съ изключителното право да убиватъ бѣглецитѣ отъ бойната линия на самото мѣсто въ името на народната защита.

Отъ казаното се вижда, че личната свобода, тъй както се представя отъ нѣкои идеалисти или отъ нѣкои силно мечтателни глави, не сжществува никжде въ една абсолютна форма и че поради сжществуването на непреодолими и властни обстоятелства тя е придобила постепенно друга форма. Действителната свобода е нѣщо относително, къмъ която относителность човѣкъ се е нагодилъ презъ дългитѣ години на духовното си развитие, като затова е придобилъ други поиздигнати желания и стремежи, къмъ които свободолюбивата му душа се насочва съ естествената си настойчивость. Съ течение на времето нѣкои отъ обектитѣ за свободно постижение се смѣнятъ, като изчезватъ съ навика и примирението на човѣка, а се откриватъ нови обекти като изразъ на духовния напредъкъ и усъвършенствуване на човѣшката и обществената култура. Съ други думи, **стремежътъ къмъ свобода е едно постоянно психическо състояние, вѣченъ копчежъ, както отъ друга страна зависимостьта е една неизмѣнна действителность.** Докжде се простира едното състояние и откжде почва другото е невъзможно

да се опредѣли отъ другъ човѣкъ, защото дѣлата и постжпкитѣ ни сж най-често случайни, произволни, безъ винаги да могатъ да се предвидятъ. Ако човѣкъ не може нѣкога да предвиди нѣкои свои постжпки, още по-трудно би било за околнитѣ да сторятъ това, обстоятилство, което внася несигурность въ отношенията на хората. Обаче, когато човѣкъ иска, може самъ да опредѣли кои негови постжпки сж произволни и кои сж своевременно обсждени и доколко е злоупотрѣбилъ или използувалъ добре свободата, която въ момента е проявилъ. Доколко постжпкитѣ му сж плодъ на използувани разбирания, обсждания и воля, или сж плодъ на произволъ, безрасждство и слаба воля. Произволната свобода, съ която човѣкъ често си служи, е последица най-често на незнание, на слаба разсждливость или на недостатъчно самообладание. Този душевенъ процесъ се развива и въ интимностьта на началника, когато е поставенъ въ положение да вземе нѣкое решение.

Ако произволнитѣ постжпки се характеризиратъ най-често съ нелогичностьта и неустойчивостьта си, съ случайностьта и непредвидливостьта си, обмисленитѣ и приложени свободно постжпки се отличаватъ, напротивъ, съ устойчивостьта си, съ това, че могатъ да се предвидятъ последицитѣ, и съ самобитностьта си, която именно очертава постоянната линия на дейность, по която човѣкъ може да каже, че е съ самостоятелни разбирания, а сжщо и на какво е способенъ и какво би могълъ да стори. Сжщото, разбира се, не може да се каже за човѣкъ, който действува свободно, но произволно, защото такъвъ човѣкъ би могълъ да постжпи при нѣкой особенъ случай тъй, както никой не би постжпилъ и както самъ никога не е постжпвалъ. Такива хора действуватъ изключително по потика на собствената си природа въ момента, като отражатели на външни влияния, и затова тѣхната линия на поведение е счупена и капризно разкривена. Обратно, линията на онзи, който обсжжда и действува свободно, е обикновено гладко продължение на миналата следа, крива линия съ незначителни превишения, за такъвъ човѣкъ може винаги да се предскаже какви биха били бждещитѣ му действия.

Действията на такъвъ човѣкъ могатъ да бждатъ формално свободни, но тѣ не винаги се замислятъ и решаватъ свободно, защото самото обсжждане при наличието на различни съображения внася известно ограничение. А това показва, че **резумнитѣ хора и разумнитѣ дѣла не сж плодъ на абсолютна свобода, а на нѣкакви ограничения, доминирани отъ известенъ редъ и вжтрешна дисциплина, отъ разума и логиката.** Русо забелязва много право, че „свободата е подчинение на законъ, който човѣкъ си създава самъ“, т. е. че свободата е подчинение на цѣлостната воля и на съвѣстьта на човѣка, която не му позволява да бжде въ

противоречие съ себе си. Кантъ сжщо така сравнява свободата съ лична автономия или самозаконность.

Отъ казаното се разбира, че **онова, което оформява човѣка като характеръ, е ограничението, което най-първо самъ си налага чрезъ разума и волята си и самъ се лишава отъ свободата, която би използувалъ, ако нѣмаше този интименъ ограничитель.** А този начинъ на самовъздействие е особено необходимъ за хора, които споредъ характера на работата и на общественото си положение трѣбва да бждатъ сериозни, последователни въ отношенията си съ другитѣ и характерни въ дейностьта си изобщо. Защото, ако човѣкъ иска днесъ едно, а утре друго, ако нѣма установенъ житейски пжть и винаги действува като да почва отъ начало, той не може да си създаде здрава почва, за да израстне предъ другитѣ хора и предъ себе си като оформи личностьта си. Разумниятъ, напредничавиятъ човѣкъ трѣбва въ много случаи да се отказва доброволно отъ съвета на крайната си свободолюбивость и самъ да се впрѣга въ една свързлична задача, да си поставя свързлични цели, за да добие по-издигната култура и по-нормално отношение спрямо другитѣ хора. Безъ свръзка и последователность въ действията не би имало напредъкъ, защото напредъкътъ е нѣщо целостно, а не отдѣлни механически постжпки, лишени отъ целесъобразность. Тази свръзка трѣбва самъ човѣкъ да я създаде като насили себе си.

Посрѣдъ множеството ежедневни действия личната свобода се проявява много малко въ този си видъ. Тя се губи всрѣдъ ежечаснитѣ постжпки, които човѣкъ извършва почти механически. Той върви, яде, говори, облича се и пр. безъ много да разсжждава и извършва нѣкои действия, дори изказва известни мисли и фрази тъй, както постжпватъ другитѣ хора около него. Тази зависимость е напълно разбираема и тя е за предпочитане, защото отъ една страна подпомага идейното оеднаквяване на хората, а отъ друга — подпомага развитието и усъвършенствуването на човѣка, понеже, ако бѣше оставенъ да повтаря винаги само своитѣ разбирания, той би останалъ твърде назадъ въ развитието си. Подражанието или възприемането на чуждитѣ мисли позволява на човѣка да туря въ действие критиката си, творческитѣ си сили и така да ускорява темпа на развитието и на живота си.

Но да си постави човѣкъ свързлични цели, каквито може да намѣри само въ обществения животъ, това значи да напустне за моментъ личното, да се издигне надъ строго личнитѣ си удобства, да насили себе си за нѣкое общо дѣло. Тогава образователниятъ интересъ на личностьта ще търси по-интензивна и по-развита общественость, която не само нѣма да противоречи на личната свобода, но напротивъ — ще

да се опредѣли отъ другъ човѣкъ, защото дѣлата и постжпкитѣ ни сж най-често случайни, произволни, безъ винаги да могатъ да се предвидятъ. Ако човѣкъ не може нѣкога да предвиди нѣкои свои постжпки, още по-трудно би било за околнитѣ да сторятъ това, обстоятилство, което внася несигурность въ отношенията на хората. Обаче, когато човѣкъ иска, може самъ да опредѣли кои негови постжпки сж произволни и кои сж своевременно обсждени и доколко е злоупотрѣбилъ или използувалъ добре свободата, която въ момента е проявилъ. Доколко постжпкитѣ му сж плодъ на използувани разбирания, обсждания и воля, или сж плодъ на произволъ, безрасждство и слаба воля. Произволната свобода, съ която човѣкъ често си служи, е последица най-често на незнание, на слаба разсждливость или на недостатъчно самообладание. Този душевенъ процесъ се развива и въ интимностьта на началника, когато е поставенъ въ положение да вземе нѣкое решение.

Ако произволнитѣ постжпки се характеризиратъ най-често съ нелогичностьта и неустойчивостьта си, съ случайностьта и непредвидливостьта си, обмисленитѣ и приложени свободно постжпки се отличаватъ, напротивъ, съ устойчивостьта си, съ това, че могатъ да се предвидятъ последицитѣ, и съ самобитностьта си, която именно очертава постоянната линия на дейность, по която човѣкъ може да каже, че е съ самостоятелни разбирания, а сжщо и на какво е способенъ и какво би могълъ да стори. Сжщото, разбира се, не може да се каже за човѣкъ, който действува свободно, но произволно, защото такъвъ човѣкъ би могълъ да постжпи при нѣкой особенъ случай тъй, както никой не би постжпилъ и както самъ никога не е постжпвалъ. Такива хора действуватъ изключително по потика на собствената си природа въ момента, като отражатели на външни влияния, и затова тѣхната линия на поведение е счупена и капризно разкривена. Обратно, линията на онзи, който обсжжда и действува свободно, е обикновено гладко продължение на миналата следа, крива линия съ незначителни превишения, за такъвъ човѣкъ може винаги да се предскаже какви биха били бждещитѣ му действия.

Действията на такъвъ човѣкъ могатъ да бждатъ формално свободни, но тѣ не винаги се замислятъ и решаватъ свободно, защото самото обсжждане при наличието на различни съображения внася известно ограничение. А това показва, че **резумнитѣ хора и разумнитѣ дѣла не сж плодъ на абсолютна свобода, а на нѣкакви ограничения, доминирани отъ известенъ редъ и вжтрешна дисциплина, отъ разума и логиката.** Русо забелязва много право, че „свободата е подчинение на законъ, който човѣкъ си създава самъ“, т. е. че свободата е подчинение на цѣлостната воля и на съвѣстьта на човѣка, която не му позволява да бжде въ

противоречие съ себе си. Кантъ сжщо така сравнява свободата съ лична автономия или самозаконность.

Отъ казаното се разбира, че **онова, което оформява човѣка като характеръ, е ограничението, което най-първо самъ си налага чрезъ разума и волята си и самъ се лишава отъ свободата, която би използувалъ, ако нѣмаше този интименъ ограничитель.** А този начинъ на самовъздействие е особено необходимъ за хора, които споредъ характера на работата и на общественото си положение трѣбва да бждатъ сериозни, последователни въ отношенията си съ другитѣ и характерни въ дейностьта си изобщо. Защото, ако човѣкъ иска днесъ едно, а утре друго, ако нѣма установенъ житейски пжть и винаги действува като да почва отъ начало, той не може да си създаде здрава почва, за да израстне предъ другитѣ хора и предъ себе си като оформи личностьта си. Разумниятъ, напредничавиятъ човѣкъ трѣбва въ много случаи да се отказва доброволно отъ съвета на крайната си свободолюбивость и самъ да се впрѣга въ една свърхлична задача, да си поставя свърхлични цели, за да добие по-издигната култура и по-нормално отношение спрямо другитѣ хора. Безъ свръзка и последователность въ действията не би имало напредъкъ, защото напредъкътъ е нѣщо целостно, а не отдѣлни механически постжпки, лишени отъ целесъобразность. Тази свръзка трѣбва самъ човѣкъ да я създаде като насили себе си.

Посрѣдъ множеството ежедневни действия личната свобода се проявява много малко въ този си видъ. Тя се губи всрѣдъ ежечаснитѣ постжпки, които човѣкъ извършва почти механически. Той върви, яде, говори, облича се и пр. безъ много да разсжждава и извършва нѣкои действия, дори изказва известни мисли и фрази тъй, както постжпватъ другитѣ хора около него. Тази зависимость е напълно разбираема и тя е за предпочитане, защото отъ една страна подпомага идейното оеднаквяване на хората, а отъ друга — подпомага развитието и усъвършенствуването на човѣка, понеже, ако бѣше оставенъ да повтаря винаги само своитѣ разбирания, той би останалъ твърде назадъ въ развитието си. Подражанието или възприемането на чуждитѣ мисли позволява на човѣка да туря въ действие критиката си, творческитѣ си сили и така да ускорява темпа на развитието и на живота си.

Но да си постави човѣкъ свърхлични цели, каквито може да намѣри само въ обществения животъ, това значи да напустне за моментъ личното, да се издигне надъ строго личнитѣ си удобства, да насили себе си за нѣкое общо дѣло. Тогава образователниятъ интересъ на личностьта ще търси по-интензивна и по-развита общественость, която не само нѣма да противоречи на личната свобода, но напротивъ—ще

ността, съ угризението на съвѣстьта, съ разсѫдъка и пр. Но второто положение, колкото да е неприятно за характерния човѣкъ, то сѫществува фактически, защото въ много случаи е необходимость. И наистина, ако се разгледа личната свобода въ свръзка съ обществената солидарность, ще се установи веднага, че ограничаването по нѣкакъвъ начинъ на личната свобода е първото условие, за да се достигне единство и общность, че безъ ограничение на личнитѣ воли е невъзможно да се съгласуватъ усилията на много хора, щомъ проявяватъ различни свои желания и разбирания.

Признавайки тази необходимость, която тъй ясно изпъква въ войската, явява се другъ въпросъ — дали това ограничение е въ действителность абсолютно, максимално, дали такова трѣбва да бѫде, или е по-полезно все пакъ да има запазенъ просторъ, въ който по-лесно да се проявява и да се развива личната свобода. Знае се, че човѣкъ се ражда съ установенъ темпераментъ, съ известно умствено и морално предразположение, които сѫ първитѣ очертания на неговия характеръ, а обществената срѣда му внушава нѣкои опредѣлени идеи и упражнява върху него множество семейни, религиозни и народни влияния. Тѣзи въздействия иматъ решително влияние върху оформяването на човѣшката личность, на неговия мораленъ образъ. Въздействия, които човѣкъ не може да отрече или да избѣгне. Това положение е сѫществувало и порано, поради което човѣкъ се ражда не посрѣдъ пълна свобода, а посрѣдъ множество неизбѣжни ограничения, върху които напраздно се сили да си извоюва крайна свобода. Изправенъ предъ безсилието си, той се примирява, но не се отказва напълно. Подобно на водата, която винаги търси пролука, за да протече, човѣшкото свободолюбие търси сѫщо така пролука въ живота, за да се прояви. И то наистина намира посоки, за да изрази нѣкои поне отъ личнитѣ желания и разбирания на човѣка. Животътъ е запазвалъ винаги свободни простори за човѣшката мисъль и воля. Никога тѣ не сѫ били задушавани, защото е невъзможно. Но въпросътъ е билъ — какъ тѣзи простори да се направятъ по-широки, за да диша човѣкъ при пълна свобода, такава, каквато я желае споредъ личната си склонность. „Връзкитѣ, които съединяватъ настоящето съ миналото, казва М. Мариновъ въ съчинението си върху солидарностьта, ограничаватъ безъ друго личната свобода по начинъ, че и оставятъ малко поле за действие. Но това не е важно, достатъчно е, че не я задушаватъ, че тя сѫществува, че може постепенно да се освободи отъ ограничението, щомъ го съзнае“.

Човѣкъ разкрилъ природнитѣ сили, станалъ способенъ да се предпазва отъ нѣкои отъ тѣхъ и дори да ги използува. Но и това се оказало недостатъчно, защото има една сила, която той е безсиленъ да овладѣе. Това е влиянието на об-

ществото. И той се убедилъ, че за да живѣе въ едно поне относително спокойствие и свобода, трѣбва да се научи да понася търпеливо исканията на обществото, като се научи първомъ самъ да се овладява, т. е. като се научи да живѣе въ зависимость отъ другитѣ, което значи да ограничи доброволно свободолюбивитѣ си пориви. Само така човѣкъ може да се справи всрѣдъ хаоса на живота.

Народътъ има сѫщо своя свобода и свои ограничители, които произхождатъ отъ самия него и отъ нѣкои външни влияния. Но, за да си обяснимъ тѣзи вѫтрешни и външни въздействия, нека предварително припомнимъ, що е народъ. Народътъ е съвъкупность отъ всички живѣещи въ страната хора, които иматъ единъ и сѫщъ племененъ произходъ, населяватъ отъ вѣкове обща територия, говорятъ единъ и сѫщъ езикъ, иматъ еднакви обичаи, еднакъвъ битъ, обща история и пр. Обаче, тъй опредѣлено, **понятието за народъ не би било пълно, ако тази цѣлостна форма не би имала и едни и сѫщи душевни качества, ако отдѣлнитѣ хора не бѫдатъ съединени и чрезъ едно и сѫщо съзнание, едни и сѫщи чувства, стремежи или, съ други думи казано, чрезъ една обща народна душа**. Тогава само народътъ би билъ наистина нѣщо цѣло, нѣщо единно по форма и по съдържание и би билъ нѣщо здраво, защото ще има вѫтрешно сцепление.

Споредъ Аристотеля човѣкъ е обществено сѫщество, но човѣшкото общество би било нѣщо завършено само когато се основава върху общностьта на идеитѣ и на разбиранията за доброто и злото, за справедливото и несправедливото и пр., т. е. когато то стане единъ мораленъ организъмъ съ опредѣлена духовна страна. Споредъ него управлението на едно селище или страна е външенъ изразъ на обществения организъмъ и връзка на подчинение на неговитѣ различни части. Но онова, което отличава човѣшкото общество отъ обществото на животнитѣ, е разбирането на понятието за справедливо и несправедливо. И тази сѫществена особеность е останала непромѣнена презъ течение на вѣковетѣ. Щомъ едно мнозинство отъ хора напустне варварството, отношенията между хората му почватъ да се уреждатъ все повече и повече съ огледъ на правдата и правото. Разбира се, сферата, въ която тази правда и това право се упражняватъ, е била първоначално тѣсна, защото понятията на хората изобщо не сѫ били широки.

Човѣкътъ почва да бѫде почитанъ като човѣкъ много късно и тѣзи почитани хора, тогавашенъ елитъ, сѫ. превъзхождали другитѣ хора по сила, по възрасть, по владение, богатство и пр. и единствено тѣ сѫ имали свобода въ действията си и нѣкакви права. Най-широка свобода и най-неограничени права е ималъ, безъ съмнение, главатарьтъ, който е ималъ свободата всичко да иска, всичко да взема и всичко

да върши. Съ течение на времето чувството на правда обладало постепенно цѣлото общество и се зародила обществената справедливость, която е една отъ сжществените прояви на свободното общество. Обществената справедливость опредѣлила правата на отдѣлнитѣ хора и тогава за тѣхното управление не било вече необходимо човѣкъ да бжде силенъ. По този начинъ вратитѣ на свободата се открехнали, за да се разтворятъ въ последствие по-широко, да се яви свободата на съвѣстьта, правото на победения, на слабия, на бедния и пр., което всжщность е премахване на нѣкои отъ досегашнитѣ ограничения и замѣнянето имъ съ познатитѣ свободи. Политическиятъ напредъкъ на обществото се състои именно въ последователното унищожаване на онѣзи груби ограничения, които сж били дѣло на невежество и на физическата сила, въ признаване правото не само на първенцитѣ, но и на всички граждани и на човѣка изобщо, докато добие най-после суверени права чрезъ народа. Така управлението било турено въ служба на справедливостьта подъ контрола на свободната гражданска мисъль.

Тѣзи последователни промѣни сж единъ видъ фази въ историческото развитие на народитѣ и обществата. Презъ епохата на Възраждането обществото търсѣше да добие пълна свобода на съвѣстьта. По-късно то подири политическитѣ си права и започна познатитѣ борби за политически свободи. Тогава се появи идеята за националното обединение, за националната свобода. Още по-късно се яви идеята за правото на лична свобода. Тази последната, развивайки се до своята крайность, вече е станала опасна за обществото и за народа, защото отслабва националното единство. Предъ голѣмитѣ икономически и политически проблеми на националната държава народното единство е вече първенствуваща необходимость, поради което днесъ сме въ епохата на моралното заздравяване на народа, на националното организиране, на социалната правда, когато личностьта застава съзнателно на второ мѣсто и отъ нея вече се иска да направи сериозни жертви отъ свободитѣ си.

Френскиятъ писатель Жулъ Роменъ, като разглежда въпроса „За духа и свободата“, се изказва въ смисълъ, че личностьта не е вече корона на живота, не е върхътъ на земята. Личностьта вече не носи белези на колективното съзнание, на човѣшкитѣ групировки, отъ най-малкитѣ до най-голѣмитѣ, на маситѣ, на селата. Споредъ него свѣтътъ на колектива е сжществувалъ преди хиляди години, но при все това свободата е необходима, за да сжществува човѣшкиятъ духъ. Само при свободното му развитие човѣкътъ се е домогналъ до високото си културно издигане. И Роменъ е напълно правъ, защото, за да не се спира общиятъ напредъкъ, необходимо е човѣшкиятъ духъ да има свободенъ отворъ, за да диша съ леснина.

Имайки това предвидъ, явява се въпросъ — кога стремежътъ къмъ лична свобода би взелъ видъ на стремежъ къмъ обществена и народна свобода, понеже има моменти въ историята на народитѣ, когато последнитѣ сж се проявявали само като физическо цѣло, но не и като духовно единство. Отговорътъ на този въпросъ е въ заключението, което дадохме по-горе, а именно, че народътъ е народъ и обществото е общество само когато сж станали органическо цѣло, когато между отдѣлнитѣ хора има духовни връзки, когато самото цѣло има свой цѣлостенъ животъ и когато дѣлото на народа се възприема отъ личностьта като нейно собствено дѣло! Народътъ нѣма, разбира се, обща тѣлесна форма, както има дървото или слонътъ. Въ него липсва опредѣлената външность, както има въ човѣшкото тѣло, но ако бжде лишенъ и отъ вжтрешни връзки, тогава той би билъ най-обикновено население, гдето преобладава волята на личностьта, а не волята на всички. Човѣшкото тѣло не е само материална форма, въ него има общъ животъ, изразенъ чрезъ взаимни дейности на отдѣлнитѣ части, който му дава качеството на общъ организъмъ, на органическо тѣло. Така би трѣбвало да стане съ обществото, съ народа, за да станатъ органическо цѣло.

И наистина, едно общество би било такова въ идеалния смисълъ на думата, ако неговитѣ органи — хората, групитѣ отъ хора, институтитѣ и пр. биха били свързани съ нѣщо, което имъ дава общъ животъ, взаимность и хармония въ всѣка дейность. А тази жизненость и хармоничность произтича само отъ общитѣ традиции, навици, обичаи, интереси, обществено мнение, политическо единство и пр., всички скрепени съ животворящата сила на законитѣ въ страната, които поддържатъ стабилностьта въ отношенията между органитѣ на народа, тъй както е въ човѣшкото тѣло. Само така народътъ би ималъ свои цели, идеали, нужди, интереси, чувства, дейности и пр., само така би ималъ желанието да ги осжществи и би искалъ това да постигне безъ никакви ограничения, свободно, отхвърляйки единодушно всички пръчки по пжтя си. Тогава само би имало всрѣдъ цѣлия народъ общъ естественъ поривъ къмъ свобода въ действията, а не внушенъ чрезъ изкуствени срѣдства. Тогава сигурно и отдѣлнитѣ личности биха били приобщени къмъ народнитѣ начинания и биха станали нераздѣлна часть отъ неговитѣ функционални отправления, усвоявайки подходящъ начинъ за живѣене и търсейки свободата си не като отдѣлни личности, а като членове на единъ силенъ колективитетъ.

Главнитѣ проблеми въ живота на единъ такъвъ колективитетъ сж: създаването на подходящи закони, на необходими институти, на правилни икономически отношения, на строго и правдиво обществено мнение, които заедно очертаватъ развитието или падението на общата функционалность,

на напредъка или понижението на обществените органи и тъхното отражение върху цѣлия организъмъ. **Заздравяването на народния организъмъ е въ зависимость, следователно, отъ хармоничното функциониране на неговитѣ различни институции,къмъ които личността трѣбва да бжде всецѣло приобщена, отказвайки се отъ желанието за свободно действие.** Това е идеалното положение, за постигането на което е необходимо да има не само общъ езикъ, писменость, религия и др., но още и общо народностно съзнание, гордость, честь и пр., които осигуряватъ народностната солидарность.

Но тъкмо това е най-трудното, тъкмо осжществяването на това идеално положение е най-мжчната проблема за всѣки народъ, поради което опитътъ е създалъ силата на властьта съ всичкитѣ ѝ права, законитѣ съ всичката имъ строгость и обществения моралъ съ неговата категоричность и забележителна стабилность, които въ основата си сж сериозни ограничители на личната свобода. По този начинъ се иска да се поставятъ всички граждани на страната предъ едни и сжщи задължения, подъ единъ общъ знаменатель и покорни на една обща воля. Следователно, ограничаването на личната свобода отъ собствената народна воля трѣбва да стане нормално положение, понеже тамъ, гдето това положение не е напълно усвоено, има винаги вжтрешни недоразумения и борби и обратно, тамъ, гдето е усвоено, страната има повече хармония въ общия животъ и съзнателна обществена дейность.

Въ миналото, когато народнитѣ маси били много невежествени и сж живѣли подъ силното влияние на религията, тази хармония била постигана чрезъ робската покорность предъ черквата, омекотявана отъ дълбока мистика къмъ божеството и върховната власть. По-късно, когато веригитѣ на религията почнали да отпадатъ и човѣкъ дошълъ до положение да опредѣля точно положението си въ обществото и въ живота, когато освободилъ съвѣстьта си и хармонията въ обществото се нарушила, започнала епохата на борби за права и свободи, които разстроили народното цѣло и нарушили духовното му сцепление. Било създадено положение на обща народна слабость, която загрижила силно държавницитѣ. И тогава билъ потърсенъ начинъ да се създаде отново сжщото духовно сцепление, сжщата хармония, върху сжщата психологическа основа, но съ друга идея — идеята на национализма, която подобно на религията трѣбвало да завладѣе личността и да я постави въ рамкитѣ на народа, на държавата. Съ това епохата, когато боговетѣ напжтвали човѣка и пишели историята на народитѣ, вече минала. Оставени на себе си, народитѣ трѣбвало сами да се ориентиратъ въ хаоса на живота и непрестанно да се грижатъ за сждбата си. Заредили се нови нужди, нови трудности, нови грижи съ нови

борби и се разкрили голѣми несъобразности, които пакъ народитѣ трѣбвало да поправятъ. И тогава се разбрало, че въ живота на обществата и на народитѣ има два основни закона, които, ако и противоречиви единъ на другъ, сжществуватъ фактически и то почти съ еднаква сила. Единиятъ е — взаимностьта между отдѣлнитѣ хора, изразена въ взаимната подкрепа при всички трудни и опасни случаи. Този законъ е съвсемъ естественъ и, както вече обяснихме, сжществено условие, за да се нарече обществото общество и народътъ народъ. Другиятъ законъ е — борбата за сжществуване, оправданъ сжщо така отъ естеството, но който има особеностьта да руши единството на обществото.

Първиятъ законъ преобладава у народи, които сж постигнали или сж се значително приближили до духовното си сцепление и живѣятъ въ хармония, а вториятъ преобладава у народи, които сж въ периода на духовното си развитие, които не сж постигнали пълното си оформяване и е още въ сила индивидуалниятъ животъ съ всички лични интереси. При първото положение личната свобода е единъ видъ облагородена, издигната до по-висша степень, а при второто положение, тя е почти въ първобитно състояние и затова недоразуменията, безогледната конкуренция и взаимно експлоатиране сж най-често явление. Последнитѣ прояви се срѣщатъ по-често въ демократичнитѣ държави, гдето личната свобода е издигната до първенствуваща идея и дава възможность за едно по-голѣмо икономическо неравенство, което именно смущава силно общественото спокойствие и сплотеность. Не може да има хармония и духовно сцепление между хората въ една държава, когато съжителствуватъ грамадни богатства, изобилни приходи и луксъ съ безработица и мизерия, когато производството не е съгласувано съ консумативнитѣ възможности на пазара, когато образованието не е нагодено къмъ нуждитѣ на живота и пр. Подобно положение прилича на стомахъ, който поглъща всичко, което му се дава, безъ, обаче, нѣкой да се замисли, дали ще може да смеле вложеното и да го даде като полезна храна на организма.

И наистина, ако хвърлимъ само бѣгълъ погледъ върху действителния характеръ на обществото, ще констатираме редица несъобразности съ теорията, която рисува идеалното положение на съвременното съжителство. Докато отъ една страна се говори за граждански свободи, отъ друга страна сж въ действие полезни граждански ограничения, които се смѣтатъ за възприети доброволно, а всжщность се понасятъ не винаги охотно. Въ сърдцевината на ограничителното дайствие стои страхътъ, който именно принуждава отдѣлнитѣ хора къмъ изпълнение на общата воля. Теорията подчертава тази воля, като ѝ дава благовидната форма на „общественъ договоръ“, а всжщность тази воля се посрѣща въ много

случаи съ недоволство, приема се като тиранична и мнозина се прекланятъ предъ нея, защото предъ силата й изпитватъ страхъ.

Великиятъ поетъ Лукреций казалъ: „Призракътъ на страха е породилъ боговетѣ и сигурно е, че ако неговото влияние не доминираше постоянно народитѣ и тѣхнитѣ владѣтели, пѫтьтъ на историята би билъ съвсемъ другъ“. И трѣбва да признаемъ, че този древенъ поетъ е казалъ самата истина. Като се вземе предвидъ, че растещата анархия въ душата на свободния човѣкъ е последица отъ недостатъчния авторитетъ и слабость на управлението, ясно става, че страхътъ въ случая е единъ сериозенъ ограничитель на личната свобода, но сѫщевременно е полезна сила, която като магнитъ прибира отдѣлнитѣ хора около идеята на държавата и ги държи обединени. Подъ предлогъ на това, че всѣки е свободенъ да има свое мнение, мнозина отдѣлни хора и професии прибѣгватъ къмъ непокорство, къмъ разни видове саботажи, стачки и пр., като съ това разстройватъ обществения животъ. Обаче тамъ, гдето законитѣ сѫ строги и се прилагатъ съ строгость, тѣзи своеволия не биха могли да иматъ мѣсто. „Отъ наблюденията, правени въ разнитѣ части на Европа и Америка, можемъ да извадимъ заключение, казва Хидингсъ, че въ общество, чийто животъ представя безспирно стремление къмъ материалистични цели и гдето спечеленитѣ пари служатъ за мѣрило на успѣха въ живота, тамъ винаги сѫществува рѣзко различие между успѣлитѣ и неуспѣлитѣ класи и експлоатация на беднитѣ отъ богатитѣ. Експлоатация сѫщо така безсърдечна и безмилостна, каквато е експлоатацията на слабитѣ отъ силнитѣ“.

Тази нерадостна, но вѣрна картина на обществения животъ може да бѫде поправена само съ ограничителни мѣрки и чрезъ нравственото усъвършенствуване на човѣка. Съвременната държава схваща таза основна грѣшка на миналото и, като се стреми да даде пъленъ изразъ на духовното единство на народа, прилага необходимитѣ срѣдства, за да премахне най-първо контраститѣ въ обществения животъ и да даде на народния организъмъ необходимата по количество и качество душевна храна за неговото хармонично и прогресивно развитие. Въ тази си дейность, като регулаторъ на народния животъ, съвременната държава ограничава наистина личната свобода, но това тя върши, за да осѫществи друго сѫщо така полезно начало за живота—справедливостьта,което, както вече казахме, е първото условие за хармонията между хора съ вече издигната култура. Съ огледъ на това държавата създава такива закони, чрезъ които всѣки, който допринася съ нѣщо да се поддържа жизнеността на народа при хармония на всичкитѣ му органи, да може отъ своя страна да се радва на напредъка и благата на общото, безъ да го

ощетява съ нѣщо. Тогава законитѣ не могатъ да не засегнатъ още по-отблизу свободата на човѣка, на наемодателя, напримѣръ, когато опредѣля наема на имота си, свободата на работодателя, когато опредѣля надницата на работника си, свободата на последния, когато иска възнаграждение за труда си, и пр.

Такъвъ характеръ има и военното задължение. По всичко изглежда, че човѣкъ не е по природа воинствено животно. Това се вижда отъ най-простия фактъ, че страхливостьта е инстинктъ, който се срѣща по-често, отколкото смѣлостьта, и че страхътъ отъ смъртьта е едно основно състояние въ човѣшкото съзнание. Обаче чрезъ изкуствено въздействие това съвсемъ естествено положение се промѣня въ презиране на смъртьта. Съ примѣръ, съ възпитание, чрезъ влиянието на съответни морални идеи, на които се дава голѣмо значение отъ обществото, или чрезъ нѣкои силни чувства, може да се измѣни или да се помрачи съзнанието. Първобитниятъ човѣкъ сигурно не е обичалъ да напада, когато е имало рискъ за живота му или когато е нападалъ, той е вѣрвалъ въ превъзходството на силата си и въ безопасността си. У цивилизования човѣкъ положението е друго: у него вече има лични фактори, които го принуждаватъ да се бие дори когато съзнава, че е по-слабъ. Тѣзи фактори се очертаватъ подъ видъ на амбиция, лична честь, нѣкакъвъ идеализъмъ, къмъ които трѣбва да прибавимъ и външнитѣ фактори, каквито сѫ законитѣ, общественото мнение, наградитѣ и пр., които сѫщо принуждаватъ човѣкъ да се хвърля съ устремъ срещу сигуренъ рискъ за живота му.

Първобитниятъ човѣкъ не е билъ съзнателенъ герой. Ако нѣкога е проявявалъ геройски действия, той е вършилъ това случайно и отъ невежество, затова въ подвига му нѣма лична гордость и слава. Съвсемъ другъ е подвигътъ на цивилизования човѣкъ. Той отива съзнателно срещу смъртьта, схващайки предварително всички опасности, затова въ подвига му има геройство, истинска храбрость и заслужена слава. Така само може да се обясни, защо старитѣ гърци сѫ почитали толкова много героитѣ и защо сѫ ги считали за полубогове или родени отъ богове. Въ подвига на героя тѣ сѫ виждали нѣщо необикновено, а съ това сѫ приемали, че човѣкъ по природа е страхливъ и миролюбивъ. Предъ тази истина явно е, че войната е нѣщо противъ природата на човѣка, че въ основата си тя е едно принуждение, което се дължи на неговитѣ нужди, на нуждитѣ на обществото и на особеноститѣ изобщо на живота, щомъ е изпълненъ съ опасности. „Държавата, казва съ право Ф. Енгелсъ, е организъмъ, който се проявява чрезъ две сѫществени особености, които ги е ималъ винаги и които само той може да ги има, а именно: властьта да налага на всички граждани задължения и строго установе-

нитѣ закони, и властьта да събира сжщо така принудително, необходимитѣ ѝ срѣдства и да ги използува по свое разбиране. Държавата е, следователно, организъмъ, чиято принудителна сила се проявява подъ две форми: закони и данъци".

*

Въпросътъ за народната свобода става по-сериозенъ и по-чувствителенъ, когато се разгледа подъ освѣтлението на външнитѣ влияния, когато се засѣга държавниятъ суверенитетъ. Държавниятъ суверенитетъ е изразъ на идеята за пълна държавна независимость, на пълна народна свобода. Обаче, въпрѣки теорията на международното право, и тази свобода не сжществува въ съвършена форма, особено за малкитѣ и слаби народи. Действуващитѣ международни договори, приети доброволно или принудително, сж ограничения, които наистина направляватъ отношенията между народитѣ, но сжшевременно поставятъ живота и развитието имъ въ известни рамки. Колкото международниятъ животъ става по интензивенъ и по-широкъ, толкова взаимностьта въ отношенията става по-неизбѣжна, по-наложителна и държавитѣ се принуждаватъ все повече да се съобразяватъ съ свѣтовнитѣ разбирания, които ограничаватъ свободата на държавната дейность и засѣгатъ въ различна степень държавния суверенитетъ. Обстоятелство, което е причина за международнитѣ недоразумения и тъй чести войни. По този въпросъ ето какво пише нашиятъ познатъ ученъ Л. Владикинъ въ труда си по „Общо държавно право".

„Боденъ ясно и категорично опредѣли суверенитета като абсолютна и постоянна власть... Обаче теорията влѣзе въ противоречие съ фактитѣ. На писателитѣ се налагаше задачата да примирятъ теорията съ действителностьта. И тѣ създадоха теорията на „ограничения суверенитетъ", на „относителенъ суверенитетъ" и др. Създаденъ като политико-историческо понятие, суверенитетътъ е много лесно податливъ на измѣнения, вследствие въздействието на вжтрешни и външни политически фактори... Срѣдновѣковнитѣ държави не бѣха суверенни и все пакъ бѣха държави. Сжщото можемъ да кажемъ и за сѫвременнитѣ външно зависими държави... Следователно, суверенитетътъ не е необходимъ белегъ на държавата. Тогава кой е сжщественията неинъ белегъ? Теоретицитѣ отговарятъ: правото да властвува, държавната власть да се самоустройва, да се самосъздава и пр. Суверенитетътъ има, съ други думи, по-ясна линия, когато се упражнява вжтре въ страната. Тукъ той е върховенъ факторъ, макаръ че е поставенъ въ положение да се самоограничава... Абсолютно суверенна ли е държавната власть? Ние видѣхме, че дори вжтре тя не е такава, освенъ чисто формално—въ историческата действителность тя е винаги повече или по-малко

ограничена, по съображения нравствени политически и стопански. Такава е държавата и вспрѣдъ семейството на другитѣ държави... По съображения политически и стопански всѣка държава е принудена да самоограничава външния си суверенитетъ"...

Ако казаното е едната страна на въпроса за народната свобода, другата му страна е — доколко народътъ като съзнателно цѣло има възможность да разполага съ себе си и да върши онова, което желае и намира за добре по отношение на вжтрешния си животъ. Разглеждайки тази страна на въпроса, човѣкъ се докосва до онова сжществуващо отъ вѣкове положение, което се нарича управление, действителность, свързана силно съ вида и степеньта на народната свобода, на народнитѣ свободи. Не е случая да разглеждаме историята на властьта. За нея вече споменахме бѣгло, че е оправдана психологически, че сжществува и ще сжществува, защото е житейска необходимость и пр. Въ случая е нуждно да припомнимъ, че въ основата си властьта е срѣдство, за да се хармонизира животътъ на множество хора, като ржководи и урегулира проявитѣ имъ чрезъ правото и силата си да ограничава и поощрява действията имъ съ огледъ на тѣхния общъ напредъкъ и благоденствие. Този фактъ е, следователно, друго посегателство върху абсолютната форма на народната свобода, отъ който се е родила нуждата за безусловна подчиненость и за длъжности къмъ народната общность.

Наличието на тѣзи две противоречиви въ тѣхната психологическа страна положения е било поводъ за безспирни взаимни търкания и борби, на кървави междуграждански разпри, които именно потвърждаватъ, че въ живота на народитѣ има нѣщо особено, което прѣчи на хармоничното имъ сжществуване. А това особено нѣщо е изключително отъ психологически характеръ, защото се изразява въ стремежа на властьта къмъ една по-абсолютна форма на управление и въ стремежа на народа къмъ извоюване на повече и по-широки свободи. Историята на всички народи е изпълнена съ този видъ спорове, понеже народитѣ изобщо не обичатъ тиранията и, щомъ я чувствуватъ съ недоволство, тѣ по инстинктъ или по съзнание търсятъ да се освободятъ отъ нея, да си извоюватъ права и свободи. Безбройнитѣ революции и преврати сж изразъ именно на този вѣченъ споръ между правителството и народа, между подчиненостьта и свободата. Вследствие на тѣзи вжтрешни недоразумения и на съзнанието на хората, че едното и другото положение сж еднакво необходими и полезни за напредъка и мирното съжителство, че единъ народъ не може да се развива като маса, ако нѣма достатъчно строго управление съ необходимитѣ ограничителни права и ако нѣма достатъчно полезни свободи, то затова всѣки народъ е потърсилъ и намѣрилъ най-подходяща форма за вжтрешното

си управление. Това разбирателство между власть и народъ е постигнато благодарение на обстоятелството, че народътъ добилъ най-после мѣстото, което му принадлежи въ държавата, добилъ суверенни права — да разполага съ себе си и да ограничава както силата на властьта, така и собствената си свобода. По този начинъ понятието народна свобода добило и тукъ една относителна форма, къмъ която всѣки гражданинъ се нагажда доброволно или неохотно, но винаги като се подчинява на общата воля, имайки предвидъ общитѣ интереси и народното добро.

Формитѣ на различнитѣ управления сж известни. Тѣхното прилагане е въ зависимость отъ преобладаващитѣ идеи въ епохата и отъ културното равнище на всѣки народъ отдѣлно. А това показва, че стълбицата на народнитѣ свободи е различна у разнитѣ народи и че и тукъ относителностьта е въ сила. Трѣбва, следователно, да заключимъ, че **за да има хармония въ вжтрешния животъ на единъ народъ необходимо е самъ народътъ да ограничи стремежа си къмъ крайна свобода съ огледъ на по-висши блага, отколкото благото отъ своеволната свобода, каквото благо е държавната независимость, народното достоинство, всестранниятъ напредъкъ и пр.**

Когато народътъ е принуденъ да изпълнява безпрѣкословно волята на властьта, безъ да се обръща внимание на исканията, на чувствата и на културнитѣ му нужди, тогава се казва, че властьта е тиранична, че народътъ преживява дни на робство. Това положение е отъ еднакво почти значение, дали то се дължи на чуждестранна власть, или на своя власть, защото въ единия и другия случай народътъ е лишенъ отъ свободитѣ си. Въ историята има много случаи, когато малки и голѣми народи сж прекарвали вѣкове подъ чужда власть, безъ да роптаятъ срещу управлението. Такова е било положението, напримѣръ, на народитѣ, които сж влизали въ границитѣ на Римската империя, на античната персийска държава, на Руската империя, на Великобритания и пр. А има случаи, когато народи сж били тиранизирани отъ собственитѣ имъ управления, та е трѣбвало да водятъ кървава борба, за да се освободятъ отъ тѣхъ. Такива сж случаитѣ въ повечето европейски държави въ началото на 19-я вѣкъ. Времената на абсолютната монархическа властъ, на властьта на аристократическата класа или на Западната черква сж най-мжчителнитѣ години за народитѣ, защото тѣ сж били безправни роби и като такива живѣли сж въ държавата само да плащатъ данъци, да се биятъ съ враговетѣ на управницитѣ си и да работятъ за изхранването най-първо на висшитѣ класи и после на себе си. При това положение може да се говори за държавна независимость, но не може да се каже, че е имало народни свободи. Такова е било положението на народитѣ

презъ Срѣднитѣ вѣкове, такова е положението и сега въ болшевишка Русия.

Държавна независимость и народни свободи сж две понятия, които не винаги се включватъ. Единъ народъ може да нѣма самостоятелна държава, но да притежава достатъчни народни свободи, какъвто е билъ случаятъ съ чехския и хърватския народъ въ границитѣ на Австро Унгария. И обратно, единъ народъ може да има държавна независимость, но да е лишенъ отъ нѣкои народни свободи, както е въ Ромъния и въ Русия. Тази историческа истина иде да докаже, че народната свобода е положение, което има свои условия, за да бжде истински фактъ, и че въ него има сериозна психологическа предпоставка. А именно, **единъ народъ не може да се стреми къмъ държавна независимость или да я пази, ако не чувствува нужда отъ нея, ако нѣма достатъчно развито народностно съзнание и народностна гордость и честь.** Тѣзи чувства не могатъ да бждатъ достатъчно силенъ потикъ, за да иска народътъ да извоюва политическата си свобода съ кървава борба, ако не ги чувствува болезнено засегнати отъ страна на чуждия властникъ. Когато единъ народъ нѣма здраво вжтрешно сцепление, нѣма съзнание за своята духовна цѣлость и нѣма стимули, които да го тласкатъ къмъ действие, не може, разбира се, да иска единодушно народни свободи, какъвто е билъ случаятъ съ българския народъ презъ време на турското робство. А ако въ такъвъ случай се прибави и липсата на народни водачи, тогава такъвъ народъ е сигурно обреченъ на дълго робство, какъвто е примѣрътъ съ индийскитѣ народи.

Поради царещото невежество и трудното общуване на хората презъ годинитѣ на древностьта, а и по-късно, много народи сж живѣли подъ чужда власть, безъ да правятъ въпросъ за народностни права и свободи,като сж считали положението си за нормално, а нѣкога и за изгодно. Причината на това състояние се обяснява съ непознаването изобщо на народностното начало, съ навика да се понася търпеливо строгостьта на режимитѣ и съ слабитѣ културни нужди. Дългото робуване подъ властьта на деспотитѣ убива достоинството у човѣка, убива неговия стимулъ къмъ напредъкъ и го принижава до едно низко равнище на примирение съ лишенията и неправдитѣ. Такъвъ смазанъ духовно човѣкъ не може тъй лесно да се съвземе, да съзнае че има права, и да ги съзнае дотолкова, че да е готовъ да се жертвува за тѣхъ. И затова въпросътъ за лична свобода, като въпросъ сравнително новъ въ живота на човѣчеството,е плодъ на вече издигната лична и обществена култура.

Сжщото може да се каже и за народъ, който се радва на държавна независимость, но е лишенъ отъ достатъчно вжтрешни свободи. **Народъ, който нѣма съзнание за своя-**

та цѣлостность, който живѣе като пръснато стадо, безъ колективно чувство, безъ съзнание за масовата си сила и безъ да чувствува нужда отъ права и културни свободи, такъвъ народъ не може да дири и да се бори за нѣщо, което не познава и не чувствува. Народъ, който е свикналъ съ безправието, не може да разбере добритѣ страни на правото и да му се радва. Народъ, който е свикналъ съ лишенията, не може да използува и да цени благата. Народъ, който тъне въ невежество, не може тъй лесно да прогледне, за да вижда по-хубавото и да го желае. Такъвъ народъ не може тъй лесно да вдигне глава и единенъ да се бори за нѣщо, което му е чуждо, което не познава и не разбира. Добъръ примѣръ въ това отношение сж тъкмо поколѣнията въ Русия, израстнали подъ болшевишкия режимъ.

Отъ това следва, че държавната независимость, както и народнитѣ права и свободи, могатъ да станатъ общо народно желание, народни ценности и да бждатъ пазени съ цената на упорита борба само когато тѣ не сжществуватъ като празднн форми и голи фрази, а изхождатъ отъ здрави общонародни чувства, каквито сж народностното съзнание, действително чувствуваната народна гордость и честь и зрѣлата обичь къмъ Родината. Когато всѣки гражданинъ може съ готовность да се изправи предъ дилемата „свобода или смъртъ". Подчертаваме последната мисъль, защото твърде много се злоупотрѣбява у насъ съ израза „народна свобода", твърде много се е парадирало и парадира съ него преди и следъ Освобождението и почти винаги е билъ употрѣбяванъ като възбудително срѣдство, безъ да му се създаде здрава предпоставка, та да действува ефикасно, да има сила да направи борбата за народна свобода до крайность упорита и да постигне онази степень, която нашитѣ революционери сж схващали, за да я турятъ като свещенъ девизъ на знамената си. Безъ тази предпоставка личната свобода ще стои винаги на по-предно мѣсто отъ държавната и народната свобода, а това значи да имаме недостатъчно предани и упорити защитници на Отечеството и у мнозина да се таи престжпната мисъль — „безразлично ми е, ако ще би границата да мине край плета ми", изказана отъ нѣкой дързъкъ бѣглецъ отъ фронта, но която добре рисува това, което искаме да кажемъ.

Последицитѣ отъ свободата

Следъ като разгледахме сжщината на личната и народната свобода и приехме, че тя е естествена душевна склонность за всѣко сжщество и особено за човѣка, следъ като видѣхме накратко и нейната приложна форма въ практическия животъ и пр., нека спремъ вниманието си върху последи-

цитѣ отъ нея върху живота на личностьта и на народа. По този въпросъ би могло да се каже много, защото борбата за свобода е имала и има свои доводи, които сж разнообразни споредъ условията, при които нуждата и борбата за нея се е развивала. Обаче всички доводи могатъ да се сведатъ къмъ една основна цель, къмъ свободно осжществяване на единъ основенъ резултатъ — постигане на все по-нови и по-нови положения, които правятъ живота по-лесенъ, по-радостенъ, по-интересенъ, по-щастливъ и пр. Или, съ други думи, къмъ напредъкъ, изразенъ въ свободно преминаване отъ едно старо положение къмъ по-ново съ огледъ на нѣщо по-хубаво, по-удобно, съ огледъ изобщо на блага, които въ момента сж желани.

Тъй разгледани последицитѣ отъ една широка, почти абсолютна свобода, личностьта и народътъ биха дали просторъ на вроденитѣ си положителни и отрицателни качества, проявитѣ на които биха били наистина свободни, неограничени, но човѣкъ би билъ като перо въ въздуха, носенъ споредъ вѣенията на промѣнчивитѣ му желания. Неговото развитие би приличало на развитието на дивъ храстъ, който расте тъй или инакъ споредъ волята на непонятнитѣ за него сили. При такива неограничени и произволни възможности за развитие човѣкъ би могълъ да извърши полезни дѣла, но би могълъ сжщо така да извърши и много неполезни и вредни дѣла, които въ резултатъ ще неутрализиратъ първитѣ; тогава животътъ би билъ вѣчно колебание ту напредъ, ту назадъ, безъ да може фактически да се очертае нѣкакъвъ сигуренъ напредъкъ. Това именно обстоятелство е причина загдето обществото е потърсило срѣдства, за да ограничи отрицателнитѣ прояви на човѣка, дори само да си наложи ограничения, но да осигури свободния пжть на полезнитѣ начинания.

Мненията на виднитѣ личности на науката относно общественостьта на човѣка и духовния напредъкъ сж най-различни и дори противоречиви — едни признаватъ, че човѣкъ е обществено животно, а други отричатъ това, като казватъ, че той е такъвъ по принуда. Едни твърдятъ, че има напредъкъ, а други се мжчатъ да докажатъ, че нѣма напредъкъ въ духовното развитие на човѣка и че видимиятъ напредъкъ е последица отъ силното въздействие на обществото. Ние сме наклонни да приемемъ последното разбиране като по-близко до действителностьта, макаръ да не сподѣляме крайното му отрицание, че човѣкъ не е направилъ нищо по отношение на душевното си развитие. Наистина, човѣкъ не е промѣнилъ много душевната си страна, защото стореното отъ природата не се видоизмѣнява тъй лесно, още повече, че човѣкъ е билъ

че трѣбва още много да се работи, за да се подготви както трѣбва общото въстание.

Завръщайки се въ Букурещъ, Стамболовъ заварилъ голѣмо разединение между членоветѣ на Централния комитетъ и оставката на Ботйова. При това положение Стамболовъ заедно съ други още революционери се оттеглили въ Гюргево и тукъ съставили новъ комитетъ, гдето Стамболовъ вземалъ предно мѣсто. Преценявайки външното и вжтрешното политическо положение въ момента, комитетътъ решилъ да се обяви общо въстание презъ пролѣтьта на идната 1876 г. На Стамболова било възложено да организира и ржководи въстанието въ първия по значение революционенъ окржгъ — В. Търновския. За негови помощници били изпратени Христо Караминковъ и Георги Измирлиевъ. Работата въ окржга закипѣла. Навсѣкжде младежьта се раздвижила, особено въ по-голѣмитѣ села, но, както е известно, всички чети били отблъснати и унищожени отъ турската редовна войска и башибозука, обаче следъ сериозна съпротива. Следъ този новъ неуспѣхъ Стамболовъ се върналъ пакъ въ Влашко и тамъ чакалъ развитието на събитията, понеже Априлското въстание не останало безъ последици за участьта на българския народъ.

Георги Д. Измирлиевъ е родомъ отъ Г. Джумая; завършилъ образованието си въ Цариградъ, гдето станалъ учитель въ българското училище. Подготвяйки общото въстание, Ботйовъ чувствувалъ нужда отъ военни инструктори, за да се даде на революционеритѣ едно що-годе военно обучение, и затова привлѣкълъ Измирлиева въ Букурещъ. Въ 1875 г. билъ изпратенъ да работи въ Търновския революционенъ окржгъ. Поради избързването на въстанието въ Тракия Търновскиятъ окржгъ не билъ още готовъ да приложи съ точность изработения планъ за съсрѣдоточение на четитѣ отъ опредѣленитѣ села, вследствие на което нѣкжде настанало смущение и безредие. Такова било положението въ Горна-Орѣховица, което било влошено и отъ това, че имало предателство. Въ този именно моментъ Измирлиевъ билъ заловенъ отъ турската полиция и после обесенъ.

Петъръ Пармаковъ е родомъ отъ с. Градецъ (Котленско). Следъ като свършилъ селското училище, по волята на родителитѣ си станалъ овчарь въ Добруджа. По-късно отишълъ въ Тулча и отъ тамъ въ Одеса, гдето постжпилъ въ военното училище. Презъ май 1875 г. той билъ произведенъ подпоручикъ и назначенъ въ пехотния полкъ въ Николаевъ. Както въ Одеса, така и въ Николаевъ, Пармаковъ влѣзълъ въ допиръ съ българскитѣ родолюбиви кржжоци и се въодушевилъ отъ идеята да посвети живота си на дѣлото за освобождението на отечеството му. Когато въ 1876 г. се замислило

цитѣ отъ нея върху живота на личността и на народа. По този въпросъ би могло да се каже много, защото борбата за свобода е имала и има свои доводи, които сж разнообразни споредъ условията, при които нуждата и борбата за нея се е развивала. Обаче всички доводи могатъ да се сведатъ къмъ една основна цель, къмъ свободно осжществяване на единъ основенъ резултатъ — постигане на все по-нови и по-нови положения, които правятъ живота по-лесенъ, по-радостенъ, по-интересенъ, по-щастливъ и пр. Или, съ други думи, къмъ напредъкъ, изразенъ въ свободно преминаване отъ едно старо положение къмъ по-ново съ огледъ на нѣщо по-хубаво, по-удобно, съ огледъ изобщо на блага, които въ момента сж желани.

Тъй разгледани последицитѣ отъ една широка, почти абсолютна свобода, личността и народътъ биха дали просторъ на вроденитѣ си положителни и отрицателни качества, проявитѣ на които биха били наистина свободни, неограничени, но човѣкъ би билъ като перо въ въздуха, носенъ споредъ вѣренията на промѣнчивитѣ му желания. Неговото развитие би приличало на развитието на дивъ храстъ, който расте тъй или инакъ споредъ волята на непонятнитѣ за него сили. При такива неограничени и произволни възможности за развитие човѣкъ би могълъ да извърши полезни дѣла, но би могълъ сжщо така да извърши и много неполезни и вредни дѣла, които въ резултатъ ще неутрализиратъ първитѣ; тогава животътъ би билъ вѣчно колебание ту напредъ, ту назадъ, безъ да може фактически да се очертае нѣкакъвъ сигуренъ напредъкъ. Това именно обстоятелство е причина загдето обществото е потърсило срѣдства, за да ограничи отрицателнитѣ прояви на човѣка, дори само да си наложи ограничения, но да осигури свободния пжть на полезнитѣ начинания.

Мненията на виднитѣ личности на науката относно общественостьта на човѣка и духовния напредъкъ сж най-различни и дори противоречиви — едни признаватъ, че човѣкъ е обществено животно, а други отричатъ това, като казватъ, че той е такъвъ по принуда. Едни твърдятъ, че има напредъкъ, а други се мжчатъ да докажатъ, че нѣма напредъкъ въ духовното развитие на човѣка и че видимиятъ напредъкъ е последица отъ силното въздействие на обществото. Ние сме наклонни да приемемъ последното разбиране като по-близко до действителностьта, макаръ да не сподѣляме крайното му отрицание, че човѣкъ не е направилъ нищо по отношение на душевното си развитие. Наистина, човѣкъ не е промѣнилъ много душевната си страна, защото стореното отъ природата не се видоизмѣнява тъй лесно, още повече, че човѣкъ е билъ

и ще бѫде господарь на себе си, напълно свободенъ да мисли и да чувствува. Но затова обществото, което действува изключително по внушение на разума и съ огледъ на други по-висши съображения, може да наложи волята си и да ограничи вреднитѣ човѣшки прояви. И тъкмо това е гаранцията за общочовѣшкия напредъкъ. Ако е нуждно да конкретизираме особеноститѣ на напредъка като понятие и фактъ, ще си послужимъ съ думитѣ на Максъ Нордау — „Напредъкътъ създава на видъ две противоречиви положения — отъ една страна, той прави човѣка по-независимъ, по-свободенъ и по-способенъ да се прояви, да се очертае като личность, а отъ друга страна — възстановява между отдѣлнитѣ хора твърде важна за тѣхъ връзка, разкѫсването на която ги поставя въ положение да бѫдатъ по-неразвити и по-лошо защитени". Тѣзи две основни последици отъ напредъка не сѫ нищо друго, освенъ най-свободно нагаждане на човѣка и на обществото къмъ даденитѣ условия за сѫществуване.

Тъй поставенъ въпросътъ за напредъка, а именно, като последица на една ограничавана, но направлявана свобода, заслужава да кажемъ нѣколко думи за напредъка, дължимъ на личната свобода. Споредъ ученитѣ личниятъ напредъкъ е последица отъ просвѣтлението на човѣка, отъ добититѣ знания, макаръ тѣ да сѫ въ най-обикновена форма. А напредъкътъ въ знанията е резултатъ на свободно наблюдение и умозаключение, което личността извършва споредъ степеньта на умственото си развитие. Увеличавайки свободно знанията си, човѣкъ почналъ да използува най-първо собственитѣ си способности и възможности, които дотогава не сѫ му били известни, а следъ това използувалъ силитѣ и благата на природата по единъ все по-задоволителенъ начинъ; почналъ да отбѣгва вредното и опасното, да увеличава приятноститѣ и радоститѣ отъ живота, да премахва онова, което не му се харесва, и да увеличава траенето на живота си, като се предпазва отъ онова, което вреди на здравето му. Непосрѣдственияътъ резултатъ отъ разширяването на знанията е, както казватъ хората на науката, утилитаренъ, т. е. съ огледъ на нѣкаква полза, но сѫщевременно той е и мораленъ.

Резултатътъ отъ добититѣ знания е мораленъ, защото знанието повдига най-първо самочувствието и самосъзнанието на човѣка, а заедно съ това поражда и развива чувството на свобода, на независимость, на правда, на право. Знанието му дава по-голѣмо съзнание за неговото достоинство, то събужда неговата единъ видъ съпротивителность срещу егоистичното влияние или настойничеството на други хора, особено ако това влияние има за цель да го използува подъ нѣкаква форма. Човѣкъ, който се е издигналъ толкова предъ себе си, че всѣко чуждо мнение или твърдение подлага на преценката на разума си, или го сравнява съ опита си, не може да

вѣрва и да приеме, че нѣкои хора сѫ родени да живѣятъ съ труда на околнитѣ си, вследствие на което последва новъ стремежъ, ново разширение на човѣшкитѣ свободи. А като се вземе предвидъ, че напредъкътъ изостря човѣшката интелигентность, нѣма съмнение, че последната би му позволила да вижда и да разбира и онова, което не е непосрѣдствено предъ очитѣ му; тогава човѣкъ добива желание да осигурява своевременно свободата си, да предвижда, да съобразява, а съ това, като помага на душевното си развитие, прави напредъка нѣщо още по-сложно и по-дълбоко.

Разширявайки мисъльта на човѣка, знанията го подпомагатъ да увеличава свободно стойностьта на личностьта си и съ това да ограничава склонностьта си да използува безъ нужда или да злоупотрѣбява съ труда на другитѣ хора или съ тѣхната кръвь. Нѣкога знаещиятъ човѣкъ се мисли, че е нѣщо завършено, което е признакъ на високомѣрие, но такъвъ човѣкъ съзнава по-лесно кое му е длъжность, т. е. онова, което трѣбва да стори съ огледъ на другитѣ; и ако го изпълни, той проявява известна добродетель, а ако не го изпълни, става съзнателенъ нарушитель и престѫпникъ. Отъ това следва, че моралнитѣ схващания и задължения идватъ следъ умственото просвѣтление, което имъ разкрива свободенъ пѫть за развитие, макаръ това да не става винаги веднага. По този именно пѫть се е дошло до моралното схващане на Платона — „сладко и достойно е да се умре за отечеството". И какъ нѣма да бѫде достойна такава смъртъ, щомъ човѣкъ знае и се е убедилъ, че самъ по себе си е нищо, че всичко е държавата, отечеството; щомъ по пѫтя на свободното си душевно развитие вече схваща не само държавата като морално величие, но и властника, и духовника, и началника, за което почва свободно да имъ се подчинява. Тази зависимость отива до тамъ, че Хобсъ е можалъ да каже: „Миръ̀тъ е най-голѣмото благо, а свободата е неговиятъ най-голѣмъ противникъ". Той дори вижда въ свободата причината на всички злини и счита, че единственото срѣдство за тѣхното премахване е деспотизмътъ, въ рѫцетѣ на който черквата трѣбва да бѫде единъ отъ инструментитѣ на реда.

Отъ последната мисъль остава впечатление, че съ увеличаването на знанията човѣкъ отива противъ свободната си индивидуалность, срещу господствуващата си личность. Това е само нагледъ така, защото отъ друга страна просвѣтениятъ човѣкъ вижда, че хората сѫ естествено неравни, че по силата на единъ природенъ законъ само силниятъ има преднина въ живота, и пр. Но сѫщо така вижда, че, оставени свободни, слабитѣ намиратъ срѣдства да се противопоставятъ на силнитѣ, а именно като се сдружаватъ споредъ нуждата. Това обстоятелство показва, че тъкмо пробуждането на самосъзнанието въ човѣка го кара да пожертвува часть отъ сво-

бодата си, да влѣзе по своя воля въ състава на общността и, примиренъ, да понася ограниченията ѝ.

Засѣгайки свободата на човѣшкия духъ, трѣбва още да добавимъ, че чрезъ много знания човѣкъ е обременилъ паметьта си съ важни и неважни сведения, които я изхабяватъ и го правятъ да бѫде въ много случаи повръхностенъ и разсѣянъ. Резултатътъ отъ свободното умствено развитие е и това, че душевната дейность на човѣка, разумътъ взема много често преднина по отношение на чувствата, поради което, разсѫждавайки, човѣкъ си създава преждевременно безпокойства и страдания, които нѣкога сѫ излишни, или най-малко не може да се отдаде всецѣло на радостьта си. Въ това отношение мѫчно може да се каже, че свободата е дала на сегашния човѣкъ нѣщо по-добро, отколкото сѫ имали неговитѣ прадѣди. Първобитниятъ човѣкъ е билъ напълно свободенъ. Той се радвалъ, безъ да сѫ го спирали нѣкои странични съображения. Днешниятъ човѣкъ е отрупанъ съ грижи. Той не е свободенъ, вследствие на което се е научилъ да прикрива егоизма, безразличието и грубоститѣ си спрямо другитѣ чрезъ изкуствени любезности, добри обноски и присторена обичь.

Но тамъ, гдето свободното душевно развитие е дало сигурно положителни резултати, е областьта на волята. По този въпросъ Максъ Нордау пише: „Сумата на волевата енергия на човѣка не се е увеличила; но тя се проявява по-малко подъ видъ на избухвания, на буйства, на силенъ устремъ, който преминава бързо, както обикновено става въ по-неразвититѣ народи. Днесъ тази енергия е по-дисциплинирана, регулирана чрезъ други душевни сили и заради това е по-постоянна, много по-способна да даде една методична и полезна работа, отколкото дава дивата и безредна сила на първобитния човѣкъ. Днесъ волята на човѣка прилича на канализирана вода, която тече презъ турбини, които движатъ сложни инсталации, сложни мисли, заключения и действия и е до максимумъ производителна". По този начинъ, ако волевата енергия не е увеличена и не действува съвсемъ свободно, тя е поне дисциплинирана отъ самия човѣкъ и той може да извършва, напримѣръ, съсрѣдоточено наблюдение върху себе си и външния свѣтъ, да проницава съ голѣма дълбочина, да предвижда, да дава по-логични заключения и чрезъ всичкотова да проявява много по здравъ смисълъ къмъ действителностьта и да подготвя по-добро бѫдеще.

Следователно, знанието е важно условие за човѣшкия напредъкъ и затова е необходимо. Освенъ това, **еднаквитѣ познания оеднаквяватъ душевния миръ на хората, ако не напълно, то въ значителна степень, и ги подготвятъ за съвмѣстенъ животъ, гдето при оеднаквени душевни форми ще могатъ да действуватъ свободно и**

съ голѣма вѣроятность за напредъкъ и успѣхъ. Съ други думи, знанията сѫ едно отъ умственитѣ срѣдства, което помага на човѣка самъ и съзнателно да се приспособява къмъ хората и да съдействува свободно въ общия напредъкъ. Освенъ това въздействието на свободата върху душевното развитие на човѣка има грамадно влияние и върху неговитѣ дейности, на първо мѣсто върху извоюването на лични права, като последица на вече издигнато самосъзнание върху свободното имъ упражняване, като удовлетворение на неговитѣ душевни и тѣлесни нужди и като културна необходимость изобщо за живота му. Такива граждански свободи и права съвременниятъ човѣкъ има нѣколко, а именно:

Правото на сѫществуване, което произхожда отъ съвсемъ естественото и свободно желание на човѣка да живѣе. Отъ него следва правото на самозащита и на противодействие на насилието. Правото на частна собственость, което е последица отъ нуждата на човѣка да осигури и да подобри сѫществуването си; желание, което има началото си и въ човѣшкия егоизъмъ, и затова сѫществува съвсемъ основателно. Упражнявано при пълна свобода, това право е създало имотностьта, богатството и е подпомогнало да се развие творчеството у човѣка, съ цель да увеличи възможноститѣ си да трупа повече блага. Правото на женитба и размножение, което сѫщо се упражнява свободно, дори съвременната държава го поощрява. Неприкосвеностьта на семейния домъ е друго право, което осигурява на човѣка спокойствие и свобода на развитие. Право за свободно пласиране на личния трудъ и на разполагаемото време съ огледъ на личното благоденствие. Право на лична просвѣта и образование; на свободенъ изборъ и вѣроизповедание; на свободно сдружаване, освенъ когато то е въ вреда на общността. Право да избира управницитѣ си, отъ което последва приетото задължение да имъ се подчинява. Правото да разполага свободно съ имота и собствеността си, отъ което последва и правото на завещание и наследство, и пр.

Всички тѣзи права на личността сѫ последица отъ съвсемъ свободно проявено желание, продиктувано отъ нуждитѣ на живота и изразено чрезъ настойчивостьта на човѣка да го осѫществи. Въ този личенъ процесъ той иска да има развързани рѫце, да действува съвсемъ свободно. И той е успѣлъ, следъ като по разумъ е изоставилъ онѣзи желания, които прѣчатъ на спокойното съжителство съ околнитѣ хора. Тѣзи желания, като общи за всички хора, били възприети презъ течение на времето и достигнали до положението да станатъ право на личността, т. е. да бѫдатъ признати отъ всички и озаконени. За да се види доколко свободната проява и развитие на тѣзи нужди и желания е нѣщо императивно, ще припомнимъ едно обстоятелство. Мнозина мислятъ, че правата на човѣка се измислятъ и даватъ отъ законодателя,

че чрезъ нарочни закони човѣкътъ и народътъ могатъ да се преустроятъ така, както всѣко въображение пожелае. Това, обаче, се отрича отъ науката. Последната твърди, че законодателтъ не създава, не ражда човѣшкитѣ права, защото е неспособенъ да стори това. Неговата дейность и заслуга се заключава въ това да открие правото, понеже то сжществува въ живота, да го опредѣли, да го оточни и озакони. Както говоритъ сжществува преди да е сжществувала нѣкаква граматика, така и правото е сжществувало преди да се е явилъ законодателтъ и законътъ. Първоначално свободното желание на човѣка добило тежестьта на право, но когато било съзнато, че е нужда и желание на всички хора поотдѣлно то е било негласно признато и прието отъ всички подъ видъ на обичай. Първитѣ законодатели сж били хора, които сж събирали и сж излагали писмено сжществуващитѣ обичаи. Следъ това започнало истинското законодателство, което се състояло въ систематизиране и коментиране на обичаитѣ и тѣхното допълване поради сложноститѣ на развиващия се животъ. По този въпросъ има, разбира се, различни мнения между хората на правната наука, но ние мислимъ, че тъй наречената „школа на естественото право“ основателно твърди, че индивидитѣ се раждатъ надарени отъ природата съ неотнемаеми естествени права, основното отъ които е личната свобода въ различнитѣ ѝ форми.

„Човѣкътъ се ражда свободенъ. Да остане до края на живота си свободенъ е негово естествено право, което никой не му е далъ и, следователно, никой не може да му го отнеме, твърди поменатата шксла. Само доброволно човѣкътъ може да даде на общностьта своята естествена свобода, за да я получи веднага обратно малко ограничена, но затова пъкъ обществено гарантирана . . . Чрезъ своята свободна воля индивидътъ създава държавата, съ цель тя да му гарантира неговитѣ естествени права . . . Съ други думи, макаръ че държавната власть да е по начало върховна и неограничена, има една граница, която тя не може да прекрачи. Тази граница обгражда като крепостна стена индивида и неговитѣ лични естествени права. Тѣхъ именно държавната власть не може да засегне, безъ да изпадне въ насилие“. (Л. Владикинъ — Общо държавно право — стр. 311).

Какво е значението на личнитѣ права за самия човѣкъ е очевидно—тѣ задоволяватъ душевнитѣ му и тѣлесни нужди и подчертаватъ неговата индивидуалность. Нераздѣлно свързанъ съ тѣхъ, той влиза въ състава на общностьта съ цената на нѣкои жертви, безъ, обаче, да се лиши напълно отъ останалитѣ си права, които, напротивъ, ставатъ източникъ на дейности, които постепенно очертаватъ личния и обществения напредъкъ. Колко е голѣмо значението на тѣзи нужди и права би могло да се види, ако си представимъ какво би представялъ животътъ безъ, напримѣръ, правото на лична свобода,

на самозащита, на сжществуване, на частна собственость и пр. Животътъ въ такъвъ случай би билъ лишенъ отъ всѣка динамичность, би заприличалъ на живота на растителностьта и сигурно не би ималъ сегашния си цивилизованъ видъ. Стремежътъ за запазване на тѣзи права, който въ основата си е стремежъ къмъ пълна лична свобода, е вродено достоинство на човѣка, съ което той е преминалъ смѫтнитѣ години на невежеството и робството, но го е запазилъ, за да го наложи най-после на живота като основно начало за всѣки по-сетнешенъ напредъкъ. Кѫтайки това достоинство въ природата си, човѣкътъ ще остане винаги да сжществува съ индивидуалностьта си, безразлично презъ какви държавноправни положения ще премине. А този фактъ е много важно да знае войсковиятъ началникъ, за да не изпада въ заблуждение, че военната дисциплина е всемогѫщо срѣдство, което може да задуши този естественъ стремежъ въ подчиненитѣ му; той може да бѫде ограниченъ подъ една или друга форма, но никога унищоженъ, и ако въ такъвъ случай не вземе участие свободната воля, съзнанието на подчинения, този именно стремежъ ще действува подмолно и ще руши волята на началника и военната дисциплина.

Последната е крайната форма на ограничението, наложено на личностьта отъ интереситѣ на общностьта, защото иска отъ нея върховна жертва — себеотрицанието. Дисциплината би постигнала тази форма само ако бѫде възприета съзнателно, искрено и ако би била прилагана добросъвѣстно. Но ако дисциплината не се изрази въ дълбоко и искрено подчинение, тази ѝ крайна форма има винаги възможность да заобиколи ограничението, защото знае се, че душата на човѣка не се подава на чуждъ контролъ. Въ такъвъ случай военната дисциплина би останала само съ външнитѣ си проявления, т. е. праздна форма и, разбира се, би била несигурно срѣдство за готвената въоржжена борба.

Предъ тази психологическа истина, явно е, **че ограничението на човѣшката свобода чрезъ военната дисциплина трѣбва сжщо така да се постави чрезъ съзнанието на здрава почва и да бѫде резултатъ на свободна лична воля.** Случаитѣ, когато участието на закона се явява като необходимо насилие, сж несъвмѣстими съ истинското понятие на граждански дългъ и военна дисциплина и трѣбва винаги да се очаква обратниятъ ефектъ отъ волята на началника или на обществото. **Трѣбва винаги да се има предвидъ, че когато се докосва свободолюбивото чувство на човѣка, не може да се прави разлика между онова, което е общочовѣшко, и онова, което е военно, защото въ единия и въ другия случай се бърка все въ една и сжща торба, гдето никой другъ не може да властвува безъ съгласието на човѣка.**

*

Последицитѣ отъ свободата на народа, била тя външна или вжтрешна, сѫ твърде голѣми въ положителенъ и въ отрицателенъ смисълъ. Това зависи отъ естественитѣ наклонности и дарования на народа, отъ неговия житейски опитъ и отъ способностьта му самъ да направлява развитието си, като отстранява ненуждното и вредното за напредъка си. Ако си представимъ народъ, който живѣе при пълна свобода, т. е. безъ да бѫде смущаванъ отъ външни ограничения и опасности, у него би се развилъ процесъ обратенъ на онзи, по силата на който се е оформилъ като нѣщо цѣлостно, т. е. процесъ на разпадане. И това не би било нѣщо случайно и трудно, защото знае се, че процесътъ на голѣмитѣ човѣшки образувания се дължи не толкова на нѣкаква центростремителна естествена сила, колкото на съзнатата необходимость отъ защита при появилитѣ се растещи опасности и нужди. Народитѣ сѫ творение на хората, нѣщо, което сѫществува не подъ въздействието на космически закони, а на влияния нови, изникнали по-късно презъ развитието на човѣчеството. Не само това, но въ този процесъ на разпадане би имала дѣлъ и индивидуалистичната психика на човѣка, чийто кржгъ на общественость все остава тѣсенъ, въпрѣки голѣмитѣ идеи за народно и междудържавно общежитие.

Стремежътъ къмъ лична свобода, къмъ частна собственость, къмъ неприкосновеность на семейния домъ и пр. сѫ прояви именно на тази естествена човѣшка склонность. Дори за съвременния човѣкъ обществото и народътъ сѫ по-далечни реалности, по-необятни, нѣща външни, къмъ които има отношения само когато пожелае. Неговото свободолюбие го въздържа да попадне подъ каквато и да било зависимость отъ обществото, особено когато последното го насилва и го кара да пази ревниво господството си надъ своя тѣсенъ егоистиченъ периметъръ. Допустне ли другъ да господствува, тогава той е или насиленъ по нѣкакъвъ начинъ, или самъ е благоволилъ да се съгласи на това. Тази неизличима особеность на човѣшката душа се намира въ най-силна форма въ душата на аскета, на анархиста, на мизантропа, на егоиста и тя е, която води къмъ разединение и несъгласие между хората, а ако бѫде оставена да се шири свободно, докарва пълно раздробение и на народа. Всѣки народъ прилича на скала, която, образувана подъ силата на голѣмо налѣгане, започва да се дроби, щомъ тази сила се премахне, и постепенно се връща къмъ първоначалното си мулекулно състояние.

Тази човѣшка особеность е накарала английския социологъ П. Джеимсъ да дойде до заключението, че за да запази английскиятъ народъ цѣлостьта си трѣбва винаги да живѣе подъ угрозата на сериозна опасность, а когато нѣма такава,

необходимо е да му се създаде. Мнение напълно разбираемо и право, защото познатитѣ въ историята велики държави, като Римската, Персийската, Испанската и др., сѫ почнали да се разпадатъ именно когато сѫ били необикновено могжщи и не сѫ имали непосрѣдствено опасенъ противникъ,

Този процесъ не спира, обаче, само съ това. **Липсата на външна опасность, продължителниятъ миръ, както и натрупанитѣ богатства действуватъ върху човѣка по начинъ, че самъ изгубва строгия контролъ** върху себе си. Тогава вжтрешната дисциплина отслабва постепенно и удобствата, охолностьта, луксътъ и удоволствията ставатъ нѣщо обикновено. Моралътъ отслабва и човѣкъ почва самъ да се разпада, волята отслабва и той се отдава всецѣло на естественитѣ си влѣчения, става робъ на свободолюбието, отхвърля ограниченията на обществото, а общественото мнение изгубва всѣко значение. При такова положение е явно, че народътъ би билъ само физическо цѣло, безъ обща душа и съ значително понизени качества. Такъвъ народъ е готовъ при първото сериозно изпитание да рухне и да стане срѣдство и торъ на другъ по-жизненъ отъ него съседъ. И правъ е Г. ле Бонъ като казва: „Единъ народъ може да загуби много нѣща, но загуби ли душата си, той е загубилъ всичко". А душата на народа е съчетание отъ душитѣ на отдѣлнитѣ хора и то не само чрезъ общия племененъ произходъ, а и чрезъ общностьта на обичаитѣ, нравитѣ, традициитѣ, вѣрванията, идеалитѣ и съзнанието.

При пълната свобода на хората се нарушава тъкмо това съчетание и народътъ остава постепенно да сжществува само по име, като нѣщо материално, безъ да има здраво съдържание. Такъвъ е билъ случаятъ съ стария Картагенъ, а покъсно и съ неговия завоеватель—могжщиятъ Римъ. А това е лесно обяснимо. Щомъ отпадне моралътъ всрѣдъ народната маса, създава се една особена срѣда, вжтрешното съдържание на която се влошава постепенно вследствие на родилитѣ се нездрави морално поколѣния, отъ които се излжчва сжщо нездрава морално власть, която именно съсипва катастрофално последнитѣ останки отъ народната душа.

Като разглежда въпроса за зачестилитѣ стачки на чиновницитѣ въ Франция и търси причинитѣ на това, Г. ле Бонъ идва до заключение, че причината на това печално обществено явление е сжществуващата въ Франция обществена анархия. По този поводъ той пише: „Опасностьта отъ революционното движение не е само въ възбуденитѣ отъ него буйства, защото тѣ сж кратки, а е главно въ душевната анархия, която е разпространена като чрезъ зараза между всички обществени класи. Отстжпвайки винаги предъ стачницитѣ съ опититѣ си да ги заплашва, правителството е затвърдило у тѣхъ убеждението, че е достатъчно само да се заплаши пра-

*

Последицитѣ отъ свободата на народа, била тя външна или вжтрешна, сж твърде голѣми въ положителенъ и въ отрицателенъ смисълъ. Това зависи отъ естественитѣ наклонности и дарования на народа, отъ неговия житейски опитъ и отъ способностьта му самъ да направлява развитието си, като отстранява ненуждното и вредното за напредъка си. Ако си представимъ народъ, който живѣе при пълна свобода, т. е. безъ да бжде смущаванъ отъ външни ограничения и опасности, у него би се развилъ процесъ обратенъ на онзи, по силата на който се е оформилъ като нѣщо цѣлостно, т. е. процесъ на разпадане. И това не би било нѣщо случайно и трудно, защото знае се, че процесътъ на голѣмитѣ човѣшки образувания се дължи не толкова на нѣкаква центростремителна естествена сила, колкото на съзнатата необходимость отъ защита при появилитѣ се растещи опасности и нужди. Народитѣ сж творение на хората, нѣщо, което сжществува не подъ въздействието на космически закони, а на влияния нови, изникнали по-късно презъ развитието на човѣчеството. Не само това, но въ този процесъ на разпадане би имала дѣлъ и индивидуалистичната психика на човѣка, чийто кржгъ на общественость все остава тѣсенъ, въпрѣки голѣмитѣ идеи за народно и междудържавно общежитие.

Стремежътъ къмъ лична свобода, къмъ частна собственость, къмъ неприкосновеность на семейния домъ и пр. сж прояви именно на тази естествена човѣшка склонность. Дори за съвременния човѣкъ обществото и народътъ сж по-далечни реалности, по-необятни, нѣща външни, къмъ които има отношения само когато пожелае. Неговото свободолюбие го въздържа да попадне подъ каквато и да било зависимость отъ обществото, особено когато последното го насилва и го кара да пази ревниво господството си надъ своя тѣсенъ егоистиченъ периметъръ. Допустне ли другъ да господствува, тогава той е или насиленъ по нѣкакъвъ начинъ, или самъ е благоволилъ да се съгласи на това. Тази неизличима особеность на човѣшката душа се намира въ най-силна форма въ душата на аскета, на анархиста, на мизантропа, на егоиста и тя е, която води къмъ разединение и несъгласие между хората, а ако бжде оставена да се шири свободно, докарва пълно раздробение и на народа. Всѣки народъ прилича на скала, която, образувана подъ силата на голѣмо налѣгане, започва да се дроби, щомъ тази сила се премахне, и постепенно се връща къмъ първоначалното си мулекулно състояние.

Тази човѣшка особеность е накарала английския социологъ П. Джеимсъ да дойде до заключението, че за да запази английскиятъ народъ цѣлостьта си трѣбва винаги да живѣе подъ угрозата на сериозна опасность, а когато нѣма такава, необходимо е да му се създаде. Мнение напълно разбираемо и право, защото познатитѣ въ историята велики държави, като Римската, Персийската, Испанската и др., сж почнали да се разпадатъ именно когато сж били необикновено могжщи и не сж имали непосрѣдствено опасенъ противникъ,

Този процесъ не спира, обаче, само съ това. **Липсата на външна опасность, продължителниятъ миръ, както и натрупанитѣ богатства действуватъ върху човѣка по начинъ, че самъ изгубва строгия контролъ** върху себе си. Тогава вжтрешната дисциплина отслабва постепенно и удобствата, охолностьта, луксътъ и удоволствията ставатъ нѣщо обикновено. Моралътъ отслабва и човѣкъ почва самъ да се разпада, волята отслабва и той се отдава всецѣло на естественитѣ си влѣчения, става робъ на свободолюбието, отхвърля ограниченията на обществото, а общественото мнение изгубва всѣко значение. При такова положение е явно, че народътъ би билъ само физическо цѣло, безъ обща душа и съ значително понизени качества. Такъвъ народъ е готовъ при първото сериозно изпитание да рухне и да стане срѣдство и торъ на другъ по-жизненъ отъ него съседъ. И правъ е Г. ле Бонъ като казва: „Единъ народъ може да загуби много нѣща, но загуби ли душата си, той е загубилъ всичко“. А душата на народа е съчетание отъ душитѣ на отдѣлнитѣ хора и то не само чрезъ общия племененъ произходъ, а и чрезъ общностьта на обичаитѣ, нравитѣ, традициитѣ, вѣрванията, идеалитѣ и съзнанието.

При пълната свобода на хората се нарушава тъкмо това съчетание и народътъ остава постепенно да сжществува само по име, като нѣщо материално, безъ да има здраво съдържание. Такъвъ е билъ случаятъ съ стария Картагенъ, а покъсно и съ неговия завоеватель—могжщиятъ Римъ. А това е лесно обяснимо. Щомъ отпадне моралътъ всрѣдъ народната маса, създава се една особена срѣда, вжтрешното съдържание на която се влошава постепенно вследствие на родилитѣ се нездрави морално поколѣния, отъ които се излжчва сжщо нездрава морално власть, която именно съсипва катастрофално последнитѣ останки отъ народната душа.

Като разглежда въпроса за зачестилитѣ стачки на чиновницитѣ въ Франция и търси причинитѣ на това, Г. ле Бонъ идва до заключение, че причината на това печално обществено явление е сжществуващата въ Франция обществена анархия. По този поводъ той пише: „Опасностьта отъ революционното движение не е само въ възбуденитѣ отъ него буйства, защото тѣ сж кратки, а е главно въ душевната анархия, която е разпространена като чрезъ зараза между всички обществени класи. Отстжпвайки винаги предъ стачницитѣ съ опититѣ си да ги заплашва, правителството е затвърдило у тѣхъ убеждението, че е достатъчно само да се заплаши пра-

вителството, за да се добие искането отъ него . . . Така както въ цѣлата буржоазна класа, тъй и въ парламента се е утвърдило едно опасно настроение, което е създало анархичната атмосфера, въ която всички плуваме... Една отъ най-видните характеристики на сегашната латинска душа е отслабването на волята и това ме кара да повторя, че голѣмитѣ народи изчезватъ отъ историята не поради слабата си интелигентность, а поради отслабването на характера имъ.

Сегашната политическа криза има свои причини, а самата тя е причина на много други кризи. Достатъчно е човѣкъ да погледне наоколо си, за да види, че сегашната дезорганизация засѣга моралнитѣ сили на народа, които сж истинската му опора. Криза въ нуждитѣ, които се увеличаватъ много по-бързо, отколкото срѣдствата, за да ги задоволятъ. Криза въ авторитетността, която никой не зачита, а идеята за свобода и равенство отблъсва всѣко превъзходство. Криза въ морала, който се топи, докато престжпността се развива въ голѣми размѣри. Криза въ волята, която се огъва всѣки день. Криза всрѣдъ чиновницитѣ, които сж постоянно недоволни и стачкуватъ. Криза всрѣдъ сждиитѣ, които нѣматъ смѣлость да раздаватъ правосждие. Криза всрѣдъ учителитѣ, които проповѣдватъ анархия, и пр. Синдикатитѣ, които се умножаватъ, проповѣдватъ недоволство и омраза; омраза срещу отечеството, срещу войската, срещу капитала и способноститѣ. Виждайки всичко това, трѣбва, наистина, духовната основа, образувана отъ наследствеността, да е много издръжлива, за да може едно общество, което тъй се разпада, да се задържа още".

„Обществената анархия, продължава ле Бонъ, не се проявява само въ долнитѣ пластове на обществото. Подобно на всѣка духовна епидемия тя е особено заразителна и засѣга по сжщия начинъ и горнитѣ пластове. Тя е последица отъ развилия се подъ една или друга форма антипатриотизъмъ и антимилитаризъмъ. Въ речитѣ си, винаги пълни съ похвали, министритѣ се преструватъ, че не знаятъ, какво антипатриотизмътъ и антимилитаризмътъ сж особено развити въ Франция. Да се прикрива едно зло значи да не се лѣкува. Въпрѣки познатата си въздържаность, председателтъ на републиката Поанкаре не се поколеба, обаче, да посочи въ една своя речь голѣмитѣ размѣри на това зло. Следъ като казва, че тѣзи антипатриоти, които отказватъ да защищаватъ Франция срещу чужденцитѣ, проповѣдватъ съ въодушевение гражданска война, за да възтържествува тѣхната партия, добавя: докато у насъ Херве (виденъ френски социалистъ) не е самъ въ изповѣдването на горнитѣ идеи, въ сжщото време Бебелъ (виденъ германски социалистъ) декларира предъ Райхстага, че ако нѣкой би нападналъ Германия, ако нейното сжществуване би било изложено на рискъ, азъ давамъ думата си, че

всички, отъ най-младия до най-стария, сме готови да вземемъ оржжието и да тръгнемъ срещу неприятеля, защото тази земя е сжщо така наша. Ние ще я защищаваме, кълна ви се, до последния си дъхъ. . . При това различие въ дветѣ социалистически изявления. . . трѣбва да призная, казва Поанкаре, че при сегашното положение на Европа да се говори за антипатриотизъмъ и антимилитаризъмъ значи да се върши най-опасната глупость"**).

Тѣзи мисли на видния френски социологъ иматъ стойностьта на предупреждение за всѣка друга страна, която, плувайки на приятнитѣ води на свободния миренъ и безгриженъ животъ, е почнала да губи здравитѣ вжтрешни връзки, които строгиятъ моралъ на миналото е билъ създалъ. А историята ни посочва множество примѣри за нещастната сждба на народи, които сж тръгнали по този пжть. Тя ни показва, че тѣхниятъ край е обществена анархия, която ги досъсипва. Въ миналото американскитѣ републики бѣха едно общо голѣмо испанско владение, което бѣше крепено съ авторитета на кралската власть и на религията. Но щомъ населението на това голѣмо владение се увлѣкло съ заслѣпление въ печалби и въ безмѣрно трупане на богатства, то поискало да има още по-свободни ржце, за да богатѣе, и постепенно почнало да отрича властьта на Испания, която поглъщала голѣма часть отъ приходитѣ на населението. Започнали революциитѣ и разпадането на презокеанскитѣ испански владения, отъ които се образували 25 отдѣлни републики. Но и образувалитѣ се републики не могли да вирѣятъ спокойно. Скоро започнали вжтрешни борби за власть, за да могатъ образувалитѣ се партии да използуватъ свободно богатствата на разнитѣ страни, а сжщевременно се появили и множество въоржжени чети, които се занимавали съ грабежъ. Анархията била пълна. Въ обществото нѣмало редъ, дисциплина и добитата свобода се извратила въ произволъ, размирици и несигурность за живота и имота на хората.

И тукъ отново ще си послужимъ съ мнението на ле Бонъ, който се изказва въ смисълъ, че народи, които достигнатъ на една по-голѣма висота на цивилизация и на могжщество, бидейки сигурни, че не ще бждатъ нападнати отъ съседитѣ си, почватъ да се радватъ широко на благата, на мира и на благоденствието, което се създава отъ натрупаното богатство, военнитѣ добродетели, придобити презъ годинитѣ на борби и несигурность, почватъ да се изпаряватъ, прекаленоститѣ на цивилизацията пораждатъ нови нужди, егоизмътъ се развива бързо и така този народъ се насочва съ пълни крачки по пжтя на падението. Това твърдение на ле Бонъ съвпада напълно съ мнението на английския социологъ Джеймсъ, който го обяснява по следния начинъ**). „Очитѣ на рибитѣ, които

*) Г. ле Бовъ — Политическа психология.
**) Г. ле Бонъ — Еволюция на народитѣ.

живѣятъ въ пещернитѣ езера, се атрофиратъ, защото по липса на свѣтлина не се използуватъ. Тази атрофия постепенно става наследствена. Духовната структура на хората следва сѫщия физиологиченъ законъ. Мозъчната клетка, която не се използува отъ индивида дълго време, първоначално отвиква отъ известна дейность, а после става неспособна, защото клетката се е атрофирала презъ време на бездействието. По този начинъ душевнитѣ способности, за които е било нуждно много време, за да се развиятъ и оформятъ, могатъ да бѫдатъ лесно загубени. Смѣлостьта, починътъ, съревнованието, предприемчивостьта, другарството и много други качества на характера, добити презъ течение на дълги години, могатъ да бѫдатъ обезценени, обезсилени и заличени много бързо, щомъ нѣма случаи да се прилагатъ и упражняватъ. Така се обяснява, защо на единъ народъ е необходимо много време докато се издигне на високо културно равнище и защо нѣкога е достатъчно сравнително малко време, за да тръгне по надолището на падението . . . "

„Когато се изследватъ причинитѣ, поради които познатитѣ отъ историята стари народи сѫ се разсипали следъ като сѫ имали завидно могѫщество, се вижда, че основниятъ факторъ за тѣхното падение е билъ промѣната въ тѣхната духовна структура вследствие на постепенното понижаване на характера имъ. Въ историята нѣма отбелязанъ нито единъ случай, споредъ който единъ народъ да е пропадналъ поради понижаване на неговата интелигентность. За всичкитѣ минали цивилизации механизмътъ на разложението е единъ и сѫщъ".

Когато човѣкъ спре вниманието си върху сегашното положение на духовния животъ на личностьта и на обществото, не може да не забележи, че сѫщитѣ причини вече застрашаватъ и нашата съвременна префинена цивилизация. Дори къмъ тѣзи причини се добавятъ и други, които се дължатъ на еволюцията, която е станала въ духа на хората вследствие на множество научни открития. Презъ последнитѣ 2-3 вѣка науката обнови изъ основи ржководнитѣ идеи на хората и омаловажи авторитета на дотогавашнитѣ схващания относно религията и обществото. Между многото истини, които съвременниятъ човѣкъ проумѣ, той съзна още и това, че свободата, за която копнѣеше отъ толкова години, не сѫществува въ мечтаната ѝ форма и че той я желалъ такава, защото не е познавалъ причинитѣ, които го правятъ подчиненъ и покоренъ и че по силата на много по-важни нужди съвсемъ естествено условие за всички хора е да бѫдатъ подчинени и покорни. Това начало, колкото да е мѫчно приемливо, обаче то остава основно за всѣки човѣкъ и за всѣко общество и народъ. И много право ле Бонъ заключава — „Истинската опасность за съвременното общество се крие точно въ това, че хората сѫ загубили всѣко довѣрие къмъ

началата, върху които то почива, и не схващатъ тѣхната нужда и стойность". А това обстоятелство е вече признакъ на разположение, дължимо тъкмо на криво разбраната свобода, последицата отъ което, както твърдятъ двамата видни социолози, е сигурното духовно падение и раздробение на народа.

Отъ изложеното става ясно, че ако свободата е едно отъ първостепенитѣ желания и важна придобивка за отдѣлния човѣкъ и за обществения животъ, тя е всѫщность ножъ съ две остриета. Тя може еднакво да издигне единъ народъ на голѣма културна и политическа висота, ако се използува разумно и съ огледъ на добре разбранитѣ интереси на всички хора и на народа като органическо цѣло, а сѫщо така може да го разсипе, да го доведе до положение да живѣе страшни катастрофи, да се самоунищожи и да стане торъ на другъ по-жизненъ, по-съзнателенъ и по-дисциплиниранъ народъ. Кое отъ тѣзи две остриета ще бѫде използувано зависи, наистина, отъ народа, но най-много зависи отъ неговитѣ официални и неофициални ржководители, отъ неговитѣ управници, отъ духовнитѣ му и интелектуални водачи, въ това число и войсковитѣ началници. **Увлѣчени въ сложната техническа работа, последнитѣ не бива никога да се изравняватъ по манталитетъ съ народната маса, защото тѣ трѣбва да я ржководятъ, а затова трѣбва да предвиждатъ.**

*

Но ако резултатитѣ отъ неограничаваната, или по-добре казано отъ недостатъчно ограничаваната свобода сѫ такива, последицитѣ отъ добре използуваната свобода — при редъ, планъ, дисциплина и дълбоко проникновение, при творческото острие на ножа, сѫ твърде голѣми. Въ този случай ограничението на личностьта става нѣщо нормално, съзнато и доброволно възприето, следователно не ѝ прави впечатление и тя твори съ всичкия замахъ на дарованията си. При този случай и участието на обществото и на властьта, като законно признати ограничители, е поставено въ ограничителни рамки, за да не навлизатъ въ областьта на произвола или да злоупотрѣбяватъ съ силата, която иматъ на разположение. Основното за едната и другата страна е — добре разбраниятъ общъ народенъ интересъ, гледанъ презъ призмата на историята, а не съ огледъ само на утрешния день, желанието имъ да работятъ съ пълна пара за осѫществяването му и взаимното зачитане и довѣрие въ отношенията имъ. Безъ тѣзи основни условия, ограниченията на едната или на другата страна биха имали характеръ на насилие, на принуждение, отъ което винаги последва недоволство, недовѣрие и слаба производителность.

Въ страни съ такова разбиране на свободата на първо мѣсто стои здравниятъ моралъ, миналъ въ подсъзнанието на

хората или практикуванъ съ дълбоко съзнание и винаги искрено и добросъвѣстно. Засѣгайки живота на човѣка въ най-разнообразнитѣ му прояви, моралътъ ограничава свободата на личностьта, но сжщевременно създава хармония между хората, понеже оеднаквява въ голѣма степень вѣрванията, идеитѣ и разсжжденията имъ. Колкото да сж промѣнчиви условията на живота, основнитѣ начала на този моралъ оставатъ неизмѣнни, защото ограничаватъ отрицателнитѣ страни на човѣшката психика, които сж вѣчни. Тѣзи основни начала сж еднакви за всички хора отъ всѣко време, защото еднаква е структурата на човѣшката душа. Че това е така се вижда отъ факта, че въ старитѣ свещени книги на разнитѣ народи сж отбелязани все едни и сжщи задължения като синтезъ на поуката отъ вѣковния общественъ животъ. Трѣбва, следователно, сжщитѣ тѣзи начала да ги считаме за основни и презъ бждещитѣ години на човѣшкитѣ общества. И наистина, не виждаме ли, че въ основитѣ на съвременното законодателство сж легнали подъ различна форма познатитѣ на всички „Десеть Божи заповѣди“ съ своитѣ строги запрещения? Само когато тѣзи основни начала бждатъ искрено възприети и бждатъ допълнени съ исканията на епохата, личната и обществената свобода ще има здрава опора, за да се развие въ творчество и общъ напредъкъ.

Какъвъ е резултатътъ отъ такава морализирана свобода се вижда отъ стореното презъ последнитѣ две десетилѣтия въ Германия и Италия, качеството на което е вече изпитано въ огъня на една борба срещу многобройни и опасни противници. Така може да се обясни, защо сжщата Франция, която довчера бѣше горда съ демократичнитѣ си начала и съ националния си девизъ „свобода, равенство и братство“, следъ тежкото поражение, което неотдавна понесе, се отказа отъ тѣзи начала, считайки ги една отъ главнитѣ причини за сполетѣлото я нещастие. Тя възприе другъ девизъ — „семейство, трудъ и отечество“, съ който подчерта голѣмото значение на семейството, на труда и на обичьта къмъ отечеството за сжществуването и бждещето преуспѣване на френския народъ, като сжщевременно признава, че френското семейство не е било на необходимата морална висота, че французинътъ е изоставилъ усиления производителенъ трудъ, за да се радва повече на свободата, и че поради даването преднина на личнитѣ интереси и разбирания задълженията къмъ отечеството, на първо мѣсто обичьта къмъ него, сж били занемарени. Тази промѣна въ разбирането на живота е отъ епохално значение за инакъ даровития френски народъ, а за насъ въ случая е още едно потвърждение, че **зле практикуваната свобода води къмъ разложение на семейството, на обществото, на цѣлия народъ, краятъ**

на което е военно поражение и безброй народни страдания и жертви.

Благодарение на добре разбраната свобода и още подоброто й използуване днесъ Германия се радва на невиждан напредъкъ — напредъкъ духовенъ и материаленъ, личенъ и народенъ, държавенъ и частенъ. Общъ напредъкъ, хармонично развитъ при участието на една просвѣтена и твърда воля, на единъ прозорливъ умъ, който еднакво вижда въ дълбинитѣ на миналото, въ шира на съвременния животъ и въ просторитѣ на бждещето. Въ дълбинитѣ на миналото той е видѣлъ положителнитѣ и отрицателнитѣ особености на германския народъ и е разбралъ грѣшкитѣ и мждроститѣ въ германската история. Въ просторитѣ на бждещето той е видѣлъ образа на една идеална Германия — сигурна и благоденствуваща въ сжществуването си, образа на единъ щастливъ народъ, който прекарва земнитѣ си дни въ честенъ трудъ и радость. Сравнявайки едното и другото, този просвѣтенъ умъ преценява възможноститѣ на настоящето, като съ твърдата си воля потиска отрицателното, а поощрява положителното съ изобилни срѣдства. Покорявайки се съзнателно и искрено на тази просвѣтена и твърда воля, днесъ германскиятъ народъ живѣе въ съгласие и единодушие, обзетъ отъ вѣра въ бждещето и отъ видимо въодушевение, прекарвайки днитѣ си въ трудъ и радостни надежди, при издигната нравствена чистота, при самочувствие на достоинство и честь, което го прави да бжде заслужено гордъ. А германската държава е тъй организирана и благоустроена, че съ право се счита да е „надъ всички“. Наукитѣ и изкуствата сж сжщо на завидна висота и тъй високо ценени, че не би било пресилено, ако се каже, че, подобно на древна Атина, днесъ Германия е свѣтовната академия, гдето идатъ младежи отъ всички страни на земното кълбо да черпятъ най-висшитѣ знания на епохата. Нейното всестранно стопанство и техника сж образецъ и мечта за постижение на близки и далечни народи. А нейната войска учуди цѣлия свѣтъ съ победитѣ си, съ организацията и екипировката си, както и съ стратегията и тактиката си. Висотата на командуването отъ ефрейтора до генералисимуса, както и дисциплината на всички бойци, тѣхната самоотверженость и готовность за саможертва, показани на дѣло, сж изразъ именно на голѣмо гражданско съзнание, на голѣмото сцепление срѣдъ народа и войската и на една търпелива, добросъвѣстна и съвършена мирновременна подготовка. И въ това отношение германскиятъ народъ стои начело и служи за примѣръ на малки и голѣми народи. И всичко това Германия е осжществила не чрезъ завоевания или чрезъ натрупани кюлчета злато, а само съ ума на своитѣ водачи и съ съзнателната дисциплина и производителенъ трудъ на своя народъ.

И наистина, когато човѣкъ си представи, че едвамъ преди два вѣка германскиятъ народъ е билъ раздробенъ на повече отъ 350 малки държавици, че е живѣлъ всрѣдъ лишения и дори мизерия, при това подяжданъ отъ вжтрешни вражди и борби, а днесъ сжщиятъ този народъ е тъй обединенъ, тъй мощенъ, съ толкова висока култура и пр., не може да не се съгласи, **че когато единъ народъ е добре ржководенъ, когато самъ искрено и добросъвѣстно помага на ржководителитѣ си съ всичкитѣ си духовни и тѣлесни сили, че такъвъ народъ го очаква само сигуренъ разцвѣтъ и безопасно бждеще.**

Въпрѣки нѣкои несъвършенства въ характера на нашия народъ и въ използуването на свободата, и той има съ какво да се похвали предъ историята и предъ съвременността. Въ сравнително кжсо време той е постигналъ значителни резултати въ областьта на всички клонове на културния животъ и надмина въ всѣко отношение вчерашнитѣ си завоеватели и най-близкитѣ си съседи. Наистина, това се дължи на скрититѣ му дарования, но сжщо така и на свободата, която народътъ има да разполага съ себе си. Има народи, каквито сж тѣзи въ Африка, които сж имали и иматъ широка лична и обществена свобода, но досега не сж отбелязали особенъ напредъкъ въ живота, напротивъ, още сж считани, че сж въ полудиво състояние. Този фактъ се обяснява единствено съ това, че тѣзи народи нѣматъ достатъчно добри заложби, за да процъвтятъ при свободата, която сж имали, и гаранциитѣ, които европейскитѣ имъ господари имъ даватъ. Положението на нашия народъ е съвсемъ друго. Той е преживѣлъ почти петь вѣка въ тежко робство, прекаралъ е толкова години въ невежество и национално безсъзнание, но щомъ го лизна лжчътъ на свободата, той се пробуди скоро отъ дългата летаргия. Подобно на жизнено зърно, което е стояло дълго време всрѣдъ мразъ или безъ почва и щомъ бжде поставено въ топла почва неговитѣ жизнени сили се пробуждатъ, така и българскиятъ народъ даде веднага признаци на националенъ животъ, щомъ султанитѣ бѣха принудени да дадатъ правдини, малко свобода на подвластнитѣ имъ християнски народи.

При тази основна и много сжществена предпоставка нека видимъ съ нѣколко само думи, какво дължи нашиятъ народъ на свободата. Споредъ мнението на наши и чужди историци положението на българския народъ подъ двойното робство къмъ края на XVIII вѣкъ може да се охарактеризира като безнадеждно, тъй като дотогава гръцката патриаршия била направила твърде много за обезличаването на българитѣ като отдѣленъ народъ. Името българи било дори изчезнало отъ официалнитѣ книжа, а въ разговоритѣ се чувало много рѣдко. Въ предѣлитѣ на Турската империя, казва Д. Мишевъ,

имало градска и селска неграмотна маса, проста и озлочестена, която говорила български езикъ, но не сжществувала българска община, български центъръ, който да я представя официално и да носи името ѝ. България сжществувала като географски терминъ, но не сжществувалъ официално български народъ. Въ Мизия, Тракия и Македония имало българи, но почти никой отъ тѣхъ не знаелъ народностьта си. Съ една дума, къмъ това време и по-късно българскиятъ народъ билъ обърнатъ въ маса безъ минало, безъ съзнание, безъ име и, разбира се, безъ идеали.

При такива мрачни условия започнало националното пробуждане на нашия народъ. Причинитѣ за това пробуждане сж нѣколко, обаче най-сжществена отъ тѣхъ е тази, която първа запалила искрата на народностното осъзнаване въ българското население. А тази причина е появилата се наново омраза срещу гърцизма вследствие на засилената денационализаторска политика на патриаршията чрезъ алчнитѣ за пари и фанатични шовинисти фенерски владици. Това чувство породило идеята за освобождение отъ гръцкото духовенство и отъ гръцкитѣ учители, толкова повече, че и приетитѣ реформи въ Турция олеснявали това повсемѣстно опомняне на българското население. Така започнала борбата за черковна и училищна свобода въ името на българщината, успѣшниятъ край на която борба е първиятъ и най-ценень плодъ на освободения духъ. Отъ тукъ нататъкъ вече последвала идеята и за политическа свобода, както и желанието да се изгради личниятъ и общественията животъ на по-съвършени духовни и материални начала.

И наистина, докато въ края на 18-я вѣкъ нѣма нито едно българско училище въ цѣлата българска земя, въ навечерието на Освобождението, т. е. въ продължение на 80 години, въ страната ни вече имало стотици първоначални и гимназиални училища. Д. Мишевъ пише, че въ 1876 год. въ Мизия, Тракия и Македония имало 1892 градски и селски първоначални мжжки и женски училища, когато къмъ сжщото време броятъ на училищата въ съседнитѣ страни билъ — въ Гърция — 1468, а въ Сърбия само 565. А следъ Освобождението, до края на 19-я вѣкъ, цѣлата страна, заедно съ останалитѣ още подъ робство Македония, Тракия и Добруджа, е брояла толкова много училища, че е нѣмало градъ и село безъ да иматъ едно или нѣколко училища. Още тогава въ столицата билъ създаденъ Държавенъ университетъ, който постепенно формиралъ всички научни факултети и неодавна празднува половинвѣковното си сжществуване. По този случай нашиятъ университетъ бѣше честуванъ отъ почти всички европейски университети заради неговата кратка, но при-

зната високо научна дейность. Българската просвѣта има сѫщо така своя Академия на наукитѣ, която брои вече видни академици, познати въ чужбина по тѣхната научна дейность, а самата академия стои достойно въ редицата на старитѣ европейски академии. Освенъ това, въ София има множество специални училища, музеи, библиотеки, които заедно правятъ столицата на Третото българско царство да бѫде важенъ просвѣтенъ центъръ.

Сѫщото може да се каже и за българската черква. Напълно обсебена отъ гръцката патриаршия до 1870 год., нашата черква била изгубила до тази дата българския си характеръ и служила като главно срѣдство на гръцкитѣ владици да провеждатъ денационализаторската си политика. Освенъ въ нѣколко манастири, българскиятъ народъ се молѣлъ на гръцки езикъ и слушалъ шовинистичнитѣ проповѣди на гръцкото духовенство. Не само това, но плащанитѣ черковни данъци служели за обогатяване на гръцкитѣ владици и на патриаршията, която щедро заплащала всички онѣзи, които работѣли противъ българщината — учители, свещеници и родоотстѫпници. Следъ тази дата, т. е. следъ признаването отъ султана на българската черковна независимость, положението се коренно промѣнило и то въ едно съвсемъ кратко време. Гръцкитѣ владици, свещеници и учители изчезнали като димъ отъ българската земя, гонени отъ стихийностьта на българската омраза и събудилия се български национализъмъ. Всички епархии и енории били заети отъ пастири българи, а издигнатитѣ съ народни пари черкви били изчистени отъ всѣко гръцко влияние. Като изразъ на народното въодушевение отъ спечелената победа надъ гърцизма и отъ добитата черковна и просвѣтна свобода народътъ почналъ да строи нови черкви и училища. Въ продължение на по-малко отъ единъ вѣкъ, днесъ страната ни има хиляди български православни храмове, последното българско селце има свой божи домъ, за да се моли на български езикъ и да слуша словото на черквата на свой езикъ. Като символъ на българската черковна свобода сѫ независимиятъ черковенъ глава — екзархътъ, а сѫщо и великолепната катедрала въ София — Св. Александъръ Невски, която съ своята красива архитектура и богата иконопись е една отъ рѣдкоститѣ на Балканския полуостровъ.

Българската книжнина е материаленъ изразъ на творчеството на освободения български духъ. Преследвана и унищожавана безмилостно отъ гърцитѣ, и за нея може да се каже, че до началото на 19 я вѣкъ тя не е сѫществувала. Отдѣлни книги и ръкописи, запазени тукъ-тамъ изъ избитѣ на манастиритѣ или изъ чуждитѣ библиотеки, сѫ били съвсемъ забравени, че и днесъ още сѫ непознати, и тѣхното откриване се счита за ценен приносъ къмъ старата ни, тъй цвѣтуща нѣкога книжнина. Къмъ първата четвърть на миналия вѣкъ сѫ се появили първитѣ писмени творения, повечето отъ които

имали религиозно и твърде обикновено съдържание. Успоредно съ развитието на училищното дѣло презъ този вѣкъ се множила и книжнината, но това е ставало все въ едни много скромни размѣри. Следъ Освобождението, когато духътъ и дарбитѣ на българина почнали бързо да се развиватъ, тогава и книжнината почнала тъй изобилно да се плоди въ всичкитѣ си видове и специалности, че днесъ нѣма градъ и село безъ свое читалище и библиотека, безъ книжарници. А Народната библиотека съ своитѣ клонове, както и библиотекитѣ на университета, на Академията на наукитѣ, на Военното министерство и на много други учебни заведения броятъ всѣка една стотици хиляди томове, написани въ по-голѣмата си часть отъ писатели българи изъ областьта на научната и на белетристичната литература. Голѣмъ е списъкътъ на нашитѣ писатели, на българскитѣ интелектуални творци. Тѣ всичкй сѫ гордость на народа и ценни негови синове; но найвидни измежду тѣхъ сѫ: Миладиновци, Маринъ Дриновъ, Христо Ботйовъ, Иванъ Вазовъ, Пенчо Славейковъ, Стоянъ Михаиловски, професоритѣ Любомиръ Милетичъ, Иванъ Шишмановъ, Василъ Златарски и др.

Скокътъ отъ робството къмъ свободата се вижда найдобре въ организирането на българската войска и въ общото държавно благоустройство. Преди Освобождението българскиятъ народъ не е ималъ организирани въоръжени сили. Неговата въоръжена защита била нелегална и се проявявала първоначално подъ видъ на хайдушки чети, съставени отъ по 5—10 човѣка, които отмъщавали на турцитѣ за извършенитѣ насилия надъ българското население. По-късно, когато идеята за политическо освобождение назрѣла и се започнала подготовката на населението за общо въстание чрезъ революционнитѣ мѣстни комитети, въоръжението на населението взело по-широки размѣри, а сѫщо нахлули отъ Влашко и нѣколко по голѣми чети. Къмъ българскитѣ въоръжени сили презъ това време можемъ да отнесемъ и формиранитѣ отъ руското командуване дванадесеть опълчески дружини отъ по 500—600 души, наречени „Българско опълчение“, които взели участие въ Освободителната война (1877-78), и се отличили въ боевете при Ст.-Загора, Шипка и Шейново.

Следъ Освобождението, обаче, била турена здрава основа за организирането на защитнитѣ сили на страната. Ползувайки се отъ свободата, нашитѣ учредители въ Великото народно събрание възприели началото на задължителната военна служба, споредъ което всички способни да носятъ оръжие мѫже трѣбва да минатъ презъ редоветѣ на войската, а въ случай на война да защищаватъ страната, като се жертвуватъ за нея. При това ново положение предстоело да се създаде и да се организира младата българска войска, като за основа били озползувани опълченскитѣ дружини. Развивайки се по-

степенно по количество и качество и въоръжавайки се споредъ възможноститѣ на народа, днесъ българската войска брои нѣколко армии и дивизии, съ необходимитѣ родове войски, добре обучена и снабдена съ необходимитѣ бойни припаси и съ подготвенъ команденъ кадъръ. Нейното развитие е тъй широко, че въ случай на война обгръща цѣлото мъжко население, дори има въ помощь за нѣкои специални служби и множество жени. И затова може безъ преувеличение да се каже, че войската на свободна България е цѣлиятъ народъ, часть отъ който съ въоръженитѣ бойци, а другата часть съ хора, които въ случай на война могатъ да бъдатъ мобилизирани за разни помощни нужди. Тъй организирана и подготвена технически и морално, качествата на нашата войска бѣха провѣрени въ огъня на четири голѣми войни. Въ тѣзи войни тя прояви своитѣ бойни достоинства, като записа въ историята на нашия народъ нови победи и издигна името на България предъ очитѣ на цѣлия свѣтъ. Въ този моментъ народната ни войска е бодъръ и надеженъ стражъ на държавната ни сигурность, подъ която народътъ ни се развива всестранно и крачи самоувѣрено по пътя на напредъка. Нашата войска е рожба на свободата и въ името пакъ на свободата съществува и се развива всрѣдъ съзнанието и обичьта на народа.

Що се отнася до онова, което свободата е дала на страната ни за благоустройството ѝ, то е тъй голѣмо и тъй многостранно, че съ необходими много страници, за да се опише всичко, както трѣбва. Въ това отношение самъ читательтъ ще си помогне, като погледне наоколо си и се взре въ всичко по-особено, което вижда, знаейки, че въ недалечното минало то не е съществувало въ този си видъ или изобщо не е съществувало. Толкова напредъкътъ на страната ни въ благоустройствено отношение е общъ и основенъ. Въ „турско време“ въ България е имало само нѣколко лоши шосета, построени за военни цели. Покрай тѣхъ имало единични телеграфни линии, съединяващи само най-главнитѣ административни центрове; а желѣзопътни линии е имало една отъ Русе за Варна и друга, още недовършена, отъ Цариградъ къмъ София. Градоветѣ били всѣщность голѣми села, съ тѣсни и криви улици, безъ канализация, съ лоши водопроводи и съвсемъ слабо освѣтление. Обществениятъ животъ билъ много ограниченъ и се свеждалъ до рамкитѣ на семейството и на роднинитѣ. Селата били лишени отъ всѣко благоустройство. Къщитѣ били схлупени, едностайни, нехигиенични и покрити съ слама или плочи. Стопанството било първобитно, а производството се свеждало само до най-необходимото за изхранването и обличането на семейството. Затова полетата били голи, необработени и служели за пасище на малки и голѣми стада. Горитѣ били безразборно сѣчени за

гориво и градежъ, тъй като каменовъгленитѣ мини били неизвестни и употрѣбата на въглища не била позната. Индустрията била съвсемъ слабо развита и се свеждала до нѣколко тъкачни фабрики на груби платове и пр. Занаятитѣ били сравнително добре развити, безъ, сбаче, да се вижда нѣкое сложно и тънко изкуство.

Положението днесъ е много промѣнено. Благоустройството на държавата е тъй издигнато, че сравнение не може да се прави. Истинността на това се вижда отъ направеното въ това отношение въ свободна България и въ поробенитѣ довчера македонски селища. Стотицитѣ хиляди километри нови шосета и ж. п. линии, сложната телеграфна, телефонна и пощенска служба и пр. даватъ видъ на нашата страна на съвсемъ европейска държава, много различенъ отъ този, който имаше преди шесть десетилѣтия—видъ на запустната азиатска область. А когато човѣкъ погледне на широкитѣ обработени равнини и хълмове, на хубавитѣ плодни и зеленчукови градини, на развитото скотовъдство, птицевъдство и пчеларство, на новосъздаденитѣ гори, изобщо на новия стопански животъ, ще се убеди, че въ свободна България кипи трудъ, плодътъ на който съ милионитѣ тонове производство, което се изнася въ чужбина съ български желѣзници и кораби. Преди единъ вѣкъ нашиятъ народъ не е познавалъ вносна и износна търговия, защото се е задоволявалъ съ онова малко, което му е било необходимо да преживѣе. Днесъ е съвсемъ друго. Той произвежда съ все сили и затова производството му е разнообразно и голѣмо. Българинътъ е познатъ като честенъ и платежоспособенъ клиентъ и доставчикъ на качествено добра стока на международния пазаръ, поради което внася и изнася материали за стотици милиони левове. А това е най-вѣрниятъ показалецъ за стопанския подемъ на нашия народъ и за постигнатия необикновенъ напредъкъ презъ изтеклитѣ години при пълна политическа свобода. Картината на нашия напредъкъ се вижда най-добре на международнитѣ изложения и пазари, гдето българското производство прави винаги добро впечатление. Тамъ именно, както и на мострената изложба въ Пловдивъ се вижда колко многообразно е постижението на освободения вчерашенъ робъ, какви съ дарованията му и колко много превъзхожда съседитѣ си въ това отношение. И всичко това е постигнато съ усиленъ трудъ, въпрѣки изнесенитѣ четири тежки войни, които сами струватъ милиарди левове и толкова много усилия и жертви.

Народното развитие върви съ ускорени стъпки особено презъ последното десетилѣтие. Благодарение на това, че управлението на страната се освободи отъ прѣчкитѣ, които злеразбраната свобода създаваше, и че държавата се нае съ тежката и отговорна задача да ръководи сама народния и държавния животъ, страната ни ще заличи въ кжсо време оста-

налитѣ следи отъ примитивния животъ на робството и ще може да се изравни напълно съ напредналитѣ европейски държави. Увѣрение за това ни дава напредъкътъ на столицата, която отъ едно най-обикновено селище преди 50—60 години, въ което чужденецътъ е намиралъ мѫчно чисто легло, днесъ има видъ на голѣмъ европейски градъ съ всички културни удобства и завидна чистота.

И всичко това се дължи на политическата свобода и на свободния личенъ творчески починъ.

Напредъкътъ, осѫщественъ отъ българската държава подъ благодатното слънце на свободата, не останалъ незабелязанъ отъ чужденцитѣ. Видниятъ френски писатель Рене Пинонъ пише: „Когато се прекосва Македония или Тракия, щомъ се мине границата на Българското княжество, разликата е тъй поразителна, че се хвърля въ очитѣ на всѣки пѫтникъ. Откъмъ Турско — грамадна печаль се простира надъ зле обработенитѣ поля, по които хората, съ видъ на подплашени животни, като че ли бързатъ да се скриятъ въ схлупенитѣ си колиби. Мине ли се границата, влакътъ съ ускоренъ ходъ прорѣзва богатото Пловдивско поле, сѫщитѣ мѣста, кѫдето преди тридесеть години се извършиха жестокитѣ български клания. Редятъ се едни подиръ други ниви съ жито и царевица, добре напоени оризища, пасбища, по които пасатъ стада отъ крави и биволи. Румелийскитѣ селяни, съ черни кривнати калпаци, те гледатъ въ очитѣ, говорятъ високо, като хора, които се чувствуватъ свободни. Въ въздуха имъ има нѣщо волно и бодро, което само чувството на независимость и на сигурность може да даде. Тукъ човѣкъ има впечатлението, че диша по-свободно, че е стѫпилъ въ Европа, всрѣдъ западна и християнска цивилизация". (Европа и Отоманската империя, стр. 448).

Робство

Робството е състояние противоположно на свободата и затова казаното по-горе върху последната може да се приеме въ обратенъ смисълъ и за робството. Спирайки се върху неговата сѫщина, то отличава веднага като едно много естествено състояние, което сѫществува по силата на единъ основенъ природенъ законъ, който дѣли различнитѣ сѫществувания на слаби и силни и опредѣля отношенията между властникъ и подвластенъ. При такава широка предпоставка робството може да бѫде разгледано като състояние на лично и масово повиновение, като състояние само формално или на силно душевно принуждение, а сѫщо и като подчинение политическо и частно-обществено. Въ този широкъ смисълъ робство е всѣка зависимость на човѣка отъ нѣкакъвъ външенъ факторъ — отдѣленъ човѣкъ или държавна власть, който по

единъ или другъ начинъ ограничава свободната му воля. Това особено състояние на отношенията между хората е последица не само отъ естественото имъ различие, а сѫщо и отъ наличието на обществени нужди отъ всѣкакъвъ видъ, които настоятелно искатъ отъ отдѣлния човѣкъ да направи жертва отъ спокойствието и срѣдствата си.

Тази зависимость между хората е резултатъ или на едно извършено насилие, или на едно несъзнателно влияние, при което зависимиятъ е заелъ неусѣтно мѣстото на послушникъ. Въ последния случай робството е единъ видъ доброволно и затова не се счита обикновено за робство въ тѣсния смисълъ на думата. Когато робството е резултатъ на нѣкакво принуждение, при което единиятъ се налага на другия съ силата и възможноститѣ си, или пъкъ единиятъ се покорява на другия поради това, че съзнава слабостьта си и самъ превива вратъ на покорность, тогава робството е въ истинския си видъ, защото е принуждение и причинява на принудения чувство на недоволство. Разглеждайки така сѫщината на робството, ние го разширяваме като понятие, изразяващо нѣкаква зависимость, и излизаме отъ рамкитѣ на обикновено приетото понятие за робство, т. е. само политическо робство. Това вършимъ, за да се схване по-добре широкото значение на сѫществуващата зависимость въ отношенията на хората.

Робството е състояние на душата, чувство, което, независимо отъ причинителитѣ му, се изпитва все отъ единъ и сѫщъ човѣшки душевенъ центъръ, който реагира все по единъ и сѫщъ начинъ. Недоволство, омраза и борба — това сѫ ограниченитѣ срѣдства на човѣка, съ които си служи при всички случаи, за да се освободи отъ натиска, който се упражнява отвънъ върху душата му. Тѣзи срѣдства, независимо отъ силата имъ, той прилага еднакво, когато е подчиненъ отъ силата имъ, той прилага еднакво, когато е подчиненъ на нѣкой отдѣленъ човѣкъ — майсторъ, властникъ, началникъ и пр., и когато е зависимъ отъ нѣкоя чужда власть. Съ други думи, човѣкъ може да се чувствува еднакво робъ подъ своя народна власть и подъ чужда политическа власть, дори има случаи, когато понася по-леко робството при последната, отколкото на първата. Такова е положението на всички политически емигранти.

Гледайки така на въпроса, човѣкъ трѣбва да вижда около си само роби и робство, като, разбира се, не изключва отъ това число и себе си, защото всички робуваме съ чувствата и мислитѣ си, съ нуждитѣ и желанията си на нѣщо по-силно отъ насъ, което ни е завладѣло и отъ което никога не можемъ се освободи. Този непоколебимъ властникъ е обществото, народътъ, съ своя моралъ, съ идеитѣ и волята си. Всички хора робуваме единодушно на него, безъ да съзнаваме това, безъ да чувствуваме властьта му, нито да изпитваме желание да се освободимъ отъ него, защото сме

свикнали съ този завоеватель и робството подъ него ни е станало вече нормално положение. Така сме свикнали и съ властьта на държавата, която сме възприели като нѣщо съвсемъ необходимо и я понасяме търпеливо съ огледъ на повисши интереси. Дори нѣщо повече, недоволството въ нѣкои случаи отъ тази власть ние неутрализираме съ други чувства, които наричаме добродетели, каквито сж — родолюбието, дългътъ къмъ отечеството, преданостьта къмъ властьта, дисциплината и пр. Такъвъ характеръ би могло да има и политическото робство, щомъ бждатъ налице нѣкои благоприятни за това обстоятелства. Така е било въ миналото, когато националната свобода не е била позната, когато множество народи сж живѣли безропотно въ границитѣ на познатитѣ стари империи и тамъ, всрѣдъ нѣкакво примирение, сж изгубвали постепенно народностнитѣ си отличия, изчезвали завинаги, образувайки нови исторически народи. Така е и днесъ. Защото, какъ може да се обясни сравнително спокойното съжителство на толкова много народи подъ руска и английска власть, ако не съ примирението на тѣзи народи съ едно фактическо положение на политическо робство?

Формалното робство, т. е. робството, което не дразни чувствата на народната маса, което прави впечатление само на хората съ издигнато народностно чувство, е широко разпространено. Такова е робството на колониалнитѣ народи, които сж подъ владичеството на еврепейскитѣ държави, които, пренасяйки съ управлението си и европейската цивилизация, не само не дразнятъ чувствата имъ, но, напротивъ, създаватъ имъ условия за по-сносенъ животъ. Отъ този видъ е било управлението и на стария Римъ, което никога не докосвало религията и обичаитѣ на подвластнитѣ народи, нито ги претоварвало съ тежки данъци или съ физически усилия. Такова робство се понася лесно отъ народа, дори остава незабелязано, поради което може да бжде дълготрайно. То остава незабелязано за народнитѣ маси, защото последнитѣ нѣматъ обикновено висшитѣ граждански чувства, за да се почувствуватъ засегнати отъ липсата, напримѣръ, на народностно държавно управление или че не вематъ участие въ международния животъ. За народнитѣ маси е достатъчно да не се посѣга на нравитѣ и обичаитѣ, на религията, на училищата и езика, на мѣстното управление, данъцитѣ да не бждатъ голѣми, да не се вършатъ злоупотрѣби и насилия отъ страна на властьта и пр. Завоеватели, които сж спазвали тѣзи условия, сж били винаги възнаграждавани отъ подвластнитѣ имъ народи съ спокойствие и дори преданость. Тъкмо такъвъ е случаятъ съ завоеванията на Александъръ Македонски, за когото историята казва, че сами народитѣ отваряли вратитѣ на крепоститѣ си и му се покорявали безусловно.

Другиятъ видъ робство, при което е налице всѣкакъвъ видъ насилия, придружения съ пристрастие и неправда, съ ограничения на най-елементарнитѣ човѣшки свободи и съ посѣгателства върху обичаитѣ и вѣрванията на народа и пр., е най-типичната форма на робството, която е украсила това име съ тежки представи и най-лоши възпоминания. Това е робството, което съставя черната страница отъ живота на човѣчеството, гдето е проявена въ най-висша степень човѣшката жестокость и неправда и което тежи на съвѣстьта на културния човѣкъ съ милионитѣ жертви и потоцитѣ кърви и сълзи, дадени, за да се отврати най-после отъ животинството и безсърдечието си.

Това или онова положение на робството зависи, разбира се, отъ силния, отъ завоевателя, но зависи сжщо така и отъ заробения, отъ неговото културно равнище и отъ общитѣ идеи, които сж въ сила въ момента. Въ миналото, когато хората не сж имали идея за лична и обществена свобода, когато подъ влиянието на традициитѣ и особено на религията сж считали пълната покорность предъ властьта или господаря до степень на обезличаване като положение съвсемъ нормално, робството е сжществувало фактически, безъ, обаче, човѣчеството да е виждало въ това нѣкакво неудобство или нѣщо необикновено. И днесъ дори стотици милиони хора въ Азия, Африка и др. живѣятъ подъ властьта на европейски държави, безъ да чувствуватъ нѣкакво смущение на личната си и народна честь. Тѣзи народи робуватъ, безъ да съзнаватъ, че сж роби, и затова не страдатъ отъ унизителното си положение. Сжщото е и съ милионитѣ негри, които лично сж третирани нечовѣшки отъ господаритѣ си, но тѣ приематъ това положение за редно и, въпрѣки тежкитѣ усилия, на които сж подложени, робуватъ безропотно, доволни дори, че имъ се дава необходимото, за да живѣятъ. Такива хора и народи сж обречени на дълго робство, всрѣдъ което или изчезватъ, или оставатъ да сжществуватъ все тъй културно неразвити.

Съвсемъ друго е положението, когато робството е съзнавано и чувствувано отъ личностьта и отъ народа. Тогава то е въ истинската си форма и е свързано съ естественитѣ си последици — на тайно или явно недоволство и на открита борба. Сжществуването на такова съзнание и на такиви чувства е знакъ на културна издигнатость, знакъ, че у поробения се заражда лично и национално достоинство и честь, че у него се заражда желание за свободенъ животъ и самоувѣреность за самостоятелно действие и развитие. Насилственото потискане на тѣзи душевни усѣщания въ човѣка или въ народа създава състоянието на робство, което въ основата си е нѣщо неестествено, ненормално при вроденото свободолюбие на човѣка. И затова такова робство прави, щото отношения-

та между потисника и потиснатия да наподобяватъ тлѣеща жарава, готова всѣки мигъ да се разпали въ буенъ огънь. При такова положение подвластниятъ страда, желанието му да отхвърли отъ себе си всѣко чуждо ограничение го кара да живѣе всрѣдъ постоянна закана, да дебне господаря си, за да му причинява всѣко зло, или да се пази отъ него съ най-разнообразни потайности. При такова робство онзи човѣкъ или народъ, който по природа е темпераментенъ, предприемчивъ и пр., развива въ себе си борчески духъ, както и всички добродетели, свързани съ борбата. Такъвъ народъ още презъ робството живѣе интензивенъ духовенъ животъ, зрѣе морално и израства национално. А онзи, който е по природа пасивенъ, търпеливъ, нерешителенъ и пр., развива въ себе си други чувства — недовѣрие, прикритость, подозрение, разни хитрости, лъжа, прикритость и пр. Такива хора мѫчно развиватъ социалнитѣ си чувства, оставатъ най-често затворени въ себе си, имайки за ржководство повече личнитѣ си интереси и блага.

Винаги робството, особено дългото и тежко робство, оставя дълбоки следи въ народната душа, които се предаватъ по наследство и подражание и ставатъ толкова характерни, че дълго време следъ освобождението продължаватъ да сѫществуватъ и да се проявяватъ въ народнитѣ дѣла. Освенъ този видъ въздействие, робството влияе и по другъ пѫть на поробения, а именно чрезъ законитѣ, религията, езика, литературата, характера и културата изобщо на владѣещия народъ. Това въздействие е толкова по широко и по-дълбоко, колкото робството е по-дълготрайно и колкото завоевательтъ е по-културенъ, тактиченъ и познава психологическитѣ пѫтища, за да владѣе и асимилира. При умение отъ страна на завоевателя и особено ако има нѣкакво расово сходство между двата народа, робското самочувствие въ покорения може тъй да загасне, че отдѣлниятъ човѣкъ или цѣлиятъ народъ да забрави постепенно миналото си, името си, обичаитѣ и вѣрата си, националнитѣ си особености и най-после да стане напълно приобщенъ къмъ завоевателя си. Така настава процесътъ на асимилирането, при който, разбира се, не може да става дума за робско чувство, за национална омраза и освободителна борба.

Но това положение не настава винаги. Има обстоятелства, които възпрепятствуватъ асимилирането, въпрѣки дълготрайностьта на робството. Тъй, напр., различието въ езика, въ нравитѣ и обичаитѣ, особено въ расата и въ вѣрванията, държи винаги народитѣ на известно разстояние и прѣчи на тѣхното духовно и кръвно смѣшение. Благодарение на тѣзи обстоятелства нашиятъ народъ се запази непокѫтнатъ презъ тежкото и дълго турско робство и показа особена упоритость презъ време на гръцкото духовно робство, макаръ че гърцитѣ полагаха особени грижи, за да го обезличатъ. Петь вѣка той е билъ подъ чужда власть; на цената на много страдания и жертви е изплащалъ духовната и националната си незрѣлость, държавната си наивность, обгарянъ отъ пламъка на неправдата и насилието. Въ общия казанъ на робството били премахнати племеннитѣ вражди и областнитѣ териториални разграничения, били унищожени класовитѣ разграничения, болярството и другата аристокрация загубили първоначалното си значение, богомилството и религиознитѣ борби заглъхнали, много чувства — добри и пакостни, били претѫпени и пр., изобщо българскиятъ народъ билъ подложенъ презъ време на робството на сериозно вѫтрешно политическо очищение, но сѫщевременно се преобърналъ въ аморфна маса, защото постепенно изпадналъ въ идейно безразличие — безъ идеали, безъ почини, безъ вѫтрешенъ общъ националенъ животъ, т. е. живѣлъ всрѣдъ духовна пустота и материални лишения. Но когато започнали вѫтрешнитѣ размирици въ Турската империя и властьта започнал да посѣга на живота и на скромнитѣ срѣдства за преживѣване на българина, тънкиятъ конецъ, на който висѣло примирението му, се скѫсалъ и у българския народъ се зародило желанието за освобождение. Вроденото борческо чувство се пробудило и започнала борбата, за да тури край на робството си.

Следъ тѣзи нѣколко общи разяснителни думи, нека спремъ вниманието си върху тежкитѣ и унизителни за националното ни достоинство години на робство, за да видимъ истинската киртина на личното и народно политическо робство, както и страданията и неправдитѣ, които нашиятъ народъ е преживѣлъ въ миналото си. **Тази картина трѣбва да имаме винаги предъ очитѣ си, за да ценимъ по-добре свободата, та всѣки българинъ да знае какво очаква него и държавата му, ако живѣе безгрижно и нехайно къмъ сигурностьта и защитата на Родината си.** Фактътъ, че България е имала и има още врагове, показва, че тя е изложена на опасностьта на робството, че ако всѣки българинъ не съзнае тази опасность и не вземе мѣрки да подготви себе си и децата си за борба въ името на свещената народна свобода, робството може, неизвестно кога, да ни споходи отново, щомъ враговетѣ тъй отблизу ни дебнатъ.

Политическо робство

Както е известно отъ историята, следъ величието на българската държава по времето на царь Симеонъ Велики, постигнато съ ума и силата на самия царь, съ дисциплината всрѣдъ болярите и народа и съ редицата военни победи, нашата страна изпаднала въ най-тежко положение да бѫде поробена отъ неукротимия си врагъ Византия. Поражение-

то на българската войска било последвано отъ пленяването на царь Бориса II и завладяването на източната половина на България, а разбиването по-късно на войскитѣ ни въ Македония имало за последица завладяването и на западната половина на царството ни. Унижението, което гордата дотогава българска държава понесла при тѣзи два случая, е много голѣмо. Достатъчно е човѣкъ да си представи тази велика и силна държава, която е обгръщала почти цѣлия Балкански полуостровъ и още други земи извънъ него, да се разпадне въ нѣколко години, да се срути като нѣкоя многоетажна постройка поради лошитѣ си основи, за да разбере страшната национална трагедия, която цѣлиятъ народъ е преживѣлъ въ края на 10-я вѣкъ, да си представи падението, сломяването на народностната гордость у добритѣ и родолюбиви граждани, грамадното разстройство въ личния и обществения животъ и то при неизброими страдания и жертви отъ страна на народа.

Но победителтъ не се задоволилъ само съ това. Той искалъ да увеличи славата си, като унижи възможно повече противника си. Въ лицето на български царь той нанесълъ най-тежкото оскърбение на българския народъ, като засегналъ болезнено неговата народностна честь въ момента и предъ историята. По този поводъ нашиятъ историкъ проф. В. Златарски пише: „Навръщане отъ Силистра за Цариградъ императорътъ Ив. Цимисхий се спрѣлъ въ Преславъ, и като арестувалъ Бориса II съ семейството му и братъ му Романа, обявилъ окупиранитѣ отъ него български области за византийски владения . . . Съ унищожаването на политическата независимость Цимисхий унищожи и църковната самостоятелность, като отне патриаршеската титла на българския черковенъ глава . . . Следъ като направилъ тѣзи разпоредби въ Преславъ, Цимисхий продължилъ пѫтя си за столицата съ голѣми трофеи, между които се намирали и всички български царски регалии (отличия) и църковни светини, а Борисъ II съ семейството му и братъ му Романъ повелъ подире си като пленникъ. Въ Цариградъ приготвили великоплепно посрѣщане на победителя и избавителя на империята.

Предъ стенитѣ на столицата гражданитѣ начело съ патриарха, посрещнали императора като го приветствували съ победни прослави, съ златни вѣнци и скиптри, обсипани съ драгоценни камъни. Тукъ тѣ му подарили една колесница, окована съ злато и запрегната съ четворка бѣли коне, на която го молили да се покачи и да поведе триумфалното шествие . . . Императорътъ отказалъ да се покачи на колесницата, а заповѣдалъ да поставятъ въ нея иконата на Богородица, взета отъ България, и подъ нея положили пурпурнитѣ туники и коронитѣ на българскитѣ царе. Самъ възседналъ на бѣлъ пъргавъ конь, следвалъ задъ колесницата . . . Цимисхий отишълъ най-първо въ църквата Св. София, гдѣто пренесълъ въ даръ на Бога великолепната корона на българскитѣ царе. Оттамъ излѣзълъ на форума, гдето на доведения тамъ български царь Борисъ II заповѣдалъ въ присѫтствието на гражданитѣ да снеме отъ себе си знаковетѣ на царската власть, а именно: шапка отъ пурпуръ, пурпурно облѣкло, червени ботуши и пр. . ., а братъ му Романъ билъ следъ това скопенъ и назначенъ на най-обикновена служба“.

Такъвъ билъ краятъ на славното първо българско царство, дължимъ единствено на вѫтрешното разложение на страната и на намалѣлия борчески духъ всрѣдъ народа и войската. Византийцитѣ се радвали, че били избавени отъ опасния си съседъ, който цѣли три вѣка ги държалъ въ напрегнато състояние, като отнемалъ и разрушавалъ владенията имъ и не веднажъ заплашвалъ да унищожи съвсемъ Източната империя. Византийцитѣ празднували превземането на българската столица, поробването на българския царь и падането на българското царство. А въ сѫщото време българскиятъ народъ и българскитѣ първенци, унизени и страшно оскърбени, оплаквали миналото величие и сторенитѣ грѣшки, очаквайки съ страхъ днитѣ на робството. „И наистина, пише В. Златарски, източната половина на царството падна позорно. Борисъ II, последниятъ отъ потомцитѣ на Крума, билъ принуденъ най-унизително да снеме отъ себе си царскитѣ знакове въ подножието на оня сѫщия престолъ, на който неговиятъ дѣдо се домогваше да седне. Каква рѣзка промѣна!“ (История на бълг. държава т. I ч. 2 стр. 625—630).

Падането на западната половина отъ българското царство, макаръ да е станало следъ геройска и епична защита, не било по-безболезнено за българския народъ. И тукъ византийцитѣ били надменни и жестоки и искали на цената на страшно и нечувано отмъщение да заличатъ следитѣ на българската държава и да обезличатъ българския народъ, като го ромеизиратъ. Следъ поробването на източната половина на царството завладяването на западната му половина било по-възможно и византийцитѣ считали, че ще бѫде по-лесно. Обаче срещу тѣхъ билъ смѣлиятъ царь Самуилъ, който съ твърдата си воля и воененъ талантъ имъ показалъ, че това е много трудна работа. Изморена отъ нѣколкогодишната война и главно поради преждевременната смърть на Самуила, западна България била сѫщо поробена. Но тя паднала съ честь следъ 45 годишна съпротива. Въ свръзка съ това второ печално събитие въ историята на нашия народъ проф. Златарски пише:

„Войната въ 1014 година била особено сѫдбоносна за България и българитѣ. Поражението при Бѣласица бѣ за тѣхъ силенъ ударъ. Загубата на Мелникъ билъ втори ударъ, защото това била най-силната и важна българска крепость. Но най-тежкъкъ и сѫдбоносенъ ударъ била смъртьта на царь

Самуила. Известието за поражението и за смъртьта на най-добрия византийски военачалникъ тъй ожесточило императора Василий II противъ българитѣ, че той заповѣдалъ да извадятъ очитѣ на заробенитѣ въ сражението при Бѣласица български войници, които били 15 хиляди, като оставятъ на всѣка стотица по единъ съ едно око, за да води другитѣ, и въ такова положение да ги изпратятъ на царя имъ Самуила. Когато Самуилъ видѣлъ пристигащитѣ ослѣпени войници, въ такъвъ брой и такова жалко положение, не можалъ да понесе страданието, което изпиталъ отъ тази ужасна картина, причернѣло му на очитѣ и падналъ на земята. Следъ два дни се поминалъ".

Четири години следъ смъртьта на този славенъ царь покоряването на цѣла България било свършенъ фактъ. Византийскиятъ императоръ Василий II, който окрасилъ титлата си съ името „Българоубиецъ", се завърналъ триумфално въ Цариградъ. За да подчертае славата си като победитель, а сжщо и покоряването на България, той влѣзълъ въ столицата си съ корона на глава, предхожданъ отъ българската царица Мария, жена на царь Иванъ Владислава, отъ дъщеритѣ на царь Самуила и отъ други знатни българи. Народътъ акламиралъ най-въодушевено императора, той билъ гордъ въ душата си, а нещастнитѣ пленници, цѣли обзети отъ срамъ и мжка, крачели съ наведени глави, унизени, оплаквайки въ мълчанието си загубената честь на цѣлъ народъ. Предъ тѣхния смутенъ погледъ сигурно се е мѣркалъ образътъ на славния Самуилъ, който цѣли 45 години пази и се бори до сетни сили за свободата на българския народъ и, гордъ като българинъ и войникъ, не можа да понесе унижението да види войскаритѣ си слѣпци. Цариградското правителство било особено доволно този день, защото, както казва византийскиятъ историкъ Михаилъ Атталиадъ, „била покорена онази България, която се считала за непристжпна, обширна и непревзимаема; България, която на никого отъ ромейскитѣ императори не бѣ подчинена за дълго време и поради това не давала на Византия почивка . . . " (стр. 790). Обаче личностьта на царь Самуила имала голѣмо значение за по-нататъшната история на българския народъ не само защото отстоявалъ независимостьта на българската държава и свободата на българския народъ въ продължение на още близу половинъ вѣкъ, но още, казва г. Златарски, защото презъ 45-тѣ години, когато ржководилъ сждбинитѣ на българския народъ, той сполучилъ чрезъ многогодишната си и упорита борба съ Василия II да възпита и развие народа си въ духа на свободата, като се противопоставилъ на чужото разрушаващо влияние, и да вдъхне въ него силна омраза къмъ надменната и упорита завоевателка Византия и къмъ всичко византийско; заслуга много голѣма, защото не малко се дължи на нея запазването на народностното

съзнание въ българския народъ презъ време на тежкото и още много опасно византийско робство.

Едвамъ когато народътъ загубилъ държавата си и опиталъ горчивинитѣ на чуждото владичество се опомнилъ напълно и започналъ да крои планове, за да възвърне свободата си, замечталъ да има онова, което ималъ неотдавна, но цената на което не познавалъ по-рано и къмъ което престжпно нехаелъ. Той се опиталъ да спечели свободата си съ борба, но било вече късно, защото условията за въоржжена борба били съвсемъ промѣнени. Мжчно било да се събере войска отъ окупиранитѣ отъ византийцитѣ и разстроени вече области, която да е въ състояние да се бори съ Византия. Както става винаги, при изолирани въстания се даватъ много повече жертви, отколкото при редовна война, понеже едната страна е крайно слаба, а дава поводъ за голѣми опустошения и пожари, безъ да се постигне цельта. При такива случаи щедро се изплаща невежеството и безразличието на народнитѣ маси презъ доброто мирно време, както и недалновидността, слабостьта и безхарактерностьта на народнитѣ водачи. Направенитѣ нѣколко опити за отблъсване на византийцитѣ и за възстановяването на държавната независимость пропаднали напълно и народътъ, както и неговитѣ боляри и войводи, чувствувайки се безпомощни, навели глава предъ тежката робска сждба.

Настанали тежки времена. Лишенъ отъ собствена държава и отъ своя войска, българскиятъ народъ билъ оставенъ безъ грижи и безъ защита. Византийцитѣ, мислейки повече за спокойствието си въ Цариградъ и за приходитѣ си отъ завладѣнитѣ земи, неохотно пращали войски противъ зачестилитѣ отъ северъ нахлувания, понеже трѣбвало да даватъ жертви и да плащатъ на войскитѣ си голѣми суми. Така тѣ изоставяли много пжти българскитѣ земи да бждатъ опустошавани и на българска земя да се настаняватъ нови народи, които стѣснявали българското население и му отнемали земята и имота. Изтощенъ отъ дългитѣ войни и лишенъ отъ водителитѣ си, нашиятъ народъ билъ безпомощенъ да се противопостави на редицата беди, които го сполетѣли *). Още въ 1026 год. Северна България била нападната отъ печенезитѣ, които чергували отвждъ Дунава, като избили и заробили много българи. Въ 1032 год. тѣ минали отново Дунава и въ продължение на две години вилнѣели съ грабежитѣ и убийствата си изъ цѣла България чакъ до Солунъ и Македония. Презъ пролѣтьта въ 1036 год. печенезитѣ извършили три други нахлувания, като унищожавали и палили всичко по пжтя си. Не по-малко населението страдало по това време и отъ грабежитѣ на власитѣ. Откакъ България била подъ визан-

*) Споредъ В. Златарски — История на бълг. държава.

тийска власть, власитѣ почнали по-свободно да навлизатъ въ Полуострова и, ползувайки се отъ това, че въ страната нѣмало сигурна защита, почнали все по-често да грабятъ и да притѣсняватъ населението.

Едновременно съ тѣзи беди българитѣ страдали и отъ византийскитѣ власти, които особено ги измѫчвали съ своитѣ административни, финансови и военни разпореждания. Напр., населението било принуждавано да плаща поземления си данъкъ вмѣсто въ натура, както е било дотогава, съ пари, а това значело да продава производството си на безценица на разни закупвачи-експлоататори, за да нагласи необходимата сума за данъка. Положението се тъй влошило, че, макаръ съсипани, българитѣ отъ бѣлградската область въстанали въ 1040 год., подъ водителството на Петъръ Дѣлянъ. Това освободително движение, макаръ първоначално да се развивало добре, свършило съ неуспѣхъ. Последицитѣ отъ това въстание и отъ извършенитѣ още нѣкои бунтове не били благоприятни за българитѣ. Тѣ имали само една добра страна, че поддържали омразата къмъ визинтийцитѣ. Проявениятъ борчески духъ отъ страна на българитѣ накаралъ византийската власть да бѫде внимателна къмъ тѣхъ, да не ги дразни, понеже вѫтрешното положение не било спокойно и защото българитѣ подпомагали всѣки, който се бори съ цариградското правителство. Но лошото било, че не била само византийската власть, съ която българитѣ трѣбвало да се борятъ. Тѣхъ ги постигналъ новъ ударъ, който ималъ още и тежки стопански последици. Този ударъ билъ новото нахлуване на печенезитѣ.

Поради стѣсненото си положение отвѫдъ Дунава вследствие на натиска отъ руси и кумани печенезитѣ използували замръзналия Дунавъ и въ 1048 год. нахлули въ българска земя. На брой до 800,000 души, тѣ сѫ впустнали да опустошаватъ и да грабятъ придунавскитѣ земи. Отъ самото начало византийскитѣ войски не били въ състояние да ги спратъ, поради което цѣлата тежесть паднала върху гърба на българитѣ, които всрѣдъ такава люта зима трѣбвало да бѣгатъ отъ селата си, за да се спасятъ отъ грабливитѣ и жестоки гости. По-късно тѣ били разбити, но по нѣкакви съображения византийцитѣ намѣрили за по-добре и за по-полезно за тѣхъ, вмѣсто да прогонятъ печенезитѣ отъ Влашко, да ги поселятъ въ България. И наистина, тѣ избрали за новитѣ си граждани срѣдата на българската земя — около София, Нишъ и Овче поле, за да могатъ да действуватъ съ тѣхъ по всички посоки въ случай на въстание отъ страна на българитѣ.

Обаче печенезитѣ не останали спокойни въ новитѣ си селища. Часть отъ тѣхъ се заловили да обработватъ земята, а другата часть предпочела грабежа и нападнала Южда България. После минала северно отъ Балкана и тукъ се настанила, понеже областьта била богата съ гори, вода и пасища,

и оттукъ можала да напада по-лесно Тракия. Започнала петгодишна война между печенези и византийци, придружена съ опустошения и жестокости. Тази война свършила съ миръ за 30 години, като споредъ сключения договоръ завзетитѣ отъ печенезитѣ земи между Дунава и Стара планина били предоставени на тѣхъ. А това значело, че българитѣ отъ Северна България до морето минали фактически подъ още по-тежко робство — на печенезитѣ. Последицитѣ отъ тази наистина варварска война били изпитани отъ българския народъ. Положението на завладѣнитѣ българи било най-печално. Тѣ били не само избивани отъ печенезитѣ, защото воювали срещу тѣхъ подъ натиска на византийцитѣ, но още понасяли всичкия страхъ и ужасъ на печенежкитѣ нахлувания. Свикнали съ скитнишкия животъ, печенезитѣ живѣели подъ шатри и нападали ту една, ту друга область. Изобщо тѣ опустошавали чуждитѣ страни, а своя страна, за която да се грижатъ и да пазятъ, нѣмали и затова били неуязвими, сѫществувайки на гърба само на заседналитѣ и производителни съседи. „Печенежкитѣ орди се пръснали по цѣла България, пише г. Златарски, грабили всичко, каквото имъ падало подъ рѫка. Гдето минавали тѣ или избивали населението, безъ разлика на възрасть, или го заробвали като го подлагали на голѣми мѫки. При такъвъ начинъ на воюване не е чудно, че българскиятъ народъ не показвалъ за дълго време никакви признаци на животъ въ тѣзи страни или пъкъ да мисли за нѣкакви самостойни действия противъ византийската власть“ (стр. 110).

Но робскитѣ неволи на нашия народъ не свършили съ това. Отъ с.-западъ почнали нахлуванията на маджаритѣ, а отъ с.-изтокъ се явилъ новъ варварски народъ, родственикъ на печенезитѣ, наречени узи. На брой до 600,000 души, тѣ преминали Дунава и нахлули въ българскитѣ земи къмъ Солунъ и Македония чакъ до Елада. Навсѣкѫде, гдето узитѣ минавали, грабѣли и откарвали назадъ грамадна плячка. Къмъ тѣзи нови опустошения и разстройства на българскитѣ селища византийскиятъ императоръ останалъ съвсемъ безразличенъ. Като за подигравка къмъ българитѣ, по настояване на правителството, императорътъ тръгналъ въ походъ срещу узитѣ, обаче, вмѣсто да настѫпи съ подходяща по сила войска, той тръгналъ и стигналъ недалечъ отъ Цариградъ само съ 150 души.

„Така българскиятъ народъ, пише г. Златарски, билъ оставенъ самъ да се защищава отъ тежкитѣ удари на разни варварски народи, които немилостиво грабѣли мирното население и опустошавали страната. Проявената незаинтересованость къмъ сѫдбата на покоренитѣ българи отъ страна на цариградското правителство засилвала омразата къмъ визан-

тийската власть, която съвсемъ влошила положението на българитѣ и предизвикала ново въстание . . . Стопанско-икономическото положение било крайно разнебитено презъ време на варварскитѣ нашествия, подъ двойното иго на византийци и печенези, а по-късно и на страшнитѣ узи. Тази материална съсипия подготвяла почвата за националното обезличаване на българския народъ, за което не малко спомагали византийскитѣ управители . . . Всички управители гледали на България като на най-добра покрайнина на империята, за да си създадатъ кариера, а сѫщо и добро материално положение. Освенъ това, България била страната, отгдето се добивала поддръжката на империята, особено за попълване на византийската войска и за поправяне на държавнитѣ финанси . . . Изобщо българскиятъ народъ билъ оставенъ самъ на себе си, безъ да има на кого да се надѣва, защото не останалъ вече никой отъ членоветѣ на царския му родъ, който да го защити отъ своеволията на византийцитѣ“ (119).

Вследствие на всичко това избухнало второ въстание, което било потушено презъ 1073 година. Причини за тази нова несполука има нѣколко, но главната причина се крие, казва г. Златарски, въ отсѫтствието на единодушие и съгласие у самитѣ българи, които се сражавали противъ съотечественицитѣ си. Това странно явление било резултатъ на засилилата се къмъ това време ромеизация, която почнала да пуща своитѣ корени между българското население, особено всрѣдъ горнитѣ слоеве, чрезъ погърчената вече черква и свѣтска власть. Явление сѫщо така печално, което се дължи между другото и на появилото се робско чувство, поради изчезването на националното съзнание и загасването на националната гордость, която народътъ ималъ къмъ края на първото българско царство. Появилитѣ се тукъ-тамъ бунтове замрѣли постепенно и положението съвсемъ затихнало къмъ 1081 г. Но това не било за дълго време. Обезсиленъ, стоейки като съ свързани ржце въ собствената си земя, българскиятъ народъ останалъ зритель на нови нахлувания и опустошения. Той преживѣлъ нападенията на норманитѣ, на кръстоносцитѣ и на куманитѣ, които се поселили въ Добруджа и заграбили много отъ българскитѣ имоти.

Така нещастно българскиятъ нарсдъ преживѣлъ робството си подъ византийска власть отъ 1018 до 1180 година, когато започнало освободителното движение подъ водителството на Асенъ и Петъръ. Но какво е ставало презъ цѣлата тази епоха съ българския народъ? Той не е билъ претопенъ, нито е билъ умрѣлъ за историята си, а всѫщность България и българитѣ сякашъ били изчезнали за живота на Полуострова, защото презъ последния полувѣкъ били крайно пасивни. „Това явление трѣбва да се обясни, казва г. Златарски, отъ една страна съ неговото съвсемъ разстроено стопанско

икономическо положение, до което го бѣха довели ненаситностьта и нуждитѣ на византийския фискъ, като напълно подвластенъ и угнетенъ народъ, който трѣбва да изнесе на плещитѣ си не само такива събития, каквито сѫ били преминаването на кръстоносцитѣ и нахлуването на свирепитѣ и грабливи кумани, но и голѣмата тежесть на всички войни, които Византия водила презъ този периодъ; а отъ друга страна, съ неговото непоносимо състояние вследствие на завоевателната и своеобразна колонизаторска политика на императоритѣ, свързана съ политически и финансови съображения, особено съ желанието да има всѣкога готова войска, и която принуждавала мѣстното население или да се преселва въ градоветѣ, гдето уголѣмявало броя на беднитѣ, или да робува у едритѣ земевладѣлци“. **Такава е участьта на покоренитѣ народи, на онѣзи, които не знаятъ да ценятъ и пазятъ свободата си.**

Прекаленоститѣ въ насилията на византийскитѣ управници дойдоха най-сетне да потвърдятъ една стара истина, а именно, че **когато се засегне по-силно чувството на народнитѣ маси, заражда се общо недоволство и омраза къмъ властьта, почва да се натрупва една тайна сила, която чака своя реактивъ, за да се прояви въ действие, да избухне.** Този реактивъ е обикновено идеята за отхвърляне на насилието, продиктувана отъ вроденото свободолюбие на човѣка. Въ името на тази идея озлобенитѣ духове лесно се обединяватъ и ставатъ способни за борба. Така може да се обяснятъ народнитѣ бунтове и въстания, каквото е било и въстанието презъ 1185 год. на българитѣ подъ водителството на братята Асенъ и Петъръ, въстание популярно, което завършило съ успѣхъ и съ възстановяване на българската държава. Следъ това започнало бързото разширяване на държавнитѣ граници подъ скиптра на Асеновци, което достигнало отново старитѣ си предѣли при великия и мѫдъръ царь Иванъ Асенъ II (1218—1241). Въ сравнително кратко време — около 65 години, българската държава тъй нарастнала, че вече оспорвала могѫществото на Византия, а българскиятъ царь отново замислилъ да седне на византийския императорски престолъ въ Цариградъ.

При такова положение на сила и могѫщество човѣкъ би помислилъ, че следъ преживѣното неотдавна робство и постигнатото величие България ще стабилизира положението си като първостепенна сила на Полуострова и ще тръгне усилено къмъ културенъ възходъ. Обаче случило се обратното; **случило се онова, което обикновено става, когато народътъ и управницитѣ — малки и голѣми — забравятъ поукитѣ отъ миналото и, заслѣпени отъ блатата на настоящето, лекомислено мечтаятъ за по-свѣтло бѫдеще, безъ да се погрижатъ да го подготвятъ.** Случило се

онова, което настава всѣкога, когато народътъ и управницитѣ забравятъ горчивинитѣ и изпитанията на робството, забравятъ житейската действителность и въ кѫсогледството си забравятъ ползата и нуждата отъ борческия духъ, остават да замре най-първо въ самитѣ тѣхъ, безъ да си спомнятъ, че винаги той е сплотявалъ хората и само той осигурява свободата и благополучието на човѣка и на цѣлия народъ. Случило се онова, което винаги е последвало, когато подъ топлото крило на свободата се оставя да се пробудятъ страститѣ и да се развиятъ пороцитѣ. Затова, по липса на достатъчно силни за времето си владѣтели, следъ смъртьта на Ив. Асена II България започнала да отпада, да слабѣе постепенно духовно, докато я сполетѣло отново наказанието на живота, онова, което не може да се избѣгне следъ нередовенъ личенъ и общественъ животъ, а именно — ново завоевание, ново робство.

Презъ епохата отъ X до XIV вѣкъ устройството на държавитѣ било такова, че държавата се състояла отъ отдѣлни полунезависими области, границитѣ на които постоянно се промѣняли, пъкъ и сами тѣ преминавали отъ една държава въ друга. Тѣзи области имали свои владѣтели, които се ползували съ власть и права, приложението на които зависѣло въ голѣма степень отъ авторитета и силата на държавния глава. Когато последниятъ е властническа и смѣла личность, областнитѣ владѣтели били винаги послушни, покорни и държавата била сплотена, здрава, съ добре централизирана власть. Тогава имало въ цѣлата страна миръ и съгласие, а държавата била въ състояние не само да отблъсва всѣко външно нападение, но и да разширява територията си. Когато държавниятъ глава билъ слабъ и недостатъчно дѣенъ човѣкъ, тогава ставало обратното — областнитѣ владѣтели се стремѣли да разширятъ правата си, да станатъ възможно повече независими отъ централната власть, а много често правили опитъ да се домогнатъ и до царския престолъ. При такова положение вѫтрешното раздробение на страната било много естествена последица, вѫтрешнитѣ раздори и непокорства били нѣщо обикновено, превратитѣ и измѣната били винаги възможни и пр., а всичко това пораждало размирици и обща държавна слабость и несигурность.

Тъкмо такова положение почнало да се очертава и въ България следъ смъртьта на Иванъ Асена II, което продължило повече отъ единъ вѣкъ, защото и съседнитѣ държави не били въ по-добро състояние; положение, на което турцитѣ турили край съ своя смѣлъ до фанатизъмъ завоевателенъ духъ. За втори пѫть билъ прекѫснатъ самостоятелниятъ политически животъ на българския народъ, за втори пѫть той не намѣрилъ достатъчно сили,

за да се противопостави на външния натискъ, който билъ единъ отъ най-силнитѣ поради географското положение на България. „Както подъ ударитѣ на руси и византийци по времето на царь Петра, пише Янко Сакѫзовъ, така и този пѫть подъ ударитѣ на турцитѣ ние не виждаме, за съжаление, една мощна, организирана съпротива, която да е отстѫпила и да е изнемогвала подъ ударитѣ на по-голѣмата сила. Но че нападателната сила на Иоанъ Цимисхия и на Мурадъ и Баязида била за пренебрегване, напротивъ, всички исторически преценки говорятъ, че въ единия и другия случай нападателниятъ устремъ билъ въ най-голѣмата си напрегнатость и че твърде е понятно срутването на лошо сглобеното българско здание, стоещо тъй близу до началната скорость на този устремъ. Признавайки това, отъ нашето око не би трѣбвало, обаче, да избѣгне разликата между онази съпротива която единъ Самуилъ оказалъ на Василия Българоубиеца и което сърбитѣ оказали на Мурада, и това разнищване на българската държавна мощь, което забелязваме презъ време на синоветѣ на царь Петра и на Ивана Александра“ (Българитѣ въ своята история — стр. 182).

Тази неиздръжливость и слаба съпротива е обстоятелство, което заслужава сериозно внимание, особено това на военачалницитѣ. Тя има, разбира се, своитѣ причини, които иматъ психологически характеръ, но има и такива, които по онова време сѫ били отъ общественъ характеръ. Поради постояннитѣ войни и нашествия по селата се е ширила обща мизерия, а градоветѣ не сѫ могли да се издигнатъ до положение да могатъ да дадатъ нуждната финансова подкрепа на царя, за да може да поддържа постоянно една добре подготвена войска. Това положение го принуждавало да прибѣгва до евтиното наемане на варварски племена, които сами живѣли съ грабителство. Освенъ това, защитата на страната не била здрава поради измѣнилия се етнически съставъ на населението, прошарено, както видѣхме, отъ разнообразни и враждебни едно на друго чужди племена, настанени отъ византийцитѣ въ предѣлитѣ на българската държава. Къмъ тѣзи причини г. Сакѫзовъ добавя и „постоянната възможность на отдѣлнитѣ и особено на пограничнитѣ феодали да промѣнятъ сюзерена си, или да се издигатъ до независимо положение . . . При такива условия българската феодална войска се стопявала въ време на опасность и не можала да противопостави на врага освенъ едно слабо и незначително съпротивение, като оставяла отдѣлни части и личности да проявяватъ подвизи на храбрость и неустрашимость, а други — да се предаватъ подло и измѣннически на милостьта на победителя“.

Благодарение на всички тѣзи причини българскиятъ народъ попадналъ подъ турско робство отъ 1393 г. и останалъ

въ това положение до 1878 год., т. е. въ продължение на 485 години. Презъ това предълго време станали важни промѣни както въ живота на победителитѣ, така и въ живота на поробенитѣ, които сж интересни и отъ значение за въпроса, който ни занимава. Затова, макаръ и накратко, ще ги отбѣлежимъ, толкова повече, че презъ сжщото това време къмъ турското робство се добавило и духовното робство подъ гръцката черква, което отежнило твърде много положението на българитѣ.

Подобно на византийското робство, и турското започнало съ унижаването на българския народъ въ лицето на неговия царь. Следъ упорита борба въ околностьта на Никополъ царь Иванъ Шишманъ билъ разбитъ и плененъ, следъ което заедно съ семейството си и всички царски скжпоценности билъ изпратенъ като трофей въ лагера на султанъ Мурада. Самиятъ царь билъ затворенъ въ тъмница, гдето, споредъ едни сведения умрѣлъ, а споредъ други билъ умъртвенъ (1388). Петь години по-късно, като превзели Търново, турцитѣ извършили невиждана сѣчь и безчинства надъ населението. Всички видни граждани и боляри били избити по единъ подълъ начинъ въ съборната черква. Самата черква била ограбена, светитѣ таинства били хвърлени на кучетата, а после била преобърната на джамия. Българскиятъ патриархъ Евтимий, духовенъ глава на черквата ни и бележитъ български и всеславянски ученъ, билъ сваленъ отъ патриаршеския престолъ и заедно съ всички по-видни мжже и по-красиви жени билъ отведенъ въ робство. Напущайки столицата, светиятъ старецъ оплакалъ съ сълзи сждбата на отечството. Тжгата на изгнаницитѣ била тъй голѣма, че когато Евтимий билъ отдѣленъ отъ тѣхъ, разиграла се трогателна картина. „Всички паднали въ краката на Патриарха, пише Иречекъ, цѣлували ржцетѣ и дрехитѣ му, а женитѣ туряли предъ него децата си. Евтимий благословилъ народа, увещавалъ изгнаницитѣ да останатъ вѣрни на християнството и, колѣничейки, заедно съ тѣхъ се помолилъ за последенъ пжть съ пасомитѣ си“.

Заробенитѣ били изпратени въ Мала Азия, гдето загинали отъ лишения и отъ меча на турцитѣ. Останалитѣ въ Търново жители били зрители на голѣми жестокости, като мнозина отъ тѣхъ били потурчени. Така, съ превземането на Търново и изгнанието на патриархъ Евтимия българската черква била унищожена, като минала подъ ведомството на византийския патриархъ. Всичко това — пленяването на царя съ семейството му, пленяването на патриарха, унищожаването на българската черковна независимость, умъртвяването на българския царь, а, както нѣкои хронисти пишатъ, и посичането на българския патриархъ сж страшни морални удари върху народната честь и начало на много други унижения на българското достоинство презъ дългото робство.

Съвременници на турскитѣ завоевания казватъ, че ножътъ, огъньтъ, изнасилването, откарването въ робство, обезлюдяването на цѣли области, потурчването и опустошаването на градове, села и стопанства, били обикновенитѣ спжтници на тѣхното нахлуване. А монахътъ Исай описва положението като очевидецъ така: „Турцитѣ се пръснали като вълци въ страната и избивали или отвличали въ пленъ бѣглецитѣ. Въ страната нѣмало нито скотъ, нито хора, нито полски плодове. Въ срѣдата на народа нѣмало нито князъ, ни вождъ, нито избавитель или спаситель. Всичко изчезнало предъ страха отъ турцитѣ. Дори храбритѣ сърдца на юнацитѣ се превърнали въ слаби женски сърдца. Останалитѣ живи справедливо завиждали на умрѣлитѣ“ (Истор. Болг. 431 — Иречекъ). Стремителнитѣ нападения на турцитѣ, както и тѣхнитѣ бързи успѣхи съ решителни резултати създали такъвъ уплахъ, такава отрицателна психоза, че населението страдало и живѣло въ страхъ преди още да бжде нападнато. Българскиятъ народъ, като най-близъкъ до улея на турското нахлуване презъ Дарданелитѣ, Одринъ за Тракия и Дунава, изпиталъ този физически и мораленъ ударъ въ най-голѣмата му сила. Но, за щастие, това положение не продължило много години.

Следъ като населението на Полуострова било окончателно сломено, сами турцитѣ замислили да го успокоятъ, за да го направятъ повече производително, та да се задоволяватъ нарастналитѣ нужди на голѣмата имъ държава. Така постепенно турцитѣ заели мѣстото на управляваща и господствуваща военно класа, а покоренитѣ, раята станали безправна производителна класа — земедѣлци, занаятчии, търговци и пр., която съ труда, потьта и капитала си доставяла всичко, което било необходимо за живота и прищѣвкитѣ на турскитѣ управници и дори на турската народна маса. При това положение българската народна маса останала на своето старо обществено мѣсто, но висшето общество било премахнато. Боляритѣ били избити или продавани въ робство или пъкъ се потурчвали, за да запазятъ живота и имота си. Черковнитѣ и манастирскитѣ земи били отнети и раздадени на заслужили турци презъ войнитѣ. Висшето духовенство отъ български произходъ било сжщо прогонено или избито, а нисшето духовенство преминало подъ управлението на цариградската патриаршия.

Съ други думи, българскиятъ народъ останалъ безъ водачи, билъ подложенъ на тежко политическо и стопанско насилие и билъ „предназначенъ, както пише А. Ихчиевъ по стари турски документи, да изпълнява всички трудни, извънредни, военни, правителствени и обществени задължения, данъци, налози и берии. Той билъ длъженъ съ личенъ безплатенъ физически трудъ, съ безплатно хранене, обличане и отопление да поддържа всичката мюсюлманска полугола сбирщина,

която, като орлякъ на мърша, се нахвърлила отъ дивитѣ страни на Азия въ прекраснитѣ плодородни земи на̀ златна Румелия“ (Известия на Истор. д-во, 1906 кн. 2). Положението, обаче, на българското население се особено влошило, когато по военни съображения турското правителство започнало да населява земята ни съ преселници турци, числото на които въ скоро време достигнало до единъ милионъ. Тѣзи нови поселения нарушили етническия видъ на страната и силно смутили стопанския животъ на българитѣ. Изобщо, споредъ колебанията на политическия и обществения животъ на турцитѣ, положението на поробедитѣ може да бѫде разгледано въ два исторически момента: единиятъ — презъ епохата на турскитѣ далечни завоевания и другиятъ — презъ епохата на държавния упадъкъ.

Наши и чужди познавачи на турското минало сѫ съгласни въ това, че щомъ преминала бурята на завоеванието и военнитѣ операции се пренесли отвѫдъ Дунава, на Полуострова настанало затишие и миръ. Населението се прибрало по селата и домоветѣ си и се отдало на мирна производителна работа. На кървавитѣ междуособици билъ туренъ край и така въ градоветѣ зацарило спокойствие, занаятитѣ почнали да се развиватъ и животътъ тръгналъ по единъ вече уседналъ пѫть. Отъ всичко това населението имало полза, но не по-малко полза имало и турското управление, понеже завоюванитѣ страни се преобърнали на голѣми доставчици на всичко необходимо за живота въ страната, а войската покривала своитѣ нужди съ онова, което намирала въ самитѣ операционни театри. Но българскиятъ народъ ималъ и друга причина, за да намира турското господство презъ първия вѣкъ за по-износно за себе си. Презъ това време богомилското движение било задушено и вѫтрешнитѣ ежби изчезнали. Както се знае, това движение било насочено срещу свѣтското и духовното господство на боляритѣ и висшето духовенство. И понеже тѣзи две съсловия били унищожени отъ турцитѣ, богомилското движение станало безпредметно и борбитѣ били прекратени. Съ премахването на болярството и висшето духовенство за селското население се открила възможность да си създаде едно по-добро имотно положение и да се освободи отъ крепостничеството, въ което се намирало дотогава.

Съ привършването на завоевателния периодъ и особено когато започналъ упадъкътъ на Турската империя положението на покоренитѣ народи се влошило. Българскиятъ народъ и неговитѣ земи, като стоещи на пѫтя на голѣмитѣ войскови движения, особено на разбититѣ войски, преживѣли най-тежко този периодъ. Непознавайки и избѣгвайки всѣкакъвъ земедѣлски, занаятчийски и търговски трудъ, турцитѣ оставили всичката тежесть за изхранването на населението и на войската̀ върху гърба на християнитѣ, на първо мѣсто

върху гърба на българитѣ. Положението се отежнило още и поради обстоятелството, че военната плячка, която въ голѣма степень облекчавала вѫтрешния животъ, вече не идвала да пълни военнитѣ складове и държавнитѣ депа. Свикналъ да живѣе съ заграбената плячка и да господствува надъ покорената рая, турчинътъ не билъ въ състояние да се отдаде на трудъ и затова, когато не воювалъ, започналъ да насилва и да граби покореното мирно население. Така започналъ най-тежкиятъ периодъ на турското робство, който продължилъ около три вѣка. Всички мюсюлмански пришелци, по силата на религиозната си принадлежность, имали права и широки възможности да бѫдатъ дръзки, жестоки спрямо раята и да бѫдатъ ненаказуеми. Затова произволътъ ималъ условия да се шири най-свободно въ турската държава.

Най-тежкъ за християнското население билъ тъй нареченията „кръвенъ данъкъ“ или данъкъ въ младежи, които султанитѣ събирали, за да попълнятъ корпуса на яничаритѣ. „Най-здравитѣ, най-снажнитѣ и най-хубавитѣ момчета отъ 8 до 12 годишна възрасть, пише г. Иречекъ, били отбирани отъ нарочни султански пратеници, които злоупотрѣбявали съ това си назначение, понеже вземали голѣми рушвети и голѣма часть отъ тѣзи деца отивали за продань по пазаритѣ за роби на изтокъ“. Продажбата на роби въ Турската империя била нѣщо обикновено. По този въпросъ г. Янко Сакѫзовъ пише: „Едно описание отъ 1460 година съобщава, че купенитѣ роби търговцитѣ свързвали по 10—12 човѣка на единъ синджиръ и така ги отвеждали на пазаръ. На пазара трѣбвало да стоятъ голи, за да ги разглеждатъ купувачитѣ по-лесно. Карали ги да тичатъ, да скачатъ, да показватъ силата си, за да имъ се даде споредъ това подходяща цена. Често пѫти семействата били разпродавани на разни страни — майката на страна отъ децата, а мѫжътъ на друга отъ жената“. И наистина, българскитѣ пѣсни сѫ запазили тѫжни спомени за подобни турски насилия и до най-последно време оплакватъ „черното турско робство“.

Въ числото на насилията, които българскиятъ народъ преживѣлъ, трѣбва да добавимъ и принудителното частично и масово потурчване на населението, къмъ което турцитѣ прибѣгвали, за да турятъ ржка върху нѣкои важни отъ военно гледище области. Така, напримѣръ, Родопската область, която доминира съобщенията въ низинитѣ презъ Бѣломорието и по долината на р. Марица; С.-източна България и областьта на западъ отъ Преславъ, Герлово, после около Ловечъ, понеже тѣзи области доминирали балканскитѣ проходи, Дунавската равнина и откритото пространство откъмъ Добруджа. Голѣма часть отъ тѣзи потурчени българи сѫ запазили езика си до днесъ и сѫ известни подъ името „помаци“.

Поради всички тѣзи неволи балканскитѣ народи били принудени да наведатъ глава предъ мощьта на Турската империя, която въ единъ моментъ станала опасна дори за голѣмитѣ европейски държави, да се примирятъ съ положението си и да понасятъ съ търпение несносния животъ, изгубвайки мѣрката и представата за нѣщо по-добро. Сиромашията и невежеството претѫпили всѣко по-възвишено чувство и желание и съ това улеснили процеса на примирението. Другитѣ балкански народи, като по-отдалечени отъ Цариградъ и повече въ допиръ съ свободнитѣ европейски държави, не почувствували тъй силно тежестьта на турското иго, както го почувствувалъ българскиятъ народъ, и затова робството оставило най-силенъ отпечатъкъ върху неговата духовна и материална култура. Поставенъ при такива условия, той почналъ да губи постепенно националното си съзнание и билъ предъ прага да умре национално, ако други благоприятни условия не му дошли на помощь.

Животътъ на поробенитѣ се влошилъ още повече, когато Турция започнала да търпи чести неуспѣхи въ външната си политика и поражения въ военнитѣ си походи; когато империята била често раздрусвана отъ вѫтрешни размирици, дължими на недоволни и амбициозни областни владѣтели турци. Презъ тази епоха настанало голѣмо смущение всрѣдъ управляващитѣ турски кржгове, а всрѣдъ турското население се засилила омразата къмъ другoвѣрцитѣ. Причината на този държавенъ упадъкъ е сѫщата, поради която сѫ западали всички голѣми страни издигнати на голѣма висота не чрезъ мирно и културно разширение, а чрезъ бързи военни завоевания, гдето военната слава е помрачила погледа на управляващитѣ, а богатството и бездѣлието сѫ разядали народната душа. Разгалени отъ сравнително леснитѣ успѣхи презъ годинитѣ на завоеванията, турцитѣ, поради религиозния си фанатизъмъ, били много чувствителни къмъ заредилитѣ се поражения, вследствие на което произволно изсипвали омразата и мъстьта си върху мирното християнско население.

„Въ края на 18-я вѣкъ, пише г. Я. Сакжзовъ *), централната власть загубила престижа си. Тълпи яничари живѣли отъ грабежи и насилствено отнемане състоянието на заможнитѣ граждани и селяни, а правителственитѣ агенти злоупотрѣбявали всячески съ своята власть. Мѣстнитѣ паши придобили голѣмо влияние, не се подчинявали на централната власть и влизали въ борба помежду си за първенство и богатство . . . (б. а. настанало съ други думи сѫщото положение, въ каквото се е намирала България въ навечерието на турското завоевание). Всичко това дало възможность на отдѣлни отреди отъ разпущанитѣ войски да се предадатъ на грабежъ и разбойничество, което траяло до началото на 19-я вѣкъ и създало страшната по жестокостьта си епоха на кърджалиитѣ и даалиитѣ. Българскитѣ пѣсни сѫ пълни съ страхотиитѣ на тази епоха. Кърджалиитѣ предавали цѣли мѣстности, села и градове на сѣчь, обиръ, пожари и най-грозни изтезания: набивали на колъ, горѣли живи, разкжсвали на части и пр. Това, което избѣгвало ножа на разбойницитѣ, попадало въ ржцетѣ на редовнитѣ войски, които не по-малко опустошавали страната. Често пѫти областнитѣ паши били съдружници съ разбойнишкитѣ чети . . . Най-вече били пострадали отъ кърджалиитѣ българскитѣ области по дветѣ страни на Балкана и Родопитѣ и въ Македония . . .

Това не стигало. Борбитѣ за първенство и самостоятелность на областнитѣ владѣтели се обърнали нѣкжде въ формени войни. Такива сѫ били борбитѣ между силистренския и русенския паша. Въ Видинъ се издигналъ прочутиятъ Пазвантоглу, срещу когото султанътъ повелъ истинска война . . . Изобщо презъ време на това анархично състояние на турската империя европейскитѣ ѝ области били страшно опустошени и обезлюдени. Много хора били избити, пръснати по горитѣ, избѣгали или се изселили въ чужбина, или се струпали въ градоветѣ и укрепенитѣ мѣста, гдето имало гарнизони отъ редовна войска . . . По байрамитѣ българитѣ били винаги подъ страхъ, че турцитѣ ще тръгнатъ да ги колятъ. Пѫтувайки отъ едно мѣсто до друго, вървѣли винаги по нѣколко души, а търговцитѣ вземали винаги пазачи, които често пѫти били съдружници на разбойницитѣ. Въ сѫдилищата свидетелството на християнина не важело, а сѫдебнитѣ решения се издавали по силата на рушвета. Презъ митницитѣ и градскитѣ бариери не се минавало безъ откупъ. Десетъкътъ билъ продаванъ на посрѣдници, които изсмуквали до капка населението. Населението теглило и отъ непрекжснатитѣ гостувания по селата на войскови части, на административни турски голѣмци и на гръцкитѣ владици. Ангарията не се прекжсвала, а завладяването на хубави ниви, гори или градини отъ мѣстнитѣ или околни турски голѣмци, както и нападенията на богати селяни за кражба, обиръ или за отвличане на хубавици дъщери и снахи били нѣща обикновени. Побоища, насилия, псувни и унизителни обноски отъ турци къмъ раята били съвсемъ нормални отношения. По градини и лозя, по ниви и ливади беззащитни хора не могли да се решатъ сами да излизатъ. Само въ далечнитѣ отъ градове и пѫтища мѣстности раята могла да се чувствува по-свободна, но и тамъ сѫ я настигали нещастията на прелетѣли отдалечъ заптиета, разбойници или просто турски нахалници, които вършели каквото пожелаели.

Това общо положение на българитѣ се влошило още повече отъ преселването въ сeвернитѣ и южнитѣ области на

*) Българитѣ въ своята история — стр. 211—262.

Балкана на голѣмо множество татари (100,000) и черкези (500,000). Това станало следъ Кримската война. Турското правителство принуждавало българитѣ да отстѫпватъ мѣстата си на преселницитѣ, да ги хранятъ и подслоняватъ презъ дълги години. Черкезитѣ били настанени по стратегическитѣ мѣста на Балкана и до последно време сѫ съставяли най-разбойническото население на Турция. Всички тѣзи безбройни неправди, насилия и ощетявания, които тровили на всѣка стѫпка живота на българитѣ, не могли да се уредятъ отъ неискренитѣ реформи на султана и затова оставало единственото срѣдство, за да се излѣзе отъ това положение—борбата.

Другъ нашъ авторитетенъ познавачъ на българското минало презъ епохата на турското робство Димитъръ Мишевъ пише: „Ако край голѣмитѣ пѫтища на западъ се нижатъ богати градове и села, въ Турция презъ 15—18 вѣкъ отъ дветѣ страни на главнитѣ пѫтища, на голѣми разстояния нѣмало село, нито жива душа. Всички оцѣлѣли жители бѣгали далечъ въ отстраненитѣ мѣста, дето движещитѣ се постоянно войски и яничари не могли да ги стигнатъ... Земята била пуста и необработена... Положението на българитѣ било отчаяно. Адамъ Венеръ, който пѫтувалъ въ началото на 17-я вѣкъ, бележи, че отъ Бѣлградъ до Цариградъ по два и три дни не можалъ да види село или кѫща... Изселванията били по-опустошителни за българитѣ отколкото турскиятъ ножъ. Тѣ били постоянни и цѣли крайнини опустѣли. Отъ падането на България подъ турцитѣ до втората половина на 19-я вѣкъ три лами се хранѣли съ българи: първата била турскиятъ ножъ и потурчването, втората — погърчването и третата — изселването и поромънчването. Последнитѣ две сѫ погълнали повече българи, отколкото първата. Презъ периода на турското робство сѫ преселени нѣколко стотинн хиляди българи въ Влашко, повечето отъ които сѫ вече претопени. При такива бѣгания и изселвания не е могло да се мисли за стопански напредъкъ и културенъ животъ. Грижитѣ на всички били едни — да запазятъ живота си. Всичко друго било изоставено. Най-грозни били днитѣ, когато се събирали момчета за яничарския корпусъ. Ужасъ и трепетъ обземалъ населението. Хижи и села опустявали, семействата се пръскали по гори и планини, дето се криели по пещери и пустини съ децата си. Много родители осакатявали хубавитѣ си деца, за да не ги вематъ турцитѣ“ (България въ миналото — стр. 226).

„Причинитѣ за плачевното състояние на Македония лежатъ колкото въ мракобесния турски режимъ, толкова и въ социалното робство, комбинирани въ най-произволенъ физически тероръ надъ българското население. Картината става все по-черна, колкото се отива къмъ центра на Македония. Поради този многостраненъ гнетъ Македония дава ежегодно голѣма емиграция. Има околии, като Дебърската, Ресенската и много други, кѫдето по-голѣмата часть отъ мѫжкото население се намира непрекѫснато въ чужбина, но срѣщатъ се райони, въ които емигрира почти цѣлото мѫжко население отъ 15 до 60 години (Гостиварско, Кичевско и Порѣчие)... По-голѣмата часть при това най-хубавата работна земя принадлежи на едритѣ собственици-беговетѣ, а се обработва отъ безземлени наемни работници или отъ изполичари. Никѫде тѣзи социални правоотношения не носятъ този характеръ на безправие, на безконтролна експлоатация и на физическо и нравствено мачкане на трудещия се човѣкъ... Бегскитѣ богатства сѫ натрупани по пѫтя на злоупотрѣбата, своеволието, насилствения грабежъ и безбожното лихварство... Изполичарьтъ билъ длъженъ да плаща общия данъкъ, да превозва безвъзмездно хранитѣ на бега, да работи ангария опредѣлено число дни презъ годината въ другитѣ му имения да му достави известно количество дърва и пр.“ (Рене Пинонъ — Европа и Отоманската империя).

За това трагично положение на нашия народъ, за неговото национално омаломощавана не по-малко е допринесла и гръцката цариградска патриаршия, която още отъ първия моментъ на нашето заробване отъ турцитѣ се заела да тури ржка на българската самостоятелна черква, за да разшири влиянието си териториално, а по-късно си поставила и друга голѣма задача — да увеличи числено гръцката народность за смѣтка на здравия физически български народъ, като го обезличи национално и го приобщи чрезъ черквата къмъ гърцизма. По този начинъ било е въ сила „двойното робство“, което систематически е задушавало българското чувство. Турцитѣ искали да направятъ отъ българския народъ безмълвна и безразлична рая, а гърцитѣ, винаги хитри и подли, сѫ искали, незабелязано отъ турцитѣ, да се настанятъ въ душата му, за да го обсебятъ национално. Именно затова, като по-безболезнено, но много по-опасно отъ самото политическото робство заслужава да спремъ вниманието си и върху гръцкото духовно робство.

Духовно робство*)

Подъ думата духовно робство е прието да се разбира ограничението върху религиознитѣ вѣрвания и просвѣтата или, както е въ нашия случай, ограничение върху черковната и училищната независимость. Всѫщность понятието духовно робство е по-широко, защото обгръща всичко, което би ограничавало човѣшкия духъ, всичко, което гнети и смущава неблагоприятно духа на човѣка, а такова въздействие може да има и тъй нареченото политическо робство, и обратно, не

*) Споредъ Д. Мишевъ — България въ миналото.

винаги религията и просвѣтата сѫ робство, щомъ сѫ възприети доброволно. Българскиятъ народъ не би въстаналъ противъ гръцката черква, защото въ нея не е виждалъ религиозно различие, както и мнозина българи сѫ се учили въ гръцки училища безъ да почувствуватъ нѣкакво робство, ако въ основата на всичкия ни споръ съ Патриаршията не стоеше желанието на последната да денационализира българския народъ чрезъ черквата и училището, ако последниятъ не бѣше стресналъ и осъзналъ, за да й се противопостави най-решително. Съ това искаме да кажемъ, че двойното робство е такова, защото е упражнявано отъ двама властника, а по сѫщината си едното и другото сѫ предимно духовно робство, ограничение на свободолюбивия човѣшки духъ, а после е политическо, което засѣга само формата. Споръ ни, следователно, съ цариградската патриаршия е чисто националенъ, т. е политически.

Съ падането на българската столица Търново въ 1393 г. турцитѣ унищожили българската патриаршия и българската черковна независимость, като възложили на Цариградския гръцки патриархъ да се грижи и управлява покоренитѣ християнски народи въ черковно религиозно отношение. Четири вѣка по-късно (1767 г.) била унищожена и българската архиепископия въ Охридъ. По този начинъ патриархътъ успѣлъ да подчини духовно подъ властьта си почти цѣлия Полуостровъ и да осѫществи властническото си желание, което не можа да постигне при византийскитѣ императори. Постигнали това, по-късно патриарситѣ си поставили цель да наложатъ на другитѣ християнски народи не само своята йерархия, но и гръцкия езикъ, духъ и култура. Тѣ започнали отъ българитѣ, като най-близкостоещи, най-упорити и най-тежко потиснати отъ турцитѣ. Българската черковна йерархия била скоро замѣнена съ владици гърци и на мѣстото на патриарха Евтимия въ Търново билъ поставенъ веднага гръкъ митрополитъ. „При неочакваната промѣна на работитѣ, пише Тепловъ, възкръсватъ надеждитѣ на гърцитѣ и изниква у тѣхъ великата идея — чрезъ елинизиране на народитѣ на Балканския полуостровъ да могатъ да влѣятъ нови животоносни сокове въ отслабналото духовно гръцко племе, а после да изгонятъ турцитѣ изъ Европа и върху развалинитѣ на турската държава да основатъ силна гръцка империя, която да обедини всички националности на Полуострова. Разбира се, при такива тежнения гърцитѣ трѣбвало да бѫдатъ враждебни къмъ всѣки народъ, който можелъ да имъ бѫде опасенъ противникъ, за да осѫществятъ мечтитѣ си. Българитѣ, които отдавна оспорвали на Византия владението на Балканския полуостровъ, били именно такъвъ противникъ. Затова твърде естествено е, че патриархътъ, като представитель на гръцката идея, употрѣбилъ всички усилия да унищожи българската народность. Съзнаващи безсилието си да спратъ съ материални срѣдства развитието на българската народность, гърцитѣ избрали религията за духовно оръжие . . . “ (Грекоболгарски въпросъ).

Презъ първитѣ два вѣка духовното робство не се чувствувало тъй силно, както презъ 18 и 19-я вѣкъ, когато се събудило и развило гръцкото национално движение и идеята за политическо освобождение Макаръ да имала широки права надъ българитѣ, патриаршията се ограничавала да праща свои епископи на българскитѣ катедри само за да ги подчини и да си създаде доходи. Пращанитѣ епископи презъ 16 и 17 вѣкъ били необразовани, прости хора, малограмотни. Тѣ имали само една грижа — да грабятъ и събличатъ паството си въ името на сана си и да трупатъ богатства. Народътъ билъ студенъ къмъ тѣхъ, мразилъ ги и ги отбѣгвалъ. Католишкиятъ архиепископъ Петъръ Богданъ пише, че „гръцкитѣ митрополити въ България, окръжени отъ яничари, обикаляли селата и събирали „владичината“, като немилостиво връзвали и затваряли ония, които не могли да плащатъ, вземали каквото намирали по кѫщи и вършили хиляди непристойности. Населението се бояло много отъ гръцкитѣ владици, особено отъ тѣхнитѣ грабителства“.

„Пълновластни господари въ българскитѣ епархии и енории, пише Д. Мишевъ, гръцкитѣ владици посѣгали върху най-святитѣ нѣща на българитѣ — църквитѣ, училищата, езика, книжнината и народностьта. Тѣ бръкнали дълбоко въ съвѣстьта на народа. Настѫпилъ периодъ на мракъ, потисничество и жестоки преследвания. Българскитѣ духовници, учители и първенци, бранители на народа, езика и името му били гонени, клеветени предъ турцитѣ, заточвани и често подло избивани. Сами митрополититѣ имали право да сѫдятъ и осѫждали просвѣтенитѣ българи на затворъ и окови. Това гонение противъ по-събуденитѣ българи било последвано и отъ друго — гонение срещу славянското богослужение, българскитѣ книги и българския езикъ. Богослужението въ храмоветѣ почнало да се извършва на елински, българскиятъ езикъ билъ замѣненъ съ гръцки, а самитѣ българи били наричани „румъ-милети“. Изобщо били употрѣбени всички срѣдства и начини да се убие всѣко съзнание у българитѣ, както и да се премахне въ българската земя всичко, което може да напомни миналото на българския народъ и да дава животъ на съзнанието му. Българскитѣ паметници се унищожавали систематично въ всички кѫтища на българската земя.

Въ 1823 г., пише Иречекъ, софийскиятъ гръцки владика узналъ, че въ с. Цѣровина, Берковско, въ мѣстната черква имало стари български ржкописи и изображения. Той заповѣдалъ на селянитѣ да изкопаятъ трапъ и да заровятъ въ него всички ржкописи и изображения. Сѫщо така постѫпилъ

и шуменскиятъ гръцки владика въ с. Тича. Така било постжпено съ ржкописитѣ въ Ст.-Загова. Въ Зографския манастиръ, основанъ отъ българскитѣ царе, гърцитѣ унищожили голѣмо количество славянски ржкописи, като часть изгорили, а часть хвърлили въ морето. Въ светогорския манастиръ Ватопедъ гърцитѣ палили пещитѣ, въ които пекли хлѣбъ, съ славянски ржкописи. Сжщото правили и въ Сѣрския манастиръ Св. Иванъ. Въ манастира Св. Наумъ край Охридъ игуменътъ гръкъ сжщо изгорилъ славянскитѣ ржкописи. Жертва на огъня станала и библиотеката на Търновската патриаршия, запазена до началото на миналото столѣтие и изгорена по нареждане на гръцкия владика въ 1828 год. и пр. Изгорѣни веднажъ българскитѣ книги и унищожени българскитѣ паметници, българитѣ останали откжснати отъ миналото си. Оставало, следователно, на времето да заличи окончателно у българитѣ споменитѣ отъ него.

Знаейки колко е несигурно положението имъ, патриархътъ и всѣки митрополитъ бързали да се обогатятъ, за да се обезпечатъ за „черни дни". Епархиитѣ, особено българскитѣ, се продавали чрезъ наддаване. Който давалъ най-много, епархията се давала нему. Цената на нѣкои епархии достигала до баснословна цифра. Но владицитѣ не се стѣснявали отъ това, защото знаели, че голѣмата сума ще плащатъ не тѣ, а паството въ епархията. Гръцкиятъ патриархъ давалъ подъ наемъ дори църквитѣ, като правѣлъ търгъ всѣка година и, който наддаде за нѣкоя църква, давалъ я на него. Каквото вършилъ патриархътъ въ Цариградъ, сжщото вършили и владицитѣ въ епархиитѣ си. При всѣка смѣна на владицитѣ, а такива ставали често, въ митрополиитѣ се почвали търгове за енории, църкви и манастири. Купена единъ пжть енорията, купувачътъ можелъ да я препродаде. Развивала се цѣла търговия съ енории. Отъ ржкополагания свещеникъ не се искало нито благочиние, нито знание, нито дори грамотность. Владиката искалъ само едно отъ купувача — да плати повече. Все съ желание да натрупатъ пари, гръцкитѣ владици дори препродавали приходитѣ отъ вѣнчилата на турци. „Дошли съ дългове въ епархиитѣ си, пише Каницъ, гръцкитѣ владици скоро забогатявали и заживявали разкошно въ коприна и злато. Когато напущали епархиитѣ си, занасяли огромни богатства съ себе си. Нищо не представява такъвъ голѣмъ контрастъ, както поразителната бедность на турскитѣ духовници и богатството на гръцкитѣ епископи. Но отъ църковнитѣ имоти и капитали ли гръцкото духовенство получава тѣзи грамадни приходи? „Не, неговиятъ неизчепаемъ източникъ на приходи е „злочестиятъ български народъ", казва Каницъ.

Успоредно съ материалното съсипване на българското население, пише Д. Мишевъ, вървѣло и нравственото. Гръцкитѣ пастири посегали на всички християнски и човѣшки

устои. Тѣ идѣли въ България съ пороцитѣ на Фенеръ. Нищо не оставили у народа. Съ дѣлата си разклатили устоитѣ на вѣрата и на морала, а съ алчностьта си се опитали да подкопаятъ основитѣ и на българското семейство, бъркали се въ съпружеския животъ. Подъ предлогъ на далечно родство тѣ раздѣляли мжжъ отъ жена, за да ги ограбятъ, а следъ това отново благославяли брака имъ. Бракоразводитѣ били срѣдство за ограбване на населението и за разсипване на богатитѣ семейства. Затова често пжти чрезъ дяконитѣ си владицитѣ внасяли най-подло недовѣрие и студенина между заможни съпрузи. Особено били експлоатирани селянитѣ, които като по-наивни се подавали лесно на гръцкитѣ интриги. Всѣки пазаренъ день селскитѣ свещеници изпращали съ кола въ конака на владиката масло, сирене, кокошки, брашно и пр. Всичко това събирали, разбира се, отъ енориашитѣ. Митрополиитѣ били не само мѣсто за грабежъ, но и на разни съблазни и развратъ. Обикновено тѣ имали подземни входове и презъ тѣхъ влизали жени, девици и млади момчета. Каницъ съобщава, че гръцкиятъ владика въ Пиротъ изнасилилъ едно 13-14 годишно момиче. Той твърди, че гръцкото духовенство се обвинявало и въ друго престжпление — то поощрявало българскитѣ жени да помѣтатъ, да убиватъ децата си още въ майчината утроба. И сжщиятъ Каницъ казва: „Азъ записвамъ тѣзи факти съ чувство на най-дълбоко отвращение".

Въ помощь на идеята за погърчването на българитѣ, преследвана съ видимъ успѣхъ отъ църквата и църковнитѣ общини, дошли гръцкитѣ училища, които били размножени презъ последното столѣтие. Въ всички градове и по-голѣми населени центрове били открити първоначални и гимназиални училища. Отъ тѣзи училища излизали търговци, свещеници и учители българи, възпитани на гръцки езикъ и въ гръцки духъ. Въ църквата, общината, училищата и въ по-виднитѣ семейства се говорило само на гръцки. Български говорило само простолюдието. А богатитѣ българи не само се учили и говорили на гръцки, но мислили и действували като гърци. Дори откриването на гръцки училища се насърдчавало отъ погърченитѣ българи, които били най-разпаленитѣ апостоли на гърцизма. „Изобщо, пише г. Мишевъ, въ българскитѣ центрове съзнанието било изпаднало дотамъ, че първенцитѣ българи се срамували да се наричатъ българи . . . До каква степень достигнало погърчването въ българскитѣ градове може да се сжди отъ това, че презъ време на гръцката революция, отъ 1821—27 год. турцитѣ преследвали погърченитѣ българи като отчаяни гърци и членове на гръцкитѣ революционни комитети. Въ самото гръцко движение взели участие много българи; тѣ пролѣли кръвьта си за освобождението

на гръцкия народъ и за Гърция, която отъ суета и невежество считали за свое отечество". До такава степень гърцизмътъ успѣлъ да отрови душата на по-заможнитѣ българи и да задуши всѣка национална българска идея или българско национално съзнание, че скромниятъ, но родолюбивъ монахъ отъ хилендаръ Паисий най-първо тамъ насочилъ своя упрѣкъ, къмъ заблуденитѣ, къмъ онѣзи, които се срамятъ отъ българското си име.

И по-нататъкъ г. Мишевъ пише: „Въ повечето градове първенцитѣ били елинизирани, но у еснафитѣ и у работната часть на народа елинизмътъ срѣщалъ силенъ отпоръ. Въ селата отпорътъ билъ още по-силенъ, отколкото у еснафитѣ: българскитѣ села и отчасти българскитѣ манастири не се подали на гръцкото влияние ... Селската маса била предпазлива, неподатлива и крайно недовѣрчива. Както въ началото на миналия вѣкъ, така и по-рано, никой не мислилъ да просвѣщава селската маса. Гръцкото духовенство гледало на българското селско население съ презрение. Въ очитѣ на гръцкитѣ владици то било безсловесно стадо, създадено само да се стриже. И тѣ го стригали постоянно и до кожа. Въ продължение на вѣкове българското население било ограбвано и оголвано въ името на привилегиитѣ, съ които се ползувалъ висшиятъ гръцки клиръ. Съ десетки ржце бъркали едновременно въ кесията и въ хамбара на българския селянинъ. Всички тѣзи ржце, движени отъ гръцкия патриархъ, грабили и покрили Фенеръ съ дворци, натрупали несмѣтни богатства, основали банки, отъ които дори турскитѣ управници правили заеми ... Така гръцкитѣ духовни пастири, отъ патриарха до последния владишки дяконъ, които споредъ православието трѣбвало да бждатъ апостоли на Христовото учение, се обърнали въ клюкари, лихвари, развратници и убийци на българското народностно съзнание".

Ето въ кратки черти, какви черни дни е прекаралъ всѣки българинъ и цѣлиятъ български народъ презъ епохата на двойното робство. Епоха на постоянно материално и душевно насилие, на страхъ за живота и имота си, на гнетъ и възмущение, на омраза и закана, на безсилие подъ тежкитѣ вериги, въ които цѣлиятъ народъ е билъ окованъ. Постепенно изтощаванъ икономически и духовно, народътъ незабелязано превилъ вратъ подъ турската мощь, забравилъ миналото си и, залѣнъ отъ тъмнината на невежеството, въ душата му се претжпявали чувствата и качествата, които го бѣха създали като народъ, бѣха очертали неговата народностна стойность. Робството било пълно, защото проникнало до дълбинитѣ на душата, гдето загасило дори вѣрата и надеждитѣ къмъ бждещето. Тъкмо затова **робството подъ турцитѣ крие въ себе си много за цѣлостното духовно възраждане на българския народъ и неговото закржглено възстановяване и, следователно, би било нова грѣшка, ако преживѣното презъ годинитѣ на страдание и унижение бжде захвърлено отъ нехайство или съзнателно въ пропастьта на миналото и заринато съ безволие и забрава.**

За да бжде картината на българскитѣ теглила пълна, трѣбва да кажемъ, макаръ и нѣколко думи, за последицитѣ и особения родъ робство, което ни се наложи следъ неуспѣха ни въ 1918 год. и което е постановено съ известния договоръ за миръ (!) въ Ньойи. Постановленията на този договоръ туриха българския народъ въ едно особено политическо положение, при което се запазваше външно неговата държавна независимость, а всжщность изживяваше мжчителнитѣ години на голѣми политически, икономически и военни ограничения, които целѣха да го обезсилятъ, да го обезвредятъ. Интересни сж постановленията на този договоръ още и затова, че по тѣхъ се вижда, какво голѣмо заблуждение е да се вѣрва въ свѣтовната справедливость, да се мисли, че цивилизацията е облагородила народитѣ и подготвя триумфа на правдата, че новитѣ вѣкове носятъ само международно добруване. Нищо подобно. **Суровата действителность на силата и на силния пакъ има най-предното мѣсто въ живота, а интереситѣ, завистьта и страхътъ сж пакъ подстрекателитѣ въ международнитѣ отношения.** Когато човѣкъ се позамисли — при какви условия билъ подписанъ Ньойиският договоръ и отъ кои държави — отъ най-великитѣ, най-демократичнитѣ, отъ представителитѣ на най-културнитѣ народи, които отъ вѣкове сж се борили за правда и свобода, неволно го обзема разочарование и идва до заключението, че **за доброто на народа не бива никому да се вѣрва, отъ никого нищо да не се очаква, че народътъ трѣбва да разчита само на себе си и затова трѣбва да прави всичко, за да бжде силенъ духомъ, физически, силенъ стопански и военно.** И наистина, какво може друго да се заключи, когато държавницитѣ на най-великитѣ народи, онѣзи, които сж изразители на свѣтовната честна съвѣсть, постановиха за победенитѣ народи нови страдания и съ това посѣха семето за нови борби?

Така, споредъ този договоръ (1919), на България, която бѣше постигнала обединението си съ силата на оржжието, се отнемаха отново голѣми части отъ нейната територия, които бѣха исторически и етнически чисто български. Отнемаше ѝ се Македония, Бѣломорска Тракия, Южна Добруджа и Западнитѣ покрайнини, което бѣше единъ бруталенъ актъ отъ страна на победителитѣ и въ пълна противоположность съ идеята за национална държава, която сами бѣха възвестили предъ свѣта като върховно право на народитѣ. Съ огледъ ужъ да се подготви намаляването на въоржженията у всички

народи, на България бѣше наложено да намали значително войската си, да предаде излишека отъ оржжието и бойнитѣ си припаси, като й се запази правото да има въ мирно време въоржжена сила въ съставъ до 30.000 души заедно съ полицейската и горската стража. Забраняваше й се да има бойни кораби, самолети и да се укрепява. Освенъ това, бѣше премахната задължителната военна служба и наборната система и й се отнемаше правото да образува и да обучава запасъ на войската. Числото на офицеритѣ и подофицеритѣ бѣше намалено твърде много. Забраняваше се да има г.-щабна академия и г.-щабни офицери. Числото на оржднята, картечницитѣ и пушкитѣ, както и бойнитѣ припаси къмъ тѣхъ бѣха ограничени и точно опредѣлени и пр. Изобщо всичко бѣше наредено, щото българскиятъ народъ да бжде лишенъ отъ добра войска и отъ сериозна защита, за да бжде винаги покоренъ и на разположение на победителитѣ въ лицето на неговитѣ врагове — съседитѣ му.

Оставената войска не бѣше дори достатъчна да поддържа вжтрешния редъ въ страната и за охрана на границитѣ въ мирно време, а за военно време . . . договорътъ предвиждаше да бжде безсилна, обезоржжена, т. е. беззащитна. При това положение ясно е, че сигурностьта на страната висѣше на косъмъ и нейната независимость бѣше привидна. България бѣше поставена предъ една голѣма неизвестность за утрешния день, понеже сжществуваше по благоволението на враговетѣ си. Положение подобно на онова, което имаше по времето на царь Петра, когато бѣха възможни всѣкакви произволи спрямо България и всѣкакви външни нахлувания. И действително, по старъ навикъ гърцитѣ и сега (1924) се опитаха да навлѣзатъ въ българска земя и да заграбятъ часть отъ нея, но . . . българскиятъ духъ не бѣше замрѣлъ и съ едно бързо противодействие тѣ бѣха отблъснати съ голѣми за тѣхъ загуби.

Изпълнението на всички тѣзи договорни задължения и контролътъ по нашето въоржжение бѣше възложенъ на една комисия отъ чужди офицери, които имаха право да отиватъ неочаквано изъ казармитѣ, да искатъ да имъ се отварятъ всички складове, да провѣряватъ тайнитѣ книжа и заповѣдитѣ на частитѣ, да изземватъ всичко, което е извънъ позволеното отъ договора, да го унищожаватъ или продаватъ за своя смѣтка. Тази комисия довърши обезоржжаването на нашата войска, като много орждия бѣха изнесени отъ страната и предадени вѣроятно на съседитѣ ни, и много бойни припаси, купувани съ голѣми икономии, бѣха хвърлени въ морето. И всичко това ставаше по искане на комисията, която, изразявайки волята на победителитѣ, заповѣдваше ултимативно и строго. Всичко това ставаше и предъ очитѣ на българския офицеръ, който съ стиснати зжби и свито сърдце трѣбваше да изпълнява, да доизпива горчивата чаша на военното поражение. Дейностьта на тази комисия бѣше, разбира се, несъобразна съ суверенитета на държавата ни, съ народната ни и военна честь. Но България и войскитѣ бѣха принудени да понасятъ това унижение и да се почувствуватъ отново въ едно почти робско състояние. Тази си постжпка победителкитѣ велики сили оправдаваха съ желанието да предприематъ общо намаление на въоржженията въ свѣта. Идея приемлива, щомъ обезоржжаването би било общо и щомъ това се върши въ името на свѣтовното омиротворяване. Но . . .това бѣше истинска измама. България изпълняваше почтено военнитѣ си задължения по договора, обаче победителкитѣ не само не намалиха въоржженията си, а напротивъ, почнаха да се въоржжаватъ, както никога дотогава.

Съ обезоржжаването вжтрешната сигурность на страната бѣше съмнителна, толкова повече, че следъ поражението духоветѣ всрѣдъ населението бѣха доста възбудени, партийнитѣ борби бѣха изострени, а комунизмътъ бѣше почналъ да вилнѣе съ голѣма настойчивость, защото бѣше подхранванъ отъ общото недоволство въ страната и отъ засилващия се болшевизъмъ въ Русия и въ другитѣ победени страни. А съ засиленото въоржжение на съседитѣ ни равновесието бѣше тъй промѣнено въ вреда на България, че външната й сигурность бѣше никаква, понеже нѣмаше какъ и съ какво да се защищава. Положението на третото царство бѣше наистина трагично и бѣше равносилно на най-долно васалство.

Но военнитѣ задължения не бѣха единственото зло и унижение, което победителитѣ ни бѣха причинили. Тѣ не се задоволиха само съ обезоржжаването. За да ни обезвредятъ напълно, тѣ пожелаха да ни съсипятъ и икономически, за да ни направятъ сетни сиромаси, да убиятъ духа ни. Потиквани къмъ тази идея и може би отъ алчность, тѣ наложиха на България още и тежки парични задължения, наречени „репарации". България бѣше натоварена да плати два милиарда и двеста и петдесеть милиона златни франка—сума, която съвсемъ не бѣше по силитѣ и възможноститѣ й. Изплащането на тази грамадна сума трѣбваше да става по части въ продължение на 37 години, което можеше да стане или съ монета, или съ движими и недвижими имоти, съ облигации и разни концесии въ българска територия и пр. по цени, разбира се, каквито победителитѣ намѣрятъ за добре да опредѣлятъ. Освенъ това, България бѣше задължена да даде безплатно на Гърция, Ромъния и Югославия голѣмо количество добитъкъ вмѣсто взетия отъ тѣхъ добитъкъ презъ време на войната, обаче, въ допълнение на това, на Комисията по прилагането на репарациитѣ бѣше дадено право да даде на горнитѣ държави въ продължение на две години необходимото количество животни за възстановяване на тѣхното скотовъдство, земледѣлие и за нуждитѣ на прехраната имъ. Неза-

висимо отъ горнитѣ искания, България бѣше задължена още да доставя на Югославия 50000 тона каменни вѫглища годишно въ продължение на петь години.

Ньойискиятъ договоръ засегна и частната българска собственость, макаръ че споредъ междудържавнитѣ задължения тази собственость трѣбва да бѫде щадена презъ време на война. Презъ Свѣтовната война имотитѣ на поданицитѣ отъ непиятелскитѣ страни бѣха поставени подъ секвестъръ. Въ Англия бѣха ликвидирани по този начинъ имоти на български поданици, възлизащи на стойность до 600000 анг. лири. България бѣ задължена да заплати на Ромъния 110 милиона леи, за да вдигне секвестра отъ имотитѣ на българскитѣ поданици. По други конвенции българската държава трѣбваше да плати стотици милиони лева за удовлетворяване исканията на поданици, принадлежещи на държавитѣ победителки. Напротивъ, никакъвъ искъ не бѣ удовлетворенъ, щомъ засѣгаше българската държава и нейнитѣ поданици. Качеството на поданикъ на държава победителка даваше право на рекламации отъ всѣкакъвъ видъ, дори на най-нео нователнитѣ. По тази странна логика гърцитѣ искаха да бѫдатъ обезщетени за загуби преди 30 години, когато обитавали Анхиало, и за взетитѣ тогава църкви и манастири, които никога не сѫ били гръцки, защото сѫ били строени съ пожертвувания отъ българи. Отъ своя страна, ромънското правителство отчужди полскитѣ имоти на българскитѣ поданици въ Добруджа и Бесарабия и, въпрѣки спогодбата въ Хага, отказа да ги върне на тѣхнитѣ собственици. Сѫщо така ромънитѣ взеха насилствено една трета отъ имотитѣ на българитѣ отъ Южна Добруджа, които земи бѣха раздадени на ромънци и пр. Тѣзи вземания не само не бѣха справедливи, но бѣха едно насилствено ограбване на българитѣ, които дотогава сѫ живѣли или сѫ имали имоти въ държавитѣ на победителитѣ.

Като гаранция за изпълнението на всички тѣзи финансови искания, победителитѣ бѣха си запазили правото да иматъ първи тѣ привилегията върху всички богатства и източници на България, като последната нѣмаше право нито да дава нѣкому концесия, нито да сключва външенъ заемъ, нито да си създаде приходи безъ единодушното съгласие на междусъюзническата комисия. Освенъ това, България се задължаваше да плати и издръжката на окупационнитѣ войски на победителитѣ, издръжка, която обгръщаше прехраната на хората, на животнитѣ, разквартируването, заплатитѣ и допълнителнитѣ възнаграждения, разходитѣ по отоплението, освѣтлението, облѣклото, екипировката, по поддържането на въоръжението, обозитѣ, възд. сили, ветеринарната и санитарната служба, по превозкитѣ съ камиони, желѣзница и параходи, разходитѣ по цѣлата съобщителна служба и кореспонденцията, по всичко, което е необходимо относно техническитѣ и административни

служби за подготовка на войскитѣ и пр. Плащанията трѣбваше да ставатъ въ пари, което бѣше другъ силенъ ударъ върху финанситѣ на страната. За да излѣзе отъ това положение, комисията разпореди да се създадатъ нови данъци и да се увеличатъ старитѣ — нѣщо, което не стана безъ българското правителство да бѫде заплашено съ по-строги искания.

Финансовитѣ постановления на Ньойиския договоръ предизвикаха недоумение въ българския народъ, защото никой не можеше да си представи, че могатъ да се измислятъ и приложатъ върху една бедна и малка страна такива тежки задължения. Явно бѣше, че победителитѣ искаха да съсипятъ България икономически, да я доведатъ до просешка тояга, да я направятъ финансово немощна, за да не може да помисли скоро за своето военно и политическо възстановяване, безъ да искатъ да знаятъ, че положението, което й създаваха, вече заплашваше нейното сѫществуване. Споредъ договора България бѣше лишена отъ най-богатитѣ си земи, а при това бѣше натоварена съ финансови задължения, които, при всичката си добра воля, не можеше да понесе. Напрѣгайки възможноститѣ си, тя се съсипа икономически; въ страната настана остра криза, при която стойността на монетата й падна катастрофално. А това засегна всички българи, особено хората съ слаби приходи и слаби спестявания.

Какво е било положението на България по онова време се вижда отъ писаното въ всѣкидневния печатъ. Напримѣръ, в. „Радикалъ“ пише — „България ще бѫде доведена до положение на колония и ще бѫде поставена на два пръста отъ пропастьта“; в. „Победа“ казва — „това е единъ актъ на нечувано насилие“; в. „Народъ“ счита — „приемането на предложенитѣ отъ Комисията по репарациитѣ условия би било край на прерогативитѣ на Народното събрание“, в. „Ново Време“ — „препоръчва на правителството да не приема условията и да не нанася смъртенъ ударъ на Отечеството“; в. „Независимость“ пише — „България ще загуби правото си да се самоуправлява и ще изпадне въ положение по-лошо отъ протектората . . . България ще бѫде съсипана, докарана до положение да фалира . . . Изложението ни би се твърде много удължило, ако изброимъ всички малки и голѣми последици, всички беди, които ни донесе най-първо военниятъ неуспѣхъ и после договоритъ въ Ньойи. Тогава наистина картината на последното ни по-особено робство би била ясна. Но и това малко, което казваме, е достатъчно за човѣкъ съ разбирания и съ честолюбие да схване твърде тежкото положение, въ което България бѣше поставена отъ цивилизованитѣ си победители, подготовяйки я за единъ новъ застой въ развитието си и за една негласна и хитро прикривана зависимость. Разпокъсана политически, обезоръжена, осиромашена, унизена и тероризирана отъ всѣкакъвъ видъ заплахи, България бѣше сведена

отново до политическа безпомощность, бѣше принудена да стане послушна предъ волята и заканитѣ на победителитѣ си, безъ, обаче, да загуби вѣрата въ себе и въ „колелото“ на сѫдбата.

Къмъ това, което се вършеше съ България и въ България трѣбва да прибавимъ и онова, което се вършеше вънъ отъ нейнитѣ граници върху наново заробеното българско население. Ньойискиятъ договоръ, както и Обществото на народитѣ даваха известни гаранции за сѫществуването на етническитѣ малцинства, като на първо мѣсто покровителствуваха културнитѣ имъ права. Обаче всичко това остана неприложено, истинска залъгалка за покоренитѣ. Българитѣ въ Добруджа бѣха подложени на режимъ, който целѣше тѣхното осиромашаване и денационализиране. Всички български училища и черкви отъ миналото бѣха затворени и замѣнени съ ромънски. Взети бѣха мѣрки българскиятъ езикъ да изчезне постепенно отъ обикновената дори употрѣба. Самото население бѣше крайно стѣснено отъ предприетото заселване на ромънски колонисти, въ полза на които всѣки българинъ бѣше лишенъ отъ една трета отъ земята си. Независимо отъ това българитѣ бѣха подложени на строгитѣ искания на данъчнитѣ власти, когато не бѣха рѣдки произволитѣ и рушветитѣ. И това се вършеше въпрѣки че договоритѣ предвиждаха не само закрила на живота и свободата на всѣки гражданинъ, но и правото на свободна употрѣба на матерния езикъ въ частнитѣ сношения въ кржга на вѣрата, на публикации и въ публични събрания, както и правото да поддържатъ на свои срѣдства благотворителни, религиозни и училищни заведения. Казанитѣ договори искатъ дори въ мѣстности, гдето малцинството съставя значителна часть отъ населението, обучението да се дава на езика на малцинството и една справедлива часть отъ сумитѣ въ бюджета на държавата или на общината да бѫдатъ дадени за културнитѣ нужди на малцинството. Въпрѣки тѣзи все пакъ приемливи постановления нашитѣ съседи намѣриха начинъ и дързость да не ги приложатъ. Въ това отношение бѣха особено ревностни сърбитѣ и гърцитѣ.

Сърбитѣ не само че не направиха нищо, за да приложатъ исканията на договоритѣ, що се отнася до българското население въ Македония, но тѣ имаха действително дързостьта да обявятъ и да поддържатъ, че въ Македония нѣмало българско население, че това население било сръбско, и въ подкрепа на тази своя лъжа нарекоха Македония съ името Южна Сърбия. Туряйки така основата на денационализаторската си политика, тѣ не само не позволяваха да се открие българско училище, но забраниха и строго преследваха българската книга, макаръ и съ най-невинно съдържание. Не само това, тѣ забраниха на християнското население да кръщава новороденитѣ си деца съ други имена, освенъ съ онѣзи имена, посочени въ единъ списъкъ, които бѣха явно сръбски. Искаха, съ други думи, да изкоренятъ всичко, което може да напомня българската народность и българското чувство. Сърбитѣ вѣрваха, че съ такива срѣдства ще успѣятъ да промѣнятъ българското население въ сръбско, както успѣха да посърбятъ въ продължение на повече отъ тридесеть години голѣма часть отъ Пиротския окржгъ, отстѫпенъ отъ Берлинския конгресъ на Сърбия. Обаче сърбитѣ забравиха, че българското население въ Македония е далечъ по-многобройно, че то има вече здраво национално съзнание, засилено отъ тридесетгодишнитѣ борби за свобода и независимость.

За да се сплаши българското население, та да се принуди да възприеме исканията на сръбската власть, бѣха употрѣбени срѣдства, които вселяваха ужасъ, които го караха да почувствува грозната опасность, ако постоянствува въ чувствата си. Така бѣха образувани чети, които подъ предлогъ, че действуватъ противъ български чети, тероризираха населението, особено селянитѣ, и го караха да съжалява за турското управление, което поне му оставяше свободата да има свои черкви и училища. За да дадемъ само единъ примѣръ отъ такива безчовѣчни срѣдства, достатъчно е да посочимъ клането на 22 българи отъ с. Гарванъ, Радовишко, застреляни безъ всѣкаква присѫда, защото не е имало особено престѫпление. Между избититѣ имало деца на 12—13 години. По-късно въ Брѣгалнишката область били убити други 26 селяни, сѫщо безъ сѫдъ, по простото обвинение, че били подкрепяли българската революционна организация.

Що се отнася до гърцитѣ, за тѣхъ може да се каже, че тѣ сѫ стари майстори да денационализиратъ и опитни насилници. И тѣ вървѣха по сѫщия пѫть на сърбитѣ и искаха да приложатъ традиционната си политика — да се увеличатъ числено за смѣтка на българския елементъ, като съ това засилватъ себе си, а отслабватъ българския елементъ въ полуострова. Ето нѣкои отъ тѣхнитѣ злодеяния, констатирани отъ смѣсена комисия при участието на двама англичани и двама белгийци. Въ доклада на тази комисия се казва: селата Търлисъ, Каракьой и Ловча, разположени въ гръцка западна Македония, сѫ населени отъ 750 български туземни семейства и 50 семейства на гърци бѣжанци. Никакъвъ комитаджийски актъ не билъ отбелязанъ. Населението било мирно и живѣело добре съ мѣстнитѣ власти. При мръкване отъ нѣкакъвъ ровъ въ с. Търлисъ, гдето наблизу се намирали нѣколко гръцки офицери, били изстреляни нѣколко пушечни изстрела и били хвърлени нѣколко бомби, но . . . никой не билъ засегнатъ. Приписвайки това хитро скроено покушение на български комитаджии, присѫтствуващиятъ тамъ гръцки командиръ заповѣдалъ да арестуватъ 60—70 души българи отъ тритѣ села,

смѣтани отъ него като подозрителни. Зараньта той изпратилъ 27 души отъ тѣхъ къмъ с. Горно Броди подъ ескорта на 10 души гражданска стража подъ командата на единъ прочутъ бившъ главатарь на чета. Задържанитѣ били връзвани по двама за ржцетѣ, а двойкитѣ вързалъ съ едно надлъжно вжже. Избѣгвайки да се движи по пжтя, поручикътъ повелъ вързанитѣ българи по една мжчно проходима планинска пжтека... Петь часа следъ това той се върналъ съ ескорта, съобщавайки, че билъ нападнатъ отъ комитаджии и че, понеже пленницитѣ искали да избѣгатъ, той заповѣдалъ да се стреля върху тѣхъ и убилъ 17 души, докато останалитѣ избѣгали. Нито комитаджиитѣ, нито ескортътъ претърпѣли нѣкакви загуби . . . Следъ това избиване на българи Комисията установила, че мѣстното население е подъ гнета на единъ страхъ и че то желаело да се изсели.

Гръцкитѣ жестокости сж твърде много и разнообразни, за тѣхъ всѣки българинъ е слушалъ. Отъ тѣхния класически начинъ на мжчене чрезъи — зваждане на очитѣ въ последно време тѣ практикували и другъ тѣхенъ специалитетъ противъ онѣзи българи, които проговорвали български езикъ, а именно наливали горещо масло въ устата на жертвата си. Мжчения, за каквито може да се говори въ една африканска страна, въ Абисиния, но не да се практикува отъ страна, която има претенцията на културна или че е майка на европейската цивилизация.

Къмъ последицитѣ отъ нашия воененъ неуспѣхъ трѣбва да прибавимъ и друга тежка неволя за поробеното население въ Македония, Тракия и Добруджа, а тя е изселването подъ натиска на поробителитѣ, бѣгството отъ роднитѣ мѣста или просто изгонването на българитѣ отъ вѣковнитѣ имъ земи. Тѣзи прокудени хора, наричани „бѣжанци“, потърсиха подслонъ въ родната страна, въ България, гдето не тъй лесно можеше да се уреди положението имъ поради множеството имъ и материалната имъ разсипия. Въпрѣки братскитѣ грижи на българското правителство и общество, тѣзи хора не можаха да се успокоятъ, защото моралниятъ ударъ върху цѣлото имъ сжщество бѣше много силенъ.

Отъ изложеното дотукъ става ясно, колко тежки сж последицитѣ за единъ народъ отъ безгрижието му въ нормално време за моралната си подготовка съ огледъ на неизбѣжната борба, колко скжпо се плащатъ необмисленитѣ икономии за въоржжаването на народа и за пригодяването на страната споредъ нуждитѣ на войната и колко опасна е неразбраната добре лична и обществена свобода. Неволитѣ на робството сж неизказани. Освенъ унижението и погазването на народната честь и достоинство, народътъ се излага на духовно и материално израждане, изпада въ невежество и губи способностьта да върви наредъ съ другитѣ народи по пжтя на напредъка, става постепенно народъ отъ по-заденъ редъ, докато най-после излѣзе отъ редицата на цивилизованитѣ народи, а може да бжде забравенъ и отъ историята, което за малкитѣ народи е по-възможно, отколкото за голѣмитѣ.

Но освенъ отрицателнитѣ качества, които робството насажда въ душата на поробенитѣ, особено когато сж овчедушни, пасивни и съ недостатъчно развити народностни чувства, то поражда и ценни положителни качества, особено ако покорениятъ народъ има по-живъ темпераментъ и достатъчно съзнание за народностната си честь и достоинство. Въ такъвъ народъ се развиватъ бързо и силно тъкмо онѣзи добродетели, които сж необходими за борба съ потисника. Въ името на борбата народътъ се сплотява, изоставятъ се личнитѣ различия като неважни и вредни предъ голѣмата идея за обща борба, изпъкватъ авторитетни личности, обградени съ народно довѣрие, пристжпва се къмъ тайна подготовка, при която се поражда искрено и дейно другарство, широка взаимность, почить и обществена йерархия. Подготовката за борба усилва благоразумието, грижливата преценка на хората, изпъкватъ достоинствата, изпъкватъ водачи и сжщевременно се създаватъ благоприятни условия да израстнатъ множество хора като герои, надарени съ смѣлость и самоотверженость въ името на една обща идея — народна свобода, идея мечтана отъ всички, която, за да бжде осжществена, търси своитѣ герои и светци. Епохата на такава подготовка, а още повече на борби за освобождение, е епоха на издигнатъ духовно обществен животъ, епоха на подвизи и достойни дѣла, която тъй дълбоко се запечатва въ народната паметь, че винаги бива записвана въ историята съ възторжени думи, изразяващи общото въодушевение, слава и гордость.

Тогава и отношенията между народа и водачитѣ му лъхатъ като никога сърдечность и топлота, защото величието на идеята и отговорностьта предъ нея и предъ евентуалнитѣ жертви заговарятъ тъй силно на съвѣститѣ, че едната и другата страна намиратъ сигурностьта на успѣха само въ тѣсната и искрена взаимность, въ голѣмитѣ грижи на водачитѣ за доброто на народа и въ довѣрието и пълното подчинение на народа къмъ водачитѣ. Характерни сж думитѣ, които въ подобни случаи водителитѣ отправятъ къмъ народа въ името на борбата и предъ картината на рисковетѣ и жертвитѣ. Примѣри за това има много, но близки до българското чувство сж текстътъ на клетвата на македонскитѣ революционери и позивътъ на тѣхния „щабъ“ въ навечерието на Илинденското въстание. Така, „просвѣтенитѣ“ въ предстоещото въстание се обричали — „че ще работятъ съ всички сили за освобождението на Македония, че ще изпълняватъ, каквото имъ се възложи, че ще пазятъ свято повѣрената имъ тайна, а ако

измѣнятъ на клетвата си или издадатъ нѣщо, приематъ да бѫдатъ убити съ оръжието, което цѣлуватъ". Числото на тѣзи, които дали такова решително и строго обещание, било твърде голѣмо. И когато човѣкъ помисли, че всички тѣзи хора сѫ били безправни турски граждани, логично идва до заключението, че има нѣщо по-силно отъ тъй заложения животъ, и то е жаждата за свобода.

Докато презъ периода на подготовката организаторътъ е строгъ, търси смѣли хора и, благодарение на страданието имъ, ги намира, въ деня на борбата той се обръща къмъ съзнанието имъ, приближава се къмъ тѣхъ съ топлитѣ си думи и ги увещава да го следватъ въ борбата. „Братя, пише „щабътъ" въ позива си. Най-сетне многоочакваният день за разправа съ вѣковния ни душманинъ дойде вече. Кръвьта на нашитѣ невинно загинали братя отъ турската тирания вика високо за отплата. Погазената честь на нашитѣ майки и сестри иска възстановяването си. Стига толкова мъки, стига толкова позоръ! Хиляди пъти по-добре смъртъ, отколкото скотски животъ... Последвайте, братя, вашитѣ началници и се съберете подъ знамето на свободата. Упорствувайте, братя, въ борбата! Само въ упорството и дългогайната борба е спасението ни. Нека Богъ благослови правото ни дѣло и деня на въстанието. Долу Турция! Долу тиранитѣ! Смъртъ на душманитѣ! Да живѣе народътъ, да живѣе свободата! —Цѣлува ви братски: Щабътъ. Думи наистина братски, отъ които всѣка една посочва не само възвишеността на идеята на борбата, но и необходимитѣ добродетели за нея; думи, които могатъ да се родятъ отъ сърдцето само на човѣкъ, който чувствува страданието на роба и схваща, какъвъ е лѣкътъ му. Затова тѣзи думи сѫ ценни, правдиви, поучителни.

Ехото на този позивъ бѣше гръмовито и не по-малко въодушевено и искрено. Илинденското въстание, въ цѣлата му широта и подробности, бѣше достойно за народната честь и гордость за организаторитѣ му. Единодушието и упоритостьта въ борбата срещу многочислена редовна войска е най-голѣма на македонскитѣ революционери и главно на македонската селска маса. Търпението, което населението прояви предъ жертвитѣ, пожаритѣ и лишенията, геройството, което мнозина проявиха подъ разни форми, сѫ плодъ само на робското страдание, на една вече издигната обществено душа, която се е калила всрѣдъ неволитѣ, която фанатично вѣрва и горещо иска свобода. Такива чувства никога не се изпитватъ при свобода и затова, ако въ такъвъ случай липсва и родолюбиво съзнание у хората, било да го пазятъ по наследство или да го култивиратъ чрезъ възпитание, народитѣ почватъ да губятъ отъ душевната си стойность и отъ борческитѣ си качества.

Родолюбивата атмосфера, въ която цѣлото македонско население плувало презъ периода на четническото движение, дала духовна подхрана, за да се извършатъ и много лични подвизи въ името все на свободата, които сѫ достойни за примѣръ на поколѣнията и да бѫдатъ гордость на българския родъ. По-важни сѫ следнитѣ случаи:

Единъ день, когато турскитѣ власти открили, че коларьтъ *Доне Стояновъ* отъ Щипъ пренасялъ съ колата си бомби за Битоля, въ града станала случка, която поразила гражданитѣ. Турцитѣ се заловили да изтръгнатъ отъ преносача повече сведения относно произхода и предназначението на бомбитѣ. Комитетскитѣ хора трепнали предъ мисъльта, че заловениятъ коларь може да прояви слабость. Но той се оказалъ твърдъ като скала. Затворенъ въ една дупка, гдето не било възможно да се легне, Доне изтърпѣлъ всички изтезания — бой, горене по гърба съ нажежено желѣзо и пр., но нищо не изказалъ; поддържалъ, че другъ турилъ бомбитѣ въ чувалитѣ му, безъ да го пита. Доне билъ осѫденъ на доживотенъ затворъ, но не изказалъ тайната, която му била повѣрена. Въ затвора почнали да пристигатъ баници и печени пилета, като вещественъ изразъ на благодарность и възхищение на битолчани.

Все по това време — втората половина на 1895 год., и другъ работникъ отъ с. Виница (Щипско) билъ хванатъ съ оръжие и билъ изтезаванъ при разследването съ нажежено желѣзо и нажежени въглени въ устата, но и той изтърпѣлъ мъченията и нищо не издалъ.

Заслужава да се спомене и за другъ типиченъ случай на твърдость въ името на очакваната свобода, а именно случаятъ съ нѣкой си *Кузо* отъ с. Минякъ (Костурско), воденичарь, арестуванъ въ 1901 год. по поводъ убийството на единъ бей (Нурединъ), известенъ съ грабежитѣ и насилията си върху българското население. Съмнявайки се дали ще изтърпи мъченията, Кузо разпралъ съ чикийка корема си и започналъ съ ръце да дърпа изтеклитѣ си черва, но падналъ въ несвѣсть.

На 12 февруарий станало първото сражение въ Костурско. Четата на *Кузма Стефовъ* била издадена и нападната отъ турцитѣ. Раненъ билъ и самиятъ Стефовъ. Привечерь той се прибралъ въ жилището на годеницата си, учителката Василка Иванова. На другия день турцитѣ нападнали кѫщата на учителката. Стефовъ стрелялъ до последния си куршумъ. Когато турцитѣ разкъртили вратата, намѣрили труповетѣ на двамата самоубили се годеници.

Подобенъ примѣръ на борба до последна възможность ни дава и четникътъ *Сандо* отъ с. Новосело (Щипско). Раненъ, Сандо се укрилъ въ квартирата си, обаче турцитѣ го обградили и започнала стрелба на сто срещу единъ. Въпрѣки раната си, Сандо стрелялъ спокойно и вѣрно; убилъ десетина

души; останалитѣ не смѣели да се покажатъ. Станало нужда да се докара пожарната тулумба и да се напръска кжщата съ газь. Когато кжщата била запалена, следъ тричасова пестрелка, Сандо напустналъ кжщата и успѣлъ да се укрие. Покъсно той починалъ отъ ранитѣ си.

Следъ като атентаторитѣ въ Солунъ били изпълнили задачата си — да хвърлятъ банката въ въздуха (1903 год.), понеже си били дали дума да се пожертвуватъ, тѣ извършили подвизи, които ги характеризиратъ като истински герои. Така, *Орцето*, следъ като изхвърлилъ отъ прозореца на квартирата си всички ржчни бомби, изправилъ се открито и безстрашно на прозореца, за да бжде пронизанъ отъ куршумитѣ на турцитѣ. Войницитѣ се втурнали да го измушатъ, но началникътъ имъ ги възпрѣлъ, като имъ казалъ: „Трѣбва да вземете отъ този герой примѣръ, какъ се мре за отечеството!“ По сжщия начинъ загинали и другитѣ двама атентатори Мечевъ и Тръчковъ.

Цвѣтко Трайковъ отъ Битолско се ангажиралъ да убие валията въ Солунъ. Навъртайки се около вилата на валията, стражата се усъмнила и поискала да го обискира, но Цвѣтко не искалъ да влѣзе тъй лесно въ ржцетѣ на войницитѣ; опиталъ се да избѣга, но когато видѣлъ, че това е невъзможно, запалилъ една бомба и седналъ върху нея . . .

Въ усилията си да се затвърдятъ въ Македония сърбитѣ съ помощьта на турцитѣ искали да турятъ ржка на черквата „Св. Никола“ въ Куманово. Българитѣ се противопоставили и турцитѣ не настоявали повече. Обаче сърбоманитѣ поискали следъ това да вематъ едно българско черковно мѣсто, за да си построятъ своя черква и забили кръстъ. Тогава се вдигнали кумановскитѣ жени, предвождани отъ храбрата учителка *Екатерина Симидчиева*, която преминала презъ кордона на войската, съборила кръста, но била промушена заедно съ рожбата, която носила въ утробата си, и станала жертва въ името на българщината.

За да се оцени истинската стойность на свободата отъ полза би било да се изучи борбата, която измжченитѣ македонски българи водиха съ турската царщина, трѣбва да се схване голѣмото имъ народностно съзнане, както и жертвитѣ, които при пълно разбиране на борбата дадоха поради силното си желание да се видятъ най-после свободни, за да живѣятъ човѣшки. Освободителната идея, която следъ Берлинския договоръ бѣше обхванала постепенно македонскитѣ българи, както е известно, даде своя реаленъ изразъ въ образуването на въ 1894 година Македонската революционна организация. Ржководена главно отъ подрастналото вече по-образовано поколѣние, тя подготви систематично народа да се одържи да поведе въстаническа борба противъ Турция. Въ позостритѣ и въ характера на тази безспорно героична борба

се оглежда душата на македонския българинъ, способна на саможертва за идеята на свободата. Трѣбва да се изучи отъ всѣки българинъ и особено отъ всѣки войсковъ началникъ този периодъ на голѣмъ идеализъмъ, защото е много характеренъ за нашия народъ и много поучителенъ за стойностьта за народностното съзнание у единъ народъ.

За жалость, безбройнитѣ жертви, които македонцитѣ сложиха предъ олтара на свободата, не трогнаха човѣколюбива Европа и свободата не дойде. Но нейниятъ гласъ и мечтата по нея бѣше силна. Въпрѣки буквалното съсипване на населението презъ Илинденското въстание (1903), за чудо, то намѣри сили и воля въ себе си да продължи борбата. То не прокле, нито се нахвърля срещу ржководителитѣ на въстанието, не поиска да търси отговорности и да налага наказания. „Защото населението виждаше въ ржководителитѣ си себе си, пише проф. Милетичъ, защото вѣрваше въ тѣхната искрена преданость къмъ свещеното народно дѣло. И затова, съ злополучното Илинденско въстание освободителното движение не се спрѣ“. Презъ Балканската война и после презъ Свѣтовната война въ 1915—1918 македонцитѣ взеха ревностно участие и се бориха до последната си възможность. Обаче и дветѣ войни свършиха нещастно за Македония и за цѣлия български народъ, но духътъ на македонеца остана живъ, винаги подхранванъ съ една неумираща мисъль и неугасващо желание — свобода!

Другъ примѣръ въ това отношение ни дава потикътъ за последния германски възходъ. Когато следъ поражението на Германия въ 1918 год. бедственото положение било влошено отъ френската окупация на Рурската область, когато черни сенегалци крещѣли заповѣднически на германци и германки, когато инфлацията унищожила спестяванията на германския народъ и хвърлила милиони германци въ назаслужена и непонятна за тѣхъ нѣмотия, започналъ да се чува въ Германия единъ новъ гласъ и всрѣдъ тинята на отчаянието блеснала нова надежда. „Германци, провикналъ се Хитлеръ, не сте вие виновни за вашата собствена нищета. Вие сте жертва на международнитѣ еврейски банкери и на германцитѣ предатели, които се мжчатъ да ви направятъ роби на московската свѣтовна революция. Отървете се отъ тия злини! Изгорете язвата въ своето тѣло! Елате съ мене да изградимъ наново една мощна Германия!“ Така, следъ като старитѣ водачи на германския народъ били изчезнали или обезличени, патриотическото чувство на цѣлия народъ се сплотило около Хитлера и той, съ своя безпогрѣшенъ инстинктъ удовлетворилъ склонностьта на германцитѣ въ тоя моментъ къмъ освобождение, къмъ възходъ, къмъ запазване на националната честь спечелилъ сърдцата имъ преди да спечели умоветѣ имъ и ги повелъ къмъ борба противъ злото на робството, дълбоко

увѣренъ въ правотата на идеята си, въ силитѣ си и въ убеждението си, че народитѣ предпочитатъ да бѫдатъ командувани, отколкото да се флиртува съ тѣхъ. Гласътъ му на родолюбива тревога се разнесълъ изъ цѣла Германия. „Германци! Вие не стоите по-долу отъ другитѣ народи. Вие не сте народъ отъ второ качество! Събудете се, съзнайте своето собствено значение! Припомнете си славното си минало! Забравете изминалитѣ четиринадесеть години на упадъкъ! Мислите само за дветѣ хиляди години германска история! Вие отново ще станете могѫщъ народъ, стига само да имате волята за това!“

Тѣзи вдъхновени думи, излѣзли като ураганъ отъ едно силно наболѣло родолюбиво сърдце, пробудили измерения и угнетенъ народъ, раздвижили помраченитѣ съвѣсти, запалили въодушевението на милиони хора за непосиленъ трудъ и борба и възвърнали цѣлия народъ къмъ неговото славно минало и съзнание за народна честь и достоинство. Думи и чувства озрѣли подъ тора на робството, за да се развиятъ съ нови сили въ нови и по-страшни борби въ всички области на живота, за да изградятъ вѣчния напредъкъ и винаги желаното щастие на свободата.

Заключение

Съ изложеното по въпроса за свободата и робството както и на примѣритѣ къмъ него, мислимъ, че сѫ на лице добритѣ и лошитѣ страни на свободата, както и съсипателното влияние на робството върху цѣлостния животъ на народа. Ясно е, че за да се избѣгне последното, трѣбва добре да се разбира и използува свободата и че всѣко увлѣчение по гласа на инстинкта, безъ контрола и ограничението на разума и волята, води къмъ нравствена и обществена разруха, къмъ редъ лични и народни неволи. А последното положение е вече първата стѫпка къмъ упадъкъ до пълно нравствено и народно обезличаване, т. е. къмъ робство. Тази истина е многократно повтаряна въ историята, но сѫщо така е и многократно забравяна, поради което почти всѣки народъ е билъ строго наказванъ отъ живота чрезъ кървави вѫтрешни борби или чрезъ робство, следъ които се е опомнялъ, докато забрави отново преживѣнитѣ теглила и отново тръгне по надолището на живота. Този вървежъ на колебания и на нещастни срещи може да бѫде оправданъ за онѣзи времена, когато не е имало широка просвѣта, когато историята като наука още не е сѫществувала и когато поколѣнията сѫ се подхранвали национално съ възпоминанията на старитѣ и съ легендитѣ въ обществото. Но днесъ, при тъй издигнатата и разпространена наука, когато всѣки може да опознае миналото по обилната книжнина, такива грѣшки сѫ непростими и тѣхното повторение би било само отъ нехайство, т. е. престѫпление. Изучаването на нашето минало съ заслужаващото задълбочаване е длъжность на всѣки просвѣтенъ българинъ, а за военнитѣ кадри, особено за офицера, то е и професионална необходимость, понеже офицерътъ е не само техникъ на бойното поле, а и водачъ на подчиненитѣ си хора, началникъ на тѣхнитѣ души и тѣхенъ възпитатель въ мирно време. Той трѣбва да знае грѣшкитѣ отъ миналото, за да ги разпознава всрѣдъ настоящето.

Свикнали да живѣемъ подъ натиска на непреодолими външни обстоятелства, наглото разрешение на голѣмия народностенъ въпросъ ни поставя въ недоумение, защото чувствуваме, че не сме още готови за него. Споменътъ за невситѣ и изненадитѣ на народа раздвижва родолюбивото ни чувство и ни обхваща желанието този пѫть да бѫдемъ умни и предпазливи въ дѣлата си. Предъ насъ се изпрѣчватъ голѣми и разнообразни задачи, свързани съ народното благо, разрешението на които става още по-трудно поради това, че страната и народътъ ни се намиратъ въ единъ особенъ моментъ, моментъ на духовно и материално преустройство. Тъкмо въ този чувствителенъ периодъ на обществена и държавна обнова днесъ това възродително течение на населението отъ стара България се пресрѣща отъ нови силни струи, отъ схващанията на новоосвободенитѣ населения, което обстоятелство ще окаже влияние на общото движение, толкова повече, че срѣдствата и възможноститѣ на държавата ни сѫ ограничени.

За да може движението на цѣлостния български народъ къмъ напредъкъ да бѫде устойчиво, необходимо е да се дойде до оеднаквяване въ чувствата, въ разбиранията и въ възможноститѣ на всички българи, та цѣлата страна да се впрегне въ производителна работа. Само така движението къмъ бѫдещето ще бѫде единно и хармонично. А този родъ хармоничность е голѣма необходимость за всѣки народъ, защото безъ нея духовното му единство е колебливо, почти винаги въ криза и животътъ му е пъленъ съ смущения и изненади. Тя е още по-необходима днесъ, понеже е явно, че на свѣтовното поле се състезаватъ не отдѣлни личности, а отдѣлни народи, гдето тѣхнитѣ природни и придобити качества се подлагатъ на огнена провѣрка. При това положение вънъ отъ всѣкакво съмнение е, че би било отъ полза да се ускори процесътъ на общото хармонизиране на държавния ни животъ, за да се намали до минимумъ периодътъ на моралната и материална криза. Полезно е, защото отъ него зависи сцеплението между отдѣлнитѣ личности и духовната издръжливость на народната маса, което именно осигурява сѫществуването на единъ народъ презъ неизвестноститѣ на бѫдещето. А последното, сѫ-

ществуването на народа, е особено важенъ въпросъ, понеже условията, които застрашаватъ малкитѣ народи, сѫ днесъ повече, отколкото въ миналото.

Хармоничностьта въ развитието на народа е, следователно, историческа необходимость, защото прави отъ народа духовно цѣло, етнически индивидуализиранъ и издръжливъ срещу всѣко външно влияние. Въ случая не сѫ толкова важни формитѣ, колкото сѫщината, т. е. чувствата. Съзнанието за етническия произходъ, националната гордость и довѣрието въ бѫдещето на народа сѫ първата здрава стѫпка къмъ създаването на това духовно цѣло. Но чувствата не сѫ единственото и последно условие. Днесъ се налага, като неизбѣжна нужда, тѣзи чувства да бѫдатъ дейни, творчески, резултатни, сведени къмъ националенъ трудъ, защото безъ това условие родолюбието би било пасивно и би приличало на никому ненужденъ аскетизъмъ.

Какъ може да се осѫществи това? Какъ може най-разумно да се използуватъ благата на свободата, за да се отдалечава наистина отъ робството? — Отговорътъ е само единъ — чрезъ широко организирано възпитание. Когато всѣки държавенъ и народенъ служитель иска съ дейностьта си да възпитава, когато народната маса се подготви да върви съзнателно къмъ духовно издигане. А трѣбва да признаемъ, че тъкмо това се прави най-слабо у насъ; че много се говори за възпитание, безъ, обаче, да се провежда съ планъ и настойчиво, както се прави, напримѣръ, за благоустройството и за стопанството въ страната, и че засега този въпросъ е все още оставенъ на разбиранията и на усърдието на отдѣлни дейци, вмѣсто да бѫде държавна система. И всичко това става каточели отъ вчера почваме държавния си животъ, каточели задъ себе си нѣмаме вѣковна история съ вѣковни робства, безброй политически преврати и множество военни катастрофи, каточели народното съзнание и сѫществуване никога не сѫ висѣли на конецъ и като че ли всичко това е завинаги изчезнало и никога нѣма да се повтори, дори ако отново грѣшимъ. А, както казахме, нашата история е много поучителна. Тамъ най-добре се вижда онова, което е специфично наше, виждатъ се духовнитѣ качества и неджзи на народа ни, най-добре се очертаватъ както сторенитѣ грѣшки, така и дълбокитѣ имъ причини и, следователно, пакъ тамъ бихме открили най-лесно мѣркитѣ, които трѣбва да се вематъ, за да се запазимъ отъ нови политически беди.

Не е случаятъ да изброяваме тѣзи исторически поуки, но ще припомнимъ единъ фактъ, който е въ връзка съ настоящия моментъ, съ момента на националното ни обединение и съ мнението ни за организирано широко възпитание. Известно е, че една отъ причинитѣ, загдето славянитѣ не можаха да образуватъ своя държава следъ поселението си на Полуострова, а станаха васали на Византия, е склонностьта имъ да живѣятъ отдѣлно и да се задоволяватъ съ тѣсния племененъ животъ и съ скромното си производство. Тази склонность е причина за сравнително бавното имъ обединение подъ властьта на прабългаритѣ; тя е причина и за бурния вѫтрешенъ животъ на създаденото българско царство. Този духъ на сепаратизъмъ улесняваше влиянието на Византия, което правѣше държавния ни животъ нестабиленъ. И, най-после, специалнитѣ мѣрки, които българскитѣ владѣтели вземаха, като, напримѣръ, строгитѣ закони, приемането на християнството, учредяването на народна черква и пр. сѫ последица все отъ сѫществуващитѣ тогава разединителни стремежи. Но тази славянска черта се забелязва и въ по-ново време. Тя се проявява подъ видъ на тѣсенъ егоизъмъ, на партийно озлобение, на пораженски идеи, на слабо народностно съзнание и пр.

Имайки това предвидъ, мислимъ, че въпрѣки възторженитѣ речи и увѣрения, **нашиятъ народъ не е още напълно обединенъ духовно; той не е достигналъ още до степень да бѫде неразривно духовно цѣло и особено сега, следъ завръщането на поробенитѣ населения;** нѣма още онази култура, която да го пази отъ външни влияния, каквато има германецътъ, англичанинътъ и др., който винага остава германецъ или англичанинъ. Фактътъ, че имаме съ стотици хиляди българи потурчени, погърчени, посърбени, поромънчени и други, които се считатъ повече болшевици, отколкото българи, показва, че българското ни чувство е още въ една несъвършена форма. Всичко това е лесно обяснимо и оправдано, но остава да е една печална истина, която трѣбва да ни подкани къмъ основна работа. Не бива да забравяме, че душевнитѣ процеси сѫ много бавни, особено що се отнася до народнитѣ маси, че не тъй лесно се изкоренява онова, което е сганало навикъ и което е внушавано съ години, и че не винаги екзалтиранитѣ викове сѫ изразъ на истината, защото често пѫти тѣ сѫ пламъкъ на горяща слама. Изразътъ на истината е онова, което се кѫта тихо въ душата, което може да бѫде заблуда или дълбока преданость, но единствено което се проявява чрезъ дѣлата.

Щомъ е така, явява се другъ въпросъ — какво трѣбва да се направи? — Отговорътъ на този въпросъ е обширенъ; той е цѣла политическа програма, но сѫществено въ него е кратко и ни се посочва отъ историята. **За да направятъ живота на държавата си сигуренъ, нашитѣ велики ханове искаха и я направиха силна; силна териториално, силна по население, силна съ духовното си единство, силна национално, силна военно.** За да осѫществятъ тази цель, тѣ сѫ работили настойчиво въ продължение на три вѣка, което именно показва колко тя е била необходима. Съ новитѣ териториални придобивки трѣбва да считаме, че стра-

ната ни, ако не напълно, то значително е засилена. Обаче населението въ тѣзи територии е твърде разнообразно, което е условие на вѫтрешна слабость. Налага се, следователно, да се намѣри начинъ, щото страната да се освободи отъ всички чужди населения, за да се даде мѣсто на българитѣ, които въ миналото сѫ били принудени да емигриратъ, но които днесъ трѣбва да се завърнатъ. Не само това, но трѣбва да се вематъ сериозни мѣрки, щото всички заблудени въ народностното си съзнание българи да се опомнятъ и да станатъ вѣрни синове на отечеството си. Щомъ страната ни бѫде така прочистена и попълнена, нейното национализиране и създаване на здравъ български духъ би станало по-лесно и по-сигурно. Така именно сѫ постѫпвали нашитѣ велики царе, които създадоха общия ни духовенъ животъ, като, действувайки решително чрезъ радикални мѣрки, промѣниха религията и книжнината и приеха християнството, въведоха славянската книжнина, но сѫщевременно унищожаваха, претопяваха или прогонваха отвѫдъ Дунава всички чужди и вредни елементи.

Отъ това следва, че нашето законодателство, като има предвидъ историческото бѫдеще на обединения вече народъ, трѣбва да го направи духовно сплотенъ и издръжливъ, защото безъ това основно качество той не би ималъ необходимата за сегашната епоха съпротивителна сила, за да изтрае не толкова на организираната военна и икономическа борба, колкото на силно заразяващото тихо културно влияние отвънъ. **Необходимо е да се подзидатъ нравственитѣ подпори на народа, които, за жалость, сѫ разклатени. Личниятъ моралъ не бива да бѫде нѣщо относително и разтежимо, защото който пренебрегва рамкитѣ на обществения контролъ, лесно може да пренебрегне и длъжноститѣ си къмъ отечеството.** Семейството не бива да губи патриархалността си и да се счита като нѣщо преходно и увѣхтѣло, защото безъ здраво семейство чезне силата на обичьта къмъ родината. Не бива младежьта да се изземва отъ властьта на родителитѣ и да се насочва всецѣло къмъ обществеността, защото последната я третира като маса, безъ да има възможность да работи върху индивидуалното усъвършенствуване. Обществото и държавата сѫ въ периодъ на преустройство, а основнитѣ имъ институти още вървятъ по старий пѫть, поради което на лице е едно колебание и недоумение всрѣдъ мислещитѣ хора. А историята ни учи, че обновлението на идеитѣ става чрезъ предварителното обновление на институтитѣ, инакъ държавата изгубва рѫководното си мѣсто въ духовния животъ на народа и хармонията въ неговото развитие бива нарушена още отгоре.

Така, чрезъ системно възпитание въ продължение на нѣколко десетилѣтия, сигурно ще изчезнатъ или

значително ще се смекчатъ много отъ прѣчкитѣ на народното духовно единство и на неговото заздравяване, ще изчезне всѣко областно чувство и населението отъ цѣлата страна ще добие само едно съзнание и само едно име. Така ще се даде най-вѣрното тълкуване на свободата и ще се вематъ най-сигурнитѣ мѣрки, за да се предпазятъ съвѣститѣ и народътъ отъ ново робство. Това ни учи нашата бурна история, къмъ това сѫ се стремили всичкитѣ ни царе и за слава тѣхна и гордость наша България е била достойна съперница на Византия, била е и пакъ трѣбва да бѫде мощенъ факторъ на Балканитѣ.

ВИДНИ БЪЛГАРСКИ РОДОЛЮБЦИ ПРЕДИ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводъ. — Цельта на изложението. Връзката между миналото и настоящето.

Духовното състояние на народа ни презъ последнитѣ два вѣка. — Положението на българския народъ следъ покоряването му отъ турцитѣ. Дейностьта на Цариградската патриаршия. Погърчването на българския елитъ.

Родолюбци по училищния и черковния въпросъ. — Йеромонахъ Паисий, Софроний Врачански, Хаджи Йоакимъ Кърчовски, Кирилъ Пейчиновичъ, Юрий Венелинъ, Василий Априловъ, Неофитъ Рилски, Теодосий Синаиски, Петъръ Берон, Монахъ Натанаилъ, Райко Жинзифовъ, Димитъръ Миладиновъ, Константинъ Миладиновъ, Григоръ Пърличевъ, Йорданъ Джинотъ, Партений Зографски, Никола Михаиловски, Найденъ Геровъ, Маринъ Дриновъ, Никола Палаузовъ, Евлоги и Христо Георгиеви, Неофитъ Бозвели, Иларионъ Макариополски, Панаретъ Пловдивски, Иларионъ Ловчански, Екзархъ Антимъ I, Стефанъ Богориди, Константинъ Фотиновъ, Добри Чинтуловъ, Тодоръ Бурмовъ, Христо Г. Дановъ, Иосифъ Ковачевъ, х. Никола х. Минчоглу, Александъръ Стоиловъ Бойоолу, Гаврилъ Кръстевичъ, Стоянъ Чомаковъ, П. Р. Славейковъ, Драганъ Цанковъ и Марко Балабановъ.

Политически борци. — Петъръ Парчевичъ, Георги Пеячевичъ, Капитанъ Георги Мамарчевъ, Бончо войвода, Дончо Ватаха, Георги Сава Раковски, Филипъ Тотю, Панайотъ Хитовъ, Хаджи Димитъръ, Стефанъ Караджа, Любенъ Каравеловъ, Василъ Левски, Христо Ботйовъ, Ангелъ Кънчевъ, Атанасъ Узуновъ, М. Грековъ, Стефанъ Стамболовъ, Георги Измирлиевъ, Петъръ Пармаковъ, Попъ Харитонъ, Цанко Дюстабановъ, Стоянъ Заимовъ, Стоянъ Ловчалията, Петъръ Воловъ, Георги Бенковски, Захарий Стояновъ, Тодоръ Каблешковъ, Георги Димитровъ, Георги Икономовъ, Кочо Чистеменски, Василъ Пѣтлешковъ, Никола Обретеновъ, Иларионъ Драгостиновъ, Баба Тонка, Димитъръ Горовъ.

Дамянъ Груевъ, Гоце Дѣлчевъ, Борисъ Сарафовъ, Иванъ Гарвановъ, Христо Матовъ, Д-ръ Хр. Татарчевъ, Пере Тошевъ, Гьорчо Петровъ, Методий Патчевъ, Тодоръ Александровъ, Михаилъ Герджиковъ, Генералъ Цончевъ, Полковникъ Янковъ, други офицери отъ българската войска, много войводи отъ македонскитѣ въстания, героитѣ отъ Солунския атентатъ.

Заключение.

Видни български родолюбци преди Освобождението

Уводъ

Историята на единъ народъ се чертае отъ нѣколко важни фактора, които, свързани по време, даватъ видъ и посока на народния и държавния животъ. Едни отъ най-сѫщественитѣ творци на този животъ сѫ: на първо мѣсто народътъ като маса, съ своитѣ душевни и физически качества, съ своитѣ икономически възможности и пр., второ — народниятъ елитъ като изразитель на възвишеното, на скрититѣ дарования на народа, като творецъ и приемникъ на напредничавитѣ идеи, като ржководитель на народната маса по нейния исторически пѫть, като неинъ примѣръ за подражание и пр. и трето — външнитѣ обстоятелства, които съ своята неопредѣленость създаватъ изненади въ живота на народа, като го поставятъ предъ прага на катастрофата или на величието и които съ своята повтаряемость сѫ добра поука и поводъ за държавна предвидливость и предпазливость.

Въ настоящето изложение ще разгледаме българския народенъ елитъ въ епохата преди Освобождението, като неразривно свързанъ съ народа при една, тъй да се каже, чисто домашна интимность, даващъ скрития образъ на нашия народъ и неговитѣ често пѫти незабелязани дарования. Обстоятелство, което е отъ голѣмо значение за онзи, който иска да опознае особеноститѣ на народа, да прозре въ жизненитѣ му недра, за да види тайната, която крие отъ вѣкове, а сѫщо и тайната, която самъ лично носи въ себе си като частица отъ народното тѣло. **Познаването на духовнитѣ качества на народа и на неговия елитъ е отъ значение и полза за всѣки общественикъ. За войсковитѣ кадри то е дори необходимость,** понеже чрезъ опознаването на двата фактора тѣ ще опознаятъ по-добре войнишкия материалъ, за чиято подготовка въ мирно време носятъ голѣма отговорность и за чието най-резултатно използуване въ военно време застават неизбѣжно между подвига и престѫплението. Освенъ това, ще намѣрятъ много примѣри достойни за подражание отъ самитѣ тѣхъ и отъ тѣхнитѣ подчинени.

Миналото на народа е основата на настоящето, е почвата, отъ която е изникнало сегашното, и затова връзкитѣ между едното и другото сѫ неразривни. Много се лъжатъ онѣзи новатори, които искатъ да скѫсатъ съ миналото, които, обладани отъ „новото време", считатъ опита на миналото за затрупана старина и отбѣгватъ дори да надникнатъ въ историята, увѣрени, че това, което роди тѣхната глава, е оригинално тѣхно, че е най-полезно и единствено приемливо. Такава самонадѣяность е всѫщность лекомислие, което винаги се изплаща съ нови грѣшки и разочарования, а нѣкога и съ нови катастрофи. Животътъ промѣня формитѣ си, но сѫщината си никога не смѣня. Тя е вѣчна, защото природата на човѣка е вѣчна. Неговитѣ чувства, разумъ и логика сѫ непромѣнчиви, защото както сѫ го ржководили вчера, така го ржководятъ днесъ, така ще го ржководятъ и утре. Както плодътъ на едно растение прилича на плода на сѫщото растение преди вѣкове, така и човѣкътъ като плодъ остава по сѫщината си неизмѣненъ. Всичко родено прилича на родителитѣ си и затова никой не може да скѫса връзкитѣ си съ тѣхъ, дори да би искалъ.

Тази именно биологична и фактическа истина ни кара да разгърнемъ страницитѣ на нашето минало, да потърсимъ неизмѣнното, сѫщината на българския народъ, и да го напомнимъ на нашитѣ просвѣтени войскови кадри. Залисани твърде много съ трудната си работа, последнитѣ нѣматъ много свободно време и възможность да се ровятъ изъ стари книжа, за да видятъ, че задъ тѣхъ има плеада родолюбиви труженици, които сѫ гордость и честь на народа ни, които сѫ ковали съ забележително усърдие народното съзнание и воля и то при необикновено трудни и опасни условия. Като самороденъ плодъ на народнитѣ недра, тѣзи родолюбци отъ миналото сѫ носители на чисти чувства къмъ народа, лишени отъ користь и отъ всѣка изкуственость, поради което сѫ достойни за примѣръ и подражание. **Тогава войсковитѣ кадри ще се убедятъ още по-силно, че благоденствието на народа е последица отъ родолюбието на неговия елитъ, че самото родолюбие не е „буржоазна измислица", а е нѣщо съвсемъ естествено, изразъ на издигната и чиста душа, и че много несигурна добродетель е заповѣданото, повръхностното, фарисейското родолюбие, т. е. онова, което не изхожда отъ искрена народностна гордость и дълбоко лично убеждение.**

Историята е учителка на живота и затова нѣма по-сгодно време отъ сегашното да се възползуваме отъ нейнитѣ съвети, да възкресимъ момента, когато първитѣ хора на нашия народъ си подаваха единъ следъ другъ ржка за обща борба противъ робския гнетъ, за да го направятъ свободенъ и единенъ. Въ това отношение сѫ особено поучителни онѣзи моменти, когато народътъ ни се пробуждаше отъ вѣковната си дрѣмка, съвземаше се въ свсето народностно съзнание и търсѣше изъ срѣдата си водачи, за да го сплотятъ и поведатъ къмъ обща освободителна борба.

Духовното състояние на народа ни презъ последнитѣ два вѣка

Следъ покоряването на България отъ турцитѣ и потушаването на въстанията, както и следъ отблъсването на направенитѣ опити отъ страна на нѣкои западни държави да прогонятъ турцитѣ въ М. Азия, за българския народъ настанали години и вѣкове на тежко робство. Обезглавенъ, т. е. лишенъ отъ държавна власть, отъ черковни първенци и отъ обществени авторитетни водачи, българскиятъ народъ се преобърналъ постепенно на тежка маса, безъ нѣкакви особени народни и обществени интереси, понасяйки силния яремъ съ търпение и фатализъмъ. Предъ грубата и необуздана сила на турската власть презъ периода на нейния държавенъ възходъ българинътъ е ималъ една — единствена грижа — какъ да запази живота си, имота си и какъ да изхрани себе си и семейството си. Всичко друго е било за него нѣщо второстепенно, защото го е смѣталъ непостижимо. Следъ като турцитѣ унищожили всички културни учреждения, настанили въ повечето отъ градоветѣ свои гарнизони и почнали да използуватъ страната за своитѣ нужди, българитѣ били сведени до положение да работятъ и да поддържатъ империята както съ производството си, така и съ тежки парични данъци.

Така у народа ни изчезнала най-малката надежда за спасение отъ робството,започнало да намалява съзнанието за народна цѣлость, докато изчезне и споменътъ отъ загубената държава. Българскиятъ народъ се преобърналъ въ истинска рая, въ население отъ хора безъ широки народни връзки, въ живъ трупъ, покоренъ на всички турски произволи. Разпадайки се като нѣщо материално по отдѣлни селища, българскиятъ народъ обеднѣлъ постепенно духовно, поради което изпадналъ въ едно необикновено невежество. Това именно обстоятелство унищожило съвсемъ духовнитѣ му интереси и силно потиснало духовнитѣ му пориви.

Сведенъ до това положение отъ режима на турската власть презъ първитѣ три вѣка на робството, въ снагата на българския народъ се впилъ сравнително лесно гърцизмътъ съ намѣрение да го унищожи национално, като му внуши гръцко национално съзнание, да ограби българския народъ колкото може повече ентически и, незабелязано отъ турцитѣ, да завладѣе Полуострова духовно. Съ изгубването на политическата си независимость българитѣ започнали да загубватъ и духовната си самостойность, защото били лишени отъ

всичкитѣ си културни учреждения, отъ духовнитѣ си водачи, мнозина отъ които били избити или прогонени отъ България. Съ падането на Търново турцитѣ заточили българския патриархъ Евтимий, много търновски боляри и първенци били избити, а други забѣгнали отвъдъ Дунава. Три вѣка по-късно, по искане на Цариградската патриаршия, била унищожена и Охридската архиепископия (1767). По този начинъ Цариградската патриаршия постигнала най сетне онова, което по-рано не можела да осъществи — да подчини духовно всички християни отъ Полуострова. Постигнала такъвъ успѣхъ, патриаршията пристжпила къмъ заветното си желание — да наложи на всички християни гръцкия езикъ, гръцкото богослужение, гръцкия духъ. И трѣбва да се признае, тя имала успѣхи. Особено ровностна била тя по отношение на българитѣ, като най-многобройни, най-близки до гръцкитѣ области и най-опасни.

При тѣзи тежки обстоятелства — на двойно властно въздействие, на политическо и духовно робство, българскиятъ народъ изпадналъ постепенно подъ прѣката черковна и духовна зависимость на Цариградската патриаршия, която имала това предимство, че била представителка на християнството, носителка на християнския моралъ и служила за духовенъ подслонъ на измжченитѣ и изстaвени българи, подслонъ, разбира се, на майка мащеха. Затова гръцкитѣ владици и свещеници сж имали голѣмо влияние и възможность да посегнатъ и на народната съвѣсть.

Черно невежество покрило българския духъ, понеже гръцкитѣ духовници започнали систематически да преследватъ останалитѣ тукъ-тамъ български свещеници, учители и първенци, преследвали българския езикъ, като освенъ това откривали гръцки училища, горѣли българската книга и пр. Изобщо унищожавали всичко, което можело да напомни миналото на народа и което би дало животъ на народностното му съзнание. Едновременно съ това гръцкото духовенство работѣло ревностно за разпространяването на гръцкия езикъ и гръцката книга между българското население. И наистина, повечето отъ ученицитѣ на гръцкитѣ училища българи излизали съ гръцко образование и съ гръцки духъ, които намирали въ гръцката култура своето превъзходство и благородство. Но имало и такива българи, които слагали наученото въ гръцкитѣ училища на българска почва и създавали отъ себе си образовани и родолюбиви хора.

Поради тази политика на Цариградската патриаршия постепенно се създалъ български елитъ отъ първенци, търговци, учители и свещеници, които съ заблуждението си сами служили за пропаганда на елинизма всрѣдъ народа. Съ течение на времето положението тъй се промѣнило, че „който не знаелъ гръцки, казва Иречекъ, или който поне не подправялъ речьта си съ гръцки фрази и изречения, той не билъ обра-

зованъ. Дори оподобявали понятието човѣкъ съ гръкъ“, и че било прието да се мисли, какво само простолюдието говорѣло български. Имало инакъ добри и почтени българи, които считали за гордость да се наричачъ „гърци“ или „елини“. Такъвъ е билъ Евгени Булгарисъ, българинъ, който билъ считанъ отъ самитѣ гърци за най-ученията елинистъ и който се турилъ на чело на гръцкото национално движение презъ 18-я вѣкъ. Каратеодори, сжщо българинъ съ високо гръцко образование, който добилъ почетно мѣсто въ гръцката патриаршия и билъ най-упоритиятъ противникъ на българскитѣ искания за черковни права. Самиятъ Василъ Априловъ билъ считанъ въ Одеса за гръкъ и първоначално билъ касиеръ на гръцкия революционенъ комитетъ, но после се осъзналъ и станалъ бележитъ български родолюбецъ.

Тази широка и дълготрайна гръцка пропаганда дала своитѣ пакостни плодове. Търговцитѣ и имотнитѣ хора въ градоветѣ били елинизирани. Но, за щастие, това зло срещнало отпоръ всрѣдъ българското еснафство, всрѣдъ работничеството и особено всрѣдъ българското село. То останало незасегнато, защото гръцкото духовенство се отнасяло къмъ него съ пренебрежение като къмъ невежествена маса, която не се подава на култура, и затова не считало за нуждно да открива училища. Гръцкитѣ владици гледали на българското селско население като на „безсловесно стадо дадено само да се стриже. И тѣ го стригали постоянно и до кожа. Въ продължение на вѣкове българското население било ограбвано и оголвано отъ висшия гръцки клиръ, пише Д. Мишевъ“.

Наредъ съ елинизирането на българското по-висше общество и материалното ограбване на селската маса, гръцкото духовенство нанесло силенъ ударъ и върху нравственостьта на населението съ своя нехристиянски и нечовѣшки примѣръ. Особено владицитѣ идѣли въ епархиитѣ си съ всички пороци на Фенеръ и обзети отъ користни и развратни желания. „Тѣ забравили, че сж духовни пастири, казва Каницъ. Тѣ служили не на черквата, а на три страсти — властолюбие, користолюбие и сластолюбие“. Управлявайки епархиитѣ безъ контролъ, гръцкитѣ владици си служели съ всички срѣдства, за да елинизиратъ градоветѣ и да ограбватъ и развращаватъ селото. И тѣ успѣли. „Името българинъ изчезнало отъ официалнитѣ книги, пише Д. Мишевъ; то се чувало рѣдко дори въ обикновения разговоръ. Въ предѣлитѣ на турската империя имало градска и селска маса безкнижна, проста и озлочестена, която говорила „български“, но не сжществувала българска община, български центъръ, който да я представява официално и да носи името ѝ. България сжществувала като географски терминъ, но не сжществувалъ български народъ официално. Въ Мизия, Тракия и Македония имало българи, които говорили български, но почти никой отъ тѣхъ не

знаелъ народностьта си, никой не знаелъ, че е потомъкъ на народъ съ минало. Съ една дума, българитѣ престанали да сѫществуватъ за външния свѣтъ и за себе си съ свой ликъ и култура; българскиятъ народъ билъ обърнатъ въ маса безъ минало, безъ съзнание, безъ име и безъ идея".

Съ тази невежествена маса цариградскитѣ патриарси възнамѣрявали да увеличатъ и да подмладятъ изхабеното гръцко племе, та въ удобенъ моментъ да възкресятъ съ нейни мишци гръцката империя на Полуострова. Обаче тъмнината, въ която българскиятъ народъ живѣлъ презъ 17-я вѣкъ, почнала да се нарушава отъ далечни свѣтлини, да се прозира нѣщо неясно и да се пробуждатъ тукъ-тамъ смѫтни надежди, които се засилвали и разпространявали колкото далечнитѣ обстоятелства се приближавали, повтаряли и ставали по-ясни и по разбираеми. Това сѫ много раннитѣ зори на българското осъзнаване, това сѫ далечнитѣ предвестници на българското възраждане. Тѣзи обстоятелства сѫ нѣколко, но по-сѫществените отъ тѣхъ сѫ: военнитѣ неуспѣхи на турската империя, надмощието на християнскитѣ народи и желанието имъ да прогонятъ турцитѣ въ М. Азия, либералнитѣ идеи на Запада, които намиратъ отгласъ и на изтокъ, по-късно още френската революция и последвалитѣ войни на Наполеона въ името на свободата и равенството, въстанията и освобождението на съседнитѣ народи,войнитѣ между Русия и Турция, политическиятъ упадъкъ на последната и пр. Всички тѣзи външни обстоятелства проникнали по пѫтя на мълвата до ушитѣ на простата маса, която почнала да мечтае по-добри дни, безъ да знае какъ ще дойдатъ, да се надѣва, да добива вѣра въ сѫдбата и по-после да си дава смѣтка въ себе си за безправието, на което е подложена отъ турска и гръцка страна.

Така идеитѣ на западнитѣ класици за напредъкъ и свобода, които раздвижили народитѣ на западъ, и последвалитѣ по-късно повсемѣстни раволюции раздрусали старитѣ форми на управление, което обстоятелство засегнало и Турската империя, като раздвижило народитѣ на Полуострова, на последно мѣсто българитѣ, като най-здраво и най-много потискани отъ турската власть. Процесътъ на пробуждане се развивалъ много бавно всрѣдъ българския народъ. Това се дължи на двойното робство, но най-сѫществената причина е, че както въ началото, така и по-късно българскиятъ народъ е билъ лишаванъ отъ съзнателни родолюбиви първенци. Първоначално тѣ били изгонвани отъ България или заточавани отъ турската власть, а по-късно били погърчвани и използувани за елинската идея.

Какво е било положението презъ 18-я вѣкъ се вижда отъ апела на незабравимия български монахъ отъ Хилендарския манастиръ Отецъ Паисий (1762). „О, неразумне и юроде! се повиква Паисий, поради что се срамишъ да се наречешъ

българинъ? Или не сѫ имали българи царство и господарство? Но отъ что се ти, неразумне, срамишъ отъ свой родъ и влачишъ се на чужди езикъ?" Не по-малко характеренъ за положението въ началото на 19-я вѣкъ е другъ фактъ, съобщенъ отъ руския монахъ Партени, когато презъ 1840 г. посетилъ манастира Св. Ив. Предтеча при Сѣресъ. Въ манастира намѣрилъ повече отъ сто души монаси, всички българи, но нито единъ отъ тѣхъ не знаелъ да чете славянски. „Като ни въведоха въ библиотеката на манастира, пише Партени, показаха ни множество кожени и книжни ржкописни славянски книги, повече отъ хиляда, нахвърлени безъ грижа, за което много съжалявахме; вече много книги се повредили.—А защо така е занемарена библиотеката ви, запиталъ той?—Та защо ни сѫ тия книги, отговорили монаситѣ? Ние не знаемъ да четемъ славянски, макаръ всички братя да сме българи. Ние всички сме отъ Македония. У насъ по цѣла Македония никѫде не четатъ по български, а по гръцки. Така останало отъ старини и вече сме навикнали; още отъ юношество се учимъ да четемъ и пѣемъ по гръцки . . . " (Д. Мишевъ — България въ миналото — стр. 218).

Ето при какви тежки условия започнало българското пробуждане и възраждане и каква твърда стена нашитѣ възрожденци е трѣбвало да разбиватъ, докато достигнатъ до пълното просвѣтление на народа и докато събудятъ народностното му съзнание. Тѣзи бележити българи иматъ неоценима заслуга къмъ историята на българитѣ не само защото сѫ рѣдъкъ и избранъ плодъ на народнитѣ недра, но и защото сѫ се борили съ подлостьта на силната патриаршия, съ невежеството и заблуждението на самия народъ, което не е било тъй лесно, и защото дѣлото имъ е само по себе си благородно, патриотично и правдиво, та даде такива плодове. Благодарение на тѣхъ духовниятъ подемъ се ускорилъ, българскиятъ духъ взелъ превесъ надъ гръцкото влияние, води борба съ гърцизма за училищна и черковна независимость, докато настаналъ моментътъ за друга борба — за политическа свобода.

Не е случаятъ да излагаме водената борба и развоятъ на възродителния процесъ, но като характеристика на изминатия въ това отношение пѫть презъ последния вѣкъ и половина ще кажемъ, че ако по времето на Отца Паисия българскиятъ народъ е представялъ население безъ национално самосъзнание и безъ признаци на нѣкаква просвѣта, къмъ срѣдата на 19-я вѣкъ той се е вече пробудилъ отъ дълбокия сънъ, тѣлото му е вече жизнено, въ страната се откриватъ единъ следъ друго български училища, строятъ се черкви, числото на грамотнитѣ и на осъзналитѣ се въ градоветѣ бързо расте, докато народътъ намира сили да се обедини духовно и да започне открита борба съ вѣковния врагъ на бъл-

гарщината — гърцизмътъ. Не само това, българскитѣ еснафи наложили на турскитѣ управници българското име, което дотогава било изключено отъ официалния езикъ. Споменавайки името на българскитѣ еснафи, нека кажемъ нѣколко думи за тѣхъ, защото тѣ сж били важенъ факторъ въ българското духовно и политическо пробуждане.

Еснафитѣ били професионални сдружения съ строгъ моралъ и дисциплина. Подъ влиянието на времето у тѣхъ заговорило и националното чувство, и тѣ постепенно се преобърнали отъ чисто професионални сдружения въ български национални общини. Въ срѣдата на еснафството се събудилъ българскиятъ духъ, въ тѣхната срѣда българскиятъ народъ добилъ цѣлостния си образъ. Въ 1833 г., преди въ Солунъ да е имало нѣкакъвъ български центъръ, еснафитѣ, състоещи се предимно отъ македонски българи, искали българска книга, българи учители, българско училище. Но националното пробуждане било още по-силно всрѣдъ еснафитѣ отъ вжтрешностьта на страната — въ Македония, Тракия и Мизия, гдето импровизирали български общини и поели ржководството на черковнитѣ и училищни работи.

Наредъ, обаче, съ живота на еснафитѣ, въ селата е имало по старъ обичай и нужда сжщо такъвъ общественъ животъ, който съ морала си давалъ на селото видъ на материално и духовно цѣло. По тази причина първитѣ български общини се появили въ селата, които сж имали затвърденъ български духъ, макаръ селото да е имало тѣсенъ хоризонтъ и да е изживявало всичко въ ограниченото си общество. Сплотеностьта на селянитѣ чрезъ добре зачитаното родство, предъ върлуващитѣ наоколо опасности и произволи, станала по-късно елементъ на по-широка народна дейность и изворъ на национално съзнание и сила.

Подобно на нѣкои насѣкоми, които съ прелитането си отъ цвѣтъ на цвѣтъ се прехранватъ, но и несъзнателно вършатъ и едно полезно дѣло, като разнасятъ плодоноснитѣ прашинки, така въ турско време е имало издигнати по богатство, умъ и влияние българи, които, обикаляйки селата за печалби или приемайки различни посетители за помощь и ходатайства, създавали отъ себе си нѣкакъвъ по-издигнатъ центъръ, който обединявалъ разединенитѣ инакъ села, еснафи, селяни и граждани и съ името си поддържали връзката между селото и града. Такива личности и семейства е имало почти въ всѣки градъ и околия. Това обединително дѣло тѣ сж вършили несъзнателно съ добродетелитѣ си, съ съветитѣ си, съ паричнитѣ си помощи и заеми, съ покровителството, което сж давали на черкви и училища, и съ закрилата, която сж давали на онеправданитѣ и наклеветенитѣ. Проявявайки се като негласни водачи, обикновено следъ тѣхъ е стоялъ цѣлиятъ градъ или село и къмъ тѣхъ сж прибѣгвали за съветъ и помирение. Отъ своя страна турскитѣ власти сжщо свикнали да виждатъ въ тѣзи личности представители на населението и се обръщали къмъ тѣхъ съ нѣкои искания, наричайки ги „чорбаджии“.

Ролята и значението на тѣзи народни първенци въ възродителното дѣло сж много голѣми. Въ тѣхно лице училищата, черквитѣ и населението сж имали първитѣ авторитетни представители и закрилници предъ властьта. Но въ тѣхно лице турската власть е виждала и първитѣ отговорници за настаналитѣ смущения всрѣдъ народа, поради което ги е преследвала, наказвала, като ги е пращала на заточение или ги е избивала. Напримѣръ, видниятъ българинъ отъ Одринъ Найденъ Кръстевъ основалъ първото българско училище въ града си, но скоро билъ убитъ отъ турцитѣ, защото ималъ голѣмо влияние всрѣдъ народа. Видниятъ българинъ отъ Копривщица Чалъковъ открилъ съ свои срѣдства първитѣ училища въ Пловдивъ и Копривщица и подъ негова закрила започнало възраждането и борбата срещу гръцкото духовенство. Видинскиятъ гражданинъ Манолъ Шишмановъ билъ голѣмъ радетель за българската просвѣта и съ негово съдействие било открито още въ 1848 г. българско духовно училище въ Кулско, което дало първитѣ български свещеници за онзи край. Но за това му дѣло, по внушение на гърцитѣ, билъ заточенъ. Семейство Стайчевци отъ Одринъ било избито, понеже имало голѣмо влияние въ Цариградъ и поддържало духа на българското население. По сжщата причина билъ обезглавенъ и Димитъръ Хаджи Тошевъ отъ Видинъ.

За да стане още по-ясно за какво говоримъ, необходимо е да си обяснимъ — въ какво се състои възраждането на българския народъ. Споредъ Петрарка възраждането е освобождаване на човѣшкия духъ отъ известни вредни ограничения. Въ случая подъ понятието „възраждане“ трѣбва да се разбира освобождаване на личностьта, на идеитѣ, на книжнината и изобщо на образованието отъ срѣдновѣковния религиозенъ духъ, провежданъ въ продължение на нѣколко вѣка отъ властната и фанатична черква. На Западъ, както и презъ време на дветѣ български царства, училищата и книжнината сж били именно подъ влиянието на този срѣдновѣковенъ черковенъ духъ. Този духъ владѣелъ надъ българския народъ и презъ време на турското робство билъ двойно засиленъ отъ елинизаторското християнство на Цариградската патриаршия. При такова положение мжчно е било, наистина, да се породи българска национална идея и въ нейно име да се искатъ жертви за политическо освобождение. За да се освободи напълно, българскиятъ народъ е трѣбвало „да съблѣче срѣдновѣковната духовна дреха, да изостави аскетичния духъ,

да се обнови съ духа на свободата, съ логиката на разума и на науката. Въ тази посока му помогналъ не другъ, а единъ монахъ.

Паисий монашествувалъ въ Хилендарския манастиръ по онова време, когато Атонъ станалъ разсадникъ на гръцкото народностно съзнание, огнище на гръцкия патриотизъмъ и на гръцката просвѣта. Въ манастира Ватопедъ имало нѣщо като гръцка академия. „Презъ 1758-60 г. въ нея преподавалъ философията на Лока и Лейбница свободолюбивиятъ и ученъ елинизиранъ българинъ Евгени Булгарисъ, като развивалъ у слушателитѣ си народностно съзнание, национализъмъ и национална свобода. Йеромонахъ Паисий билъ свидетель на този патриотиченъ подемъ, знаелъ и целитѣ, за които се готвили монаситѣ-студенти. Отецъ Паисий израстналъ въ тази атонска атмосфера, но израстналъ като съзнателенъ българинъ. Какво е ставало въ душата му, когаго гледалъ на чело на академията ученъ българинъ, който не съзнава народностьта си или се срамувалъ отъ нея, когато и между студентитѣ имало монаси българи, които сѫщо се срамували отъ рода си, се вижда отъ неговия неочакванъ въ 18 я вѣкъ силенъ викъ къмъ сънародницитѣ си, отъ решението му да напише своята „славянобългарска история“ и после да напустне манастира, за да проповѣдва изъ България“. (Б. Пеневъ — Паисий Хилендарски).

Ето каква е била и кѫде се появила възродителната искра, на която българскиятъ народъ дължи своята духовна и политическа свобода. Ето каква е заслугата на Отца Паисия — той не билъ нѣкой разпаленъ ораторъ, нитоималъ нѣкои голѣми научни исторически познания, но тойималъ чувствително българско сърдце, българска национална гордость, което е било голѣма рѣдкость по онова време, която, засегната отъ гръцкитѣ подигравки, избухнала не съ димъ и трѣсъкъ, а съ чиста и предана обичь къмъ свся български родъ. Усилията на Паисия и на неговитѣ последователи засѣгали, обаче, само часть отъ народната маса, само учителитѣ и свещеницитѣ, но тѣ се посрѣщали съ недовѣрие отъ страна на погърченитѣ първенци. Считайки се потомци на Елада, последнитѣ не искали да чуятъ за българска народность, за българско царство и за славно българско име. Всичко това тѣ считали за басня, както винаги става съ окаянитѣ отстѫпници отъ своята народность. Тѣзи мними и самозвани елини се отнасяли къмъ всичко българско и славянско съ по-голѣмо презрение и ненависть отколкото сѫщинскитѣ гърци. Тъй нареченатa висша часть на народа, която въ просвѣтенитѣ народи съставя интелигенцията, се е мѫчила да отърси отъ себе си всѣко подозрение за български произходъ. „Така постѫпвали не само ученията Евгени Булгарисъ и д-ръ Никола Пиколо, но дори и синоветѣ на епископъ Софроний Врачански,

внукътъ му Стефанъ Богориди, станалъ висшъ турски чиновникъ съ титла князъ, такъвъ билъ и проф. Бодли, ученъ българинъ отъ Охридъ, и пр.“ (Д. Мишевъ).

Въ историята на Възраждането важенъ фактъ е, че първитѣ лѫчи на българското съзнание, както и първитѣ български учители идватъ отъ Македония. Тукъ започва съ поусиленъ темпъ и борбата срещу гърцизма. Борбата се развивала успѣшно. Стариятъ врагъ билъ сраженъ. Духовниятъ гнетъ билъ отхвърленъ и свободниятъ просторъ на пълното възраждане билъ открить. „Мѫчно могло да се спре законниятъ поривъ на народа да завладѣе своето старо и славно отечествено име, казва гръцкиятъ историкъ Папаригопуло. Опитътъ показалъ, че политическото сливане на елини съ славяни било невъзможно. Споменитѣ отъ дългото минало били противъ това“. И наистина, съревнованието и въодушевението отъ борбата съ гърцизма било общо за българитѣ отъ Мизия, Тракия и Македония. Гръцкитѣ владици протестирали, но нищо не помагало; никой не можалъ да принуди българитѣ да пращатъ децата си въ гръцко училище. Явно е, че когато единодушието е съзнателно и вдъхновено отъ висока идея е наистина морална сила. Единодушието на българитѣ надвило и гърцизмътъ билъ разклатенъ изъ основи.

Освободенъ отъ веригитѣ на гръцкото духовно влияние, българскиятъ духъ почналъ да се развива съ устремъ, да разкрива спотайванитѣ си толкова вѣка дарования и въ изблика на събраната енергия започналъ да твори безъ спиръ благоденствието си, докато достигне до положението, което виждаме днесъ въ себе си и около себе си. И всичко това ние дължимъ на много знайни и незнайни родолюбци българи отъ миналото, които, въоръжени съ чистото чувство на обичь къмъ Родината ни, не сѫ шадили ни трудъ, ни срѣдства, ни време, ни животъ, за да бѫдатъ полезни на всички българи и на измѫчената и унижавана България. Тѣ заслужаватъ нашата дълбока почить и признателность, а тѣхнитѣ дѣла сѫ достойни за подражание, защото безспорно е, че родолюбието и родолюбцитѣ крепятъ духа на народа и го правятъ здравъ, годенъ да сѫществува и да се развива.

Родолюбци по училищния и черковния въпросъ

Имената на българскитѣ родолюбци сѫ безброй. Поради голѣмитѣ непълноти въ историята ни оставатъ неизвестни дори имената на видни българи. Обаче известно е тѣхното общо дѣло, което и днесъ е предъ очитѣ ни, а именно: българскиятъ народъ съ своето народностно съзнание, българската държава съ нейнитѣ исторически граници и добро вѫтрешно устройство, българската култура съ нейнитѣ разнообразни прояви, българската книжнина съ многобройнитѣ си и разно-

образни томове, българското стопанство съ своето голѣмо развитие, българското благоденствие плодъ на народното трудолюбие и творчество, българскитѣ бойни победи съ безбройнитѣ си герои и жертви въ името на Родината и пр. Това велико и вѣковно дѣло, което е плодъ на усилията на множество поколѣния и на бележити личности, е едно безсмъртно сѫществуване, което се нарича съ едно общо име България.

Творцитѣ на това дѣло сѫ на първо мѣсто старитѣ български ханове и царе, старитѣ черковници и патриарси, старитѣ просвѣтители и учители, старитѣ военачалници и пр., които сѫ дали форма на балканското население и сѫ му вдъхнали български духъ и съзнание, за да го направятъ народъ съ свои народностни идеали, особености, традиции, права и задължения и съ обща вѣра и надежди въ едно щастливо бѫдеще. За тѣхъ и за тѣхното участие въ общото дѣло споменахме на друго мѣсто. Тукъ ще отбележимъ имената и дѣлата на виднитѣ български родолюбци презъ последнитѣ два вѣка, т. е. отъ срѣдата на 18 я вѣкъ, откогато е започнало пробуждането на българския народъ отъ дълбокия сънъ на робството, за да достигне до днешното положение на държавна независимость и почти пълно обединение.

Иеромонахъ Паисий е живѣлъ къмъ срѣдата на 18-я вѣкъ. Неговото родно мѣсто не е установено съ положителность, но се знае, че е било въ Самоковската епархия. Отецъ Паисий се счита и е първоизточникъ на българското възраждане, понеже пръвъ той е вдигналъ гласъ за народностно осъзнаване на българитѣ, за което и пръвъ написалъ кратка българска история на български езикъ „на ползу роду болгарскому". Историята на Паисия не е пълна и нѣма научна стойность, но тя е пропита съ искреность и чувства, съ народностенъ духъ, който именно давалъ животъ и свѣжесть на угнетената българска душа. Въ нея се чете новото, което носилъ вѣкътъ — човѣшка свобода, идея за народность и за демократизъмъ, и затова Паисий направилъ постепенно прѣвратъ въ душата на българския народъ, въ която пръвъ запалва искрата за народность, за свободата и национална гордость. Мракътъ около тази свѣтлина билъ толкова гѫстъ, че нейниятъ блѣсъкъ почналъ да се прозира едвамъ половинъ вѣкъ по-късно. Презъ това време историята на Паисия се преписвала отъ ревностни родолюбци и постепенно се размножавала и разпространявала всрѣдъ българския народъ, който вече дочувалъ за голѣмото идейно движение на Западъ, тласнато отъ голѣмата френска революция. Различна по съдържание и духъ отъ тогавашната черковна книжнина, историята на Паисия се четѣла съ интересъ, още повече, че въ нея се чувствувалъ лъхътъ на свободата, на идеята за духовно и политическо освобождение чрезъ обнова на духа и на мисъльта.

До появяването на „История славяноболгарская о родахъ и царѣхъ и святихъ болгарскихъ" (1762) въ килийнитѣ училища се изучавало само славянско писмо и се четѣли черковни книги, защото никой нищо не знаелъ за миналото на българския народъ. „Българското съзнание и българската мисъль чакали своя въодушевенъ въплътитель. И такъвъ се явилъ въ лицето на йеромонахъ Паисий. Скроменъ монахъ, той билъ великъ родолюбецъ . . . Съвременницитѣ видѣли въ неговата история откровение за миналото, фаръ за настоящето и стимулъ за бѫдещето, казва Д. Мишевъ. Неговитѣ предговорни строги думи къмъ заблуденитѣ тогава българи: „О неразуме и юроде!" и пр. сѫ характерни за състоянието на българското народностно съзнание по онова време, но тѣ ще останатъ паметни и съ значение за винаги докато има българи съ друго народностно съзнание и лишени отъ национална гордость". „Съ идеитѣ за духовна свобода и за национално съзнание Паисий пръвъ посочва на българския народъ какъ да се освободи, да се оформи и да се индивидуализира като етническа единица, пише Ив. Д. Шишмановъ. Съ тѣхъ скѫсва връзката съ срѣдновѣковния религиозенъ аскетизъмъ. Съ тѣхъ внася новъ духъ въ българския културенъ животъ и го осмисля" (Паисий и неговата епоха).

Срещу националното безразличие преди близу два вѣка се опълчилъ Отецъ Паисий. Неговата задача е била прѣголѣма за силитѣ му въ онова време. Злото било вече проникнало доста широко и дълбоко, понеже, както вече се каза, едни българи били вече елинизирани по езикъ и духъ, а други били премного овладѣни отъ християнския и аскетиченъ духъ на черковнитѣ мисли и вѣрвания. Паисий заедно съ ученицитѣ и последователитѣ си върналъ българския народъ отъ пѫтя, който го водѣлъ къмъ културно унищожение и национално обезличаване. Това било постигнато чрезъ потайната патриотична мълва и чрезъ открититѣ по-късно български училища.

Първоначално исканията на българитѣ относно откриването на български училища били скромни и отправени по легаленъ пѫть — чрезъ гръцкитѣ владици. Българитѣ искали да се въведе въ гръцкитѣ училища и изучаването на български езикъ, понеже тѣзи училища били поддържани съ срѣдствата на българското население. Обаче владицитѣ се противопоставили най-категорично. Борбата била открита. Българитѣ почнали да напущатъ гръцкитѣ училища, спрѣли плащанията си и откривали на своя воля отдѣлни български училища. Гръцкитѣ владици се опълчили срещи тази постѫпка на българитѣ съ власть, подлость и жестокость. Такова било нареждането на Патриаршията. Този културенъ и напълно оправданъ за българитѣ въпросъ предизвикалъ първатѣ схватки между гърцизма и българизма. Училищниятъ въпросъ се

разпалвалъ постепенно. Съзнанието започнало да обхваща по-ускорено българската народна маса. Гръцкитѣ владици се ожесточавали, но борческиятъ духъ всрѣдъ българитѣ се разгорещявалъ и тѣ, обхванати отъ родолюбиво съревнование, строели и отваряли училища, които пълнѣли съ децата си. Гръцкитѣ училища запустѣли и постепенно изчезвали.

Въ тази тиха, но остра борба за българска просвѣта се подготвила и борбата противъ гръцкото духовенство и самия черковенъ въпросъ. Училищниятъ въпросъ предшествувалъ черковния и, преди още българитѣ да иматъ своя община и да бѫдатъ признати като отдѣленъ народъ, тѣ извоювали свое училище. „Училищниятъ въпросъ отворилъ очитѣ на народа. Българитѣ видѣли съ болка на сърдце, че не сѫ признати за народъ, че нѣматъ свой представитель, че сѫ лишени отъ всѣко човѣшко право, че сѫ потискани отъ гърцитѣ и че властьта е на тѣхна страна. Това положение вече оскърбявало и огорчавало жестоко българитѣ. Истината била грозна и отвратителна, но затова тя станала и най-голѣмъ апостолъ срещу гърцизма“ (Д. Мишевъ).

Епископъ Софроний Врачански билъ най-видниятъ последователь на Отца Паисия. Родомъ е отъ Котелъ. Преди да стане епископъ билъ е 20 години учитель въ родния си градъ. Презъ това време той преписалъ историята на Паисия и преподавалъ на сънародницитѣ си. Въ училището и вънъ отъ него той разпространявалъ българското писмо и проповѣдвалъ съ жаръ на народа да се осъзнае и да обикне българския си родъ. Неговитѣ проповѣди се състояли отъ слова и поучения, които по-късно били събрани и напечатани въ 1806 г. подъ името „Недѣлникъ“. Това е била първата българска книга въ началото на 19-я вѣкъ, наричана още „Софроние“, а Софроний съ нея станалъ първиятъ български писатель. „Тѣзи проповѣди имали възпитателно значение. Подиръ четири вѣка българитѣ видѣли за първи пѫть роденъ пастиръ въ лицето на Софрония, християнитѣ въ Враца чуватъ за първи пѫть да имъ се проповѣдва словото Божие на матеренъ езикъ, а българитѣ отъ всички кѫтове, гдето достигала Софронията, а тя проникнала навсѣкѫде, видѣли за първи пѫть книга на матеренъ езикъ съ слово Божие“ (Д. Мишевъ, стр. 294).

Освенъ речитѣ си, епископъ Софроний дава и биографията си, въ която дава ценни сведения за тежкитѣ преживявания на българския народъ презъ епохата на кърджалиитѣ. Избѣгвайки по едно чудо много опасности, той отишълъ въ Букурещъ, гдето се заелъ да пробуди родолюбивото чувство на намиращата се тамъ голѣма българска колония. Дѣлото му се увѣнчало съ успѣхъ, защото ромънската столица станала важенъ за българитѣ просвѣтенъ центъръ. Възродителното движение намѣрило тукъ добра почва, особено посрѣдъ

нѣкои богати българи търговци, които по-късно подпомагали съ срѣдствата си освободителното движение.

Хаджи Иоакимъ Кърчовски — родомъ отъ Кичево, билъ учитель въ родния си градъ, гдето проповѣдвалъ на български езикъ. Това показва, че въпрѣки усилената денационализаторска дейность на гърцитѣ и сѫществуването на нѣколко гръцки училища, българскиятъ духъ билъ запазенъ въ този македонски градъ и населението желаело да се просвѣщава на български езикъ. За поддържането и засилването на този духъ хаджи Иоакимъ допринесълъ твърде много, особено съ своитѣ четири печатни книги, издадени съ паричната помощь на българи отъ почти всички македонски градове. На него се дължи първата напечатана книга на новобългарски езикъ. Всички негови трудове иматъ религиозенъ характеръ и сѫ написани, както самъ авторътъ казва — „на най-обикновенъ български езикъ“. Тѣ били напечатани въ 1817-19 год. въ Будапеща. Последователь на Хаджи Иоакимъ билъ

Кирилъ Пейчиновичъ, роденъ въ с. Теарци, Тетовско. Монахъ, но сѫщевременно билъ учитель и писатель. Той издалъ първото си съчинение въ 1816 г. подъ заглавие „Огледало“, написано, както казва самъ авторътъ, „ради потрѣби и ползувания препростейшимъ и некнижнимъ иазикомъ болгарскимъ“. Другата книга на Пейчиновича носи заглавие „Утешение грѣшнимъ“ и има религиозенъ характеръ.

Двамата съ Хаджи Иоакима сѫ живѣли и действували за народно българско училище презъ първата половина на 19 я вѣкъ. Тѣ били учители на български езикъ, писали и печатили книги пакъ на български езикъ и чрезъ писмо и проповѣди будили народностното съзнание всрѣдъ околното население. Вѣрни и предани последователи на идеитѣ на Отца Паисия, тѣ се въодушевявали отъ неговия национализъмъ и съ своитѣ многогодишни проповѣди и поучения подготвили почвата за борба срещу гръцкото духовно робство.

Юрий Венелинъ е по рождение карпатски украинецъ, т. е. чужденецъ, но неговото име е тѣсно свързано съ българското възраждане и самъ е обикналъ и работилъ за пробуждането на българския народъ. Въ 1824 г. написалъ съчинение подъ име „Древнитѣ и сегашни българи“. Съ това съчинение Венелинъ хвърлилъ нова свѣтлина върху миналото на българитѣ, съ което допринесълъ много за българската кауза. Той заинтересувалъ ученитѣ, като привлѣкълъ вниманието имъ върху единъ забравенъ отъ науката старъ народъ съ велико минало, а сѫщо въздействувалъ по-силно върху народностното съзнание на по-заможната класа българи, голѣма часть отъ която, както вече се каза, била погърчена. „Съзнанието, слабо мъждѣещо изъ тъмнитѣ килии и затънтенитѣ паланки, трѣбвало да се засили. За да стане това, необходимо било да си пробие пѫть въ градищата, да

разбуди погърчената българска интелигенция. Трѣбвало да се яви другъ Паисий, по-подготвенъ и съ по-голѣмъ авторитетъ предъ интелигенцията и предъ външния свѣтъ, та да продължи дѣлото на първия — да раздуха хвърлената искра въ пламъкъ, да внесе съзнание въ горнитѣ слоеве на погърченото българско общество и да го върне къмъ народа. Това сторилъ Венелинъ", казва Д. Мишевъ.

Венелинъ билъ учитель въ Кишиневъ. Тукъ той се запозналъ съ преселницитѣ българи, обикналъ ги заради тѣхната доброта, искреность и трудолюбие и се заинтересувалъ за тѣхното минало. Плодъ на неговитѣ научни изследвания било поменатото съчинение, което било първиятъ опитъ въ руската историческа литература да се изучи миналото на българитѣ. Руската академия на наукитѣ изпратила младия историкъ да пропѫтува България съ научна цель. Като резултатъ на това му пѫтуване сѫ нови други съчинения. Съ тѣзи си трудове и особено съ пѫтуването си изъ България Венелинъ далъ силенъ тласъкъ на Възраждането, казва проф. Ив. Шишмановъ. Мудно и слабо въ началото на 19 я вѣкъ, отъ 1830 г. насетне то тръгнало устремно, проникнало въ градищата и засегнало всички слоеве. Интелигенцията се заинтересувала. Струвало ѝ се, че писаното е сънъ, иска ѝ се да не вѣрва, колебае се, но авторътъ, ученъ чужденецъ, е увлѣкателенъ и убедит-ленъ. Така постепенно интелигенцията се осъзнала, почнала да се отвращава отъ гърцизма, слѣла се съ народа и по-късно се турила начело на Възраждането. Това е заслугата на видния българолюбецъ Юрий Венелинъ.

Василий Априловъ е роденъ въ Габрово, но жи вѣлъ въ Одеса. Първоначално той билъ единъ отъ заблудените интелигентни българи, но подъ влиянието на Венелинъ промѣнилъ рѣзко убежденията си и станалъ виденъ български родолюбецъ и благодетель. Обзетъ отъ силно народностно чувство, Априловъ станалъ инициаторъ за основаването на българско училище въ Габрово. Въ 1835 г. училището било открито, снабдено съ необходимитѣ парични срѣдства, съ учебни пособия и преподавателски персоналъ. Всичко това не станало тъй лесно. Търновскиятъ гръцки владика се противопоставилъ. Новооткритото училище било първото българско училище, наредено по европейски образецъ. По тази причина то станало въ скоро време образцово и се посещавало отъ ученици, идващи отъ околнитѣ градове и села.

Възпитаницитѣ на това училище станали апостоли на възраждането и съ това подчертали заслугитѣ на Априловъ и на другаря му българинъ търговецъ отъ Одеса Палаузовъ. Двамата съзнали заблуждението си въ елинизма и се отдали съ всичкото си родолюбиво чувство въ служба на България, за нейната просвѣта и освобождение. Но по примѣра на Априловъ много други заможни българи започнали да откриватъ на свои срѣдства въ различнитѣ градове и паланки, просвѣтата почнала да кипи по цѣлия ширъ на страната, обстоятелство, което силно смутило гърцитѣ и ги озлобило. Тогава започнали гръцкитѣ клеветничества, заточаването на много първенци, учители и свещеници. Презъ следващитѣ 10-20 год. отъ откриването на габровското училище били открити повече отъ 80 училища въ Мизия, Тракия и Македония, въ Велесъ било открито дори специално търговско училище.

Неофитъ Рилски е родомъ отъ село Баня, Разлога. Неговото име е свързано съ българското просвѣтно дѣло презъ първата половина на 19-я вѣкъ и, следователно, билъ е виденъ факторъ въ българското възраждане. Посветилъ се на учебното дѣло, когато е билъ въ Букурещъ ималъ възможность да изучи най-добрия образователенъ методъ, който именно приложилъ по-късно въ новооснованитѣ български училища. Той обновилъ образователната система, килийното учение било изоставено, а сѫщо била направена сѫществена промѣна и въ училищната програма, като били въведени и общообразователни предмети. Поради тази реформа въ учебното дѣло Неофитъ се счита за пръвъ български педагогъ и обновитель. Независимо отъ преподавателската си дейность той написалъ на новобългарски езикъ нѣколко учебни книги, между които по-важни сѫ: българска граматика, кратъкъ катехизисъ, взаимноучителни таблици, Новия Заветъ и др.

Съ тѣзи пособия Неофитъ станалъ учитель въ габровското училище по покана на Априлова, което уредилъ на модерни начала. По късно той открилъ друго училище въ Копривщица, което сѫщо наредилъ по образцовъ начинъ. Сѫщо така вѣренъ последователь на идеята на Паисия и самъ вдъхновенъ учитель и проповѣдникъ въ името на българщината, „благодарение на неговитѣ необикновени педагогически способности, на неговото увличащо слово, на неотразимостьта на патриотичното му чувство, той привлича въ Габрово цѣла тълпа ученици, дошли отъ най-далечни краища на България". (С. Радевъ). Заради тѣзи му качества и особено за написаната отъ него първа граматика на новобългарски езикъ Иречекъ го нарича „патриархъ на българскитѣ писателя и педагози".

Архимандритъ Теодосий Синайски е роденъ въ Дойранъ. Неговиятъ приносъ къмъ общото просвѣтно и възродително дѣло се развива въ друга посока не по-малко полезна отъ учителството. Въ 1838 г. той основалъ първата българска печатница въ Солунъ, отъ каквато по онова време се чувствувала голѣма нужда. Докато писателитѣ отъ Северна България печатили трудоветѣ си въ Одеса и Букурещъ, македонскитѣ писатели носили трудоветѣ си въ Будапеща, нѣщо, което е било крайно неудобно и затруднявало писането и разпространяването на българската мисъль. Теодосий Синай-

ски задоволилъ тази нужда и улеснилъ македонскитѣ и тракийскитѣ писатели съ печатницата си въ Солунъ, чрезъ която спомогналъ за разширяването на възродителното движение и за разпространяването на писмения български езикъ.

Петъръ Беронъ е роденъ въ Котелъ, ученъ българинъ, който още отъ ранни години служилъ на просвѣтното дѣло на народа. Схващайки, че жената има голѣмо значение за духа въ семейството, той обърналъ внимание върху просвѣтата на българската жена, като на цената на много прѣчки отъ страна на гърцитѣ успѣлъ да открие въ разни градове и села до десеть девически училища. Подобно на Неофитъ Рилски той работилъ за премахването на старата килийна просвѣта, като навсѣкѫде прокарвалъ модерния начинъ на образование и съ това допринесълъ много за правилното поставяне на учебното дѣло. За да бѫде по-полезенъ на ученицитѣ си, Беронъ съставилъ български буквaръ, известенъ подъ името „рибенъ“ (1824), въ който имало освенъ българската азбука, но и полезни за времето поучения. Като разглежда началото на българската книжнина, Юрий Венелинъ казва, че не е видѣлъ на руски езикъ буквaръ, който да може да се равни по достоинство съ буквара на Берона. Този буквaръ е най-важната книга презъ първата половина на миналия вѣкъ въ българската книжнина. „Рибниятъ буквaръ, сѫщъ бисеръ за начеващата българска педагогична книжнина, добавя Д. Мишевъ, би правилъ честь и на коя да е педагогична книжнина на Западъ. Съ него Беронъ не само реформиралъ и възродилъ българското училище, като го откѫсналъ отъ срѣдновѣковната рутина и го издигналъ, но се явилъ и като пръвъ педагогъ реформаторъ на българското учебно дѣло. Въ буквара вѣе новъ духъ и свежина“ (стр. 325).

Освенъ Рибния буквaръ, Беронъ написалъ и други книги изъ областьта на физиката, математиката и славянската философия, гдето излиза съ свои теории и идеи. Съ тѣзи си трудове Беронъ се очертава като единъ отъ най-просвѣтенитѣ по онова време българи. Неговата учителска дейность и неговото писателство сѫ били отъ голѣмо значение и полза за бързото пробуждане на българската интелигенция и още повече за създаването на интелигенция съ български националенъ духъ.

Монахъ Натанаилъ*) е родомъ отъ с. Кучевища, Скопско. По времето, когато Несфитъ Рилски започналъ своето апостолство, искрата на национализма се разпалила и въ душата на другъ монахъ отъ Македония. Натанаилъ, чийто величавъ образъ както по своята святость, така и по неустрашимия си патриотизъмъ, блести въ трогателната история на тази епоха. Въ 1837 г. той напустналъ бащината си кѫща и

*) С. Радевъ — Македония и българското възраждане — т. I.

отишълъ въ Зографския манастиръ. Отъ тукъ подъ влиянието на нѣкои просвѣтени монаси Натанаилъ отишълъ въ Кишиневъ, дето свършилъ семинария. Но именно въ Кишиневъ се въодушевилъ отъ идеитѣ на новото време, отъ идеята за свобода на народитѣ и се впустналъ съ младежки жаръ въ усилена националистична пропаганда всрѣдъ българскитѣ колонии. Въ Одеса се срещналъ съ Априлова. Въ разпаленитѣ разговори, които водилъ относно бѫдещето освобождение на България, той поддържалъ идеята, че най първо трѣбва българитѣ да се сдобиятъ съ свои владици, че българскиятъ народъ не ще укрепне въ възродителната си борба и не ще се подготви за политическата си независимость освенъ подъ рѫководството на една национална черква.

Пропагандата, която Натанаилъ предприелъ, си пробивала бързо пѫть. Освенъ между българитѣ, той искалъ да разпростре идеитѣ си и въ висшитѣ руски кржгове. Обърналъ се къмъ руското правителство, за да иска неговото застѫпничество по въпроса за откриване на българска семинария въ Цариградъ. Той завързалъ връзки и съ висши руски учени и духовници, на които внушавалъ тежкото положение на българитѣ и произволитѣ на гръцкото духовенство. Неговото патриотично увлѣчение отивало до тамъ, че мислилъ да спечели славянитѣ отъ всички страни за българската кауза. Той ходилъ въ Петербургъ, Варшава, Прага, Виена, Загребъ, Бѣлградъ и пр., навсѣкѫде билъ изслушванъ съ съчувствие, но въ Бѣлградъ изпиталъ първото разочарование — „не намѣрилъ искреность и братско съчувствие“. Следъ тази обиколка той се завърналъ въ Цариградъ, гдето възнамѣрявалъ да основе литературно списание. Но избухналата Кримска война осуетила този му планъ.

Националното движение не оставило спокоенъ Натанаила. Въ 1854 г. група революционери поискали неговата помощь, за да се организира общо въстание въ страната. Натанаилъ отказалъ, понеже билъ убеденъ, че всѣко политическо движение би било гибелно за българското население безъ необходимата духовна подготовка отъ училището и подъ грижитѣ на една национална черква. Въ 1856 г. Натанаилъ основалъ Българското благотворително общество въ Одеса, на което се паднало да играе по късно важна роля като съединителенъ органъ между Русия и българитѣ. По-после той основалъ замисленото въ Цариградъ списание, гдето се помѣствали статии все съ патриотиченъ духъ. Две години по-късно той основалъ Българското книжовно дружество въ Букурещъ. А после, когато Българската Екзархия била учредена, той билъ рѫкоположенъ за епископъ въ Охридъ иималъ щастието да заема престола на св. Климента.

Отъ тѣзи нѣколко думи се вижда каква голѣма роля е игралъ въ българското възродително дѣло този необикно-

вено дѣенъ човѣкъ, който, роденъ въ село отъ неграмотни родители, станалъ голѣмъ родолюбецъ, писатель и проповѣдникъ, дружилъ съ най-високитѣ сановници на руската черква и управление и отклонявалъ най-примамливи предложения за бѫдещето си, за да остане да служи скромно, предано, съ жара на светецъ и съ смѣлостьта на герой на родината си.

Райко Жинзифовъ *) е родомъ отъ Велесъ (1839). На шестнадесетгодишна възрасть станалъ учитель. Учителствувалъ въ разни градове изъ Македония и презъ това време вземалъ дейно участие въ борбата срещу гърцитѣ. Както всички по-пламенни хора по онова време, Жинзифовъ сѫщо отишълъ въ Одеса, гдето билъ обладанъ отъ развиващото се тамъ националистическо движение. Надаренъ съ отзивчива душа, съ поетически и писателски дарования, той станалъ единъ отъ лиричнитѣ поети на новобългарски езикъ. Поважна, обаче, била ролята му като публицистъ. Жинзифовъ сътрудничилъ въ много руски списания и вестници. Статиитѣ му били всецѣло посветени на националното движение. Съ статиитѣ си той запознавалъ славянския свѣтъ съ плачевното положение, до което гръцката черква била довела българския народъ, и усилията му да се освободи отъ фанариотското иго. Той оставилъ въ българската литература патриотични стихове, пълни съ нѣжность и носталгия и една дълга епическа поема, чийто сюжетъ е изъ живота на българитѣ отъ Македония. Но това, което споменътъ съхранява за него въ паметьта на поколѣнията, е неговиятъ животъ, пожертвуванъ напълно за пробуждането на народа му, то е страстната обичь, която е хранѣлъ къмъ България. Затова името му е предметъ на неуведаема и свята почить, пише С. Радевъ.

Димитъръ Миладиновъ **) е родомъ отъ Струга, добилъ образованието си въ гръцкото училище въ Янина и после станалъ учитель въ гръцкото училище въ Охридъ, гдето, обаче, преподавалъ на български езикъ. Неговиятъ ученикъ-поетътъ Пърличевъ пише за него: „Словото му течеше отъ устата като медъ. Свещенъ огънь горѣше въ очитѣ му". Обаче охридскитѣ първенци не одобрявали дето въ училището се преподава на български езикъ и, макаръ че Миладиновъ ималъ съчувствието на останалитѣ охридчани, билъ принуденъ отъ гръцкия владика да напустне училището и града. Тогава Миладиновъ тръгналъ да обикаля Македония и навсѣкѫде будилъ родолюбието на населението. Въ много градове учителствувалъ и навсѣкѫде разпространявалъ книжовния български езикъ. Той билъ тъй даровитъ, че ученицитѣ му го считали за „несравнимъ учитель". Освенъ сериозна култура, той ималъ и голѣми педагогически способности.

Но онова, което особено силно привличало ученицитѣ му, билъ родолюбивиятъ духъ на неговото преподаване, народностното чувство, съ което одухотворявалъ уроцитѣ си, необикновениятъ начинъ, по който изнасялъ предъ слушателитѣ си идеята за българското отечество и споменътъ за неговото величие. „Учебнитѣ курсове на Миладиновъ бѣха разсадникъ на бѫдещи работници за възраждането на българския народъ въ Македония, казва С. Радевъ . . . Цѣлата горда плеада отъ видни личности, която докара тържеството на българизма въ Македония, е излѣзла отъ неговата аудитория . . . защото словото на този възпитатель не се ограничаваше само въ стенитѣ на училището. То проникваше въ всички класи на обществото мълчаливо и убедително. Всички съвременници твърдятъ, че Миладиновъ бѣ единъ удивителенъ агитаторъ". Пребиваването му въ Кукушъ било особено плодовито. Отъ цѣлата околия идвали селянчета да следватъ българскитѣ му курсове. Народностниятъ духъ, който насадилъ, се толкова засилилъ, че кукушани премахнали гърцкитѣ училища още въ 1858 г. и искали въ черквата да се служи на славянски.

По-късно Миладиновъ отишълъ отново въ Охридъ и Струга, гдето мѣстната буржоазия, отрекла се вече отъ гърцизма, го приела съ въодушевение. Насърдчени отъ неговото присѫтствие, охридчани се готвѣли за по-смѣли постѫпки предъ гръцката черква. Въ 1859 г. тѣ поискали възстановяването на старата българска патриаршия. Тази смѣла наистина постѫпка озвѣрила мѣстния гръцки владика, който използувалъ случая да наклевети Миладинова предъ Патриаршията и предъ турското правителство, че билъ агентъ на панславизма, че билъ платенъ отъ руското правителство, за да подбуди Македония къмъ въстание, и пр. Разтревожено отъ тѣзи гръцки внушения, турското правителство разпоредило за арестуването на Миладинова. Последниятъ, окованъ въ вериги и прекаранъ презъ срѣдъ Охридъ, билъ отведенъ въ Цариградъ и тамъ отровенъ въ тъмницата.

Константинъ Миладиновъ*) — по-малъкъ братъ на Димитъръ Миладиновъ, билъ много даровитъ човѣкъ. Неговитѣ учители гърци въ Янина виждали въ лицето му единъ отъ знаменититѣ хора на „гръцка Македония". Свършилъ московския университетъ. Ималъ склонность къмъ историята и археологията, всички старини му правили силно впечатление. При едно отиване до брѣговетѣ на р. Волга той писалъ: „О, Волга, Волга! Какви спомени ти извиквашъ у мене, какъ ме карашъ да потъна въ миналото! Волга, въ твоитѣ води азъ и моятъ другарь, сѫщо българинъ, се кѫпахме и си казвахме единъ на другъ съ гордость, че ние получаваме истинското си кръщение. . . Волга! Колко народи сѫ се срѣщали по твоитѣ брѣгове! Колко велики събития сѫ станали предъ тебе! И отъ всички народи, които сѫ пили отъ твоята вода, ние единствени сме запазили твоето име. . ."

*) Споредъ С. Радевъ — стр. 133 и 148.

**) Споредъ С. Радевъ — стр. 133 и 148.

*) С. Радевъ — Македония и българското възраждане.

Презъ времето, когато билъ въ Русия, желанието да служи на отечеството си го обладало тъй силно, че той билъ нетърпеливъ да се върне въ България. Обладанъ отъ такова чувство, той писалъ на Раковски, че: „всички българи, които обичатъ народа си, трѣбва да се свържатъ съ връзкитѣ на братска любовь и да образуватъ срещу гъркоманията една неразрушима преграда". По пѫтя за Македония той научилъ за арестуването на брата му, което го накарало да отиде въ Цариградъ и тамъ да работи за освобождението му. Но гръцкитѣ клевети засегнали и него. При единъ случай, когато отишълъ да види брата си въ затвора, билъ задържанъ въ затвора и тамъ заедно съ брата си изчезнали безъ нѣкой да знае гроба имъ.

Григоръ Пърличевъ *) е роденъ въ Охридъ презъ 1830 г. Той билъ единъ отъ многобройнитѣ ученици на Димитъръ Миладиновъ и ентусиазиранъ почитатель на древна Елада. Но когато отишълъ въ Атина, почналъ да вижда измамата си. „Не обичахъ съучениците си, пише той. Заради българското ми произношение и бедността на дрехитѣ ми тѣ постѫпваха презрително съ мене. Когато костурскитѣ майстори минаваха вечерь край университета и си говорѣха по български, тѣ (съучениците ми) казваха — ето воловетѣ минаватъ. Кѫсаше ми се сърдцето. Оскърбенъ въ народното честолюбие, тлѣехъ отъ гнѣвъ и не можехъ да го излѣя. . ." Следвайки въ Атина по медицина, презъ свободното си време пишелъ стихове. Вѣрвайки въ поетическитѣ си дарования, Пърличевъ взелъ участие въ едно поетично състезание, при което самъ гръцкиятъ краль давалъ наградата на печелившитѣ. Това го блазнило много. Между конкурентитѣ имало нѣколко прочути гръцки поети. Наградата се паднала на него. И по този поводъ той пише: „Нека се знае, че това не пиша за моя гордость, но да повдигна народната гордость. Дотолкова ние българитѣ сме били ругани и презирани отъ всички народности, че време е вече да се опомнимъ. Като чете човѣкъ народнитѣ ни пѣсни, дето всѣка хубавица се нарича гъркиня, неволно ще заключимъ, че клетото самопрезрение е знакъ на българщината. Време е да се покажемъ хора между хората. Българското трудолюбие рѣдко се намира въ другитѣ народи. То ни е облагородило, то е било и ще бѫде нашето спасение. . .".

Ценейки високо дарованията на Пърличева, макаръ разочаровани отъ българския му произходъ, гърцитѣ предложили на младия поетъ да замине за Англия, за да продължи образованието си, та по този начинъ да го погърчатъ напълно. Но Пърличевъ предпочелъ предъ гордостьта на поета да бѫде бѫдещъ Омиръ да остане да служи на дълга си къмъ народа. А кога-

*) С. Радевъ — Македония и българското възраждане.

то научилъ за подлото унищожаване на братята Миладиновци, той напустналъ съ възмущение Атина, завърналъ се въ Охридъ съ твърдото решение да отмъсти или да загине за своя учитель. Следъ нѣколко години учителска дейность той преодолѣлъ всички гръцки прѣчки и наложилъ българския езикъ въ всички охридски училища. Сѫщевременно съ тази борба въ градската съборна черква било въведено и славянското богослужение. Но заради всичко това нѣколко дни по-късно Пърличевъ билъ арестуванъ, наклеветенъ отъ сѫщия гръцки владика, който обезвреди Миладиновци, и, окованъ въ вериги, билъ отведенъ въ Дебъръ (1861). На тръгване майка му дошла да се прости съ него и му казала: „Бѫди ми юнакъ, ако ли не, азъ ще умра отъ скрѣбь. . . Не бой се. Предъ св. Климентъ горятъ безбройни лампи. Ако ми се уплашишъ, харамъ да ти е млѣкото ми". Народътъ го изпратилъ съ плачъ.

Следъ известно време Пърличевъ билъ освободенъ отъ затвора и се завърналъ въ Охридъ. Сега той започналъ открито борбата срещу гръцката духовна власть. Освенъ речитѣ, които държалъ въ града, той съчинилъ една вдъхновена пѣсень за последния български патриархъ, която се разпространила изъ цѣла Македония. Тази пѣсень сразила по-силно гръцкото духовенство, отколкото всички писани за пропаганда книги.

Иорданъ Джинотъ е ромомъ отъ гр. Велесъ; билъ е основенъ учитель въ Скопие, Велесъ и др. Ималъ особенъ борчески характеръ, свадливъ, предизвикателенъ къмъ гърцитѣ, но благороденъ, безкористенъ, храбъръ до безразсѫдство, обзетъ отъ една страсть — да мисли и да служи на Родината. Още като съвсемъ младъ неговото национално чувство било силно засегнато отъ гърцитѣ и отъ тогава ненавистьта му къмъ всичко гръцко нѣмала край. Въ Скопие той се заелъ да дразни гръцкия владика и, преследвайки го съ своитѣ подигравки, не го оставилъ на мира дори въ черква. Заслугата на Джинотъ не е въ неговитѣ писмени трудове, а въ апостолската му дейность изъ цѣла Македония като учитель и агитаторъ. Такъвъ човѣкъ не се харесвалъ на гръцкитѣ владици и тѣ го преследвали безспирно, докато успѣли да го изпратятъ на заточение. Но не следъ дълго време той се върналъ и започналъ отново борбата съ гърцитѣ.

Като учитель той е билъ особено увлѣкателенъ, а като агитаторъ билъ слушанъ съ въодушевение отъ българитѣ. Между другото далъ съвсемъ модерна уредба на училището въ града, съ което привличалъ все повече ученици. Преподавалъ естествена история, история, физика и др., които предмети се чували за първи пѫть на български езикъ. Но наредъ съ училищната работа Джинотъ печатилъ статии и въ Цариградски вестникъ. Статиитѣ му имали крайно патриотиченъ

духъ. Неговото родолюбие отишло до тамъ, че въ увлѣчението си той организиралъ ученицитѣ си въ дружина съ нуждната командна йерархия и правилъ манифестации презъ Скопие. Това поведение на популярния учитель не се харесвало и на турската власть, поради което билъ изгоненъ отъ Скопие. Тръгването му отъ града било триумфално и новъ поводъ да се подчертае българскиятъ патриотизъмъ. До смъртьта си Джинотъ останалъ на поста си неуморимъ, търсейки самъ борбата тъй, както други се стремятъ къмъ покоя, пише С. Радевъ.

Партений Зографски е родомъ отъ с. Галичникъ (Македония) 1820 г. Той билъ ученикъ на Д. Миладиновъ и отъ него билъ надъханъ съ родолюбивитѣ идеи, които сж го въодушевявали презъ цѣлия му животъ. Завършилъ висшитѣ науки въ Атина и Москва. Билъ е уменъ и благовиденъ човѣкъ, съ прилични обноски, поради което е билъ приетъ отъ висшето руско общество, дори, споредъ неговия биографъ, билъ е наставникъ на нѣкой великъ руски князъ. Имайки татакива връзки, Партѐний е можалъ да заеме добро мѣсто въ руската черковна йерархия и да остане на видна служба въ Русия. Но той се отказалъ отъ дворцовия блѣсъкъ, за да се върне въ отечеството си да служи на народа си. И наистина, следъ завръщането си въ България той се отдалъ на народното движение. Въ 1857 г. билъ назначенъ за директоръ на българското училище въ Цариградъ, гдето можалъ съ голѣмо усърдие да работи за българската просвѣта, а покрай това и да сътрудничи въ българскитѣ списания.

Името, обаче, на Партений било свързано съ борбата на гр. Кукушъ за български владика. Когато кукушани заявили въ Фенеръ, че сж готови да оттеглятъ искането си до Ватикана, при условие че Патриаршията ще имъ даде българинъ за владика, последната се съгласила и изпратила за владика въ Кукушъ именно Партения. Познатъ вече като отявленъ родолюбецъ и литераторъ, Партений билъ посрещнатъ тържествено отъ цѣло Кукушко. Тукъ се открило за него поле за практическа дейность, съ която станалъ още по-популяренъ. Започналъ открита борба срещу гърцизма, което особено допадало на Кукушани. Една отъ първитѣ му постжпки била да отвърне на гърцитѣ съ сжщата мѣрка, а именно, като изгорилъ всички гръцки книги въ епархията си. Това, разбира се, озлобило Патриаршията. Но въ патриотичното си увлѣчение Партений почналъ да действува въ сжщия духъ и по отношение на турцитѣ. Проявената самостоятелность не се харесвала на турскитѣ власти и Партений е трѣбвало да изпита недоволството на Портата. Въ 1861 г. той билъ заставенъ да напустне епархията си всрѣдъ явнитѣ съжаления на борческото си паство.

Ник. Михайловски е родомъ отъ Елена. Свършилъ висшитѣ си науки въ Русия, гдето възприелъ националистичнитѣ идеи на времето, които сетне станали двигатель въ неговата учителска дейность. По негово настояване било въведено въ търновскитѣ училища изучаването на българска история, която новость имала голѣмо значение, за да се разпали националниятъ духъ въ младитѣ тогавашни възпитаници. Така духътъ на Паисия прониквалъ въ българскитѣ училища и неговитѣ идеи оживили преподаването и дали по-разбираемо съдържание на личната просвѣта.

Но родолюбието на Михайловски било изпитано, когато билъ повдигнатъ въпросътъ за въвеждането на турския езикъ като задължителенъ въ българскитѣ училища. Турското правителство видѣло опасность за империята въ обособяването на българитѣ въ отдѣлна народностна община и си турило за цель да спъва систематически тѣхното културно и народностно развитие. Голѣмъ привърженикъ на тази идея билъ валията на Дунавския вилаетъ Митхадъ паша. Последниятъ искалъ да отоманизира училищата въ вилаета и споредъ него турскиятъ езикъ трѣбвало да се изучава въ всички български училища, дори искалъ преподаването на всички предмети въ горнитѣ класове да става само на турски езикъ. Турцитѣ се сѣтили много късно и се заловили да отоманизиратъ българитѣ, когато у тѣхъ вече имало друго съзнание и когато били въ разгара на борбата противъ гърцизма.

Противъ тази реформа се обявилъ открито Н. Михайловски и то при следния случай. Митхадъ паша съставилъ комисия, която да уреди образованието въ вилаета. Въ тази комисия билъ назначенъ Михайловски въ качеството му на училищенъ инспекторъ въ Търново. Когато било предложено, щото изучаването на турския езикъ да бжде задължително, Михайловски схваналъ намѣрението на пашата, разбралъ, че върху българската интелигенция се надвесва нова угроза и, безъ да се колебае, се противопоставилъ смѣло на турския проектъ, като се аргументиралъ добре. Съобщавайки това на русенската българска община, гдето заседавала комисията, тамошнитѣ българи сжщо отхвърлили тази реформа и то доста демонстративно. По сжщия поводъ и българскитѣ вестници въ Цариградъ се изказали неодобрително. Създалъ се единодушенъ отпоръ отъ всички български общини, вследствие на което проектътъ на Митхадъ паша не успѣлъ, дори когато Митхадъ паша защищавалъ този проектъ вече като великъ везиръ на империята.

Найденъ Геровъ е родомъ отъ Пловдивъ. И той получилъ образованието си въ чужбина — въ Одеса. Подобно на всички изброени дотукъ българи възприелъ напълно народностната идея и съ нея въ душата си станалъ учитель въ Пловдивъ. Той усвоилъ препоржчваната отъ П. Беронъ и Н. Рилски метода на преподаване — за въвеждането на реални

дисциплини и особено на българска история (1859). Въ последния предметъ той намѣрилъ поле да разкрие душата си и съ голѣма прочувственость говорилъ на ученицитѣ си за славното българско минало. Неговата родолюбива дейность била тъй широка и настойчива, че Геровъ станалъ истински народенъ учитель, съ голѣма популярность, винаги вдъхновенъ ораторъ, щомъ станѣло дума за българския народъ и за българското отечество. Неговото учителствуване било родолюбиво свещенодействие, обаче той работѣлъ и за българската наука — главно въ областьта на филологията, като допринесълъ много за създаването на българска граматика и правописъ, които били голѣма необходимость по онова време.

Презъ време на стоенето му въ Пловдивъ той водилъ разпалена борба съ мѣстния гръцки владика за неговитѣ произволи и стремление да затвори българското училище въ този градъ. Но сжщевременно Геровъ работѣлъ настойчиво чрезъ руското правителство и руския печатъ за общата народна кауза, като често изпращалъ писмени изложения за тежкото положение на българския народъ и за непоносимото държане на гръцкото духовенство. Особено той защищавалъ идеята за независима българска черква. „Като учитель и като руски консулъ въ Пловдивъ, като пребиваващъ въ Цариградъ и въ Русия, пише проф. П. Никовъ, той непрестанно, тихо, но енергично и предано работи съ единъ необикновенъ тактъ. Той е въ постоянна преписка и контактъ съ емигрантитѣ въ Русия, въ Влашко, въ Цариградъ, съ мнозина видни руси. Той насърдчава, напжтва, предпазва, освѣтлява и оказва изобщо голѣма полза на народното дѣло . . .“ (Възраждане на българския народъ . . . стр. 90).

Въ разгара на борбата, когато е трѣбвало да отблъсва клеветитѣ на гърцитѣ, Геровъ не забравялъ единството на народа като необходимо условие въ отпочната борба за духовна и политическа независимость, поради което открито се обявилъ противъ унията. Съ голѣмъ тактъ той успѣлъ да предпази скопскитѣ и самоковскитѣ граждани отъ това съблазнително течение и да засили идеята за обща борба въ името на единна независима българска черква. Действувайки въ този духъ, той успѣлъ дори да убеди архиепископа Соколски, който възглавявалъ униатската черква, да се откаже отъ това увлѣчение и да не цепи народа въ оня сждбоносенъ моментъ (1861).

Изобщо Найденъ Геровъ е знаелъ да схваща особеностьта на разнитѣ политически моменти и чрезъ словото и перото си е насочвалъ правилно подетата борба за черковна независимость и винаги съ огледъ на общото народно добро. Къмъ това време — 1867 г. били вече почнали да се преплитатъ въ българския въпросъ и нѣкои политически постжпки отъ страна на емигрантскитѣ български кржгове въ Сърбия и

Влашко. И тукъ той знаелъ да съветва, да предпазва, дори да ржководи, използувайки качеството си на руски консулъ и на близъкъ на графъ Игнатиева. Заслугитѣ на Герова по българския въпросъ сж много голѣми. Самъ уменъ и проницателенъ, съ вѣренъ усѣтъ къмъ сложнитѣ положения и пропитъ отъ рѣдко родолюбиво чувство, цѣлата му дейность го рисува като скроменъ по видъ, но голѣмъ по душа българинъ, който никога не забравялъ върховната идея — духовна и политическа свобода за цѣлокупния български народъ.

Маринъ Дриновъ — билъ родомъ отъ Панагюрище, виденъ български ученъ и професоръ въ Харковския университетъ (Русия). Съ своитѣ научни исторически и филологически трудове допринесълъ твърде много за поставянето на българското националистическо движение на здрава и напълно убедителна основа. А по онова време, когато всрѣдъ българския народъ е имало много заблудени и много скептици, това е било голѣма необходимость и ползата отъ трудоветѣ му е била неоценима. Въ 1869 г. Дриновъ издалъ две важни съчинения, които създаватъ епоха въ българската историческа наука, които хвърлили нова свѣтлина върху българското минало и съ това дали силенъ тласъкъ на националистичната мисъль всрѣдъ тогавашнитѣ по-интелигентни българи.

Тѣзи трудове сж: „Исторически прегледъ на българската църква отъ самото й начало до днесъ“; трудъ, който допринесълъ твърде много за обосноваването на черковния въпросъ и черковната борба, които били вече на предно мѣсто всрѣдъ по-издигнатото българско общество и народната маса. Вториятъ трудъ билъ — „Погледъ върху произхождението на българския народъ и началото на българската история“; съчинение сжщо много навременно, което допълнило по строго научень пжть историята на Отца Паисия и допринесло твърде много за духовното и политическото обособяване на българския народъ и за моралната подготовка на политическата борба. Не по-малко ценень е трудътъ му по „Българското азбуке“, съ който турилъ основата на българската граматика и правописъ.

Обаче заслугитѣ на Дринова съ написването на казанитѣ трудове се простиратъ и върху българската наука и просвѣта. Той поставилъ здраво научно начало на българската историография, а съ своитѣ многобройни статии е запозналь руския ученъ свѣтъ съ миналото на нашия народъ, което не е било безъ значение за издигането на по-предно мѣсто предъ руското обществено мнение на българскитѣ въпроси. Той е сжщо така единъ отъ инициаторитѣ за основаването на „Българското книжовно дружество“ въ Браила презъ 1870 год., което дружество следъ Освобождението се разви въ „Българска академия на наукитѣ“, която и днесъ сжществува въ София. Дружественията печатенъ органъ, нареченъ „Периодическо списание“, билъ първото българско академично списа-

дисциплини и особено на българска история (1859). Въ последния предметъ той намѣрилъ поле да разкрие душата си и съ голѣма прочувственость говорилъ на ученицитѣ си за славното българско минало. Неговата родолюбива дейность била тъй широка и настойчива, че Геровъ станалъ истински народенъ учитель, съ голѣма популярность, винаги вдъхновенъ ораторъ, щомъ станѣло дума за българския народъ и за българското отечество. Неговото учителствуване било родолюбиво свещенодействие, обаче той работѣлъ и за българската наука — главно въ областьта на филологията, като допринесълъ много за създаването на българска граматика и правописъ, които били голѣма необходимость по онова време.

Презъ време на стоенето му въ Пловдивъ той водилъ разпалена борба съ мѣстния гръцки владика за неговитѣ произволи и стремление да затвори българското училище въ този градъ. Но сжщевременно Геровъ работѣлъ настойчиво чрезъ руското правителство и руския печатъ за общата народна кауза, като често изпращалъ писмени изложения за тежкото положение на българския народъ и за непоносимото държане на гръцкото духовенство. Особено той защищавалъ идеята за независима българска черква. „Като учитель и като руски консулъ въ Пловдивъ, като пребиваващъ въ Цариградъ и въ Русия, пише проф. П. Никовъ, той непрестанно, тихо, но енергично и предано работи съ единъ необикновенъ тактъ. Той е въ постоянна преписка и контактъ съ емигрантитѣ въ Русия, въ Влашко, въ Цариградъ, съ мнозина видни руси. Той насърдчава, напжтва, предпазва, освѣтлява и оказва изобщо голѣма полза на народното дѣло . . .“ (Възраждане на българския народъ . . . стр. 90).

Въ разгара на борбата, когато е трѣбвало да отблъсва клеветитѣ на гърцитѣ, Геровъ не забравялъ единството на народа като необходимо условие въ отпочната борба за духовна и политическа независимость, поради което открито се обявилъ противъ унията. Съ голѣмъ тактъ той успѣлъ да предпази скопскитѣ и самоковскитѣ граждани отъ това съблазнително течение и да засили идеята за обща борба въ името на единна независима българска черква. Действувайки въ този духъ, той успѣлъ дори да убеди архиепископа Соколски, който възглавявалъ униатската черква, да се откаже отъ това увлѣчение и да не цепи народа въ оня сждбоносенъ моментъ (1861).

Изобщо Найденъ Геровъ е знаелъ да схваща особеностьта на разнитѣ политически моменти и чрезъ словото и перото си е насочвалъ правилно подетата борба за черковна независимость и винаги съ огледъ на общото народно добро. Къмъ това време — 1867 г. били вече почнали да се преплитатъ въ българския въпросъ и нѣкои политически постжпки отъ страна на емигрантскитѣ български кржгове въ Сърбия и

Влашко. И тукъ той знаелъ да съветва, да предпазва, дори да ржководи, използувайки качеството си на руски консулъ и на близъкъ на графъ Игнатиева. Заслугитѣ на Герова по българския въпросъ сж много голѣми. Самъ-уменъ и проницателенъ, съ вѣренъ усѣтъ къмъ сложнитѣ положения и пропитъ отъ рѣдко родолюбиво чувство, цѣлата му дейность го рисува като скроменъ по видъ, но голѣмъ по душа българинъ, който никога не забравялъ върховната идея — духовна и политическа свобода за цѣлокупния български народъ.

Маринъ Дриновъ — билъ родомъ отъ Панагюрище, виденъ български ученъ и професоръ въ Харковския университетъ (Русия). Съ своитѣ научни исторически и филологически трудове допринесълъ твърде много за поставянето на българското националистическо движение на здрава и напълно убедителна основа. А по онова време, когато всрѣдъ българския народъ е имало много заблудени и много скептици, това е било голѣма необходимость и ползата отъ трудоветѣ му е била неоценима. Въ 1869 г. Дриновъ издалъ две важни съчинения, които създаватъ епоха въ българската историческа наука, които хвърлили нова свѣтлина върху българското минало и съ това дали силенъ тласъкъ на националистичната мисъль всрѣдъ тогавашнитѣ по-интелигентни българи.

Тѣзи трудове сж: „Исторически прегледъ на българската църква отъ самото ѝ начало до днесъ“; трудъ, който допринесълъ твърде много за обосноваването на черковния въпросъ и черковната борба, които били вече на предно мѣсто всрѣдъ по-издигнатото българско общество и народната маса. Вториятъ трудъ билъ — „Погледъ върху произхождението на българския народъ и началото на българската история“; съчинение сжщо много навременно, което допълнило по строго научень пжть историята на Отца Паисия и допринесло твърде много за духовното и политическото обособяване на българския народъ и за моралната подготовка на политическата борба. Не помалко ценень е трудътъ му по „Българското азбуке“, съ който турилъ основата на българската граматика и правописъ.

Обаче заслугитѣ на Дринова съ написването на казанитѣ трудове се простиратъ и върху българската наука и просвѣта. Той поставилъ здраво научно начало на българската историография, а съ своитѣ многобройни статии е запозналь руския ученъ свѣтъ съ миналото на нашия народъ, което не е било безъ значение за издигането на по-предно мѣсто предъ руското обществено мнение на българскитѣ въпроси. Той е сжщо така единъ отъ инициаторитѣ за основаването на „Българското книжовно дружество“ въ Браила презъ 1870 год., което дружество следъ Освобождението се разви въ „Българска академия на наукитѣ“, която и днесъ сжществува въ София. Дружественията печатенъ органъ, нареченъ „Периодическо списание“, билъ първото българско академично списа-

ние, въ което сж сътрудничили видни български учители и писатели и допринесло за разработването на по-висша българска мисъль.

Като се вземе предвидъ нищожеството на българската книжнина до половината на XIX вѣкъ и голѣмото превъзходство на гръцката книжнина по количество и съдържание, съчинения като тѣзи на Маринъ Дриновъ съ научна стойность и отъ единъ авторитетенъ човѣкъ — професоръ въ руски университетъ и пр., сж имали голѣмо значение за борбата между гърцизма и българизма и за съревнованието между двата народа по отношение на тѣхното минало достоинство. Именно затова Дриновъ има голѣма заслуга и е видна личность отъ епохата на българското възраждане.

Подъ влиянието на мѣстнитѣ условия въ Ромъния и Русия между преселницитѣ българи се явили заможни хора, съ обществено положение и по-голѣмо образование. Такива българи имало особено въ Букурещъ, Одеса, Виена, Цариградъ и др. На първо време тѣзи преселници били сжщо подъ гръцко влияние, но по-късно, когато българското съзнание почнало да се пробужда, тѣ възприемали бързо новитѣ идеи, бързо се национализирали и отъ тѣхната срѣда се появили видни родолюбци и благодетели. Въ началото на 19-я вѣкъ въ гр. Брашовъ се явилъ починътъ не само за подпомагане и уреждане на българскитѣ училища отвждъ Дунава — въ Турция, но и за тѣхното модерно преустройство, въ метода на преподаването. Идеята излѣзла отъ Петъръ Беронъ въ 1822 г. Пакъ отъ Брашовъ излѣзълъ починътъ да се подпомагатъ българскитѣ училища съ книги и пари, както и да се поддържатъ български младежи въ западнитѣ университети.

Букурещкитѣ български първенци първи устроили помежду си дружество съ народно просвѣтна цель, пише Д. Мишевъ. Още въ 1853 г. съставили дружество подъ име „епитропия". Негови устроители и членове били **Хр. Мустаковъ, Ив. Бакалоглу, д-ръ В. Беронъ** и **Хр. Георгиевъ.** Епитропията, която после се разрастнала и била наречена „Добродетелна дружина", си поставила за цель да образува фондове отъ частни пожертвувания и отъ завещания на родолюбци, за да издържа български училища въ Турция и да дава стипендии на способни младежи въ Европа. Тѣхниятъ примѣръ последвали и българитѣ първенци отъ Одеса. Въ 1854 г. тѣ образували дружество подъ името „Одеско българско настоятелство". То било уредено по почина на **Н. Палаузовъ, Д. Тошковичъ** и **Найденъ Геровъ.** Цельта на това дружество била политическа и просвѣтна — да запознава руситѣ съ положението на българитѣ чрезъ печата и чрезъ доклади до руското правителство, да се занимава съ просвѣтното дѣло въ България. И по дветѣ цели одеското дружество направило твърде много.

Но вънъ отъ тѣзи дружества пращани били и частни помощи за разни народополезни дѣла, особено за просвѣтата. Числото на тѣзи родолюбци благодетели е внушително. Имената на нѣкои оставатъ неизвестни. Още приживе тѣ завещавали голѣми суми за фондове при рускитѣ или западнитѣ университети и се грижели да се подготвятъ просвѣтени учени българи. Такива по видни благодетели били, изброява Д. Мишевъ, **Антонъ Камбуроглу**, който пращалъ български книги и по две хиляди гроша годишно на българското училище въ родния му градъ Сливенъ и издържалъ младежи да следватъ по медицина въ Атина; **Стефанъ Богориди**, който между многото благодеяния, които направилъ въ името на българското дѣло, поддържалъ съ свои срѣдства С. Раковски и Г. Кръстевича да следватъ въ Цариградъ и Парижъ; **Василъ Априловъ и Ник. Палаузовъ** поддържали училището въ родния си градъ Габрово; **Иванъ Денкоглу** внесълъ 15 хиляди рубли въ Московския университетъ и други 10 хиляди рубли въ Одеския лицей за фондове, отъ чиито приходи да се ползуватъ за вѣчни времена само българчета (1834 г.). Василъ Априловъ оставилъ още съ завещание фондъ за стипендия на вѣчни времена въ висше училище въ Русия (1847). **Козма Тричковъ** отъ Враца сжщо оставилъ фондъ, отъ приходитѣ на който да се поддържатъ двама младежи въ университетитѣ на Западъ. Въ 1861 г. българитѣ отъ Бесарабия дали на одеското настоятелство 60 хиляди рубли за сжщитѣ цели. **Петъръ Керемекчиевъ** отъ Търново завещалъ цѣлото си богатство, за да се даватъ стипендии на българчета за висши училища на Западъ и въ Русия. До 1906 само отъ фонда на Керемекчиевъ сж свършили 77 младежи въ университети, политехники, консерватории, художествени академии и пр.

Никола Палаузовъ билъ родомъ отъ Габрово, но живѣлъ въ Одеса. Попадналъ подъ влиянието на българското национално движение въ Одеса, Палаузовъ се отказалъ скоро отъ гърцизма и се приобщилъ фанатично къмъ българската идея. Народностното чувство тъй силно заговорило у него, че той станалъ единъ отъ най-ревностнитѣ родолюбци и благодетели. Заедно съ Априлова взели почина да открияТъ българско училище въ родния си градъ Габрово и да го уредятъ по модеренъ начинъ. Той тъй се пристрастилъ къмъ българското просвѣтно дѣло, че двамата съ Априлова почнали да се грижатъ за училищата и за възпитанието на младежитѣ отъ цѣлото българско отечество. Съ огледъ на това тѣ успѣли да изпросятъ нѣколко руски стипендии за български младежи, съ което подпомагали и висшето образование. Въ 1847 год. само въ Киевъ имало повече отъ 50 българчета отъ всички краища на България. Както вече споменахме, Палаузовъ взелъ почина да образува въ Одеса дружество, което да събира пари за просвѣтни и политически цели. Отъ това се

разбира, че Палаузовъ се занимавалъ и съ политическитѣ въпроси, които по това време се оформявали постепенно и се внушавали чрезъ печата на българитѣ и на руското общество. Палаузовъ давалъ редовно доклади на руското правителство за положението въ България, обгръщайки просвѣтното, черковното и политическото движение въ България, безъ да пропуща да каже мнението си върху онова, което трѣбвало да се направи отъ руска страна. „Нѣкои отъ тѣзи му доклади, пише Р. Каролевъ, достигнали дори до императора Николай I, комуто направили поразително впечатление".

Евлоги и Христо Георгиеви сж българи отъ Карлово, преселници въ Букурещъ. Макаръ много заможни, съ голѣми връзки въ висшето ромънско общество и съ елинско образование, тѣ запазили българския си духъ, когато други българи-първенци се били отдалечили отъ народа си. Увлѣчени въ търговията си, тѣзи предани единъ на другъ братя не забравили народното дѣло. По онова време, когато подобренитѣ български училища дали своитѣ първи плодове, желаещитѣ да следватъ по-висши науки се увеличавали всѣка година. Мнозина младежи искали да завършатъ образованието си въ чужбина, за да се завърнатъ после въ България и да работятъ за общото дѣло. Всички издигнати българи проумѣли, че доброто бждеще на народа е въ широката просвѣта и че гърцизмътъ може да бжде окончателно сраженъ само когато се увеличи числото и качеството на просвѣтенитѣ българи. За подкрепа на способнитѣ младежи да следватъ висши науки въ чужбина се образували, както вече споменахме, добродетелни дружества въ Букурещъ и Одеса. На чело на букурещкото дружество стоели двамата братя Евлоги и Христо Георгиеви. Това дружество групирало около себе си не само богатитѣ българи отъ Букурещъ, но и тѣзи отъ другитѣ градове на Ромъния. Това дружество присаждало своитѣ родолюбиви цели и културни идеи на всички, които ставали негови членове, вследствие на което се появили множество благодетели съ крупни завещания. „Братята Георгиеви, особено Евлоги, съперничели съ даренията си, тѣ се сравняватъ съ виднитѣ благодетели въ Европа за просвѣтни идеи и по жертви, пише Д. Мишевъ. При масата помощи за училища и болници Евлоги пожертвува осемь милиона за български университетъ и за висше техническо училище", които да се издигнатъ въ бждеща свободна България.

Но братята Георгиеви се интересували и отъ голѣмитѣ политически въпроси, свързани съ бждещето на Отечеството имъ. Презъ епохата на революционната подготовка, когато надеждитѣ за българското освобождение били за моментъ обърнати къмъ Сърбия, въ Букурещъ била изработена и приета програмата за общото действие между българи и сърби (1867 г.). Въ събранието по случая участвували най-

виднитѣ българи въ Букурещъ, въ това число и двамата братя Георгиеви, чиито подписи стоятъ на чело въ спогодбата. Какво е било схващането на българитѣ и съ това на двамата братя, които били съ най-голѣма тежесть въ заседанията, се вижда отъ втория членъ на спогодбата, гдето се опредѣлятъ бждещитѣ отношения между България и Сърбия, а именно: „Югославянското царство ще се състои отъ Сърбия и България, последната съ Тракия и Македония". Документъ, отъ който се вижда какъ Георгиевци сж схващали цѣлостьта на българската държава, каква бждеща свободна България си представяли, за да сложатъ подписа си. Това решение, обаче, не се харесало на сръбския князъ Михаилъ, койтоималъ съвсемъ други намѣрения по отношение на Македония и изобщо по отношение на българскитѣ земи, и програмата била изоставена. Отъ тукъ се вижда какъвъ е билъ политическиятъ погледъ на двамата видни и благодетелни българи и какъ въ единъ важенъ за народа моментъ не сж забравили да настояватъ за неговото пълно обединение.

Резултатътъ отъ откриването на български училища се чувствувалъ все по-силно и по силно презъ течение на 19-я вѣкъ. Подета отъ Отецъ Паисий, българската националистична мисъль тъй закрепнала презъ този вѣкъ, че вече броела легионъ носители-духовници, учители, първенци, доктори, правници и пр. Страната имала съ десетки училища, уредени по европейски образецъ. Училището, най-сигурното срѣдство на културния човѣкъ, спасило българския народъ. То възобновило българската книжнина, черква и подготвило черковната и политическата борба и независимость. Училищниятъ въпросъ предизвикалъ първитѣ схватки между гърцизма и българизма, които постепенно се преобръщали въ отдѣлни боеве, докато взели видъ на общо сражение. Съзнанието почнало да обхваща по-ускорено народната маса, гръцкитѣ владици се ожесточавали, съ което борческиятъ духъ всрѣдъ българитѣ се разпалвалъ. Обхванати отъ родолюбиво съревнование, тѣ строели и отваряли училища, които пълнѣли съ децата си. Гръцкитѣ училища запустѣли и постепенно изчезвали.

Но наредъ съ училищния въпросъ билъ повдигнатъ и черковниятъ въпросъ, който първоначално билъ насоченъ срещу злоупотрѣбитѣ на гърцкитѣ владици, а после билъ сложенъ на национална почва. Легалната борба съ гръцкото духовенство била подета отъ самия народъ и после била продължена отъ български духовници и миряни, ученици на Отца Паисия и въплътители на неговата идея за независима българска черква. „Пръвъ, който схваналъ правото, което хатишерифътъ давалъ на българитѣ, билъ Неофитъ Бозвели, казва М. Дриновъ". И той открилъ легалната борба съ Патриаршията.

Неофитъ Бозвели е родомъ отъ Котелъ. Подобно на Отецъ Паисий той билъ монахъ отъ Хилендарския манастиръ. Надъханъ отъ националистическитѣ идеи на Атонъ, Неофитъ чувствувалъ, че стоенето му въ манастира е загубено време за народната идея и затова решилъ да напустне Атонъ, да тръгне изъ България и да буди духа на народа. Той обиколилъ повечето отъ градоветѣ въ Мизия и Тракия, навсѣкѫде се запознавалъ съ уредбата и живота на училищата, а тамъ, гдето нѣмало училища, съветвалъ да се открияТъ, проповѣдвалъ, за да пробуди националното съзнание, и така подготвялъ народа за предстоещата борба. Главно той подканилъ народа да иска народни пастири, мѫже съ добродетели, които да разбиратъ и да живѣятъ съ народа, и неговото слово се слушало съ увлѣчение отъ масата. Тази дейность смущавала Патриаршията и последната, съ свойствената ѝ хитрость, наказала Неофита съ заточение. Обаче тази постѫпка на патриарха засилила борческия духъ на българитѣ и на самия Неофитъ и, когато билъ освободенъ отъ заточението, той се заловилъ съ още по-голѣма енергия за борба.

Неофитъ се установилъ въ Цариградъ, влѣзълъ въ срѣдата на българскитѣ еснафи и работници, сплотилъ ги около себе си въ името на борбата съ гърцизма. По неговъ починъ и съ съдействието на Стефанъ Богориди била построена българска черква въ Цариградъ, която станала центъръ на българщината. Това било първата печалба за българското право и първа българска черковна победа. Но за тази противогръцка дейность Неофитъ скѫпо заплатилъ — той билъ заточенъ въ Св. гора, хвърленъ въ влажнитѣ хилендарски подземия, гдето починалъ мѫченически въ 1849 год.

За дейностьта на Бозвелията въ областьта на просвѣтата свидетелствуватъ издаденитѣ отъ него три учебника на български езикъ (1835), но тази дейность не била неговото призвание. Той билъ даренъ за обществена дейность, за борба. Това се вижда отъ неговитѣ пламенни статии и отъ словата му, пълни винаги съ хули и проклятие по адресъ на всичко гръцко, изживявайки страданията на българския народъ и унижението на България. Разбира се, единъ такъвъ човѣкъ не можеше да не си навлѣче омразата и отмъщението на гърцитѣ. Той знаеше това и въ яростьта на гръцкитѣ владици виждаше своя успѣхъ. Такъвъ билъ той особено въ Цариградъ, гдето станалъ центъръ и водачъ на едно живо народно раздвижване. Такъвъ е билъ и въ Търново, като помощникъ на търновския гръцки митрополитъ — борецъ, опрѣнъ винаги на народнитѣ маси.Но и гръцкиятъ владика не останалъ спокоенъ. Ползувайки се отъ влиянието си предъ турската власть, той изпратилъ своя немиренъ викарий окованъ въ вериги на заточение въ Хилендарския манастиръ.

Иларионъ Макариополски е родомъ отъ Елена. Подобно на Неофита Бозвели е възпитаникъ на Хилендарския манастиръ. Интересно е да се отбележи, че докато монаситѣ отъ другитѣ манастири били спокойни и примирени съ чуждото духовенство, монаситѣ на Хилендарския манастиръ имали борчески духъ и били проникнати отъ новитѣ идеи за националность и свобода. Това се обяснява съ националистичната атмосфера на Атонъ, създадена и раздвижвана по онова време отъ гръцкитѣ националисти, отъ която атмосфера сѫ дишали и българскитѣ монаси, за да действуватъ на свой редъ за българската кауза. Такъвъ монахъ е билъ и Иларионъ Макариополски. Следъ смъртьта на Неофитъ Бозвели той поделъ народното черковно дѣло и го довелъ до добъръ край.

Борбата за народна черква се разпалвала все повече и повече. Въ много градове на Мизия, Тракия и Македония гръцкитѣ владици били бити и изгонени отъ народа. Движението станало общо и се нуждаело отъ ржководство. На чело застаналъ архимандритъ Иларионъ, който, позовавайки се на правото на българския народъ да има своя черква, започналъ открита борба срещу гръцкото духовенство; борба на правдата срещу предрасѫдъцитѣ и заблужденията; борба между българския народъ и Патриаршията. Започната отъ въстаналитѣ българи въ Нишъ презъ 1841 год., следъ тридесеть години борбата свършила съ тържество на българското право. Видно мѣсто въ тази борба вземалъ Иларионъ, който съ цената на много усилия и грижи, а сѫщо и на много рискове, водилъ спора съ патриаршията съ смѣлость и настойчивость.

Още младъ, той се увлѣкълъ силно отъ идеитѣ на Паисия и Неофита Бозвели и решилъ да служи на дълга къмъ Отечеството. Иларионъ свършилъ университета въ Атина, но никога не забравялъ житейската си задача и презъ ученето си събиралъ грижливо онова, което може да му послужи въ борбата съ гърцитѣ. Вече високо образованъ, той билъ винаги отзивчивъ родолюбецъ и, когато отишълъ въ Цариградъ, застаналъ на чело на непризнатата българска черковна община и повелъ борбата съ Фенеръ. Всички епархии отъ страната взели примѣръ отъ Цариградъ, раздвижили се, протестирали предъ Портата срещу произволитѣ на гръцкото духовенство, вследствие на което се разпалила широка борба, въ която вземали участие не само двата народа — българи и гърци, но се намѣсили чужди държави и чужди черкви. Борба, която събудила народа, обединила го въ името на една невинна нагледъ идея, но която имала голѣми политически последици. И въ центра на тази борба стоялъ Иларионъ Макариополски, който четири пѫти е пращанъ на заточение. Затова той е единъ отъ най-голѣмитѣ дейци по черковния въпросъ и на него се дължи мѫдрото му ржководство.

Нека кажемъ нѣколко думи по дейностьта на Илариона Макариополски, защото неговата дейность очертава борбата по българския черковенъ въпросъ, която борба завърши съ пълна победа надъ гърцизма, съ пълно освобождение отъ духовното робство, което, безспорно, е гордость на българския народъ и неизразима заслуга на дейцитѣ.

Още като учащъ се въ Атина, Иларионъ, заедно съ нѣколко още българчета, образували „Славянобългарско дружество", което си поставило за цель да издигне българското народностно съзнание чрезъ просвѣта и училища и чрезъ борба да прогони гръцкитѣ владици отъ българскитѣ земи. Поводъ за тази идея не било толкова борческото чувство на сдружилитѣ се, колкото тѣхното раздразнено родолюбие вследствие на разпаления гръцки шовинизъмъ, който подготвялъ възстановяването на византийската империя като гръцка и който се разливалъ организирано по българскитѣ области. Надъханъ съ такава идея, Иларионъ се завърналъ въ Цариградъ въ 1841 г. като единъ вече оформенъ човѣкъ и въодушевенъ българинъ. Заловилъ се за обществена дейность и скоро добилъ влияние и уважение между цариградскитѣ българи. Тукъ той се срещналъ съ Неофитъ Бозвели, сжщо разпаленъ родолюбецъ, та двамата заедно се заловили за обща работа. Найпърво тѣ обединили цариградскитѣ българи и направили отъ тѣхъ борческо ядро и народенъ центъръ, а самитѣ тѣ станали представители на българската колония и на българския народъ предъ турското правителство.

Въ 1845 г. Иларионъ направилъ изложение предъ Портата, въ което описалъ тайнитѣ намѣрения на гърцитѣ и заключавалъ, че тѣ заплашватъ еднакво турци и българи съ своята шовинистична пропаганда, която се провежда чрезъ гръцкитѣ владици. Освенъ това той поставилъ и конкретни искания отъ името на българитѣ, а именно: българитѣ да построятъ своя черква въ Цариградъ, да издаватъ вестници на свой езикъ, да избиратъ сами владицитѣ си, всѣка епархия да има свой представитель въ Цариградъ, който да излага нуждитѣ на народа предъ правителството, държавата да открие български училища и пр. Тѣзи искания били първиятъ зовъ предъ турското правителство отъ името на българския народъ. Тѣзи искания не останали безъ отзвукъ. Започнатото брожение всрѣдъ народа накарало правителството да удовлетвори нѣкои отъ българскитѣ искания, но Патриаршията се противопоставила. За тази дейность на двамата български духовници и народни водачи патриархътъ ги заточилъ. Оковани въ желѣза, Иларионъ и Неофитъ били изпратени въ Св. гора. Въ 1850 г. Иларионъ билъ освободенъ и се завърналъ отново въ Цариградъ. Желаейки да го спечели на своя страна, патриархътъ го ржкоположилъ въ 1858 г. за епископъ. Но Иларионъ останалъ вѣренъ на първоначалната си идея и не

измѣнилъ на българското си сърдце. Откриването на българска черква въ Цариградъ начело съ епископъ българинъ било събитие отъ първостепенна важность. То било голѣмъ успѣхъ за българското народно дѣло и имало исторически последици.

Резултатътъ отъ непреклонното държане на Патриаршията по отношение на първоначалнитѣ скромни български искания билъ бързото засилване на крайната партия между българитѣ, която искала отдѣлна самостоятелна черква. Това било и убеждението на Илариона Макариополски, който застаналъ начело на борбата и въ съгласие съ еснафитѣ решилъ да работи за отдѣлна черква. Повдигнатиятъ по това време въпросъ за унията идвалъ да оправдае и да помогне на взетото решение. Първата стжпка въ това направление била направена по Великдень въ 1860 г., когато по искането на богомолцитѣ българи презъ време на литургията името на Патриарха не било споменато, а вмѣсто него било казано името на Султана. Съ тази постжпка билъ даденъ реаленъ изразъ на желанието на българитѣ да се отдѣлятъ въ своя независима черква. Иларионъ, заедно съ другитѣ двама владици българи, поели всичката каноническа отговорность. Гърцитѣ били силно засегнати отъ този революционенъ актъ, но турското правителство погледнало благосклонно. Иларионъ застаналъ начело на движението и на новата самостоятелна черква.

Дѣлото на Илариона и на цариградскитѣ българи било единодушно одобрено отъ населението въ провинцията. Къмъ него се присъединили и другитѣ български владици, дори и нѣкои гърци владици въ български епархии. Този актъ подействувалъ като искра, която възпламенила националното съзнание, защото самостоятелна българска черква това значело признаване на българската народность. И това е собствено дълбокиятъ смисълъ на черковната борба. Съ нея българскиятъ народъ е искалъ не толкова да добие своя черква, което, разбира се, не е безъ значение, колкото да си извоюва правото да живѣе като отдѣленъ, признатъ народъ, какъвто дотогава не билъ споредъ разбиранията на турцитѣ. Навсѣкжде Иларионъ билъ честуванъ като глава на самостоятелна черква. Българитѣ отъ страната и отъ чужбина го поздравявали съ епохалното дѣло. Отвсѣкжде билъ признатъ за такъвъ и получавалъ писма съ хиляди подписи, въ които билъ признаванъ за български черковенъ глава. Но въпросътъ не билъ тъй лесенъ; той ималъ и политическо значение, което мнозина не схващали. Портата бавѣла и не признавала формално новата народна черква, макаръ да не гледала враждебно на извършения актъ.

Предъ Илариона се изпрѣчвала нова трудна задача — признаването на българската черква отъ Високата Порта съ издаването на необходимия ферманъ. Трудна задача, защото

почнали да се преплитатъ и странични дипломатически влияния, та въпросътъ добилъ политически характеръ. Между другото, тукъ се намѣсвалъ и въпросътъ съ унията, на който турското правителство гледало симпатично, понеже считало, че чрезъ унията българитѣ ще се отдалечатъ отъ руското влияние. При създаденото положение Иларионъ билъ отдаленъ отъ Цариградъ и изпратенъ на заточение. Обаче българитѣ отъ Цариградъ обградили двамата заточени владици — Илариона и Авксентия, и наложили на властьта да отложи заточението имъ. Тази постѫпка на цариградскитѣ българи била нѣщо нечувано въ столицата. Сплотени и въодушевени отъ една идея, тѣ се противопоставили на правителствената заповѣдь и, обзети отъ национално чувство, защищавали водачитѣ си предъ риска да бѫдатъ зле наказани отъ изпратената войска. Следъ минаването на Великдень, на който праздникъ двамата владици служили въ българската черква, тѣ били изпратени на заточение, обградени отъ множество войска.

„Народнитѣ водачи стояли твърдо и непоколебимо на своята позиция, пише проф. П. Никовъ. На тръгване отъ Цариградъ Иларионъ и Авксенти отправили послание до българския народъ, въ което заявяватъ, че сѫ готови и на смъртъ да идатъ за борбата и за благото на своя народъ и на българската православна черква, като канятъ всички българи да ѝ останатъ вѣрни и да не се връщатъ нито къмъ Фенеръ, нито къмъ Римъ". А отъ М. Азия тѣ отправили друго послание до цариградскитѣ българи, въ което между другото имъ казвали: „По-добре ние двамата архиереи да станемъ жертва и се лишимъ отъ живота си, нежели нашиятъ български народъ да се разкѫса на части и да се загуби . . ."

Въ 1864 г. Иларионъ и Авксенти били освободени и се завърнали въ Цариградъ посрещнати тържествено отъ тамошнитѣ българи. Патриархътъ искалъ да се помири съ завърналитѣ се владици, като обещалъ да имъ даде епархии, ако поискатъ прошка. Обаче, чувствувайки нанесената имъ обида и горди въ душата си, отказали всѣка гръцка милость и внимание. Освобождението на владицитѣ било вече важна стѫпка къмъ осѫществяването на народната мечта за свободна българска черква. Но В. порта продължавала да играе своята двулична роля и протакала признаването на българската черква. Отъ руска страна се настоявало за помирение между българи, гърци и споредъ това се появили две точения по спора съ Патриаршията — едно, което искало пълно скѫсване на отношенията, и друго, което предлагало да се направятъ нѣкои отстѫпки. Къмъ последното принадлежалъ и Иларионъ, но, за да успокои българитѣ, той продължавалъ все пакъ да настоява предъ Портата да уреди най-после българския въпросъ. Начело на една нарочна делегация той искалъ отъ турското правителство да признае независимостьта на дветѣ български черковни области — Търновската и Охридската.

Следвайки хитрата си политика, Портата приготвила два проекта по българския въпросъ, задоволявайки българскитѣ искания, и въ 1870 г. издала необходимия ферманъ, съ който българскиятъ черковенъ въпросъ билъ разрешенъ формално. По-нататъкъ Иларионъ взелъ дейно участие по уреждането на българската черква, въ изработването на екзархийския уставъ и въ избора на бѫдещия екзархъ. Иларионъ, който по общо признаниеималъ най-голѣмо право да застане начело на българската черква като неинъ духовенъ глава, по искането на турското правителство билъ заличенъ отъ листата на кандидатитѣ и после назначенъ за В.-Търновски митрополитъ въ престолния градъ на българскитѣ царе и патриарси.

Когато човѣкъ проследи развитието на борбата за черковна независимость въ нейнитѣ подробности, Иларионъ Макариополски изпъква като голѣма фигура въ цѣлото възродително движение и неговитѣ действия и заслуги предизвикватъ удивление и искрена признателность. Неговата обичь къмъ народа е била тъй голѣма, че нищо не било въ състояние да го отклони отъ пѫтя на правдата, по който още отъ ранни години си избралъ да върви. Заплахитѣ и заточенията не смутили неговата вѣра и не помрачили дълга, който чувствувалъ къмъ народа си. Когато българинъ чете историята на черковната борба, не може да не се удиви на силния духъ на Илариона и да не почувствува въ душата си гордость отъ нанесената победа надъ всесилната гръцка патриаршия и коварния вѣковенъ врагъ.

Панаретъ Пловдивски е билъ единъ отъ тримата владици борци за черковна независимость. Следъ Илариона Макариополски той билъ най-дейниятъ въ тази историческа борба. Винаги когато Иларионъ не билъ въ Цариградъ, той възглавявалъ делегациитѣ, които сѫ ходили при турското правителство или при патриарха да искатъ, да разясняватъ, да убеждаватъ, да молятъ за всичко, което интересува българската черква. А когато това не помагало, той не се колебаелъ да действува решително и борчески срещу Патриаршията. Изправенъ предъ каноническитѣ си задължения спрямо патриарха и предъ чувствата си предъ народа, давалъ винаги преднина на последнитѣ, защото се чувствувалъ по-рано българинъ и после владика, защото неговата честна душа не могла да понася произволитѣ на гърцитѣ и развалата на гръцкото духовенство и защото, като уменъ и далновиденъ човѣкъ, виждалъ духовното освобождение и обединение на българския народъ въ пълната победа надъ гърцизма.

Именно затова, следъ като направилъ нѣколко пѫти опитъ за мирно разрешение на българския черковенъ въпросъ, било въ качеството си на представитель въ народния съборъ

при Патриаршията, или като делегатъ на българитѣ предъ патриарха, и видѣлъ непреклонностьта на гърцитѣ, той застаналъ решително на страната на онѣзи българи, които били привърженици на крайнитѣ мѣрки, на пълното скѫсване на отношенията съ Патриаршията. Готовъ да тури на владишката си съвѣсть проклятието на патриарха и да понесе неволитѣ на заточението, той, заедно съ Илариона Ловченски, отслужилъ литургия на Богоявление 1872 г. и прочели молитва на Илариона Макариополски, съ която го освобождаватъ отъ низвержението, което патриархътъ му наложилъ. Съ този актъ станало вече явно, че българската черква не признава патриарха за черковенъ глава. Този актъ билъ посрещнатъ съ одобрение отъ всички епархии и отъ този моментъ започнало духовното обособяване на българския народъ и освобождение отъ всѣко гръцко влияние и вмѣшателство въ българскитѣ черковни работи.

Иларионъ Ловчански е родомъ отъ Елена, близъкъ сподвижникъ на Илариона Макариополски по черковния въпросъ. Още въ 1850 г. билъ ръкоположенъ за епископъ въ Ловечъ отъ търновския гръцки митрополитъ като последица отъ надигащата се национална вълна въ търновската епархия. Първоначално изпъднявалъ исканията на Патриаршията, поради което билъ скоро намразенъ отъ българското си паство Но по-късно (1868 г.) той се присъединилъ къмъ новооснованата българска черква и станалъ неинъ виденъ иерархъ и борецъ за пълната ѝ независимость. Като най-старъ между владицитѣ българи, той билъ председатель на първия български черковенъ съборъ, който съборъ, попълненъ съ мирски лица, се грижилъ за всички черковни работи и ръководилъ борбата съ гърцитѣ. По-късно въ 1871 г. Иларионъ билъ председатель и на народния черковенъ съборъ, въ който участвували и представители на епархиитѣ и въ който съборъ билъ приетъ уставътъ на българската Екзархия. Освенъ това, въ този съборъ били посочени и кандидатитѣ за екзаршеския постъ. По-късно изборътъ за екзархъ падналъ на Илариона Ловчански, обаче той се отказалъ и тогава билъ избранъ Антимъ Видински.

Въ спора съ Патриаршията Иларионъ билъ привърженикъ на мирното му уреждане и затова той, заедно съ Панаретъ Пловдивски, ходили нѣколко пѫти при патриарха, за да водятъ преговори, но последниятъ не ги приемалъ. Вследствие на това непримиримо държане на патриарха Иларионъ, подобно на Панарета, тръгналъ по другия пѫть по черковния въпросъ — по пѫтя на решителнитѣ действия, който довелъ до Богоявленската случка, до пълното прекѫсване на отношенията съ Патриаршията и низвергването и заточението на тримата български владици — Иларионъ Ловченски, Панаретъ Пловдивски и Иларионъ Макариополски. Но не се минало много време,

тѣ били освободени и продължили борбата съ сѫщата настойчивость. Когато човѣкъ си представи възбуждението по онова време на българитѣ въ Цариградъ по черковния въпросъ, който, както казахме, не е билъ за владишки корони, а за духовна свобода и национална честь, ще схване истинското чувство, което е вълнувало българскитѣ първенци и особено застаналитѣ на чело на борбата български иерарси. Като председатель на смѣсения съветъ и на народния черковенъ съборъ, тѣзи чувства на дългъ и отговорность, на национална амбиция и гордость, на родолюбие сѫ изпълвали особено силно Илариона Ловчански, който, въпрѣки напредналата си възрасть, е водилъ борбата съ тактъ и настойчивость и за това съ достоинство зае мѣстото на виденъ деецъ по голѣмия народенъ въпросъ — за духовна независимость.

Екзархъ Антимъ I е билъ единъ отъ най-образованитѣ българи и пръвъ по подготовка между тогавашнитѣ български йерарси. Той държелъ лично мѣсто и между гръцкитѣ духовници. Патриаршията го ценѣла високо като ученъ и като ораторъ. Заради неговата научна подготовка той заемалъ длъжность ректоръ на гръцкото богословско училище въ Халки, а заради ораторския си даръ той билъ популяренъ дори между гърцитѣ. Наричали го „новъ Златоустъ“. Като Видински митрополитъ той билъ членъ на временния български синодъ. По поржка на Синода той обиколилъ почти всички епархии въ България и навредъ държалъ патриотични и напѫтствени проповѣди. Като най-популяренъ между българитѣ следъ Илариона Макариополски той билъ назначенъ съ султански бератъ за пръвъ български Екзархъ.

Пастирскитѣ заслуги на Антима сѫ много и голѣми. Преди всичко той взелъ дейно участие въ черковната борба, първоначално като обикновенъ духовникъ, а после и като екзархъ. Като екзархъ той обявилъ независимостьта на българската черква (11 май 1872 г.), постѫпка особено смѣла, която смутила не само Патриаршията, но и нѣкои отъ дипломатитѣ въ Цариградъ. Безсиленъ да спре прилагането на султанския ферманъ и естественото развитие на събитията, патриаршескиятъ синодъ отлѫчилъ Антима и тримата български владици отъ православната черква, а патриархътъ произнесълъ вѣчно проклятие (16 септ. 1872 г.). Съ тази неразумна мѣрка на гръцкия синодъ пропаднали мирнитѣ опити на Антима за споразумение и дветѣ черкви се раздѣлили при открита враждебность една къмъ друга. Но отъ това спечелила само българската черква. Безъ да обръща внимание на „схизмата“, екзархътъ пристѫпилъ къмъ ръкополагане на български митрополити за Нишката, Варненската, Доростолската, Охридската и Скопската епархии.

Актътъ на схизмата ималъ и важни политически последици. Той промѣнилъ не само политиката на Портата спрямо

българитѣ и Патриаршията, но и тая на Русия и на западнитѣ сили. Тѣ разбрали, че борбата за епархии и за владици не е на черковни начала, а е за етнически граници, които гърцитѣ отричатъ на българитѣ, но които българитѣ заематъ фактически съ населението си. „Освободена отъ догматическитѣ предрасѫдъци, руската дипломация се поправила и се застѫпила за етническитѣ права на българитѣ, западнитѣ сили, предимно Англия, използували акта на схизмата съ намѣрение да отдалечатъ българитѣ отъ православната черква и особено отъ Русия". Турското правителство счело за грѣшка обособяването чрезъ ферманъ на българитѣ въ отдѣлна религиозна община, понеже видѣло, че културниятъ и националниятъ развой на последнитѣ е опасенъ за империята. Портата искала да промѣни дадения на Екзархията ферманъ. Антимъ, обаче, не се съгласявалъ на никаква промѣна, упорствувалъ, поради което турското правителство се принудило да го освободи отъ длъжность, толкова повече, че по това време избухнало и Априлското въстание.

Настанали ужасни дни за българитѣ. Единственъ защитникъ на българския народъ била Екзархията. Антимъ схваналъ колко тежки и сѫдбоносни сѫ моментитѣ за народа и се застѫпилъ енергично за паството си съ протестъ срещу жестокоститѣ на турцитѣ предъ Портата и съ мемурандумъ предъ представителитѣ на великитѣ сили. Антимъ слѣзълъ отъ престола на пръвъ български йерархъ, но слѣзълъ съ честь, защото се борилъ докрай и съ достоинство за културнитѣ и народностни права на българския народъ. Смѣлъ и тактиченъ, образованъ и практиченъ, той знаелъ какъ да групира народа около себе си и какъ да действува срещу озлобената Патриаршия и заинтересуванитѣ чужди дипломати. Ржководени умѣло отъ Цариградъ, черковниятъ въпросъ и борбата за черковна независимость очертали духовното и народностно обединение на българитѣ.

Стефанъ Богориди е родомъ отъ Котелъ (1775). Внукъ е на Софроний Врачански и единъ отъ раннитѣ дейци въ българското възраждане. Получилъ широко образование въ чужбина, самъ уменъ, тактиченъ и деенъ, той постѫпилъ на турска служба въ Цариградъ. Неговитѣ качества били скоро оценени и за Богориди се открилъ пѫть за бързо авансиране въ службата. Съ дарованията си той станалъ тъй необходимъ на Портата, че никакви дипломатически преговори и договори не се водили и сключвали безъ неговото участие. „Но нищо не показва по-добре изключителното благоволение, на което се радвалъ този българинъ, както присѫтствието на Султана на сватбата на дъщеря му, честь, която дотогава не бѣше оказвана на никой християнинъ, казва С. Радевъ". Види се, че заслугитѣ на Богориди предъ турското правителство сѫ

били много голѣми, защото въ 1833 г. билъ назначенъ за князъ на о. Самосъ.

Поставенъ да живѣе при такива условия, Богориди се отдалечилъ много отъ народа си и дори забравилъ родния си езикъ. Но когато започнало българското движение, подъ влиянието на майка си, той захванаълъ да се интересува отъ онова, което се вършило въ страната. Съ негово съдействие предъ Портата било издадено разрешение да се построи българска черква въ Цариградъ, за която самъ подарилъ мѣсто. Това станало въ 1849 год. Освещаването на черквата станало на славянски езикъ и при участието на много българи отъ града. Българската черква дала поводъ на Богориди да се възвърне напълно къмъ народа си. При едно събрание на еснафскитѣ първенци въ Цариградъ, свикано по негово желание, Богориди казалъ, пише С. Радевъ: „Никога нѣма да забравя, че съмъ българинъ, и искамъ да помогна за повдигането на рода си". Посъветвалъ всички да бѫдатъ сговорни и мѫдри. Намеквайки за бѫдещето на българския народъ, той казалъ просълзенъ: . . . „Нека Богъ да даде на нашия народъ това, което азъ му пожелавамъ . . ." Следъ трогателната речь на Богориди събранието пристѫпило къмъ създаването на българската черковна община въ Цариградъ, първа национална институция на българския народъ следъ загиването на Охридската църква". Първата задача на тъй създадения културенъ центъръ е била да открие и българско училище, съ което значението на този центъръ било засилено.

Това дѣло, нагледъ много обикновено, е имало изключително значение въ онзи моментъ, защото съ осветената българска черква и училище се създавало едно начало, единъ центъръ, който привлѣкълъ и обединилъ мѣстнитѣ българи, които били отъ всички краища на България, станалъ примѣръ и поводъ за подражание на градоветѣ отъ вѫтрешностьта и символъ на националното движение. Създадена била трибуна, гдето се изреждали да говорятъ пламенни оратори, гдето се говорѣло не само на религиозни теми, но и за чисто народностни въпроси. Свѣтналъ единъ факелъ, чиито лѫчи проникнали постепенно всрѣдъ невежествената тъмнина, въ която се намирала още народната душа. Тукъ била открита борбата противъ гръцкитѣ владици и по-после за черковна независимость.

Всичко това привлѣкло вниманието на Патриаршията и тя почнала да гледа на него съ безпокойство. Последната вече виждала „злото" да свива гнѣздо на нѣколко само крачки отъ нейната палата и острия трънъ, който се забивалъ въ петата ѝ; но била безсилна да унищожи това зло въ корена му, защото насреща ѝ билъ князъ Богориди съ своитѣ голѣми заслуги предъ Портата и съ своя голѣмъ авторитетъ.

Константинъ Фотиновъ е роденъ въ Самоковъ. Първоначалното си образование получилъ въ килийно училище, но после свършилъ гръцка гимназия и придобилъ сериозни за времето си знания. Той е най-типичния представитель на българскитѣ книжовници отъ първата половина на миналия вѣкъ. Гръцкото образование било за него само срѣдство, за да се запознае съ съвременната европейска култура, но той никога не забравилъ рода и езика си, работилъ за българската просвѣта съ голѣмо усърдие. Така, още въ 1828 г. Фотиновъ отворилъ частно българско училище въ Смирна. Тукъ въ Смирна той започналъ и своята книжовна дейность — да пише и да превежда на български учебници, а въ 1844 почналъ да издава списанието „Любословие“ и съ това турилъ началото на българския периодиченъ печатъ. Книжовната му дейность има предимно приложенъ, педагогиченъ характеръ. Особено важна е издадената отъ него география, понеже дава описание на много български градове и селища. Тукъ именно проличава силното национално чувство на Фотинова, особено когато говори за селища, свързани съ славното българско минало. За тази му книга се записали предварително спомоществуватели до 2800 души българи и чрезъ нея събудилъ въ мнозина националното чувство и обичьта къмъ Родината. Книжовната дейность на Фотинова е отъ голѣмо значение за подетата борба за черковна и просвѣтна независимость и затова той заема видно мѣсто въ редицата на дейцитѣ отъ епохата на Възраждането.

Добри Чинтуловъ е родомъ отъ Сливенъ (1822—86). Свършилъ семинария въ Одеса, следъ което учителствувалъ въ родния си градъ и въ Ямболъ. Още твърде младъ, той се отдалъ на поетическитѣ си дарования и написалъ много стихове и то предимно съ патриотично съдържание. Неговитѣ пѣсни се разпространявали бързо изъ цѣлата страна и събуждали борческия духъ на българина, поради което съ право Чинтуловъ трѣбва да се счита за единъ отъ пъритѣ наши поети, който заработилъ върху родолюбието на младо и старо. Чрезъ пламенната си обичь къмъ Родината той запалилъ едвамъ мъждѣещия огънь въ душитѣ на сънародницитѣ си и имъ помогналъ да се пробудятъ отъ дългия робски сънъ. Особено силно било въздействието на неговитѣ две пѣсни—„Стани, стани, юнакъ балкански“ и „Кѫде си, вѣрна ти любовь народна“. Тѣзи пѣсни се пѣели по градове, села и гори и събуждали жаждата за борба съ тиранина въ името на свободата.

„Стани, стани, юнакъ балкански,
Отъ сънъ дълбокъ се събуди,
Срещу народа отомански
Ти българитѣ поведи!
. . . . . .

„Кѫде си, вѣрна ти любовь народна?
Кѫде блестишъ, ти искра любородна?
Я силенъ пламъкъ ти пламни,
Та буенъ огънь разпали!

Докога, братя, ще страдайте?
Защо да се не съберемъ?
Така ли вѣчно ще се губимъ,
Въвъ робство всинца да измремъ?
. . . . . .

На младитѣ въ сърдцата
Да тръгнатъ по гората.
Пламни, пламни ти въ насъ,
любовь гореща!
Противъ турци да стоимъ
насреща!“
. . . . . “

Тодоръ Бурмовъ е родомъ отъ Габрово, завършилъ образованието си въ Одеса и после станалъ учитель въ родния си градъ. Тукъ въ 1859 г. въвелъ въ българското училище преподаването за първи пѫть на българска история, което било отъ значение за повдигане на народностното съзнание на подрастващото поколѣние, и издава родолюбивото чувство, което Бурмовъ спотайвалъ въ душата си. Тѣзи си чувства той проявилъ и по-късно. Обаче първиятъ случай, който му се представилъ, билъ по поводъ желанието на Митхадъ паша да отоманизира българскитѣ училища. Валията искалъ да се противопостави на надигащия се националенъ духъ у българитѣ, като направи задължително изучаването на турския езикъ и преподаването на турски езикъ. Бурмовъ излѣзълъ въ печата съ нѣколко силни и добре аргументирани статии и открито отхвърлилъ мнението на голѣмия валия и турски държавникъ.

Бурмовъ е виденъ деецъ и по черковния въпросъ. Той билъ привърженикъ на идеята да се прекѫснатъ преговоритѣ съ Патриаршията, щомъ тя е неотстѫпчива по българскитѣ искания. Въ съгласие съ Илариона Макариополски и други българи миряни решили да пристѫпятъ къмъ действие и подготвили великденския актъ въ 1860 г., когато презъ време на литургията не било поменато името на патриарха. По поводъ на това решение Бурмовъ стъкмилъ специална брошура, въ която обяснявалъ причинитѣ и необходимостьта българитѣ да се откажатъ отъ гръцкия патриархъ и отъ неговитѣ владици. Горещъ привърженикъ на независима българска православна черква, той водилъ непрестанна полемика и нападалъ униатското движение, въ което виждалъ разколъ и разединение по единъ исторически и важенъ народенъ въпросъ.

Като широко просвѣтенъ теоретикъ по черковния въпросъ, Бурмовъ виждалъ изхода отъ трудното положение поради отказа на Патриаршията да удовлетвори умѣренитѣ български искания въ създаването на автономна и автокефална българска черква. Мнение, което по-късно развилъ въ едно събрание на цариградскитѣ българи, гдето било възприето напълно и после станало искане на всички българи. Той билъ настойчивъ въ онова, което считалъ за справедливо, и затова се борилъ докрай за тази идея Следъ заточението на тримата български владици следъ великденския актъ още при първия

тържественъ праздникъ Бурмовъ говорилъ разпалено въ черква, за да повдигне духа на българитѣ, като казалъ характернитѣ за него думи: „Ние сега ще продължимъ свещената борба за освобождението ни отъ фанариотското робство . . . И нѣма съмнение, че съ търпението си и постоянството си ние ще възтържествуваме . . .“ Така и станало. Българитѣ настоявали въ борбата и успѣли да отхвърлятъ гръцкото духовно иго.

Христо Г. Дановъ е родомъ отъ Пловдивъ. Къмъ срѣдата на 19-я вѣкъ училищното движение вече бързо се разраствало. Не само хората отъ градоветѣ искали и отваряли училища, но и селата, които почнали дори да се надпреварватъ въ това отношение. Единъ отъ първитѣ и дейни учители, които се подвизавали по селата, билъ Христо Дановъ. Тукъ той ималъ възможность да види отблизу голѣмата жажда на населението за просвѣта и сѫщевременно да надникне върху трудноститѣ и прѣчкитѣ. Затова по-късно Дановъ станалъ виденъ труженикъ въ полето на просвѣтата и заелъ мѣсто въ реда на народнитѣ будители чрезъ основаването на първата и голѣма българска книжарница. По онова време липсата на учебници и училищни пособия е била една отъ сѫществените прѣчки за напредъка на просвѣтата и споредъ това и за бавното пробуждане на народа. Тъкмо тази нужда Дановъ задоволилъ и съ това е помогналъ на младитѣ и неопитни учители и улеснилъ широкото разпространение на необходимитѣ за момента и за живота изобщо знания всрѣдъ народа.

Така, напримѣръ, въ 1863 г. той издалъ на български езикъ първитѣ географски карти на материцитѣ и на Турция, а въ 1865 г. съставилъ и издалъ два географски атласа съ по нѣколко карти. Всѣки може да си представи какво разкритие е било направено въ онова време съ тѣзи карти, когато никой не е ималъ представа за свѣта, за Европа, за пространството на турската империя, а сѫщо и за голѣминатa на българското отечество. Тогава духовниятъ погледъ на учащитѣ се разширилъ. Отечеството добило материаленъ изразъ, съ зрението сѫ били обгърнати и обединени българскитѣ далечни земи, а отъ това лесно е последвало родолюбивото желание и чувство. Но освенъ географскитѣ пособия, Дановъ доставялъ въ голѣмо количество разни учебници, писани все на български езикъ, а именно: математика, естествена история, почнали да се появяватъ и оригинални ржководства по разнитѣ дисциплини, дори било турено началото за издаване на преводна художествена литература.

Благодарение на почина и на родолюбивитѣ чувства на Данова въ Пловдивъ се уредило постепенно първото и най-голѣмо българско книгоиздателство, което станало книженъ центъръ съ клонове въ Русе и Велесъ за разпространяване

на българската книга и българска просвѣта изъ Македония, Тракия и Мизия, центъръ, който неусѣтно обединявалъ българския народъ въ неговитѣ знания и идеи.

Иосифъ Ковачевъ е родомъ въ Щипъ. Редомъ съ габровското училище, създадено по почина на Априлова и Палаузова, въ страната никнѣли едно следъ друго по градове и села и други училища. Били откривани духовни училища за подготовка на просвѣтени свещеници българи, а сѫщо имало училища за подготовка на учители българи, отъ каквито страната най-много се нуждаела и каквито били особено полезни за политическия моментъ, като будители на народната съвѣсть. Такова педагогическо училище имало въ Щипъ, основано и организирано отъ Иосифъ Ковачевъ, на което самъ билъ директоръ. Свършилъ духовна академия въ Русия, Ковачевъ е ималъ възможность да види уредбата на тамошнитѣ училища и да констатира при завръщането си въ България примитивността на училищната система. Една отъ първитѣ задачи, която Ковачевъ си поставилъ, била — да подготви учители съ съвременни разбирания и съ съвременъ методъ за преподаване. Въ това отношение той билъ последователь на Ноофита Рилски и противникъ на дотогавашната килийна система на образование и преподаване.

Благодарение на неговия починъ, на направенитѣ промѣни въ щипското училище, както и на широкитѣ му разбирания по просвѣтното дѣло училището въ Щипъ станало първо по организацията си въ Турция. Но това училище било и първо по рода си, понеже дотогава гърцитѣ не сѫ имали никѫде педагогическо училище. Докато Ковачевъ открилъ своето училище въ 1868 г., гърцитѣ открили подобно училище въ Солунъ едвамъ въ 1874 г. Тази преднина въ учебното дѣло се дължи само на почина, на предвидливостьта и на научнитѣ схващания на Ковачева. Какви сѫ били последицитѣ отъ неговата дейность, не е трудно да се отгатне. Ако днесъ просвѣтата се цени тъй много отъ народа и ако постигнатиятъ общъ напредъкъ на страната ни се дължи много на училището и учителя, ползата отъ тѣхъ е била десеторно по-голѣма по онова време, когато е царѣло само невежество и когато по отношение на народностнитѣ знания и чувства населението е било въ пълна тъмнина.

Но заслугитѣ на Ковачева ставатъ още по-голѣми, когато човѣкъ схване, какво значение има за едно селище да притежава въ срѣдата си за учитель единъ вдъхновенъ родолюбецъ, единъ знаещъ и прогледналъ далечъ първенецъ, който умѣе да привлича хората около себе си и да имъ внушава мислитѣ, които по онова време сѫ вече вълнували не само по-издигнатитѣ българи, но и голѣма часть отъ народната маса. Иосифъ Ковачевъ станалъ идеологъ, а съ училището си и разсадникъ на такива именно народни проповѣдници, и за-

това заслужено заема мѣстото на виденъ и заслужилъ българинъ отъ епохата на нашето Възраждане.

Х. Николай х. Минчоглу е родомъ отъ В. Търново. Името му е свързано съ черковния въпросъ като единъ отъ малкото видни миряни, които сж взели непосрѣдствено участие въ историческата борба. Още въ 1854 г., когато търновскитѣ граждани почнали по-енергично да се борятъ противъ собствения си владика гръкъ, той билъ натоваренъ отъ съгражданитѣ си да ги освободи както намѣри за добре отъ нетърпимия вече гръцки владика. Това поржчение го приобщило още по-силно къмъ общата борба и той станалъ виденъ деецъ въ нея. Така, когато въ свръзка съ прилагането на Хатти-Хумаюна предстоело да се направятъ нѣкои черковни промѣни, х. Минчоглу билъ единъ отъ четиримата представители българи въ събора при Патриаршията. Въ този съборъ били поставени открито българскитѣ искания, които били съвсемъ скромни, и не се повдигалъ въпросътъ за отдѣлно черковно управление. Обаче гърцитѣ ги оставили безъ внимание и надменно не искали да ги разглеждатъ. Това предизвикателно държане и този отказъ станалъ причина да се започне спорътъ и борбата съ Патриаршията съ известнитѣ вече последици отъ нея.

Тогава х. Минчоглу заявилъ смѣло и съ всичкото възмущение на душата си, че той нѣма да подпише никакъвъ протоколъ, докато Патриаршията се противопоставя на българскитѣ искания, докато не върне на българитѣ унищожената преди 83 години Охридска архиепископия и не имъ предостави правото да избиратъ сами владицитѣ си. Тѣзи изявления били изблицъ на накипѣло чувство на родолюбие и на омраза противъ гърцитѣ и предизвикали буря въ събора между гърцитѣ. Съборътъ, разбира се, не се съгласилъ, но и х. Минчоглу не спрѣлъ. Съ направенитѣ изявления той се хвърлилъ вече въ разгара на борбата и цѣлъ се отдалъ на нея. Още въ сжщия съборъ (1860) той подалъ протестъ отъ името на търновци, въ който заявявалъ, пише проф. П. Никовъ — че, ако и занапредъ Патриаршията изключва българитѣ отъ управата на черковнитѣ работи и систематически не ги допуща до най-висшитѣ черковни чинове, тѣ ще считатъ названието „братя християни“ за обидна подигравка. Въ исканитѣ отъ събора уяснения той добавилъ, „че българитѣ не признаватъ и не искатъ да плащатъ патриаршеския дългъ, че настояватъ да имъ се назначатъ избрани отъ тѣхъ владици и искатъ незабавно възстановяване както на Търновската патриаршия, така и на Охридската архиепископия“.

Тази декларация била одобрена и отъ другитѣ представители българи. Но тя дава пълна характеристика за идеитѣ и чувствата на х. Минчоглу. Отъ отказа на събора да удовлетвори исканията на българитѣ вече ставало ясно, че тѣ не могатъ да очакватъ нищо отъ Патриаршията съ добро и че, ако искатъ да си помогнатъ, трѣбва да прибѣгнатъ до решителни самоволни действия. Тази мисъль била изразена, казва проф. Никовъ, въ едно писмено изложение, напечатано въ отдѣлни брошури и подписано отъ х. Минчоглу, което завършвало съ пророческитѣ думи: „Изгубили отъ една страна довѣрие къмъ гръцкото духовенство и съзнали отъ друга страна своята народна честь и достолепие, българитѣ ще бждатъ принудени да се отрекатъ съвършено отъ упражняваната върху тѣхъ духовна власть, за да образуватъ своя независима духовна йерархия“. И наистина, само следъ единъ месецъ българитѣ направили сждбоносната крачка и се отдѣлили въ своя особена черква.

Въ едно тѣсно събрание, подъ председателството на Илариона Макариополски съ участието на х. Минчоглу и на други четирима души, се дошло до заключение, че трѣбва вече да се скжса съ Патриаршиата, и билъ подготвенъ великденскиятъ актъ. Следъ станалото на Великдень (1860) х. Минчоглу, заедно съ Хр. Тъпчилеща, били изпратени до В. Порта да обяснятъ причинитѣ на извършеното и да съобщатъ, че българскиятъ народъ се отдѣлилъ въ отдѣлна черква, готовъ да посрещне недоволството на турското правителство за сторения своеволенъ актъ. По-късно той влизалъ въ състава на една четиричленна комисия, която трѣбвало де действува предъ В. Порта за признаването на независимостьта на българската черква. Освенъ това, до официалното признаване на българската черква (1972), х. Минчоглу билъ членъ на постоянното присжтствие, което било натоварено отъ народния сборъ да ржководи народнитѣ работи съ всичкия авторитетъ на законно народно представителство, а следъ учредяването на Екзархията билъ членъ въ временния смѣсенъ съветъ и пр.

Отъ тѣзи нѣколко реда се вижда, че х. Минчоглу е билъ наистина единъ отъ най-дейнитѣ и авторитетни личности по онова време въ Цариградъ, който, поради проявенитѣ отъ него способности по умъ, трезвость и решителность, е изнесълъ, заедно съ нѣколко още родолюбиви българи, борбата съ гърцизма и съ Патриаршията до добъръ край и то съ цената на много усилия, неприятности, безпокойства и рискове, но винаги крепенъ отъ здравото родолюбие, отъ вѣрата въ крайната победа. Именно затова заслугитѣ на х. Николай х. Минчоглу сж голѣми предъ народното дѣло и той достойно стои въ реда на борцитѣ по черковния въпросъ, за черковна и духовна независимость на българския народъ.

Александъръ Стоиловъ Бойолу Екзархъ е родомъ отъ Ст.-Загора; човѣкъ интелигентенъ, способенъ, завършилъ висшитѣ си науки на Западъ и крайно амбициозенъ. Докато билъ въ Парижъ и Лондонъ, той живѣлъ съ ми-

сълта за народа си и действувалъ въ негова полза. Въ 1846 г. Стоиловъ отишълъ въ Петербургъ, гдето сжщо се заловилъ за народната работа. Влѣзълъ въ сношение съ висшитѣ руски срѣди, пише проф. Никовъ, и успѣлъ да спечели довѣрието на руското правителство, до което подалъ молба съ редъ искания, за да подпомогне на сънародницитѣ си. Руското правителство приело благосклонно постжпкитѣ на Екзархъ и отпустнало годишна помощь за българската духовна йерархия. Въ 1847 г. Екзархъ се установилъ въ Цариградъ.

Тукъ той започналъ да развива енергична народна дейность и далъ тласъкъ на народнитѣ работи. Съ срѣдства, давани отъ руското правителство, Екзархъ открилъ въ Цариградъ печатница за български книги и започналъ една доста широка дейность за подпомагане на учебното дѣло въ Тракия, Македония и отчасти въ Мизия. Сжщевременно, той правилъ постжпки предъ турското правителство да се дадатъ на българитѣ духовни началници и права да издигатъ свои черкви. А по-късно, въ 1850 г., той подалъ писмено изложение до В. Везиръ, въ което посочвалъ произволитѣ на турскитѣ чиновници и на гръцкитѣ владици противъ българитѣ.

Гавраилъ Кръстевичъ е родомъ отъ Котелъ; добилъ е висшитѣ си знания въ Одеса, Цариградъ и Парижъ; билъ високо интелигентенъ и ученъ мжжъ, вещъ правникъ и каноникъ и редакторъ на научни издания. Още преди Маринъ Дринова той написалъ и издалъ „История българская“ подъ име Унновъ. Идеята за независима българска черква му се особено харесвала и той работилъ за нея съ забележително усърдие и настойчивость. Като членъ на временния управителенъ съветъ на българската черква и отпосле на народния съборъ, той е билъ най-сведущото лице, чиито мнения и съвети били винаги изслушвани съ внимание и довѣрие и приемани. Той е билъ идеологътъ, вдъхновителтъ въ много случаи, уредилъ вжтрешно службата и живота въ Екзархията, съставилъ екзархийския уставъ и вложилъ въ управлението на черквата демократичното начало.

Презъ време на заседанията на народния съборъ неговото настояване да се приематъ въ заседанията и македонскитѣ представители преди да е било извършено допитване до народа споредъ султанския Ферманъ е било отъ особена полза за борбата съ Патриаршията. „Ако нѣкой ни каже, казалъ Кръстевичъ, че не сж българи, ние ще му кажемъ — ето ги, тѣхното присжтствие тукъ е живо доказателство, че тѣ сж българи“. По този начинъ още въ първия народенъ съборъ въ Цариградъ се очертали етническитѣ граници на българския народъ, понеже народътъ самъ и доброволно изпратилъ свои представители. Изобщо Кръстевичъ е билъ човѣкъ уменъ, прозорливъ, умѣренъ, тактиченъ и съ здраво родолюбиво чувство,

който намѣрилъ смисъла на живота си въ работата за българската черковна независимость и въ общия културенъ и политически напредъкъ на народа.

Стоянъ Чомаковъ е родомъ отъ Копривщица. Следъ като завършилъ висшитѣ си науки въ Одеса, той се отдалъ да служи на народната кауза, като развилъ особено полезна дейность по черковния въпросъ. Въ Цариградъ той билъ единъ отъ най-виднитѣ българи и се ползувалъ съ голѣма почитъ предъ българитѣ и турскитѣ власти. Като такъвъ Чомаковъ билъ назначенъ отъ турското правителство да участвува въ народния съборъ при Патриаршията, който трѣбвало да се занимае съ българския черковенъ въпросъ. Тукъ, заедно съ други българи представители, владици и миряни, застжпвалъ гледището да се възстанови старата българска черква и да се остави на епархиитѣ сами да избиратъ митрополититѣ си. Патриаршията отказала, разбира се, такива голѣми и опасни за гърцизма реформи и борбата се разпалила още повече. Чомаковъ билъ единъ отъ най-разпаленитѣ застжпници за българскитѣ права. Като най-близъкъ до турското правителство и водитель на напредничавитѣ българи, той правилъ постжпки и предъ турцитѣ, за да се създаде автономна народна черква. Въпросътъ се усложнилъ и въ него е трѣбвало да се намѣси и руската дипломация.

Въ резултатъ турското правителство се съгласило съ българскитѣ искания и съ ферманъ отъ 28 февруарий 1870 год. била учредена независима българска черква подъ име „Българска Екзархия“. Чомаковъ, заедно съ Гаврилъ Кръстевичъ, били единствени миряни въ съставения временно екзархийски съветъ. Но когато настжпилъ моментътъ да се опредѣлятъ епархиитѣ на българската черква, черковниятъ въпросъ добилъ вече политически характеръ, понеже ставало дума за сфери на влияние между двата народа — българи и гърци. И въ този случай Чомаковъ ималъ категорично становище. Докато подъ влиянието на руската дипломация нѣкои българи били наклонни да се приеме предложението на Патриаршията, Чомаковъ, напротивъ, попрѣчилъ на всѣко споразумение съ гърцитѣ, защото смѣталъ, че то ще бжде въ ущърбъ на българскитѣ искания. Той е билъ на по-особено мнение по въпроса за измѣненията, които турското правителство искало да направи въ фермана си. Той сжщо се различавалъ и по въпроса за решенията на цариградската посланическа конференция, макаръ неговото мнение да не било прието, но фактъ е, че подбудитѣ на Чомакова били само родолюбиви, вѣрвайки, че само по посочения отъ него пжть българската кауза ще спечели повече. За него Д. Мишевъ казва, че въ много моменти на борбата, докато Кръстевичъ билъ умътъ, Чомаковъ билъ душата на борбата.

П. Р. Славейковъ е родомъ отъ Трѣвна. Той е виденъ народенъ поетъ, писатель и деецъ въ възродителното дѣло, единъ отъ първитѣ учители, който намѣрилъ поприще за своята просвѣтна дейность въ селото. Въ 1861 г. Славейковъ почналъ да издава списанието „Пчелица“ и хумористичния вестникъ „Гайда“. По-късно издавалъ въ Цариградъ в. „Македония“ и редактиралъ списанието „Читалище“. Знаейки отлично гръцки езикъ, той обогатилъ българската книжнина и съ нѣколко преводи, между които откъслеци отъ Библията и отъ Илиадата. Неговитѣ заслуги не се ограничаватъ въ това, че просвѣщавалъ българската младежь и българското общество съ писанията и учителството си, неговитѣ заслуги сж особено голѣми въ областьта на националното осъзнаване на народната маса и въ поученията, които насаждалъ съ съветитѣ и осмиванията си.

Като виденъ българинъ, той билъ единъ отъ четирмата българи, които въ 1859 г. взели участие въ Патриаршеския съборъ, който се занималъ съ устава за черковната управа на „православнитѣ християни“. Схващайки хитростьта на Патриаршията, българскитѣ представители предложили ясно и категорично българското искане — „да се възстановятъ древнитѣ български църкви“. Патриаршията отказала, поради което Славейковъ и другаритѣ му протестирали и напустнали събора. Виждайки правдата съ себе си и въодушевени отъ силно родолюбиво чувство, Славейковъ и другаритѣ му счели, че е настаналъ вече моментътъ, когато българскиятъ народъ трѣбва да заговори ясно и високо по въпроса съ гърцитѣ и и да почне борбата за независима национална черква. Пазейки народната честь, тѣ не дали възможность на гръцкитѣ представители въ събора съ надменностьта си да оскърбятъ българския народъ и съ достоинство напустнали гръцкото събрание.

Славейковъ и при другъ случай проявилъ чувствителностьта на своя национализъмъ. За да попрѣчи да се правятъ измѣнения въ султанския ферманъ отъ 28 февруарий 1870 г., съ който българската независима черква била уредена, Славейковъ, заедно съ Чомаковъ и Тъпчилещовъ, начело на маса народъ, накарали българскитѣ владици — Иларионъ Макариополски, Иларионъ Ловченски и Панаретъ Пловдивски, да служатъ литургия на Богоявление въ черквата на Фенеръ и въ литургията да не споменатъ името на Патриарха. Това възбудило гърцитѣ и тѣ решили да вематъ строги мѣрки срещу непокорнитѣ. Трима владици били заточени отъ Портата. Но Славейковъ на чело на хиляденъ народъ се явилъ предъ Портата и искалъ връщането на владицитѣ. Протестътъ билъ подетъ и отъ много градове въ провинцията. Предъ това неприятно възбуждение, за да успокои населението, Портата

върнала заточенитѣ владици и разрешила на Народния съборъ да избере екзархъ.

Държейки здраво за народностнитѣ интереси на българитѣ, Славейковъ излѣзълъ решително въ вестника си „Македония“ и срещу идеитѣ на Митхадъ паша и опититѣ му да ограничи българското дѣло и да отслаби национализма на българитѣ, пише Д. Мишевъ. За тѣзи смѣли статии Митхадъ паша прекратилъ издаването на в. Македония. Такъвъ е билъ П. Р. Славейковъ — уменъ, даровитъ, но и смѣлъ борецъ въ името на народностната идея. Много пжти той билъ унижаванъ, оскърбяванъ, но винаги е плащалъ добре за обидитѣ, служейки си вещо съ перото и словото. За него е нѣмало нищо по-свято отъ народното дѣло. Въ него виждалъ смисъла на живота си и затова е билъ винаги смѣлъ и упоритъ. Наименованието на вестника му „Македония“ показва неговия политически погледъ и желанието за борба съ Патриаршията, която считала тази българска земя за свое сигурно завоевание. Славейковъ има голѣмъ дѣлъ въ възродителното дѣло на българския народъ и въ победата надъ гърцизма по училищния и черковния въпросъ.

Драганъ Цанковъ е родомъ отъ Търново. Той е билъ сжщо единъ отъ просвѣтенитѣ и видни българи по онова време, голѣмъ родолюбецъ, борецъ за народното добро. но по природа склоненъ да върви по свой собственъ пжть, Завършилъ образованието си въ Киевъ и тамъ заживѣлъ съ идеята да работи за преуспѣването на освободителното дѣло. Неговото родолюбие се проявило въ нѣколко случаи. Обладанъ отъ нуждата на епохата да се разясни миналото на българския народъ, върху което мнозина още се съмнявали, и за да улесни изучаването му въ училищата, той написалъ учебникъ по българска история, отъ какъвто се чувствувала голѣма нужда по онова време Но чувствувайки, че дарованията му не намиратъ просторъ въ родното му мѣсто, Цанковъ отишълъ въ Цариградъ. Тукъ той влѣзълъ въ допиръ съ виднитѣ българи, увлѣкълъ се въ идеитѣ, които по това време вълнували българитѣ и въ 1859 г. се съгласилъ да редактира в. „България“, а по-късно редактиралъ „Читалище“. Страницитѣ на вестника и на списанието му дали възможность да изложи разбиранията си по злободневнитѣ въпроси, изхождайки винаги отъ желанието да бжде полезенъ на народа си.

Схващайки независимостьта на българската черква като цель и сжщевременно като подстжпъ къмъ политическото освобождение на народа, Цанковъ считалъ всичко друго само като срѣдство, което може да се промѣня споредъ случая. Той схващалъ, че „православието“ е тъкмо такова срѣдство и следователно, ако то се окаже недостатъчно, може да

се опита друго срѣдство, каквото е напримѣръ „католицизмътъ“. И когато Патриаршията се обявила решителна противница на каквито и да било отстѫпки на българитѣ по черковния въпросъ, Цанковъ препоржчвалъ и застаналъ начело на друга политика — за приобщаване на българската черква къмъ папата. Той вѣрвалъ, че споразумението съ папата ще сломи съпротивата на патриарха, че българската кауза ще стане по-симпатична на турцитѣ, понеже тѣ нѣма да виждатъ у българския народъ бѫдещо руско орѫдие и, най-после, допущалъ, че западнитѣ католишки държави ще взиматъ присърдце желанията на българския народъ.

Тази негова идея имала свои последователи, толкова повече, че сѫщото становище имали и жителитѣ на гр. Кукушъ. Но и поведената отъ него политика не останала безъ последствия. Папата се заинтересувалъ сериозно въ това движение. Руската дипломация била смутена отъ новата насока на черковния въпросъ. Турското правителство погледнало благосклонно, а френското посолство въ Цариградъ издействувало отъ Портата право на гражданство на новата (униатска) черковна община съ всички права, които произтичатъ отъ това. Благодарение на тази политика още въ 1861 год. била основана „българска черковна община“ (униатска), която бързо се уреждала.

Наистина, тази община не траяла дълго време, тя се саморазтурила предъ непреклонността на българския народъ да промѣни черквата си, но тя е била едно указание за българитѣ и за всички, които създавали прѣчки за естественото разрешение на българския черковенъ въпросъ. Въ лицето на архимандритъ Соколски българитѣ се увѣрили още по-добре, че сѫ имали патриарси, че сѫ имали своя черква, понеже както папата, така и Високата Порта го признали за патриархъ на българскитѣ униати и му отдавали мѣсто и почести както на другитѣ патриарси. Всичко това, макаръ мнозина да не сѫ го вземали за сериозно, е действувало ободрително, пораждало надежди у всички българи и давало смѣлость въ борбата съ Патриаршията. Но отъ станалото най-доволенъ билъ, разбира се, Др. Цанковъ, който виждалъ какъ се оправдаватъ предвижданията му и какъ народната кауза печели дори и всрѣдъ онѣзи, които били открити противници на избраното отъ него срѣдство за борба съ Патриаршията. Опасявайки се да не би българскиятъ народъ да се увлѣче по идеитѣ на Цанкова, последната станала по-отстѫпчива, а руската политика почнала да разбира по-добре българскитѣ искания. Така примѣрътъ на царь Бориса и Калояна послужилъ и на Драганъ Цанкова въ името на народното добро, на черковната независимость и обединение. По-късно Цанковъ взелъ участие въ делегацията, изпратена да обиколи европейскитѣ столици и да подготви почвата за политическото освобождение на

българския народъ. И въ този случай той се проявилъ като просвѣтенъ родолюбецъ и увеличилъ заслугитѣ си къмъ България.

Марко Д. Балабановъ е родомъ отъ Клисура (Карловско). Като синъ на заможни родители, той можалъ да добие високо гръцко образование, както мнозина други видни наши родолюбци, безъ, обаче, да се поколебае въ националното си чувство. Напротивъ, той събралъ знания, които използувалъ за доброто на народа си. Следъ това свършилъ правния факултетъ въ Парижъ, гдето можалъ да се опознае отблизу съ съвременната европейска култура. Следъ като привършилъ наукитѣ си съ отличенъ успѣхъ, Балабановъ се установилъ въ Цариградъ,гдето по това време черковниятъ въпросъ билъ въ решителната си фаза. Имайки голѣми знания и владѣещъ френски, гръцки, нѣмски и английски езикъ, Балабановъ изпъкналъ скоро съ подготовката си между другитѣ дейци и се отдалъ съ перо да служи на народната кауза. Чрезъ вестника си „Вѣкъ“ той прокарвалъ открито идеята за скорошното освобождение на България, подхранвайки така надеждитѣ на сънародницитѣ си.Тъй редактираниятъ вестникъ предизвикалъ недоволството на турската власть, поради което вестникътъ билъ спрѣнъ, а Балабановъ билъ преследванъ.

Презъ сѫщото време Балабановъ билъ на служба и въ българската Екзархия, гдето се ползувалъ съ пълно довѣрие и уважение. По-късно, когато въпросътъ за политическа свобода почналъ силно да вълнува българския народъ, Балабановъ билъ изпратенъ отъ Екзарха, заедно съ Др. Цанкова, да посетятъ европейскитѣ столици и тамъ да убедятъ по-виднитѣ държавници да съдействуватъ за освобождението на България. Тукъ именно при посещението въ Австрия, Франция, Италия, Германия и Русия Балабановъ ималъ рѣдкия случай да прояви дарованията си и родолюбието си (1876). Въ множеството срещи делегацията изложила страданията на българския народъ и успѣла да постави българския въпросъ на дневенъ редъ, за да бѫде въ скоро време разрешенъ. Особено интересна била срещата съ Гладстонъ и Бисмаркъ, при която Балабановъ, като познаващъ мѣстния езикъ, е трѣбвало да води продължителни и твърде деликатни политически разговори. Последицитѣ отъ тази обиколка по столицитѣ се проявили още на следната година — съ започването отъ Русия на Освободителната война. Заслугитѣ на Балабановъ предъ историята на българския народъ сѫ голѣми и той заслужено влиза въ редицата на голѣмитѣ наши родолюбци.

Политически борци

Войнитѣ на Русия съ Турция сѫ били най-гибелнитѣ за турската държава. Всѣка руска война отслабвала турската

мощь и повдигала духа на християнското население на Балканитѣ, особено на българитѣ, на чиято земя се развивали сраженията между двете войски. Българскиятъ народъ заживѣлъ съ надеждата, че руското оржжие ще донесе и за него политическа независимость, и затова винаги е билъ готовъ да съдействува съ каквото може. Въ войнитѣ презъ 1806, 1811, 1829, 1852, 1854 и 1877 год. българитѣ съ отреди отъ различна голѣмина сж влизали въ редоветѣ на руската войска и сж се сражавали рамо до рамо съ руситѣ. Така изъ срѣдата на народа се появили съ хиляди сърдцати хора, родолюбци и избрани борци, които станали носители на идеята за въоржжена борба съ враговетѣ на Отечеството. Хора, изъ срѣдата на които се явили бждещитѣ „хайдути“ и „войводи“, изразители и дейци на идеята за извсюване на политическата свобода на народа.

Въ 1829 г. въ отреда на руския генералъ Дибичъ имало съ хиляди доброволци българи, главно изъ преселницитѣ въ Бесарабия. Отредътъ билъ командуванъ отъ българина капитанъ Георги Мамарчевъ отъ Котелъ и Бойчо войвода. Въ 1852—55 год. сжщо имало хиляди опълченци българи, понеже последнитѣ твърдо вѣрвали, че тази война ще донесе найсетне очакваната свобода. Числото на доброволцитѣ достигало до 5000 души, раздѣлени на четири отреда. Единъ отредъ участвувалъ въ сражението при Силистра, другъ — при Русе, трети — при Шуменъ и четвърти — въ Ромъния. Презъ тази война и българитѣ отъ вжтрешностьта на България били готови да въстанатъ. Въ Силистренско се явили съ хиляди нови доброволци, на които българинътъ Кишелски, после руски генералъ, раздалъ пушки. Навредъ се присъединявали българи селяни къмъ рускитѣ войски, всички готови за борба съ турцитѣ. Въодушевението у народа било тъй голѣмо, че дори едно тринадесетгодишно момче, отпосле известно подъ името капитанъ Райчо, преплувало Дунава, за да съобщи на руския генералъ въ Ромъния, че турцитѣ се приготовявали да преминатъ рѣката и да ги изненадатъ.

Изобщо минаването на рускитѣ войски презъ България спомогнало много за пробудата и осъзнаването на българитѣ. Но този борчески подемъ се дължи сжщо така и на революционнитѣ движения въ Сърбия и Гърция, които, както се знае, сж били въ свръзка съ рускитѣ намѣрения на Балканитѣ. Българитѣ вземали и тукъ голѣмо участие, вѣрвайки, че като помагатъ на другитѣ, помагатъ на себе си. Много българи били членове на гръцкитѣ революционни дружества, дори отредътъ на тѣзи дружества въ Ромъния презъ 1821 г. се състоялъ повечето отъ българи. Идеята да се отхвърли турското иго била много популярна между българитѣ и за тази идея тѣ дали много жертви по равнинитѣ на Ромъния, по планинитѣ на Гърция и Сърбия. Въ въстанието въ Елада

имало маса доброволци не само отъ Македония и Тракия, но и отъ Мизия. Има нѣколко войводи българи, които сж записани въ историята, преданията и пѣснитѣ на Гърция и Сърбия. Напримѣръ, Хаджи Христо отъ Ст.-Загора, Хаджи Стефчо отъ Охридъ, Марко Божаръ отъ Воденъ, Хаджи Михаилъ отъ Копривщица, Семко отъ Търново, Хаджи Генчо и Хаджи Проданъ отъ Шуменъ и др. На страната на сърбитѣ воювалъ въ 1804 г. българинътъ Хайдутъ Велко отъ Зайчарско. Въ 1862 год. при изгонването на турцитѣ отъ Бѣлградъ сж взели участие множество българи подъ началството на Сава Раковски и на Илю войвода.

Оцѣлѣлитѣ доброволци следъ привършването на войнитѣ и въстанията се завръщали по домоветѣ си съ съзнанието, че дѣлото, за което заложили живота си, не било още завършено, а игото ставало все по-тежко. У нѣкои отъ тѣхъ се породила идеята да не чакатъ повече, да не разчитатъ на другитѣ, а да опитатъ силитѣ си сами да си помогнатъ, за да турятъ край на неволитѣ. Така се заражда хайдутството и идеята за самостоятелно българско революционно движение съ общъ планъ и организация. Но преди да изложимъ подвизитѣ на това движение, нека споменемъ съ нѣколко думи за едно по-раншно въстание, за да не останатъ неотбелязани имената на нѣколко видни родолюбци революционери.

Петъръ Парчевичъ е виденъ деецъ за освобождението на България отъ срѣдата на 17-я вѣкъ. Той е родомъ отъ балканското градче Чипровци. Билъ е ученъ архиерей и докторъ по богословието; говорилъ много чужди езици и ималъ широки връзки въ Европа. Виждайки тежкото положение на сънародницитѣ си, той предпочелъ да се отдаде на политическа дейность вмѣсто да се затвори въ тѣснитѣ рамки на спокойната си архиерейска служба. Поставилъ отечеството по-високо отъ духовния санъ и не въ молитвитѣ, а въ любовьта си къмъ народа намѣрилъ просторъ за чувствата, за образованието и голѣмитѣ си способности. Обзетъ отъ такива чувства и мисли, той не щадилъ труда и удобствата си, а обходилъ много отъ европейскитѣ градове и дворове, гдето излагалъ съ нуждната убедителность безпомощното положение на българския народъ, произволитѣ на турската власть и турското население, и молилъ християнска Европа да вземе присърдце участьта на българитѣ и ги освободи отъ непоносимото робство.

Навсѣкжде той билъ приеманъ съ почить и внимателно изслушванъ, отвсѣкжде добивалъ обещания и насърдчение. Полскиятъ краль Владиславъ IV започналъ да се приготвя за война. Австрийскиятъ императоръ Фердинандъ влѣзълъ въ преговори съ казацитѣ за общо действие срещу турцитѣ. За тѣзи преговори императорътъ пратилъ самия Парчевичъ.

Парчевичъ преговарялъ съ влашкия князъ и съ Венеция все за сѫщата цель. Резултатътъ отъ неговитѣ преговори билъ образуваната коалиция отъ Австрия, Полша и Венеция, а сѫщо и Русия се готвѣла да нападне турцитѣ откъмъ Кримъ. За неговитѣ лични качества и заслуги австрийскиятъ императоръ му далъ титлата графъ. „Неговото красноречие, дълбока наука и голѣмъ патриотизъмъ правили силно впечатление и улеснявали мисията му", пише проф. Л. Милетичъ. А Иречекъ казва: „Когато Собейски нанасялъ блѣскава победа на турцитѣ при Хотинъ, Парчевичъ настоявалъ предъ западнитѣ славяни да изпратятъ пари и войски на победоноснитѣ поляци, за да минатъ Дунава и да възстановятъ България. Въ всѣки случай, трѣбва да признаемъ Парчевича за най-голѣмъ български патриотъ презъ 17-я вѣкъ".

Георги Пеячевичъ и Петъръ Богданъ сѫ сѫщо родомъ отъ Чипровци. Въ сѫщото време, когато Парчевичъ подготвялъ освобождението на България отъ външни държави и увѣрявалъ, че въ случай на война мѣстното българско население ще съдействува, въ България се работѣло трескаво да се организира възможно по-широко въстание. Съ тази дейность се били натоварили Пеячевичъ и Богданъ. Центъръ на въстанието билъ Чипровци и околностьта. Организирано добре и подготвено, въстанието чакало удобенъ политически моментъ. Когато въ 1688 г. австрийцитѣ превзели Бѣлградъ и турскитѣ войски били разпръснати, Пеячевичъ и Богданъ помислили, че очакваниятъ моментъ е дошълъ, и обявили въстанието. По тѣхно нареждане цѣла западна България взела оружие, за да съдействува на австрийцитѣ, но последнитѣ не продължили настъплението си, въстанието останало безъ подкрепа, поради което, въпрѣки проявеното геройство и упоритость, то било потушено съ боя при Кутловица. Следъ това въстание опититѣ за нова сериозна въоржжена борба се прекъснали почти за два вѣка.

Капитанъ Георги Мамарчевъ е родомъ отъ Котелъ, свършилъ руско военно училище и билъ на руска служба. Презъ войната въ 1829 г. билъ назначенъ за началникъ на българския отредъ и взелъ участие въ похода къмъ Одринъ. Следъ Одринския миръ, когато рускитѣ войски били още въ България, Мамарчевъ се опиталъ да повдигне въстание въ областьта северно и южно отъ източния Балканъ, но въстанието не успѣло, защото самитѣ руси виждали, че е въ моментъ, когато не могатъ да го подкрепятъ. Капитанъ Мамарчевъ билъ арестуванъ отъ руситѣ, а другарьтъ му Бойчо войвода билъ заточенъ въ Сибиръ Въ 1835 г. се подготвяло голѣмо общо въстание съ центъръ Търново. Съзаклетницитѣ поканили Мамарчева да застане начело. Той се съгласилъ и скоро

пристигналъ въ Търново. Мислейки, че е дошълъ моментътъ, когато българскиятъ народъ може да обяви независимостьта си, че може да издига въ старопрестолния градъ знамето на старитѣ царе, той се заелъ сериозно да го разшири и организира. Обаче, поради едно издайничество, съзаклетницитѣ били заобиколени отъ турската войска, когато преговаряли въ Калиновския манастиръ близу до Търново, и изловени. Всички били обесени, само Мамарчевъ билъ запазенъ, понеже билъ руски офицеръ и поданикъ.

Бойчо войвода билъ сѫщо така на руска служба и презъ войната въ 1829 г. билъ натоваренъ да командува отредъ отъ българи доброволци. Съ отреда си взелъ участие при обсадата на Силистра. Следъ Одринския миръ, заедно съ Мамарчева се заелъ да организира въстание, но, както казахме, въстанието не успѣло и Бойчо билъ изпратенъ на заточение въ Сибиръ. Но неговото желание да се бори за свободата на народа си не му давало миръ и той решилъ да избѣга отъ заточение. Следъ една година Бойчо се върналъ въ България и тукъ образувалъ чета, съ която излѣзълъ въ планината. Цѣли 20 години ходилъ по гори и планини и се борилъ съ турцитѣ, съ насилницитѣ и отмъщавалъ за тѣхнитѣ произволи. Цѣли двадесеть години прекаралъ всрѣдъ неудобства и рискове, крепенъ отъ вѣрата, че пази и помага на измѫчения си народъ.

Дончо Ватахътъ е родомъ отъ Копривщица, виденъ войвода, познатъ у народа поради многото предания за неговото геройство и благодетелность. Сражавалъ се е съ турскитѣ потери и винаги ги е разпръсвалъ. Помагалъ на беднитѣ и се застѫпвалъ съ оружие за угнетенитѣ. Преследвалъ всички грабители, били тѣ обикновени разбойници, султански чиновници или българи чорбаджии. Съ паритѣ, които намиралъ или вземалъ, помагалъ еднакво на беднитѣ християни и на беднитѣ мусюлмани. Купувалъ имъ волове и земи, плащалъ имъ дълговетѣ и пр. За тѣзи му благодеяния го обичали българи и турци, дори и властьта го уважавала. Веднажъ билъ заловенъ и откаранъ въ Одринъ, но пашата го пустналъ, защото счелъ за грѣхъ да погуби такъвъ герой и благодетель.

Презъ 19-я вѣкъ хайдутството достигнало най-голѣми размѣри; множество чети кръстосвали полетата и горитѣ, водени отъ умни и родолюбиви войводи, готови винаги да премѣрятъ силитѣ си съ изпратенитѣ срещу тѣхъ турски потери. По-видни войводи сѫ били: Алтънъ Стоянъ, Кара Танасъ, дѣдо Цоню войвода, Димитъръ Калъчлията, Куманъ войвода, Златю Кокарджоолу, Кара Сѫбе, Корчо Саржилията, Цеко Гърленченина, дѣдо Никола Кърджалията и др.

Георги Сава Раковски е родомъ отъ Котелъ, добилъ първоначалното си образование въ елино-българското училище на Райно Поповичъ, а сетне, съ подкрепата на Стефанъ Богориди, завършилъ висшитѣ си науки въ Атина и Парижъ. Подъ влиянието на националистическия духъ на родния му градъ и особено на семейството му, като сродникъ на Георги Мамарчевъ, Раковски намѣрилъ подходяща атмосфера въ революционнитѣ идеи на Запада, за да закрепне у него до фанатизъмъ едно дълбоко желание — да служи на измѫчения си народъ и да работи съ всички свои възможности за неговото освобождение. Още щомъ се завърналъ отъ чужбина, той се заловилъ за работа. Вече разбралъ, че свободата на единъ народъ не може да се добие по другъ начинъ освенъ съ борба, че за тази борба е необходима подготовка, той се впрегналъ въ усилена работа. Създалъ си широки връзки между българитѣ въ Цариградъ, Букурещъ и Одеса и въ страната; ималъ достѫпъ при правителствата на Сърбия и Ромъния, гдето, благодарение на издигнатата му култура, билъ приеманъ и изслушванъ съ внимание.

„Той билъ изразъ на дълбоко национално съзнание, както и на дълбока омраза срещу турци и гърци, пише Д. Мишевъ; и затова проповѣдвалъ борба срещу еднитѣ и другитѣ. Раковски служи на революционното движение съ орѫжие и перо. Въ планинитѣ войвода, въ Бѣлградъ и Нови Садъ публицистъ, а въ Букурещъ и Одеса историкъ и археологъ. Той сипе стрели срещу гърци и сърби, ентусиазира народа, като възвеличава миналото му и културата му, образува чети, началствува ги лично и, гоненъ отъ турци и гърци, преследванъ, минава отъ градъ въ градъ, отъ планина въ планина и отъ държава въ държава съ факела на идеитѣ си“.

Въ своитѣ размишления относно бѫдещата борба той чувствувалъ, че народътъ не е напълно готовъ, че народностното съзнание не е достатъчно проникнало всрѣдъ масата и че училището не е дало още широкото си просвѣтление и затова, освенъ че насърдчавалъ и помагалъ да се отварятъ повече училища въ страната, освенъ че одобрявалъ започнатата черковна борба, но самъ той се заловилъ да пише и говори, да агитира за по-скорошното пробуждане на народа. Между многото статии, написани отъ него по вестници и списания, той написалъ поемата „Горски пѫтникъ“, която съ родолюбивото си съдържание станала много популярна, била четена съ увлѣчение, минавала отъ рѫце въ рѫце, отъ кѫща въ кѫща и е допринасяла за идеята, която въодушевявала автора ѝ. „Голѣма часть отъ своята слава Раковски дължеше на своитѣ литературни трудове, пише С. Радевъ. . . Влиянието му като литераторъ върху духоветѣ презъ епохата на възраждането бѣше толкова значително, че никой другъ не може да се сравни съ него. Ролята му, обаче, на политически агитаторъ бѣше още по-голѣма“.

„Говорейки навсѣкѫде и винаги за предстоещата борба, той съ право се счита за пръвъ апостолъ на революционното движение у насъ. Още двадесетгодишенъ, той вече мечтаелъ какъ да развълнува народитѣ на Полуострова и какъ да се бори съ угнетителитѣ турци. Тъй, младъ, Раковски взелъ участие въ Нишкото въстание и следъ това забѣгналъ въ Ромъния. Поради водената престрелка при преминаването на Дунава съ ромънскитѣ постове, при която паднали убити отъ едната и другата страна, Раковски билъ осѫденъ на смъртъ. Обаче успѣлъ да избѣга и съ параходъ отишълъ въ Марсилия и после се върналъ въ Цариградъ. Тукъ той се срещналъ съ стария борецъ Неофитъ Бозвели, който, безспорно, е оказалъ голѣмо влияние върху младия бунтовникъ. Раковски станалъ учитель въ Търново, но скоро се скаралъ съ гръцкия владика и билъ принуденъ да отиде въ родния си градъ Котелъ. Тукъ, обаче, се скаралъ съ мѣстнитѣ първенци, защото ги изобличавалъ и говорѣлъ на народа за бунтъ. Поради тази си дейность той билъ арестуванъ и изпратенъ съ баща си въ цариградската тъмница. Въ 1847 г. той билъ освободенъ. Той организиралъ тайна дружина съ двойно назначение — членоветѣ на тази дружина да заематъ разни служби въ турската войска, та така да могатъ да предпазватъ населението отъ насилията на турцитѣ и второ — при удобенъ моментъ да повдигнатъ съ българското население бунтъ, чрезъ който да улеснятъ напредването на рускитѣ войски. Съ такава идея самъ Раковски успѣлъ да се настани за първи драгоманъ при турския генералеенъ щабъ въ Шуменъ. Между това заговорътъ билъ разкритъ, Раковски арестуванъ и отправенъ за Цариградъ. По пѫтя той успѣва да се измъкне. Образува хайдушка чета, отива въ Балкана и очаква пристигането на рускитѣ войски. Скоро, обаче, се научава за тѣхното отстѫпление и той заскитва изъ горитѣ и после минава въ Ромъния“, пише С. Радевъ.

При това политическо положение, когато Турция се била сближила съ западнитѣ държави, а Русия победена, надеждитѣ за освобождение чрезъ външна помощь намалѣли твърде много, тогава именно се родила идеята за широко мѣстно революционно движение. Следъ като ходилъ въ Ромъния и Русия, отгдето билъ всѣкѫде гоненъ, той се установилъ въ Бѣлградъ и тамъ започналъ агитациитѣ си, като предприелъ издаването на „Дунавски лебедъ“. Вече доста видѣлъ и преживѣлъ, той започналъ да развива идеитѣ съ вещина и убедителность, съ проницателность и логичность, поради което скоро си спечелилъ обаянието на сериозенъ политически мислитель и голѣмъ родолюбецъ. Погледитѣ на всички малки

и голѣми дейци били обърнати къмъ него и той станалъ най-авторитетенъ ржководитель на националното движение. Една отъ сжществените реформи въ революционната дейность била обединяването на четническата дейность на отдѣлнитѣ хайдути и образуването на голѣми и по-боеспособни чети.

Обаче неспокойниятъ духъ на Раковски му подсказалъ да опита и другъ пжть, за да осжществи идеята си — пжтя на политическо споразумение съ съседнитѣ на България народи въ името на една бждеща балканска федерация, като за тази цель влѣзълъ въ разговори съ известни видни лица въ разнитѣ държавици. Сръбскиятъ князъ Михаилъ Обреновичъ мечталъ да обедини южнитѣ славяни въ една конфедерация подъ неговъ скиптъръ и затова той билъ въ преговори съ Босна и Херцеговина, а чрезъ Раковски искалъ да привлѣче и България. „Къмъ 1861 г. преговоритѣ между Михаила и Раковски дойдоха до едно съгласие. Сърбия щѣше да обяви война на Турската империя. България трѣбваше да обяви революция, въ която Раковски щѣше да играе ролята на водитель . . . Уговореното въстание трѣбваше да се вдигне презъ лѣтото на 1862 г. Раковски бѣ изработилъ своя воененъ планъ до най-малкитѣ подробности, носейки надписъ „Планъ за освобождение Българии“ . . . Раковски проектираше да състави единъ отредъ отъ 1200 души доброволци, отъ които 100 кавалеристи и 100 артилеристи съ две планински орждия. Съ този отредъ той смѣташе да завземе Търново, да повдигне България. . . и пр.“ „Но отъ всички тѣзи предвиждания и съглашения не излѣзло нищо, понеже, поради развилитѣ се събития, Сърбия се задоволила отъ направенитѣ ѝ отъ Турция отстжпки и „легията“ на Раковски трѣбвало да напустне Бѣлградъ въпрѣки даденитѣ жертви за прогонването на турския гарнизонъ отъ сръбската столица. Този неуспѣхъ не отчаялъ Раковски. Той отишълъ въ Гърция и почналъ отново да работи за балкански съюзъ. Но не намѣрилъ добра почва и се разочаровалъ отъ Гърция. Въ 1863 г. той отива съ сжщата идея въ Черна гора. Но сжщо не получилъ очаквания отговоръ. Отишълъ най-сетне въ Ромъния, но тукъ вече заработилъ за съюзъ само между Ромъния и България, обаче, макаръ че нѣкои интелигентни срѣди погледнали симпатично на идеята му, стеклитѣ се политически обстоятелства не били благоприятни за такава спогодба. Следъ тѣзи политически опити за Раковски останали пакъ четитѣ като единствено срѣдство за борба съ турцитѣ и за поддържане на борческия духъ на населението. Въ 1867 г. той съставилъ „привременъ законъ за народнитѣ горски чети, на който хайдутитѣ и войводитѣ се подчинили и отъ сжщата година започнали да го прилагатъ. Презъ пролѣтьта чети минали Дунава и по планинитѣ развѣли старото българско знаме. Обаче Раковски не можалъ да види резултата отъ своитѣ нареждания, понеже сжщата година на 20 октомврий се поминалъ.

За него С. Радевъ пише: „Той бѣше единъ особенъ и великъ човѣкъ. Неговитѣ начинания пропаднаха, защото времето не бѣше дошло, но съ него започва новъ начинъ на мислене и една нова епоха се открива, епоха оживотворена отъ неговата мисъль. Първитѣ християни по-малко обожаваха Христа, отколкото той обичаше България. „Азъ съмъ всѣкога билъ българинъ и ще бжда не само до гроба такъвъ, но и още и после смъртьта ще оставя завещание и праха ми да се не смѣси съ друга народность“, казвалъ Раковски . . . Той бѣ всжщность създателтъ на революционното движение въ България. Той бѣше едновременно и неговъ теоретикъ и водачъ. И ако смъртьта му попрѣчи да го изведе до победата, той е, който начерта неговото окончателно направление и програма“.

Филипъ Тотю билъ сподвижникъ на Раковски. Възприемайки неговата идея за организирана революционна борба, преминалъ Дунава при Свищовъ съ голѣма чета. Настжпвайки къмъ Балкана, четата имала нѣколко срещи съ турски потери, които успѣвала да отблъсне, и се добрала до планината. Тукъ Филипъ Тотю се съединилъ съ четата на Панайотъ Хитовъ и двамата заедно, като водѣли борба съ превъзхождащъ противникъ, отстжпвали по балканския гребенъ къмъ сръбската граница, която преминали следъ голѣма умора и загуби.

Панайотъ Хитовъ билъ сжщо съмишленикъ на Раковски. Съ силна чета до 90 души той преминалъ Дунава при Тутраканъ и съ бой достигналъ до Балкана. Както било предварително уговорено, неговата чета, се съединила съ четата на Филипъ Тотя, та дветѣ чети, вече по-силни и по-боеспособни, трѣбвало да привлѣкатъ къмъ себе си още доброволци отъ вжтрешностьта, за да окажатъ по-голѣма съпротива на турцитѣ. Обаче се оказало, че населението не било още готово за въоржжена борба, вследствие на което дветѣ чети трѣбвало да си пробиватъ пжть по Балкана, за да се оттеглятъ въ Сърбия, като имали нѣколко сериозни схватки съ турски потери.

Хаджи Димитъръ и Стефанъ Караджа сжщо сж преминали Дунава съ голѣма чета на следната година (1868) и настжпили къмъ Балкана. Четата имъ броела до 160 души, добре облѣчени и въоржжени. Съ появяването на тази чета противъ нея била изпратена редовна войска, подпомогната съ башибозукъ. При селото Караесенъ (Свищовско) четата имала първата среща съ турцитѣ. Но при с. Патрешъ тя водила бой съ около 1000 души турска войска. Въпрѣки численото превъзходство на турцитѣ, четата си пробила пжть къмъ Балкана и при с. Вишовградъ имала новъ бой съ сил-

ния си противникъ. Турцитѣ дали много жертви и били изненадани отъ упоритостьта на четата. Презъ нощьта четата се оттеглила въ мѣстностьта „Канлж-дере“ на почивка, но безъ да постави необходимото охранение, била оградена и нападната съ изненада. Следъ геройска борба една часть успѣла да си пробие пжть къмъ Балкана, но другата часть била съвсемъ разбита. Самъ Караджата билъ тежко раненъ, плененъ и после умрѣлъ въ Русе. Хаджи Димитъръ продължилъ борбата, стигналъ до Бузлуджа на Стара планина. Тукъ, обаче, билъ отново обграденъ отъ силна потера и загиналъ съ всичкитѣ си другари.

Хаджи Димитъръ е родомъ отъ Сливенъ (1837). Още юноша той се отличавалъ съ своя буенъ характеръ и още тогава личело, че ще бжде единъ смѣлъ и правдивъ човѣкъ. Едвамъ седемнадесетгодишенъ, той организиралъ убийството на двама турци, които се занимавали съ изнудване на населението и безчестене на българскитѣ жени. По-късно той унищожилъ единъ грькъ, прочутъ съ шпионството, което вършелъ между българитѣ. Поради тѣзи си подвизи той билъ принуденъ да забѣгне въ Балкана, а следъ това въ Ромъния. Тукъ влѣзълъ въ връзки съ Раковски, запознался се съ Караджата и, въодушевенъ отъ идеята за борба съ врага, той повежда четата си къмъ Балкана, а на Бузлуджа загива въ героична борба съ многоброенъ противникъ, безъ да даде ни пленници, ни бѣглеци, а турцитѣ дали три пжти повече жертви. Така на Бузлуджа е станала една отъ най-героичнитѣ борби на българското революционно възраждане и този връхъ стана символъ на подвигъ, на саможертва и на национална гордость.

Караджата е билъ особенъ човѣкъ — отъ една страна благъ по характеръ, съ широка и любеща душа, а отъ друга — страстенъ борецъ, герой, посветилъ се всецѣло на народното дѣло, на свободата на Родината си и това бѣше неговиятъ житейски идеалъ. Той е билъ единъ отъ първитѣ и ревностни последователи на Раковски и се наредилъ въ легията му още въ 1862 г. Идеалистъ революционеръ, гордъ въ душата като човѣкъ и българинъ, винаги неустрашимъ срещу врага и съ нестихваща енергия, той обладаваль рѣдъкъ тактъ и здравъ разумъ. Всички тѣзи качества, които можеха да бждатъ използувани добре въ друго по-доходно начинание, той вложи въ услуга на едно опасно дѣло, на което считалъ най-достойно да посвети живота си, и затова въ скоро време станалъ единъ отъ ценнитѣ хора на революцията. Образъ на неговата душа е прокламацията, която отправилъ къмъ народа да въстане въ 1868 година.

„Братя българи, теглилата, причинявани на насъ отъ турското правителство, станаха вече непоносими. То, вмѣсто да облекчава нашето състояние, отъ день на день го прави по-нетърпимо. . . Времето е дошло и ни вика да си диримъ нашитѣ права. Нека го послушаме и се покажемъ предъ свѣта народъ достоенъ за свобода. На всѣкого, билъ отъ каква и да е народность, па и на самия турчинъ, седещия мирно, ще бжде почетена както честьта му, имота му, тъй и неговата вѣра. Намѣрението ни е да изгонимъ несносното злоупотрѣбение и да си добиемъ народнитѣ права и свобода. Братя! Златогривни лъвъ реве изъ Балкана и ви вика. Нека всички се притечемъ подъ неговия прѣпорецъ и съгласни съ една уста да извикаме: Свобода или смърть!“.

Злополучниятъ край на четитѣ показалъ, че народътъ не е още готовъ за борба, че революционната идея е още неясна за него и затова останалъ равнодушенъ къмъ акцията на четитѣ. Станало ясно, че преди да се пращатъ чети отвънъ, трѣбва народътъ да се подготви и организира отвжтре, за да могатъ четитѣ да намѣрятъ сериозна подкрепа. Съ тази идея се заели наследницитѣ на Раковски, а именно: Любенъ Каравеловъ, Христо Ботйовъ и Василъ Левски.

Любенъ Каравеловъ е родомъ отъ Копривщица (1838). Той билъ ученъ човѣкъ и писатель, считанъ е за баща на българската повесть. Следъ смъртьта на Раковски неговото дѣло било подето отъ сжщо така голѣми родолюбци, какъвто е билъ Каравеловъ. За него Д. Мишевъ пише: „Въ Букурещъ Каравеловъ стана идеологъ на българскитѣ революционери. Редъ години съ борбитѣ си, идеитѣ си и перото си той билъ стожеръ, около който се движело всичко младо, напредничаво, свободолюбиво и интелигентно. Около него и съ него почнали своята революционна дейность Христо Ботйовъ и Ст. Стамболовъ, а Василъ Левски продължилъ своята дейность. Съ своитѣ органи „Свобода“ и после „Независимость“ Каравеловъ представя българската революционна мисъль и ржководи българитѣ вжтре въ България и вънъ отъ нея. Въ България, гдето неговитѣ вестници прониквали тайно въ всички градове и кжтища, се чели съ ненасита и възторгъ. Мжжъ проницателенъ, свободолюбивъ, благъ и идеалистъ, той билъ за разбиране на балканци и предимно на сърби съ българи. Той идеализиралъ балканската конфедерация, за каквато нѣмало ни подготовка у балканцитѣ, нито искреность у сърбитѣ, съ които проповѣдвалъ да се почне. Каравеловъ билъ убеденъ въ това и,макаръ да билъ въодушевенъ отъ идеята на Раковски за обща революция, той се различавалъ отъ него по въпроса за готовностьта на народа. И затова, следъ смъртьта на Раковски, заедно съ Левски, решили да работятъ за предварителната подготовка на населението за общо въстание, като самъ се заловилъ да действува чрезъ перото си, да издава вестници, за да подготви интелигенцията, а Левски да действува лично

чрезъ пропаганда всрѣдъ народа. Обаче, следъ като нишкитѣ на революционната организация били заловени, ромънското правителство принудило Каравелова да спре издаването на вестницитѣ, а следъ загубата на Левски и неуспѣшния край на Априлското въстание Каравеловъ загубилъ вѣра въ революцията и усвоилъ новъ девизъ — „чрезъ просвѣта къмъ свобода".

Василъ Левски държалъ първо мѣсто между последователитѣ на Раковски. Той възприелъ напълно идеята за революция. Пачналъ революционното си възпитание въ легията въ Бѣлградъ подъ ржководството на самия Раковски, но тръгналъ по другъ пжть и работилъ смѣло и решително. Левски проповѣдвалъ революция не по вестницитѣ и книгитѣ, не отъ Букурещъ или Бѣлградъ, но вжтре въ самата турска империя, въ самата срѣда на народа. Той далъ силенъ тласъкъ на революционната идея и на революционната подготовка. За тази цель потърсилъ по-широкъ кржгъ отъ хора за дейность и, като не го намѣрилъ, помжчилъ се да го създаде. Той кръстосвалъ на длъжъ и ширъ България, минавалъ презъ градове и паланки, срѣщалъ се очи съ очи съ интелигенцията и първенцитѣ, проповѣдвалъ идеитѣ си, създавалъ последователи, организиралъ комитети; съветвалъ, увещавалъ, заплашвалъ и, гдето всичко това не помагало, налагалъ съ револверъ идеитѣ си. Енергиченъ, прозорливъ, смѣлъ до самоотверженость, твърдъ като канара, безстрашенъ и равнодушенъ като стихия, той билъ въодушевенъ до фанатизъмъ отъ свещената идея, на която служилъ, отъ свободата, която проповѣдвалъ, отъ революцията, която подклаждалъ, и отъ дълга на себеотрицание за отечеството, на който самъ билъ примѣръ.

За него Д. Страшимировъ пише въ своята Историята на Априлското въстание следното: „Левски издига зданието, на което Каравеловъ носѣше само идеята, дадена впрочемъ отъ самитѣ времена. Каравеловъ щѣше да остане завинаги само мечтатель на тази идея, но мощниятъ архитектъ Левски схвана идеята, начерта плана и изправи цѣлата сграда. Трѣбвало е колосаленъ природенъ умъ, за да се изпълнятъ подробноститѣ безъ по-раншенъ образецъ предъ очи. Трѣбвало е високъ ентусиазъмъ и неизчерпаема енергия, за да се разбие тинята на мрака; трѣбвало е силна вѣра срѣдъ общата нищета и тактъ и сила на характера срѣдъ общото колебание и чиличена воля, за да се издигне туй гигантско здание изъ едно тъмно нищо . . . Левски е душата на революцията; той е нейниятъ най-високъ сждия и нейниятъ гений. Когато четемъ писмата му, ние чувствуваме, че този самобитенъ човѣкъ не само че самъ е създалъ себе си и че никому не дължи силата си, но и самъ чувствува достоинството си и затова държи

челото си недосѣгаемо високо. И когато проучваме какъ стжпка по стжпка се развива революционната организация, ние не можемъ да не гледаме предъ себе тоя гигантъ-архитектъ, който се издига предъ очитѣ ни, расте и се възвеличава до безсмъртие" (стр. 95).

Левски групиралъ младежитѣ, хипнотизиралъ ги съ словото си, внушавалъ имъ идеитѣ си, възпламенявалъ ги съ решителностьта си и приготвялъ отъ тѣхъ ратници за бждещата борба. Името му станало символъ на свобода и самоотверженость. Плашило за турцитѣ, то се шепнѣло отъ уста въ уста и се носило между народа. То свързвало сърдцата, вдъхновявало душитѣ и окриляло мишцитѣ. Левски билъ феноменъ за времето си, билъ свръхчовѣкъ, предъ който всичко отстжпвало. Редъ години той работилъ по градоветѣ и селата, винаги заобиколенъ отъ опасности. И за полиция и за потери „Дяконътъ" билъ призракъ, който се мѣркалъ само да дразни и смущава, но който билъ неуловимъ като сѣнка. Полицията се отчаяла да тича подиръ този призракъ, ала най после й помогнало предателството. Следъ като надвилъ всички мжчнотии, безстрашниятъ революционеръ не устоялъ предъ измѣната. Левски издъхналъ мжченически на бесилката въ София (Д. Мишевъ — стр. 362).

Изобщо между дейцитѣ отъ времето на Възраждането Левски заема особено мѣсто. По своята самобитность, по своитѣ духовни качества и пълна проява на огромни нравствени сили Левски е единъ и неповторимъ не само за времето си, но изобщо въ историческитѣ сждбини на българския народъ. Той представя пълно отражение и хармонично съчетание на всички положителни народностни качества на българина, такива, каквито ги знаемъ отъ историята, отъ всѣкидневния народенъ битъ и отъ народната пѣсень Въ съзнанието на Левски е господствувалъ винаги стремежътъ къмъ свобода и безгранична обичь къмъ родината. Този именно стремежъ опредѣля въ голѣма степень либералнитѣ му политически идеи, а любовьта къмъ поробения народъ опредѣля завинаги насокитѣ на живота му, изтръгна го отъ монашеското битие и го доведе до бесилката. Обичьта му къмъ Родината не остава само праздна приказка; тя се въплъти въ дѣло, на което Левски служи съ нечувана преданость. За него не сжществуваше личенъ животъ, лични радости, лични удоволствия. Преди всичко и надъ всичко той поставя „бедното си отечество", вѣрата въ бждещето на българския народъ.

Изъ писмата на Левски се срѣщатъ следнитѣ характерни за него пасажи: „Кой не знае теглилата на бедното ни отечество и кой българинъ не вижда живиничната рана отъ тиранина?" За чистонародния българинъ, който вижда мжкитѣ и неволитѣ на бедния ни народъ, нѣма страхъ, нѣма извине-

ния, а смъртьта му е самата утеха и душеспасение". „Азъ съмъ посветилъ себе си на отечеството, да му служа до смърть и да работя по народната воля". „Азъ се обещахъ жертва на отечеството си" — заявявя просто и безискуствено Левски, и после изяснява своето отношение къмъ бѫдещата отплата отъ страна на народа — Той не се бори за почести, за власть и за слава. — „Какво искамъ повече, като гледамъ отечеството ми, че е свободно. . ." Или още по-изразително той казва: „Ние сме жадни да видимъ отечеството си свободно, па ако щатъ ме нареди да паса и паткитѣ!" . . . Левски е ималъ съзнанието, че трѣбва да се бори за осѫществяването на българския народностенъ идеалъ, и този идеалъ той си го рисувалъ така: „И ние сме хора, и ние искаме да живѣемъ човѣшки въ пълна свобода на земята ни, гдето живѣе българинътъ — България, Тракия и Македония". Поставилъ си за осѫществяване такъвъ идеалъ, Левски прояви необикновена работливость и работоспособность за изпълнение на задачата си.

Въ революционната организация Левски билъ човѣкъ на желѣзната дисциплина. За него е било едно важно — „да се свири отъ едно мѣсто", за да има успѣхъ въ дѣлото. Но когато, отъ друга страна, мнозинството реши нѣщо съ вишегласие, Левски е билъ винаги готовъ да се подчини, въпрѣки разбиранията си. Левски билъ безукорно честенъ човѣкъ, винаги изправенъ въ смѣткитѣ си и въ обещанията си. Въ джебното си бележниче той отбелязвалъ дори даденитѣ за чашка салепъ и игли стотинки, защото паритѣ, които той изразходвалъ, били обществени и подлежели на общественъ контролъ. Изобщо, високо мораленъ въ личния си животъ, Левски не можелъ да допустне измама въ обществения животъ, не можелъ да допустне човѣкъ да наруши клетвата. Винаги говорилъ на сподвижницитѣ си: „Който не изпълнява клетвата, съ която се е клелъ предъ евангелието, т. е. вѣрата и честьта си, той е най-низкиятъ и най-гнуснавъ човѣкъ на свѣта. По-добре е сто години мѫки честни, а нежели да тъпче човѣкъ честьта си".

Всички тѣзи качества на Левски сѫ постоянни, тѣ сѫ негово достояние отначало докрай. Въ всички случаи той постѫпвалъ съобразно съ тѣхъ. У него не е имало криволичения, не е имало колебания. Той билъ напълно установенъ като характеръ и напълно последователенъ въ всичкитѣ си прояви. Само такива хора, съ такива характери сѫ достойни за необикновени народни дѣла и достойни да бѫдатъ герои народни и негови водачи (изъ сп. Просвѣта, г. II кн. 7).

Христо Ботйовъ е родомъ отъ Калоферъ (1847). Поелъ отъ Левски великата идея за народната свобода, като самъ станалъ неинъ великъ апостолъ. Младъ и силно вдъхновенъ родолюбецъ, поетъ и писатель, Ботйовъ възпѣлъ свободата

като рѣдъкъ мировъ лирикъ. Но народътъ научилъ великия му примѣръ да се обича отечеството до самопожертвуване отъ подвига му и после отъ безсмъртнитѣ му пѣсни, защото скоро оставилъ перото и загиналъ като герой. Той билъ младъ, буенъ, но даровитъ човѣкъ, завършилъ образованието си въ Одеса, а следъ това учителствувалъ въ Бесарабия и Калоферъ. Спорейки чрезъ печата съ Каравелова, той поддържалъ, че „въ този периодъ на българския народъ е потрѣбна наука и възпитание, но новата политическа педагогия ни говори, че гладниятъ се не учи, възрастниятъ се не възпитава и че битиятъ не може да се радва . . . Учете народа на протестъ, на бунтъ, на въстание, на революция, ако искате да вдигнете съзнанието му. . . ." Ботйовъ оценявалъ правилно политическото положение и скоро около него се събрали млади българи, готови да продължатъ дѣлото на революцията.

Ботйовъ на дѣлото и Ботйовъ на мисъльта е едно рѣдко съчетание на качества и то за едно време, когато нашиятъ народъ се е нуждаелъ най-много отъ такива цѣлостни фигури. Ако трѣбва да преценяваме идейнитѣ схващания на Ботйова, трѣбва да разгърнемъ неговата съдържателна и красива поезия. Тамъ е отразенъ цѣлиятъ му националенъ, нравственъ и поетиченъ мирогледъ. Ботйовата поезия е поезия на единъ динамиченъ и затрогващъ темпераментъ, отдалъ всичкитѣ си сили на най-великия идеалъ, на който може да служи гражданинътъ — свободата. Неговата душа е наситена съ едно безкрайно чувство на любовь къмъ своя народъ.

Когато станало известно за избухването на Априлското въстание, Ботйовъ образувалъ чета отъ българитѣ емигранти въ Ромъния, силна до 200 души, и съ нея минали Дунава при с. Козлудуй (1876). Четата тръгнала къмъ Враца, гдето се смѣтало, че населението е сѫщо готово да въстане. Турци и черкези се опитали да препрѣчатъ пѫтя на настѫплението на четата, но били навсѣкѫде отблъсвани. Колкото четата навлизала въ вѫтрешностьта на страната, толкова отъ по-силни потери била нападаха и обхождана. Населението, обаче, останало спокойно, никой не се решавалъ да въстане, вследствие на което Ботйовъ съ хората си е трѣбвало самъ да се бори съ нарастващия противникъ.

На 18 май четата достигнала височинитѣ Милинъ камъкъ и се укрепила. На това мѣсто трѣбвало да пристигнатъ и бунтовницитѣ отъ околностьта. Вмѣсто това потерата се толкова много увеличила, че се опитвала сама да обгради четата. Започналъ сериозенъ бой. Турцитѣ настѫпвали настойчиво, но били отблъснати съ тежки загуби. Ботйовъ командувалъ едното крило на позицията, а Войновски — другото. Въ това време, вмѣсто да дойде помощь отъ Враца, пристигнала редовна турска войска. Презъ нощьта четата сполучила да си отвори пѫть и настѫпила къмъ Враца до бърдото

Веслецъ. На 19 май четата отбранявала Веслецъ и презъ нощьта срещу 20, следъ ожесточенъ бой, се измъкнала и продължила къмъ Балкана. Гладни, жадни и страшно изморени отъ изнесенитѣ боеве, четницитѣ достигнали до Врачанската планина надъ с. Челопечъ. Турскитѣ войски и башибозуци настжпили по диритѣ на четата и се опитали отново да я обградятъ. На върховетѣ Околчица, Купена и Вола се развилъ ожесточенъ бой. Четата се борѣла най-упорито, но, изолирана, чувствувала, че силитѣ я напущатъ. Въпрѣки това тя успѣла да отблъсне нѣколкократнитѣ нападения на турцитѣ. Ботйовъ командувалъ хората по в. Вола. Цѣлия день четата се сражавала съ геройство, на което сами турцитѣ се учудвали. Но, за голѣмо съжаление, вечерьта неприятелски куршумъ пронизалъ широкото и умно чело на войводата и той падналъ безжизненъ на земята. Смъртьта на Ботйова обезсърдчила четницитѣ, които съ настжпването на нощьта се оттеглили на малки групи къмъ р. Искъръ, разпръснали се, гледайки всѣки да се спаси. Останали безъ водачъ и разпръснати по разни посоки, четницитѣ били застигани отъ турцитѣ и единъ по единъ били залавяни и избивани.

Тъй славно загиналъ единъ отъ най-даровититѣ български поети, въодушевенъ отъ идеята да се бори съ оржжие въ ржка за доброто на народа си, за неговата свобода, жертвувайки макаръ живота си. Предъ това безгранично родолюбие всѣки българинъ трѣбва да се поклони и въ него да види живъ примѣръ, какъ трѣбва да се обича Отечеството и какъ трѣбва да се служи на народа. Въ своитѣ пѣсни той предпочита отечеството и свободата, като не забравя да възпѣе и дълга къмъ народа.

Ангелъ Кънчевъ е сжщо единъ отъ виднитѣ наши революционери, който загиналъ въ името на народното дѣло по най-драматиченъ начинъ. Той е родомъ отъ Трѣвна. Училъ е въ Русе при Драганъ Цанковъ и после, поради проявенитѣ си способности, билъ изпратенъ отъ русенскитѣ граждани да свърши гимназия въ Болградъ. Тукъ именно той влѣзълъ въ съприкосновение съ образуванитѣ родолюбиви кржжоци и се надъхалъ съ идеята за борба съ гърци и турци за народна свобода. Младъ, енергиченъ и способенъ, той намѣрилъ идеала си въ живота въ борбата за благото на народа и затова заминалъ за Бѣлградъ, гдето постжпилъ въ тамошното военно училище. Свършилъ училището като артилерийски офицеръ. Винаги ржководенъ отъ своя идеалъ, той не останалъ на служба въ сръбската войска, а отишълъ въ Букурещъ, гдето по това време се обмислялъ въпросътъ за общо въстание въ България.

Попадналъ въ срѣдата на стари и млади революционери, Кънчевъ се особено привързалъ къмъ Л. Каравеловъ и В. Левски. Последният го посветилъ въ тайнитѣ на революционния комитетъ и решили двамата да тръгнатъ изъ България, за да подготвятъ народа за въстание. Кънчевъ се спрѣлъ въ Русе и се заловилъ за широка организационна работа. При единъ случай той се срещналъ съ Левски въ Ловечъ и отъ тукъ тръгнали заедно подъ видъ на търговци и работници изъ околнитѣ села и после отишли въ Тракия. Когато се завърналъ отъ тази обиколка въ Русе и тръгналъ за Букурещъ, за да докладва за положението въ България, той билъ изненаданъ отъ турската полиция и арестуванъ въ момента, когато се качвалъ на парахода. Но Ангелъ Кънчевъ не билъ човѣкъ, който можелъ да превие вратъ. Като направилъ опитъ да заблуди полицията и да избѣга, той предпочелъ да се самоунищожи, отколкото да се остави да бжде хванатъ, разкарванъ по сждилища, разпитванъ по революционното дѣло. Гордъ въ себе си, че служи на едно свето дѣло, съзнавайки, че на съвѣстьта му тежи едно сериозно клетвено обещание, той потърсилъ най-после помощь въ собствения си револверъ. Извадилъ оржжието си, стрелялъ срещу близкитѣ турски стражари, но последният куршумъ запазилъ за себе си. Въ най-критичния, но сжщевременно най-върховния моментъ отъ живота си Кънчевъ се обърналъ къмъ насъбралото се множество хора съ възгласъ „да живѣе България“ и турилъ край на честния си и крайно родолюбивъ животъ (1872). Ангелъ Кънчевъ загиналъ като герой въ името на отечествения си дългъ.

„Убийството на А. Кънчевъ ми произведе потресаещо впечатление, пише Захарий Стояновъ; дълго време ме можахъ да забравя огненитѣ му очи, думитѣ му „да живѣе България“ и разбития му черепъ. Нѣколко нощи наредъ той ми се вестяваше съ всичкото си мжченическо величие. . . Едно азъ желаехъ да зная — какви причини бѣха принудили Кънчева да посегне на живота си, защото да се убие човѣкъ само за това, че нѣмалъ паспортъ, виждаше ми се чудно и странно. Хората ги биятъ до умиране, затварятъ ги въ тъмница до животъ и пакъ не се решаватъ да турятъ край на живота си, а търпятъ като волове и се молятъ най-унизително за пощада. Отъ мнозина слушахъ да говорятъ, че той билъ човѣкъ на букурещкия комитетъ, който го изпратилъ ужъ въ България да донесе плана и да събира момчета, които щѣлъ да води въ Балкана да се биятъ съ турцитѣ за българското царство. И понеже имената на тѣзи момчета Кънчевъ ималъ записани на книга и, като се боялъ да не го принудятъ съ мжчения да изкаже истината, той решилъ да се убие, отколкото да изгори толкова хора. . . Човѣкътъ, който се решава да изгуби себе си само за това, за да не предаде своитѣ братя и да не разплаче множество семейства, той не може да бжде нехранимайко, както го наричаха турцитѣ. . . Тѣзи мои предполо-

жения се подкрепиха още по-добре, когато прочетахъ книжката „Отечество и любовь“, въ която видѣхъ, че и други хора по свѣта жертвуватъ себе си за благото на другитѣ и за нѣкаква си свобода и отечество, които малко ми бѣха познати“. (Записки по българскитѣ въстания — З. Стояновъ—стр. 103).

Освенъ Василъ Левски и Ангелъ Кънчевъ, други повидни апостоли на въстанието били Димитъръ Общи, който билъ обесенъ въ София, Христо Ивановъ, Атанасъ Узуновъ, Отецъ Матей Преображенски, Никола Обретеновъ, Стефанъ Стамболовъ и др.

Атанасъ Узуновъ е родомъ отъ Одринъ, завършилъ образованието си въ Николаевъ; билъ учитель въ Сливенъ и председатель на мѣстния революционенъ комитетъ. По характеръ билъ силенъ и даровитъ човѣкъ, познатъ съ безстрашието си. Когато се посветилъ на революционното движение и мислилъ върху него, той почувствувалъ, че има сили и може да бѫде полезенъ на Отечеството си и съ младежко въодушевение се отдалъ на сериозна революционна работа. За да се запознае съ положението въ страната, той пропѫтувалъ пешъ почти цѣла България и навсѣкѫде говорилъ за предстоещото освободително дѣло. Въ Сливенъ се срещналъ за първи пѫть съ Левски, при която среща двамата разпалени идеалисти родолюбци обсѫждали подготовката на въстанието и се раздѣлили съ добри чувства и пълно довѣрие единъ къмъ другъ. Когато Левски билъ заловенъ, въ организацията настанало голѣмо смущение, още повече, че и властьта започнала да взема по-строги мѣрки. Мнозина привърженици на идеята почнали да се оттеглятъ, а нѣкои комитети започнали дори да се разтурятъ.

Схващайки това положение и предъ опасността да се срине цѣлата революционна постройка на Левски, Узуновъ решилъ да не чака да пропадне всичко и, дълбоко преданъ на другаря си и на революцията, тръгналъ самъ по села и градове като сѫщински апостолъ да закрепи духа на населението и да възвърне смѣлостьта на комитетитѣ. Навсѣкѫде той говорилъ разпалено и вдъхвалъ вѣра въ бѫдещата борба. И неговото дѣло имало успѣхъ. Така Узуновъ станалъ единъ видъ наследникъ на Левски въ апостолската работа и можалъ по свой починъ да задържи организацията отъ разпадане. Презъ време на обиколката си Узуновъ билъ заловенъ отъ полицията въ Габрово, но съ голѣмъ рискъ можалъ да се отскубне отъ рѫцетѣ ѝ; по-късно билъ отново хванатъ въ Хасково и вече билъ окончателно загубенъ за общото дѣло.

М. Г. Грековъ билъ синъ на българи преселници отъ Русия. Завършилъ образованието си въ Николаевъ и тукъ се запозналь съ Узуновъ. Надъханъ съ идеитѣ на революцията,

той заедно съ приятеля си Узуновъ решилъ да работи за освобождението на отечеството си, макаръ да не го познава. Вмѣсто да остане въ родното си мѣсто въ Русия и да се радва на спокоенъ животъ, у него заговорила българската кръвь и той предпочелъ да се посвети на едно опасно, наистина, но високо родолюбиво дѣло — освобождението на земята, гдето почиватъ коститѣ на неговитѣ дѣди. Следъ като завършилъ наукитѣ си въ Николаевъ, той станалъ сѫщо така учитель въ Сливенъ и тукъ заедно съ Узуновъ се отдалъ на революционна дейность. Следъ залавянето на Узуновъ Грековъ билъ сѫщо заподозрѣнъ, поради което се принудилъ да избѣга въ Русе. Преживявайки въ дома на баба Тонка, той се сближилъ съ сина ѝ Никола. Като вдъхновенъ и интелигентенъ родолюбецъ, той билъ скоро оцененъ отъ комитета и му била възложена апостолска дейностъ — да възстанови организацията на Левски, като пресъздаде нѣкои отъ мѣстнитѣ комитети. Тази дейность добре допаднала на Грековъ и той работилъ съ голѣмо усърдие.

Стефанъ Стамболовъ е родомъ отъ В. Търново. Другарь е на Каравеловъ, Ботйовъ и Левски въ голѣмото революционно дѣло като билъ натоваренъ въ 1875 г. да устрои и ржководи въстанието въ Ст.-Загорския окрѫгъ. Той билъ синъ на заможни родители, които го пратили да завърши образованието си въ Одеса. Въ 1873 г. Стамболовъ се върналъ въ родния си градъ надъханъ съ идеитѣ на родолюбивото движение въ Одеса. Самъ уменъ, енергиченъ, смѣлъ и съ властническа натура, той влѣзълъ скоро въ редоветѣ на революционеритѣ и се очерталъ като решителенъ и предприемчивъ деецъ. Следъ оттеглянето на Каравеловъ отъ главното ржководство на движението Стамболовъ заедно съ Ботйовъ застанали начело на Централния комитетъ, като незабелязано заелъ мѣстото на Левски, понеже билъ натоваренъ съ апостолска дейность въ вѫтрешностьта на страната.

Съ пристигането си въ Ст.-Загора се заловилъ за сериозна работа и турилъ повече редъ въ околнитѣ революционни комитети, които следъ обесването на Левски почнали да се разстройватъ. Предполагайки, че всичко е готово, Стамболовъ счелъ, че е дошълъ моментътъ за въстание и разпоредилъ да се обяви въстанието на 16 септемврий 1875 г. На уречения день старозагорската чета заедно съ Стамболовъ излѣзла отъ града и се насочила къмъ сборното мѣсто за всички останали чети. Обаче, поради това, че околнитѣ чети не били готови, съсрѣдоточаването не могло да се извърши. Старозагорската чета останала сама, вследствие на което се разтурила преди да влѣзе въ бой съ турцитѣ. Явно било, че Стамболовъ избързалъ съ обявяването на въстанието. Предъ този неуспѣхъ той се върналъ въ Влашко съ голѣмата поука,

че трѣбва още много да се работи, за да се подготви както трѣбва общото въстание.

Завръщайки се въ Букурещъ, Стамболовъ заварилъ голѣмо разединение между членоветѣ на Централния комитетъ и оставката на Ботйова. При това положение Стамболовъ заедно съ други още революционери се оттеглили въ Гюргево и тукъ съставили новъ комитетъ, гдето Стамболовъ вземалъ предно мѣсто. Преценявайки външното и вжтрешното политическо положение въ момента, комитетътъ решилъ да се обяви общо въстание презъ пролѣтьта на идната 1876 г. На Стамболова било възложено да организира и ржководи въстанието въ първия по значение революционенъ окржгъ — В. Търновския. За негови помощници били изпратени Христо Караминковъ и Георги Измирлиевъ. Работата въ окржга закипѣла. Навсѣкжде младежьта се раздвижила, особено въ по-голѣмитѣ села, но, както е известно, всички чети били отблъснати и унищожени отъ турската редовна войска и башибозука, обаче следъ сериозна съпротива. Следъ този новъ неуспѣхъ Стамболовъ се върналъ пакъ въ Влашко и тамъ чакалъ развитието на събитията, понеже Априлското въстание не останало безъ последици за участьта на българския народъ.

Георги Д. Измирлиевъ е родомъ отъ Г. Джумая; завършилъ образованието си въ Цариградъ, гдето станалъ учитель въ българското училище. Подготвяйки общото въстание, Ботйовъ чувствувалъ нужда отъ военни инструктори, за да се даде на революционеритѣ едно що-годе военно обучение, и затова привлѣкълъ Измирлиева въ Букурещъ. Въ 1875 г. билъ изпратенъ да работи въ Търновския революционенъ окржгъ. Поради избързването на въстанието въ Тракия Търновскиятъ окржгъ не билъ още готовъ да приложи съ точность изработения планъ за съсрѣдоточение на четитѣ отъ опредѣленитѣ села, вследствие на което нѣкжде настанало смущение и безредие. Такова било положението въ Горна-Орѣховица, което било влошено и отъ това, че имало предателство. Въ този именно моментъ Измирлиевъ билъ заловенъ отъ турската полиция и после обесенъ.

Петъръ Пармаковъ е родомъ отъ с. Градецъ (Котленско). Следъ като свършилъ селското училище, по волята на родителитѣ си станалъ овчарь въ Добруджа. По-късно отишълъ въ Тулча и отъ тамъ въ Одеса, гдето постжпилъ въ военното училище. Презъ май 1875 г. той билъ произведенъ подпоручикъ и назначенъ въ пехотния полкъ въ Николаевъ. Както въ Одеса, така и въ Николаевъ, Пармаковъ влѣзълъ въ допиръ съ българскитѣ родолюбиви кржжоци и се въодушевилъ отъ идеята да посвети живота си на дѣлото за освобождението на отечеството му. Когато въ 1876 г. се замислило

сериозно за общо въстание. Пармаковъ напуща военната си служба и, обзетъ всецѣло отъ мисъльта и отъ съзнанието, че е дошълъ моментътъ да влѣзе въ открита борба съ народния потисникъ, пристигналъ въ Търново, гдето билъ назначенъ за инструкторъ.

Когато въстанието избухнало, Пармаковъ влѣзълъ въ състава на четата, водена отъ попъ Харитона, и взелъ участие въ боя въ Дрѣновския манастиръ. Като военненъ и запознатъ съ командуването на малки части, Пармаковъ е билъ фактически ржководитель на боя и главно на него се дължи упоритата отбрана на четата. Когато следъ нещастието съ Харитона поелъ всецѣло ржководството на четата, той организиралъ нейното излизане отъ манастира. По този случай ето какво пише Д. Страшимировъ въ труда си върху Априлското въстание: „Юначниятъ поручикъ грижливо подготвилъ излаза. Той държалъ една твърде достойна речь на борцитѣ; открилъ имъ отъ военно гледище опасното положение на четата. Една войска заобиколена, както сме ние, има два пжтя за спасение—или гърди съ гърди да излѣзе срещу врага и да си пробие пжть, или да се предаде. Той не скрилъ, че такъвъ излазъ е много опасенъ и труденъ и че обикновено струва живота на много борци. Но хората, въодушевени отъ смѣлия предводитель, предпочели да умратъ, отколкото да се предадатъ".

Следъ тѣзи думи, изказани отъ сърдцето на човѣкъ съ войнишка честь и гордость, на единъ истински герой, Пармаковъ повелъ хората си, като самъ застаналъ начело. Било тъмна, дъждовна нощь срещу 8 май. Настжпвайки предпазливо, но решително, четата успѣла да пробие охранителната линия на турцитѣ, отблъснала първитѣ по-сериозни турски нападения, но скоро се притичатъ нови сгжстени части и се завързалъ ржкопашенъ бой. Тѣзи части били сжщо отблъснати, но пристигнали други части и боятъ станалъ още полютъ. Тогава храбриятъ Пармаковъ извадилъ сабята си и съ ура се хвърлилъ въ контъръ-атака, но тукъ той намѣрилъ геройската си смърть.

Попъ Харитонъ е родомъ отъ Габрово. Привърженикъ на идеята за общо въстание, у него е билъ по-силенъ гласътъ на съвѣстьта, гласътъ на дълга къмъ народа и Отечеството, отколкото звукътъ на черковната камбана. Той оставилъ молитвата и черквата, взелъ оржжието и кръста и съ тѣхъ повелъ съселянитѣ си къмъ борба за свобода. Когато станало известно за пропадането на въстанието въ Горна-Орѣховица, поради издайничество, въ селото Бѣла-черква се вдигнали около стотина съзаклетници и обявили въстание. Къмъ тѣхъ се присъединили нѣколко души и отъ околнитѣ села на Търновския революционенъ окржгъ, та всичко четата

станала до 186 души. Войвода на тази чета билъ попъ Харитонъ. Видно мѣсто въ четата заемалъ П. Пармаковъ отъ Габрово и Бачо Киро отъ Бѣла Черква. Последниятъ билъ учитель и народенъ поетъ, човѣкъ интелигентенъ и съ здраво родолюбиво чувство.

Въ този съставъ четата тръгнала за Габровския балканъ, за да се съедини съ габровскитѣ въстаници. Въпрѣки лошото въоръжение на хората, въодушевението всрѣдъ тѣхъ било голѣмо. Четата се насочила къмъ Дрѣновския манастиръ, гдето се спрѣла да отпочине и да се доорганизира. Това било на 20 априлъ следъ пладне. Знамето на четата се развѣвало срѣдъ манастирския дворъ, символизирайки открито желанието на всички да се борятъ съ вѣковния потисникъ. Възбудени отъ слуховетѣ за вдигнатитѣ въстания въ разни селища въ Пловдивско и за осуетеното въстание въ Г. Орѣховица, турскитѣ войски и башибозукътъ се насочили веднага по диритѣ на четата и я застигнали въ самия манастиръ. Въ сѫщата посока тръгнали и войскови части отъ Търново и Севлиево. Турцитѣ заели високитѣ скали около манастира и започнали боя. Въстаницитѣ се отбранявали упорито, очаквайки помощь отъ Дрѣново и Габрово. Борбата продължила десеть дни. Защитницитѣ се борили геройски презъ това време, очаквайки все пристигането на помощь. Но напраздно. Противникътъ ставалъ все по-многоброенъ и, като въоръженъ по-добре, ималъ превесъ въ борбата. Въпрѣки това въстаницитѣ се борили лъвски, макаръ че загубитѣ имъ били доста голѣми. На 7 май дошли още войски—повече отъ два табора редовна войска съ две орѫдия и множество черкези. Турскиятъ паша предложилъ на въстаницитѣ да се предадатъ, но тѣ отказали гордо и категорично.

Тогава започналъ още по-ожесточенъ бой между шепа българи и около 8000 добре въоръжени турци съ артилерия. Последвали и нападения. Храбритѣ защитници, насърдчавани постоянно отъ войводата си, отблъсвали геройски атакитѣ на турцитѣ. Съ страшенъ гръмъ снарядитѣ рушели манастира и защитницитѣ давали непрестанно жертви, оставайки безъ подслонъ и сигурни позиции. Манастирътъ билъ запаленъ. Цѣлата долина свѣтѣла като запалена пещь. Въпрѣки това защитницитѣ не изгубили присѫтствие на духа. Надъ всичко извила се и силна буря съ снѣжна виелица. Стоенето въ манастира ставало опасно. Начело съ Пармакова всички здрави защитници направили смѣло нападение да си пробиятъ пѫть. Героитѣ въстаници се нахвърлили срещу турската позиция, но отпорътъ билъ силенъ. Мнозина паднали, обаче въ тъмнината борбата съ ножове и ржце продължавала. Тукъ загиналъ войводата Пармаковъ и съ него около 80 души българи, размѣсени съ множество турски трупове. Останалитѣ живи се пръснали въ тъмнината и всѣки гледалъ да се спаси както може.

На другия день турцитѣ избили жестоко предалитѣ се 40—50 души. Отъ цѣлата чета се спасили едвамъ 47 души заедно съ учителя Бачо Киро.

Какъвъ е билъ духътъ на въстаницитѣ се вижда отъ издържаната толкова време неравна борба съ редовна турска войска. Но още по-добре свидетелствуватъ даденитѣ жертви и процесътъ на Бачо Киро, който по-късно билъ заловенъ и сѫденъ. Когато му дали последната дума въ сѫда, Бачо Киро се изстѫпилъ гордо предъ сѫдиитѣ и на турски съ гръмовитъ гласъ издекламиралъ: „Безъ страхъ отъ турчинъ комита съмъ. . . Права да диря азъ скочихъ и самъ вѫжето си окачихъ!“

Цанко Дюстабановъ билъ войвода на габровската чета. Когато габровци чули за движението на четата на попъ Харитона, решили да излѣзатъ насреща й, да се съединятъ съ нея и съвмѣстно да действуватъ. Габровската чета броела къмъ 200 души и била водена отъ Дюстабановъ. Но когато последниятъ научилъ за силнитѣ турски части при Дрѣновския манастиръ, настѫпилъ къмъ Севлиево, за да се присъедини къмъ въстаналитѣ тамъ села — Батошево, Кръвеникъ, Ново село и др. Навѣрно е искалъ съ съединени сили да се притече на помощь на затворенитѣ въ Дрѣновския манастиръ въстаници. Габровци се съединили съ севлиевци, но били пресрещнати съ редовни войски и башибозукъ и били принудени да водятъ упорита борба въ продължение на десеть дни. Отстѫпвайки бавно къмъ Балкана, най-после били разбити въ подножието на върха Мара Гедикъ.

Стоянъ Заимовъ е родомъ отъ Чирпанско. Билъ учитель въ Хасково и единъ отъ виднитѣ хора на мѣстния революционенъ комитетъ. Още като ученикъ въ Ст. Загора се запозналъ съ Левски и служилъ за куриеръ. Въ 1873 г. Заимовъ билъ заловенъ отъ турцитѣ и осѫденъ на заточение въ Диарбекиръ. Обаче той успѣлъ да избѣга и следъ дълги скитания и неволи се завърналъ въ Влашко, гдето се запознalъ съ Ботйовъ и възприелъ идеята му за общо въстание въ България. Като допълнение на този планъ Заимовъ предложилъ и запалването на Цариградъ. Идеята на Заимовъ била възприета и самъ той билъ натоваренъ отъ Централния комитетъ да я приложи въ уречения день. Поради личнитѣ си качества и преданость къмъ революционното дѣло той станалъ единъ отъ главнитѣ дейци по ржководството на революционнитѣ работи.

Въ свръзка съ възложената му задача Заимовъ заминалъ за турската столица съ петима другари, между които билъ Бенковски. Заговорницитѣ проучили положението и си приготвили необходимия планъ; обаче нареждане отъ горе не

пристигнало, а срѣдствата за тази акция били изобщо много ограничени. По тази причина планътъ билъ напустнатъ и Заимовъ се завърналъ въ Букурещъ. Тукъ той заварилъ казаното вече разногласие въ Централния комитетъ, поради което заедно съ другитѣ революционери отишълъ въ Гюргево и тамъ продължили подготовката на замисленото общо въстание. Комитетътъ опредѣлилъ 11 май 1876 г. като дата на въстанието и решилъ всички негови членове да минатъ Дунава и да заработятъ непосрѣдствено всрѣдъ народа за въстанието. На Заимовъ било възложено да поеме ржководството и апостолството на Врачанския революционенъ окржгъ.

Скоро следъ това Заимовъ заелъ мѣстото си въ окржга и пристжпилъ къмъ енергична организационна работа. Обаче се оказало, че въ окржга нѣма достатъчно оржжие, нито могло тъй скоро да се набави отвънъ. Тогава Заимовъ решилъ да изпрати събранитѣ за оржжие пари въ Ромъния и тамъ да се състави и въоржжи една чета, като обещавалъ, че като мине тази чета презъ Врачанско населението ще я усили съ каквото и колкото може. Четата била набързо съставена и минала Дунава подъ водителството на Христо Ботйовъ, обаче населението ѝ дало много слаба подкрепа, вследствие на което четата понесла всичката тежесть на положението и завършила дейностьта си съ значителни загуби и смъртьта на Ботйовъ. Следъ този неуспѣхъ Заимовъ миналъ обратно Дунава и, както всички други оцѣлѣли революционери, чакалъ развитието на събитията.

Стоянъ Ловчелията билъ четникъ отъ четата на Ботйовъ, а по занаятъ билъ млѣкарь въ гр. Северинъ. Неговото име заслужава да се спомене заради проявената отъ него вѣрность къмъ дадената клетва и голѣмо геройство. Следъ разбиването на четата една часть отъ нея, подъ водителството на храбрия Войновски, апостолъ въ Врачанско и офицеръ, продължавала да отстжпва къмъ Балкана и въ продължение на 40 дни се борила съ турскитѣ потери. Въ една схватка при с. Шипково (Троянско) упоритиятъ офицеръ падналъ пронизанъ отъ турски куршумъ. Неговитѣ другари, между които Стоянъ Ловчелията, скитали още нѣколко време изъ Балкана. Но за голѣмо съжаление станали жертва на предателство. Заобиколени въ една кжща, турцитѣ запалили зданието, за да ги унищожатъ. Другаритѣ на Ловчелията решили да се предадатъ; той, обаче, схваналъ това като голѣмъ позоръ и, точенъ изпълнитель на дадената предъ войводата клетва, предпочелъ самъ да тури край на живота си, отколкото да провисне като овца на бесилката. Въ момента, когато другаритѣ му излизали отъ горящата кжща, обзети отъ малодушие, Ловчелията загиналъ съ честь, като самъ си пръснalъ черепа.

Панайотъ Воловъ е родомъ отъ Шуменъ, съ солидно образование, добито въ Николаевъ. Билъ учитель въ родния си градъ. Имайки връзки съ революционното движение още когато е билъ въ Русия, той влѣзълъ въ мѣстния революционенъ комитетъ, на който скоро станалъ председатель. По причина на една странична и случайна неприятность Воловъ билъ принуденъ да емигрира въ Ромъния. Тукъ той станалъ още по-близъкъ на революционното движение, гдето поради способноститѣ си успѣлъ да заеме едно по-предно мѣсто въ комитета. Не следъ дълго той билъ изпратенъ за апостолъ въ Троянско. Следъ неуспѣха на Старозагорското въстание Воловъ, подобно на другитѣ апостоли, се завърналъ въ Гюргево и тукъ продължилъ да работи за революцията. По-късно, когато комитетътъ решилъ да обяви общо въстание презъ май 1876 г., Воловъ билъ изпратенъ въ Пловдивско, за да организира и да ржководи отблизу въстанието. Въ негова помощь билъ даденъ Бенковски.

Двамата енергични бунтовници отишли още презъ зимата въ окржга си и се заловили за трескава работа. Тукъ въ тѣхна помощь се явили Тодоръ Каблешковъ и Захари Стояновъ. Работата въ окржга закипѣла както никога. Духътъ на всички билъ повдигнатъ, вѣрата за предстоещото освобождение била засилена. Събранията на посветенитѣ зачестили. Всички бързали да се снабдятъ съ заповѣданото отъ централния комитетъ оржжие и припаси. Изобщо, благодарение на съвмѣстнитѣ усилия на всички апостоли, подготовката на въстанието вървѣла въ всѣко отношение добре.

Поради ненавременното обявяване на въстанието изработеният планъ отъ ржководството за съсрѣдоточено действие не можалъ да се приложи и всѣко село било принудено да се брани и да изпита бедитѣ на разединението. Воловъ не можалъ да поеме общото ржководство и заедно съ копривщенската чета, съ Каблешкова и Икономова, се оттеглилъ къмъ Троянския балканъ. Тукъ четата се разтурила и Воловъ, заедно съ Икономовъ и Стоянъ Ангеловъ, решили да отидатъ въ Влашко. Следъ дълги скитания тѣ достигнали до Бѣла, чувствувайки, че моментътъ на спасението имъ приближава. Обаче волята на сждбата била друга. Тукъ при Бѣла тѣ били нападнати отъ турска потера. За да се спасятъ, тѣ се нахвърляли въ р. Янтра, като смѣтали, че ще могатъ да я прегазятъ, обаче се оказало, че тѣ навлѣзли въ дълбокъ виръ кждето тримата голѣми борци за народната свобода намѣрили смъртьта си.

Георги Бенковски е родомъ отъ Копривщица Той нѣмалъ особено образование, но билъ природно надаренъ съ бистъръ умъ, предприемчивость и неизчерпаема енергия. Неговото минало, докато се яви на революционната сцена, е много аван-

тюристично. Истинското му име е Гавраилъ Хлътовъ, което, обаче, промѣнялъ нѣколко пѫти споредъ случая. Следъ скитанията си изъ М. Азия Бенковски отишълъ въ Влашко и тамъ се отдалъ всецѣло на революционното дѣло, което много допадало и на характера му. Тукъ той се сближилъ съ Заимова и, както вече споменахме, заедно съ него билъ натоваренъ да запали турската столица. Следъ това билъ назначенъ за помощникъ на Волова като апостолъ въ Панагюрския революционенъ окрѫгъ. Въ тази именно дейность неговата натура намѣрила благодатно поле за дейность. Съ необикновено въодушевение Бенковски тръгналъ отъ село на село и съ слово и заплашване турилъ мѣстнитѣ комитети на крака и стегналъ здраво организацията. Смѣлъ и категориченъ, той внушавалъ вѣрата си на всички, които били честити да чуятъ словото му,но тежко на онзи, който се опитвалъ да му противоречи. Неустрашима властническа натура, типиченъ революционенъ агитаторъ.

Но поради измѣна въстанието било обявено преждевременно въ Копривщица. Въ това време Бенковски билъ въ Панагюрище. Щомъ чулъ за станалото въ Копривщица, той не искалъ да остане нито часъ въ бездействие и веднага съ двадесеть добре въоръжени другари, качени на добри коне, се отправилъ за с. Мечка. Въ числото на тази малка дружина билъ и Захари Стояновъ. Макаръ и нощемъ, цѣлото село станало на кракъ да посрещне славния воевода. Така билъ посрещнатъ въ всички други села и всички се залавяли за оръжие. „Щомъ дружината на Бенковски отминала на 21 априлъ с. Цѣрово, пише Страшимировъ, пѫтьтъ билъ задръстенъ отъ коли и въоръжени хора. Цѣлото население отъ туй хубаво корито на Тополница се струело къмъ Еледжикъ като живъ потокъ. Картината била рѣдко трогателна . . . Всички отъ дружината на Бенковски се просълзили предъ вида на великото народно движение. Заплакалъ дори и Бенковски, най-жилавиятъ оракулъ на подвига".

Тази обиколка на Бенковски имала за цель да повдигне духа на населението въ единъ тъй решителенъ и тревоженъ моментъ, самъ да види какво е истинското положение и да съсрѣдоточи повече сили подъ своя команда въ околноститѣ на Панагюрище. Обиколката дала блестещи резултати. Презъ тази си обиколка Бенковски формиралъ своята „хвърковата чета" отъ около стотина конника, съ която той се притичалъ на помощь на околнитѣ села. Изглежда, че тази чета е служила като подвиженъ резервъ или като охрана на Бенковски, за да може по-бързо и по-свободно да се движи въ малката си операционна зона. На 22 априлъ презъ нощьта четата отишла на помощь на с. Петричъ. Бенковски ржководѣлъ боя, който завършилъ съ успѣхъ за петричани. Следъ това четата отишла на помощь на с. Еледжикъ, а по-късно

пристигнала въ Бѣлово. По пѫтя на движението си четата вдигала къмъ въстание всички села.

Докато Бенковски обикалялъ и давалъ нареждания си, турцитѣ сѫщо подготвяли нападенията си. Въ нѣколко дни въстанието пламнало изъ цѣлия окрѫгъ. Башибозукъ и редовна войска се нахвърляли срещу разбунтуванитѣ села и съ ярость убивали и палили. Панагюрци се борили съ своитѣ черешови топчета и се бранили три дни геройски. Въ това време Бенковски направилъ опитъ да събере една по-голѣма група въстаници и да се притече на помощь, но населението било тъй изплашено отъ нахлуването на толкова турска войска и башибозукъ и отъ издигналитѣ се пожари надъ околнитѣ села, че никой нѣмалъ смѣлость да се бие. За духа на въстаналитѣ въ този моментъ Захари Стояновъ пише: „Нашитѣ мечтания щѣха да продължатъ още повече, ако не бѣше пристигналиятъ отъ Панагюрище куриеръ, който разправяше на лѣво и дѣсно, че селото е изгорено вече, а хората заробени отъ турцитѣ. Той говори това съвсемъ открито, въпрѣки бунтовнитѣ правила . . . Той ни разказа, че като бѣгалъ къмъ гората обърналъ се назадъ и видѣлъ съ очитѣ си, какъ ударили жена му съ куршумъ, която бѣгала подире му съ малко дете на ржце и съ гласъ се молила да не я оставя въ душмански ржце. Той, обаче, не се спрѣлъ". Слушайки това, Бенковски извикалъ сърдито на този панагюрецъ: „Мълчи и не говори вече, низка тварь! Ти, когато не си билъ достоенъ да помогнешъ на своята жена, когато не те е заболѣло сърдцето отъ нейнитѣ викове, не трѣбва да мърсишъ този свѣтъ. Ударете му петдесеть тояги, за да знае втори пѫть какъ трѣбва да се пази отечество, жена и деца". Тѣзи думи сѫ характерни за разбиранията на Бенковски. Ентусиазмътъ бързо загасвалъ и въ самата хвърковата чета, докато най-после Бенковски се принудилъ да я разпустне, а самъ той съ Захари Стояновъ, отецъ Кирилъ и още двама-трима четници се оттеглилъ къмъ Балкана. Скитайки се отъ кошара на кошара, Бенковски и другаритѣ му попаднали на една засада отъ турци. Бенковски билъ убитъ, а Захари Стояновъ едвамъ се спасилъ.

Дѣлото на Бенковски и другаритѣ му апостоли се вижда отъ широтата на въстанието и отъ готовностьта, съ която населението се вдигнало за борба. Подобно нѣщо въ никой революционенъ окрѫгъ, освенъ въ Търновския, не било постигнато. Това се дължи на вѣрата, която апостолитѣ, на първо мѣсто Бенковски, успѣли да внушатъ на населението и на убеждението, че всичко очаквано ще се добие сравнително лесно. Тукъ е една отъ основнитѣ грѣшки на подготовката на въстанието и причина за бързото падане на духа всрѣдъ борцитѣ, грѣшка, която не е лична на Бенковски, а на всички тогавашни висши ржководители на революцията, които като млади и неопитни сѫ имали неясно понятие за готвената борба.

Захари Стояновъ е родомъ отъ с. Медвенъ, Котленско. Билъ е безъ особено образование, но природно надаренъ съ здравъ разумъ и ученолюбие. Следъ като ходилъ изъ Добруджа като овчарь, Стояновъ отишълъ въ Русе и тукъ влѣзълъ въ съприкосновение съ революционния кржгъ. Неговитѣ способности били скоро оценени и той станалъ единъ отъ довѣренитѣ хора на движението. Като близъкъ другарь на Стамболова, той се намѣрилъ въ Ст.-Загора по време на въстанието презъ есеньта на 1875 г. и влѣзълъ въ редоветѣ на четата. Сждбата на това въстание ни е вече известна. Следъ това той избѣгалъ въ Гюргево, гдето взелъ участие при обсждането на важния въпросъ относно бждещето общо въстание. По покана на Волова той станалъ неговъ помощникъ апостолъ въ подготовката на въстанието въ Панагюрския революционенъ окржгъ. Тукъ той се запозналъ съ Бенковски и станалъ неговъ близъкъ другарь.

Слабото образование на Стоянова не му позволило да развие особена апостолска дейность. Той нѣмалъ и необходимия темпераментъ като Бенковски, който сжщо билъ слабо грамотенъ, обаче сериозността на Стоянова, неговото умение да говори съ простия народъ и главно неговата искреность и вѣрата му въ щастливия изходъ на наченатото дѣло сж действували заразително по единъ таинственъ пжть. Винаги неговата тема е била около отечеството, свободата и предстоещата борба, за което е билъ слушанъ съ увлѣчение отъ стари и млади. Поради неочакваното избухване на въстанието Стояновъ се намѣрилъ въ момента въ Панагюрище, гдето били Воловъ и Бенковски, и случаятъ го накаралъ да влѣзе, както се каза, въ състава на хвърковатата чета, да бжде въ щаба на Бенковски.

Преживявайки отблизу въстанията въ Стара-Загора и Априлското, Стояновъ намѣрилъ въ себе си достатъчно способности да опише съ доста голѣми подробности тѣзи две голѣми събития отъ епохата на нашето освободително движение и да тури началото на неговата история. Тукъ именно той подчерталъ своята голѣма наблюдателность, своя здравъ разумъ, писателска наклонность и пр., които правятъ труда му особено ценен, понеже дава вѣрна характеристика на онѣзи вече стари времена. Та затова заслугитѣ на Стоянова сж двойни — като революционеръ и виденъ ратникъ въ освободителното дѣло и като писатель — разказвачъ на събитията, на живота на бунтовницитѣ и на народа по онова време.

Тодоръ Каблешковъ е родомъ отъ Копривщица. Билъ известно време началникъ на гара Бѣлово, гдето основалъ мѣстенъ революционенъ комитетъ. Неговата революционна дейность се развила, обаче, въ Копривщица и околнитѣ села. На много мѣста той премахналъ унинието следъ смъртьта

на Левски и създелъ силна вѣра въ успѣха на движението. Слабоватъ тѣлесно, Каблешковъ прекаралъ зимата 1875—6 г. въ родния си домъ. Макаръ и болнавъ, той не бездействувалъ. Той чувствувалъ гласа на дълга и приближаващата се борба и затова развивалъ голѣма организационна дейность. Той билъ въ постоянна връзка съ комитета въ Гюргево и работилъ усилено за снабдяването на бждещитѣ бунтовници съ бойни припаси. Съ трескавата си дейность и речитѣ, които при всѣки удобенъ случай произнасялъ, Каблешковъ създалъ високъ духъ всрѣдъ населението, всички се приготвяли и чакали да започне славното „нѣщо", за което се говорѣло съ такава таинственость и увѣреность. По-късно Каблешковъ станалъ помощникъ на Волова.

На Каблешкова падналъ жребия да изиграе най-важната роля въ цѣлата организационна работа — да запали въстанието, като пръвъ той далъ сигналъ за желаната борба, който се разнесълъ изъ цѣлия Панагюрски революционенъ окржгъ. Не е случаятъ да описваме този сждбоносенъ моментъ за движението, но това е станало на 20 априлъ 1876 г. вследствие на едно издайничество. Тогава се разнесълъ екътъ на първия революционенъ изстрелъ и на черковнитѣ камбани, екъ на радость, общо въодушевение и вѣра въ бждещето. Това станало по нареждане на Каблешкова. Съ тази постжпка планътъ на общото въстание билъ нарушенъ, поради което въстаналитѣ села действували разединено и бунтътъ билъ тъй бързо потушенъ съ кръвь и огънь. Но не е могло другояче да се постжпи, понеже турската власть, вече предупредена, почнала да туря ржка на по-виднитѣ дейци съ намѣрение да обезглави движението.

Печалното развитие на борбата донесло тежки изпитания на Копривщица, гдето Каблешковъ заелъ мѣстото на воевода. Когато се разчуло за неуспѣхитѣ на околнитѣ села и за жестокоститѣ на турцитѣ, хората въ Копривщица били обхванати отъ малодушие и искали на всѣка цена да спасятъ селото и домоветѣ си. Схващайки това положение, Каблешковъ решилъ съ въоржженитѣ хора да се оттегли въ планината, а първенцитѣ на селото да изпратятъ примирително писмо до правителството. Въ свръзка съ този въпросъ се развила една много неприятна история, вследствие на която намиращитѣ се въ Копривщица апостоли — Каблешковъ, Воловъ, Икономовъ трѣбвало съ тридесетина други бунтовници да се оттеглятъ сами въ Балкана. По пжтя тази малка чета се разпадала постепенно и апостолитѣ останали почти сами. Каблешковъ, като болнавъ, не е можалъ да издържи усилията на едно скитничество въ Балкана и затова се спрѣлъ съ 3—4 души въ една кошара. Тукъ, обаче, той билъ нападнатъ отъ турска потера и заловенъ.

Георги Димитровъ е билъ книжарь въ Одринъ. Поради дейностьта му противъ гръцкото духовенство той билъ хвърленъ въ затвора, гдето престоялъ до 1873 г. Понеже черковниятъ въпросъ билъ вече уреденъ, Димитровъ се заловилъ за революционна дейность. Неговото родолюбиво сърдце не му давало покой, когато други работятъ за народната свобода. Щомъ билъ посветенъ въ революционното движение, той самъ още въ 1874 г. се заловилъ за апостолска дейность и образувалъ нѣколко мѣстни комитети. Той обиколилъ градоветѣ София, Радомиръ, Кюстендилъ, Дупница и Самоковъ, а по-късно пѫтувалъ въ Македония, крайморска Тракия и Лозенградско. Навсѣкѫде отъ неговитѣ уста се чували съ въодушевение думитѣ България, свобода, тежка тирания, отечество, борба и пр. Фактътъ, че Димитровъ напустналъ спокойния си и доходенъ занаятъ, и то веднага следъ като лежалъ въ завора, и тръгналъ на такива далечни за онова време пѫтувания, показва, че въ душата на този човѣкъ е имало скрита сила, която го тласкала къмъ опасното дѣло, която освежавала съзнанието му и го е карала да пренебрегва рисковетѣ и да преодолява прѣчкитѣ. Такава сила сѫ крили въ себе си всички малки и голѣми революционни дейци, но въ Димитрова тя се проявява по-особено, още повече като се знае, че той е вършилъ всичко това следъ като е изпиталъ хубоститѣ на турския затворъ.

Неуспѣхътъ на Старозагорското въстание се отразилъ и върху областитѣ, гдето Димитровъ миналъ. Духътъ на посветенитѣ въ дѣлото българи билъ изобщо отпадналь. Но това не отчаяло Димитрова, напротивъ—той продължилъ да работи съ сѫщото усърдие. Поради стеклитѣ се обстоятелства той не взелъ прѣко участие въ въстанието, но затова пъкъ, следъ Освобождението, сѫщиятъ неговъ вѫтрешенъ гласъ го насочилъ къмъ друга народополезна дейность. Той се заелъ да изследва и да опише съ голѣми подробности цѣлата революционна епоха и съ това оставилъ ценень материалъ на бѫдещия историкъ. Всичко сторено отъ Димитрова е характерно за неговата личность, а именно, че е билъ човѣкъ съ предано на народа сърдце, истински родолюбецъ, защото, безъ да бѫде задължаванъ отъ нѣкого, работилъ съ любовь за едно опасно, но свято дѣло.

Георги Икономовъ е родомъ отъ Сливенъ, но живѣлъ въ Русе, гдето влѣзълъ въ състава на мѣстния революционенъ комитетъ. По характеръ билъ буенъ, честолюбивъ и готовъ да извади орѫжие срещу всѣки, който би го докачилъ. Заподозрѣнъ отъ полицията, Икономовъ билъ принуденъ да напустне Русе и се установилъ въ Одринъ. Тукъ самъ образувалъ клонъ отъ революционния комитетъ между служещитѣ българи по ж. п. линия. Появяването на Стамболова въ Ст.-

Загора презъ 1875 г. и като научилъ, че се подготовя въстание, Икономовъ напустналъ службата си и се явилъ въ Ст. Загора. Като младъ и вдъхновенъ родолюбецъ, той билъ избранъ единодушно за войвода на мѣстната чета, въ числото на която билъ и Захари Стояновъ. Но поради това, че околнитѣ села не били още готови, четата излѣзла къмъ планината, но, оставена сама на себе си, се разтурила преди да влѣзе въ бой съ турцитѣ. Икономовъ забѣгналъ въ Влашко, гдето, като близъкъ на Стамболова, вземалъ участие въ решенията на комитета въ Гюргево и на събранието въ Оборище.

Когато избухнало Априлското въстание, Икономовъ билъ заедно съ Воловъ въ Панагюрище. Щомъ научили за станалото въ Копривица, Воловъ и Икономовъ заминали веднага за това село, действувайки въвмѣстно съ Каблешкова и копривщенци. Следъ неуспѣха на въстанието Икономовъ заедно съ Волова се оттеглили въ Балкана и отъ тамъ се насочили къмъ Търновско, гдето мислили, че въстаналитѣ се борятъ още. Но когато узнали за сѫщо така нещастния край на въстанието, тѣ тръгнали по течението на Янтра, за да се прехвърлятъ въ Ромъния. Обаче, както казахме по-горе, злата сѫдба дебнѣла двамата апостоли и тѣ станали жертва на водитѣ на Янтра, когато искали да се спасятъ отъ рѫцетѣ на турската потера.

Кочо Чистеменски е родомъ отъ Перущица, но живѣелъ въ Пловдивъ. Билъ е преданъ на революционното дѣло и въ неговия домъ често нощували апостолитѣ. Следъ избухването на Априлското въстание мѣстниятъ комитетъ решилъ да запали града, за да внесе суматоха всрѣдъ турската власть. Всѣки отъ участвувалитѣ въ заседанието трѣбвало да запали собствената си кѫща и дюкяна си. Чистеменски и др. запалили дюкянитѣ си, следъ което той съ семейството си избѣгалъ въ Перущица. Тукъ именно той взелъ участие въ борбата като помощникъ на войводата П. Боневъ. Защищавайки нѣколко дни селото срещу нападенията на башибозука и на редовна войска съ артилерия, Боневъ падналъ убитъ. Командуването на въорѫженитѣ селяни и на цѣлото село поелъ Чистеменски.

Положението, когато Чистеменски застаналъ на чело на борбата, било явно лошо. Но въпрѣки това той продължилъ защитата до последна възможность, до момента, когато за единствено селско владение и позиция останала селската черква съ своитѣ четири стени, нѣкои отъ които вече простреляни съ артилерийски гранати. Здравитѣ бойци останали вече твърде малко. Женитѣ и децата, струпани съ стотици въ сѫщия храмъ, изплашени отъ гърмежитѣ, отъ разрушенията въ вѫтрешностьта на черквата и отъ увеличаващитѣ се жертви плачели отъ отчаяние. Но мѫжетѣ не напущали бойницитѣ

си и непрекѫснато стреляли. Обаче краятъ се приближилъ. Турцитѣ налитали да превзематъ самата черква. Тогава Чистеменски взелъ едно необикновено решение, което го издига като гордъ и доблестенъ борецъ. Той решилъ да не оставя врага да опитва острието на ятагана си или, още по-лошо, да падне той и семейството му въ пленъ на турцитѣ. Неговата честь като човѣкъ и боецъ не му позволявали това. Затова той извадилъ револвера си, застрелялъ едничкото си дете, застрелялъ младата си жена и после пръсналъ и своя черепъ. Така достойно въ упорита борба и съ честь загинали и други мѫже, като унищожили себе си и семействата си!

Василъ Пѣтлешковъ е родомъ отъ Брацигово. Билъ виденъ членъ на мѣстния революционенъ комитетъ и избранъ представитель на събранието въ Оборище. На видъ билъ благъ човѣкъ, но съ воля и здравъ моралъ. Той се ползувалъ съ изключителното довѣрие на Бенковски. По време на заседанията въ Оборище билъ избранъ въ комисията, която трѣбвало да изработи общия планъ на въстанието. Когато Априлското въстание избухнало. Пѣтлешковъ билъ въ Панагюрище на пѫть за Брацигово. Духътъ и подготовката на брациговци за въстание били на нуждната висота и обявяването на въстанието станало веднага. На 25 априлъ станала първата бойна среща съ башибозука, при която турцитѣ били отблъснати. Новъ опитъ на турцитѣ да разбиятъ брациговци сѫщо не успѣлъ. Последнитѣ се чувствували победители, но една мисълъ ги смущавала — какъ ще се справятъ съ редовната войска. При такъвъ случай решено било всички да сложатъ орѫжието и да се предадатъ, защото само така ще могатъ да спасятъ селото и домоветѣ си. Решение съвсемъ противоположно на това, което въ сѫщото време вършели перущенци.

Напраздни били увещанията на Пѣтлешковъ. Познавайки плана на общото действие и идеята на въстанието — борба до последна крайность, борба до победа, за да бѫде заставена турската власть да даде правдини и свобода на българския народъ, той настоявалъ борбата на брациговци да не се свежда до пасивна защита, защото така въстанието би било едно неразумно предизвикателство срещу Турция, а искалъ въоръженитѣ хора да напустнатъ селото и да се притекатъ на помощь на околнитѣ села, които изнемогвали подъ ударитѣ на многобройния противникъ. Но никой не искалъ да се съгласи съ него, защото се оказало, че собственията домъ билъ по-милъ отъ голѣмата идея за народно освобождение. Съ явяването на турската редовна войска брациговци постѫпили тъкмо така — предали се, сложили си орѫжието и следъ това турцитѣ изловили всички първенци. Били избити и обесени 43 предани членове на комитета, на първо мѣсто Василъ Пѣтлешковъ.

Никола Обретеновъ билъ синъ на баба Тонка отъ Русе. Независимо отъ дейностьта си като членъ на мѣстния революционенъ комитетъ, той билъ опредѣленъ за главенъ организаторъ на общото въстание въ Шуменско. Следъ неуспѣха въ Ст.-Загора Обретеновъ се върналъ въ Букурещъ и тамъ заварилъ разединението въ Централния комитетъ между Каравеловъ и Ботйовъ. При това положение той заедно съ Заимовъ отишли въ Гюргево и тамъ турили началото на новъ комитетъ, начело на който по-късно застанълъ Стамболовъ. Когато този комитетъ решилъ да се обяви общо въстание презъ пролѣтьта на 1876 г., Обретеновъ билъ назначенъ за организаторъ и рѫководитель на въстанието въ Софийско. Но тукъ неговото дѣло не успѣло, защото не билъ познатъ и защото изобщо нѣмало добра почва.

Знаейки, че деньтъ за разплата съ вѣковния противникъ приближава, Обретеновъ не искалъ да бездействува, когато другаритѣ му отъ революционното движение тъй усилено ботятъ. Неговото бунтовническо сърдце и дадената клетва не му давали покой и той решилъ да се върне въ Влашко и тамъ да влѣзе въ нѣкоя отъ четитѣ, каквито по плана трѣбвало да се формиратъ. И наистина, той влѣзълъ въ състава на Ботйовата чета и изпиталъ нейната участь. Останалъ незасегнатъ отъ боеветѣ на четата, по-късно презъ време на скитанията си въ подножието на Балкана той и тримата му другари отъ четата били издадени и заловени отъ турцитѣ.

Иларионъ Драгостиновъ е родомъ отъ Арбанаси (Търновско). Той билъ единъ отъ най-въодушевенитѣ революционери и стоялъ високо между другаритѣ си по идея съ своята интелигентность, дарования и благороденъ характеръ. Още съвсемъ младъ — двадесетгодишенъ, той се посветилъ на революционното дѣло и му служилъ съ забележителна преданость. Като чиновникъ въ чуждестранната ж. п. компания, тойималъ възможность често да минава Дунава и да пренася революционната поща отъ единия брѣгъ на другия. Билъ деятеленъ членъ на Русенския революционенъ комитетъ и като такъвъ работѣлъ главно въ Шуменско по организирането на общото въстание. Следъ случката въ Ст.-Загора той билъ заподозрѣнъ отъ турската полиция, поради което билъ принуденъ да забѣгне въ Влашко, гдето впрочемъ всички заговорници намирали убѣжище, очаквайки деня на общата борба, за да минатъ обратно презъ Дунава.

По-късно, когато било решено да се обяви общото въстание презъ пролѣтьта на 1876 г., Драгостиновъ билъ изпратенъ за организаторъ-апостолъ въ Сливенския рев. окрѫгъ. Негови помощници били Георги Обретеновъ и Георги Икономовъ, а Стоилъ войвода билъ опредѣленъ за рѫководитель на бойнитѣ действия. Обаче въ Сливенъ Драгостиновъ

срещналъ голѣми прѣчки по изпълнение на мисията си поради това, че заварилъ нѣкои лични ежби или защото мѣстниятъ комитетъ се оказалъ несъгласенъ да се предприеме масово въстание. Сливенци искали да се води четническа война далечъ отъ града, за да не се излага на опасность мирното население. Упоритостьта на мѣстния комитетъ по този важенъ принципаленъ въпросъ спирала дейностьта на Драгостиновъ. Напраздно той се мжчилъ да обясни смисъла на въстанието изобщо и на масовото движение. Въпрѣки тази опозиция, вѣренъ на взетото решение въ Гюргево въ свръзка съ общото въстание, Драгостиновъ заедно съ Г. Обретеновъ решили да работятъ за организирането на окржга и успѣли да създадатъ нѣколко революционни гнѣзда. Но изобщо работата вървѣла трудно и като че ли неохотно; преди още да избухне Априлското въстание положението въ Сливенско станало тревожно. Предателството успѣло да изпревари бунтовницитѣ.

Въпрѣки тѣзи неблагоприятни условия, когато се получило известието за избухването на въстанието въ Панагюрско, Драгостиновъ и Обретеновъ решили сжщо да започнатъ борбата. Била образувана сборна чета, която Стоилъ войвода повелъ къмъ Балкана. Но и тукъ измѣната се намѣсила. Четата била скоро открита и преследвана отъ родовна войска. При завързалитѣ се престрелки на нѣколко последователни пункта паднали убити най-първо Обретеновъ, после Драгостиновъ и най-сетне самиятъ войвода Стоилъ. Останала безъ водачи, четата се разпръснали, като една часть отъ бунтовницитѣ били избити, а други едвамъ се спасили. Така печално завършилъ мисията си апостолъ Драгостиновъ, но самъ той умрѣлъ като истински войникъ, като преданъ на дълга и клетвата си честенъ човѣкъ.

Баба Тонка Обретенова[1]). Нашето изложение на виднитѣ родолюбци отъ епохата преди Освобождението не би било правдиво, ако не отбележимъ стореното отъ Баба Тонка презъ онѣзи бурни времена. Тя е една отъ много заслужилитѣ българки на революционното дѣло и, може би, единствена жена, посветена въ работитѣ на революционния комитетъ. Баба Тонка е майка на петь сина и две дъщери, всички предано служили на революционното дѣло. Нейнитѣ родители били прости овчари, била е неграмотна, но природно надарена съ смѣлость и съобразителность. Оженила се за Тихо Обретеновъ, виденъ търговецъ въ Русе, който обичалъ да се занимава съ обществени работи. Като умна и предана съпруга, тя била въ течение на работитѣ на мжжа си и още млада свикнала да се мѣси въ общественитѣ работи и да пази необходимата тайна.

[1]) Захари Стояновъ — Записки по българскитѣ въстания.

Когато Раковски започналъ да организира освободителното движение въ България и четитѣ почнали да минаватъ презъ Дунава, домътъ на баба Тонка станалъ свърталище на всички привърженици на народното дѣло. Дори самата баба Тонка се упражнявала да си служи съ оржжие и се приготвяла да вземе участие съ нѣкоя отъ четитѣ. Цѣлото семейство Обретеновци живѣело съ идеята за въстанието и вземало дейно участие въ приготовленията. Синътъ ѝ Петъръ отишълъ въ Бѣлградъ и влѣзълъ въ редоветѣ на легията. Другиятъ ѝ синъ Ангелъ ходилъ изъ България и проповѣдвалъ между народа идеята за освобождение чрезъ въстание. Двама отъ синоветѣ на баба Тонка били въ четата на Хаджи Димитра. Сама тя ходила въ Гюргево да види четата и да се прости съ синоветѣ си. Съ разбиването на тази чета единиятъ отъ синоветѣ ѝ билъ убитъ, а другиятъ хванатъ живъ и изпратенъ на вѣчно заточение. Баба Тонка понесла този ударъ съ необикновена твърдость, вѣрвайки дълбоко, че даденитѣ жертви сж за благото на всички българи.

Въпрѣки скритата си майчина тжга, тя останала вѣрна на народното дѣло, продължила да помага съ каквото може на бунтовницитѣ и да се грижи за гробоветѣ на загиналитѣ въ името на родината. Не следъ дълго тя загубила и мжжа си. Измжчвана отъ дълбока мжка, тя намѣрила утеха пакъ въ дѣлото за народното освобождение. При нея се отбивалъ Левски и първото организационно заседание станало въ нейната кжща. Тя влизала при младитѣ патриоти, насърдчавала ги, а нѣкога цѣла нощь пазѣла на двора да не би нѣкой да подслушв.. Доволна, че „семето не отишло напраздно", баба Тонка дала на народното дѣло и останалитѣ си синове и дъщери. Тя изкопала тайно мѣсто въ дома си, гдето било съхранявано комитетско оржжие, книжа, а сжщо било използувано за скривалище на минаващитѣ презъ Русе бунтовници. Освенъ това влѣзла въ споразумение съ нѣкои ромънски лодкари, които пренасяли тайно презъ Дунава разни забранени нѣща. Съ огледъ на бждещето въстание изпратила сина си Георги да свърши военното училище въ Одеса, другиятъ ѝ синъ Никола станалъ апо толъ; третиятъ ѝ синъ останалъ при нея, за да ѝ помага при пренасянето на нѣщата отъ лодката на ромънеца до скривалището. Голѣмата ѝ дъщеря сжщо имала работа около „дѣлото". Тя ходѣла като куриеръ до Търново и Ромъния, а презъ другото време шиела знамена за въстанието. А самата баба Тонка, освенъ че приемала и нагостявала апостолитѣ, но често отивала въ затвора да наглежда заподозрѣнитѣ, „на които давала по нѣщичко, но не забравяла и заптиетата. Тѣ я познавали и я наричали „коджа комита".

Презъ есеньта на 1875 г., когато се очаквало да избухне общо въстание, въ дома на баба Тонка се работѣло най-

усилено. Синътъ ѝ Георги напустналъ военното училище и заминалъ за Търново. Турцитѣ узнали, че въ кжщата на баба Тонка се върши нѣщо подозрително и неочаквано направили обискъ, обаче домакинята можала съ хладнокръвието си да прикрие всичко. Презъ това време тя събирала отъ мѣстнитѣ търговци парични помощи и съ тѣхъ подпомагала не само тѣзи, които идвали въ дома ѝ, но изпращала и въ Гюргево, гдето имало мнозина, които се спасили отъ бесилката. Съ една дума, баба Тонка била необикновена жена, съ велика родолюбива душа и съ трогателна нѣжность и съчувствие къмъ всички тогавашни несретници, отдали се на идеята за народното освобождение. Отъ примѣра на тази голѣма българка трѣбва много майки да се поучатъ и да видятъ, че наредъ съ майчиното чувство може да се постави чувството на дългъ и обичь къмъ Отечеството и дори на последното да се отреди по-предно мѣсто. Честь и дълбокъ поклонъ предъ такива майки българки!

Димитъръ Горовъ почти не сжществува въ споменитѣ за революционната епоха, а всжщность той е виденъ родолюбецъ. Той не е революционеръ, но е служилъ на революционното дѣло чрезъ своитѣ щедри дарения. Горовъ е родомъ отъ Пещера. Дошълъ въ Гюргево и съ българската си икономия и съ занаята си (свѣщарство) сполучилъ да натрупа капиталъ отъ нѣколко хиляди жълтици и да построи фабрика за свѣщи и сапунъ. Всичкото си богатство Горовъ пръсналъ по народни работи. Той е човѣкътъ, който най-много помогналъ за стъкмяването на четата на Хаджи Димитра и после тази на Христо Ботйова. Апостолитѣ въ Гюргево преминали цѣла зима на негова смѣтка. Освенъ това той отивалъ почти всѣки день въ полицията, за да става гарантъ за тѣхната благонадеждность. Неговата кжща била винаги отворена за бунтовницитѣ. И когато България била освободена, този голѣмъ благодетель и родолюбецъ билъ вече безъ състояние и билъ доволенъ, когато му била дадена една незначителна службица, за да преживѣе. Той е починалъ въ 1882 г. въ голѣма бедность. Такъвъ безкористенъ патриотъ билъ Горовъ; така той разбиралъ живота си въ онѣзи времена, когато се ковѣла свободата на Отечеството му; въ пълно противоречие съ множество богаташи и чорбаджии, той служилъ съ удивителна преданость на революционното дѣло и далъ цѣлото си състояние, всичкия си трудъ съ една единичка мисъль въ главата — свободата на поробения народъ, и съ едно единствено чувство въ сърдцето — искрена обичь къмъ Отечеството

Следъ извършената неправда на конгреса въ Берлинъ (1878) българскиятъ народъ не можа да се зарадва съ всичката сила на душата си на дадената му свобода. Разпокжсването на земитѣ му — едни подарени завинаги на съседитѣ

му (Северна Добруджа и Моравско), други — поставени въ полунезависимо състояние подъ сюзеренството на султана (Южна България), а трети — оставени напълно подъ турска власть (Тракия и Македония), стана причина да започнатъ нови борби и да се породятъ още по-смѣли борци. Вследствие на решението въ Берлинъ появата на идеята за освобождение и обединение на българския народъ бѣше нѣщо много естествено, особено при засилилото се вече народностно сѫзнание, и заставането на тази историческа задача на свободна България бѣше не само оправдано, но и неинъ дългъ. Борбата се подготвяше постепенно въ сѫзнанието на цѣлия нашъ народъ, като всрѣдъ българитѣ отъ свободното Княжество зрѣеше идеята за открита война съ Турция, а всрѣдъ поробенитѣ още наши сънародници зрѣеше желанието за въстание все въ името на общонародната идея — освобождение и обединение.

Както е известно, българската държава води петь голѣми войни за тази свещена идея, а поробенитѣ българи отъ Македония и Одринско водиха единъ необикновено буренъ животъ при постоянни борби съ отдѣлни чети и голѣми въстания, подкрепяни отъ надеждата за скорошно освобождение съ съдействието на братята отъ свободна България. Колко неспокоенъ е билъ животътъ на поробеното население презъ времето отъ Берлинския конгресъ до мирния договоръ въ Ньойи би се видѣло отъ описанието на стотицитѣ четнически сражения, на които българското население бѣше близъкъ свидетель и участникъ и преживѣ всичкия ужасъ на жестокото отмъщение отъ страна на турскитѣ войски и башибозукъ. По-голѣмитѣ бойни събития презъ този полувѣковенъ периодъ сж: 1) Въстанията въ Кресненско и Разложко, които станаха веднага следъ конгреса въ Берлинъ и бѣха първиятъ открить протестъ за разпокжсването на българския народъ. 2) Брожението въ ю.-западна Македония съ центъръ Охридъ, начело съ охридския митрополитъ Натанаилъ, което брожение щѣше да се изрази презъ пролѣтьта въ 1880 год. въ открито въстание, ако не бѣше издадено отъ единъ калугеръ грькъ. 3) Навлизането на голѣми и добре организирани чети отъ България въ долината на р. Струма (1895) подъ началството на доброволци български офицери. 4) Джумайското въстание въ 1902 год., организирано отъ Комитета въ България и подкрепено съ чети, идващи отъ България. 5) Солунскитѣ атентати. 6) Илинденското общо въстание въ 1903 год., което обгръща мѣстнитѣ въстания въ: с. Смилево, Крушово, Демиръ Хисаръ, Горна Прѣспа, Костурско, Леринско, Охридско, Кичевско, Прилепско, Солунско и Скопско; и 7) Преображенското въстание въ Одринско сжщата година. Споредъ

Хр. Силяновъ жертвитѣ само отъ последнитѣ въстания — Илинденското и Преображенското достигатъ: „201 села изгорѣни или отчасти опожарени, 12440 кѫщи въ тѣзи села били изпепелени, 4694 души били избити, изклани и живи изгорѣни. 3122 жени и моми били обезчестени, 176 жени и моми били пленени, 70,835 души били обездомени, 30,000 души избѣгали въ България".

Всички тѣзи въстания и четнически борби имали свои организатори и водачи, свои съмишленици и бойци, имената на които заслужаватъ да се знаятъ отъ поколѣнията, защото сѫ имена на хора преизпълнени съ родолюбиво чувство, макаръ повечето отъ тѣхъ да сѫ най-обикновени и неграмотни селяни. Ние съжаляваме, че ограниченитѣ ни страници не ни позволяватъ да изложимъ извършенитѣ подвизи презъ тѣзи многобройни бойни схватки, които по своя характеръ и по съзнанието на дейцитѣ и на цѣлото население значително се отличаватъ отъ стореното презъ време на Априлското въстание въ 1876 година. И затова, като се прекланяме съ еднаква почить къмъ всички паднали въ борбитѣ и къмъ всички живи още родолюбци отъ епичнитѣ борби въ Македония и Одринско, ще се ограничимъ да посочимъ имената на по-виднитѣ отъ тѣхъ.

Дамянъ Груевъ е родомъ отъ с. Смилево (Македония). Завършилъ образованието си въ Софийския университетъ, изучавайки история. Крайно отзивчивъ къмъ страданията и униженията на народа си, той събралъ около си студентитѣ македонци и съ тѣхъ обсѫждалъ идеята за въоръжена борба съ потисницитѣ по примѣра на Левски и Ботйовъ. Тази идея се оформила въ главата и сърдцето му и той се завръща въ Македония съ твърдото решение да започне организационната работа. Като учитель и училищенъ инспекторъ, той кръстосвалъ Македония и навсѣкѫде основавалъ тайни революционни комитети. Населението възприемало идеята му съ готовность и вѣра, защото наистина положението ставало непоносимо. Поради убийството на единъ шпионинъ Груевъ билъ заподозрѣнъ и арестуванъ въ битолския затворъ. Обаче той не спиралъ; продължавалъ да ръководи революционната дейность. По-късно той билъ изпратенъ на заточение въ М. Азия. Но и оттамъ давалъ напѫтствията си. Поради дадената амнистия Груевъ билъ освободенъ презъ пролѣтьта на 1903 год. Пристигналъ въ Солунъ, той узналъ за взетото решение за общо въстание, вследствие на което съ удвоена енергия се заловилъ за работа. Той заминалъ за Смилево и тукъ, на конгреса на Битолския рев. окръгъ, билъ единодушно избранъ за ръководитель на въстанието. Следъ потушаването на въстанието той пакъ останалъ всрѣдъ народа да крепи духа му и още на следната година поделъ дѣлото съ сѫщата вѣра.

Дамянъ Груевъ работилъ до края на живота си за освобождението на Македония отъ турско робство, и то неуморно, непрекѫснато, денонощно, всецѣло отдаденъ на започнатото дѣло. Всѣки день той билъ въ движение. Първо въ Солунъ — отъ дюкянъ въ дюкянъ, отъ ханъ въ ханъ, отъ училище въ училище, да проповѣдва, да убеждава, да търси свои последователи. По-късно ходилъ отъ градъ въ градъ, отъ село въ село, за да образува цѣла революционна мрежа отъ заклети съидейници. Той е първиятъ, който хвърлилъ семето за обща революция въ Македония и благодарение главно на него се подготви голѣмото народно въстание въ 1903 год., известно подъ името „Илинденско". Какъвъ е билъ характерътъ на това ново масово народно движение, какво е било дѣлото на този втори Василъ Левски се вижда отъ доклада на американския голѣмъ общественикъ Маро, който пише: „Македонската революция нѣма друга подобна на себе си въ историята на човѣчеството. Нѣма случай въ историята, когато народъ да излѣзе въ борба съ тирана изцѣло съ женитѣ и децата си, да напустне села и домове, мѫжетѣ да се сражаватъ, а женитѣ да подаватъ патрони на мѫжетѣ си".

Съ това си дѣло Груевъ може да бѫде гордъ и честитъ, да бѫде щастливъ, че е заслужилъ всенародното довѣрие, за да го поведе къмъ неравна борба. Той създалъ организация и революция, каквато мечталъ съ родолюбивата си и честна душа. И това той постигналъ благодарение на дълбоката си преданость къмъ народа, на оскърбената си национална гордость отъ тежкото робство и на неизчерпаемата си енергия. Съ своята сладкодумна речь, винаги готовъ да обясни, да убеди, той билъ увлѣкателенъ събеседникъ. Но билъ еднакво разпаленъ и въ борбата. Той лично ръководилъ въстанието и създалъ доста трудности и грижи на турската редовна войска. „Ние и потомството сега и всѣкога дължимъ поклонъ, прослава на тоя нашъ първоапостолъ-герой, достойно чедо на несъкрушимия духъ на нашия изстрадалъ и измѫченъ народъ. Великъ е, лѫчезаренъ е образътъ на Даме. Дивно е неговото дѣло. Учуди то цѣлия свѣтъ, възкреси нашия народъ изподъ пепелището на многовѣковното робство . . . " (К. Шапкаревъ — в. Цѣлокупна България).

За този голѣмъ българинъ ето какво пише проф. Л. Милетичъ: „Въ 1906 г. Груевъ загина юнашки въ борба съ турска потера при село Русиново, Малешевско. Безспорно е, че той остава въ историята на македонската освободителна борба неинъ пръвъ вдъхновитель и гениаленъ организаторъ. Величината на такива народни водители се мѣри по силата на духа имъ и способностьта имъ да вдъхнатъ силна вѣра на народнитѣ маси, че да станатъ способни за героични подвизи. Тъкмо това постигна твърде скромниятъ Дамянъ Груевъ. Нѣма съмнение, че между необходимитѣ качества у единъ

истински апостолъ на велика народна идея, първото и най-главното е не само да е отъ все сърдце и душа преданъ на идеята, но да е и всѣки часъ готовъ да даде живота си за нея. А такъвъ апостолъ на македонската революционна идея бѣше Дамянъ Груевъ . . . Въ дълбоката и чиста вѣра на Груевъ въ святостьта на освободителната идея, за която македонскитѣ българи масово се вдигнаха противъ турцитѣ и жертвуваха мило и драго безъ да постигнатъ цельта, се дължи фактътъ, че сѫщитѣ въстанали селяни и следъ постигналия ги погромъ презъ есеньта въ 1903 год. продължаваха срѣдъ опожаренитѣ си жилища, покрусени и гладни, да приематъ Груевъ, да го пазятъ отъ турскитѣ власти съ явенъ рискъ на живота си и да изпълняватъ нарежданията му". Въ реформеното дѣло, за което тогава се заговори отъ европейската дипломация, Груевъ съ право е виждалъ резултата и моралния успѣхъ на македонското въстаническо движение.

Ето и нашиятъ голѣмъ поетъ Ив. Вазовъ какво пише за този бележитъ българинъ и родолюбецъ:

О хайка мерзостна на злобата човѣшка!
И ний безпомощни предъ всичко туй стоимъ:
И само охкаме и въ скрьбь безплодна, тежка
На твойтѣ синове гробоветѣ броимъ. . .

И ето новъ пакъ гробъ! И той, и той загина —
Юнакътъ Груевъ тамъ въ неравната борба —
Великата душа, на жална си родина
Синъ славенъ, вождъ сърдцатъ, будителна тръба.

Тръба, що въ робский мракъ ревѣше за свобода,
За правда, за борба отчаяна съ врага . . .
Падна и Груевъ тамъ — о трауръ за народа!
Въ гореща кръвь облѣнъ, заринатъ подъ снѣга.

Заспаха подъ снѣга юнашки сили левски,
Угасна огненъ духъ, замлъкна мощна речь.
О Македонио, ти губишъ своя Левски,
Най-вѣрния си синъ, най-силния си мечъ.

Но не! Той живъ е пакъ въ дѣлата си свещени.
Не мре духътъ великъ — плъть тлѣнна само мре —
А Груевиятъ духъ свѣтлѣй, одушевлене
Разнася отъ Пиринъ до Бѣлото море.

И неговиятъ зовъ и мисъль благородна
Ще дигнатъ хиляди герои и борци,
Готови да умратъ зарадъ земята родна,
Да грабнатъ лаврови илъ търнови вѣнци.

Поклонъ на твоя гробъ, заритъ подъ снѣговетѣ,
Надъ който буря вий и пѣе вълчи вой,
Изъ който днесъ възкръсна и вѣчно ще ни свѣти
Въвъ слава лѫчезарна геройски образъ твой!

София, 2 I 1907 г.

Вѫтрешниятъ образъ на Дамянъ Груева е допълненъ отъ Хр. Силяновъ въ неговото предсмъртно съчинение върху Македония. Въ него срѣщаме следнитѣ изрази за Груева: „Безъ да е чутованъ войвода, Груевъ бѣ най-съвършеното въплъщение на борецъ и народенъ вдъхновитель. Безъ да се носи като легенда и да гърми съ слава името му, Груевъ бѣше най-популярниятъ и най-влиятелниятъ човѣкъ въ революционното движение . . . Психологъ съ проникновенъ погледъ, той подбираше срѣдствата си за въздействие споредъ умствения уровенъ и другитѣ индивидуални особености на своя обектъ. Той не оратурствуваше, а беседваше спокойно, самоувѣренъ, съ желѣзна логика, увлѣкателенъ съ образитѣ и сравненията си, убедителенъ и кристално ясенъ и за най-простия селянинъ . . . По вѫтрешенъ потикъ и по дългъ Груевъ работѣше надъ хората — агитираше, конспирираше и водѣше дори когато бѣ лишенъ отъ свобода. Отъ Битолския затворъ той се сношаваше съ всички околии и ржководѣше окржга. Поддържаше бодъръ духа на затворницитѣ българи, дообработваше „посветенитѣ", а непосветенитѣ кръщаваше и подготовяше отъ тѣхъ бѫдещи борци . . . Груевъ потикваше другитѣ къмъ работа не съ увещания, а съ примѣра на собствения си денонощенъ трудъ, енергия и система въ работата . . . Въ най-тежки изпитания, въ минути на всеобщо униние и всрѣдъ кипежа на най-бурни страсти — всѣкога и всѣкѫде, Груевъ запазваше непоколебимо своето душевно равновесие и отстояваше само това, което хладниятъ му разсѫдъкъ преценяваше като осѫществимо и полезно . . .

Гоце Дѣлчевъ е родомъ отъ Кукушъ. Следъ като свършилъ Солунската гимназия, той постѫпилъ въ Военното училище въ София. Но мисъльта, че трѣбва да се помогне на поробеното българско население въ Македония, не му давала покой. Той следвалъ Военното училище, но не съ намѣрение да се посвети на офицерска кариера, а да добие знания, които да използува за освобождението на Македония. Щомъ узналъ, че въ Солунъ билъ образуванъ революционенъ комитетъ, той напустналъ София и влѣзълъ въ редоветѣ на революционното движение. За да действува по-непосрѣдствено върху населението, той пожелалъ да бѫде назначенъ за учитель и заедно съ Груева отишли въ Щипъ. Тукъ двамата млади и предани родолюбци обмислили предстоещата си работа въ нейнитѣ подробности. Основната идея на Централния комитетъ била,

да се работи за освобождението на Македония, като населението се подготви за въоръжена борба съ турцитѣ. За тази цель Груевъ се заелъ съ организационна работа, да създаде мѣстни комитети и да пропагандира идеята за освобождение чрезъ общо въстание, а Дѣлчевъ съ не по-малко сериозната задача — съ военното обучение, съ създаването на технически подготвенъ кадъръ отъ войводи и добре обучени четници.

Съ тази задача Дѣлчевъ кръстосалъ цѣла Македония и Одринско и станалъ фактически главенъ началникъ, организаторъ и инструкторъ на бойнитѣ чети. Така Дѣлчевъ билъ поскоро учитель на възрастнитѣ, отколкото на децата, а съ учителството прикривалъ добре бунтовническата си дейность. Навсѣкѫде населението чувствувало неговата дълбока преданость къмъ народното дѣло, неговия възвишенъ идеализъмъ. Посрѣщало го съ радость, а съветитѣ му следвало съ довѣрие. Турската власть узнала за неговата дейность и го дирила навсѣкѫде. Обещавала богатъ откупъ за главата му, но „хвъркатиятъ дяволъ", както го наричали турцитѣ, билъ неуловимъ за потеритѣ. При това положение, преоблѣченъ, той посетилъ Груева въ битолския затворъ и тамъ, подъ носа на заптиетата, разговарялъ по организационни работи. Той си служилъ съ всѣкакви хитрости, за да прикрива следитѣ си, но най-много му помагало въ тази трескава работа неговото име на несравнимъ войвода и обаянието, коетоималъ всрѣдъ народа. Всички се чувствували щастливи, когато се приближавали до него и слушали неговитѣ насърдчителни и убедителни думи. Навсѣкѫде неговото минаване оставяло свѣтла следа и въ най-коравитѣ селски души.

Пъргавъ и схватливъ, Дѣлчевъ се ориентирвалъ бързо въ нуждитѣ на мѣстнитѣ комитети и веднага давалъ мѫдри съвети и подробни ясни указания. Доколко държалъ на подготовката, се вижда отъ факта, че той устроилъ единъ видъ школа за ржководители и войводи, въ която самъ преподавалъ — какъ трѣбва да се извършва агитационната и организационната дейность, а сѫщо така, като познавачъ на тактиката на малкитѣ бойни единици, давалъ упѫтвания — какъ да се водятъ четитѣ, какви трѣбва да бѫдатъ отношенията между войводата и четницитѣ, какви трѣбва да бѫдатъ обноскитѣ на четитѣ къмъ населението, като особено настоявалъ за дисциплината и другарството въ четата. Занимавайки помощницитѣ си съ тѣзи въпроси, той имъ далъ съвсемъ друго освѣтление, чисто военно, което се различавало отъ тактиката на дотогавашнитѣ „харамии". Въ битността си членъ на Задграничното представителство въ София Дѣлчевъ уредилъ свръзката съ Македония — разнитѣ отправни погранични пунктове, каналитѣ къмъ вѫтрешността и цѣлата тайна куриерска служба. Чрезъ тѣзи канали устроилъ изпращането на родолюбива литература, оржжие и бойни припаси.

Съ самоотверженатa си дейность Дѣлчевъ бързо си извоювалъ мѣстото на единъ отъ най-главнитѣ ржководители на движението и затова неговото мнение по голѣмитѣ въпроси е било винаги очаквано.

Единъ отъ важнитѣ въпроси, който билъ поставенъ за разрешение, е и този — какъвъ да бѫде характерътъ на предстоещото въстание. Имало разни мнения, но главно, едни поддържали — да се предприеме общо нападателно въстание („стратегическо"), и други — да не се извършва въстание, а да се предприеме засилена четническа дейность, като всенародното въстание се остави за по-благоприятни времена, когато материалната и моралната подготовка на всички окржзи бѫде привършена. На последното мнение билъ и Дѣлчевъ съ една прибавка — да се предприематъ още и терористически акции. Мнението на Дѣлчевъ се различавало отъ взетото решение, но въпрѣки това той не започналъ да враждува, а напротивъ, подчинилъ се на общото решение и продължилъ да работи съ сѫщата енергия. Но когато при единъ случай се връщалъ отъ Солунъ, той билъ откритъ отъ турцитѣ и при с. Баница (Сѣрско) се завързалъ бой между неговата чета, засилена съ Сѣрската и Драмската чети, и турската войска. Въ този неравенъ бой Дѣлчевъ и нѣколко негови другари паднали убити, следъ като се сражавали геройски въ продължение на седемнадесеть часа.

Поради преждевременната си смъртъ (пролѣтьта въ 1903 год.) Дѣлчевъ не можалъ да вземе лично участие въ голѣмото Илинденско въстание, но неговото дѣло било използувано и сложено на показъ и преценка. Неговиятъ трудъ и неговитѣ чисти чувства не останали напраздни; ученицитѣ му — войводи и четници, се показали достойни за учителя си, за неговитѣ усилия, безсънни нощи и рискове. „Единственъ Гоце имаше подготовката и темперамента да бѫде четнишки вождъ", пише за него Хр. Силяновъ. Годинитѣ 1899—1903 били години на трескава дейность, на невиждана деятелность, на деятелность при небивало въодушевение, единодушие и съ голѣми резултати. Въ кѫсо време Македония била осѣяна съ революционни комитети, населението било прероденo, навсѣкѫде се говорѣло за свобода, за борба, за въстание и се чувствувало довѣрие къмъ водачитѣ на революцията. Общата готовность за борба, както и проявената упоритость и дисциплина презъ време на въстанието се дължатъ въ голѣма степень на неуморимия и родолюбивъ духъ на Гоце Дѣлчевъ.

Борисъ Сарафовъ е родомъ отъ с. Либяхово (Неврокопско), синъ на баща учитель, който за народното дѣло билъ заточаванъ въ М. Азия, свършилъ гимназиалното си образование въ Солунъ, завършилъ после Военното училище въ София и следъ време постѫпилъ въ Петербургската гене-

ралщабна академия, която, обаче, не завършилъ, понеже е трѣбвало да се завърне въ България въ свръзка съ македонското движение. За да се предизвика намѣсата на Великитѣ сили по въпроса за права на македонското население, образуваниятъ въ София революционенъ комитетъ решилъ да изпрати чети въ Македония. Начело на една отъ тѣзи чети застаналъ Сарафовъ, която, настжпвайки презъ Пирина, нападнала гр. Мелникъ. Сражавайки се храбро, четата заела града, отблъснала намиращата се тамъ войскова часть и свободно се оттеглила въ планината. Обаче турцитѣ взели мѣрки и скоро организирали преследването на четата, като изпратили цѣла дружина. Следъ нѣколко сериозни схватки четата отстжпила въ България.

Следъ този пробенъ походъ Сарафовъ се заловилъ за по-широка организационна дейность, понеже въ редоветѣ на съмишленицитѣ имало колебание относно пжтя, който трѣбва да се следва. Идеята за въстание, обаче, била възприета отъ всички, за което били необходими пари и оржжие. Сарафовъ се натоварилъ съ тази трудна задача, въ която, въпрѣки многото рискове и неприятности, той все пакъ успѣлъ. Изпъквайки съ дейностьта всрѣдъ ратницитѣ на движението и проявилъ се съ качествата си, Сарафовъ билъ избранъ за председатель на революционния комитетъ въ 1899 г. Пламененъ родолюбецъ, той сега се заловилъ още по-енергично съ дѣлото и въ кжсо време значително засилилъ организацията и повдигналъ духа и вѣрата у съмишленицитѣ си. Неговото дѣло се почувствувало и въ вжтрешностьта на Македония. Тогава била възприета идеята за образуването на чети въ вжтрешностьта на страната, за което билъ съставенъ и необходимиятъ правилникъ. Успоредно съ тази дейность Сарафовъ работѣлъ за разбирателството съ Вжтрешната организация и не пропущалъ случая, чрезъ чужденци, да напомня на европейското обществено мнение за положението и правата на Македония.

Неговото борческо сърдце, обаче, не му давало спокойствие. Мисъльта за онова, което става въ поробената българска земя, не давала покой на съвѣстьта му. И затова постоянно работѣлъ да намѣри пари и оржжие за предстоещото въстание. А когато се научилъ, че въ Македония се готви общо въстание за презъ пролѣтьта на 1903 г., той събралъ чета и посрѣдъ зима преминалъ границата, за да повдигне духа на населението. Първата среща съ около две турски роти станала при с. Владимирово (Малешевско), при което турцитѣ дали много жертви и били разпръснати. Следъ това четата се насочила къмъ Битолско, гдето било уговорено да избухне въстанието. Навсѣкжде Сарафовъ билъ посрѣщанъ съ довѣрие и почитъ, познатъ като виденъ и опитенъ революционеръ. На 17 априлъ взелъ участие въ важното заседание

въ с. Смилево, гдето заедно съ Груева и други видни революционери се изработилъ планътъ на бждещото общо въстание. Тукъ Сарафовъ билъ особено полезенъ съ своитѣ военни съвети, съ здравата си реалистична мисъль и съ авторитета си. Заедно съ Груева и Лозанчева, тримата образували главния щабъ, върховното ржководство на боевитѣ сили. За забелязване е, че за подготовката на въстанието Сарафовъ особено настоявалъ на предварителната организация, за създаване на строга дисциплина, за което предвидѣлъ време за сериозно обучение, като по разнитѣ райони изпратилъ опитни инструктори — бивши офицери и подофицери отъ българската войска, които водилъ съ четата си.

Както е известно, въстанието било обявено на 20 юлий — Илиндень, въ което Сарафовъ проявилъ своята енергия, разпоредителность и безстрашие. Ржководейки действията главно въ Охридско, той съумявалъ да групира отдѣлнитѣ селски чети и споредъ случая знаелъ да напада и да се отбранява съ упоритость. Действията на този край имали такъвъ характеръ, че турцитѣ били принудени да съсрѣдоточатъ цѣла дивизия, за да се разправятъ съ въстаницитѣ. Въстанието не успѣло. То не можеше да успѣе противъ редовната турска войска. Неговата цель не е била военна победа, а въоржженъ протестъ противъ турското управление, за да се накара Европа да се заинтересува за тамошното българско население. Предъ изгледа на безбройнитѣ жертви и на пожаритѣ Сарафовъ запазилъ самообладание и, безъ да напустне командното си мѣсто, непрестанно се силилъ да облекчи участьта на въстаналитѣ. Той напустналъ Македония когато настанало успокоение, и дори се погрижилъ за събирането и укриването на оржжието; останалъ въ боеветѣ невредимъ, но сждбата отредила този голѣмъ родолюбецъ да стане жертва на своитѣ идейни противници.

Иванъ Гарвановъ е родомъ отъ Стара-Загора. Той свършилъ университета въ София и специализиралъ въ Виена Билъ учитель въ Солунската гимназия, гдето цѣлата българска интелигенция, включително и по-възрастнитѣ ученици, била увлѣчена отъ идеята за освобождение на Македония. Гарвановъ, по природа силно отзивчивъ и горещъ родолюбецъ, сжщо не можалъ дълго да стои настрана. Твърдъ и решителенъ по характеръ, той не се подалъ изведнажъ на революционната пропаганда, а обсжждалъ самостоятелно въпроса. Той считалъ, че трѣбва да се върви къмъ цельта по-бавно, да се подготви почвата чрезъ културно-просвѣтна работа. Затова, въ противовесъ на революционната организация, той основалъ културна организация „Братство“, на която застава на чело. Възприелъ да служи на една висша цель, Гарвановъ скоро се хвърлилъ въ борбата безъ колебание и неустрашимо. Въз-

никналото недоразумение между Братството и Централния революционенъ комитетъ се изгладило, Гарвановъ надвилъ амбицията си и скоро се обърналъ въ ревностенъ апостолъ въ Вжтрешната революционна организация и дори става председатель на Централния комитетъ въ Солунъ.

Въ това си качество, следъ заточението на Груева, Гарвановъ свикалъ конгресъ въ Солунъ, въ който билъ обсжжданъ въпросътъ за предстоещото въстание (1903). Тука, като председатель на конгреса, подпомогнатъ отъ Ан. Лозанчевъ и др., било взето решение, щото въстанието да се извърши въ близко време и да има характеръ на „повсемѣстно-стратегическо". Въодушевенъ отъ идеята за общото въстание и чувствувайки поетата отговорность, Гарвановъ се заелъ да го направи действително „общо". За тази цель той изпратилъ възвание до всички фракции на революционното движение, въ което апелиралъ, щото следъ обявяването на въстанието „всички борци, готови да подкрепятъ роба въ неравната борба, ще бждатъ посрещнати съ отворени обятия и че е желателно всички боеви сили да влѣзатъ въ предварително съгласие съ Организацията". Този апелъ билъ действително чутъ предъ борбата съ общия врагъ и всички дотогавашни различия били турени настрана. Но Гарвановъ не дочакалъ Илинденското въстание, понеже следъ атентатитѣ въ Солунъ билъ арестуванъ и осжденъ на заточение. Загубата на Гарванова бѣше незапълнима, пише Хр. Силяновъ. Нѣмаше между легалнитѣ деятели човѣкъ съ неговата осведоменость върху работитѣ въ цѣлата область и съ неговата властна воля, за да може да се наложи като вождъ и да запази авторитета на обединителния центъръ.

Една година следъ това, по силата на общата амнистия, следъ въстанието, Гарвановъ се завърналъ отъ изгнаничество. Вѣренъ и преданъ на дѣлото, той продължавалъ да работи за закрепването на Организацията, виждайки, че въпрѣки даденитѣ жертви македонскиятъ въпросъ сериозно печели симпатиитѣ на европейското общество. Винаги изпълненъ съ силно родолюбиво чувство, той, обаче, трѣбвало да загине заедно съ Сарафова отъ куршума на противницитѣ си въ общото дѣло.

Хр. Матовъ е родомъ отъ Щипъ, свършилъ филология въ Соф. университетъ, учителствувалъ въ Сѣресъ и после билъ директоръ на гимназията въ Скопие,ималъ е голѣма литературна култура, съ оригинално писателско перо. По характеръ билъ човѣкъ съ спартански добродетели въ частния си животъ; винаги строгъ къмъ себе и къмъ другитѣ, необикновено твърдъ въ мнението си. Той е единъ отъ основателитѣ на Вжтрешната революционна организация. Съ качествата си той се издигналъ срѣдъ другаритѣ си и скоро взелъ мѣстото на виденъ теоретикъ на македонското революционно движение. Когато се появило раздвоението относно бждещата революционна дейность, Матовъ държалъ на становището, че организацията трѣбва да се осланя преди всичко на населението отъ вжтрешностьта и да действува споредъ вжтрешнитѣ условия. Той билъ не по-малко прозорливъ и по отношение на сръбската пропаганда въ северна Македония. Когато го упреквали, че се увлича много въ борбата съ сръбската пропаганда въ Скопие, той казвалъ: „Можешъ ли да оставишъ да се загнѣзди и да се разшири една пропаганда, която иска да цепи компактното българско население и си служи съ турцитѣ".

Мълчаливъ и много скроменъ по видъ, Матовъ криелъ въ себе си рѣдка доблесть и безстрашие. Следъ Винишката афера турцитѣ продължавали дълго време да изтезаватъ и да безчестятъ българското население. Душата на Матова кипѣла отъ мжка за тъй зле пазената народна честь. Когато въ Скопие пристигналъ единъ чуждъ кореспондентъ, Матовъ, безъ да се страхува отъ окото на турцитѣ, се срещналъ открито съ него и го осведомилъ върху положението на българитѣ, като завелъ дори при него нѣкои отъ изтезаванитѣ. Тази постжпка на Матова удивила всички, но за нея той билъ арестуванъ, после освободенъ, обаче вече набелязанъ отъ турскитѣ власти като опасенъ човѣкъ. Въ свръзка съ единъ голѣмъ революционенъ процесъ въ Солунъ Матовъ билъ повторно арестуванъ и осжденъ на заточение. Презъ време на процеса правѣлъ впечатление съ доблестното си държане, съ твърдостьта и самообладанието си, а когато дългата редица отъ изгнаници се отправила къмъ пристанището, той извикалъ високо и смѣло „да живѣе революцията". Амнистиранъ по-късно, Матовъ се установилъ въ София и тукъ, влизайки въ състава на Задграничното представителство, работилъ усърдно съ съветитѣ и перото си за освободителното дѣло. Той участвувалъ въ разискванията относно характера на предстоещото въ 1903 година въстание и поддържалъ съ забележителна упоритость и логика идеята за общо въстание.

Изобщо Матовъ не е билъ човѣкъ на оржжието, но е криелъ въ себе си борчески духъ, крепенъ и вдъхновяванъ отъ силно родолюбие, отъ състрадание къмъ неволитѣ на населението и отъ силно засегнатото въ него народностно честолюбие. Неговиятъ духъ билъ доминиранъ отъ дълбокъ разумъ, който му помагалъ да дава вѣрна преценка на обстоятелствата и да съветва мждро и авторитетно. А спокойниятъ му и уменъ погледъ върху нѣщата е лъхалъ винаги увѣреность, положителность, която е действувала убедително върху околнитѣ и внушавала вѣра въ дѣлото на онѣзи, който трѣбвало да действуватъ съ оржжие. Той работилъ най-дълго за македонската свобода и оставилъ свѣтли спомени, незатъмнени отъ никакво петно.

Д-ръ Хр. Татарчевъ е родомъ отъ Ресенъ. Единъ отъ основателитѣ на Централния революционенъ комитетъ въ Солунъ и неговъ пръвъ председатель съ секретарь-касиеръ Д. Груевъ (1893). Въ качеството си на такъвъ, той има голѣмъ дѣлъ въ установяването на общитѣ насоки и на основната идея на бѫдещата голѣма революционна организация. Докато първоначално основната идея на Организацията била — да се извоюватъ обещанитѣ съ чл. 23 отъ Берлинския договоръ реформи за Македония, по-късно, пише Татарчевъ: „се спрѣхме върху автономията на Македония съ предимство на българския елементъ. Не можехме да възприемемъ гледището за прямо присъединяване на Македония съ България, защото виждахме, че това ще срещне голѣми мѫчнотии поради противодействието на Великитѣ сили и агитациитѣ на съседнитѣ малки държави и на Турция. Една автономна Македония би могла сетне да се съедини по-лесно съ България . . .“.

Поради лѣкарската си професия и солидността си като човѣкъ Татарчевъ давалъ голѣмъ кредитъ на Комитета, което било отъ значение за пръвитѣ стѫпки на революционното движение. Въ свръзка съ процеса въ Солунъ той билъ осѫденъ на заточение, както Матова, и после амнистиранъ. Той се установилъ въ София и тукъ заедно съ Матова продължилъ да работи за освободителното дѣло въ Задграничното представителство. Широкиятъ достѫпъ, който си спечелилъ при управляващитѣ фактори въ България, му позволявалъ да урежда и да изглажда много прѣчки и спорове. Той и Хр. Матовъ били здравитѣ стълбове на македонската идея въ България, понеже били еднакво почитани както отъ цѣлата македонска емиграция, така и отъ обществото въ София. Въ тази потайна и опасна дейность Татарчевъ проявявалъ винаги много тактъ и здравъ разумъ. При разискванията въ София за характера на въстанието въ 1903 г. той билъ привърженикъ на идеята за общо въстание.

Но той помогналъ на дѣлото и чрезъ професията си. Като лѣкарь той не щадилъ време и трудъ да лѣкува безплатно всички пострадали отъ борбата въ името на революцията, което обстоятелство е влияело добре върху духа на хората на орѫжието. Тихъ и нѣженъ по природа, Татарчевъ проявявалъ на дѣло съзнанието си на дългъ къмъ родната земя и споредъ възможноститѣ си винаги го изпълнявалъ съ преданость, чувствайки въ себе си, че помага за извоюване на тъй желаната свобода.

Атанасъ Лозанчевъ е родомъ отъ Битоля, работилъ усърдно за насаждането на революционната идея въ Битоля и после станалъ председатель на мѣстния окрѫженъ революционенъ комитетъ. Въ качеството си на такъвъ работилъ съ особена преданость за подготовката на окрѫга въ морално и материално отношение за предстоещата борба и въ скоро време можалъ да го направи да бѫде единъ отъ пръвитѣ окрѫзи въ това отношение. Имайки предвидъ готовността на окрѫга си и общото положение, което постепенно се влошавало вследствие на взетитѣ отъ турцитѣ мѣрки, Лозанчевъ поддържалъ особено енергично на конгреса въ Солунъ (януарий 1903) идеята за общо въстание и то въ близко време. „Той настояваше, пише Хр. Коцевъ, непремѣнно да се извърши една акция, която да има изгледъ на въстание, защото битолчани се страхували, че скоро обискитѣ ще се разширятъ и ще ги лишатъ не само отъ орѫжието, но и отъ хора. . . освенъ това, той изтъкваше, че самото население не може вече да чака, губи търпение. . .“ По-късно Лозанчевъ взелъ участие и въ историческия конгресъ въ с. Смилево, гдето заедно съ Груева и Сарафова били избрани въ върховната революционна власть или „главенъ щабъ“, натоварени да водятъ приготовленията до въстанието и действията презъ самото въстание. И въ този случай, при толкова бурна и отговорна задача, Лозанчевъ съдействувалъ въ щаба съ всичката си самоотверженость и самообладание, като иживѣлъ ужаситѣ на въстанието и трагедията на населението, чувствувайки своя дѣлъ въ неговото обявяване.

Пере Тошевъ е родомъ отъ Прилепъ; той е единъ отъ основателитѣ на вѫтрешната революционна организация. Близъкъ другарь на Груева и човѣкъ съ чиста душа и голѣмъ идеализъмъ, той се посветилъ всецѣло на революцията и работилъ съ удивителна преданость. Турилъ основитѣ на революционния комитетъ въ Битоля и на организацията въ окрѫга. Поради бунтовническата си дейность билъ изпратенъ на заточение и после амнистиранъ. Поради общото политическо положение въ България Тошевъ билъ привърженикъ за отлагането на въстанието за по-късно, за което говорилъ и на Груева, обаче вѫтрешното положение било такова, че самъ Груевъ виждалъ невъзможността да се отлага въстанието за по-дълго време. Когато въстанието било обявено, Тошевъ взелъ най-дейно участие въ него, винаги преданъ на дѣлото и на другаря си Груева, макаръ днитѣ на въстанието да сѫ били едни отъ най-тежкитѣ за човѣкъ съ такава искрено родолюбива душа, като тази на Тошева.

Гьорчо Петровъ е родомъ отъ с. Варошъ (Прилепско). Поради това, че още много младъ се отдалъ на революционната дейность, той не можалъ да завърши срѣдното си образование. Обаче съ своя силенъ и оригиналенъ умъ той станалъ въ скоро време единъ отъ духовнитѣ вождове на революцията. Първоначално билъ агитаторъ въ Битолско и тамъ, заедно съ Пере Тошева работилъ за поставянето на здрави

основи на организацията. Познатъ като добъръ теоретикъ на движението, било му възложено да състави устава на организацията,гдето именно проличаватъ неговиятъ творчески умъ и силата на неговото проникновение.После билъ натоваренъ, заедно съ Гоце Делчева, съ Задграничното представителство въ София. Дѣлчевъ се занималъ съ военно-организационната работа, а Петровъ — съ политическата страна на представителството ; задача тежка, непосилна за онѣзи тъй чувствителни въ политическо отношение времена. Хората и условията, при които трѣбвало да работи, били разнообразни, сложни поради отношенията къмъ революционното дѣло. „Съ всичката си ловкость Гьорчо не можа да задържи противодействуващитѣ сили въ равновесие и съсрѣдоточи противъ себе си много недовѣрия и омраза“, пише Хр. Силяновъ.

При разискването на голѣмия въпросъ за характера на предстоещото въстание Петровъ се изказалъ противъ идеята за общо въстание, понеже намиралъ, че населението не е достатъчно готово материално и морално. Вмѣсто това той поддържалъ да се предприематъ по-активни четнически нападения, да се създаде състояние на „постоянно въстание“, безъ то да се обявява формално. „Защото въстанието е най-могжщото срѣдство на организацията, но само докато е идеалъ, къмъ който всички се стремимъ, казвалъ Петровъ; стане ли то реалность, ще настане после разочарование и ще се лишимъ завинаги отъ най-ефикасното ни плашило“ (Хр. Силяновъ). Съветътъ възприелъ противната идея — за общо въстание. Въпрѣки това, Петровъ не се оттеглилъ отъ борбата, а напротивъ—къмъ края на въстанието пристигналъ въ Прилепско съ голѣма чета.

Методи Патчевъ е родомъ отъ Прилепъ, войвода на чета отъ седемь души, съ която бродилъ изъ прилепския край, за да брани българското население отъ произволитѣ на турскитѣ власти и башибозуци. Освенъ това поддържалъ духа на населението и го подготвялъ чрезъ агитациитѣ си за предстоещото въстание. На 7 априлъ 1902 година той влѣзълъ въ неравна борба съ силни войскови турски части, като заелъ за отбрана кулата на прилепското полско село Кадино село. Борбата била упорита, четата била отвсѣкжде заобиколена. На предложението да се предадатъ, направено отъ страна на турския комендантъ, Патчевъ отговорилъ съ още по-силна стрелба. Но краятъ на съпротивата наближавалъ, защото скромнитѣ имъ запаси отъ патрони се привършвали. Тогава настаналъ най-славниятъ моментъ отъ борбата, който трѣбва да изпълни съ гордость всѣко българско сърдце. Последниятъ куршумъ всѣки четникъ запазилъ за себе си. Всички предпочели да се самоубиятъ, отколкото да се предадатъ. Последенъ останалъ да стреля войводата, но когато и той свършилъ патронитѣ си, далъ избликъ на смѣлостьта и на родолюбието си, като извикалъ съ все сили на турцитѣ: „Ние изпълнихме дълга си къмъ Родината, сега идва вашъ редъ да изпълните дълга си надъ нашитѣ мъртви трупове“ и се самоубилъ до своитѣ храбри и предани другари-четници. Предъ такава саможертва и подвигъ не може човѣкъ да не се поклони и да не повѣрва въ храбростьта на нашия народъ и неговата обичь къмъ свободата.

Параскевъ Т. Цвѣтковъ е родомъ отъ гр. Плѣвенъ, завършилъ гимназиалното си образование въ София и, следъ като учителствувалъ, заминалъ за Европа да учи философия и музика. Отначало въ Прага, а после въ Дрезденъ той завършилъ консерватория съ голѣмъ успѣхъ и билъ назначенъ за учитель въ Плѣвенската гимназия. Но тъкмо по онова време освободителното революционно движение въ Македония привличало погледитѣ на по-събуденитѣ младежи и Цвѣтковъ, който е можалъ да има едно осигурено положение въ родния си градъ, предпочелъ революционната борба и заминалъ за Битоля, гдето билъ назначенъ за учитель по музика. Спечелилъ въ кратко време обичьта не само на ученицитѣ си и гражданитѣ, но и довѣрието на ржководителитѣ на организацията, той се запозналь съ Даме Груевъ и, посветенъ отъ него въ освободителното дѣло, Цвѣтковъ прегърналъ тази борба съ всичкия ентусиазъмъ на възторжената си душа. Той станалъ районенъ войвода на най-опасния районъ — Битолския, напустналъ учителството и се озовалъ по височинитѣ на Облаково, за да броди съ четата си по българскитѣ села и да буди националното съзнание на потиснатитѣ братя.

Благодарение на неговата енергия и преданость къмъ народното дѣло той работилъ съ удивителна ревность и неспирно бродилъ изъ селата и горитѣ въ своя голѣмъ и важенъ районъ. Неговата чета била една отъ най-добре екипиранитѣ и за другари е ималъ все съзнателни и просвѣтени хора. Издигналъ се предъ населението съ словото и дѣлата си, той е билъ посоченъ за делегатъ въ Смилевския конгресъ преди Илинденското въстание и билъ избранъ за секретарь на конгреса. И тукъ той билъ единъ отъ първитѣ при разискванията и решенията на конгреса. Обаче злата сждба не му дала възможность да вземе участие въ общото въсгание, за което тъй много работилъ при лишения и рискове. На пжть за с. Могила четата му била забелязана отъ турци и нападната въ селото отъ редовна войска. Борбата била неизбѣжна. Сражавайки се съ самоотверженость, шепата юнаци отстоявали на турскитѣ нападения. Числото имъ се увеличило до 80—90 души отъ притеклитѣ се на помощь българи доброволци, членове на организацията. Борбата станала по-упорита, поради което станало нужда да се намѣси и турската арти-

лерия. Цѣла нощь и цѣлъ день продължилъ неравниятъ бой. Четата била сломена и разпръсната отъ многократно по-силния противникъ, но подвигътъ на революционеритѣ билъ помраченъ отъ загубата на самия войвода. Цвѣтковъ билъ убитъ следъ геройска борба. Подвигътъ на този просвѣтенъ и фанатично обичащъ родината си войвода е първата свѣтла страница на величественото Илинденско въстание. Името на Цвѣткова влѣзе въ историята на македонското освободително движение не само чрезъ подвига му, но и чрезъ рѣдкото му самоотричане отъ блага на живота въ името на едно свето дѣло. Явно е, че златото и личното добруване не сж го привличали, когато толкова други страдатъ; явно е, че той е билъ отъ онѣзи избраници на небето, които живѣятъ и умиратъ за благото на другитѣ.

Михаилъ Герджиковъ е родомъ отъ Пловдивъ. Синъ е на банковъ директоръ. Още гимназистъ, той се отдалъ на идеята за освобождение на Македония, а по-късно, като студентъ въ Женева, се запознал съ революционната литература и подъ влиянието на рускитѣ емигранти се затвърдилъ още по-силно въ идеята си, като възприелъ тероризма. Билъ учитель въ Битолската гимназия, гдето революционната му дейность се изразявала първоначално въ сказки, които привличали масово гражданството. По-късно станалъ войвода и взелъ участие въ прочистването на Македония отъ онѣзи чети, които се занимавали съ разбойничество. При разискването на въпроса за характера на бждещото въстание въ 1903 год. Герджиковъ взелъ живо участие и се обявилъ привърженикъ на системата на непрекжснатъ тероръ надъ турскитѣ административни власти и на терористически акции срещу европейскитѣ капиталистически предприятия въ Турция. Тази идея сподѣлялъ напълно и Гоце Дѣлчевъ. Това разбиране повлияло да се вземе решение въ смисълъ — готовитѣ революционни окржзи да вдигнатъ въстание, а неготовитѣ да предприематъ усилена четническа терористическа акция.

Идеята на Дѣлчева и Герджикова добила по-силно приложение въ Сѣрско и Солунско и тукъ били извършени нѣколко атентата. Самъ Герджиковъ навлѣзълъ по-късно презъ Странджа планина въ Одринско, за да разруши ж. п. линия, но поради нѣкои грѣшки заложениятъ динамитъ не експлодиралъ. Герджиковъ взелъ участие въ тъй нареченото Преображенско въстание въ Одринско (1903), като единъ отъ главнитѣ ржководители на състоялия се преди това конгресъ и после на самото въстание. Презъ време на въстанието, съ чета отъ 130 души, той взелъ Василико, като отблъсналъ намиращата се тамъ турска войскова команда. Ефектътъ отъ това нападение, както и на другитѣ чети, билъ голѣмъ. Въ Цариградъ настанало смущение поради нахлуването въ столицата на множество бѣжанци. Планътъ за съсрѣдоточаването на турска войска къмъ Битоля билъ доста разстроенъ, понеже трѣбвало да се отдѣли за Одринско една голѣма часть. Щомъ изпълнилъ задачата си, Герджиковъ се завърналъ въ България. Той, енергиченъ и самоотверженъ, готовъ винаги за борба съ народния врагъ, изпълнилъ доброволно своя дългъ къмъ измжчения народъ.

Следъ образуването на Върховния македонски комитетъ въ България (1894), лозунгътъ на който билъ прилагането на чл. 23 отъ Берлинския договоръ, т. е. на реформи въ Македония се изредиха като негови председатели: **Трайко Китанчевъ**, човѣкъ съ голѣмъ общественъ кредитъ и виденъ политически деецъ, **генералъ Николаевъ Данаилъ** — виденъ деецъ отъ Освободителната война и по съединението на Северна и Южна България, **Ст. Михайловски** — познатъ български писатель, **Хр. Станишевъ** — инженеръ, добре познатъ и почитанъ отъ обществото, **Борисъ Сарафовъ** — младъ и вдъхновенъ революционеръ и **генералъ Цончевъ**. Българското правителство, обществото и офицерството гледаха съ симпатия на македонското движение и помагаха съ каквото можеха на общото народно дѣло. Мнозина офицери, на брой около 40 души, обзети отъ силно родолюбиво чувство, напустнаха доброволно войската и влѣзоха въ редоветѣ на революционното движение като водачи на чети, инструктори и агитатори, съ едничката мисъль и вѣра да съдействуватъ за освобождението на братята роби и за обединението на цѣлия български народъ подъ скиптра на българския царь. Ето имената на нѣкои отъ тѣхъ:

Генералъ Цончевъ. Като председатель на Върховния комитетъ организиралъ въстаническото движение въ 1902 год., известно подъ името „Кресненско въстание“. Презъ това въстание били изпратени нѣколко чети подъ командата на офицери, които навлѣзли отвждъ границата. Следната година, въпрѣки сжществуващитѣ различия съ вжтрешната организация, Цончевъ организиралъ ново навлизане въ Турция съ цель да помогне въ общото движение, като се съедини съ въстаналитѣ въ Сѣрско и Драмско. Самъ Цончевъ преминалъ границата съ чети около 400 души, достигналъ с. Пиринъ, гдето се състояло първото сериозно сражение противъ турска войска. Турцитѣ били атакувани и принудени да отстжпятъ. Настжплението на Цончевитѣ чети по долинитѣ на Струма и Мѣста привлѣкло часть отъ турскитѣ войски (15000-20000), като съ това не само далъ по-широкъ характеръ на Илинденското въстание, но облекчилъ положението къмъ Битолско.

Полковникъ Анастасъ Янковъ е родомъ отъ с. Загоричани (Костурско). Презъ августъ 1902 год. преминалъ грани-

цата и р. Вардаръ съ голѣма чета и достигналъ Костурско съ намѣрение да обяви въстание. Но поради неготовността на населението въстанието било отложено. На другата година взелъ отново участие въ навлизането къмъ Сѣрско съ четитѣ на генералъ Цончева.

Капитанъ Юрданъ Стояновъ, капитанъ Ал. Протогеровъ, капитанъ Софрони Стояновъ, капитанъ Стамо Икономовъ, поручикъ Петъръ Дървинговъ, Мичманъ Тодоръ Саевъ, поручикъ Димитъръ Зографовъ, поручикъ Лефтеровъ, поручикъ Любомиръ Стоенчевъ, поручикъ Балтовъ, поручикъ Борисъ Стрѣзовъ, поручикъ Начевъ, поручикъ Мутафовъ, капитанъ Матровъ, капитанъ Тома Давидовъ, поручикъ Борисъ Сарафовъ, подпоручикъ Александъръ Панайотовъ, портупей-юнкеръ Димитъръ Дечевъ, поручикъ Стойковъ, подпоручикъ Тодоръ Христовъ, подпоручикъ Георги Папанчевъ, фелдфебелъ Иванъ Поповъ, фелдфебелъ Черню Пѣевъ, подофицеръ Георги Ивановъ, подофицеръ Ценю Куртевъ, подофицеръ Петъръ Ангеловъ и др. действували всички като началници на самостоятелни чети, принадлежещи било на Върховния комитетъ или на Вѫтрешната революционна организация и участвували въ сражения съ турски войски и башибозуци. Мнозина отъ тѣхъ сѫ убити, паднали на бойното поле въ името на Родината.

Освенъ тѣзи видни родолюбци, македонското освободително движение брои още стотици и хиляди самоотвержени борци, часть отъ които загинали въ неравната и геройска борба презъ време на въстанията, а друга часть сѫдбата запазила, за да предаде огъня на родолюбието на следващитѣ поколѣния за борба съ новитѣ и по-опасни поробители — сърбитѣ. По-видни войводи сѫ: **Георги попъ Христовъ** отъ с. Кръстоферъ (Битолско), **Георги Сугаревъ** отъ Битоля, **Христо Коцевъ**,**Юрданъ Пиперката** и **Димитъръ Матлиевъ** отъ Охридъ, **Никола Каревъ** отъ Крушево,**Славейко Арсовъ** отъ Щипъ, **Петъръ Ацевъ** отъ Прилепъ, **Василъ Чекаларовъ** и **Пандо Кляшевъ** отъ с. Смърдешъ (Костурско), **Л. Групчевъ** и **Хр. Узуновъ** отъ Охридъ, **Тодоръ Лазаровъ** отъ Щипъ, **Василъ Поповъ** отъ Леринско, **Лазаръ попъ Трайковъ** отъ с. Джмбене (Костурско), **Ив. х. Николовъ** отъ Кукушъ, **Димитъръ Гущановъ**, **Лука Ивановъ**, **Михаилъ Апостоловъ Попето** отъ Софийско, **Методи Патчевъ** отъ Прилепъ, **Гюрчинъ** войвода, **Сава Михайловъ** отъ с. Мачуково (Гевгелийско), **Христо Кулевъ** отъ Кукушъ, **Никола Пушкаровъ** отъ Пирдопъ, **Алекси Шуменовъ** отъ с. Дупени (Ресенско), **Смиле Войдановъ** отъ с. Лакатинье (Охридско), **Деяно Димитровъ** отъ сѫщото село, **Никола Митревъ** отъ с.Олшани

(Охридско), **Лука Джеровъ** отъ Битоля, **Ангелъ Андреевъ** отъ с. Дрѣнокъ (Дебърско), **Христо Силяновъ** и още много други. Всички изброени войводи сѫ водили чети отъ различна голѣмина и сѫ водили боеве съ турски войски и башибозуци, нѣкои отъ които сѫ отъ масщаба на боевете на Хаджи Димитъръ и на Ботойва. Всѣки единъ отъ тѣзи боеве заслужава да се опише, за да изпъкнатъ по-силно подвизитѣ и заслугитѣ на изброенитѣ народни герои, обаче ограниченитѣ страници не ни позволяватъ да сторимъ това. Въ всѣки случай, българскиятъ народъ дължи голѣма признателность и почитъ къмъ всички знайни и незнайни герои-родолюбци, които съ своята смѣлость и саможертвователность издигнаха високо името на българския народъ и показаха на свѣта, че той заслужава свобода, защото е готовъ да се бори и да умре за нея.

Отъ дългата редица на дейни родолюбци българи въ македонското освободително движение заслужава да споменемъ имената и на авторитѣ на тъй наречените „солунски атентати", които бѣха предвестие на последвалото Илинденско въстание. Тѣзи атентати сѫ дѣло на нѣколко младежи, обхванати отъ необикновенъ идеализъмъ, а именно: **Юрданъ п. Юрдановъ** отъ Велесъ, **Константинъ Кирковъ** отъ Велесъ, **Димитъръ Мечевъ** сѫщо отъ Велесъ, **Илия Тръчковъ** сѫщо отъ Велесъ, **Владо Пинговъ** отъ Велесъ, **Павелъ Шатевъ** отъ Кратово, **Миланъ Арсовъ** отъ с. Ораовецъ (Велешко), **Тодоръ Богдановъ** отъ Велесъ и **Тодоръ Юрганджиевъ** сѫщо отъ Велесъ. Всички на възрасть между 18—21 години. Въодушевени отъ високо родолюбие, тѣ искали да помогнатъ на измѫчения народъ съ смѣли дѣла, па макаръ да загинатъ. И разсѫждавали така: „Всѣки день се разкриватъ чети и падатъ въ сражения доблестни юнаци; народътъ се изтощава въ една тежка борба, краятъ на която надали ще настане така скоро; тѣ искатъ да спестятъ тѣзи жертви на народа, искатъ, вмѣсто цѣлъ народъ, да се самопожертвуватъ само тѣ, да извършатъ нѣщо, което по ефекта си да е равно на едно народно въстание". Тѣ обмислили въпроса и съ младежкия си жаръ решили да извършатъ нѣколко атентата, за да привлѣкатъ вниманието на европейскитѣ сили върху онова, което се върши въ Турция надъ българското население. Разсѫждавайки така, тѣ решили да хвърлятъ въ въздуха Солунската Отоманска банка, като направятъ каналъ подъ земята до основитѣ ѝ, да потопятъ нѣкой чуждестраненъ корабъ, да разрушатъ инсталацията по освѣтлението на града, да хвърлятъ бомби по разни публични мѣста, но по начинъ да не се даватъ невинни жертви и пр. Обмисленията планъ билъ приложенъ.

Презъ априлъ 1903 год. каналътъ до основитѣ на банката билъ готовъ, следъ като работили нѣколко месеца. Презъ този месецъ въ пристанището пристигналъ френскиятъ корабъ

Гвадалкивиръ. Другитѣ обекти били сѫщо проучени, а и най-важното — вече имали на разположение необходимото количество експлозивъ и ръчни бомби. Съ потапянето на кораба билъ натоваренъ Павелъ Шатевъ, който лично поставилъ динамита при машинитѣ и съ цигарата си запалилъ фитила, готовъ да загине заедно съ парахода, но по чудо се спасилъ. Съ разрушаването на ж. п. линия били натоварени Мечевъ, Арсовъ и Тръчковъ. Тѣ изпълнили задачата си успѣшно и незабелязани се прибрали въ квартирата си. Хвърлянето на банката било възложено на п. Юрдановъ, който сѫщо изпълнилъ поржчението успѣшно. На Киркова било възложено да разруши тржбитѣ на свѣтилния газъ, за да потъне градътъ въ тъмнина, та тогава да се направятъ и другитѣ атентати. Така и станало. Въ този моментъ билъ възпламененъ експлозивътъ подъ банката. Арсовъ възпламенилъ съ цигарата си една бомба въ градския театъръ. Тръчковъ запалилъ бомба въ пощата и на главната улица. Мечевъ и Кирковъ сѫщо хвърлили бомби по улицитѣ. Сѫщото направилъ и Богдановъ. Следъ благополучното изпълнение на плана младитѣ бунтовници се прибрали бързо въ квартирата си, дето имали още нѣколко десетки бомби, които искали да използуватъ, за да бѫде ефектътъ отъ атентатитѣ пъленъ.

Въ града настѫпила голѣма суматоха. Ефектътъ билъ много голѣмъ. Въ този моментъ атентаторитѣ имали възможность да се спасятъ, но на тѣхната съвѣсть тежело едно предварително взето решение и дадено обещание, а именно — като извършатъ замисленото, да свърши и тѣхниятъ животъ. Тѣ искали да загинатъ геройски въ пламъка на бунтовническото дѣло и съ това да протестиратъ предъ съвѣстьта на човѣчеството за робството на народа имъ. Извършили своето патриотично и велико дѣло, тѣ искаха смъртьта. Какво величие на духа, какъвъ висшъ погледъ върху смисъла на живота! На такова дълбоко разбиране на живота, съединено съ нечуванъ героизъмъ, съ доброволно самопожертвуване е способенъ само искреният, твърдиятъ и дейният родолюбецъ. Тѣзи млади велешани изпълнили обещанието си. Вѣрни на думата си, всички загинали геройски, изразявайки съ това не само своята въ висша степень борческа душа, но и оная пламенна атмосфера на самопожертвуване, която е царувала около тѣхъ, на оня трепетъ и въодушевение, съ което цѣлъ народъ очаквалъ свободата си.

Когато е дума за накърнена народна честь и за погазена народна свобода, този трепетъ не угасва. Народътъ таи въ недрата си сили, които намиратъ случай да се проявятъ подъ една или друга форма. Новото робство подъ сърбитѣ не можеше да не роди нови герои — „кръвьта боза не става“ — и тѣ не закъснѣха да се явятъ въ лицето на **Мара Бунева** отъ Скопие, на **Ипократъ Развигоровъ** и **Лилинковъ** отъ Щипъ,

на **Иванъ Момчиловъ** въ Бѣлградъ и на много още благородни синове на народа.

Тодоръ Александровъ е родомъ отъ Щипъ. Той е единъ отъ виднитѣ личности на македонското освободително движение. Следъ войната въ 1918 г., когато политическото положение на България бѣше разклатено и сърбитѣ се бѣха отново настанили въ Македония, не бѣше лесно да се повдигне вѣрата и духа на силно пострадалитѣ македонски българи. Вѫтрешната революционна организация, която изпълняваше тази задача въ миналото, бѣше съвсемъ разстроена, за да може да даде що-годе опора на народнитѣ надежди. Ако настаналиятъ хаосъ бѣше допълненъ и съ отчаяние, народътъ щѣше сигурно да загуби борческия си духъ и скоро щѣше да заприлича на безмълвенъ робъ. Въ такъвъ сѫдбоносенъ моментъ вниманието на оцѣлѣлитѣ революционери се спрѣло върху скромния македонски учитель-революционеръ Тодоръ Александровъ, но виденъ всрѣдъ всички по своята воля и разумъ, по своята чиста и честна душа и по своята призната преданость къмъ великото народно дѣло, и го поставили на ржководно мѣсто. Съ много трудъ и рискове той пресъздалъ Вѫтрешната организация и въ сравнително кратко време направилъ отъ нея важенъ революционенъ и политически факторъ.

Това е най-голѣмото дѣло на Александрова, на което може да се опредѣли истинската стойностъ само когато човѣкъ добре познава тежкитѣ условия отъ всѣко естество, при които то е извършено. За него той работилъ денонощно, пожертвувалъ младини и здраве, за да разбие безвѣрието и разочарованието на пострадалото и повторно поробено население, за да му вдъхне вѣра въ бѫдещето и дори да заложи въ душата му искрата на борбата. Когато човѣкъ си представи онѣзи смѫтни времена, трѣбва, наистина, да признае, че дѣлото на Александрова е смѣло и велико и че самъ той е носилъ въ себе си ценни дарования, необикновена воля, рѣдко родолюбиво вдъхновение, освежавано винаги отъ състрадателното му и гордо юнашко сърдце.

„Най-отличителното у Тодора, пише единъ неговъ сподвижникъ, бѣше, че винаги следъ думитѣ му идваха дѣла. Идеитѣ му се отличаваха винаги съ практически усѣтъ, съ здрава мисъль, безъ да сѫ лишени отъ дълбочина и оригиналность. Въ лицето на Тодора акцията бѣше намѣрила майстора си, чиято мощь се проявява еднакво, когато трѣбваше да се замисли, да се започне, да се преследва и да се завърши нѣщо ... Той бѣше сякашъ роденъ за борба. Стихията му бѣше въ преодоляването на трудноститѣ. Не случайно се яви на чело Тодоръ. Волята му бѣше изключителна и само тя можеше да се изпрѣчи противъ слѣпото въ събитията и

срещу хаоса на развалинитѣ . . . Ако най-трудната задача на единъ командуващъ е да стегне редоветѣ на разпръснатитѣ следъ поражението войски и да ги поведе отново къмъ победа, Тодоръ се показа блестещъ водачъ на цѣлъ разпръснатъ и обърканъ народъ. При фаталенъ исторически завой спаси отъ сгромолясване колата на македонското бѫдеще и я насочи изъ пѫтя на народнитѣ идеали.

Народътъ познава Александрова повече като светия, отколкото като герой въ освободителното дѣло. Осанката му излѫчваше самоотричане, вѣра и строгость. Примѣрътъ му и въ най-дребнитѣ прояви вдъхваше страхопочитание. Тихиятъ му и бавенъ говоръ, дори и мълчанието му, се налагаше по-авторитетно, отколкото красноречието на единъ ораторъ. Волята му се бѣ наложила преди всичко на самия него. Всички прищѣвки на организма и всички волности на духа отстѫпваха предъ нея . . . Неговото трудолюбие и самодисциплинираность сѫ пословични. Последенъ заспиваше, пръвъ се събуждаше и се залавяше за работа, огромна, но подредена и експедитивно привършена отъ него . . . Той бѣше една жива и велика грижа за всички и за всичко въ борбата . . . Първостепененъ борецъ, Тодоръ Александровъ вдъхновяваше борбата и създаваше борци. Защото преди да си служи съ оръжието, той владѣеше надъ душитѣ". Въпрѣки тѣзи свои качества, Александровъ, голѣмиятъ българинъ и рѣдъкъ родолюбецъ, загина измѣннически убитъ отъ политическитѣ си противници.

Мара Бунева е родомъ отъ Тетово (Македония), съ завършено срѣдно образование, съпруга на офицеръ отъ българската войска и предана последователка на македонското революционно освободително движение отъ сръбското иго. Въ днитѣ, когато сърбитѣ си бѣха дали за задача да смажатъ българския духъ въ Македония и преследваха най-грижливо и жестоко всѣко българско национално проявление, когато българскитѣ черкви и училища бѣха отдавна затворени и замѣнени съ сръбски и идѣше редъ да се смаже интелигенцията въ този край, Мара Бунева почувствувала особено силно това посегателство на сърбитѣ. Нейното женско сърдце било силно засегнато отъ поругаването на народната честь и тя решила да напустне удобствата на съпружеския си животъ въ София, да отиде въ Македония и тамъ да отмъсти за извършенитѣ произволи отъ страна на сръбската власть. Никой не подозиралъ, че задъ нейната външна красота и нѣжность се крие такъвъ силенъ духъ, че тя е способна да извърши необикновенъ революционенъ подвигъ. Никой не допущалъ, че тази млада жена, която имала перспективитѣ за единъ радостенъ и щастливъ семеенъ животъ, може да се реши на саможертва въ името на освободителната борба.

Презъ днитѣ, когато въ Скопие се разглеждаше процесътъ противъ студентитѣ българи, обвинени отъ сърбитѣ въ противодържавна дейность, когато въ затвора нещастнитѣ младежи се превиваха отъ насилията на сръбската полиция и отстояваха правото си да пазятъ българската си националность, когато борбата между българщината и сръбската тирания вече излизаше отъ инквизиторскитѣ потайности, македонскитѣ българи не можаха да останатъ равнодушни предъ неправдата и явното насилие. Тѣ бѣха калени въ борбата съ турцитѣ за народни правдини и въ тѣхнитѣ редове вече имаше много легални и нелегални борци и герои. Народниятъ гнѣвъ не можеше да не роди смѣли хора, способни за отмъщение и подвизи. Една отъ тѣхъ бѣше именно Мара Бунева, чрезъ чийто подвигъ, вдъхновяванъ отъ святостьта на родината, избухна пламъкътъ на омразата къмъ брата-тиранинъ. Съ разбунтувана душа, безъ да довѣри никому смѣлото си решение, тя отишла въ Скопие и дебнѣла известно време най-голѣмия българомразецъ и мѫчитель на студентитѣ българи юристконсултътъ на жупанството Преличъ. Пресрѣщайки го въ улицата край Вардара, Мара извадила револвера, който дотогава грижливо криела, и съ два изстрела повалила на земята този жестокъ човѣкъ. Тя отмъстила отъ името на всички българи на този, който немилостиво тъпчеше българското име и честь. Но нейниятъ подвигъ не свършилъ съ това; нейниятъ духъ не отпадналъ предъ жертвата и димещия револверъ; тя знае каква би била сѫдбата ѝ, ако се остави да попадне жива въ ржцетѣ на сърбитѣ, и въ този моментъ. горда, турила доблестно край на живота си съ останалия куршумъ въ револвера (1928).

Какво геройство, и то отъ една жена! Подвигътъ на Мара Бунева бѣше страшенъ за сърбитѣ. Той повдигна силно народния духъ, разпали омразата и желанието за настойчива борба. Издигна на голѣма морална висота и българската жена, защото показа, че тя може не само да ражда герои, но и сама да върши геройски дѣла. Когато човѣкъ размисли върху подбудитѣ, които сѫ накарали Бунева да се принесе въ жертва, не може да не признае, че тя е носила силенъ, но и високо родолюбивъ духъ, че народната честь е крепила нѣжната ѝ ржка, за да изпълни докрай решението си. Затова тя заслужава името си „народна героиня", както и поклона на всички българи.

Заключение

Следъ като изброихме имената на най-виднитѣ българи — родолюбци, които сѫ се борили за духовното и политическото освобождение на нашия народъ, и следъ като отбелязахме съ нѣколко думи тѣхната дейность, мислимъ, че става ясно, какво нашиятъ народъ е родилъ множество достойни

хора, които, излѣзли отъ неговитѣ самобитни и запазени отъ въздействието на цивилизацията недра, сѫ първото указание за високитѣ му духовни качества. Въпрѣки проявената пасивность и равнодушие на народната маса къмъ сѫдбата си, духътъ на народа, окрилянъ отъ истинитѣ на природата, е запазилъ презъ дългото робство склонностьта си къмъ свобода и напредъкъ, които тъй силно сѫ се проявили въ дѣлото на знайнитѣ и незнайнитѣ родолюбци преди Освобождението. Като зрѣлъ и хубавъ плодъ на вѣковния народенъ животъ, всѣки българинъ трѣбва да вижда въ тѣхния списъкъ скрититѣ достоинства на народа, онова, което е можалъ да скѫта презъ тежкото и дълго робство, за да го предаде намъ за усъвършенствуване и засилване. Съ него ние трѣбва да имаме вѣра въ бѫдещето на народа си и да бѫдемъ горди.

А когато човѣкъ се вгледа въ дѣлото на всѣки единъ отъ поменатитѣ българи и го постави подъ освѣтлението на истинскитѣ условия, при които се е развило, не може да не почувствува силата на духа, на личната воля и решителность, на чистотата на чувствата и на желанието да се действува при явни опасности и сигурни безпокойства; желание да се творятъ дѣла не за лични интереси, а само за доброто на народа; дѣла на доблесть и самопожертвувателность. Не може човѣкъ да не се съгласи, че у хора честни и благородни, макаръ и да не сѫ толкова интелигентни, ликътъ на родината е по-милъ отъ всичко друго и че той възкръсва лесно и ги увлича съ силата на истинска обичь къмъ подвигъ и саможертва. Подвизитѣ на тѣзи скромни въ мнозинството си хора, запазени отъ всѣкаква користь, сѫ огледало на тѣхната самобитна и непокварена душа, запазени отъ съблазнитѣ на изтънчената цивилизация и подзидана съ вѣра въ правдата и въ волята Божия. Затова тѣхното родолюбие е чисто, възвишено и достойно за примѣръ и подражание.

Отъ гореизложеното се вижда още, че българскиятъ народъ е излѫчилъ достойни синове, които въ времена на тежки неволи сѫ се притекли на помощь и всѣки съ каквото е можалъ е търсилъ доброволно и съзнателно случая и начина да му помогне. Нѣкакъвъ тайнственъ гласъ е говорѣлъ на съвѣстьта имъ и ги е подканялъ да не стоятъ безучастни предъ народнитѣ страдания, нѣкаква непозната сила ги е тласкала къмъ дейность, като е туряла въ рѫката на едни перото, на други пушката, а на трети е внушавала пламенно слово, за да говорятъ, да будятъ заспалитѣ съвѣсти, да убеждаватъ и да сразяватъ съ мисъль народнитѣ врагове. Тази сила и този тайнственъ гласъ е гласътъ на родолюбието, задушаванъ отъ вѣкове, но винаги живъ като вѣрата и освежаванъ отъ неволята и отъ омразата къмъ народния потисникъ. Колкото повече се отдалечаваме отъ предосвободителната епоха, толкова тѣзи рѣдки и знайни родолюбци израстватъ

предъ очитѣ ни, толкова самата епоха става величаво могѫща по духъ и изворъ на народна гордость.

И наистина, днесъ, когато родолюбието и идеализмътъ почватъ да звучатъ като отживѣлица, когато личното благоденствие е взело преднина по отношение на общото добро, самоотверженостьта и героизмътъ на изброенитѣ българи се виждатъ като нѣщо необикновено, чудновато, а казанитѣ думи за тѣхъ звучатъ като легенда. За наша гордость, всичко казано е истина и вълнуваща действителность. Когато четемъ за всички знайни и незнайни българи, които съ готовность сѫ се прощавали съ всичко най-скѫпо, което иматъ на земята, за да отидатъ срещу свирепия и многоброенъ врагъ съ дадената клетва въ името на единъ славенъ и опасенъ девизъ— „свобода или смъртъ“, или да се изправятъ предъ неизвестноститѣ на заточението, неволно тръпки полазватъ по тѣлото, като изразъ на учудването ни отъ тѣхния необикновенъ подвигъ.

Тѣзи две думи рисуваха ясно бѫдещата имъ сѫдба. Тѣ знаеха, че смъртьта е нѣщо обикновено, рано или късно ще умратъ, но свободата е нѣщо необикновено, непознато, за което цѣлъ народъ копнѣе и го очаква съ вѣра и молитва. Мисъльта за свободата ги е подбодрявала, насърдчавала и ги е тласкала къмъ подвизи, къмъ дѣла, които надхвърлятъ обикновения разумъ. Преценявайки дѣлата имъ, нѣкои отъ тѣхъ ни се струватъ наивни, дръзки и ни каратъ да ги отминаваме като несериозни случки, безъ да породятъ нѣкакво признание. Но тъкмо въ това ние грѣшимъ, защото не схващаме себеотрицанието, чистотата на чувствата, идеализма и не даваме цена на потика, който ги е тласкалъ къмъ подобни дѣла. Тогава само бихме могли да разберемъ, че свободата на Отечеството и добруването на народа сѫ били съкровено тѣхно желание и то по-силно отколкото страха отъ смъртьта, че въ тѣхния духовенъ погледъ образътъ на героя е билъ по-привлѣкателенъ, отколкото мизерното състояние на покорния робъ и че личната и народностната гордость е издигала главата имъ, за да заговори у тѣхъ омразата, мъстьта и бунтарството. Такова е било сърдцето на владицитѣ-борци, на патриотитѣ първенци, на революционеритѣ и на хъшоветѣ.

„Героитѣ отъ освободителната епоха ходѣха безспирно, всрѣдъ гладъ и лишения, изложени на мизерия да гонятъ и преследватъ несправедливостьта, престѫпностьта и нечовѣчностьта. Нищо не ги смущаваше повече отъ несправедливото потъпкване на най-елементарнитѣ човѣшки правдини. Изложени видаги на смърть, тѣ убиваха всѣкиго, който си позволяваше да тормози беззащитния народъ. Тия хора, които убиваха, бѣха готови всѣки моментъ да умратъ и бѣха въздигнали саможертвата въ култъ. Тѣ, които се бѣха отдали съ цѣлото си сѫщество на освободителното дѣло, като презираха личното си спокойствие, кариера и благосъстояние, можаха едновре-

менно да бѫдатъ страшни и жестоки, нѣжни и благородни". (Нация и Политика — стр. 210).

Благодарение на тѣзи именно самоотвержени личности се създаде голѣмото движение на българското възраждане, което роди почти изново българския народъ и го измъкна отъ тъмнинитѣ на невежеството и на хаоса, смути националното му безразличие и го превърна въ едно съзнателно цѣло, въ единъ народъ съ идеали и стремежи. Това епохално движение въ българската история, казва проф. Никовъ, засегна цѣлия народенъ животъ, всички негови отрасли и прояви. Царуващиятъ дотогава срѣдновѣковенъ мирогледъ въ българското общество се разколеба и отстѫпи мѣсто на други схващания. Новитѣ идеи разбудиха съзнанието и подготвиха борбата за духовно и после политическо освобождение, и всичко това се дължи въ голѣма степень на изброенитѣ родолюбци, скромни по положение, но силни по духъ и вѣра въ народното право. Затова следващитѣ поколѣния имъ дължатъ дълбока признателность и искрено обещание да следватъ тѣхния спасителенъ примѣръ.

Нека винаги съ признателность си спомняме за тѣхъ, нека, когато се радваме на благата на свободата, не забравяме, че ги дължимъ на тѣхната рѣдка преданость къмъ народа, на тѣхната саможертва и мѫчителни преживявания при усиленъ трудъ и лишения, при пожари и потоци отъ кръвь и при далечни заточения и зловещи бесилки; нека често си спомняме, че нашъ свещенъ дългъ е да съхранимъ добродетелитѣ на дѣдитѣ си, да запазимъ даренитѣ ни блага за иднитѣ поколѣния, да ги увеличимъ дори, за да заслужимъ признателностьта на внуцитѣ си, а затова е необходимо да бѫдемъ преди всичко искрени и дейни родолюбци.

Изучвайки причинитѣ за различието между народитѣ и раситѣ, пише г. Де Бонъ, ние установихме, че онова, което отличава най-много европейцитѣ отъ ориенталцитѣ, е, че първитѣ иматъ единъ елитъ отъ издигнати хора. Тази сравнително малка редица отъ видни хора, която единъ цивилизованъ народъ има и която, ако бѫде унищожена, понижава значително умственото равнище на народа, съставя истинското въплъщение на способноститѣ на народа. На нея главно народътъ дължи постигнатия напредъкъ въ културния животъ... Тѣзи хора сѫ истинската гордость и слава на народа и всѣки човѣкъ до най-скромния трѣбва да се гордѣе съ тѣхъ, защото тѣ не се явяватъ случайно или по чудо, а сѫ коренътъ на едно дълго минало. Тѣ синтезиратъ величието на времето си и на племето си. Да се подпомага тѣхното развитие и размножение — това значи да се подпомага напредъкътъ на всички въ страната".

ХАРАКТЕРЪТЪ
НА
БЪЛГАРСКИЯ НАРОДЪ

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводъ. — Цельта на изложението.

Характеръть на единъ народъ. — Нуждата да се познава единъ народъ. — Формирането на народитѣ. — Естество на народния характеръ. — Идеитѣ като факторъ въ живота на народитѣ.

Характеръть на българския народъ. — Нуждата да се познава народниятъ характеръ. Образуването на българския народъ. — Характеристика на българина. — Отрицателни примѣри отъ българското минало.

Заключение.

Характеръть на българския народъ.

Уводъ

Всѣки съвременен народъ има свое историческо минало, свой исторически животъ, своя история, въ която сж записани дѣлата и преживяванията му като нѣщо цѣло, дава се общо картината на неговия животъ съ единствена цель да се предоставятъ на иднитѣ поколѣния материали за тѣхна поука и знания. Но миналитѣ преживѣвания на единъ народъ сж записани и по другъ начинъ — върху самитѣ поколѣния, по пжтя на подсъзнанието, на наследствеността, поради което следитѣ имъ сж още по-дълбоки и по-трайни отъ описанията на историята. Традициитѣ, обичаитѣ, навицитѣ, били тѣ физически или душевни, се тъй насаждатъ въ душата на народа, че промѣнятъ дори характера му. Робството, беднотията, размирицитѣ, несигурността, както и богатствата, плодородието, славата и пр. турятъ винаги дълбокъ печатъ върху душата на народа, поради което народитѣ добиватъ свои особености, които ги опредѣлятъ и индивидуализиратъ. Така, напримѣръ, едни народи сж упорити, търпеливи, съ голѣма душевна издръжливость, а други, безъ да сж съвсемъ лишени отъ тѣзи качества, ги иматъ въ недостатъчна степень. Едни народи сж горди, надменни и дръзки, а други сж скромни, смирени и трезви; едни сж смѣли и безогледни въ борбата, а други сж хитри, предпазливи и пр. Изобщо, сжществуватъ различни душевни качества, които разграничаватъ психологически народитѣ, но които сж отъ голѣмо значение за културния напредъкъ и за бойнитѣ имъ способности.

Въ случая ние се интересуваме за бойнитѣ качества на нашия народъ, заради което се налага да надникнемъ въ неговата душа, да оценимъ характера му. Ние сме убедени, че, за да може съвременниятъ военачалникъ да достигне висотата, на която „новото време“ иска отъ него да бжде, му е необходимо да познава освенъ специалностьта си, но още и широкитѣ условия, при които е поставенъ да действува. Тукъ ще изложимъ накратко едно отъ тѣзи условия, което смѣтаме за много важно, а именно — характера на нашия народъ, очертанъ споредъ множеството факти, отбелязани въ историята му. **Спираме се върху този въпросъ, защото мно-**

го грѣшки сѫ вършени отъ непознаването му и защото военнитѣ ни кадри, като сѫщевременно и обществени дейци, съ такова сериозно и отговорно предназначение въ държавата, трѣбва да познаватъ материала, съ който работятъ, та да могатъ по-рационално да опредѣлятъ главнитѣ насоки на дейностьта си, на творчеството си въ областьта на възпитанието и обучението. Тѣ трѣбва да познаватъ духовнитѣ и физическитѣ особености на народа, ако искатъ споредъ тѣхъ да нагодятъ системата си за работа, за да постигнатъ поставената имъ отъ Царь и народъ задача. Изхождайки отъ общитѣ условия и понятия, кадритѣ ще могатъ така да преценятъ по-вещо и по-мѫдро единичнитѣ случаи, причинитѣ на прѣчкитѣ, и сигурно по-скоро ще намиратъ пѫтя за въздействие.

Погледнали отвисоко и философски на задачата си, кадритѣ ще станатъ търпеливи, великодушни къмъ грѣшкитѣ на подчиненитѣ си, защото ще виждатъ истинската имъ причина, въ обноскитѣ имъ ще се почувствува бащинска добрина и въ тѣхъ ще се породи ново съзнание, което ще подкрепи волята имъ и пр.; условия, които сѫ отъ естество да издигнатъ значително авторитета на началника въ войската, да засилятъ духовнитѣ връзки между началникъ и подчиненъ. Много искаме да вѣрваме, че тогава въ абсолютностьта на началническото искание ще се усѣща не нѣкакъвъ капризъ, не произволна суровость, а логичность и сърдечность. Така само може при днешнитѣ условия да се мисли за системно и на здрава почва сложено възпитание и командуване въ казармата.

Но значението на този въпросъ не се ограничава само до онова, което се върши за подготовката на народа за война, той има стойность за всѣка обществена работа и за всѣки общественикъ. Когато се изследватъ причинитѣ за падането на познатитѣ отъ историята велики народи, вижда се, че основниятъ деятель за сполетѣлото ги нещастие е билъ постепенното понижаване на характера имъ. „Въ историята нѣма нито единъ случай отбелязанъ, казва ле Бонъ, споредъ който единъ народъ да е пропадналъ поради понижаване на интелигентностьта му“. За всички минали цивилизации процесътъ на разложението е единъ и сѫщъ, отъ което следва, че сѫщиятъ процесъ е нѣкаква съвсемъ естествена последица, която винаги може да се повтори, щомъ бѫдатъ налице елементитѣ на разложението. Това е много важно за насъ като младъ и незакрепналъ добре народъ, защото, познавайки слабоститѣ на народния характеръ, лесно бихме могли да ограничимъ тѣхното развитие и да вземемъ мѣрки дори за премахването имъ.

Характерътъ на единъ народъ

Какво е народность? — Какви сѫ тѣзи грамадни групи отъ хора, които отъ една страна иматъ нѣщо еднакво и сродно, а отъ друга страна сѫ тъй чужди една на друга? Каква е тази сила, която дѣли човѣшкия родъ на толкова различни части, които въ своята вѫтрешна страна иматъ нѣщо, по което си приличатъ, а всѫщность сѫ тъй чужди една на друга, че дори вѣчно живѣятъ при взаимна омраза? Въпроси, отъ отговора на които би ни се открилъ вѫтрешниятъ образъ на онова цѣло, всрѣдъ което живѣемъ и което крие въ себе си сили отъ разнородно естество, благодарение на които човѣчеството е живѣло тъй неспокойно и историята му е преситена съ несвършими войни. Първоначално различията между народитѣ се обяснявали съ това, че божеството е внесло само разнообразие въ творчеството си. По-после, когато на сѫщия въпросъ се търсѣлъ по-наученъ отговоръ, било предположено, че първородителитѣ не сѫ били едни за цѣлото човѣчество, а по свѣта е имало нѣколко двойки подобни на Адамъ и Ева. По-късно било усвоено друго разбиране, а именно — всички хора произхождатъ отъ една двойка и различието между отдѣлнитѣ хора и народи се дължи на влиянието на различнитѣ мѣстни и климатически условия. Но последващитѣ изучвания доказали, че и тази хипотеза е невѣрна, понеже европееца въ Австралия остава пакъ европеецъ съ всичкитѣ свои особености, макаръ отъ вѣкове да е подъ влиянието на тамошнитѣ климатически условия. Така че отговоръть на поставения въпросъ остава открить и за науката, обаче все пакъ нейнитѣ издирвания не сѫ останали напраздно. Тя установява, че мѣстнитѣ условия наистина оказватъ влияние върху манталитета на хората, вследствие на което настава различие между народитѣ и между хората отъ единъ и сѫщъ народъ.

Въпросътъ за формирането на народитѣ не може да се разреши, докато не се обясни най-първо формирането на добре очертанитѣ раси; но знае се, че народитѣ сѫ продуктъ на две сили, едната отъ които е действувала и действува отъ вѣкове, а другата, съставена отъ дребни и разнообразни влияния, действува, като измѣня народитѣ отъ поколѣние на поколѣние. Исторически погледнато, народитѣ сѫ съставени отъ индивиди съ различенъ етнически произходъ, но които, подъ въздействието на вѣковенъ съвмѣстенъ животъ, оеднаквяватъ се вѣрванията, обичаитѣ, създаватъ се общи духовни основи и нѣкаква прилика по духъ и по видъ, която, обаче, никога не достига до абсолютность. Изпъкналитѣ различия въ характера на хората и на групитѣ започватъ постепенно да се изглаждатъ; влиянието на наследственостьта, на културата и еволю

Споредъ съчиненията на Густавъ ле Бонъ

ционният процесъ работятъ настойчиво, докато създадатъ общъ етнически типъ съ своитѣ опредѣлени общи психологически черти, отбелязани въ различна степень между отдѣлнитѣ хора. Тѣзи черти се проявяватъ най-добре при колективнитѣ действия, каквато е войната.

Въпросътъ за духовната прилика между хората на единъ народъ е лесно обяснима. **Човѣкъ, като членъ на обществото, се старае да се нагоди и да установи своето психологическо взаимноотношение съ другитѣ хора.** При това той самъ влияе на другитѣ лица, та едновременно е творецъ и творимъ на общия психологически образъ. Тукъ, обаче, трѣбва да се забележи, че, въпрѣки сходството между личната и колективната психика, все пакъ тѣ се различаватъ и то поради особеното влияние на обема и масата. Колективната единица е тежка, неповратлива, а личностьта е всѣкога подъ моментното въздействие на чувствата, на настроението. Затова въ историята има последователно епохи, презъ които господствуватъ мислитѣ и чувствата на отдѣлни гениални хора, и други, по-продължителни периоди, когато сж въ сила и преобладаватъ чувствата и разбиранията на народната маса.

Физиологическата прилика е напълно обяснена. Една отъ най-важнитѣ причини за това явление е **наследственото предаване и законътъ** за приспособяването къмъ срѣдата. Ученитѣ твърдятъ, че еднаквата физиологическа структура поражда и приблизително еднакви духовни черти, понеже явленията отъ психически характеръ сж зависими отъ съответнитѣ органи, като мозъка, нервната система, мислителнитѣ центрове, и отъ формата на черепа, която опредѣля обема и теглото на мозъка. И тукъ собствено, въ областьта на черепа, антрополозитѣ откриватъ най-сжществения въ психиката на индивидитѣ и народитѣ. Всжщность, изучаването само на физическата структура не може да ни даде пълната картина на различието на характерното между народитѣ. Необходимо е още да се знае какъ функционира даденъ организъмъ, т. е. да се знае онова, което наричаме „**темпераментъ**“ или интензивность на функционирането. Обикновено чрезъ общото, съвмѣстно функциониране на органитѣ се натрупва запасъ отъ енергия, която въ даденъ моменъ се изразходва. Темпътъ, обаче, на тази жизнедеятелность зависи изключително отъ темперамента. И ако, по закона за наследственостьта, структурата на организма се предава, би следвало да заключимъ, че се предава и темпераментътъ, който сжщо така може да бжде народенъ темпераментъ, т. е. нѣщо пакъ общо, срѣдно за цѣлия народъ, както имаме срѣденъ физически типъ за даденъ народъ. Темпераментътъ е важно условие въ характера на личностьта. Той се предава отъ поколѣние на поколѣние и, по пжтя на наследственостьта и на подбора, става елементъ на народния характеръ.

За създаването на темперамента иматъ значение и други фактори, като климатътъ, расовитѣ особености, физическата срѣда и пр. Климатътъ влияе непосрѣдствено и настойчиво върху интензивностьта на функциитѣ на разнитѣ органи. Топлиятъ климатъ, хубавото небе пораждатъ добро настроение у човѣка, което съ течение на времето става свойствено на характера. Климатътъ въ Сибиръ, Арабия, Италия и Англия поражда различни темпераменти. Има климати, които причиняватъ меланхолия, мечтателность и разни чувствени склонности. „Извънмѣрната горещина, казва Фулие, ускорява твърде много движението на кръвьта и на другитѣ сокове въ тѣлото: тя увеличава отдѣлянето на твърдитѣ и течнитѣ вещества отъ организма и го прави по-малко способенъ за усиленъ трудъ. Но като разгорещява кръвьта и разтваря поритѣ, тя прави нервитѣ и кожата твърде чувствителни, поради което въображението и болезненостьта ставатъ по-силни. Студътъ, напротивъ, увеличава здравината и силата на тѣлото, понеже съдействува за по-изобилното хранене и по-равномѣрното разпредѣляне на веществата по цѣлия организъмъ. Отъ тукъ следва и способностьта за по-усиленъ трудъ. Студътъ свива фибритѣ на кожата и намалява изпаренията. Вибрацията на всички части на тѣлото става по-трудно и затова за възбуждане на чувствителностьта се изискватъ по-силни въздействия. Но единъ пжть чувствата предизвикани, тѣ сж всѣкога по-дълбоки, по-трайни, по-устойчиви. Тежестьта на въздуха, неговата влажность сжщо затруднява циркулирането на кръвьта и на соковетѣ, лишава организма отъ енергия, притжпява чувственостьта, съ една дума, предразполага къмъ бавность, инертность и създава флегматичния темпераментъ“.

Но най-сжществено отъ тѣзи условия е **подражанието**, приспособяването къмъ околната срѣда. Поради тази особеность на човѣка да подражава на онова, което му се харесва у другитѣ, се създава известно еднообразие въ всички външни прояви на човѣка, като напримѣръ начина на говора, въ стила, носията, обноскитѣ и пр. Създава се онова, което наричаме обикновено съ думата „мода“, та нѣкои човѣшки прояви ставатъ общи за по-голѣмъ кржгъ отъ хора. Но докато подражанието въ такъвъ случай обединява по видъ и по чувство известно число хора, сжщевременно то служи да ги разедини и да очертае по-добре различието имъ отъ другата часть хора. Така сж се култивирали първитѣ различия, които съ течение на времето и подъ влиянието на много други обстоятелства сж ставали все по-дълбоки, докато хората образуватъ една голѣма обособена група — народа. Социологътъ Бажо казва: „Хората се водятъ отъ образци, а не отъ аргументи“. А това значи, че отдѣлни личности (нѣкой държавенъ мжжъ) може да даде новъ тонъ, дори новъ

политически смисълъ на времето, но трѣбва да се ползува съ авторитетъ и да се направи да бѫде подражаемъ. Сѫщото е за всѣки възпитатель и за всѣки войскови началникъ.

За очертаването на отдѣлнитѣ общества и народи има значение и отвращаването или **омразата** къмъ друго общество или народъ. Този начинъ е широко практикуванъ всрѣдъ европейскитѣ народи и неговитѣ последици сѫ вече тъй дълбоки, че нѣма почти съседни народи въ Европа, които да не изпитватъ вѣковна омраза единъ къмъ другъ. Сѫщиятъ начинъ е усвоенъ отъ комуниститѣ, които насѣждатъ по простенъ и непростенъ пѫть омраза къмъ властьта и другото общество, за да се засилятъ и очертаятъ по добре като отдѣлно общество. Такава е била тактиката и на богомилитѣ, които съ проповѣдитѣ си разнасяли ненависть къмъ черквата, властьта и гърцитѣ.

За да си обяснимъ причинитѣ за разединението на човѣчеството и за прегрупирането му въ народности, трѣбва да припомнимъ последицитѣ отъ **движенията на голѣми човѣшки маси**. Тѣзи голѣми течения пораждатъ измѣнения посрѣдъ маситѣ отъ хора, щомъ се смѣсятъ,—измѣнения въ кръвьта, въ обичаитѣ, въ манталитета, въ идеитѣ и пр. Откакъ човѣчеството се помни, то е свидетель на много приливания и отливания отъ които последва смѣшение между живитѣ води съ спещитѣ, образуватъ се нови струи, които отъ своя страна сѫ изложени на нови примѣси и така непрекѫснато човѣшкото море се вълнува. „Развитието на човѣшкия духъ, казва Бажо, е единъ постояненъ процесъ, на който не е възможно да се тури нѣкаква граница. Той напредва на вълни, които нѣкога се връщатъ назадъ, за да настѫпятъ отново. Съ това новитѣ идеи се наслояватъ върху старитѣ, често пѫти се претопяватъ и даватъ нова смѣсь. Отъ това последва, че силнитѣ по духъ и по своя продължителенъ естественъ подборъ групи се запазватъ и продължаватъ да се развиватъ, а другитѣ — по слабитѣ загиватъ, като се претопяватъ . . . Борбата за разширение е била толкова по-мощща и последицитѣ ѝ толкова по-сигурни и трайни, колкото е била по-широка по размѣри и по-продължителна по време. Тѣзи борби сѫ обикновено причина за изчезването на победенитѣ, за основнитѣ преобразувания на народитѣ, отъ които настава духовно и интелектуално освежаване . . . “

Поради всички тѣзи условия и причини **днесъ не може да се посочи цивилизованъ народъ, който да е отъ естествено чиста раса**, споредъ научния смисълъ на думата. Днешнитѣ цивилизовани народи сѫ само исторически, т. е. образувани случайно вследствие на завоевания, на имиграции, сглобени по политически и икономически съображения; образувани, следователно, отъ една голѣма смѣсица на хора отъ различенъ произходъ. Такъвъ народъ е и българскиятъ и затова за насъ става още по-интересно да знаемъ, какъ тѣзи разнородни елементи се претопяватъ и образуватъ все пакъ нѣщо единно, единъ народъ. За да могатъ разнообразнитѣ елементи да се слѣятъ и да образуватъ нѣщо повече или по-малко хомогенно, необходими сѫ, споредъ ученитѣ, три условия. Първото е раситѣ, които сѫ подложени на свободно кръстосване, да не се отличаватъ твърде много една отъ друга по число; второто — да не се различаватъ много по характера си и третото — да бѫдатъ подложени дълго време на едни и сѫщи мѣстни или други общи влияния. Че тѣзи условия иматъ своето основание се вижда отъ това, че нѣкои народи, въпрѣки дългия имъ съвмѣстенъ исторически животъ, сѫ останали чисти, незасегнати отъ взаимно влияние, само защото сѫ почти равни по число и различни по характеръ. Напримѣръ, народноститѣ въ бившата Австро-Унгария, ирландцитѣ въ Англия. А що се отнася до чернокожитѣ и червенокожитѣ, тѣ не само не се сливатъ съ повисшитѣ класи, но въ съприкосновение съ тѣхъ постоянно чезнатъ.

Първото условие, т. е. да нѣма голѣмо различие въ числеността, е отъ голѣмо значение, защото, ако единиятъ отъ народитѣ е много малъкъ по число, при смѣшението изчезва, безъ да остави видими следи. Така сѫ изчезнали всички завоеватели, които сѫ навлѣзли всрѣдъ многобройно население—напримѣръ Аспаруховитѣ българи въ Мизия. Второто условие, т. е. да нѣма голѣмо различие въ характера, е сѫщо отъ голѣмо значение. Такива раси мѫчно се сближаватъ или, ако се смѣсятъ, тѣ даватъ поколѣния по-долни по качество; напримѣръ, бѣлата и черната раса даватъ плодъ, който е съвсемъ неспособенъ да създаде или дори да продължи цивилизацията на бѣлитѣ. Кръстосването може да бѫде срѣдство за прогресъ, но само между висши и близки раси, както напримѣръ англичани и германци въ Америка. Но когато и висшитѣ раси се различаватъ много по характера си, тѣ сѫ наклонни къмъ упадъкъ, защото, както твърдятъ нѣкои социолози, страни, населени съ такава смѣсица отъ хора, сѫ изложени на постоянни анархии — напримѣръ, Бразилия, Испания и др.

Съ кръстосването на два народа се промѣня както физическата имъ структура, така и тѣхниятъ характеръ. Затова **кръвното смѣшение** е единственото срѣдство, за да се промѣни душата на единъ народъ по основенъ начинъ. По този пѫть сѫ минали всички европейски народи, понеже всички сѫ формирани отъ останкитѣ на други народи и сѫ жертва на скрити и далечни влияния, които се движатъ отъ несъзнателното въ народната душа. По този пѫть е миналъ и нашиятъ народъ. И това е, което кара съ право нѣкои раси, които сѫ дошли до известна висота на цивилизоване, да отбѣгватъ грижливо да се смѣсватъ съ други раси. „Единъ народъ може да за-

губи много нѣщо, може да понесе множество катастрофи и накрай пакъ да се издигне, казва ле Бонъ, но народъ, който загуби душата си, той е загубилъ всичко, и неговото повдигане е невъзможно".

„Влиянието на срѣдата, на околнитѣ условия, били тѣ физически или нравствени, казахме, е сѫщо твърде голѣмо за създаването на новъ народъ съ нова душа. Това влияние е голѣмо, когато народътъ е въ периода на формирането си, и обратно, то е почти никакво, когато народътъ е старъ, съ установенъ характеръ добитъ отъ дълго наследство. Добъръ примѣръ въ това отношение сѫ китайскитѣ емигранти въ Америка, които, макаръ да живѣятъ при съвсемъ други условия, сѫ останали непромѣнени. Сѫщото е съ египтянитѣ, които, въпрѣки че сѫ завладявани отъ десетки други народи, сѫ останали чисти, безъ следи отъ чужда кръвь. Споредъ ле Бонъ, по-голѣмата часть отъ народитѣ въ Европа сѫ именно въ периода на формирането си; затова и историята ѝ е тъй бурна. Само англичанитѣ представятъ нѣщо по-завършено и иматъ по-установенъ характеръ. Останалитѣ народи нѣматъ още необходимото единство. Областитѣ на Франция, Италия, Германия и пр. се различаватъ по своя характеръ и иматъ свой отдѣленъ срѣденъ етнически типъ". **За такива народи е трудно да се намѣрятъ институти, които да задоволяватъ и да отговарятъ на разбиранията на всички, и затова само чрезъ една здрава и енергична централизация е възможно да имъ се даде известна общность въ мислитѣ и дѣлата", казва ле Бонъ.**

*

Особеноститѣ въ народната душа съставятъ вкупомъ народния характеръ, който, въпрѣки множеството промѣни въ живота на народа, се запазва въ главнитѣ си линии добре опредѣленъ и устойчивъ. Самъ по себе си народниятъ характеръ е продуктъ на продължителни чувствени напластявания. Затова народи, твърде дори прилични по външния си видъ, могатъ да бѫдатъ различни по тѣхния начинъ да чувствуватъ и да действуватъ, по тѣхната цивилизация и тѣхнитѣ вѣрвания. Ние сме убедени въ това, защото ни е ясно, че англичанинътъ не прилича на французина, италианецътъ се отличава отъ русина и че българинътъ не прилича на сърбина, на румънина и на гърка. Елементитѣ за класифициране на народитѣ сѫ различни. Тѣ могатъ да бѫдатъ езикови, религиозни, политически, исторически и пр., но въ основата на всички стои главно духовното различие. Психологията на единъ народъ показва, че задъ него се намиратъ известни морални преживявания, които опредѣлятъ и неговата еволюция, като например борби, робство, завоевания и пр. Тѣзи морални и интелектуални особености, които заедно образуватъ душата,

характера на народа, представятъ синтеза на неговото минало, наследство отъ неговитѣ прадѣди и подбудители на дѣлата му. Моралнитѣ особености изглежда да сѫ различни у хората на единъ и сѫщъ народъ, но наблюденията показватъ, че всѣкога по-голѣмата часть отъ хората притежаватъ общитѣ психологически черти и то тъй установени, както сѫ установени и анатомическитѣ имъ особености. Това именно обстоятелство позволява да се говори за установенъ срѣденъ типъ и да се дефинира единъ народъ.

Колкото единъ народъ е по-старъ, толкова неговиятъ срѣденъ типъ е по-установенъ и по-бързо се хвърля въ очи. Тази еднаквость въ манталитета на по-голѣмата часть отъ хората на единъ народъ има твърде просто физиологическо обяснение. Всѣки човѣкъ не е всѫщность творение само на своитѣ непосрѣдствени родители, но още и на народа си, т. е. на цѣлата редица отъ по-раншни родственици. Единъ бележитъ френски икономистъ изчислилъ, че като се приеме, какво въ продължение на единъ вѣкъ се изреждатъ три поколѣния, всѣки французинъ ще има въ венитѣ си кръвь еднаква съ най-малко 20,000,000 съвременници съ общо родоначалие отъ, хиляда години. Това иде да покаже, че всички жители на едно и сѫщо село или градъ, а и область, иматъ общи прадѣди и, разбира се, иматъ и нѣщо еднакво не само въ чувствата си, но и въ физиологията си. Съ други думи, **ние сме едновременно синове на родителитѣ си и на народа си и че действително отечеството е втора наша кръвна майка.**

Сливането, достигането до единство въ народния манталитетъ изисква твърде дълго време. За да се достигне, макаръ и въ слаба степень, общность въ чувствата на френския народъ били необходими повече отъ десеть вѣка. Това време е сравнително доста кѫсо съ живота на народа, но достигне ли се желаното сливане, тогава народната душа изпъква здраво върху общи чувства, общи интереси, общи вѣрвания, отъ което последва инстинктивно съгласие между всички членове на този народъ по всички голѣми въпроси и сериозни разногласия не се пораждатъ въ неговитѣ недра. Тази общность дава на хората отъ единъ народъ видима еднаквость, опредѣлена характерность, голѣма трайность и сигурна духовна издръжливость. На тази особеность се дължи величието на Римъ презъ античностьта и на Англия и Германия въ сегашно време. И ако тя изчезне, народитѣ се разпадатъ най-първо духовно и после физически, тъй както стана по-сетне съ Римъ и съ много други стари народи.

За да се опредѣлятъ по-точно различията между народитѣ, би трѣбвало да се знаятъ чертитѣ отъ характера имъ. Нѣщо, което ще опитаме да направимъ за нашия народъ. Тукъ, обаче, ще посочимъ главнитѣ психологически особености,

както ги опредѣля Густавъ ле Бонъ, който класифицира раситѣ по начинъ, имащъ значение за народитѣ, та дори и за отдѣлнитѣ хора. Ле Бонъ казва, че у примитивнитѣ раси, каквито сж австралийцитѣ, се забелязва известна неспособность къмъ разсждение, която е причина на тѣхното необикновено лековѣрие и на пълното отсжтствие на критически духъ. У нисшитѣ раси, отъ които сж негритѣ, се забелязва вече способность да съсрѣдоточаватъ вниманието си, вижда се склонность къмъ подражание, разсждъкъ, макаръ и несъвършенъ, слаба наклонность къмъ наблюдение, голѣма колебливость въ характера и твърде голѣма непредвидливость. Единственъ въ момента водачъ иматъ инстинкта. Тази именно неспособность да предвиждатъ далечнитѣ последици и склонностьта да се подчиняватъ на инстинкта, осжжда човѣка и народа да останатъ въ едно състояние на низка култура. У срѣднитѣ раси, къмъ които принадлежатъ китайцитѣ, монголитѣ и всички семитски народи, вече се забелязва силенъ стремежъ къмъ култура, дори сж създали своя по-висша и типична цивилизация, която е надмината само отъ европейскитѣ народи. Висшитѣ раси, въ класификацията на които влизатъ всички индоевропейски народи, сж единствено способни къмъ велики открития въ областьта на науката, изкуствата и индустрията. На тѣзи раси се дължи високата степень, до която цивилизацията е достигнала. Тѣзи раси се отличаватъ отъ другитѣ по характера и интелигентностьта си и особено по характера си.

Характерътъ на народитѣ, както вече нѣколко пѫти поменахме, е резултатъ отъ комбинирането въ твърде разнообразна пропорция на различни елементи, каквито психолозитѣ обикновено наричатъ чувства, воля и умъ. Между тѣхъ най-важна роля играятъ настойчивостьта, постоянството, енергичностьта, самообладанието, изобщо способноститѣ, които произтичатъ отъ волята. Къмъ основнитѣ елементи на характера е и нравственостьта, взета като общи правила, отъ които единъ народъ не бива да се отклонява. Тѣзи правила, разбира се, сж различни споредъ времената и странитѣ и затова моралътъ е самъ по себе си нѣщо относително. Обаче за единъ народъ той трѣбва да бжде нѣщо съвсемъ установено за дадено време. **Моралностьта е дъщеря на характера, а не на интелигентностьта; тя е здраво установена само когато е наследствена и несъзнателна.** Качествата на ума се повдигатъ само чрезъ образование; качествата, обаче, на характера оставатъ почти незасегнати отъ неговото въздействие. Откритията на ума се предаватъ лесно отъ единъ народъ на другъ, но качествата на характера — никога. Първитѣ сж завещание и наследство на човѣчеството, когато вторитѣ — били тѣ добри или лоши, сж наследство само на единъ народъ. И затова **характерътъ на единъ народъ, а не неговата образованость, обуславя еволюцията въ исто**

рията му, той регулира сждбата му и затова само по него трѣбва да се очертаватъ различията между народитѣ отъ една и сжща раса.

„Разпространената идея, че чрезъ образованието може да се осжществи цивилизованието на единъ народъ, е споредъ ле Бонъ най-печалната илюзия, каквато теоретицитѣ на чистия разумъ сж създали. Безъ съмнение, образованието позволява да се дадатъ на единъ човѣкъ отъ по-нисшъ произходъ понятията, които има европееца; единъ негъръ лесно може да стане адвокатъ и да получи нѣколко дипломи, но то ще бжде само лустро, защото образованието не може да премахне онова, което е добито по наследственъ пжть — формитѣ на мисъльта, логиката, творчеството, поведението и пр.“ Това различие между вроденото и придобитото чрезъ образованието ние наблюдаваме най-добре у насъ, между хората, учили въ чужбина и имащи божемъ западна култура. Единици сж между тѣхъ онѣзи, които запазватъ въ душата си онова, което сж видѣли въ чужбина. Безспорна истина е, че, за да се цивилизова истински единъ народъ, не е достатъчно само образование, а трѣбва да се работи, и то настойчиво да се работи, за да се промѣнятъ не само външнитѣ му форми, а и душата му.

По-висшитѣ раси се отличаватъ отъ по-нисшитѣ още и по друго—че у последнитѣ всички хора притежаватъ приблизително едни и сжщи схващания, почти всички си приличатъ и най добре даватъ образа на едно съвършено равенство. У по-висшитѣ раси напротивъ умственото неравенство е общо признатъ фактъ. Съ напредъка на цивилизацията, съ развиването на душевнитѣ способности не само раситѣ, но и хората, водими отъ съревнование и интереси, се стремятъ да се различаватъ единъ отъ другъ, вследствие на което, вмѣсто изравняване, настава окончателно умствено различие; мнозинството достига до върха на дарованията си, когато вече не може да има предположения и съмнения върху способноститѣ, както това е станало презъ 18-я вѣкъ. По-висшитѣ народи могатъ да се уподобятъ на пирамида, на която долната часть образуватъ широкитѣ народни маси, срѣдната часть е образувана отъ интелигентнитѣ, а върхътъ е заетъ отъ народния елитъ; група твърде малка, но която сама тя опредѣля мѣстото на страната по стълбицата на цивилизацията. **Достатъчно е да се поквари или да изчезне върхътъ на пирамидата, за да се премахне всичко, което съставя гордостьта на единъ народъ.**

Казахме, че съ развитието на цивилизацията различието между най-горнитѣ и най-долнитѣ пластове на населението се увеличава, обаче има много други условия, които се противопоставятъ, щото това умствено различие да се развива твърде бързо. На първо мѣсто стои условието, че измѣнението става въ областьта на интелигентностьта и малко или никакъ въ

характера; а отбелязахме, че не интелигентността, а характерът играе главната роля въ живота на човѣка и на народитѣ. На второ мѣсто стои условието, че по своята организация и численость маситѣ се стремятъ да вематъ надмощие, изобщо ржководство въ живота. Тѣхното не особено добро положение къмъ знаещитѣ, къмъ издигнатитѣ или, както се прояви въ единъ моментъ у насъ, къмъ гражданитѣ, къмъ адвокати, професори, офицери и др. е явно. Поради растещото развитие не е чудно, ако не се вематъ необходимитѣ мѣрки, да не би недоброто разположение да се промѣни въ ненависть на необразованитѣ къмъ образованитѣ, както сжществува ненависть у беднитѣ къмъ богатитѣ. Независимо отъ горнитѣ две условия, има и трето, което регулира интелектуалното развитие на народитѣ — това е законътъ за наследственостьта, който поддържа склонностьта къмъ умствената работа и развитие. Нѣкои стари и нови автори върху наследственостьта твърдятъ, че самата природа ограничава различието, понеже приемницитѣ на издигнатитѣ умствено личности и семейства сж обикновено слаби, което кара да се заключи, че върхътъ на обществената пирамида се подхранва постоянно отдолу и че не остава монополъ на все едни и сжщи родове.

Следъ като посочихме, че психологическитѣ прояви на народитѣ обладаватъ голѣма трайность, че историята е отпечатъкъ на тѣхнитѣ особености, че анатомическитѣ елементи у хората се измѣнятъ презъ много дълго време чрезъ бавни наследствени напластявания и, най после, че отъ тѣзи промѣни зависи еволюцията на цивилизацията, ще се спремъ накратко и върху значението на идеитѣ въ живота на народитѣ.

Факторитѣ, които сж способни да предизвикатъ известна психологическа промѣна у народитѣ, сж различни. Такива сж: разнитѣ видове нужди, съревнованието въ живота, въздействието на известни мѣстни или други общи условия, напредъкътъ въ науката, въ индустрията, възпитанието, вѣрванията и пр. „Изучаването на цивилизациитѣ, които сж се изредили една следъ друга презъ вѣковетѣ, показва, пише ле Бонъ, че народитѣ били водени отъ нѣколко само основни идеи и, ако историята би се свела само до тѣзи идеи, тя би била много кратка“. Сжщиятъ социологъ продължава: „Идеитѣ не биха имали реално въздействие върху душата на народитѣ, ако поради едно бавно проникване не биха достигнали отъ непостоянното въ мисъльта до стабилното и несъзнателното въ чувствата. Тогава тѣ ставатъ елементъ на характера и въздействуватъ върху постжпкитѣ на човѣка или на народа; тогава само тѣхната сила е неоспорима, защото разсждъкътъ спира да действува върху тѣхъ. **Онзи, който е убеденъ въ известна идея, той е недостжпенъ за други разсжждения;** и това е собствено, което прѣчи за бързото насаждане на новитѣ идеи и влияе за бавното еволюиране на цивилизацията. Въ

тази бавность има нѣщо полезно, понеже безъ нея цивилизацията не би имали никаква стабилность и не би могла да проникне до душата на цѣлия народъ. И наистина, най-цивилизовани народи сж онѣзи, чиито главни идеи сж могли да останатъ дълго време въ сила, гдето изобщо се забелязва постоянство и постепенность въ развитието. Не сж новоститѣ и богатството отъ идеи, които охарактеризиратъ една здрава цивилизация, а напротивъ—тѣхната крайна бедность, тѣхното бавно трансформиране и влиянието изобщо, което упражняватъ върху народната маса.

Цивилизацията на единъ народъ се охарактеризира отъ нѣколко само основни идеи, които намиратъ изражението си въ неговитѣ институти, вѣрвания, литература и изкуства. Тѣзи идеи, както бавно се формиратъ, така бавно и изчезватъ, и макаръ да сж счетени отъ образованитѣ хора за заблуждения, за по-простата маса тѣ оставатъ още за дълго време неизмѣнни истини и дори продължаватъ да проникнатъ всрѣдъ нея. Затова именно, ако е мжчно да се посади у народа една нова идея, дважъ по-мжчно е да се изкорени една стара идея. Човѣчеството е усѣщало всѣкога борбата между „старото“ и „новото“ и всѣкога се е считало по-привързано къмъ старата идея, къмъ „старото добро време“. И тукъ, както въ механиката, характерътъ на единъ народъ не е лишенъ отъ инерция, отъ съпротива на новото движение, докато новитѣ сили не надделѣятъ и не дадатъ друга насока на разбиранията и на чувствата на обществото. Напр., идеята за равенство между индивидитѣ и после между раситѣ, която проличава въ цѣлия животъ на човѣчеството и е основна въ учението на Христа, въ името на която сж извършени толкова революции, и днесъ още зѣе като живеница въ организма на много народи, макаръ че науката посочи неоснователностьта и неосжществимостьта ѝ. Науката доказа, че различието въ манталитета на хората и на народитѣ е създадено презъ дългото минало и че изобщо мжчно се изравнява. Модерната психология, подкрепена отъ настойчиви опити и отъ почти положителнитѣ закони на наследственостьта, доказва, че различието между хората не се дължи само на сжществуващия обществен строй, но главно на действителното разнообразие на тѣхната душа. И въпрѣки това тази идея настоятелно сжществува.

„Едвамъ преди вѣкъ и половина велики умове като Волтеръ, Русо, Монтескьо и др., които не познаваха тази истина, пише ле Бонъ, подсказаха на народнитѣ маси пжтя за революциитѣ, като имъ формулираха ясно идеята за равенство“. Безспорно, тѣ сж били прави, защото тогава е имало явни и неоснователни различия въ положението на хората и тѣхнитѣ заслуги сж голѣми, защото сж станали причина да се премахнатъ или да се смекчатъ законитѣ и обичаитѣ, които ви-

соко поддържаха общественото различие. Обаче новитѣ закони, наречени демократични, не премахнаха различието, защото то е скрито въ човѣшкото естество и остава като първенствуващо условие въ живота на хората и на народитѣ, та и днесъ демократичностьта звучи като нѣщо привидно и изкуствено. Вѣрата въ идеята за равенство е била тъй голѣма, че се мислило, какво различието между хората се дължи на тѣхното нееднакво образование и възпитание, понеже всички хора се били раждали еднакво интелигентни и добри. Въпрѣки явната вече заблуда, не може да се каже, че тази идея днесъ е въ упадъкъ. Въ името на тази идея сѫществува социализмътъ и комунизмътъ, както и желанието на модерната жена да се изравни по всичко съ мѫжа.

Истина е, че идеята за равенство между хората и народитѣ крие въ себе си нѣщо възвишено, тя е достойна да бѫде мечта на човѣчеството, но нейниятъ успѣхъ е проблематиченъ, твърде бавно си пробива пѫть, а и сѫществуването ѝ е несигурно, защото би могла да се осѫществи само следъ чувствителна промѣна въ човѣшката душа. Нѣщо почти невъзможно, защото биологията и примѣритѣ, които виждаме всѣки день предъ очитѣ си, показватъ обратното: че **съ култивирането на способноститѣ у човѣка различието между хората става още по голѣмо, защото различнитѣ имъ способности не се развиватъ еднакво.** И затова тази хубава идея, следъ като внесе своя корективъ въ живота на обществото, ще остане вѣчна утопия, срѣдство за борба въ ржцетѣ на онеправданитѣ отъ природата хора и народи, ако на това положение не се помогне съ засиленъ разумъ и издигнато съзнание. Съзнавайки това положение, хората на обективната наука, между които историкътъ М. Гизо, намиратъ, че „цивилизацията трѣбва да се стреми да усъвършенствува индивидитѣ, да подобрява състоянието на обществото", а не да ги изравнява.

Общественото значение на една идея нѣма друга мѣрка освенъ влиянието, което тя упражнява върху душитѣ на хората, казва ле Бонъ. Степеньта на нейната правдивость или заблуждение може да интересува и да има смисълъ за образованитѣ хора, но за широкитѣ маси е безразлично дали е права или лъжлива. За тѣхъ всѣка идея има значение, щомъ като е достигнала до чувството имъ. Тази именно особеность у човѣка поражда, раздвижва и напластява духовната страна на единъ народъ, проява на която сѫ неговата история, неговиятъ моралъ, литература и пр. Животътъ на единъ народъ въ известенъ моментъ, както и неговитѣ мисли и вѣрвания, не сѫ нищо друго освенъ видимитѣ нищки на неговата невидима душа; и затова **народъ, който иска да промѣни душата си, трѣбва да нагоди и да стабилизира институтитѣ си.** Тази истина се вижда въ историята на всѣки народъ, понеже всѣка история е преизпълнена съ колебания, съ чести сътресения, обясними само съ нехармоничностьта между народната

душа и народнитѣ институти, между двете голѣми фигури въ обществото — властьта и народа.

Начинътъ*), по който идеитѣ проникватъ до народната душа, е еднакъвъ за всѣка идея, дори и за научнитѣ. Най-първо **идеята трѣбва да бѫде възприета отъ едно малко число апостоли, каквито сѫ напр. кадритѣ за войската, хора съ авторитетъ и пропити съ голѣма вѣра въ истинностьта и ползата отъ новата идея;** тогава тѣ действуватъ върху околнитѣ не само съ убеждението си, а и съ внушение, и идеята се разпространява почти несъзнателно. Отъ това следва, че успѣхътъ въ воденето на хора трѣбва да се търси не само въ доказателствата, а и въ внушението. „Идеитѣ се налагатъ съ сигурность, казва ле Бонъ, посрѣдствомъ престижа". Щомъ носительтъ на идеята успѣе да убеди, да привлѣче известенъ кржгъ хора, самата идея става вече предметъ на разискване и така постепенно по сѫщия пѫть и съ по-голѣмъ интересъ прониква все по-дълбоко между хората, безъ дори да има нужда отъ първоначалнитѣ мотиви; после се поражда мълвата, украсявана все повече съ разни прибавки, докато всичко това стане общо вѣрване, чувство и почне да действува на въображението; достигне ли до тази точка, тогава идеята се разпространява бързо, настанявайки се постепенно въ народната душа

Едно убеждение може да се премахне само, когато му се противопостави друго убеждение, равно по сила на него. Вѣрата нѣма другъ сериозенъ противникъ, освенъ пакъ вѣрата въ друга идея; и ако двете идеи сѫ еднакво силни, тогава борбата е оживена и успѣхътъ зависи отъ други обстоятелства, като дисциплина, организация и др. Но като говоримъ за силата на идеитѣ, трѣбва да отбележимъ и значението на великитѣ личности въ историята на народитѣ като родоначалници на самитѣ идеи. Всѣки народъ брои много малко бележити хора, които поддържатъ напредъка му и творятъ нови идеи въ разнитѣ области. Историята потвърждава, че на тѣзи нѣколко души се дължи достигнатата висота на цивилизация, които не се раждатъ случайно, а сѫ плодъ на народното минало, синтезъ на народнитѣ възможности въ дадено време. Събитията сѫ свързани помежду си. Едно обществено състояние изхожда отъ друго предшествуващо и остава съединено посрѣдствомъ известна прилика въ особеноститѣ си съ бѫдещето. Ролята на единъ гениаленъ човѣкъ е само да намѣри сѫществуващитѣ елементи, разпръснати тукъ и тамъ, да ги събере въ едно цѣло посрѣдствомъ една голѣма концепция или нѣкое щастливо откритие и да ги оживотвори. Нѣма наука безъ своя история, нито събитие въ науката, което да се е появило изведнажъ.

---

*) Споредъ съчиненита на Густавъ ле Бонъ.

Разбира се, не всички идеи сѫ правилни и вѣрни, но това малко значи за тѣхната роля въ живота на народитѣ; достатъчно е да сѫ засегнали народната душа. **Илюзиитѣ сѫ играли най-важна роля въ историята, а и днесъ ние си служимъ съ тѣхъ; много самохвалства въ публичнитѣ речи сѫ илюзии.** И всѫщность човѣчеството е изразходвало толкова усилия и е пролѣло потоци кръвь не толкова да се домогне до истината, казва ле Бонъ, колкото до заблуждението. Между най-силнитѣ идеи въ живота на просвѣтенитѣ народи сѫ били религиознитѣ; отъ промѣнитѣ въ религиознитѣ вѣрвания сѫ произлѣзли косвено по-голѣмата часть отъ историческитѣ събития. Историята на човѣчеството е вървѣла винаги успоредно съ историята на неговитѣ вѣрвания, на неговитѣ богове. Днесъ, обаче, човѣчеството е на пѫть да признае, че всичко това сѫ били илюзии и невежествена слѣпота. Човѣчеството пакъ живѣе съ надежди, то търси начинъ да подобри сѫдбата си и да осигури бѫдещето си, но докато по-рано то очакваше да получи тѣзи блага отвѫдъ смъртьта и бѣше религиозно, днесъ то ги търси и настоятелно ги иска тукъ на земята. И затова идеята за социализма се разпространи сѫщо тъй бързо, както бързо се разпространи и християнството и още по-бързо ислямизмътъ.

Всѣки народъ има свои навици, традиции, идеи и пр., къмъ които се е пристрастилъ и които управникътъ или войсковиятъ началникъ не може да премахне съ единъ замахъ, безъ да наруши спокойствието въ всѣкидневната народна душа. Затова именно социолозитѣ препорѫчватъ постепенность, когато се работи върху духовната страна на народа. Последниятъ трѣбва да се освѣтли, да се убеди, да повѣрва въ вредата на неговитѣ привички; само по този пѫть може да се върви, ако се иска наистина народната душа да се лѣкува и усъвършенствува. Просвѣтата и здравото държавно рѫководство сѫ единственитѣ срѣдства, за да може едно общество да се развива въ дадена посока. А затова е необходимо време, дори твърде дълго време. „Общественитѣ организми сѫ изобщо много сложни и затова не е по силитѣ на човѣка да ги преобръща бързо и отъ основи, казва ле Бонъ. Манията за голѣми реформи, която иматъ нѣкои управници, е най-пагубното за единъ народъ, колкото прекрасни да изглеждатъ на теория". Такива основни реформи биха били възприети и полезни за народа, когато схождатъ съ нѣкоя черта отъ народния характеръ, или когато народътъ възприема тази реформа по съвета на разума и съзнанието си.

Отъ историята можемъ да научимъ, че **по-главнитѣ събития въ живота на народитѣ и на човѣчеството се дължатъ не толкова на тѣхнитѣ видими причини, колкото на промѣни, станали въ идеитѣ на хората,** отъ които сѫ се породили съответни чувства и действия. Отъ историята

сѫщо се вижда, че всрѣдъ обществата отъ всѣко време действуватъ две главни сили — стремлението къмъ власть и къмъ свобода; сили, които безспирно си оспорватъ мѣстото за първенство, безъ, обаче, едната да унищожи другата или победената да е оставала въ положение да се отбранява безъ надежда да вземе първото мѣсто въ обществото. Тази истина става лесно обяснима като се знае, че онова, което управлява хората, сѫ преди всичко възприетитѣ идеи, обичаитѣ, традициитѣ, навицитѣ—нѣща, които иматъ леговището си дълбоко у човѣка и които общо образуватъ една несъзната сила, нѣкога колеблива, но винаги насочена къмъ народното кормило като нѣщо по-висше и върховно. Ембриологията вече посочи голѣмото влияние на миналото въ еволюцията на отдѣлнитѣ хора. Народътъ е сѫщо така организъмъ, създаденъ отъ миналото, който, както всички организми, не може да се промѣни, освенъ чрезъ бавни наследствени напластявания. Мнозина държавни мѫже не знаятъ тази научна данна и вѣрватъ, че едно общество може лесно да скѫса връзкитѣ си съ миналото и да се преобразува по всички посоки; и отъ тукъ следва желанието имъ, като използуватъ силата на властьта си, да искатъ да реформиратъ обществото въ кѫсия периодъ, докато сѫ на власть. Такива управници сѫ бивали винаги опровергавани отъ факта, че реформитѣ имъ или не сѫ били трайни или съвсемъ не сѫ докоснали добрата воля на подвластнитѣ имъ

Характерътъ на българския народъ

Следъ горнитѣ общи мисли върху характера на единъ народъ, изложени съ огледъ да се улесни читателътъ въ оценката на даннитѣ, които има и които наблюдава, ще посочимъ мненията относно характера на нашия народъ. Самъ по себе си, този въпросъ е труденъ, защото не тъй лесно човѣкъ може да разграничи за презъ едно далечно минало трайното, постоянното въ проявитѣ на народа отъ временното и случайното. Не тъй опредѣлено може да се каже кое отъ живота на народа е дѣло на личности, на тѣхно влияние и кое е на народа, на неговото спонтанно чувство и дейность; не тъй лесно може да се оцени влиянието на общитѣ условия и на външнитѣ обстоятелства и тѣхното проникване до душата на народа и пр. Но ако е трудно да се направи такава оценка за минало време, когато все пакъ фактитѣ иматъ по-ясно очертание или сѫ оценени отъ една по-обективна критика, преценката на близкитѣ по време народни прояви е още по-трудна поради това, че не е тъй лесно фактитѣ да се изследватъ напълно безпристрастно, понеже критицитѣ — учени, писатели, историци и др. сами сѫ подъ влиянието на съвременнитѣ идеи, иматъ дори лични разположения и схващания, които правятъ мѣрилото имъ случайно, а може би

и тенденциозно. Именно затова всѣка преценка върху характера на даденъ народъ носи следитѣ на субективность, а заключителнитѣ мисли иматъ почти винаги относителна стойность.

Съ това убеждение и признание ние ще се опитаме да дадемъ обективна характеристика на нашия народъ съ огледъ повече на онѣзи му душевни качества, които иматъ близка и далечна връзка съ неговитѣ бойни прояви. Оставайки другитѣ страни на българския характеръ на по-задно мѣсто, ние ще се спремъ върху борческата му страна, понеже тя ни интересува най-много въ случая и нея сме имали възможность да наблюдаваме презъ преживѣнитѣ четири голѣми освободителни войни и да я проследимъ въ историята на нашия народъ. Спираме се върху тази страна отъ народния характеръ, защото тя трѣбва главно да се познава отъ военнитѣ ни кадри, за да могатъ да сравнятъ онова, което сме, съ онова което трѣбва да бѫдемъ, и следъ това, ако искатъ дейностьта имъ по бойната подготовка на хората да бѫде целесъобразна, да знаятъ кѫде е нуждно да насочатъ по-специално усилията си. А затова най-първо е необходимо кадритѣ да иматъ достатъчно знания, за да схванатъ и оценятъ дадената характеристика споредъ нейната реална стойность за мирно и военно време, и после да иматъ ясна представа за онази сложность отъ преживявания въ време на война, за да знаятъ, какви качества сѫ необходими на бойцитѣ, за такива именно да култивиратъ въ тѣхъ. Безъ тѣзи знания не може да има целесъобразность и, разбира се, бойната подготовка на българския народъ, добита чрезъ неговитѣ войници, не би била сигурна и пълна.

Победата е последица отъ множество благоприятни условия, но най-сѫществено и най-осѫществимото е предварителната сериозна бойна подготовка; подготовка, която обхваща цѣлата проблема до подробноститѣ ѝ и която цели да докара всичко до съвършенството му. Военното обучение има за обектъ тѣлото на войника и използуването на оръжията, а военното възпитание има за обектъ душата на боеца. Едното и другото трѣбва да се довеждатъ до степень на съвършенство, защото заедно съставятъ бойната подготовка и отъ тѣхната взаимность и равностойность зависи бойната годность на отдѣлния войникъ и началникъ, както и честьта и позора на народа презъ борбата. За съжаление, не винаги тази подготовка се води именно така. Често пѫти, поради извинения отъ всѣкакъвъ родъ, тя остава осакатена, особено що се отнася до военното възпитание. Посочвайки въ това си изложение повече недѫзитѣ въ народния характеръ, ние искаме да подпомогнемъ войсковитѣ кадри, да имъ откриемъ празднотата въ възпитателната система на казармата, а сѫщо и да ги подсетимъ за неволнитѣ пропуски, които сами сѫ вършили при възпитанието на хората си. Насочвайки усилията си именно

къмъ допустнатитѣ празднoти и пропуски, ние вѣрваме, че дейностьта на нашитѣ кадри въ областьта на военното възпитание ще стане по-целесъобразна и повече резултатна.

Минаха много години всрѣдъ сухи пожелания относно народното възпитание. Съ въодушевение и признателность се говори за Възраждането и за множеството възрожденци, обаче **възраждането на нашия народъ не е било никога организирано и водено съ поставена цель и установенъ планъ.** Тъй както преди единъ вѣкъ е билъ схващанъ въпроса, т. е. да се пробуди народътъ само чрезъ просвѣта, така се схваща и днесъ, макаръ че вече сѫ на лице сторенитѣ грѣшки отъ това едностранчиво разрешение на въпроса. Онова ценно, което нашиятъ народъ имаше въ своя патриархаленъ животъ, е отчасти разбито отъ просвѣтата, поради което, вмѣсто възраждането да бѫде общо душевно усъвършенствуване, то се изрази въ умствено издигане и нравствено понижение. Този обратенъ процесъ не води къмъ добъръ край и затова голѣма услуга къмъ народното бѫдеще би било, ако поне войсковитѣ кадри се заематъ да насочатъ правилно недовършеното още възраждане на нашия народъ.

Образуването на българския народъ

Физическитѣ и душевнитѣ качества на единъ народъ сѫ въ тѣсна зависимость не само отъ географскитѣ и климатическитѣ условия, при които е живѣлъ и живѣе, но и отъ неговитѣ кръвни особености, т. е. отъ онова, което е наследилъ презъ далечното си минало. Въ „кръвьта", както обикновено се казва, се криятъ разнообразнитѣ дарования на човѣка и на народа, понеже по пѫтя на кръстосването и наследствеността тя претърпява многократни промѣни и въ резултатъ дава хора и поколѣния съ различни наклонности. Разбира се, не бива въ случая да се приема като такъвъ важенъ факторъ само физиологичната кръвь, напротивъ, отъ значение е всичко отъ човѣшкия организъмъ, което се наследява, което се предава отъ едно поколѣние на друго чрезъ необяснимитѣ още прилики и комбинации. Кръвьта, следователно, е нѣщо промѣнчиво, нѣщо, което, въ зависимость отъ случая, се подобрява или се влошава и дава наследници съ по-добри или съ по-лоши физически и душевни качества отъ тѣзи на родителитѣ.

Така е и съ кръвьта на народитѣ. Щомъ приемемъ, че всѣки народъ има свои физически и душевни способности, които сѫ единъ видъ срѣдно аритметично отъ сѫщитѣ особености на отдѣлнитѣ хора, трѣбва да приемемъ сѫщо така, че при всѣко по-обилно вливане на чужда кръвь въ жилитѣ на народа става промѣна и въ способноститѣ на следващитѣ поколѣния. И наистина, науката е установила, че народи, които

сж запазени отъ подобни смущения, добиватъ постепенно видима душевна и физическа стабилность и голѣма взаимна душевна и физическа прилика. Извършва се процесъ на едно широко физиологично и психическо оеднаквяване, който процесъ е най-сжществено обстоятелство за образуването на етнически опредѣленъ народъ. Такъвъ е случаятъ съ японцитѣ, китайцитѣ и много други народи въ Азия и Африка. Но народи, които сж подложени на чести външни кръвни влияния, каквито причиняватъ честитѣ войни и нахлувания, у тѣхъ кръвното единство е нарушено, а съ това и хармонията въ характера имъ е нестабилна. У такива народи се постига единство въ говора, въ религията, въ обичаитѣ и пр., но душевно и физически тѣ представятъ голѣмо разнообразие. Такива сж народитѣ въ Европа и Америка.

Ето защо, за да си обяснимъ историята на единъ народъ и неговитѣ достоинства, трѣбва да се надникне върху кръвния му произходъ, върху качествата на кръвьта му, какъ е образувана тя, което, разбира се, не е лесно, понеже миналото на всѣки народъ въ това отношение е изобщо много сложно и тъмно. Историята на нашия народъ въ това отношение е сжщо така неясна, но все пакъ тя отбелязва като положителенъ фактъ, че **българскиятъ народъ е образуванъ отъ сливането на населения, произхождащи главно отъ две различни раси — славянска и хунобългарска.** Обаче сжщо така е исторически положително, че това смѣшение не е единствено и последно. Знае се, че нашата земя е приютила и други чужди населения, като траки, печенези, кумани, татари и пр., които сж се претопили въ голѣмата славянска маса и сж оставили завинаги кръвьта си. По тази причина изследването на българската кръвь до подробности е трудно, дори невъзможно. И затова специалиститѣ учени по въпроса се задоволяватъ да отбележатъ само общитѣ характерни черти, вземайки за основа първото по-обилно кръвосмѣшение.

Кръвьта на славянитѣ е имала подавящо влияние, понеже броятъ на славянитѣ е билъ нѣколкократно по-голѣмъ отъ броя на прабългаритѣ. Фактъ, който се потвърждава отъ обстоятелството, че новоформираната държава скоро взела славянски колоритъ и прабългаритѣ били следъ два вѣка напълно погълнати отъ славянскитѣ води. Но и числото на прабългаритѣ не е било малко, за да мине тѣхното сливане безъ следа. Колко сж били на брой, историята не може да каже съ положителность. Едни автори твърдятъ, че броятъ на хунобългаритѣ не е билъ по голѣмъ отъ 30—35,000 души, а други допущатъ, че е достигалъ до 700—800,000 души. Ние мислимъ, че числото е било сигурно много по-голѣмо отъ първата цифра, понеже инакъ не биха могли да останатъ тъй дълго време владѣтелски елементъ въ държавата съ преобладаващо политическо влияние. Не само това, историята отбелязва, че

държавата на Исперихъ се е простирала до долното течение на р. Днестъръ, което показва, че въ това пространство е имало по-многобройно население отъ 30 хиляди, което, вѣроятно, подъ заплахата на хазаритѣ, е минало Дунава по-късно, безъ това ново вжтрешно преселение въ българската държава да бжде отбелязано отъ византийскитѣ хронисти.

Въ този голѣмъ процесъ на кръвно смѣшение не може да не се държи смѣтка и за населенията, които славянитѣ сж заварили на Полуострова и които сж погълнали презъ течение на нѣколко вѣка. Между тѣзи население най многобройни били тракитѣ, разположени повечето въ източната половина на Полуострова, предимно въ областьта, която отъ древно време се е наричала Тракия. Историята знае много малко за този народъ, тъй пълно е било асимилирането му отъ славянитѣ. Подобно на старитѣ гърци, тракитѣ живѣли разпокжсано на множество племена, които водили постоянни войни помежду си. Занимавали се съ скотовъдство, ловъ и грабежъ. Херодотъ казва за тѣхъ, че били „крайни индивидуалисти и ненавиждали реда и дисциплината, но извънредно храбри и решителни въ боя. Тѣ щѣха да бждатъ непобедими, ако имаха общъ началникъ и признаваха властьта на единъ царь". Тракитѣ обичали музиката и изкуствата, поради което въ домоветѣ имъ били застжпени и нѣкои занятия. Особено била прочута тѣхната конница, на която Александъръ Македонски много дължалъ военната си слава. Изъ срѣдата на тракитѣ сж излѣзли и нѣколко римски императори и пълководци, като: Констанцъ, Константинъ, Лициний, Максиминъ, Велизарий, Аеци и пр. Изобщо тракитѣ сж били воинственъ народъ, но безъ народностно съзнание, храбри, смѣли, но индивидуалисти и, следователно, непригодни за голѣми общежития и широка колективна дейность (Т. Марковъ — Мнение върху характера на българитѣ).

Относно живота на славянитѣ въ тѣхната прародина историята сжщо нѣма пълни сведения, но онова, което е отбелязано, е достатъчно да ни даде идея за особеноститѣ на нашитѣ далечни прадѣди. Славянитѣ били високи хора, съ здраво тѣлосложение и почти руса коса. По характера си, казва Маврикий, тѣ не били злобни, коварни, а по-скоро добри и откровени, били много гостоприемни. Семейното родство било основата на обществения и държавния животъ. Най-старият въ рода управлявалъ „задругата", като разпредѣлялъ работата между мжжетѣ и извършвалъ необходимитѣ покупки и продажби. При всички случаи билъ представитель на рода, а въ езическо време извършвалъ богусложението. Между членоветѣ на общежитието имало пълно равноправие. Земята принадлежела на общежитието и отъ нея всички се ползували по равно. При такава вжтрешна уредба не е могло,

разбира се, да има безработица, гладни и бедни. Само лицата, които били наказвани чрезъ изгонване отъ семейството, оставали бедни и отивали да слугуватъ по чужди домове. Оттукъ е и смѣшението у славянитѣ на понятията беденъ и пороченъ. Положението на жената въ семейството било изобщо почетно. Най-старата жена управлявала всички останали жени и разпредѣляла общата работа между тѣхъ. Сведенията отъ византийцитѣ гласятъ, че още презъ VI вѣкъ славянитѣ живѣли въ домове, които отстояли твърде далеко единъ отъ другъ, които построявали много често посрѣдъ горитѣ и блатата, като имали по нѣколко изхода за въ случай на неочаквана опасность. Най-скжпото си имущество държели обикновено заровено въ земята.

Споредъ Прокопий „славянитѣ не се управлявали отъ единъ човѣкъ, а у тѣхъ било въ сила господството на народа И както въ мирно време, така и въ време на опасность всички дѣла и обстоятелства се подлагали на общо обсжждане". А Маврикий допълва, като казва, че „славянитѣ не обичали господството на единъ човѣкъ, който и да билъ той. Владѣтель тѣ не търпятъ и живѣятъ помежду си въ несъгласие. Само въ време на опасность разнитѣ племена се съединяватъ за обща защита или нападение, но щомъ опасността мине, всѣки се грижи само за онова, което лично го интересува . . . Повече отъ всичко тѣ обичатъ независимостьта и за нищо не позволяватъ да бждатъ зависими и обърнати въ поданство. Въ родината си тѣ проявяватъ голѣма храбрость и търпение, понасятъ твърде лесно студъ и горещина, както и липсата на дрехи и храна". Като описва въоржжението на славянитѣ, Маврикий споменава и за тѣхната бойна тактика и казва, че тѣ не умѣели да се сражаватъ въ открито поле, но затова пъкъ презъ малкитѣ схватки използували отлично предимствата на мѣстностьта — въ тѣснинитѣ и непроходимитѣ мѣста, въ горитѣ и блатата и пр. Неочакванитѣ нападения и засадитѣ съставяли тѣхната любима тактика. Тѣ били особено ловки и изобретателни на разни видове военни хитрости; затова Маврики съветва своитѣ да се сражаватъ съ славянитѣ само зимно време, когато дърветата сж безъ листа и горитѣ не сж тъй тъмни, когато лесно се познаватъ следитѣ по снѣга и лесно се минава по замръзналитѣ рѣки. Плененитѣ въ бой чужденци не били задържани въ вѣчно робство, както постжпвали други народи. Следъ известно време тѣ имъ предлагали да се откупятъ и да си отидатъ, или пъкъ ги оставяли да живѣятъ между тѣхъ, като имъ давали пълна свобода.

Споредъ старитѣ хронисти балканскитѣ славяни започнали да преминаватъ Дунава още презъ III вѣкъ сл. Хр. и къмъ VI вѣкъ вече били тъй многобройни, че заели пространството между Карпатитѣ и Спарта, като заварениtѣ населения отъ тракийци, илирийци, келти, гърци и др. изтласкали къмъ западнитѣ и южнитѣ части на Полуострова или асимилирали. Презъ време на набѣзитѣ си отвждъ Дунава тѣ сж имали често пжти сътрудници и други съседни племена. Споредъ Иречекъ при нападението на Византия въ 517 г. славянитѣ били подпомагани отъ прабългаритѣ, които имали име на „непобедими". Къмъ края на VI вѣкъ положението било такова, че хронистътъ Иванъ Ефески писалъ: „. . . проклетиятъ славянски народъ се явилъ и заелъ цѣла Елада, околноститѣ на Солунъ и цѣла Тракия. Тѣ завладѣли много градове и крепости съ огънь и мечъ, опустошили и ограбили страната и владѣели тамъ съвсемъ свободно като въ своята родина. Тѣхнитѣ грабежи се разпространили до самитѣ външни стени на столицата и всички императорски стада били взети плячка. Живѣели безгрижно въ римскитѣ провинции . . . забогатѣли, имали злато и сребро, стада отъ коне и множество оржжия; тѣ се научили да водятъ война по-добре отъ римлянитѣ" (К. Иречекъ — История на България, стр. 111).

Когато на византийския престолъ се качилъ императоръ Маврики (582—602), за да спре нахлуването на славянитѣ, той водилъ непрекжснато война съ тѣхъ. Но въпрѣки това тѣ навлизали безспирно и се спускали на югъ къмъ Елада, гдето се закрепили и въ продължение на 218 години водили почти независимъ отъ Византия животъ. Тукъ, както казва сирийската хроника на Презвитеръ Тома, славянитѣ усвоили въ скоро време мореплаването и въ 623 г. се явили на о. Критъ и на други острови. Не само това, но въ съюзъ съ аваритѣ тѣ нападнали Цариградъ, като аваритѣ действували откъмъ сушата, а славянитѣ на малки лодки нападали откъмъ морето. Между падналитѣ въ боя за Цариградъ имало много славянски жени. Въ 641 г. славянитѣ достигнали италианския брѣгъ и ограбили Апулия, а къмъ 668 г. вече пиратствували съ малкитѣ си лодки край брѣговетѣ на Мала Азия. Къмъ сжщото време, вече добре устроени въ новитѣ си области, тѣ водили упорита борба съ Византия за завладяването на Солунъ, който градъ особено силно ги привличалъ. Тѣ повторили опититѣ си да турятъ ржка на Солунъ въ 676 и 685 год. **Тѣзи факти показватъ, че славянитѣ не сж били съвсемъ тиха и миролюбива раса, както ги считатъ нѣкои историци. Напротивъ, тѣхнитѣ нахлувания въ продължение на четири вѣка отъ Дакия презъ Дунава до Елада, множеството борби за Солунъ, както и нападенията имъ на близкитѣ презморски брѣгове показватъ, че тѣ сж били смѣли и предприемчиви.**

Споредъ Прокопи славянитѣ не признавали господството на отдѣлни родове или семейства и само въ военно време подлагали общитѣ въпроси на общо обсжждане. А Маврики

добавя, че обикновено тѣ не търпѣли властьта на никоя личность и затова живѣели помежду си въ несъгласие; само въ време на опасность племената се съединявали, за да се защищаватъ или да нападатъ общо; но щомъ опасността мине, всѣки се интересувалъ само за своето. Князетѣ имъ враждували помежду си . . . Поводъ, за да се изкаже така, Маврики взема отъ това, че славянитѣ нѣмали склонность и разбиране за държава и държавно устройство и изобщо ненавиждали всѣка власть. Тази преголѣма склонность къмъ лична свобода била причината, щото славянитѣ да бѫдатъ покорявани отъ по-добре организирани чужденци.

Благодареніе на тѣзи си качества славянитѣ успѣли съ оржжие въ ржка и по миренъ начинъ да се настанятъ въ Мизия, Тракия, Македония, Дардания, Епиръ, Тесалия и Пелопонезъ и къмъ VI—VII вѣкъ да дадатъ на ю.-западната часть на Полуострова до Адриатика името „Славиния", а отдѣлнитѣ племена да получатъ имена споредъ мѣстата, които населявали, като: северяни, тимочани, браничевци, кучевани, моравци, бързаци, струменци, смоляни и др. Доказателство за широкото поселение на славянитѣ сж запазенитѣ още славянски имена на мѣстности, селища, рѣки и пр. Така, напримѣръ, самиятъ Пелопонезъ билъ нареченъ „Морея", северно отъ Атина има область „Загорие", тукъ сжщо има села Бистрица, Буковина, Горица, Граница, Каменица, Подгорица и пр. „Споредъ картата на Кипертъ $^{3}/_{4}$ отъ наименованията въ Пелопонезъ, Елада и Тесалия, безъ островитѣ, били славянски, а само $^{2}/_{10}$ били гръцки" (Иречекъ, стр. 171). Обаче, подъ влиянието на християнството и на асимилаторската политика на гръцката черква населението на тѣзи селища се погърчило, като оставило мѣстнитѣ имена непромѣнени. Сжщата сждба е могла да сполети и останалитѣ южни славяни, тъй като въ политиката си къмъ тѣхъ византийцитѣ винаги сж търсили начинъ да ги приобщатъ къмъ себе си и да ги асимилиратъ чрезъ културата си. И наистина, гърцитѣ нѣмаше да се излъжатъ въ намѣренията си, ако не бѣха се появили прабългаритѣ на Исперихъ и не бѣха турили началото на славянското обединение.

Отъ казаното се вижда, че въ продължение на четири вѣка славянитѣ станали преобладаващо население на Балканитѣ, настанили се здраво по планинитѣ и полетата, дали свой колоритъ на цѣлия Полуостровъ и станали важенъ факторъ въ историята му. Тѣхниятъ допиръ съ културата на Византия, особено влиянието на християнството, издигналъ интелектуалното и моралното равнище на живота имъ и тѣ тъй израстнали предъ себе си, че, вмѣсто да бѫдатъ просители предъ империята, станали нейни смутители, опасность, а нѣкога и ценни сътрудници. Неспособни да образуватъ самостоятелна държава, тѣ се развивали и възпитавали обществено подъ византийска власть. А като заемали плодородни земи, тѣ се устройвали да водятъ уседналъ животъ, видѣли съблазнитѣ на благосъстоянието и у тѣхъ постепенно се затвърдили битовитѣ особености, поради което значително се индивидуализирали по племена. Всѣко племе имало своя територия, свой князъ. Славянитѣ не обичали голѣма държава. „Тѣ искали, казва проф. Зигелъ, тѣхната държава да бѫде толкова голѣма, че сутринь да могатъ да отидатъ на народния сборъ и вечерь да се върнатъ дома си. . . Всѣко племе живѣело въ своето землище и обработвало земята си. Ако воювали, вършели това отдѣлно и то за земя и користь. По често воювали помежду си, отколкото за себе си." Такава е била картината на славянскитѣ поселения на Полуострова презъ времето отъ 5—7 вѣкъ.

Така, славянитѣ си създали постепенно условия за живѣене, които ги правѣли сами да станатъ чувствителни къмъ външнитѣ нападения, каквито доста зачестили презъ V и VI вѣкъ. Това обстоятелство, както и честитѣ реквизиции за византийската войска, е принуждавало племената да поглеждатъ дружески едно къмъ друго и при опасность да си съдействуватъ, толкова повече, че Византия имала презъ това време сериозни грижи въ М. Азия. Всички тѣзи обстоятелства породили желанието за по-издигнатъ държавенъ животъ, обаче липсвала е силата на авторитета, за да заглуши амбицията на отдѣлнитѣ племена. Въ такъвъ психологически моментъ се появили старитѣ познати отъ походитѣ по Балканитѣ — прабългаритѣ, за които знаели, че сж храбри въ борбата и сж народъ на велика държава.

За миналото на хунобългаритѣ (прабългаритѣ)*) се знае много малко. Историята счита за тѣхна прародина Таримската котловина въ Срѣдна Азия, източно отъ планинитѣ Памиръ и Кара Корумъ. Тази область влизала въ границитѣ на обширната държава, която обгръщала множество народности. Поради войнитѣ съ Китай и размноженото население започнали изселнически движения къмъ Европа и Мала Азия, които били особено засилени, когато започнало използуването на коня като преносно и превозно срѣдство (около 2500 години пр. Хр.). Въ числото на тѣзи изселнически народи били и българитѣ. Споредъ нѣкои исторически указания тѣ сж настанили въ обширната область източно отъ р. Днепъръ до р. Волга, а може би и до пл. Уралъ, на югъ Черно море, Кавказъ и Каспийско море, гдето останали презъ течение на нѣколко стотици години до началото на VII вѣкъ. Така че българитѣ, заедно съ едноплеменнитѣ имъ хуни, авари, хаза-

*) По Д. Д. Сжжловъ—Пжтьтъ на България, стр. 15—33.

ри, турци, маджари и др. сѫ имали турански произходъ и сѫ следвали пѫтя и сѫдбата на старата хунска държава. Съ това сѫ съгласни както нѣмскиятъ ориенталистъ Марквартъ, така и нашиятъ историкъ В. Златарски.

Историята на прабългаритѣ става по-опредѣлена отъ началото на V вѣкъ. Преди това тѣхната история се слива съ историята на хунскитѣ нашествия въ Европа. Следъ 438 г. тѣ тѣ сѫ вече нѣщо отдѣлно, като къмъ 585 г. достигатъ до положение да иматъ силна държава, наричана отъ византийцитѣ „Голѣма България". Както е известно, тази голѣма държава била раздѣлена отъ синоветѣ на ханъ Кубратъ, като всѣки братъ, вземайки своя дѣлъ, се изселилъ въ разни посоки. Така най-стариятъ братъ Батбай останалъ къмъ Кавказъ, Котрагъ отишълъ на северъ по течението на р. Кама, а останалитѣ трима братя тръгнали поотдѣлно къмъ западъ, а именно: Алцекъ се преселилъ въ Италия, Куберъ миналъ презъ Панония и се установилъ въ Македония, а Исперихъ, минавайки презъ Добруджа, навлѣзълъ въ Мизия и тукъ основалъ нова българска държава.

Историята на петтѣ български клона е много интересна, но ще споменемъ нѣщо само за последнитѣ три клона съ огледъ на въпроса, който ни занимава. Когато Алцекъ отишълъ въ Италия, той се настанилъ въ владението на Беневентския херцогъ, катоималъ предварително неговото съгласие. Споменътъ за Алцековитѣ българи и днесъ още живѣе въ Италия. Италианскиятъ писатель Винченцо Дамико писа неотдавна, че прабългаритѣ, като дошли скоро следъ падането на западната Римска империя, влѣли здрава турска кръвь въ изнѣженитѣ римски населения и така ги запазили отъ окончателно израждане. Съ трудолюбието и навика си къмъ упоритъ трудъ тѣ дали тласъкъ на стопанския животъ, били отлични войници и земедѣлци, но отъ тѣхната срѣда се явили и видни администратори, сѫдии, духовници и дори феодали. И днесъ има села, които знаятъ българския си произходъ, има видни италиански семейства, които носятъ спомена за българското си минало, а изъ архивитѣ на много общини и черкви въ Беневентската область има документи, които потвърждаватъ по-особеното положение на прабългаритѣ въ продължение на нѣколко столѣтия.

Клонътъ на Кубера се поселилъ въ Македония между 670—75 година, т. е. едновременно съ настаняването на Исперихъ въ Добруджа. За това събитие проф. Златарски пише: „Споредъ Чудесата на св. Димитъръ Солунски българинътъ Куберъ въстаналъ противъ своя сюзеренъ (аварския ханъ), разбилъ го и начело на едно население отъ варвари преминалъ Дунава, настанилъ се въ областьта на словенското племе „драговити" на едно поле, наречено Керамисийско (Битолско), което се намирало недалечъ отъ Солунъ". Откакъ Куберъ

се настанилъ съ съгласието на византийската власть въ Македония, у него се породило желанието да заеме Солунъ и тамъ, като се закрепи, да нападне околнитѣ славянски племена и да ги покори. Въпрѣки че си служилъ съ разни хитрости, той не успѣлъ да превземе Солунъ. „За насъ е важно това обстоятелство, казва г. Златарски, че македонскитѣ славяни се явяватъ като факторъ въ дѣлото на Кубера, че между българитѣ на Кубера и славянитѣ е последвало известно сближение на чисто политическа почва — следъ завладяването на Солунъ да се основе независима държава въ земитѣ на македонскитѣ славяни". Желание и идея, която се породила и въ главата на куберовия братъ Исперихъ, следъ навлизането му въ Добруджа.

Клонътъ на Исперихъ, както ни е известно, основалъ въ 679 г. друга българска държава, сѫдбата на която била по-щастлива, отколкото на другитѣ си сестри, но и тукъ българитѣ се стопили всрѣдъ славянскитѣ населения, както се стопили и другитѣ четири клона всрѣдъ околнитѣ населения. При властвуването на българскитѣ ханове новата българска държава се разширила, закрепнала външно и вѫтрешно и достигнала до такава сила и организация, че оспорвала първенството на Византия и много пѫти ѝ налагала да плаща тежки данъци. Единствена тя е останала да пази спомена на българското име, старо нѣколко хилядолѣтия, и единствено въ нейнитѣ граници е влѣна по-обилно чиста турска кръвь съ нейнитѣ по-особени качества.

Българитѣ се различавали отъ славянитѣ по своята външность и по духовния си складъ. Подобно на хунитѣ, тѣ били едри хора съ кѫси вратове. Кожата имъ била тъмна, изобщо не били красиви на видъ. Първоначално животътъ имъ билъ повече номадски, пастирски. Грабежътъ, скотовъдството, търговията съ отвлѣчени богатства и хора и наемничеството въ чужди войски били главнитѣ имъ занятия. Такъвъ варварски животъ сѫ водили и германскитѣ, славянскитѣ, арабскитѣ и др. племена преди да преминатъ къмъ уседналъ животъ. Тѣ сѫ живѣли на родове, а родоветѣ се подчинявали абсолютно на родоначалника. У тѣхъ нѣмало следа отъ нѣкаква демократичность, защото суровиятъ чергарски животъ въ степитѣ и всрѣдъ постояннитѣ опасности ги каралъ да бѫдатъ винаги готови за борба. Така се създалъ всрѣдъ населението воинственъ духъ при много строга и трайна племенна дисциплина и крепка военна организация, която имъ създала у византийцитѣ прозвището „непобедими". Силата на българитѣ се състояла и въ множеството бързи коне, които били използувани отъ всички мѫже и дори отъ женитѣ за далечни грабителски походи. Водейки такъвъ воинствено-грабителски животъ, цѣлото население — деца, жени и старци изживявало бойнитѣ подвизи и се възпитавало въ воинственъ,

духъ. Този именно духъ — на строга дисциплина и здрава бойна организация, имъ е далъ по-късно възможность да обединятъ и да организиратъ въ обща държава всички балкански славяни.

Родътъ, а не семейството, билъ основата на племенния животъ; пакъ той билъ основната ядка на цѣлото военно и държавно устройство; никой не е можелъ да бѫде войникъ и членъ на племето, на народа и държавата, ако не принадлежи на нѣкой български родъ. По този начинъ чужденцитѣ били държани вънъ отъ обществения и военния животъ. Обстоятелство, което е било една отъ главнитѣ причини за тъй дългото сѫществуване на българитѣ като отдѣленъ етнически и ржководенъ елементъ всрѣдъ балканскитѣ славяни. Нуждата отъ повече бойци е карала българитѣ да прибиратъ въ войската си не само младежитѣ още отъ ранна възрасть, но сѫ взели и боеспособнитѣ жени. Съ огледъ на сѫщата нужда тѣ поставяли като цель на походитѣ си отвличането на млади жени и девойки, за да иматъ повече майки и деца, за което практикували и многоженството. Сѫщата тази необходимость създала обичая, споредъ който братята били длъжни да вематъ въ харема си оставенитѣ отъ умрѣлия си братъ жени. Изобщо жената не била третирана като робиня, а е имала признато високо предназначение да служи по свой естественъ начинъ на рода, като му даде колкото може повече и по-здрави бѫдещи бойци и бѫдещи млади майки.

Подобно на всички хунски племена българитѣ почитали много храбростьта и то до такава степень, че запазвали живота на храбритѣ си врагове. При нападение българитѣ действували обикновено съ цѣлата си маса, подѣлена на центъръ и две крила. При отбрана първоначално частитѣ бивали разпръснати въ ширина и дълбочина, като образували дълбокъ и гъвкавъ строй, който давалъ възможность за добро разузнаване и за заблуждаване на врага. Следъ като последниятъ бивалъ достатъчно изтощенъ отъ частични нападения или отъ първитѣ боеве, тогава всички части се насочвали и нахвърляли върху него, за да го унищожатъ. Този начинъ на действие е запазенъ до днесъ у разнитѣ казашки племена въ Русия, гдето коньтъ е още главно бойно срѣдство и оржжие. Понеже войната била нормалното положение на българитѣ, то тѣхното държавно устройство било подъ това влияние. Цѣлата страна е имала такова разпредѣление, че най-малката организационна единица — род тъ, е трѣбвало да даде едно конно ядро, водено отъ съответенъ началникъ. Общото командуване принадлежело на самия ханъ, който въ бой командувалъ непосрѣдствено централната група, а крилата повѣрявалъ на синоветѣ си или на други изпитани водачи. По този начинъ всичко у българитѣ било готово за война и затова, както съсрѣдоточаването, така и нападенията имъ се извършвали съ голѣма бързина.

Ако наистина казаното за хунитѣ има значение и за българитѣ, то споредъ г. Сѫсѫловъ би трѣбвало да приемемъ, че правото у последнитѣ е било много просто. Така, напримѣръ, било е въ сила абсолютното право на частна лична и родова собственость. Кражбата била строго наказвана въ зависимость отъ откраднатата вещь съ затворъ или съ счупване на ржцетѣ. Особено строго била наказвана лъжата, клеветата и др. Използуването въ мирно време на бойнитѣ коне, неизпълнението на заповѣдитѣ, бѣгството предъ противника били наказвани винаги съ смърть, понеже се считали за престѫпления противъ държавата. А за избѣгване въ стана на врага, за измѣна къмъ хана и къмъ държавата, за предателство се налагало смъртно наказание не само на извършилия престѫплението, но и на неговия родъ се налагало тежко наказание. По тази именно причина въ войската е имало винаги строга дисциплина, покорность и единство. На наказание подлежелъ и онзи, който давалъ невѣрни сведения за врага и необмисленi съвети.

Относно военното дѣло у прабългаритѣ унгарскиятъ проф. Геза Фехеръ пише: „Прабългарската войска била подчинена на волята на хана. Нейното предназначение било да пази границитѣ на българската държава. Тамъ, кѫдето държавата нѣмала естествена защита, били построявани окопи при огроменъ трудъ. Тѣзи окопи били постоянно пазени, така че неприятельтъ мѫчно можелъ да нахлуе въ България. Когато сражението било неизбѣжно, прабългарската войска почти винаги спечелвала победата. Не трѣбва да се забравя, че тя побеждавала много пѫти византийската войска, която била най-добрата въ Европа. Причинитѣ на тѣзи победи трѣбва да се дирятъ въ следното: прабългаритѣ имали особена тактика, при която българскиятъ военачалникъ никога не влизалъ прибързано въ боя. Той не изгубвалъ изъ предвидъ крайната цель — победата. Не почвалъ боя, за да покаже личната си храбрость или тази на войницитѣ, а ималъ търпение да дочака удобния моментъ. Едвамъ тогава прабългаритѣ се явявали на дребнитѣ си коне и съ невѣроятна бързина нападали неприятеля. Прабългаритѣ не туряли на една карта цѣлата си мощь. Ако неприятельтъ ги атакува и тѣ виждатъ, че не ще могатъ да издържатъ атаката, тѣ бързо отстѫпвали, строявали се отново и сами преминавали въ атака, щомъ видятъ, че противникътъ е разстроенъ. Не така било въ другитѣ европейски войски — еднажъ строятъ имъ разбитъ, тѣ почвали да бѣгатъ и войната се свършвала. Прабългарската войска действувала така, защото имала желѣзна дисциплина. Пълководецътъ я използувалъ когато искалъ и както искалъ.

Друго важно условие за успѣха на прабългарската войска било нейната голѣма подвижность. Имала лекъ обозъ, докато другитѣ войски се движили бавно, поради тежкия си обозъ, и карали за прехрана волове и др. Напротивъ, прабългаритѣ яздѣли бързи коне, а следъ войската вървѣли множество жребци и кобили, които имъ доставяли месо и млѣко. Освенъ това тѣ употрѣбявали и консерви. Всѣки войникъ носилъ съ себе си храна за дълго време и сушено месо (пастарма), която държалъ въ торба, окачена на седлото на коня. Къмъ причинитѣ за успѣха на българитѣ трѣбва да прибавимъ още и повѣрието, че умрѣлиятъ мѫжъ ще има за слуги на „онзи свѣтъ“ всички врагове, които е убилъ въ време на война. Затова въ време на война всѣки прабългаринъ искалъ да се отличи, да избие повече врагове“. (Геза Фехеръ—Прабългари).

Така организирана, старата обширна българска държава е преживѣла нѣколко столѣтия въ казанитѣ вече граници, отгдето била въ търговски връзки съ Византия. Дветѣ държави се познавали отдавна и не единъ пѫть българитѣ сѫ проникнували съ своитѣ смѣли набѣзи далечъ на западъ до централна Европа и дълбоко на югъ до Бѣло море. Поради тѣхнитѣ нахлувания Византия построила прочутата „Анастасиева стена“, като последна защита на Цариградъ. Но въпрѣки тази сила на българската държава, по причина само на несъгласието между петтѣ братя, тя се разпаднала и станала лесна жертва на хазаритѣ. Кръвьта, обаче, на този воинственъ народъ не изчезнала. Съ течение на вѣковетѣ тя се прелѣла въ жилитѣ на бѫдещия великъ руски народъ, гдето и днесъ още се виждатъ следитѣ ѝ по външния видъ на хората и по тѣхния боенъ, творчески духъ. Тя се е прелѣла въ жилитѣ на часть отъ италианския народъ, гдето мѣстни изследвачи виждатъ диритѣ на нѣщо чуждо, но здраво и силно. **Тя се е прелѣла и въ жилитѣ на балканскитѣ славяни презъ Добруджа и Македония, гдето се е запазила не само по име, но и по съдържание — по своята свежесть и вдъхновение**, което тъй очевидно отличава презъ цѣлия политически и духовенъ животъ на прероденія славянобългарски народъ, че той най-рано отъ всички славянски народи заживява здравъ държавенъ животъ и пръвъ между славянитѣ се издига на високо културно стѫпало и става тѣхенъ просвѣтенъ изворъ. **Прабългарската кръвь и прабългарскиятъ политико-обществен духъ туриха освенъ това границитѣ на новия народъ всрѣдъ балканскитѣ населения, като го запазиха да стане торъ на гърцизма и на сърбизма.**

По този начинъ отъ смѣшението на тѣзи народи, допълнено по-после и съ печенези, кумани, узи, монголи и пр., се образувалъ сегашниятъ български народъ. Всички области, които днесъ се населяватъ отъ българи, сѫ били населени по време на римското завоевание съ траки. Сѫщитѣ тѣзи области били населени по-късно презъ V—VI вѣкъ съ славяни, а презъ VII вѣкъ се настанява срѣдъ тѣхъ новъ народъ — българитѣ. Когато римлянитѣ завоювали Полуострова, тѣ не изтрѣбили тракитѣ, напротивъ, организирали ги и ги използували за своитѣ военни и административни нужди. Славянитѣ не дошли на Балканитѣ като завоеватели. Тѣ проникнали постепенно и се заселвали между тракитѣ, предавайки имъ езика. Така се образувала една трако-славянска смѣсица, безъ национално съзнание, която, обаче, говори славянски. Посрѣдъ тази грамадна маса отъ славяни тракитѣ изчезнали постепенно като етническо цѣло. Когато по-късно дошли българитѣ, започналъ сѫщиятъ процесъ, при който трако-славянитѣ погълнали и тѣхъ, обаче приели името имъ, защото българитѣ били организационно и военно по-силни и се явили въ качеството си на владѣтели.

Образувайки първоначално тройна смѣсица въ рамкитѣ на българската държава, тѣзи населения не могли тъй скоро и тъй лесно да загубятъ главнитѣ черти въ характера си и да настане пълно примирение между тѣхъ. И затова било необходимо, щото властьта да си запази изключителни права, да бѫде централизирана и строга, т. е., тъкмо противното на онова, което било въ традициитѣ и характера на славянитѣ и тракитѣ. Но това положение не винаги било възможно. То зависѣло отъ личностьта на хана. Когато последниятъ билъ слабъ, различията въ характера се появявали лесно и се проявявали подъ видъ на несъгласия и взаимни борби. Оставена на свободното въздействие на времето и на обстоятелствата, тази смѣсица отъ народности следвала бавния пѫть на духовното си приобщаване, вследствие на което цѣлото българско срѣдневѣковие е изпълено съ опасни вѫтрешни смущения. И ако царь Борисъ не билъ предприелъ редицата мѣрки за оеднаквяване на тѣзи населения по духъ и кръвь, сигурно е, че българскиятъ народъ щѣше отдавна да е изчезналъ отъ земята.

Колко мѫчително се е отразило това различие въ характера на сдруженитѣ населения върху тѣхния общъ животъ се вижда отъ изложенитѣ по-долу исторически случки, отъ които особено силно се прозира пакостното въздействие на тракийското и славянското свободолюбие, тѣхната несговорчивость, индивидуализъмъ и незачитане на всѣкаква власть.

Характеристика на българина

Голѣмото кръвно напластяване на Балканския полуостровъ, особено въ източната му половина, е създало единъ сложенъ психологически типъ хора, които се нуждаятъ отъ твърде дълго време на близко съжителство, докато се изравнятъ напълно по физиката и душата си. Това разнообразие

въ душевния складъ на българитѣ е причина и на разнообразни прояви въ живота на отдѣлния човѣкъ и на народа, всрѣдъ които се виждатъ отрицания и достоинства. Благодарение на това разнообразие животътъ на българския народъ е характеренъ по колебанията си, но сѫщевременно е явно, че той крие и полезни заложби, които, ако бѫдатъ подпомогнати чрезъ подходящо народно възпитание и чрезъ систематическо задушаване на отрицателното, повече отъ положително е, че тѣ ще се развиятъ и ще очертаятъ още по-силно и по-високо културата на народа.

И действително, българинътъ е особено възприемчивъ къмъ онова,което му се харесва или му прави силно впечатление. Благодарение на тази си черта той напредна въ развитието си много по-бързо, отколкото съседитѣ си, но сѫщо така е усвоилъ и усвоява нѣкои минуси на съвременната цивилизация. Не е особено паметливъ и затова бързо забравя грѣшкитѣ си и не тъй лесно си служи съ поукитѣ отъ живота. Всѣки новъ въпросъ и всѣко ново положение разрешава съ разума си споредъ случая и хрумванията си. Беденъ е сравнително отъ асоциации и отъ представи и затова е неособено разговорливъ, дори е мълчаливъ. Темитѣ му за разговоръ сѫ ограничени, дори не обича да разказва и за онова, което е чулъ и видѣлъ, или, ако говори, разказътъ му не е цвѣтистъ, а твърде опростенъ. Не обича подробноститѣ, предпочита общитѣ черти, общитѣ мисли и затова разсѫжденията му сѫ плитки, общи, но ясни. Тази му черта се обяснява и съ свойственото му равнодушие, съ това, че не тъй лесно се привлича вниманието му, поради което е и безразличенъ къмъ по-сложнитѣ положения, къмъ по-труднитѣ въпроси, между които сѫ обществанитѣ и народнитѣ. Ако насочи вниманието си въ известна посока, той мѫчно издържа да бѫде съсрѣдоточенъ дълго време, изморява се и става разсѣянъ; но не тъй лесно може да насочва вниманието си едновременно къмъ разни обекти и затова не изслушва всичко, което му се говори съ еднакво внимание, поради което не всичко еднакво разбира и възприема. Тѣзи черти сѫ интересни за войсковитѣ кадри и трѣбва да ги иматъ предвидъ, когато преподаватъ, възпитаватъ или даватъ нѣкои разпореждания на подчиненитѣ си войници.

Въ нѣкои случаи, главно когато се засѣга личностьта му, се отдава на разсѫждение и твърде често мислитѣ му сѫ логични и заключенията правилни; къмъ общитѣ въпроси гледа да бѫде обективенъ и се придържа въ „правото“. Но тамъ, гдето се засѣга неговиятъ интересъ, е пристрастенъ. Тази наклонность на българина му помагаше презъ време на войнитѣ да дава вѣрна преценка на нѣщата и да прави заключения, които много често биваха основателни. Неговата мисъль се простира обикновено само до непосрѣднитѣ му нужди и

грижи. Общитѣ интереси и нужди го засѣгатъ доста слабо, а отвлѣченитѣ въпроси го измѫчватъ и отекчаватъ; затова домътъ е центърътъ на всичкитѣ му мисли презъ затишието въ време на война и обича много да му се говори за село и оттамъ да получи известие или писмо. Не е педантъ и формалистъ; не е наклоненъ къмъ много дълбоки изследвания, специализацията не го задоволява, освенъ ако би ималъ нѣкои облаги отъ това; предпочита, както казахме, общитѣ, грубитѣ линии. На това отчасти се дължи и неговата небрежность по уредбата на дома си, на нивата си и по отношение на себе си въ време на война; на това сѫщо се дължи, гдето като наблюдатель въ боя не спира вниманието си върху подробноститѣ, а като мѣрачъ и стрелецъ не е винаги точенъ. Изводитѣ му сѫ основани предпочитително върху факти; не обича да прави предположения и затова не винаги е предвидливъ. Не е склоненъ къмъ умствено творчество, по тази причина народнитѣ предания, разкази и приказки сѫ сравнително ограничени. Речьта му е бедна. По липса на достатъчно думи и образи говоръть му е затрудненъ, отъ което остава впечатление, че не схваща и не разбира, а всѫщность е обратното. Това е една отъ причинитѣ, гдето нѣкои непредпазливи началници загубватъ скоро авторитета си и биватъ критикувани скрито на простъ езикъ, но достатъчно ясенъ да подкопае дисциплината на подчиненитѣ имъ.

Въображението на българина не е особено силно развито, поради което картинитѣ на народнитѣ умотворения сѫ сравнително опростени и неособено цвѣтисти. Затова въ разказитѣ му нѣма дълбочина, дори хитроститѣ и лъжитѣ му сѫ плитки. По сѫщата причина не е и достатъчно проницателенъ. Не е наклоненъ къмъ самонаблюдение и самоизучване, а още помалко, разбира се, къмъ самоизправление; затова повтаря грѣшкитѣ си и се развива естествено, свободно, но бавно. По инстинктъ се догажда въ какво се състои сѫщината на даденъ въпросъ, но не може тъй лесно да го докаже. Изобщо умственитѣ способности не сѫ напълно развити, умственията процесъ се развива сравнително бавно, но лесно се ориентира както на всѣка нова мѣстность, така и на всѣка нова работа. Не е свикналъ къмъ умственъ трудъ, поради което при по-голѣмо умствено напрежение се изморява скоро.

Колкото се отнася до чувствената страна на българина, до неговото обикновено настроение, той не е тъй веселъ по характеръ, както нѣкои други славянски народи; той е или загриженъ, или има спокойно и еднообразно разположение. Мѫчно се развеселява и то сдържано и за кратко време; почти е неспособенъ да изпитва голѣма радость, нито пъкъ дълбока скръбь, и споредъ това нито се екзалтира, нито изпада въ отчаяние. Това е една отъ причинитѣ, задето лесно се примирява съ сполетѣлитѣ го нещастия и лесно бива обла-

даванъ отъ нѣкога неоправданъ оптимизъмъ. Така може да се обясни и примирението му съ робството и съ несгодитѣ на обикновения животъ. Гнѣвътъ не достига у него до голѣма сила, нито трае дълго време, защото по характеръ е по-скоро добродушенъ, наклоненъ да се отнася къмъ другитѣ спокойно и снизходително; затова българинътъ не мрази силно, особено когато не е засегнатъ лично. Понеже чувственията процесъ се развива сравнително бавно, българинътъ може при внезапни и силни впечатления да запази самообладание и въ това време да вземе нѣкакво решение, но приближаващата се бавно опасность го безпокои по-силно. Когато е въ група, проявява голѣма храбрость и запазва хладнокръвие, затова атакува съ стремителность и увлѣчение, безъ да мисли много за опасноститѣ, при които, наистина, побеждава, но винаги съ цената на повече жертви. Монотонието не му е тегостно, защото е спокоенъ по темпераментъ и нуждитѣ му сж дребни и ограничени.

Удовлетворението на физиологическитѣ потрѣбности, като сънъ и храна, е не само нужда, но и удоволствие, обаче не е лакомъ и не злоупотрѣбява съ спиртни питиета; не е лишенъ, разбира се, отъ полови влѣчения, но тѣ не сж въ остра форма. Изобщо физиологичнитѣ му нужди сж ограничени и се отличава съ умѣреность, трезвость и въздържание, обаче като естествени нужди необходимо е да се удовлетворяватъ. Предвидливиятъ началникъ трѣбва да държи смѣтка за това. Не обича да се грижи за себе си, за удобствата и благоустройството си. Това той счита за излишно, защото самъ не чувствува нужда отъ него. Суровиятъ полски животъ и лишенията сж го привикнали да не търси удобства. Прекаралъ вѣкове въ лишения и бедностия, той цени твърде много паритѣ, користолюбивъ е и затова не е много благодетеленъ. Дългото робство го е направило да бѫде недовѣрчивъ, доста прикритъ и да потиска честолюбието си. Чувствителенъ е къмъ похвалитѣ, а порицанията не винаги му въздействуватъ. Преживѣнитѣ унижения и простотата на домашния животъ го правятъ да обича знацитѣ за отличие и превъзходство, защото нашивкитѣ и производствата сж доста силни стимули при подготовката въ казармата. Самоувѣренъ е що се отнася до работа, по която смѣта, че е компетентенъ. Привързанъ е къмъ близкитѣ си, къмъ роднинитѣ си. Грижливъ къмъ семейството си и за него е готовъ на всѣка жертва. Къмъ другитѣ, обаче, привързаностьта му не е особено дълбока и не е трайна. Въ такива случаи проявява прикривана гордость, която му прѣчи да се отдаде напълно на другъ човѣкъ, въ това число и къмъ началника си. Почитителенъ е наистина къмъ по-старитѣ и къмъ началницитѣ си, но все остава на разстояние отъ тѣхъ и затова при случай лесно става дързъкъ и непокоренъ.

Не е много нѣженъ къмъ близкитѣ си. Не е достатъчно състрадателенъ къмъ другитѣ. Къмъ слабитѣ и беднитѣ се отнася съ моментно съжаление, обаче не е много разположенъ да имъ помогне съ каквото може. Тази черта му прѣчи да бѫде напълно готовъ да помага на раненитѣ си другари и началници. Чувството къмъ хубавото, къмъ красивото, къмъ чистотата сжщо не е достатъчно развито, затова цѣлиятъ му домашенъ животъ е запазилъ най-старата си уредба. Къмъ всичко, което счита за добро, нравствено и полезно се отнася съ довѣрие и преданость. Обикновено е гордъ въ самочувствието си и затова разчита повече на себе си и на силитѣ си. Правдивъ е, при всѣки споръ най-първо търси правото и о него се залавя здраво. Не обича да прави компромиси съ убеждението си. Въ това отношение проявява особена упоритость, която го прави да бѫде доста труденъ за командуване въ време на война. Не винаги е добросъвѣстенъ и затова се нуждае отъ контролъ. Става лесно небреженъ къмъ длъжноститѣ си, щомъ види, че отъ изпълнението имъ нѣма нѣкаква прѣка полза или щомъ свикне съ работата си. Строгиятъ редъ и дългътъ го стѣсняватъ и затова гледа при възможность да се освободи отъ тѣхъ. Чуждото го съблазнява, особено ако му се харесва или ако би му било полезно. Обича да използува правителственитѣ вещи. Не е лишенъ и отъ чувството на завистъ, но това чувство не винаги го потиква къмъ благородно съревнование.

Изобщо, възбудимостьта у българина е сравнително бавна и затова не изпада въ крайности. Чувствата му сж сравнително слаби и повърхностни, появилото се чувство се успокоява доста скоро, дори се прекратява, щомъ причината се премахне. Тази обща особеность е причина задето българинътъ не мрази силно, но и не обича дълбоко, той не се екзалтира тъй лесно, но и не се отчайва; разпаленитѣ речи не го трогватъ много, особено ако допустне, че сж съ нѣкаква тенденция, или ако го възбудятъ въ момента, то сигурно е, че не ще бѫде за дълго време. Къмъ голитѣ обещания е винаги скептиченъ. Предпочита дѣлата и видимото. Мжчно се въодушевява отъ възвишенитѣ и отвлѣчени идеи, каквито сж всички народностни чувства, затова е необходимо да му се говори много пжти, но винаги кратко, убедително и разбрано. По-слабата чувствителность на българина го прави да има едно стабилно равнище въ проявитѣ и въ характера си, да бѫде наистина трезвенъ, т. е. разсждливъ, но сжщевременно го прави духовно тежъкъ дори тромавъ. При това положение видно е, че е необходимо голѣмо търпение и настойчивость отъ страна на военнитѣ кадри при тѣхната възпитателна работа и че при преподаването е наложително не само да се засѣга чувствената страна на подчиненитѣ чрезъ

нѣколко топли слова, но главно трѣбва да се действува върху разсѫдъка и да се култивира здраво убеждение.

Волевитѣ прояви у българина сѫ сравнително по-силни и по-устойчиви, щомъ е дума за физическо усилие. Умственото и чувственото усилие е по-слабо отъ първото. Българинътъ не е много пъргавъ. Движенията му сѫ бавни, равномѣрни, съ видъ на слаба флегматичность, но затова изтрайва на продължителни и еднообразни движения. Както може продължително да върви, така може да стои на едно мѣсто. Движенията му сѫ изобщо бавни, каквато му е крачката, такава му е и работата,такъвъ му е говорътъ и дори дъвкането, когато се храни. Това е неговиятъ темпераментъ и затова обикновено не цени времето си. Поради главния характеръ на занятието му (земедѣлието, скотовъдството, занаятчийството) тѣлото му не е общо и равномѣрно развито и затова е издръжливъ повече само при опредѣлени мускулни напрежения, напр., за вдигане на тежести, за движение пешъ. Не е свикналъ да върши нѣколко работи едновременно, затова сложнитѣ действия усвоява по-бавно, затова и когато върви или се храни не обича да говори. Когато вземе решение, обикновено се колебае дълго време, но въ критически моменти действува решително, обаче не винаги правилно. Затова е необходимо да му се създава навикъ за действие за нѣкои вече известни опасни положения. Когато му предстои да извърши нѣкоя сериозна и отговорна работа, спира всичката си мисъль върху нея, обсѫжда я и решава да я извърши само, когато види, че има възможность да я изпълни. Това показва, че е разсѫдливъ, не е лековѣренъ, и че взема присърдце възложената му работа, особено ако е свързана съ лична отговорность. При изпълнение на възложената му работа е настойчивъ, амбицира се да я извърши добре, въ такъвъ случай цѣлото му внимание е погълнато само отъ работа, дори проявява нетърпение и го обзема желание да я свърши възможно по-скоро. Не обича днешната работа да оставя за утре. Мѫчно промѣня заниманието и привичкитѣ си. Такъвъ е и по отношение на възгледитѣ си и затова е упоритъ и консервативенъ. Всѣка работа извършва планомѣрно и само когато свърши една работа предприема друга. Проявява особено трудолюбие, когато отъ извършената работа има лични облаги, дори въ такива случаи е готовъ да се изложи на опасность. Каквито сѫ смѣлитѣ прояви на нашитѣ войници презъ време на войнитѣ само защото иматъ обещанието на началника си да ги пустне въ домашенъ отпускъ.

Отъ тѣзи нѣколко много сбити мисли едва да се заключи, че българинътъ има следи на духовно несъвършенство и затова представя широко поле за възпитателна работа. Въ неговитѣ умствени способности, както въ чувственитѣ и волевитѣ му наклонности се забелязва, че нѣкои качества не сѫ напълно съвършени, а всѫщность сѫ тъй необходими за мощьта на съвременното държавно съжителство и върху които главно е израстнала идеята за въоръжения народъ. По темпераментъ българинътъ е по-скоро флегматиченъ, отколкото нервенъ. Усѣщанията сѫ изобщо по-тъпи и затова проявленията идатъ сравнително по-късно и не се отличаватъ съ голѣма трайность. Личнитѣ подбуди и по-голѣмото упражняване на мускулитѣ го правятъ физически издръжливъ, но вънъ отъ това тамъ, гдето трѣбва съзнателно волево усилие, той проявява известна слабость. Обяснението на тѣзи обстоятелства трѣбва да се търси въ физиологическитѣ особености на расата и въ нѣкои битови условия. Ние нѣма да навлизаме въ тази обширна материя, нѣма да разглеждаме мѣркитѣ, които сѫ необходими за общото възпитание на народа, обаче истина е, че когато се съставятъ правилници и положения за войската, назначението на които е да уреждатъ възпитанието въ казармата, тѣ трѣбва да сѫ изградени върху научното познаване на племенната психика, лишено отъ всѣкакво подражание и теоретичность, за да могатъ предписанията имъ да бѫдатъ съобразни съ истинскитѣ условия, при които ще се прилагатъ, и съ цельта, която се преследва. Грѣшка би било, ако по тази материя се работи съ предположения, ако се затварятъ очитѣ предъ народнитѣ дефекти, още по-неправилно би било, ако се вематъ чужди правилници и упѫтвания, както обикновено се върши у насъ, и на този тъй сериозенъ въпросъ би се погледнало само като форма. Това би значило да се мѫчимъ да отглеждаме тропически растения при нашия климатъ или да приемемъ, че българинъ, французинъ и италианецъ си приличатъ напълно по култура и темпераментъ.

Трудолюбието, смѣлостьта и храбростьта сѫ останали като основни и типични черти на българина. Голѣмиятъ стопански напредъкъ, както и широкото благоустройство на държавата сѫ плодъ на неговото трудолюбие, на неговата предприемчивость и довѣрне къмъ държавата. А голѣмото усилие, което прояви презъ време на войнитѣ, както и нанесенитѣ много пѫти победи надъ враговетѣ сѫ изразъ на нарастналото му народностно съзнание и на вродената му смѣлость. Ново обстоятелство, което прави впечатление и на чужденцитѣ, е необикновената жажда въ народната маса за знания, за просвѣта. Благодарение на тази наклонность културното равнище на нашия народъ се повдигна много скоро и заличи всички следи въ това отношение отъ робството. Голѣмъ е напредъкътъ въ областьта на науката, музиката и изкуствата. Наистина, това се дължи на българския елитъ, обаче самъ той е връхъ на народната маса и плодъ на нейнитѣ недра. Скромностьта, трезвостьта и пестеливостьта сѫ видими

черти въ характера на българина и го отличаватъ отъ неговитѣ съседи. Семейната привързаность и патриархалностьта въ българския домъ е стара народна черта, която и днесъ още краси живота му. Българинътъ особено е привързанъ къмъ земята си, съ нея живѣе, за нея мисли, защото само върху нея е изградилъ цѣлото си сѫществуване.

Но наредъ съ тѣзи ценни качества нашиятъ народъ има и нѣкои по-видими отрицателни черти, които трѣбва да се премахнатъ или да се неутрализиратъ. **У него е още слабо развито общественото и народностното чувство, обстоятелство, което се отразява недобре върху вѫтрешната мощь на народа и, следователно, прави свободното му развитие несигурно.** Този народенъ дефектъ, за който вече толкова много пѫти е говорено, е белегъ на неоформена народна душа, а това е равносилно да кажемъ—и на неоформенъ напълно народъ. Личното чувство, личнитѣ интереси още иматъ преднина по отношение на народнитѣ интереси. Българинътъ още не е дорасълъ да има повече присърдце народнитѣ грижи и нужди, а чака да бѫде принуждаванъ отъ държавата. Отслабването на религиозното чувство е признакъ на разслабенъ моралъ, на разслабени обществени връзки и на относителность въ личната му съвѣсть. Така и понятието му за добро и зло става разтежимо, защото грѣшното и безпогрѣшното нѣматъ вече за него старата си стойность. Това е и една отъ причинитѣ, задето законитѣ въ страната, законната власть и установенията отъ законитѣ редъ не се изпълняватъ по съзнание, а само подъ страхъ на наказание и глоби. Слѣпото подражание на всичко чуждо е проява на едно особено чувство, въ което личи лекомислие и самопризнание за повръхностность, на липса на лична и народностна гордость, липса на достатъчно достоинство.

Всѣки народъ, подобно на всѣки човѣкъ, има свое душевно равнище, т. е. моментъ, когато въ душевния миръ настава съзнателно успокоение. Това равнище, както всѣко подвижно равнище, се вълнува и успокоява съ различна леснина, въ зависимость отъ темперамента на човѣка или на народа и отъ причината на раздвижването. Напримѣръ, море отъ вода се раздвижва по-лесно и се успокоява по-бавно въ сравнение съ море, ако би имало, отъ петролъ, отъ зехтинъ или катранъ. Всѣки може да си представи колко трудно тѣзи течности биха се раздвижили и колко скоро биха се успокоили. Такова различие има и между хората и между народитѣ. Ако се сѫди по историята на английския народъ и неговото държане презъ сегашната война, ще се съгласимъ, че неговото душевно море е едно отъ тѣзи, които наистина се раздвижватъ много трудно. Ако казанитѣ течности вземемъ като примѣрна стълбица за сравнение и я приложимъ къмъ душевното море на българитѣ, ще се съгласимъ, че то не е отъ най-подвижнитѣ, че то се приближава къмъ това отъ петролъ и дори зехтинъ. Тази констатация се потвърждава отъ цѣлия нашъ политически животъ и отъ характера на българина изобщо. Тя ни позволява сѫщевременно да си обяснимъ и нѣкои събития отъ нашето минало. Българската народна душа реагира изобщо по-мѫчно и се успокоява сравнително по лесно. Именно затова българинътъ се възвръща лесно къмъ душевното си равновесие, бързо се примирява, става „трезвенъ", лесно забравя злото, защото лесно повѣрва въ нѣкакво добро. Тъкмо защото по-бавно реагира и сравнително бързо се успокоява, той не може дълго време да се радва, лесно се примирява съ неволитѣ и не може дълго да мрази. Тази негова душевна особеность ни обяснява, защо той е консервативенъ и упоритъ въ живота си, защо мѫчно се подава на различнитѣ внушения, на бунтъ и революции, или, ако сѫ избухнали, защо сѫ локализирани, почти инцидентни, защо сѫ обикновено краткотрайни; защо не обича войната, или, ако се наложи, защо иска да е кратка и винаги бързо да я привърши; и най-после обяснява ни — защо тъй дълго време е робувалъ, като е изоставилъ участьта си въ рѫцетѣ на предполагаемата свѣтовна правда, въ която вѣрва, че ще му донесе желаното добро. Тази е пакъ причината, загдето новитѣ идеи достигатъ тъй трудно до подсъзнанието му, а старитѣ идеи мълчаливо, но упорито пази и защищава. Тъкмо затова той приема новитѣ идеи само формално, слуша за тѣхъ съ любопитство, но мѫчно се приспособява къмъ тѣхъ, мѫчно ги смила, за да ги възприеме и приложи съ готовность и съзнателно.

Отъ тъй нарисувания съ едри линии духовенъ образъ на българина изпъкватъ главно три страни въ характера му, както ги класифицира нашиятъ ученъ проф. Борисъ Йоцовъ, а именно: — героичната, практичната и политичната*). Погледнато исторически, героичниятъ българинъ се е явилъ най-рано, затова и нѣкои писатели виждатъ у него първичния поривъ на скита и на хуна, отколкото на славянина, тъй като неговиятъ борчески духъ се проявилъ и калилъ въ борба за самосъхранение, за преодоляване на голѣми житейски нужди, за правда и независимость, каквато борба сѫ водили непрекѫснато туранскитѣ народи. Въ всички степени на своя героизъмъ българинътъ се проявява съ всичката си сила. Неговиятъ героизъмъ не е само външенъ, но е и нравственъ. Той се проявява еднакво както въ бойнитѣ подвизи, така и въ малкитѣ дѣла, дето се иска решителность. Както въ безстрашието предъ смъртьта, така и въ неговото търпение, въ

*) Проф. Б. Йоцовъ — извадки отъ статията му въ философски прегледъ, кн. 1, год. VI подъ заглавие — Българинътъ споредъ българския писатель.

способността му да чака до победа. Въпрѣки че героичният духъ дрѣме въ него, българинътъ не е, обаче, воинственъ, но става такъвъ, щомъ бѫде предизвиканъ. Но той не издържа вѫтрешния чувственъ напоръ и затова скоро стихва. Въ слѣпия си героизъмъ, колкото да е буенъ, той не е устойчивъ. Стига до самозабрава, до жестокость, но мине ли стихията на борбата, става мълчаливъ и бързо се успокоява. Въ бурния си устремъ той не помни кога, кѫде и какъ е извършилъ борбата си, нервната умора заличава следитѣ и той скоро става готовъ за нова борба.

Обаче другъ е неговиятъ героизъмъ, когато е нравствено обоснованъ, когато е съпроводенъ съ нѣкаква благородна и възвишена задача. Колкото по-добре познава цельта, колкото е по-силно убеждението му въ смисъла на поставената задача, толкова напрежението му е по-дълготрайно, толкова въ нагона си е по-сдържанъ и повече израства предъ себе си. Той не върши подвигъ заради самия подвигъ, а защото е убеденъ, че подвигътъ е необходимость при даденъ случай. Но долови ли, че необходимото се надхвърля, че не оправдава жертвитѣ, че усилията ще отидатъ на халосъ, той загубва устрема, нагонътъ му отслабва и го обхваща явна неохота, отъ която, разбира се, не може да последва нѣщо героично. Когато не може нѣщо да проумѣе, да схване скрития смисълъ на събитията, той живѣе съ вѣрата, че има кой да бди върху него. Тогава той търси водачъ, готовъ слѣпо да го следва. Но когато остане измаменъ, т. е. когато съзнае самоизмамата си, той се разочарова и отблъсва тайно или явно всѣко задължение. Той е скроменъ; не цени дѣлото си дори и когато за другитѣ е много голѣмо. Склоненъ е да се подценява, затова много често има хора, които не се чувствуватъ герои и мислятъ, че това, което сѫ извършили, би могълъ всѣки да стори. Трѣбва другъ да открие подвига му и едвамъ тогава израства предъ себе си; страхува се да не се надцени и да не стане смѣшенъ въ очитѣ на другитѣ.

Въ житейскитѣ отношения героичността на българина се заключава въ неговото страдание и необикновено търпение. Търпение, което има оправданието си не само въ темперамента му, но и въ особенитѣ му преживявания въ миналото. Страда не защото обича да страда, а защото една зла орисия е винаги неговъ спѫтникъ; страда, защото не знае да примири душата си съ унижението, съ човѣшкото си достоинство. Всрѣдъ тежката българска действителность той устоя, не се подаде на унизителни компромиси и остана да е фактически герой, макаръ самъ да не схваща това. Той е жилавъ, коравъ и въ понасянето на страданието, въ запазването на душевната си чистота, съ което дава изразъ на своя нравственъ героизъмъ. Силата му се състои и въ това, че изпитанията, страданията не го сломяватъ, а подготвятъ душата му за отпоръ. Той

е стоикъ, когато трѣбва да защищава правото си и невинността си. Обича да се счита безпогрѣшенъ и затова често отблъсва чуждитѣ съвети; обладанъ е отъ особенъ индивидуализъмъ, който става опасенъ, когато му липсва нравствена задръжка.

Практичният българинъ е повече свързанъ съ пастирско-земедѣлския битъ на славянина. Старинното скитничество у него е вече премахнато. У него дори има голѣма заседналость и инертность. Загубилъ е предишния широкъ кръгозоръ и е почти безъ замахъ. Станалъ е крайно консервативенъ. Повече отъ всички славяни българинътъ е недовѣрчивъ, подозрителенъ и мнителенъ до скептицизъмъ. Той е човѣкъ на черната земя, на трезвата мисъль и на разумното желание. Земята е засилила у него чувството на сигурность и той разчита на труда си, на здравитѣ си ръце, но сѫщевременно тя го е приковала къмъ себе си толкова много, че до неотдавна не виждаше нищо друго освенъ нея. За земя е готовъ да се бори до смърть. Честь, домъ и имотъ сѫ тритѣ му светини, които винаги е готовъ да брани съ рискъ на живота си. Той не обича да напада, но твърдо отбранява своето. Мѫчно се убеждава, но веднажъ спечеленъ за една идея, остава вѣренъ докрай. Има нѣщо твърдо въ характера си, държи на дадената дума и затова измѣната е за него голѣмо безчестие. Той е въплъщение на грубия реализъмъ, но вече значително облагороденъ. Понеже е преизпълненъ съ мисъль за сигурно сѫществуване, той е наклоненъ да използува положението, обаче знае мѣрка и тактъ. Знае, че въ живота има известна несигурность, затова пести, търпи лишения, стига дори до скѫперничество. Парата има за него особено привлѣкателна сила и затова не жали трудъ и здраве, за да има повече. Обича труда, но тихия, свободния, мирния трудъ. Заповѣданиятъ трудъ, особено ангарията, го обезсърдчава. Вѫтрешно съсрѣдоточенъ, замисленъ и сдържанъ, той има свой погледъ на нѣщата и ги мѣри и цени по своему. Не обича да мечтае и да идеализира. Има вѣра въ човѣшкото на човѣка; не е сантименталенъ, дори външно е коравосърдеченъ и студенъ. Поради голѣмата привързаность на българина къмъ челядь и имотъ, неговото социално чувство рѣдко преминава границитѣ на неговия домъ. Уважавайки човѣка, той цени неговитѣ нрави и обичаи, не се бърка въ вѫтрешния му животъ, изобщо толерантенъ е къмъ другитѣ, но обича да бѫдатъ сѫщо така толерантни къмъ него.

Политичният българинъ, това е по-скоро българскиятъ интелигентъ, който е една по-късна и нова формация и който, като стоещъ далечъ отъ срѣдния български типъ по характера си, не представя предметъ на това ни изложение.

За да бѫде по-добре освѣтленъ този труденъ и деликатенъ въпросъ, ще помѣстимъ мнението и на други които

сѫ мислили по него, какъвто е г. К. Н. Петкановъ, който въ статията си подъ заглавие „Характеристика на българския селянинъ, помѣстена въ списанието Философски прегледъ, год. I кн. 4, се изказва въ следния смисълъ: — За да може единъ народъ правилно да се развива и напредва, трѣбва да познава грѣшкитѣ си и да има желанието и волята да се поправи, нуждно е да се самоопознае. Ровейки се въ своитѣ битови и расови черти, изследвайки всички материали отъ миналото и настоящето си, ще се доберe до онѣзи особености, които го характеризиратъ като народъ. Имайки предъ себе си тѣзи данни и прояви, за рѫководителитѣ на тоя голѣмъ организъмъ не остава друго, освенъ да направятъ едно строго разграничене между положителнитѣ и отрицателнитѣ прояви и да заработятъ върху първитѣ за общото имъ насаждане и използуване, а върху вторитѣ — за тѣхното претѫпяване, унищожаване или насочване въ благоприятна посока. Ние българитѣ сме въ единъ периодъ на духовно оформяване, безъ особено положително да се изследваме и познаемъ, и, докато е време, да се насочимъ по единъ благоприятенъ пѫть, пѫть, който да ни постави редомъ съ онѣзи народи, които, като по-стари, иматъ повече отъ насъ установена душа. Излагайки повече отрицателнитѣ прояви въ народния характеръ, авторътъ се ласкае отъ вѣрата, че така по-сигурно ще се замислимъ върху онова, което ни липсува, ще поведемъ обща и системна самоборба, че колкото слаби да бѫдатъ резултатитѣ отъ нея, за бѫдещитѣ поколѣния тѣ ще бѫдатъ материалъ и поука, за да завършатъ започнатото съ по-голѣмъ успѣхъ.

Склонность къмъ земята и труда. Главниятъ поминъкъ на българина е земедѣлието. Животътъ му е текълъ и тече всрѣдъ полето и гората въ непрекѫсната борба съ земята и стихиитѣ. Въ такъвъ широкъ кръгъ българинътъ се е движилъ отъ вѣкове и въ тази борба се е калявалъ и създавалъ като характеръ. Какви сѫ отношенията му къмъ земята? . . . Тя е нераздѣлната му спѫтница, която го прави доволенъ и недоволенъ, щастливъ и нещастенъ, търпеливъ, благъ, щедъръ, като сѫщевременно подбужда и страститѣ му, — за педя земя, цѣли села се вдигатъ едно срещу друго. Когато я обработва, за него нѣма значение времето. За да изкорени една трънка отъ нивата си, той губи цѣли часове. За да насѣче една кола дърва за пазара, губи два — три и повече дни и получава съвсемъ нищожна печалба. Той не умѣе и неохотно използува пазара. Превръщането на зърненото производство въ друго по-доходно е търговска работа за него; той отвръща очи отъ леката печалба — въ него има съзнанието, че той е нераздѣлно свързанъ съ земята и че тя е, която има право да направлява мислитѣ и волята му. Трудътъ е селски дългъ, чрезъ него той живѣе, радва се и скърби. По-важното е да се работи на нивата, на лозето, въ планината, но каква печалба ще донесе тази работа — това не е важно; за труда той не прави тънка смѣтка, като търговеца . . .

Българинътъ вижда своето земно щастие и въ семейната кѫща, въ многобройната челядь, въ рѫцетѣ, които държатъ ралото, мотиката и сърпа. Той отглежда деца не да ги гали, а да насмогне съ работни рѫце. Жени невръстния си синъ, за да има помагачка въ кѫщи и въ жетвата. Дори забавленията и веселбитѣ нагажда така, че да може пакъ да се работи.

Религиозно чувство: Склонностьта на българина къмъ трудъ подхранва религиозното му чувство. Религиозенъ ли е българинътъ? На този въпросъ не може да се отговори напълно утвърдително. Въ повечето случаи той е фаталистъ. Презъ стихиитѣ, които вършатъ каквото искатъ, не е чудно, че той се проявява като фаталистъ — „каквото е писано, това ще стане“. За него всичко върви по реда си; „Богъ далъ, Богъ взелъ“. Какво има да се чуди на очевидни нѣща? Тъй е било, тъй ще бѫде до края на свѣта. Приготвя се за работа, но поглежда къмъ небето, къмъ месечината, следи вѣтроветѣ и споредъ тѣхъ си нарежда работата. Ако това е така, разбира се, не може да се говори за чисто религиозно съзнание у българина. Доброто, любовьта къмъ ближния, основата на християнството за него не сѫ нищо друго освенъ човѣщина, нѣщо съвсемъ обикновено . . . Страхътъ отъ Бога е почти претѫпенъ у него. Свикналъ е на ударитѣ на стихиитѣ и на неволитѣ, претръпналъ е, та не чувствува тъй силно страхъ отъ прегрѣшенията, обаче за чуждото мнение държи добра смѣтка . . . Не се задълбочава да дири коренитѣ на доброто и злото; не му остава време; залисанъ е премного съ полската си работа . . . Изобщо не ще бѫде преувеличено, ако кажемъ за българина, че е безъ здраво религиозно чувство и че въ повечето случаи това чувство е силно примѣсено съ суевѣрие.

Пестеливость. Едни приематъ, че българинътъе скѫперникъ, но по-вѣрно ще бѫде, ако се каже, че той е пестеливъ; единичнитѣ случаи не могатъ да служатъ за мѣрка. Когато отива въ града, носи си храна отъ село, за да не похарчи. Паритѣ, споредъ него, не се печелятъ за ядене и пиене, съ тѣхъ се купува земя, добитъкъ и разни стопански принадлежности. Неговото правило и поука е „бѣли пари за черни дни“. Ако българинътъ проявява крайна пестеливость по отношение на паритѣ, то по отношение на хлѣба, на житото и на други домашни произведения е щедъръ. Посрѣща гоститѣ сърдечно, слага имъ добра трапеза и имъ предлага отъ всичко каквото има въ кѫщата си. Гостоприемството е украшение на българската кѫща. Тамъ, гдето гостоприемството е култъ, не може и дума да става за скѫперничество. Къмъ разнообразнитѣ печалби той е недовѣрчивъ, защото поради непосилния

си трудъ едва свързва двата края. Той е спокоенъ, когато въ хамбара има жито, когато въ толума има сирене и въ долапа има хлѣбъ. „Защо се труди човѣкъ, нали за такива дни—да посрещне и изпрати като хора“. . . Той е противъ излишнитѣ разходи и затова казва: „Ако не кърпишъ вехтото, новото не ще носишъ“. За да бѫде спокоенъ за утрешния день, той намира за добре да пести, да туря по нѣщо настрана.

Възприемчивость. Българинътъ е изобщо възприемчивъ. Той не се свива въ черупката си, а търси да стане нѣщо повече отъ това, което е билъ. Тази възприемчивость, обаче, въ нѣкое отношение отива много далечъ. Така напримѣръ бавно, но сигурно изчезватъ традициитѣ и обичаитѣ у народа и се губи битовото му отличие. Увлѣчението му въ просвѣтата, бързото му погражданчване, лесното му нагаждане къмъ новоститѣ въ живота е тъй явно, че е излишно да се подкрепя съ примѣри. Промѣнитѣ у него ставатъ тъй бързо, че дори не вървятъ по последователенъ пѫть; и затова често пѫти се обърква и лута. Следъ Освобождението животътъ на българина се нагласява бързо споредъ влиянията отъ чужбина. Това личи и при обработването на земята. Старитѣ методи на работа се изоставятъ, ралата и диканитѣ се замѣстятъ съ плугове, трактори и вършачки. Толкова се увлича въ новото, че не си прави дори добра смѣтка, доколко ще има полза. Сѫщото нѣщо се наблюдава и въ областьта н просвѣтата. Бърже се увлича, дори става фанатикъ въ убеждението си, безъ да държи смѣтка за условията. И може би въ тази прекалена възприемчивость се крие напредъкътъ му, но и трагизмътъ на българския народъ. Тя го тласка насамъ-нататъкъ, прави го играчка на добри и лоши влияния и го откѫсва отъ здравия коренъ на вѣковнитѣ народни традиции. Бащата е овчарь, земедѣлецъ, а синътъ става учитель, инженеръ, адвокатъ и пр. Едно развитие тъй насърдчително на пръвъ погледъ, е всѫщность неестествено. Това създава нови форми на живота, и нова психика у хората.

Несговорчивость. Щомъ българинътъ е трудолюбивъ и възприемчивъ, лесно е да се разбере, защо е несговорчивъ. Щомъосновава философията си върху труда, следва, че и общественията животъ се пречупва презъ призмата на тази философия. Земята го е отчуждила отъ тѣсния общественъ животъ. Всичко нуждно за преживяване на семейството произвежда самъ и затова не чувствува нужда отъ чужда помощь. Тази отчужденость го е тласнала въ друга крайность — станалъ е самоувѣренъ, настойчивъ, а това му пръчи до известна степень да разбере, че интереситѣ на отдѣлната личность не могатъ въ никой случай да станатъ центъръ на обществено движение. Представата му за „общото благо“ е теоретична, фикция. Щомъ не схваща нѣкаква полза за него и за децата му, то не е никакво благо. Но когато се увлѣче, упорствува

докрай, за да наложи своето. Не сполучи ли — отива въ друга крайность и става врагъ. Изобщо много трудно излиза отъ кржга на личния си интересъ. Това чувство, обаче, не е користно. Той не може да намѣри връзката между частния и общия интересъ. За него тази връзка е толкова скрита, че като не я вижда, става подозрителенъ и мжчно може да си обясни общественитѣ почини правилно. А подозрителностьта поражда несговорчивостьта. Само при опасность проявява известна сговорчивость.

Национално чувство. Националистъ ли е българинътъ? — Чужденцитѣ го считатъ за фанатизиранъ националистъ, но това твърдение не е до тамъ вѣрно, не отговаря на действителностьта. Той обича своето — семейството си, земята си, имота си и то най-искрено, но тази обичь не хвърля свѣтлитѣ си и плодородни лжчи по-далечъ отъ тѣсния кржгъ на семейството. Той се подава мжчно на съзнателна дисциплина, защото е недовѣрчивъ. Ако приемемъ, че е несговорчивъ, следва да не е и фанатиченъ националистъ. Едното безъ другото не може. Въ моменти на просвѣтление той вижда правия пѫть, но работата го увлича, а това засилва стремежитѣ на отдѣлната личность, индивидуализира я и притжпява въ нея общественото чувство. Тази строго очертана индивидуалность прави българина да бѫде самоотверженъ, храбъръ, когато се отнася за защитата на онова, което чувствува свое. Винаги този, който твори, е наклоненъ да се жертвува за онова, що твори . . . Имало е и има случаи, когато българинътъ проявява национално чувство, групира се и създава нѣщо по-общо, но това сж моменти на избухвания и настроения. Обикновено скоро забравя общия си дългъ, тръгва по свои пѫтища и, безъ да иска, руши създаденото отъ него общо благо. Но къмъ своя домъ, къмъ бащината си земя, той е много чувствителенъ. И въ това чувство къмъ „бащинията“ той намира смисълъ въ живота, готовъ е да се жертвува за „своята земя“, и тамъ трѣбва да се търси опората на национализма, на родолюбието му.

Душевно състояние. Чужденцитѣ мислятъ, че българинътъ е меланхоличенъ, като слушатъ тжжната ни народна пѣсень. Българинътъ се задълбочава вжтрешно, изживява скърбитѣ и радоститѣ си, не имъ дава външенъ избликъ, но това не значи, че той е меланхоличенъ . . . Той е повече мечтатель отколкото меланхоликъ. Въ мелодията на народната ни пѣсень има много тжга, еднообразие, но въ тоноветѣ винаги се чувствува стремежъ да се излѣзе отъ тѣзи рамки. Този, който обича труда, обича и живота въ неговата пълна многостранность, затова не може да бѫде меланхоличенъ. Той вѣрва въ себе си, а тази вѣра е признакъ на творческа енергия, на силно чувство къмъ живота. Така разгледанъ, българинътъ не е и лукавъ. Той хитрува, но доста наивно, и не

обръща тази хитрость въ лукавость. Но затова пъкъ, поради голѣмата си недовѣрчивость, той е досетливъ и чувствителенъ къмъ лъжата и неправдата. Лукавостьта е черта на безпомощнитѣ хора, на ленивитѣ и на алчнитѣ. Но този, който цѣлъ животъ се бори съ стихиитѣ и надвива на земята, нѣма нужда да се преструва; той е съ отворено чело и неговиятъ свѣтъ е опредѣленъ.

Социаленъ кржгозоръ на българския селянинъ. Знае се, че кржгозоръть и идеологията на една широка обществена група се опредѣлятъ отъ социалното положение на тази група. Социалното положение на селячеството не е навсѣкжде еднакво. То е единъ видъ тамъ, дето е имало феодална власть, а е другъ тамъ, дето не е имало феодализъмъ, както е случаятъ у насъ. При това положение първиятъ въпросъ, на който трѣбва да се отговори, е — какъ българскиятъ селянинъ гледа на себе си, на общественото си положение и на стопанското си състояние? — Както се каза, трудътъ за него е човѣшки дългъ, чрезъ него той живѣе, радва се и скърби. Въ съзнанието му производството не е главната цель, а такава е трудътъ. Трудътъ е мѣрка на морала и на всѣка социална ценность. „Луда е, но е хубава и на работа е работна"; или „работата краси човѣка, мързелътъ го грози". Като обработва имота си, нашиятъ селянинъ не мисли, че тази работа е нѣкое капиталистическо предприятие, че влага капиталъ, за да получи нѣкаква опредѣлена печалба отъ него. Той работи, за да осигури прехраната си, сжществуването си. Очертано по този начинъ социалното и стопанско положение на селянина, явява се другъ въпросъ — какви сж обществените чувства и задължения, които това положение на селянина поражда?

Днешната обществена етика ни учи, че понятието за дългъ е резултатъ на човѣшката общественость, на сжществуващитѣ връзки между хората. Човѣкъ, който не живѣе въ общество и не е членъ на нѣкаква общественость, не би ималъ никакво чувство на дългъ. Сжщото е и съ селянина собственикъ. Обществените връзки, всрѣдъ които той живѣе и въ духа на които възпитава децата си, сж такива, че пораждатъ особенъ родъ социални чувства и задължения. И действително, като изключимъ приятелството и роднинството, ние виждаме, че селянинътъ се чувствува задълженъ преди всичко да пази и засили имота си и да осигури добруването на челядьта си. Тѣзи морални задължения не сж, разбира се, изключително български; тѣ се срѣщатъ въ всѣка селска маса; но отъ тѣхъ личи тѣсниятъ хоризонтъ на идеологията на българския селянинъ, изградена върху труда за сжществуване и върху ограничения теренъ на имота и интереситѣ му. Съ други думи, земята и земедѣлието сж доста отчуждили чувствата му отъ общежитието и общитѣ интереси. Въ идеологията на българския селянинъ понятието „общо благо" не

отива по-далечъ отъ благото на неговото семейство. Щомъ той нѣма прѣка видима полза отъ едно дѣло, той го чувствува вече като чуждо. Така че българскиятъ селянинъ се издига много трудно надъ кржга на своя личенъ и семеенъ интересъ. У него липсва необходимата здрава връзка между частния интересъ и този на една по-широка общность.

Неспособенъ да вникне въ тази връзка и въ нуждата отъ нея, българскиятъ селянинъ става лесно подозрителенъ, щомъ е въпросъ за нѣкакъвъ общественъ починъ; той не може лесно да се съгласи, че единъ човѣкъ може да напустне своята работа, за да се залови за обща работа, и затова често се чува „стана кметъ на селото, защото подуши кьораво", или „азъ ставамъ попъ, щомъ има агнешки кожи и сланина". Динамиката на всѣко дѣло споредъ нашия селянинъ е, следователно, само интересътъ, печалбата. Затворенъ въ тѣзи си чувства, неговиятъ дългъ и обществена добродетель се свежда само до това — да бжде добъръ баща, да бжде добъръ ржководитель и закрилникъ на семейството си, да пази и да разширява имота си, да тачи достоинството си като такъвъ и да държи на своето справедливо и честно мнение. При това положение явява се другъ въпросъ — какви сж отношенията на селянина къмъ държавата?

Нашето вѣковно робство подъ турцитѣ е създало дълбоко отчуждаване между селската маса и държавата. Турцитѣ никога не сж гледали на раята като на обектъ, който трѣбва да се просвѣщава или подкрепя, за да изгради материалното си благосъстояние. Напротивъ, българската селска маса е била само кротъкъ източникъ за царски данъци, ангарии и грабежи. Явяването на турска власть въ селото е било винаги за зло и насилие, поради което селянинътъ е гледалъ на държавата като на врагъ, неизбѣженъ врагъ, далечъ отъ неговитѣ радости и скърби, чуждъ на неговия поминъкъ и народенъ битъ, съ който трѣбва да се примири. Дойде освобождението на България, но положението на селянина не се измѣни значително. Партиитѣ, които управляваха страната, не дадоха достатъчно доказателства, за да почувствува селянинътъ, че тѣ защищаватъ неговитѣ интереси . . . Всичко това продължаваше да поддържа наследеното отъ робството съзнание, че тя не е създадена за него и за неговото благо.

„Въ това отношение не малка отрицателна роля е изиграла и нашата интелигенция. Тя идва отъ широкитѣ народни слоеве, израства всрѣдъ труда и мжката на селската маса, яде първоначално нейния коравъ залъкъ, но, издигнала се надъ обикновеното равнище, интелигенцията ни забравя често пжти тия неволи, изоставя народнитѣ нужди и се домогва само къмъ повече материални блага. Възвишениятъ идеализъмъ за народополезна работа престава тогава да окриля нейния духъ, съзнанието за дългъ къмъ народа и национални идеали не

ржководи повече дейността на интелигенцията и тя започва да гледа на селячеството като на маса, лишена отъ съзнание, отъ сериозни нужди и права, като че ли на тази маса е писано само да робува и върху нейния трудъ интелигенцията трѣбва да търси да изгради материалното си благоденствие".

Ала участьта на нашата държава би била много печална, ако у насъ не сѫществуваха обществени фактори, които отслабватъ недовѣрието, и това робско противодържавно съзнание на българската селска маса. Такива фактори сѫ борбитѣ около нашето национално възраждане, въстанията, Освободителната война, които допринесоха доста за култивирането на обществено чувство всрѣдъ българското селячество. Училищата и книгата бѣха сѫщо важенъ факторъ за разширяване на чувствата за по-широка търпимость и солидарность у насъ. Не по-малко възпитателно е и въздействието на казармата, презъ която селскиятъ синъ трѣбва непремѣнно да мине. И, най-после, въ тая редица отъ фактори не бива да се забравя и възпитателната роля на нѣколкото успѣшни и злополучни войни, които нашата държава бѣ принудена да води за собственото си съхранение, както и за запазването на народа. Така, ние се намираме върху почвата на интересно взаимодействие между всички фактори, а ако селската маса не бѣше изпитала благотворното национално въздействие на всички тѣзи сили, тя едва ли би проявила въ своя новъ исторически животъ това, на което днесъ сме свидетели.

Тукъ му е мѣстото да се подчертае нуждата, следователно, отъ една организация съ обществена задача, която да възпитава нашето селячество и да го издигне отъ тѣсния обществень кржгозоръ, въ който то живѣе и се развива. Тази организация би имала своето оправданне само ако даде правилна насока на селското съзнание, което да се освободи отъ зловредното убеждение, че „държавата е врагъ на селото", ако се приобщи къмъ нея и нейния труденъ животъ и ако възпитава селската маса чрезъ политическо или професионално въздействие по пжтя, въ който тя ще съзира все по-ясно скритата връзка между частния интересъ на селянина и селото съ общия интересъ на държавата и народа. За българина трудътъ и семейството е всичко, заключава г. Петкановъ. Каленъ отъ вѣкове въ тази пещь, той ще остане за дълго съ примитивна душа, върху която трѣбва системно да се работи. Набелязанитѣ черти сѫ добри въ известни случаи, а въ други сѫ лоши. Да си възприемчивъ не е зле; това е признакъ на умствена широта и напредъкъ, но безсистемната възприемчивость е вредна, защото скоро обезличава личностьта и народитѣ. Да си недовѣрчивъ е признакъ на духовна будность, на остра наблюдателность, но когато тази недовѣрчивость се превърне въ мания и бжде безогледна, тя става причина на разединение и майка на много злини. Несговорчивостьта е

вредна; тя раздѣля, разпръсква стадото и го хвърля въ устата на хищницитѣ и пр. Макаръ че българинътъ е напредничавъ, все пакъ той запазва напластеното отъ вѣкове въ душата му, люшка се въ своя интименъ и обществень животъ и затова тепърва ще се оформява като народностно цѣло съ единна и завършена душа.

Продължавайки да изучава характера на българския народъ, г. К. Петкановъ спира много правилно вниманието си и върху българската интелигенция. Въ една сѫщо така добре обоснована статия, помѣстена въ списанието „Философски прегледъ" год. IV, кн. 2, той изказва мнението си, което е интересно за войсковитѣ кадри, защото съ това се попълва не само картината на българския народенъ характеръ, а се освѣтляватъ по-силно особеноститѣ на интелигенцията, която почва постепенно да дава новъ отпечатъкъ на военната служба, било чрезъ кадритѣ или чрезъ широкия достжпъ на интелигентни хора въ редоветѣ на войската поради напълно народния й характеръ. По този навременъ въпросъ авторътъ се изказва въ следния смисълъ:

Цвѣтътъ на народа е неговата интелигенция. Той я създава, за да пребжде. Тя е едно утвърждение на народния инстинктъ за самосъхранение и напредъкъ. Следъ Освобождението българскиятъ народъ се почувствува пъленъ господарь на сждбинитѣ си. Първата му грижа бѣше да вземе бързи мѣрки срещу нѣкои следи отъ робството, за което създаде множество училища. Съ рѣдко увлѣчение той се залови да сѣе просвѣта въ вече свободната си страна. Кржгътъ на интелигенцията се разшири съ учители, държавни и общински служители, адвокати, лѣкари, писатели и пр. Отъ тѣзи срѣди излѣзоха българскитѣ политици, общественици, строителитѣ на бждеща България. Нѣма просвѣтенъ българинъ, който да нѣма корена си въ недрата на селото. Селото има своитѣ традиции, обичаи, вѣра и пр., които сѫ калили душата на българина и сѫ запазили нравственостьта и трудолюбието като необходима основа за здравъ творчески животъ. Подъ сѣнката именно на тѣзи чисти качества се охрани интелигенцията. Но какъ следъ това тя изпълни своя дългъ къмъ селото и къмъ държавата? Опита ли се да разбере душата на народа, да просвѣти пжтищата и да осмисли стремежитѣ имъ за свободенъ творчески животъ? Какъ се отнесе тя къмъ здравитѣ сили, които запазиха българския народъ цѣлостенъ и изясниха родовото му съзнание? — Отговорътъ на тия въпроси е труденъ и затова авторътъ казва, че прави само опитъ да навлѣзе въ тѣхъ.

Днесъ всички стрели се насочватъ срещу интелигенцията. Тя се отнесе съ лекомислие, почти пренебрежително къмъ народнитѣ традиции; щомъ вкуси отъ европейската култура, тя се нахвърли върху нея съ стръвь и безкритично.

Всичко ѝ се струваше хубаво, прекрасно и полезно. Тя започна да не цени достатъчно своето; срѣдата, отъ която бѣ излѣзла, ѝ се виждаше първобитна и лишена отъ всѣка ценность. Традициитѣ, обичаитѣ и вѣрванията на българското село станаха първия прицелъ на нейната критика и дори на нейния присмѣхъ. Бунтарството на революционеритѣ се хареса на часть отъ интелигенцията и къмъ ценноститѣ на нашия животъ тя се обърна съ бунтарска душа. Всичко онова, което се е напластило презъ робството въ душата на народа, е ръжда, която трѣбва да се премахне. Единъ неправиленъ пѫть, но който се смѣташе за необходимъ, макаръ че робството запази нравственитѣ сили на българския народъ. Неговата творческа енергия не намираше просторъ и затова се спотайваше въ кръвьта му и чакаше деня на свободата, за да избликне наново. И въ момента, когато тази сила се отприщи, интелигенцията поиска съ единъ замахъ да догони дѣлото на свободния отъ вѣкове свѣтъ. Тя поиска да набави бързо всичко загубено презъ време на робството съ вродения си трудолюбие. Обаче въ това си бунтарско желание тя отиде много напредъ, като забрави наличнитѣ материални и духовни условия на народа си; и когато спечелената на западъ наука и придобититѣ отъ чужбина идеи трѣбваше да приложи на практика, оказа се, че българинътъ не може да издържи тежестьта на европейската практика. Колата заскърца; явиха се противоречия . . .

И тъкмо поради противоречието между закъснѣлата селска маса и изпреварилата времето си идеология на интелигенцията последната взе да не харесва селската срѣда, отъ която се бѣ родила. Тя не желаеше да се приспособи къмъ нея; намираше я проста, негодна и волно или неволно я изостави, отрече я. Обикновениятъ българинъ наистина не бѣше узрѣлъ, за да разбере духовното съдържание на своята интелигенция. Той я посрещна съ недовѣрие и съ вродения си консерватизъмъ. Отъ това мълчаливо и скрито напрежение въ духовния миръ на интелигенцията се оформиха незабелязано дветѣ ѝ най-съществени качества — новаторството и подражанието. Първоначално интелигенцията искаше да се покаже предъ народа, че знае нови нѣща и че съвършенството се крие въ идеитѣ на запада, а не въ занятието и възможноститѣ на народа. Просвѣтенитѣ хора не схванаха правилно мисията по отношение на народа; тѣ не се почувствуваха задължени да водятъ народа и идеологически се оказаха неспособни да станатъ водачи на народната маса . . . Отъ това се роди първата грѣшка. Образованието зае първостепенно мѣсто, като на възпитанието не се обръщаше почти никакво внимание. Тръгна се по пѫтя на раздвоението: въ казармата и военното училище учеха на родолюбие, подготвяха младежьта да работи и да се жертвува за обединението на българския народъ, а

въ училищата учеха за Камчатка, за Килиманджаро, за кръстоноснитѣ походи, но недостатъчно учеха за българската история и география, нито пъкъ се полагаха усилия да се създаде типътъ на българския гражданинъ. Жадната и любознателната младежь не можеше да се увлѣче отъ сухата програма на училищата и сама, по свой починъ, потърси идеитѣ, които можеха да стоплятъ сърдцето ѝ. И тази младежь тръгна следъ така наречените „крайни идеи“, защото само тѣ задоволяваха нейния поривъ.

Първитѣ народни труженици започнаха съ възпитанието — проповѣдваха, внушаваха, и то съ едничката цель — да се създаде и да закрепне националното единство. И сполучиха Следъ Освобождението тоя процесъ се прекѫсна веднага. Иванъ Вазовъ схвана, че народното съзнание и сцепление е все още слабо. Щомъ се създава българска държава, нуждно е тя да се крепи на здраво национално съзнание. И той презъ творчеството си се помѫчи да избистри това съзнание, да издигне неразрушима крепость срещу робството и да изгради творчески и дисциплиниранъ български духъ. Но поколѣнието интелигентни, което израстна подъ лѫчитѣ на свободата, намѣри тоя пѫть за остарѣлъ, за назадничавъ и го дори осѫди. Преди да се възпита и да се издѣла колективната народна душа, у насъ се разпространи съ неочаквана сила убеждението, че идеалитѣ на живота трѣбва да се разширятъ, че, освенъ тѣсно националнитѣ, има и други интереси; че не е достатъчно да бѫдешъ само родолюбецъ и че интереситѣ на човѣчеството стоятъ по-горе отъ тѣзи на кой да е отдѣленъ народъ.

Съ други думи казано — преди да се издигне държавата на нуждната висота, явиха се нови идеи, които атакуваха родолюбието и подхранваха убеждението всрѣдъ маситѣ, че държавата е онзи институтъ, който трѣбва да отрупва народа само съ блага, и се издигна въ култъ равенството и братството. И макаръ че българскиятъ народъ бѣше напълно равноправенъ, все пакъ създаваше се недовѣрие къмъ онѣзи, които заставаха въ първитѣ редове на държавното строителство. Това недовѣрие се превърна по-късно въ настроение срещу властьта и мина неусѣтно срещу държавата. Бунтарскиятъ духъ намѣри почва да се развива. Интелигенцията, вмѣсто да продължи традицията на селото — съ трудъ да създава духовни и материални блага, се яви гласно и негласно за борецъ за „потъпканата правда“, нахвърли се върху религията, безъ да схване, че нравственияъ законъ, изграденъ върху религията, е най-здравиятъ за народа и, следователно, не бива да се руши. Това бѣ нуждно, за да се запази здраво семейството, да не се разяжда отъ безвѣрие и поквара. А интелигенцията схвана вѣрата на народа въ Бога като отживѣлица, безъ да вижда, че у нашия селянинъ религиозното съзнание се покрива напълно съ нравственото чувство, че тя

атакува съ това нравственостьта на народа, безъ да му даде нѣщо друго, съ което душата му да запази нравствената си чистота.

Интелигенцията напустна народнитѣ традиции, считайки ги за вкаменѣлости, които спъватъ културния напредъкъ. Личностьта се подхвърли на друго възпитание — да търси смисъла на живота въ личното благосъстояние и благополучие. Интелигенцията почна да смѣта, че нѣма вече работа въ селото, и тръгна съ увлѣчение къмъ града; отчужди се постепенно отъ народа и се отдаде на новъ животъ — живота на града. Въ него, обаче, не намѣри нужднитѣ срѣдства и затова трѣбваше да ликвидира съ селскитѣ имоти и така съвсемъ да се откжсне отъ селото. Единствената печалба идѣше отъ чиновническата служба и затова се насочи къмъ голѣмитѣ длъжности и стана кариеристична. Така постжпиха и търговцитѣ, които търсѣха голѣми и лесни печалби, отказвайки се постепенно отъ упоритя трудъ на селото. Въ града всички строятъ, правятъ сдѣлки съ едничката смѣтка, щото вложениятъ капиталъ да дде по възможность по-голѣма рента и пр. По този пжть се създаде ново разбиране за труда — да бжде използуванъ за печалби и то при най-малко усилие. Това разбиране следъ това започна да прониква и въ селото. По този начинъ моралътъ, който се крепѣше на почтения трудъ, почна да се разклаща, понеже се възприе идеята за спекулата подъ различнитѣ ѝ форми. . .

До Освобождението и известно време следъ него нашата малка по брой интелигенция имаше ясенъ и опредѣленъ идеалъ — обединението на българския народъ. Издигнати личности се налагаха на народа, като го поведоха къмъ напредъкъ и национално обособяване. Кариеризмътъ и индивидуализмътъ на новото време не създадоха цѣлостни личности, затова въ най-критическитѣ дни на страната ни не изпъкнаха оформени народни водачи, които да използуватъ народнитѣ усилия за здравъ държавенъ и нравственъ градежъ. Войнитѣ докараха катастрофитѣ, разклатиха народния идеалъ. Интелигенцията първа се отказа да се съпротивява до край, отпустна се, уплаши се за личното си благоденствие. И човѣкъ спокойно може да се запита — какви сж идеалитѣ на българската интелигенция и има ли нѣкакви национални кумири? Въ бита и навицитѣ на града не се виждатъ онѣзи прояви, които обединяватъ и привързватъ хората къмъ обща работа, а причинитѣ за това сж: увличането по чуждото, напущането на народния битъ и несъзнаване отъ страна на интелигенцията, че има мисия спрямо народа. . .

Като последица отъ безпжтицата на интелигенцията се явиха бюрократизмътъ и партизанщината. Бюрократизмътъ е антитворческа проява, той води къмъ затъмняване на истината,

къмъ национална парализация. „Дай заявление!“. „Нѣмашъ ли близъкъ да е силенъ на деня?“ „Ела утре“ и пр. Нашиятъ чиновникъ не съзнава, че е винтъ на държавната машина, а се счита за нѣкакъвъ господарь, който може да върши онова, което иска. Нѣма страхъ и чувство за дългъ, затова и липсата за отговорность е голѣма. Това положение подпомага много човѣшки слабости, които не сж въ интереса на народното единство и на държавния престижъ.

Но най-пакостното дѣло на интелигенцията е партизанщината. Тя нанесе поражения въ всички посоки и изравни просвѣтения деецъ съ невежия нахалъ. Отъ демагогията направи наука, която внуши на народната маса, че държавата е златна трапеза, че народътъ е съ мека глава. Профанираха се всички духовни прояви и се даде преднина на простащината Партизанщината уби почитьта на българина къмъ българската държава, къмъ творческитѣ личности и къмъ ценноститѣ на народния духъ. Тя узакони бюрократизма, щомъ взе подъ своя закрила чиновницитѣ и ги опартизани. Задръсти пжтя на нравствената, идеалистично настроената личность; опростачи демократизма; подхрани долнитѣ апетити; изостави враждата, легализира леностьта, посрѣдственостьта и дебелоочието. Всичко това подсказва, че българската интелигенция е на кривъ пжть и че, безъ да се отричатъ напълно творческитѣ ѝ заслуги, тя пропустна да работи за нравственото заздравяване на народа и за неговото народно осъзнаване. Затова интелигенцията не бива да се връща назадъ, но тя трѣбва да се опомни и да пристжпи къмъ най-важното — да изясни и да работи за държавната идея; да издигне нови кумири за преуспѣване на българската народность; да създаде почитъ къмъ оригиналната наша материална и духовна култура; да очертае ясно стопанскитѣ стремежи на държавата ни, взета като цѣло; да се замисли сериозно за запазване на националното съзнание на българитѣ отвждъ границитѣ на отечеството и пр. Съ други думи, интелигенцията, която е предопредѣлена да бжде водачъ на народа, трѣбва да престане да мисли само за себе си и за личнитѣ си нужди, защото бждещето на българския народъ е въ нейнитѣ ржце. За да бжде на правъ пжть, тя трѣбва да следва ударитѣ на народното сърдце, но не и неговитѣ прищѣвки и заблуди. И както народътъ жертвува всичко, за да я следва въ войнитѣ, така и тя трѣбва да се жертвува за неговото единство, за благосъстоянието му и за културния му напредъкъ.

За да завършимъ съ въпроса за характера на българския народъ, ще помѣстимъ и мнението на г. Отонъ Барбаръ и Л. Разсукановъ, изложено въ статията имъ „Психологията на българския войникъ“ (Философски прегледъ год. IV кн. 1 и 2). За военнитѣ кадри този въпросъ представя сжщо

голѣмъ интересъ, толкова повече, че мнението е изказано отъ участницитѣ въ войнитѣ,които отблизу сж наблюдавали проявитѣ на нашия войникъ. Освенъ това, изказаното мнение подчертава нѣкои народни черти, които трѣбва да се иматъ предвидъ отъ военния възпитатель и отъ бойния водачъ. Българскитѣ военни кадри трѣбва добре да познаватъ не само физическата издръжливость на войника, но главно неговата душевна издръжливость, душевнитѣ му качества тъй, както сж се проявили въ боеветѣ и походитѣ, т. е. въ най-естествената си форма. Затова нека тръгнемъ по стжпкитѣ на войника отъ родната му колиба до казармата, а оттамъ до бойното поле, тъй както ги вижда авторътъ.

Роденъ при крайно примитивни условия, завитъ често пжти само съ вълнената престилка на майката, бждещиятъ войникъ прави първитѣ си стжпки около схлупената селска стрѣха и, още дете, той тръгва по поля и гори съ добитъка, не рѣдко на дъждъ и бури. Зиме отива често въ гората, а лѣте е на нивата или на хармана. Спи по полето и балкана, яде твърдъ черенъ хлѣбъ съ сирене или само съ лукъ и домати. Така той израства здравъ, търпеливъ, свикналъ съ трудъ и лишения, готовъ войникъ, за когото коравото войнишко легло е приятно, а лютивата войнишка чорба е пищенъ обѣдъ. Него не отчайватъ ни походъ, ни неудобства, ни студъ, гладъ или жега. Нощемъ не го плаши сѣнката на върбитѣ, не вижда призраци въ тъмнината, нито го плаши бученето на рѣката, шумоленето на гората и тревата. Всичко това му е познато, близко, родно . . . А това го прави да бжде спокоенъ войникъ, съ навикнали нерви, годенъ за движение презъ поля и гори, денемъ и нощемъ.

Той е практиченъ: винаги ще намѣри вода, храна и дърва. Когато пристигне нощно време въ непознатъ край, стои нѣколко минути неподвиженъ като ловджийско куче и души, а следъ това се спуща по неизвестна пжтека и ето го съ пълна матерка вода! Той влиза въ непозната кжща и веднага намира скритото сирене, масло, орѣхи и пр., каточели самъ ги е поставилъ съ ржката си! Пѣсеньта, съ която го приспиваха въ люлката, и приказкитѣ, които му разправяха, бѣха все за турци, яничари,храбри войводи, байраци, кървави глави . . . а стане ли по-голѣмъ, играта, която най-много обича, е „на война". Така у него се насажда духъ на воинственость и безстрашие. Преди Освобождението и следъ него цѣлата българска литература пишеше за турскитѣ звѣрства, за подвизитѣ на великитѣ апостоли Левски, Ботйовъ, Караджата и др. А ежедневниятъ печатъ гърмѣше съ онова, което се вършеше въ Македония. Много буйни младежи намѣриха гроба си въ непосилната борба за освобождение и обединение . . . Въ всички тѣзи пѣсни, приказки, игри и борби се развиваше националниятъ духъ, кипѣше мъстьта на младитѣ души и се поставяше залогътъ за бждещитѣ борби.

Съ този високъ духъ младежитѣ постжпваха въ казармитѣ. Тукъ, макаръ да се сблъскваха съ строгата дисциплина и тежкото обучение, службата все пакъ бѣше гордость за тѣхъ. Всѣки изминатъ день опитното око долавяше какъ успоредно съ знанията изпъкваше самонадѣяностьта и гордостьта му, че му е възложено да брани страната отъ врагове . . . Единъ пжть погаделичкана войнишката му гордость, той се стреми да излѣзе съ честь отъ мирната си служба.

Духътъ, който се таеше въ душата на всички българи, избухна неочаквано силно при зова за мобилизацията. Всички служили и дори неслужили се понесоха къмъ близкия градъ; вървѣха денемъ и нощемъ, за да стигнатъ часъ по-рано въ частьта си.Казармата скоро заприлича на разсърденъ кошеръ. Въ походитѣ българскиятъ войникъ е издръжливъ, макаръ да е натоваренъ и навлѣченъ много. Не го изморява толкова дългиятъ пжть, колкото движението въ строй. Моментътъ преди боя е най-мжчителниятъ,но щомъ войницитѣ свикнатъ съ шума на боя, тѣ настжпватъ настойчиво и успокоени, презъ което време не липсватъ и шеги. Тогава тѣ отдаватъ душата си всецѣло на началника си и го следватъ съ упование въ него. Затова, ако паднатъ убити офицеритѣ и подофицеритѣ, духътъ имъ се разколебава, та дори загубватъ не само устрема въ нападението, но има случаи, когато почватъ сами да отстжпватъ. Въ удара на ножъ нашиятъ войникъ е неудържимъ, той атакува съ устремъ и ярость и затова рѣдки сж случаитѣ, когато противникътъ е издържалъ удара му. Войнитѣ ни сж пълни съ примѣри, които потвърждаватъ горнитѣ мисли

Следъ удара на ножъ,макаръ да иматъ корава душа,войницитѣ оставатъ нѣколко минути сковани, безсилни, изморени душевно. Тѣ сж като че ли изгубили мисъль, съзнание, смѣхъ и говоръ. Следъ това се опомнятъ, почватъ да се движатъ и първата имъ работа, ако сж свободни, е да разтършуватъ позицията . . . Възторгъ отъ победата не се вижда. Щомъ се успокоятъ, почватъ веднага да ровятъ въ сухарната си торба, да дъвчатъ спокойно кжсче хлѣбъ или съвсемъ спокойно да чистятъ окървавения си ножъ . . .

Мнозина мислятъ, че нашиятъ войникъ не е толкова годенъ за отбрана, обаче оказа се, че е упоритъ защитникъ. Благодарение на здравитѣ му нерви барабанниятъ и минниятъ огънь не му действуватъ убийствено. Полудяванията бѣха изобщо много малко. Атакитѣ посрѣща съ твърдость. При отстжплението той е другъ — става труденъ; той се обезкуражава и разлага; тръгва назадъ не да отстжпва на друга позиция, а каточели си отива на село. Апатия, а не страхъ го обхваща бърже, изгубва вѣра въ успѣха, особено като види сжщото настроение да е обхванало близкитѣ му началници. И ако голѣмитѣ началници не сж подготвили други позиции или нѣматъ резерви да подкрепятъ и окуражатъ отстжпва-

щитѣ, отстжплението става продължително, а може би и безредно. Една отъ причинитѣ на това неприятно явление бѣше, че при мирновременното обучение той не е обучаванъ да отстжпва методично — отъ синуръ на синуръ, отъ закритие до закритие.

Почивкитѣ нашиятъ войникъ използува главно въ лежане и отчасти въ писане писма на близкитѣ си. Привързаностьта му къмъ дома е голѣма, искрена и силна. При всѣки огънь, подъ всѣка сѣнка се събиратъ на група „земляци", които шушнатъ за село, за кмета, за попа и др. Всѣко житно зрънце, всѣка овчарска пѣсень или звънче на стадо го пренася далече. къмъ родното мѣсто. Тогава става най-тжженъ. Най-малкото лошо известие отъ семейството понижава духа му; особено ако чуе, че нѣкой правителственъ органъ се отнесълъ зле съ нѣкой членъ отъ семейството му. Българскиятъ войникъ-селянинъ е петименъ не само да получава добри сведения отъ близкитѣ си, но той държи много, щото и близкитѣ му да получаватъ добри и похвални сведения за него. Това обстоятелство може да се използува за поддържане на дисциплината, като се заплаши, че за лошото му държане ще бжде съобщено на близкитѣ му. Това показва, че чувството на отговорность и на честь предъ познатитѣ му е много развито. Въ писмата си до домашнитѣ войницитѣ се интересуватъ освенъ за здравето имъ, но още и за състоянието на стопанството. За това силно чувство на привързаность къмъ семейството началствуващитѣ лица трѣбва да държатъ винаги смѣтка презъ време на война, ако искатъ да иматъ здрава дисциплина въ частьта си.

Съзнание за домакинска уредба на палаткитѣ и земянкитѣ нашиятъ войникъ нѣма. Украса на квартири и създаване на удобства той не обича или по-скоро не чувствува нужда. Окопи не обича да прави. Трѣбва да получи жестокъ урокъ въ бой, за да разбере, че трѣбва да се окопава, но и тогава не върши това охотно; нехаенъ е къмъ себе си. Той гледа на войната, както гледа на кърската си работа — иска да я свърши часъ по-скоро, за да се върне дома и да се успокои. Продължителностьта на войната го угнетява, разстройва и затова предпочита да хване направо бика за рогата, за което дава много жертви, но съ това пъкъ въздействува унищожително върху духа на противника. За самостоятелни действия нашиятъ войникъ е малко годенъ, особено срещу покултуренъ противникъ. При патрулнитѣ нападения е несржченъ и много малко си служи съ хитрость. Общо взето, той е суевѣренъ, подъ влиянието на бойната обстановка става и фаталистъ — вѣрва въ предзнаменования и въ разни случки и сънища. Заякъ да пресѣче пжтя се смѣта отъ войницитѣ за лошъ знакъ.

Когато предстои да се извърши нѣкоя рискована операция или е необходимо да се положатъ голѣми физически и душевни усилия, наложително е войницитѣ да бждатъ своевременно предупредени и планомѣрно подготвени чрезъ подходящи беседи, за да не бждатъ изненадани. Когато българскиятъ войникъ е навреме подготвенъ душевно, той е готовъ до сетни сили да върви, но нѣма да роптае. Въ боеветѣ често се излага на явна смъртъ безъ да има нѣкаква нужда, а така, просто отъ немарливость или отъ подценяване на противника и най-обикновено любопитство. Въ такива случаи често пжти е имало излишни жертви. Трѣбва да се отбележи, че войницитѣ ценятъ твърде много храбростьта, смѣлото държане презъ време на боя и готовностьта за самопожертвуване.

Затова бързо обикватъ началницитѣ си, които се проявяватъ като храбри и готови да дѣлятъ съ тѣхъ всички несгоди, опасности и лишения. Такива офицери могатъ да предприематъ най-смѣли действия съ войницитѣ си. Изобщо нашиятъ войникъ обича да вижда близу до себе си своя началникъ, особено ротния или взводния командиръ; той е съ добро сърдце, готовъ винаги да дѣли залъка съ началника, който сподѣля съ него мжкитѣ и неволитѣ на войната; който заедно съ него върви на явна смъртъ, който се грижи за неговата храна, облѣкло и други удобства и който се отнася човѣшки съ него. Винаги, когато войницитѣ намѣрятъ нѣщо добро за ядене, отдѣлятъ най-хубавото за ротния или взводния командиръ.

Едва ли има народъ по-демократиченъ отъ българския. Голѣмо щастие за България е, че всрѣдъ народа не сжществуватъ никакви класови дѣлежи, защото българинътъ не търпи незаслужени привилегии и неправди. За тази особеность въ характера на българина офицеръть трѣбва винаги да държи смѣтка и никога да не създава въ частьта си хора съ привилегии, ако иска войницитѣ му всѣкога да се чувствуватъ близки до него, привързани и, ако иска да има солидарность и другарство между всички въ частьта му. Самъ офицеръть трѣбва дори да се отказва отъ нѣкои удобства и да използува властьта си, за да си създаде такива, когато войницитѣ му страдатъ. Напримѣръ, да не се построяватъ офицерски земянки и палатки преди да сж завършени войнишкитѣ; да не се храни преди войницитѣ да сж се нахранили; да не яде пищна храна и хубаво питие, когато войницитѣ му гладуватъ или ядатъ само сухъ хлѣбъ и пр. Но, все пакъ, необходимо е да има малко различие въ удобствата въ жйвота на офицера и подофицера, защото това има значение за авторитета на началника; но удобства не прѣкомѣрни, че да пораждатъ завистъ и негодуване.

Българскиятъ войникъ, безъ разлика дали е гражданинъ или селянинъ, интелигентенъ или простъ, проявява забележи

телна чувствителность къмъ орденитѣ. И затова необходимо е да се даватъ материални награди, за да се поддържа духътъ, обаче винаги давани най-справедливо, защото въ противенъ случай ефектътъ е обратенъ и лесно може да се порсди роптание. Въпрѣки затворения си характеръ и мълчаливость, българскиятъ войникъ не е лишенъ отъ хуморъ. Въ най-тежкитѣ положения въ време на война все намира настроение въ себе си, за да каже нѣкоя оригинална духовитость, нѣкоя шега и да разсмѣе другаритѣ си.

Презъ всичкитѣ войни българскиятъ войникъ прояви наистина голѣма физическа издръжливость. Той се задоволяваше съ малко, що се отнася до нѣкои удобства, но държи да има хлѣбъ въ торбата му и да е прилично облѣченъ, но и отъ това се отказва, ако се убеди, че не е могло да бѫде другояче. Другъ е въпросътъ за душевната издръжливость на нашия войникъ. Неговата душа се нуждае отъ честа подхрана, която може да даде само авторитетниятъ началникъ, началникъ, въ когото той вѣрва. Това е важно да знаятъ всички негови началници. Той се бие съ усърдие дотогава, докогато изчерпи до капка силитѣ си и самородния си духъ; презъ войнитѣ той не видѣ почивка и прекара всичкото време въ окопитѣ. Нѣмаше кой да го смѣни; босъ, голъ, гладенъ, той стоя срещу врага съ забележителна самоотверженость, но обстоятелствата на страшната борба го сломиха, защото отъ никѫде духътъ му не бѣ подхраненъ съ нова надежда въ победата.

Като говоримъ за добритѣ и лошитѣ страни въ народния характеръ, не би било излишно да спремъ вниманието си върху тъй нареченото чувство „тѫга по родното мѣсто“; чувство, което е основно въ обичьта къмъ отечеството и, следователно, много важно и ценно, но което действува и отрицателно върху духа на бойцитѣ въ време на война.

„Безразборниятъ палежъ на селата по нареждане на турското командуване подействува върху духа на въстаницитѣ много по-съкрушително, отколкото подавящото бройно надмощие, гранатитѣ и шрапнелитѣ на турскитѣ войски. А мисъльта за семействата, застрашени отъ яростьта и дивашкитѣ похвати на аскерската паплачь, действуваше още по-угнетително върху духа на борцитѣ. И най-голѣмитѣ жертви въ откритата борба, колкото и неравна, се понасяха — тѣ бѣха предвидени; мѫкитѣ и жертвитѣ следъ най-кръвопролитнитѣ сражения се забравяха. Не можеха, обаче, лесно да се понасятъ страданията и кръвьта на невиннитѣ близки хора, позоръть и безчестието, домътъ обърнатъ въ пепелище. Само най-силнитѣ духомъ можеха да устоятъ на това изпитание“. (Хр. Силяновъ — Борби въ Македония). Това чувство обладава бойцитѣ много скоро, дори следъ мобилизацията, а когато сѫ вече на война, почти винаги, когато мисъльта имъ е по-свободна, се отдѣля отъ бойното поле и забродва далечъ

къмъ родното село — къмъ дома, около жената и децата, по сродници и познати, по ниви, гори и добитъкъ, по всичко, което му е най-близко до сърдцето и което най-тѣсно изпълва живота му. Това чувство е особено силно у насъ, защото не само не е измѣстено отъ нѣкое по-силно чувство, отъ по-издигнато народностно съзнание, но поради нашитѣ строги нрави и многовѣковното сѫществуване на частната собственость българинътъ е запазилъ нравствената си чистота и се е възпиталъ въ самостоенъ животъ. И отъ тамъ силната му привързаность къмъ жена и деца, която е толкова голѣма, че взема видъ на слабость. Подъ натиска на закона или на едно по-силно съзнание той влиза въ боя обладанъ отъ вроденото му мѫжество, увлича се въ борбата, но, щомъ боятъ затихне, неговата мисъль отлита пакъ тамъ — въ село, за по-малодушнитѣ, пакъ тази мисъль ги кара да отбѣгватъ опасноститѣ. Отъ какво голѣмо значение е това чувство и влѣчение за духа на боеца и за издръжливостьта на войската, за послушанието ѝ и за победата изобщо знаятъ всички, които сѫ били на война.

Една отъ главнитѣ причини, но никога неизповѣдвана, за печалнитѣ прояви въ нашата войска презъ войнитѣ — първо на единичнитѣ непокорства и после на безгласнитѣ или открититѣ бунтове отъ цѣли части, се крие именно въ това силно влѣчение къмъ дома, къмъ жената, къмъ имота. Урокътъ отъ близкото минало и отъ срѣдновѣковната ни история е тъй ясенъ, че тази наша характерна черта трѣбва да се познава отъ всѣки държавникъ, за да я има винаги предвидъ, когато предприема съ народа нѣкоя обща дейность, каквато е на първо мѣсто войната. Повечето отъ походитѣ, които нашитѣ царе сѫ предприемали срещу Византия, сѫ започвали съ блестещи успѣхи, а често сѫ завършвали безъ резултати поради това, че сѫ били продължителни и че времето за „жетва“ наближавало. Съ спечелването на първитѣ победи войскитѣ обикновено смѣтали, че сѫ изпълнили дълга си къмъ царе и воеводи и силното имъ напрежение дотогава бързо се замѣняло съ мисъль за себе си, за своето, съ тѫга по дома. По този начинъ здравата основа, която обединявала усилията на всички, постепенно се подяждала отъ тази мисъль и войскитѣ ставали съ намаленъ устремъ, непокорни, напущали самоволно редоветѣ, вследствие на което царетѣ се принуждавали да се оттеглятъ своевременно, безъ дори да довършатъ войната. Тази черта, която се дължи повече на славянското влияние, е била предметъ на строги военни закони и жестоки наказания. Тайната на тази действителность е, разбира се, въ обстоятелството, че волята на човѣка, неподкрепяна отъ достатъчно силно съзнание, остава да бѫде оспорвана и дори завладѣна отъ единъ силенъ инстинктъ, който се крие въ особената физиология на мѫжа.

Знае се, че насилието и развратътъ сѫ спѫтници на войната, нѣщо, което се обяснява съ обстоятелството, че подъ натиска на естествената нужда, на скритія и силно потисканъ демонъ, войници съ по-слабъ моралъ се възползуватъ отъ случая и прекрачватъ ограниченията на общочовѣшката нравственость. Нашата войска, тъкмо защото е надарена съ такава нравственость, е може би единствена, чийто победенъ пѫть не е огласянъ отъ риданията на изнасилени жени и девици, но затова пъкъ, задушаваниятъ инстинктъ усилваше тѫгата по дома и правѣше бойцитѣ все повече и повече нетърпеливи, очаквайки скорошния край на войната. За да се намали силата на това влѣчение, презъ последната война бѣха устройвани всевъзможни забавления на фронта и бѣше организирано редовното пущане въ домашенъ отпускъ, което постепенно доби видъ на служебно задължение.

Отрицателни примѣри отъ българското минало

Презъ време на своето тринадесетвѣковно сѫществуване българскиятъ народъ не е билъ запазенъ отъ моменти на остри падения и широки колебания, вследствие на които е преживѣлъ всичкитѣ последици на единъ неразбранъ добре свободенъ държавенъ животъ. Вѫтрешнитѣ борби и несъгласия отъ всѣко естество сѫ създавали сериозни политически кризи, обща народна слабость, отъ която сѫ се възползували враговетѣ ни, за да ни нападатъ съ войскитѣ си, да кѫсатъ части отъ народната ни територия и дори цѣла да я заробятъ за дълги и предълги години. Ще припомнимъ нѣкои отъ тѣзи печални случаи, за да ни послужатъ за примѣръ и поука. Най-първо трѣбва да отбележимъ една отъ основнитѣ причини за всичко, което е последвало въ историята на народа ни и която причина, като много сѫществена, изисква особено сериозно внимание. Тази причина е характеръть на славянитѣ, като преодоляващъ елементъ при образуването на българския народъ, и който за случая представя интересно обстоятелство.

Споредъ старитѣ известия славянитѣ били свободолюбиви хора. Жилищата имъ се състояли отъ колиби, отдалечени една отъ друга, което показва, че обществеността е била слабо развита. Животътъ имъ билъ суровъ, немарливъ и прекарванъ при много лишения. Главното имъ занятие било земедѣлието и скотовъдството, което подпомагало разединението и прѣчело за образуването на голѣми селищни центрове. Затова славянитѣ се дробили на много племена, всѣко едно разпредѣлено на множество отдѣлни родове и семейства. Владѣтельтъ билъ първоначално избираемъ, а после станалъ наследственъ, обаче винаги ограничаванъ отъ народното събрание, което решавало важнитѣ въпроси. Споредъ Прокопия славянитѣ „живѣли въ демокрация“. Маврикий казва, че ако славянитѣ се биха съединили въ една монархия, тѣ биха могли да станатъ много опасни за съседитѣ си. Съ това Маврикий признавалъ, че славянитѣ иматъ и добри качества, но поради разединението и свободолюбието си тѣ живѣятъ подъ чужда върховна власть и въ непрестанна вражда помежду си.

При тѣзи условия не било трудно, разбира се, на византийскитѣ императори да се възползуватъ отъ взаимнитѣ раздори на славянитѣ, за да ги подчинятъ и използуватъ за свои цели. Съ своя несговорчивъ и демократиченъ характеръ славянитѣ не били въ състояние да образуватъ своя обширна държава, но и тогава, когато били подъ чужда власть, запазвали вродения си индивидуализъмъ, не се покорявали тъй лесно, или най-малко оставали пасивно отдалечени единъ отъ другъ и отъ властьта. И всичко това се дължи на дълбокото имъ желание да бѫдатъ свободни, като само въ време на обща опасность приемали да се подчиняватъ на единъ водачъ. При такава расова склонность обяснимо е, защо славянитѣ не сѫ имали дълго време своя оформена и здрава държава, защо сѫщо така дълго време не сѫ имали своя славянска култура, защо изобщо сѫ останали назадъ въ развитието си и защо всички славянски народи сѫ преживѣли вѣкове подъ чуждо робство.

По времето на царь Симеона България била на най-голѣмата висота на своето териториално разширение и държавно могѫщество. Но вѫтрешното положение не отговаряло на външното, особено следъ смъртьта на великия владѣтель. Страната не била вѫтрешно напълно заздравена; двата етнически елемента — българи и славяни, продължавали да се борятъ за първенство въ държавата и въ обществения животъ, макаръ християнството да внесло известно омекотяване въ отношенията и борбитѣ.

Вѫтрешно страната имала полуфеодаленъ характеръ, който не можелъ да се премахне, понеже, за да крепи положението си презъ годинитѣ на външни войни и нахлувания, царската власть била принудена да раздава въ владение земи на управляващата, на племенната и черковната аристокрация, а сѫщо и на заслужили военачалници. Царската власть, която по-рано била най-могѫща въ държавата, защото на нея принадлежела цѣлата държавна територия, къмъ 10 я вѣкъ била почти лишена отъ всѣко материално могѫщество и била въ зависимость отъ благоразположението на боляритѣ. А последнитѣ владѣели не само земитѣ, а и припадащото имъ се население. Това разпредѣление на страната заедно съ разсипването на градоветѣ и занаятитѣ, вследствие на постояннитѣ войни и опустошения, поставяло царската власть въ невъз-

можность да издържи борбата не само съ външнитѣ врагове, но и съ боляритѣ, които, обхванати отъ суета, се стремѣли да бждатъ все по-силни и самостоятелни[1]).

Но провалата на нашето първо и велико царство се дължеше не само на раздробението на народа и на държавата още отъ мирно време, а и на духовното разложение на народа. Незатихнали още етнически вражди, дължими на духовното различие между славяни и българи, появили се нови вражди между населението, дължими на религиозно-политически различия. Голѣмъ дѣлъ въ тази вражда и за духовното разложение на народа се пада на богомилството. Достатъчно е да се знае — какъ народътъ е схващалъ това учение, за да се разбере веднага какво е било влиянието му върху духовния животъ на тогавашнитѣ българи. Богомилството е религиозно-социално учение. Безспорно, то има свои добри страни, но тѣ сж били въ разрѣзъ съ отпадналитѣ нрави, предизвиквало раздвоение, вражда и борби всрѣдъ обществото. Свиканиятъ отъ царь Бориса съборъ да се занимае съ богомилството го обвинявалъ въ това, че — богомилитѣ нападали и мразѣли духовенството, проповѣдвали непокорство къмъ властьта, хулили боляритѣ, укорявали богатитѣ, считали за неугодни на Бога онѣзи, които служатъ на царя, и проповѣдвали, че робътъ не трѣбва да служи на господаря си, правили нощни събрания, настоявали да се отчуждатъ черковнитѣ и манастирскитѣ имоти, опитвали се съ разни срѣдства да посегнатъ върху живота на царя, сждействували на разбойницитѣ и убийцитѣ и др.

Така формулиранитѣ отъ събора обвинения рисуватъ ясно какво е било духовното състояние на обществото по онова време и особено въ времето на царъ Петра. Ако сждимъ по сжществото на тѣзи обвинения, тѣ сж или последица отъ едно фактическо положение на обществото, или, ако ги вземемъ като богомилска идеология на отрицанието, тѣ сж плодъ на голѣмъ идеенъ хаосъ всрѣдъ обществото. Въ единия и въ другия случай се вижда, че българскиятъ народъ е преживявалъ сериозна духовна кризa, която не могла да остане безъ лоши последици. И всичко това се дължи на липсата на единъ авторитетенъ центъръ и строгъ ограничитель на своеволията въ обществото, какъвто е трѣбвало да бжде царската власть. Явно е, следователно, че въпрѣки могжществото си, българската държава отъ 10-я вѣкъ е носѣла въ себе си зародиша на разединението, роденъ въ срѣда на органическо свободолюбие и на държавна слабость и недогледаность, който очаквалъ подходящо време и случай, за да се развие и да съсипе държавата ни. И както знаемъ, смъртниятъ ударъ не закъснѣлъ. Нападенията на маджаритѣ, на руситѣ

*) Споредъ Янко Сакжзовъ — Българитѣ въ своята история.

и на византийцитѣ турили край на едно славно по видъ царство, но турили начало и на първото ни вѣковно робство.

Царството на Иванъ Асенъ II е вториятъ случай, когато българската държава постигала най-голѣмото си териториално развитие и могжщество, но, за съжаление, и следъ него се повторилъ процесътъ на разпадането, както следъ царуването на Симеона. А причинитѣ за това сж пакъ сжщитѣ — народно разединение, раздробение, вражди, междуособици, духовно и национално разложение и пр., въ основата на които стои стремлението къмъ самостоятеленъ животъ, къмъ власть, къмъ свобода безъ огледъ на външнитѣ опасности и безъ огледъ, разбира се, на никакви държавни интереси или на нѣкакъвъ общонароденъ напредъкъ и благоденствие. Презъ второто българско царство вжтрешното устройство на държавата не било промѣнено, нито богомилството изчезнало. Понеже епохата била такава, държавата имала полуфеодаленъ и полуцентралистиченъ характеръ. Историята е записала имената на мнозина областни владѣтели, които съ своитѣ лични амбиции сж влияли зле върху общия животъ на народа. Поради това, че българскитѣ царе трѣбвало да водятъ непосилни борби за завладяването на Византия или да бранятъ земята си отъ всевъзможни варварски нападения, тѣ били принудени да създадатъ едно централистично управление, на което обаче били прѣко подчинени само отдѣлнитѣ областни владѣтели. Но силата на това подчинение зависѣла напълно отъ силата на царската власть. Когато тя била слаба, разединителнитѣ стремежи на отдѣлнитѣ областни владѣтели се пораждали веднага и то толкова по-силно, колкото царьтъ билъ по-слабъ.

Следъ смъртьта на Асена II престолътъ останалъ въ ржцетѣ на малолѣтни деца вследствие на което вмѣшателството на боляритѣ и борбитѣ между тѣхъ за първенство се разпалили отново. Децата на Асена били убити и престолътъ миналъ въ ржцетѣ на софийския болярин Константинъ Тихъ. Презъ време на тѣзи борби България била нападната отъ монголски и други орди и страшно опустошавана. Съседитѣ ѝ сжщо се възползували отъ слабостьта ѝ и взели часть отъ територията. Българскиятъ царь нѣмалъ необходимитѣ срѣдства, нѣмалъ достатъчно авторитетъ надъ областнитѣ владѣтели, за да се противопостави на чуждитѣ нападения и да сплоти макаръ съ сила боляритѣ. За да защищава страната, билъ принуденъ да взема наемници или да търси съдействието на татари и турци. Това положение продължило нѣколко години. Народътъ билъ тъй изморенъ отъ вжтрешнитѣ вражди и тъй осиромашалъ отъ външнитѣ опустошения, че самъ дирилъ сигурность въ една здрава и установена царска власть. Но тъкмо такава власть нѣмало, защото външнитѣ влияния

— на византийци и на сърби, не спирали да разтройватъ управлението на страната.

Това хаотично и несигурно положение продължило повече отъ сто години, презъ което време страната била много разстроена и народътъ билъ петименъ за миръ и спокойствие, па макаръ и подъ чужда власть. И ако презъ това време България не пропаднала, това се дължи на обстоятелството, че и у съседитѣ й не било всичко въ редъ. Царуването на Иванъ Александра (1331—1371) дало известно успокоение на народа, но било последниятъ разцвѣтъ на второто българско царство. Следъ този царь държавата бързо тръгнала къмъ пропастьта. Следъ смъртьта на Иванъ Александра започнали пакъ старитѣ вѫтрешни борби и несъгласия, а надъ всичко това турцитѣ предприели своитѣ решителни нахлувания въ Полуострова. Въ границитѣ на българската държава се надигнали отдѣлни владѣтели, които, водени отъ лични амбиции, отслабвали единството на народа и поставяли царската власть въ невъзможность да организира обща съпротива срещу завоевателитѣ. По тази причина българскиятъ народъ загубилъ политическата си свобода за втори пѫть. За втори пѫть българската държава не намѣрила въ себе си достатъчно сили, за да се защищава отъ единъ неприятель, за който се вече знаело че е силенъ и опасенъ.

За забелязване е, че както първия пѫть, при царь Петра и синоветѣ му, така и втория пѫть, при Иванъ Александъръ и синоветѣ му, не виждаме една здраво организирана държавна съпротива, която да се е борила упорито, па макаръ да отстѫпи предъ единъ по-мощенъ противникъ. Борбата е водена разединено, безъ особено въодушевление отъ самия народъ, понеже билъ изморенъ и изоставенъ безъ грижи за неговото благоденствие и неговия духъ. А това показва, че тъкмо въ такива решителни моменти нашата страна и народътъ ни сѫ били заварвани вѫтрешно разстроени, неподготвени и, макаръ че България е сѫществувала като независима държава, вѫтрешно тя била разединена, безъ здраво национално чувство, съ слабъ борчески духъ. Съ други думи, нѣмало е здрава вѫтрешна спойка и затова е била духовно разнебитена. Признавайки това, трѣбва да кажемъ, че народното разложение е било по-пълно въ края на второто царство, тъй като въ края на първото царство все пакъ се намѣри единъ Самуилъ, който, опрѣнъ на народа, водилъ епични борби съ най-воинствения византийски императоръ Василий II.

Дветѣ робства оказали голѣмо влияние върху народната душа и народния характеръ. Тѣхната продължителность е вече едно указание за настаналата промѣна. Византийското робство е траяло 160 години, а турското робство почти петь вѣка. И когато човѣкъ спре вниманието си върху тѣзи цифри, неволно се запитва — кѫде изчезна тъй славната воинственость и непобедимость на българския народъ? Какво е станало съ него, че тъй преклонно е стоялъ толкова години, когато се знаеше, че по традиции и по характеръ той не обичаше да се покорява на каква да е власть? Какъ затихна неговиятъ тъй буренъ и тъй славенъ държавенъ животъ, когато народната паметь е дълготрайна и споменитѣ за народно величие винаги дразнятъ желанието за подвизи и за борба? И много други въпроси би задалъ, безъ да получи задоволителенъ отговоръ, освенъ този — голѣма промѣна е станала презъ това дълго време въ духовния складъ на народа. Подъ тежестьта на насилието и презъ тъмнината на невежеството народътъ се преродилъ съ неджзи и то такива, че „въ началото на 19-я вѣкъ," пише Иречекъ, „българскиятъ народъ бѣше до такава степень загубенъ за Европа, че трѣбваше отново да бѫде откриванъ. Въ 1826 год. голѣмиятъ славистъ Шафарикъ не знаелъ нито една българска книга и не знаелъ точно въ кои земи на Отоманската империя се говори български". Ето последицитѣ отъ робствата каква е била силата на българското народностно съзнание въ миналото.

Турското робство е особено страшенъ и тъменъ кошмаръ въ историята на българитѣ. Интелигентната класа, водителитѣ на народа били избити, прокудени или потурчени. По-събуденитѣ хора въ градоветѣ били претопени отъ гръцката култура. Простата народна маса се раздѣлила на две части — едната часть съставяла селянитѣ и ратаитѣ въ полето, които обработвали турскитѣ чифлици, другата часть, по-свободолюбивата, по-силната духомъ се оттеглила въ планинитѣ, гдето при много тежки икономически условия живѣла единъ полунезависимъ животъ и продължавала да съхранява искрата на националното чувство. Достатъчно е човѣкъ да погледне картата на България и да види колко гѫсто сѫ населени севернитѣ склонове на Балкана, както и другитѣ планини. Въ планинитѣ сѫ и почти всички манастири — огнища на българския духъ и книжнина. Тукъ, следователно, въ планинитѣ били сѫхтани ценноститѣ на българската националность и българската душа. Обаче липсата на поминъкъ въ планинитѣ е заставила планинското население първоначално да търси прехраната си вънъ отъ България, а по-после, когато настанало малко успокоение, да се спуща и настанява въ полето. Но постоянното емигриране на това здраво население и постоянната беднотия и нищета намалявали неговия брой, неговата физическа и морална сила, поради което настанали моменти, когато и тукъ българщината западнала.

Продължителното робуване оказало най-пагубно влияние върху характера на българитѣ. Голѣмата чифлигарска и ратайска маса изгубила добродетелитѣ си. Независимиятъ духъ и откровеността се замѣнили съ безропотно покорство, лицемѣрие, унижение и подлизурство предъ силнитѣ. Не само

замрѣло всѣко национално чувство, но изчезнало и елементарното съзнание за лично достоинство. Българинътъ-чифлигарь се обърналъ на истински робъ, стремейки се да избѣгне тежката работа и да се спаси отъ гнета на господаря си турчинъ. Този продължителенъ и унизителенъ животъ породилъ много отрицателни черти въ характера на българина, черти, които се предаватъ по наследство, поради което дълго време ще прѣчатъ да се създаде истински цивилизовано общество. И наистина, когато човѣкъ размисли върху нѣкои прояви на нашия народъ презъ епохата преди Освобождението, не може да не признае, че пораженията на робството върху народния характеръ сж тъй голѣми, че българскиятъ народъ се вижда въ друго освѣтление отъ това, което му даватъ старитѣ хронисти.

Къмъ 1840 год. Ами Буе пише: „Българитѣ, особено отъ равнинитѣ, сж добродушни, икономни, обичатъ работата и подчинителни. Липсва имъ смѣлость и национално чувство. Такива иматъ само балканцитѣ". Каницъ, който е пропжтувалъ България къмъ 1875 год., казва: „Българитѣ сж умни, винаги съ голѣмо постоянство; въ физиономията имъ личи повече доброта, отколкото смѣлость". А къмъ1876 год. в. „Фигаро" дава следната характеристика на нашия народъ: „Достатъчно е да видите самo единъ българинъ, за да кажете: ето единъ човѣкъ, създаденъ за работа. Толкова е очевидна здравината на неговото тѣлосложение. Чертитѣ на лицето му изглеждатъ като вкаменени, говорятъ за спокойни нерви, които сж изворъ на спокойно пресмѣтане и упорита работа. Българинътъ е много упоритъ. Неговото лице изразява мечтателность и съсрѣдоточеность. Изъ очитѣ му прозира вѣчната тжга на неговата пѣсень. По природа сериозенъ и мълчаливъ, при нужда е силенъ и храбъръ . . . "

Къмъ срѣдата на 19-я вѣкъ българскиятъ народъ живѣелъ съ идеята за политическото си освобождение, особено следъ като билъ преживѣлъ времената на даалиитѣ и кърджалиитѣ. Неговитѣ надежди за скорошно освобождение били пробуждани нѣколко пжти презъ войнитѣ между Русия и Турция, особено когато съседитѣ му — сърби и гърци, добили известна автономность следъ откритата борба, която водили срещу Турция. По-късно била подета и у насъ борба за черковна независимость съ чисто национална подкладка и страната била кръстосвана отъ апостоли, проповѣдващи общо въстание за политическо освобождение, като за цельта били образувани множество мѣстни революционни комитети съ хора заклели се да се борятъ съ оржжие въ ржка за народната свобода. Но въпрѣки всичко това, ето какви характерни прояви отбелязва нашата нова история:

Когато въ 1867 год. малкитѣ чети на Филипъ Тотю и Панайотъ Хитовъ преминали Дунава съ вѣрата, че ще бждатъ навсѣкжде посрещнати съ въодушевление отъ населението, че четитѣ имъ ще се попълнятъ отъ мѣсни хора, за да поведатъ сериозна борба съ турцитѣ въ Балкана за тъй желаната отъ всички свобода, тѣ, старитѣ войводи, били крайно изненадани отъ инертността на населението, вследствие на което, разочаровани, се отзовали съвсемъ сами въ планината, гдето трѣбвало дълго време да се лутатъ, да се пазятъ дори отъ издайничество, докато достигнатъ границата и въ Сърбия да намѣрятъ убѣжище. Отъ този неуспѣшенъ походъ била извадена голѣма поука: „че народътъ не е още приготвенъ, както казалъ Хитовъ, че тъй както си е, той не може да се бори съ турцитѣ".

Презъ следващата 1868 година Дунавътъ билъ преминатъ отъ четата на Хаджи Димитъръ и Ст. Караджата. Следъ поуката отъ миналата година тази чета била сравнително по-голѣма, стъкмена и организирана по начинъ да може да спечели довѣрието на населението, да му повлияе по-силно и да се бори съ своитѣ срѣдства. Както е известно, четата достигнала съ бой Балкана, дала много жертви, обаче населението останало сжщо така безучастно. Отново било подчертано, че наистина населението не било подготвено за борба, безъ да се подозира, че причината на това негово държане къмъ освободителната акция се крие по-дълбоко. Вследствие на този втори опитъ породила се идеята да се комбинира въ бждеще общо въстание вжтре въ страната съ нахлуване на чети отвънъ, като предварително се заработи за подготовката на населението чрезъ създаване на мѣстни революционни комитети. Тази организационна дейность била възложена на Василъ Левски. Знае се, че Левски се отдалъ на това дѣло съ забележителна ревность и умение и въ сравнително кратко време образувалъ въ повечето градове и голѣми села комитети, които почнали да работятъ съ въодушевление за освободителното дѣло и организирането на общо въстание. Първиятъ опитъ при това ново положение било Старозагорското въстание въ 1875 г.

Когато Стамболовъ пристигналъ въ Ст.-Загора и съобщилъ, че на 16 септември трѣбва да се обяви общо въстание и че мѣстната чета трѣбва да вземе оржжието, неговото нареждане се посрещнало съ неохота отъ старозагорчани. „Въ Ст.-Загора, пише Захари Стояновъ, не бѣше само чорбаджийското тѣло, което препятствуваше на дигането на бунта. При тия се присъединиха и представителитѣ на ученото съсловие въ града, т. е. тия, които не желаятъ да си развалятъ „гечинмека" и които обичатъ свободата, но да имъ я извоюва други, а тия да викатъ само ура!" Но отъ изложението на З. Стояновъ, като участникъ въ това въстание, се вижда, че несигурно било държането не само на чорбаджиитѣ и на ученитѣ, а и на тѣзи, които били вече въ революцион-

ния комитетъ. „Когато остана единъ день до опредѣленото време и нѣмаше никаква причина за съмнение, че нѣма да се случи противното, плашливитѣ и калпавитѣ натури поискаха да уфейкатъ отъ града подъ разни предлози. Такива хора имаше твърде много. По пѫтищата се срѣщаха мнозина съучастници въ комитета, които казваха, че отиватъ по селата да вдигатъ ужъ въстание, а всѫщность бѣгаха позорно отъ града. . . Но това бѣше малка загуба, че нѣколко малодушни хорица избѣгали. Важното бѣше, че сведенията за участницитѣ отъ селата не бѣха никакъ удовлетворителни. Отъ тамъ ни идѣше по-рано известие, че тъкмо селянитѣ просятъ колкото е възможно по-скоро да стане бунтътъ, а сетне, когато наближи деньтъ на въстанието, отъ селата нѣмаше никакво известие. . . Думата ни бѣше да съберемъ най-малко 300 души . . . а въ действителность числото на бунтовницитѣ бѣше 20 души, които вмѣсто да се увеличаватъ, отъ часъ на часъ се намаляваха. . . Забележително бѣше и това, че главнитѣ деятели на революционния комитетъ стояха най-хладнокръвно. Председательтъ на комитета отъ два дни не се явяваше. . Разбрахме, че нашитѣ собствени другари ни лъжатъ. . .“

Сѫщата въздържаность била проявена и всрѣдъ населението и комитетскитѣ хора въ Русенско, Шуменско и Търновско, поради което това въстание свършило съ пъленъ неуспѣхъ и неговитѣ апостоли трѣбвало отново да бѣгатъ въ Влашко, за да обсѫждатъ положението. Типиченъ е случаятъ съ войводата Дѣдо Никола, който увѣрявилъ, че съ 700 бунтовници ще заема Хаинкьойския проходъ, за да попрѣчи на турцитѣ да преминатъ Балкана и да нападнатъ Търново, понеже тамъ се мислѣло да се провъзгласи свободата на България. Обаче Дѣдо Никола не направилъ нищо, защото никой не се явилъ подъ знамето му, а и самъ той билъ намѣренъ да спи спокойно въ дома си презъ тогавашнитѣ размирни дни. „Отъ стичането на такива обстоятелства — на лъжи, голи обещания, непостоянство и пр., които срещнахме на всѣка стѫпка, пише З. Стояновъ, смѣлостьта и въодушевлението започнаха да изчезватъ и у насъ . . .“

Старозагорското въстание бѣше вече едно сериозно указание за настроението на населението отъ вѫтрешностьта на страната, и затова рѫководителитѣ на революционното движение решили да изпратятъ повече апостоли и по-настойчиво да се действува за подготовката на предстоещото голѣмо народно въстание. Обаче рѫководителитѣ пожънали нови неуспѣхи и народътъ далъ много жертви пакъ по сѫщата причина — слабото чувство къмъ народната свобода и нежеланието да води кървава борба за нея при положение свързано съ рискове. Презъ априлъ1876 г., когато избухнало въстанието въ Копривщица и вестьта за него се разнесла по цѣлата страна, народътъ ни преживѣлъ моменти на голѣмо смущение и униние. Дори селищата, които вдигнали знамето на борбата, паднали скоро духомъ и били готови да пропѫдятъ хората отъ революционнитѣ комитети само и само да се спасятъ отъ отмъщението на турцитѣ. Историята на Априлското въстание отбелязва много случаи на малодушие, на предателства, на несъгласия и пр., които свидетелствуватъ за слабо развитото родолюбие и съзнание за политическа свобода всрѣдъ народната маса. Ето нѣкои отъ тѣзи случаи.

Следъ като копривщенци запалили въстанието въ Панагюрския революционенъ окрѫгъ и съ въодушевение стреляли въ въздуха и биели черковнитѣ камбани, щомъ узнали за опожаряването на нѣкои отъ околнитѣ села и приближаването на турската войска, „решили да жертвуватъ честь, дѣло и всичко друго, но кѫщитѣ си да запазятъ“, пише Д. Страшимировъ. Това е било, разбира се, предателство къмъ идеята, за която се клели да умратъ . . Каблешковъ пръвъ схваналъ положението и потърсилъ единъ по-хуманенъ изходъ. Той решилъ борцитѣ да си останатъ борци, а селото да оцѣлѣе, за което всички въоръжени да излѣзатъ въ планината, а първенцитѣ да напишатъ помирително писмо до правителството и, за да изхитрятъ, да поканятъ царската войска да дойде въ селото, за да го запазятъ отъ бездѣлницитѣ —бунтовници. Тази идея на Каблешкова била възприета отъ всички. Обаче първенцитѣ намѣрили, че тръгването на толкова много бунтовници въ планината (500—600 души) ще бѫде опровержение на писмото до правителството, затова решили допълнително да отклонятъ ратницитѣ отъ влиянието на апостолитѣ . . .

При владѣещото настроение отровата на дезорганизацията бързо подействувала. Много отъ бунтовницитѣ се отказали. Не само това, но първенцитѣ решили да хванатъ всички по-видни бунтовници и да ги предадатъ на турцитѣ, съ което да откупятъ селото си. И наистина, въ момента, когато останалитѣ четници трѣбвало да тръгнатъ за балкана, събраната нарочно тълпа се нахвърлила върху бунтовницитѣ, обезоръжила ги и навързала най-виднитѣ отъ тѣхъ. Апостолитѣ: Каблешковъ, Воловъ, Икономовъ и др. били затворени съ желѣзенъ кофаръ въ аптеката . . .

Мнозина изъ тълпата хокали по най-безцеремоненъ начинъ апостолитѣ и виднитѣ дейци, щомъ нѣкой отъ тѣхъ се покажелъ на прозореца. Но, благодарение на една случайность, затворенитѣ се спасили отъ турски пленъ. Когато пристигналитѣ отъ Панагюрище пратеници дошли да искатъ помощь отъ Копривщица и разбрали за положението, тѣ излъгали, че Панагюрище е освободено и че Бенковски съ своята юнашка конница иде да освободи и Копривщица! Коп-

ривщенци онѣмѣли и се разколебали отново. Затворницитѣ били освободени и, докато се разбере истината, успѣли да избѣгатъ въ планината, а четата се разтурила окончателно".

Когато революционниятъ комитетъ въ Сливенъ получилъ съобщение за избухналото въстание въ Панагюрско, решилъ сѫщо да обяви въстание въ окржга си. Изпратени били куриери да съобщатъ на полскитѣ села да събератъ всички момчета готови да отидатъ въ Балкана и да ги доведатъ въ града, а на планинскитѣ села — да чакатъ тамъ четата, която ще мине да ги вземе. Сѫщевременно въ града били свикани представители отъ махалитѣ, за да се разбере коя махала съ колко въоржжени момчета ще излѣзе. Били представени цифри по 100—200 и повече души. Решено било четата отъ града, заедно съ въоржженитѣ хора отъ полскитѣ села, да излѣзе отъ Сливенъ на 1 май и тогава да се обяви въстанието. Обаче до тази дата хората отъ селата и града не се събирали. Нѣкой пустналъ слухъ, че въстанието се отлагало, който слухъ намѣрилъ добра почва и замѣстилъ слабия възторгъ отъ революцията. Като видѣли апостолитѣ, че гражданитѣ сѫ ненадеждни, за да не обезкуражатъ и останалитѣ вѣрни съзаклетници, разпоредили, щото всички решени за борба да се събератъ на опредѣленъ пунктъ въ Балкана. Образувала се чета само отъ десетина момчета отъ Сливенъ, петима отъ Ямболъ и нѣколцина души отъ селата. Така отъ цѣлия окржгъ се събрала чета до 60 души, която била издадена и скоро разпръсната и унищожена отъ турска войска.

Презъ тѣзи тревожни дни, когато изъ цѣлата страна се знаело, че се вдига въстание за освобождение отъ турцитѣ, въ Врачанско не могло изобщо да се организира възстание. И когато Ботйовъ пристигналъ съ четата си, за да повдигне народа за обща борба, той не намѣрилъ никакво съдействие. Изоставенъ съвсемъ на собственитѣ си сили, той се борилъ храбро съ четата си, но предъ настигналата го грамадна потера и войска не е можалъ да устои безъ нѣкой да му помогне съ малка поне странична помощь.

Въстанието въ Търновско сѫщо не добило пълното си развитие. Комитетътъ въ Горна Орѣховица билъ издаденъ и обезвреденъ, поради което тукъ и въ Търново никой не посмѣлъ да вдигне оржжие, макаръ че мѣстниятъ комитетъ броялъ много членове. Въстанието било подето въ околностьта. Селата около Бѣла Черква организирали една чета и съ нея тръгнали къмъ Балкана, но четата завършила дейностьта си въ Дрѣновския манастиръ, като се сражавала упорито. Габрово съ околнитѣ планински махали сѫщо образували една чета, обаче съставътъ ѝ се промѣнялъ отъ вечерь до утринь, понеже хората презъ нощьта бѣгали. Севлиево съ околнитѣ села сѫщо дали една малка чета, съставътъ на

която сѫщо често се промѣнялъ. Тѣзи чети, лишени отъ необходимата дисциплина, скоро се деморализирали и при първото нападение отъ страна на турцитѣ се разтуряли.

Отъ казаното и отъ всичко, което се знае по нашето освободително движение, се схваща, че въ онова дори време, когато въпросътъ за народната свобода би трѣбвало най-силно да занимава народа ни и то до степень да желае на всѣка цена да отхвърли едно тъй унизително и тежко робство, той живѣе съ удивително примирение, готовъ като че ли да го носи още дълги години, но да не излага себе си и имота си на опасность. Вижда се, че ограничението на свободата се е понасяло съ единъ видъ животинско безразличие, че свободата не е била нито неизбѣжна нужда, нито е била нѣщо, което действува върху честолюбието, за да се почувствува унижението. Долавя се, че народътъ ни не е билъ дорастналъ до положение да чувствува отъ стоенето подъ чужда власть нѣкакъвъ срамъ, нѣкакво оскръбление, тъй както би чувствувалъ единъ честолюбивъ и почтенъ човѣкъ, ако бѫде дори съ основание хвърленъ въ тъмницата. Схваща се, че въпросътъ за свободата е безпокоялъ повече интелигентнитѣ българи, и то пакъ не всички, като една голѣма часть сѫ го схващали като нѣщо теоретично, други сѫ го схващали въ неговата истинска страна, но не сѫ имали смѣлостьта да вдигнатъ гласъ и затова сѫ очаквали да бѫде резрешенъ отъ другиго, отъ Русия, а трети, най-малка часть, сѫ били истински и завършени патриоти българи, които сѫ били готови да работятъ за освобождението до себежертва.

Тази черта е характерна за нашия народъ, защото той я проявява не само въ случаи, гдето има рискъ за живота и за имота му, но и тамъ, гдето отъ него се изисква нѣкаква макаръ и малка жертва на усилие и срѣдства за обща нужда. Това душевно несъвършенство се подчерта въ много случаи и презъ войнитѣ подъ видъ на недоросъвѣстность и неизпълнение на задълженията, което, разбира се, е крайно неудобно и опасно за войската въ всѣко време.

Следъ Освобождението българскиятъ народъ зажившелъ за трети пѫть независимъ политически животъ. Безъ да почерпи що-годе поука отъ печалното минало, той започналъ да се устройва по начинъ каточели нищо зло не е минало презъ главата му, безъ да пожелае да не повтаря сторенитѣ грѣшки. За това било необходимо едно по-обективно изследване и строго приложение. Той вършелъ всичко съ огледъ на неговитѣ непосрѣдствени желания и разбирания. А неговитѣ желания въ момента на освобождението не сѫ могли да бѫдатъ други, освенъ възможно по-пълна и по-широка свобода, каквато може да иска единъ вчерашенъ зле потисканъ робъ. Това желание било подсилено и отъ вроденото въ всѣки човѣкъ и по-специално въ всѣки славянинъ свобо-

долюбие, което намѣрило оправданието си въ модерното за епохата демократично управление. Въпрѣки нѣкои трезви гласове, българскиятъ народъ възприелъ най-демократичната конституция и при голѣма политическа свобода започналъ да се устройва и развива. Днесъ, следъ повече отъ половинъ вѣкъ свободенъ животъ, може да се видятъ резултатитѣ и да се направи преценка на пжтя, по който нашиятъ народъ е избралъ да върви.

Трѣбва да се признае, че презъ това сравнително кратко време българскиятъ народъ се е развилъ твърде много въ интелектуално отношение, а държавата ни е особено много напреднала въ организационно, благоустройствено и стопанско отношение Но по отношение на моралното си усъвършенствуване народътъ е назадъ, дори бихме казали, че е отстжпилъ. Ако подъ влиянието на свободата народътъ се е издигналъ отъ една страна умствено, отъ друга у него сж се събудили и развили вроденитѣ му наклонности къмъ лична независимость, разединение и лично благоденствие. Обществото и народътъ още не сж добили тъй необходимото сцепление, та да образуватъ здраво органическо цѣло Вследствие именно на това въ страната се бѣха развъдили чрезъ дѣлене множество политически партии, които враждуваха помежду си съ такова увлѣчение, че бѣха забравили общия народенъ интересъ. Духътъ бѣше такъвъ, че презъ време на войнитѣ за обединение имаше, еднакво на фронта и въ тила, доста случаи на проявена недобросъвѣстность, на осждителенъ егоизъмъ, на непокорство и дори на масови бунтове, на зловредни агитации срѣдъ народа, които убиваха единството му и деморализирваха духа на войската.

Това сж последицитѣ отъ възприетата отъ нашитѣ учредители въ Великото народно събрание сравнително широка свобода. Обзети въ момента отъ желанието да създадатъ отъ робската страна една съвременна държава и да замѣнятъ робския манталитетъ на народа съ другъ — на гражданско съзнание и напредничавость, нашитѣ първи законодатели не сж взели подъ внимание, че душата на единъ народъ не се промѣня тъй лесно и че, ако дори това би могло да стане, пакъ е необходимо възпитание и авторитетно ржководство, т. е. да се ограничи волното въ душата на народа. За да заличи следитѣ отъ унизителното минало, българската държава приела най-напредничавата форма на управление. Но това е било само външно нейно отличие, защото народътъ не е ималъ още душевнитѣ качества — гражданска култура и съзнание, каквито сж имали народитѣ на по-старитѣ европейски държави. Довчера пъшкалъ подъ строгата власть на султанитѣ, още неопитенъ и духовно неподготвенъ, българскиятъ народъ се заелъ самъ да законодателствува, бързайки да догони напредналитѣ народи по благоустройство и интелигентность, безъ да се погрижи за характера си. Той билъ забравенъ и останалъ все тъй самобитенъ съ своитѣ добри, но и отрицателни страни.

Свободенъ, господарь на сждбинитѣ си, българскиятъ народъ тръгна съ бързи крачки въ живота, тласканъ отъ жаждата за просвѣта и богатство. Но тъкмо това, което спечели чрезъ свободата, засили отрицателното въ характера му, когато то именно трѣбваше да бжде първиятъ обектъ за настойчива работа,за да се заздравятъ основитѣ на възраждащия народъ и на младата държава. Подъ покрива на държавната независимость българскиятъ народъ бѣше скоро завладѣнъ отъ природата си, отъ индивидуализма си, отъ личнитѣ си интереси. Безгриженъ къмъ общественитѣ и особено къмъ държавнитѣ въпроси, той ги изостави въ ржцетѣ на нѣколцина интелигентни хора, които, обаче, почнаха скоро да враждуватъ за власть. Образуваха се и се размножиха, както споменахме, множество политически партии, които почнаха упорити борби за нищожни принципни различия, служейки си винаги съ избирателния гласъ на гражданитѣ. А народътъ, наивенъ въ по-голѣмата си часть, слушаше изпълнимитѣ и неизпълнимитѣ обещания на партийнитѣ емисари и се луташе ту къмъ една, ту къмъ друга партия, безъ да разбира голѣмитѣ държавни въпроси и безъ да обсжжда зрѣло последицитѣ. Особено силно се подчертаваше политическата му незрѣлость по време на „изборитѣ“, когато избирателитѣ трѣбваше да изпълнятъ най-съзнателно гражданския си дългъ. Тогава тѣ отиваха къмъ избирателното мѣсто на тълпи, въоржжени съ тояги, водени отъ нѣкой службогонецъ и готови за нападение. Въ много случаи избирателниятъ гласъ, онова, което свободата бѣше дала на вчерашния безправенъ българинъ, се продаваше за пари, за нѣкои користни обещания или за изобилна черпня. А самиятъ изборъ, вмѣсто да бжде свободно извършенъ граждански актъ, се изпълняваше често чрезъ насилие, побоища и най-разнообразни фалшификации.

Сжщата незрѣлость и слабо гражданско съзнание бѣха проявени и по-късно, когато властьта премина въ ржцетѣ на тъй наречената „Земледѣлческа партия“. Тогава управлението на страната и Народното събрание бѣха изъ срѣдата на селското население, което имаше възможность да прояви своитѣ политически разбирания. Обаче първитѣ добри стжпки на новото управление бѣха скоро препрѣчени отъ произволнитѣ желания на селската маса и въ управлението се насади пристрастие, корупция, насилия и други още отрицателни прояви, вследствие на което бѣше явно, че самата Земедѣлска партия върви бързо къмъ междуособици, отъ които не можеше да не пострада държавниятъ и общественятъ животъ.

Но сжщо така очебийна проява на слабо народно чувство бѣха случаитѣ на своеволно напущане на фронта презъ време

на войнитѣ и на проявено масово недоволство срѣдъ мобилизиранитѣ. Прояви, които се констатиратъ както по време на въстанията, така и презъ войнитѣ за Обединението отъ 1885 г. до 1918 г. Истина е, че за тѣзи недоволства е имало винаги нѣкакво оправдание, което не може да не се признае за основателно, но фактъ е, че ако всѣки боецъ съзнаваше опасноститѣ за народа отъ поражението и ако всѣки мислѣше повече за народното благо и народната честь, отколкото за собственитѣ си интереси, борбата щѣше да бѫде още по-упорита и не винаги би свършвала съ поражение. Войната е била винаги мѣсто, гдето се изпитва силата на народния духъ, неговата борческа воля и затова **всѣко недоволство въ редоветѣ на войската, а още повече напущане на фронта и открить бунтъ сѫ проява на духовна, волева слабость.** Тъкмо това, което искаме да подчертаемъ, че поради политическата незрѣлость на нашия народъ личното още стои предъ народното; че народното благо и народната честь ще бѫдатъ достойно запазени само когато българскиятъ боецъ достигне до тази висота на душата си — да стои непоклатимъ на бойната линия, ако и да е останалъ голъ и босъ, ако и да е уморенъ, гладенъ и предъ явна опасность за живота си.

И днесъ дори, когато сѫ още прѣсни въ главата ни преживѣнитѣ две военни поражения, когато народътъ е въ навечерието на гладна криза, явяватъ се безсъвѣстни спекуланти, черни борси, които тайно и изкуствено повдигатъ ценитѣ на стокитѣ, за да грабятъ паритѣ на народа. Къмъ числото на тѣзи недобросъвѣстни хора трѣбва да прибавимъ и онѣзи селяни, които, виждайки тежкото положение на страната и трудноститѣ по прехраната, криятъ хранитѣ си, за да ги продаватъ по-късно на по-висока цена. Обаче онова, което не прави такъвъ шумъ, какъвто прави спекулата, но което издава едно по-опасно положение, то е мълчаливото и спотайвано слабо съзнание и готовность у народа, особено у хората отъ градоветѣ, да пожертвуватъ време и усилия за военната си подготовка. Желанието имъ да отбѣгнатъ казармата, гдето се работи за народната сигурность.

Военната служба за подрастналитѣ синове е голѣма грижа за родителитѣ. Докато въ повечето случаи бащата изживява тази грижа мълчаливо, за да не изложи мѫжкото си достоинство, майката, напротивъ, не скрива сълзитѣ си и лошитѣ си мисли. Не единъ пѫть сме слушали майки съ достатъчно образование да отричатъ въ разговоръ теорията на антимилитариститѣ, а когато наближи моментътъ синоветѣ имъ да влѣзатъ въ казармата правятъ всичко възможно, за да ги освободятъ, или, ако за това нѣма изгледи, да ги настанятъ на по-удобно и главно по-безопасно (!) мѣсто. Много родители добре съзнаватъ, че военната служба е важенъ граждански дългъ, и се възмущаватъ, ако нѣкой е успѣлъ да се отклони отъ неговото изпълнение, но въ душата си сами желаятъ да сторятъ сѫщото за своя синъ, т. е. да не изпълнятъ дълга си. При положението, че защитата на страната е вече разбираемо отъ всѣкого задължение и че военната служба е задължителна за всички безъ изключение, излишно е родителитѣ да разкриватъ предъ децата си своята недобросъвѣстность по отношение на народа и да излагатъ на зла критика родолюбието си. Напротивъ, много по-умно би било отъ тѣхна страна да подготвятъ грижливо синоветѣ си, да имъ внушаватъ постоянно, че тѣ трѣбва да бѫдатъ достойни и сигурни пазители на отечеството. Качество тъй ценно за народния характеръ.

По този начинъ родителитѣ ще внесатъ сигурно и друга сериозна поправка въ душата на сина си, понеже съ внушението да се служи на народа ще отблъснатъ прекаления индивидуализъмъ и дори анархизъмъ, който тъй лекомислено се насажда при възпитанието на съвременната младежь въ семейството. Липсата на почить и послушание, на достатъчно скромность по отношение на по-старитѣ и по-високопоставенитѣ хора е признакъ на много разслабена обществена дисциплина, на почти заличена обществена йерархия, която именно крепи обществото и обществения редъ. Народъ безъ обществена йерархия, каквато богомилитѣ сѫ отричали, се лишава отъ тъй необходимата обществена дисциплина и е сѫществуване безъ корени, безъ вѫтрешни връзки, което, вече знаемъ по нашъ опитъ, се разпада лесно. Тази йерархия, като голѣма обществена необходимость, се насажда именно въ казармата, гдето личностьта на началника е обектъ на почить и послушание. Тамъ именно подрастващитѣ поколѣния добиватъ още по-пълна и по-затвърдена представа, както и навикъ къмъ превиленъ общественъ животъ, при взаимно довѣрие и другарство, който, особено у насъ, трѣбва да добие по-завършено сцепление.

Всичко това, както и много други неизвестни прояви отъ този родъ, сѫ белези на слабо гражданско съзнание, на слабо разположение къмъ лични ограничения, къмъ дисциплина и дългъ, на неразвито достатъчно обществено и народно чувство; белези на още силенъ индивидуализъмъ и лични интереси; белези на плитка народна душа и на криво разбрана свобода. Както презъ срѣдновѣковното ни минало, боляритѣ и населението не сѫ си давали смѣтка за последицитѣ отъ взаимнитѣ вражди на първитѣ и отъ безразличието на народната маса, така и днесъ народътъ не е дорасълъ да надвие себе си, макаръ че този пѫть може да схване какъвъ би билъ краятъ отъ липсата на съгласие, на взаимна помощь и на гражданска доблесть. По тази именно причина правителството се видѣ принудено да даде друго тълкуване на Конститу-

цията, да вземе строги законни мѣрки и да влѣзе въ ролята на всестраненъ ржководитель на народния животъ, на справедливъ ограничитель на личната и обществената свобода, т. е. да приложи онзи политически режимъ, който трѣбваше да се възприеме още веднага следъ Освобождението, като ценна поука отъ толкова минали народни беди.

Заключение

Отъ всичко казано дотукъ трѣбва да заключимъ, че **причинитѣ за разпадането на народитѣ е настаналата промѣна въ характера имъ — неговото отслабване и и упадъкъ.** Нѣма народъ, който да е изчезналъ отъ историята поради понижението на неговата образованость. За всички минали цивилизации начинътъ на тѣхното проваляне е билъ все единъ и сжщъ. Когато народитѣ достигнатъ до висока степень на развитие, на могжщество и бждатъ сигурни за сжществуването си, тѣ почватъ да се наслаждаватъ на хубоститѣ на мира, на богатствата, поради което военнитѣ добродетели се израждатъ постепенно, прекаленоститѣ пораждатъ нови нужди и егоизмътъ се развива особено силно. Тогава настава моралната криза, характеръть се размеква и, ако въ този моментъ се намѣри нѣкой предприемчивъ съседъ, макаръ и по-малоброенъ, цѣлата народна и цивилизована постройка може да бжде провалена. Така е станало съ Персия, Картагенъ, Вавилония и пр. Едно косвено потвърждение на тази истина срѣщаме въ автобиографиитѣ на Мусолини и Хитлеръ. Първиятъ пише: „Мжчнотиитѣ въ моя животъ укрепиха духа ми и ме научиха какъ да живѣя". Хитлеръ се изказва въ сжщия духъ: „Благодарение на тѣзи тежки дни, моятъ духъ се кали и азъ се научихъ да бжда твърдъ". Подобни проявления се забелязватъ и въ днешно време, моралътъ на съвременната цивилизация не е отъ най-здравитѣ и стабилнитѣ и затова има народи, които се огъватъ подъ тежестьта на упадъка. Но тукъ се прибавятъ и други причини каквито сж все по-новитѣ научни открития и създаванитѣ все по-голѣми удобства. Науката е обновила нашитѣ идеи; тя е отнела всичката почти авторитетность и сила на нашитѣ религиозни и обществени схващания. Тя показва на човѣка нищожното мѣсто, което заема въ вселената, и пълното безразличие на природата къмъ него. Съвременниятъ човѣкъ видѣ, че онова, което наричаше свобода, не е нищо друго освенъ незнание на причинитѣ, които го подчиняватъ. Той установи, че природата не познава онова, което ние наричаме правда, съжаление, моралъ и пр., и че цѣлиятъ процесъ на природата се дължи на безмилостния подборъ, който води къмъ непрекжснатото унищожение на по-слабитѣ отъ по-силнитѣ.

Всички тѣзи новости сж създали единъ хаосъ и анархия въ мислитѣ и чувствата, което е най-характерното за съвременния човѣкъ. Но истинската опасность за днешното общество, въ това число и за българското, се крие главно въ факта, че хората губятъ смисъла на принципитѣ върху които изобщо обществото е почивало и почива. Безъ съмнение всички познаваме видимия животъ, но малко сж онѣзи, които разбиратъ неговия исторически смисълъ и длъжноститѣ къмъ бждещето. **А за да може едно общество да сжществува, необходими му сж нравствени закони и институти отъ абсолютна стойность и значение,** безъ които не може да вирѣе. Много управници и военачалници живѣятъ съ единствена вѣра въ силата и влиянието на държавнитѣ закони и малко значение даватъ на нравственитѣ идеи и задължения, които трѣбва да одухотворятъ хората имъ. Тѣ забравятъ, че **нравственитѣ основи сж източникътъ на най-питателнитѣ сокове, които даватъ духовната сила и издръжливость на обществото.** Всѣкога най-страшниятъ часъ за единъ народъ е билъ онзи, когато остане безъ ясна идея за развитието си, когато въ душата му цари хаосъ, т. е. когато поквари характера си — казва ле Бонъ".

Като имаме предвидъ горнитѣ основни начала и по-конкретно общата оценка върху характера на нашия народъ, намираме, че онова, което трѣбва най-първо да сторимъ, за да влѣзе народътъ ни въ правиленъ пжть на духовно развитие, е да ограничимъ анархията, която се е създала отъ множеството лични мнения по смисъла на живота, по управлението на страната, като избистримъ сърдцето и ума на българина отъ чуждитѣ и несвойствени нему чувства и идеи, като го запазимъ отъ пороя на духовни новости, които действуватъ посилно на незакрепналата му съвременна култура. **Трѣбва да се установятъ особеноститѣ на народния характеръ, да се подбере системата за възпитанието на поколѣнията, да се поправятъ търпеливо недостатъцитѣ, като всичко това се осигури съ авторитета на властьта.** Трѣбва да се въздигне до култъ една общонародна идея, която здраво да се внуши въ съзнанието на всѣки българинъ. Какъ ще се осжществи тази идея е въпросъ на време, но и на обща настойчива работа отъ страна на всички държавни и обществени институти. А тази идея споредъ насъ трѣбва да бжде **пълното обединение на българския народъ до предѣлитѣ на кръвното родство на балканското население и неговото духовно сплотяване.** Идея, която не винаги се достига съ войни.

Ето какво ни учи историята на човѣчеството и историята на българския народъ. Ето где трѣбва да бждатъ насочени усилията на всѣки, който вижда българското настояще и бждеще не само въ материализма и въ общия стопански напре-

дъкъ. Трѣбва всѣки българинъ да се убеди, че намъ е необходима по-здрава и по-издигната култура, необходимо е да направимъ нѣкои поправки въ народния характеръ, за да отговаряме на исканията на времето. На първо мѣсто, **военнитѣ кадри трѣбва да съзнаятъ тази истина, защото на тѣхъ е възложено да подготвятъ народа за най-върховното изпитание въ живота — борбата, да го възпитаватъ, да му внушатъ национални добродетели, които още тъй много ни липсватъ. Отъ войската трѣбва да се създаде свежа морална сила, която да стане фокусъ на народнитѣ надежди, примѣръ и източникъ за подражание на околнитѣ, та цѣлиятъ народъ да разбере, че не може да се развива спокойно безъ редъ и обществена дисциплина, безъ обществена йерахия, изградена върху искрено почитане и другарство, безъ уважение и преданость къмъ властьта, безъ авторитетни държавни институти, безъ чувствата на народностна честь и гордость и безъ готовностьта да се жертвува личното предъ интереситѣ на общото.** Тогава само българскиятъ народъ ще добие нуждния характеръ и ще има достатъчно здрави духовни опори, за да устои на стихийното движение на съвременното човѣчество къмъ невиждани и нечувани никога духовни и материални завоевания.

СТРЕСНИ СЕ ПЛЕМЕ!

Стресни се, племе безнадеждно,
не се унасяй въ робски сънъ,
че злото иде неизбѣжно
за тозъ, що чака все отвънъ.

Стресни се! Тебе враговетѣ
въ лъжа успиватъ те весдень,
за да не видишъ нивга вече
ни миръ желанъ, ни свѣтълъ день!

За твойто право несъмненено
свѣтътъ не иска и да знай.
Съ глава наведена смирено
ти чакашъ своя край!

Сложи кумира си въ сърдцето,
спокойно мисцитѣ стегни,
и смѣло, съ вѣра въвъ небето
къмъ нова пакъ борба тръгни.

Не шутъ презрѣнъ, не робъ покоренъ,
не чуждъ ратай, не длъжникъ клетъ...
Борецъ да бждешъ неуморенъ
е твойта участь въ тоя свѣтъ!

Ал. Морфовъ

СЪДЪРЖА:

Предговоръ 3

I. Отечество и обичьта къмъ него

Уводъ. — Значение на родолюбието; неговото състояние у насъ.

Сжщина на въпроса. — Сжщина на понятието Отечество. Родолюбието е държавна и историческа необходимость. Произходъ и сжщина на родолюбието. Задължението къмъ Родината. **Възпитание въ родолюбие.** — Инстинктивно и внушено родолюбие. Условия за развитие на родолюбието. Обемъ и сила на това чувство. Нуждата отъ семейна и родова връзка. Дейно родолюбие. Нуждата отъ по-висока култура. Възпитание на децата въ родолюбие. Религията като срѣдство за родолюбиво възпитание. Нѣколко примѣри. Училището като срѣдство за родолюбиво възпитание. Казармата като мѣсто за основно родолюбиво възпитание. Нуждата отъ системна работа. Нѣколко съвети къмъ военния възпитатель. Народностното съзнание като основа на родолюбието. Нашата интелигенция и родолюбието Заключение . . . . . 5—54

II. Царьтъ и преданостьта къмъ него

Уводъ. — Цель на изложението. Значението на върховната власть въ държавата.

Произходъ на държавната власть. — Поява на властьта и нейното естествено развитие всрѣдъ животнитѣ. Властьта всрѣдъ човѣшкото общество и нейнитѣ основи. Ролята на страха въ случая. Развитие на общежитието и на властьта. Нуждата отъ стабилность въ управлението. Деспотизмътъ като деятель на стабилно управление. Разнитѣ видове власти и тѣхнитѣ особености. Психическата сила на властьта. Връзката ѝ съ подчиненостьта. Правата и задълженията на властьта. **Особености на монархическата власть.** — Достоинствата на монархическата власть и нейнитѣ особености. Мнението на видни мислители относно монархията. Разни видове

монархически управления. Предимствата на конституционната монархия. Теории за произхода на монархичната власть съ нѣколко примѣри. Управлението следъ Свѣтовната война. Християнството и монархията. **Върховната власть на Българската държава.** — Сведения за върховната власть у славянитѣ и прабългаритѣ. Монархическата власть въ старата българска държава. Понятието за тази власть презъ годинитѣ на робството. Монархическата власть презъ Третото българско царство. **Царскиятъ институтъ у насъ и неговитѣ исторически заслуги.** — Заслугитѣ къмъ България и народа на хановетѣ: Исперихъ, Тервелъ, Телериг, Крумъ, Борисъ I,князъ Владимиръ, на царетѣ: Симеонъ, Петъръ, Самуилъ, Асенъ и Петъръ, Калоянъ, Иванъ Асенъ II, на князъ Александъръ I, царь Фердинандъ и царь Борисъ III. **Заключение.** . . . . . 55—108

III. Великото въ българското минало

Уводъ. — Що е минало на единъ народъ. Значението на националната гордость. Цельта на изложението.

Образуването на българската държава и нейното политическо развитие. — Образуването на българската държава се дължи на българскитѣ ханове и на въоржената имъ сила. — а) Вжтрешното закрепване на страната. б) Обединението на славянитѣ. — Появата на тази идея и нейното осжществяване. Създаването на българския народъ. Срѣдства за осжществяването на тази идея: войнитѣ, приемането на общъ езикъ и писменость, покръстването, създаването на независима черква, създаването на българска култура Политическитѣ последици отъ всичко това. в) Разширяване на държавнитѣ граници. — Успѣхитѣ въ това отношение на: Исперихъ, Тервела, Крума, Омортага, Пресияна, Бориса, Симеона, Асена и Петра, Калояна, Иванъ Асена II и пр. Развитие на сръбската държава **Културенъ напредъкъ.**—Първитѣ прояви на културенъ подемъ. Богомилството и неговото значение. Културното значение на българската писменость и книжнина. Видни български книжовници въ Преславъ и Охридъ. Св. Кирилъ и Методий, св. Климентъ, Гораздъ, Наумъ, царь Симеонъ, Иоанъ Екзархъ, Черноризецъ Храборъ, Презвитеръ Козма. Златниятъ вѣкъ на Симеона и културното повдигане на народа. Културното развитие презъ Второто царство.

Теодосий Търновски, патриархъ Евтими и др. **Заключение**. . . . . 109—160

IV. Вѣковната бойна дань за обединението на нашия народъ

Уводъ. — Цельта на изложението. Нѣкои мнения относно политиката на страната.

Нѣколко думи за старата ни войска. — Комплектуване на старата ни войска. Устройство, командуване, въоръжение, стъкмяване, обучение, тактика и укрепяване. **Войни презъ Първото царство. Въстания и чужди нахлувания. Войни презъ Второто царство. Въстания и войни съ Турция. Войни презъ Третото царство. Заключение** . . . . . 161—230

V. Народна свобода и робство

Уводъ. — Цельта на изложението. Нуждата да се познаватъ особеноститѣ на свободата и робството.

Народна свобода. — Абсолютна свобода. Относителность въ понятието свобода. Ограниченията сж нормаленъ деятель въ живота на човѣка. Обществото като важенъ ограничитель на личната свобода. Свободата на човѣка спрямо себе си. Свободата на народа. Разяснение на понятието народъ. Самоограничението на народа и нуждата отъ него. Характеръ̀тъ на военното задължение. Народната свобода и външнитѣ влияния; състоянието на държавния суверенитетъ. Народната свобода и външниятъ животъ. Властьта като необходимъ ограничитель на свободата. Условията на добре разбраната свобода. **Последицитѣ отъ свободата.** — Положителни и отрицателни последици. Ограничението на свободата като деятель на напредъка. Последицитѣ отъ личната свобода за самия човѣкъ. Последицитѣ отъ народната свобода. Мнението на Густавъ ле Бонъ. Отрицателни последици. Положителни последици. Примѣри отъ нашата история. **Робство.** — Разяснение на понятието робство. Политическо робство. Примѣри отъ българската история. Положението презъ последнитѣ два вѣка. Духовно робство — неговитѣ прояви и последици. **Заключение**. . . 231—325

VI. Видни български родолюбци преди освобождението

Уводъ. — Цельта на изложението. Връзката между миналото и настоящето.

Духовното състояние на народа ни презъ последнитѣ два вѣка. — Положението на българския народъ следъ покоряването му отъ турцитѣ. Дейностьта на Цариградската патриаршия. Погърчването на българския елитъ. **Родолюбци по училищния и черковния въпроси.** — Иеромонахъ Паисий, Софроний Врачански, Хаджи Иоакимъ Кърчовски, Кирилъ Пейчиновичъ, Юрий Венелинъ, Василий Априловъ, Неофитъ Рилски, Теодосий Синайски, Петъръ Беронъ, Монахъ Натанаилъ, Райко Жинзифовъ, Димитъръ Миладиновъ, Константинъ Миладиновъ, Григоръ Пърличевъ, Иорданъ Джинотъ, Партений Зографски, Никола Михаиловски, Найденъ Геровъ, Маринъ Дриновъ, Никола Палаузовъ, Евлоги и Христо Георгиеви, Неофитъ Бозвели, Иларионъ Макариополски, Панаретъ Пловдивски, Иларионъ Ловчански, Екзархъ Антимъ I, Стефанъ Богориди, Константинъ Фотиновъ, Добри Чинтуловъ, Тодоръ Бурмовъ, Христо Г. Дановъ, Иосифъ Ковачевъ, х. Никола х. Минчоглу, Александъръ Стоиловъ Бойоолу, Гаврилъ Кръстевичъ, Стоянъ Чомаковъ, П. Р. Славейковъ, Драганъ Цанковъ и Марко Балабановъ. **Политически борци.** — Петъръ Парчевичъ, Георги Пеячевичъ, Капитанъ Георги Мамарчевъ, Бойчо войвода, Дончо Ватаха, Георги Сава Раковски, Филипъ Тотю, Панайотъ Хитовъ, Хаджи Димитъръ, Стефанъ Караджа, Любенъ Каравеловъ, Василъ Левски, Христо Ботйовъ, Ангелъ Кънчевъ, Атанасъ Узуновъ, М. Грековъ, Стефанъ Стамболовъ, Георги Измирлиевъ, Петъръ Пармаковъ, Попъ Харитонъ, Цанко Дюстабановъ, Стоянъ Заимовъ, Стоянъ Ловчалията, Петъръ Воловъ, Георги Бенковски, Захари Стояновъ, Тодоръ Каблешковъ, Георги Димитровъ, Георги Икономовъ, Кочо Чистеменски, Василъ Пѣтлешковъ, Никола Обретеновъ, Иларионъ Драгостиновъ, Баба Тонка, Димитъръ Горовъ.

Дамянъ Груевъ, Гоце Дѣлчевъ, Борисъ Сарафовъ, Иванъ Гарвановъ, Христо Матовъ, Д-ръ Хр. Татарчевъ, Пере Тошевъ, Гьорчо Петровъ, Методи Патчевъ, Тодоръ Александровъ, Михаилъ Герджиковъ, Генералъ Цончевъ, полковникъ Янковъ, други офицери отъ българската войска, много войводи отъ македонскитѣ въстания, героитѣ отъ Солунския атентатъ. **Заключение**. . . . . 327—442

VII. Характерътъ на българския народъ

Уводъ. — Цельта на изложението.

Характерътъ на единъ народъ. — Нуждата да се познава характерътъ на единъ народъ. Формирането на народитѣ. Естество на народния характеръ. Идеитѣ като дѣятель въ живота на народитѣ.

Характерътъ на българския народъ. — Нуждата да се познава народниятъ характеръ. Образуването на българския народъ. Характеристика на българина. Отрицателни примѣри отъ българското минало. **Заключение.** . . . . . 443—522

Стресни се племе! Стихотворение отъ **Ал. Морфовъ** 523

---

56. **Отбранителенъ бой, укрепяване и маскировка** отъ *А. Ганевъ*, подполковникъ . . . . . 99 „
57. **Първиятъ випускъ на Софийското военно училище, по случай 50 год. отъ производството му** отъ *Юбилярите* . . 30 „
58. **Военна хигиена** отъ *д-ръ Тананов Ст.* . . . . . 35 „
59. **Тактика и командване на пех. единици** отъ *Р. Атанасовъ* 100 „
60. **Мисли на единъ войникъ** отъ генералъ фонъ *Сектъ.* 40 „
61. **Въздушна отбрана на войскитѣ и страната** отъ *Р. Русевъ* 35 „
62. **Душата на армията** отъ *П. Н. Красновъ*, превелъ *Несторовъ* 40 лв.
63. **Съвременното състояние на подводното дѣло** отъ *Ив. Вариклечковъ* . . . . . 40 „
64. **Италианския правилникъ (норми) за тактическата употрѣба на дивизията**, превелъ . . . . . 40 „
65. **Планинска война** отъ *Цв. Поповъ* . . . . . 100 „
66. **Санитарната служба въ военно време** отъ *Т. Радевъ* . . 70 „
67. **Войната като обществено явление—неизбѣжно зло.** *Никола Т. Жековъ*, генералъ-лейтенантъ о. з. . . . . 70 „
68. **Тактически задачи по снабдяването** отъ подполковникъ *Василъ Бойдевъ* и капитанъ *Ничо Георгиевъ* . . . . . 70 „
69. **Пехотно наблюдение** отъ *Янчулевъ* . . . . . 80 „
70. **Дивизията въ позиционната война** отъ *М. Йововъ* . . . . 90 „
71. **Еволюция на гледищата по действията на конницата на бойното поле** отъ *Филиповъ М.* . . . . . 30 „
72. **Организация на огъня въ настад. бой** отъ *Поповъ Св.* . 45 „
73. **Борба на пехотата съ въздушнитѣ сили на противника** отъ *Илия Ив. Илиевъ* . . . . . 60 „
74. **Балканскиятъ полуостровъ** отъ *Александъръ Ганчевъ* . . 55 „
75. **Френскиятъ пехотенъ правилникъ, втора часть—бой**, преводъ отъ официалното издание . . . . . 90 „
77. **Дружината въ боя** отъ *Янчулевъ Кирилъ* . . . . . 50 „
78. **Комбинираниятъ бой на конницата** отъ *В. Микулинъ* . . 80 „
80. **Газ. война и домашнитѣ животни** отъ *Д-ръ Петевъ Ст.* 15 „
81. **Политико-воененъ синтезъ на Свѣт. война 1914—1918 г.** отъ полк. *Марио Карачиоло*, превелъ отъ италиан. *Мисана.* 80 „
82. **Дознание и предварително дирене по Военно-съдебния законъ** отъ *Петъръ попъ Златевъ*, воененъ следователь 55 „
84. **Войнитѣ на Царь Самуила и неговитѣ приемници** отъ *С. Г. Кашевъ* . . . . . 30 „
85. **Докладъ по измѣненията и допълненията на военно-наказателния законъ** отъ *Илия Сливковъ* . . . . . 35 „
86. **Тактика на снабдителнитѣ части и техниката въ приложението ѝ** отъ *Кирилъ Т. Киселички* . . . . . 90 „
87. **Фланговъ маньоверъ. Действие за мѣстни предмети** отъ *Ив. Тодоровъ* . . . . . 90 „
88. **Нравствена подготовка** отъ *Йото Легурски* . . . . . 70 „
89. **Развитието на оперативното изкуство** отъ *Св. Поповъ* . . 90 „
91. **Нощна тактика** отъ *Р. Атанасовъ* . . . . . 120 „
92. **Прехранване на войската** отъ *Стефанъ Боляджиевъ* . . 90 „
93. **Съвременната война** отъ ген. *Сикорски*, ... 60 „
94. **Италианскиятъ правилникъ за употрѣбата на голѣмитѣ единици**, превелъ о. з. генералъ *Бакърджиевъ* . . . 40 „
96. **Фронталниятъ маньоверъ** отъ генералъ *Св. Поповъ* . . 120 „
97. **Основни начала за употрѣба на артилерията** отъ майоръ Никола Костовъ . . . . . 50 „
98. **Военното дѣло на прабългаритѣ** отъ проф. *Геза Фехеръ* 60 „
99. **Подготовка на запаснитѣ** отъ майоръ *Стойко Ивановъ* 30 „
107. **Временно упжтване за употрѣбата на моторизираннитѣ и механизирани конни единици въ френската войска (втора часть)**, превелъ подполк. *Ив. Казанджиевъ* 40 „
108. **Беседи и мисли върху командуването** отъ *Андре Мороа* 30 „
109. **Войни на българитѣ въ Тракия 689—972 г.** отъ о.з. подполковникъ *Владимиръ Кецкаровъ* 100